3 1761 07994099 5

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/schineniia03drin

22

973c

Окупационното правителство въ България прѣзъ 1878—79 г.

С. И. Лукьяновъ
Отдѣлъ сждебенъ

Генералъ-майоръ В. Золотаревъ
Отдѣлъ воененъ

М. С. Дриновъ
Отдѣлъ Просвѣта

Генер.-майоръ Грессеръ
Отдѣлъ Вжтрѣшни дѣла

Князъ А. М. Дондуковъ-Корсаковъ
Императорски комисаръ

К. Бухъ
Отдѣлъ Финансии

DR
55
.D75
t3

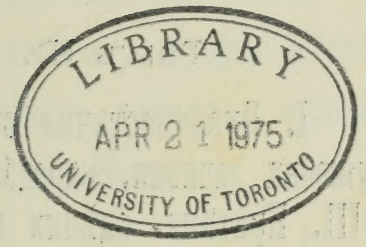

Съчинения

на

М. С. Дринова

издава

Българската Академия на наукитѣ въ София

подъ редакцията на

Професс. В. Н. Златарски

Томъ III.

I. Публицистични статии
II. Служебни записки, наредби и разпоредби
III. Критики, оцѣнки и отзиви
IV. Поменици

София
Държавна Печатница
1915.

Трудове

на

М. С. Дринова

Съдържащи

I. Публицистични статии
II. Служебни записки, наредби и разпоредби
III. Критики, оцѣнки и отзиви
IV. Поменици

София
Държавна Печатница
1915.

Съгласно съ извѣстния вече планъ за изданието трудоветѣ на покойния професоръ М. С. Дриновъ, настоящиятъ III томъ трѣбаше да има три отдѣла: 1. Публицистични статии, 2. Критики и рецензии и 3. Поменици; прѣдвиждаше се и четвърти отдѣлъ, въ който се прѣдполагаше да се помѣстятъ прѣписката и неиздаденитѣ трудове (вж. Съчинения т. I, стр. V—VI). Обаче слѣдъ събирането на цѣлия материалъ, който трѣбваше да влѣзе въ III томъ, и при неговото групиране по съдържание и характеръ, се оказа необходимо да се отстжпи отъ първоначалния планъ.

Така, въ втория отдѣлъ влѣзоха 1. «Служебни записки, наредби и разпоредби», които М. С. Дриновъ бѣ издалъ и направилъ като «Управляющій отдѣла народнаго просвѣщенія и духовныхъ дѣлъ» въ окупационното правителство на България прѣзъ 1878/79 год. и 2. статии, които или го засѣгатъ като политическо лице, или пъкъ рисуватъ дѣйностьта му като такова (вж. отдѣлъ II, №№ 5 и 6).

По тоя начинъ прѣдвижданиятъ за втория отдѣлъ материалъ сега съставя третия отдѣлъ, въ който влѣзоха не само «критики, оцѣнки и отзиви», но и полемически статии, каквито сж №№ 2, 14, 16, 17, 20, 21, и 23, а третиятъ отдѣлъ стана четвърти.

Отъ неиздаденитѣ трудове на покойния професоръ г-жа Маргарита Ивановна Дринова биде така любезна да ни изпрати чрѣзъ дъщеря си, Мария Ма-

риновна Сисѣцкая (род. Дринова), едничкия запазенъ и завършенъ ржкописъ, съдържащъ встжпителната лекция на професора, четена на 20 септемврий 1873 г. въ Харковския университетъ, като въ сжщото врѣме ни замоли, слѣдъ напечатването на лекцията, ржкописа да прѣдадемъ въ Народната библиотека въ София за пазене при другитѣ книжа на покойния професоръ. Тая лекция подъ насловъ «Успѣхи и задачи славяновѣдѣнія», туренъ възъ основа на заключителната часть на самата лекция, защото ржкописътъ не носи никакъвъ надсловъ, е напечатана въ настоящия томъ като приложение слѣдъ четвъртия отдѣлъ.

Въ прѣгледанитѣ набързѣ книжа на покойния професоръ, които днесъ се пазятъ въ Народната библиотека, се намѣриха нѣколко почнати, но недовършени статии и една дори повидимому завършена, а сжщо и многобройни, отъ най-разнообразенъ характеръ, бѣлѣжки, относещи се къмъ разни въпроси по славяновѣдѣнието. Обаче всичко това е въ такова хаотично положение, че, до като не се систематизиратъ, наредятъ и опишатъ всички тия книжа, не ще бжде възможно напълно да се използува тая тъй цѣнна за българската наука и история архива. Затова, изхождайки отъ мисъльта, че за сега всѣко обнародване на нѣкои отъ тия книжа би било отжслечно, а може би и погрѣшно, и че по своя обемъ тѣ ще могатъ да доставятъ материалъ за отдѣленъ томъ, редакцията намѣри за добрѣ да прѣдложи на Българската Академия на наукитѣ да ги издаде въ четвърти, допълнителенъ или пъкъ съвсѣмъ самостоенъ, томъ, който ще може да се раздѣли на два отдѣла: 1. «Неиздадени трудове и разни бѣлѣжки», и 2. «Изъ архивата на М. С. Дриновъ», която съдържа между другото не малко документи по нашата нова

история, а главно и доста материалъ за биографията на покойния професоръ.

Що се отнася до прѣписката на покойния М. С. Дриновъ, подъ която се разбираха неговитѣ писма до разни лица, то опитването да се събиратъ тия писма не даде никакви резултати; сѫщо така не е възможно да се издаде и другата прѣписка, т. е. писмата на разни лица до М. С. Дринова, защото тия отъ тѣхъ, които се намиратъ въ Народната библиотека не сѫ всички, напр., липсватъ писмата на В. В. Макушева, които самъ професорътъ е високо цѣнилъ и грижливо пазилъ, защото «тѣ заслужаватъ, както самъ се изразява, да бѫдатъ обнародвани нѣкога» (вж. по-долу стр. 474). Впрочемъ, послѣднята прѣписка и не може да се издаде въ настоящия томъ, защото не се отнася къмъ «трудоветѣ» на М. С. Дринова тѣхното мѣсто би било тъкмо въ втория отдѣлъ на прѣдлагания четвърти томъ.

Като отстѫпка отъ приетия планъ ще трѣба да отбѣлѣжимъ и това, че ст. «Записка за дѣятелностьта на приврѣменното русско управление въ България» е напечатана на български езикъ, макаръ че оригиналътъ ѝ билъ написанъ изпърво на русски и сетнѣ прѣведенъ на български езикъ. Направихме тая отстѫпка поради това, че самъ М. Дриновъ изтъква, какво българскиятъ прѣводъ на «Записката» е попъленъ отъ руския ѝ оригиналъ (подробно за това вж. по-долу стр. 176).

Къмъ прибавкитѣ спроти първоначалния планъ се отнасятъ 1. трудоветѣ на М. С. Дриновъ въ хронологиченъ редъ, който се явява като необходимъ прѣдъ видъ на това, че трудоветѣ, групирани по специалность, сѫ пръснати въ тритѣ тома и тѣхнитѣ отдѣли, и 2. единъ портретъ, който прѣдставя състава

на окупационното правителство въ България прѣзъ 1878—79 година заедно съ Императорския комисаръ, князъ А. М. Дондуковъ-Корсаковъ.

Считаме сѫщо за необходимо да попълнимъ тукъ случайни библиографични пропуски, именно пропуснато е да се отбѣлѣжи на съотвѣтното мѣсто: 1. че рецензията върху «Българската история» на К. Иречека (вж. стр. 234), е била напечатана още на чешки езикъ въ Časopis Musea království českého за 1876, I, а сѫщо и на нѣмски въ Archiv für slavische Philologie. Bd. II (1876), S. 168—177, 2. че «Отговоръ̀тъ на Български гласъ» (вж. стр. 161) е билъ напечатанъ така сѫщо и въ руския (Петроградски) вѣстникъ «Голосъ» за 1882 въ № отъ 4. априлъ и 3. че рецензията върху рѣчника на Найденъ Геровъ (вж. стр. 396) е била прѣведена на български по текста въ »Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ» т. I, кн. 2 и напечатана въ «Периодическо списание», кн. 54 (1896), стр. 895—911.

Съдържание.

Отдѣлъ I.

Публицистични статии.

	Страници
1. Страшны ли сѫ за народностьтѫ ни фанаріотитѣ и іезуититѣ . .	3— 9
2. За сегашното Всемірно изложеніе въ Парижъ	9— 12
3. Писмо до Българската интелигенція	13— 16
4. Българско литературно дружество	16— 18
5. Празника на Іоана Хуса въ Прагѫ	18— 22
6. Тысещелѣтіето на народнѫтѫ Българскѫ церквѫ	22— 25
7. Болгарія наканунѣ ея погрома	25— 55

Отдѣлъ II.

Служебни записки, наредби и разпоредби.

1. Българскиятъ църковенъ въпросъ въ свръзка съ Берлинския трактатъ	59— 65
2. Сборникъ, съдържащъ: 1. Приврѣменъ Уставъ за народнитѣ училища и тѣхнитѣ программи, 2. Приврѣменни правила за Реалнитѣ училища, тѣхната программа и штатове и 3. Программа на първитѣ два класса отъ класическа гимназия и нейнитѣ штатове	67— 98
3. Наредби и разпореждания по отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ дѣла (Подробно съдържание вж. на стр. 101) . . .	99—140
4. Записка за дѣйностьта на приврѣменното русско управление въ България	141—161
5. Отговоръ на „Български гласъ“	161—164
6. Изработването на Българската Конституция	164—185

Притурки: 1. Письмо князя А. М. Дондукова-Корсакова и вопросы, приложенные къ нему, стр. 176—180, и 2. Отвѣтъ профессора Дринова на вопросы Императорскаго Коммиссара, князя А. М. Дондукова-Корсакова, касательно государственнаго устройства Болгарскаго Княжества, стр. 181—185.

Отдѣлъ III.

Критики, оцѣнки и отзиви.

1. Хуни ли сме? — По поводъ на „Історія българска съчинена отъ Гавріила Крьстьовича“, часть 1, Цариградъ, 1871	189—217
2. Още една отбрана на новобългарското азбуке заедно съ една поправка въ него (Отговоръ на г-на Крьстьовича, на „Училище“ и „Знание“)	217—225

Страници

3. Кириль и Методій, бѣлгарски просвѣтители. Букурещъ, 1875 г., стр. 64. . . . . 225—228
4. **F. Miklosich,** Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. II. Band. Stammbildungslehre. Wien, 1875. Стр. 504+XXIV. . 229
5. **F. Miklosich,** Altslovenische Formenlehre in Paradigmen mit Texten aus glagolitischen Quellen. Wien, 1874. Стр. 96+XXXV. 228—229
6. V. Jagić, Archiv für slavische Philologie. Herausgegeben von — Berlin. 1875. . . . . 229—231
7. **Стоянъ Новаковичъ,** Бугарски Зборник, писан прошлога вѣка народнимj езиком. Въ Starine jugoslav. akad. VI. Zagreb 1874. 231—232
8. **Князь М. Обленскій,** Нѣсколько словъ о первоначальной Русской лѣтописи. Москва, 1870. . . . . 232—233
9. Славянскій сборникъ. Петербургъ, 1875. . . . . 233—234
10. Этнографическая карта Славянскихъ народностей. Составленная М. Ф. Мирковичемъ, дополнения А. Ф. Риттихомъ. 3-е издан. Петербургъ, 1875. 234
11. **К. Иречекъ,** Българска История . . . . . 234—246
12. Съобщения за новобългарския езикъ . . . . . 246—248
13. **Ѳ. Успенскій.** Образованіе втораго болгарскаго царства. Одесса, 1879. . . . . 248—280
14. Нѣсколько замѣтокъ по поводу статьи г. В. Надлера: „Послѣдняя фаза восточнаго вопроса“ . . . . . 280—286
— Отвѣтъ на отвѣтъ г. Надлера . . . . . 286—291
15. **И. В. Ягичъ,** Образцы языка церковно-славянскаго по древнѣйшимъ памятникамъ глаголической и кириловской письменности. С.-Петербургъ, 1882 292
16. По въпроса за буква **ы** . . . . . 293—294
17. Нѣколко съвѣти на слабодушний ми „послѣдователь“ . . . . . 294—296
18. **В. Качановскій,** Памятники болгарскаго народнаго творчества.— Выпускъ 1-й: Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ С.-Петербургъ, 1882 . . . . . 296—307
19. Три български грамоти въ единъ български отговоръ професору Миклошичу . . . . . 308—313
20. По поводу замѣчаній г. Сретьковича на мою статью о говорѣ и обычаяхъ Дебрянъ . . . . . 314—321
21. Нѣсколько поправокъ къ этнографическому очерку г. Драганова . 321—324
22. **Братя Шкорпилови,** Паметници изъ Българско. Дѣлъ I, часть 1. „Тракия“. София, 1888 г. . . . . 324—329
23. Заявленіе болгарскихъ эмигрантовъ . . . . . 330—334
24. **А. Л. Дювернуа,** Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати. Москва, 1885—1889 . . . . . 335—384
25. **D-r Antoni Kalina,** Studyja nad historyją jęsyka bułgarckiego. Kraków, 1891 . . . . . 384—392
26. Отговоръ на правописнитѣ въпроси, прѣдложени отъ редакцията на „Мисъль“. . . . . 393—396
27. **Найденъ Геровъ,** Рѣчникъ на блъгарскый языкъ съ тълкуване рѣчитѣ на блъгарскы и русскы. Чясть I, А. — Д. Пловдивъ, 1895 . . . . . 396—419
28. **П. А. Сырку,** Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. Томъ I. Выпускъ 1-й. Время и жизнь патріарха Евѳимія Терновскаго. Спб., 1899. — Выпускъ 2-й. Литургическіе труды патріарха Евѳимія Терновскаго. Спб., 1890. . . 420—454

29. **П. А. Сырку,** Очерки изъ исторіи взаимныхъ отношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣкахъ. Житіе св. Николая Софійскаго по единственной рукописи XVI в. Спб., 1901 . . . . . Страницы 454—459

Отдѣлъ IV.

Поменици.

1. Спомень за В. В. Макушева и за неговитѣ трудове по българската история . . . . . 463—476
2. Споменъ за Ивана Сергѣевича Аксакова . . . . . 476—489
3. Обзоръ ученой дѣятельности И. М. Собѣстіанскаго . . . . . 490—501
4. Нешо Бончовъ . . . . . 501—504

Приложенія.

1. **Успѣхи и задачи славяновѣдѣнія** . . . . . 505—519
2. **Трудоветѣ на М. С. Дриновъ въ хронологиченъ редъ** . . . . . 520—526
Показалецъ на собственитѣ имена . . . . . 527—541
Печатни грѣшки 542

Отдѣлъ I

Публицистични статии.

1. Страшны ли сѫ за народностьтѫ ни фанаріотитѣ и іезуититѣ?*)

На фанаріотитѣ не имъ понася възражданіето на нашѫтѫ народность, и тѣ искатъ да го съсипатъ, искатъ да погасѫтъ разбуденното самосъзнаніе на нашій народъ, каквото и за напрѣдъ да могѫтъ да ны владѣѫтъ. Тѣ сѫ вече явни врагове на нашѫтѫ народность и рѣдко ще да ся найде българинъ, който да ги не пріема за такива. Освѣнъ тѣзи стари врагове, слѣпата сѫдбина прати други врагове на нашѫтѫ народность, врагове по опасни отъ фанаріотитѣ, защото употрѣбляѫтъ срѣдства похитри, по тънки. Това сѫ іезуититѣ, които ся преструватъ наши доброжелатели, избавители на народностьтѫ ни отъ старитѣ й врагове; подъ такъвъ миловиденъ образъ тѣ крійѫтъ злочестивѫ цѣль и сѣѫтъ сѣмя раздора между народътъ ни. — Нашата млада народность е принѫдена сега да ся бори въ едно врѣмя съ два различни врагове: съ фанаріотитѣ, за да ся отърве съвсѣмъ отъ тѣхното владычество, а въ това сѫщото врѣмя и съ іезуититѣ, които й готвѫтъ пропасть за въ бѫдущето. Какъвъ ще бѫде конецътъ на тѫѫ борбѫ? Ще ли да въсторжествува нашата народность, или щѫтъ да ѫ опропастѫтъ тѣзи нейни врагове? Ные ще ся постараемъ, колко е възможно, да дадемъ отговоръ на тѣзи въпроси, отговоръ, който съ нетърпѣніе чяка всѣкій народенъ българинъ.

Въ такива борбы, каквато е фанаріотската и іезуитската съ насъ, въ подобни борбы, казвамъ, оная стърна зима върхнинѫ, която има по силно духовно оружіе, сирѣчь, която е по силна отъ умственнѫ и нравственнѫ стърнѫ. Това нѣщо ся е случвало много пѫти на свѣтътъ и ся счита за непреложенъ историческій законъ. Съ помощьта на тоя законъ, ные мыслимъ, чи е лесно да ся отговори на горѣрѣченнытѣ

*) Изъ в. „Врѣмя“ Цариградъ, год. II, 1866 г., брой 12 и 14 отъ 29 X и 12 XI.

въпроси, стига само да разглѣдами на каквѫ степень ся намѣрва умственното и нравственното развитіе на нашитѣ врагове. Да начнемъ отъ фанаріотитѣ.

На читателитѣ добрѣ е позната фанаріотската нравственность; тѣ сѫ имали хиляды случаи да узнаѫтъ, че у фанаріотитѣ не е остало никакво нравственно чювство, чи тѣ си сѫ потъпкали съвѣстьтѫ и чи всичко, щото тѣ правѫтъ, правѫтъ го по най безнравственни побужденія. Поради това азъ намирамъ за излишне да тълкувамъ за нравственното състояніе на старитѣ врагове на народностьтѫ ни и щѫ преминѫ право къмъ тѣхното умственно развитіе, къмъ фанаріотскѫтѫ ученость, кожто, за срамотѫ на свѣтътъ, мнозина отъ нашитѣ съотечественници и досега почитѫтъ за глѫбокѫ мѫдрость. — Почтеннійтъ редакторъ на Врѣмя-то много пѫти е говориль за богословскѫтѫ имъ наукѫ и „имѣяй уши слышати“ е добрѣ разбралъ, до колко е нище и убого това прочюто фанаріотско богословіе. Менъ ми остава да поговорѫ само за свѣтскѫтѫ имъ наукѫ. — Колко пѫти фанаріотитѣ, и словесно и печятно, ни сѫ гръмели главитѣ съ таѫ своѫ наукѫ? Колко пѫти тѣ ни сѫ доказвали, чи ные никога не можемъ да достигнемъ до такавѫ мѫдрость? И защо? Защото тая мѫдрость тѣ черпѫтъ отъ источници намъ непристѫпни — у древнитѣ гръцки мѫдреци, на конто ные, като варвари, не можемъ да разбирами языкьтъ. — Тъй тѣ доказвѫтъ своѫтѫ ученость; да видимъ, какво излази отъ това доказателство. Нека да ся съгласимъ, чи тѣ четѫтъ писанія̀та на древнитѣ гръцки мѫдреци — четѫтъ ги и ги разбиряѫтъ; но що излази отъ това? Наистинѫ, между тѣзи мѫдреци има велики хора: имената на Платона, Аристотеля, Тукидида и много други щѫтъ да занемѫтъ до вѣка почетно мѣсто въ исторіѫтѫ на человѣческото просвѣщеніе, но, пыта ся, защо? Не затова, чи тѣ сѫ изработили таѫ наукѫ, кожто въ нашійтъ вѣкъ има образованнійтъ свѣтъ, а затова само, чи тѣ сѫ положили начяло на повечето отъ нашитѣ науки. Съ това нѣщо тѣ сѫ направили голѣмѫ услугѫ не само на гръцитѣ, но и на всичкото человѣчество, услугѫ, която имъ ся помни и всѣкога ще имъ ся помни съ благодарность. И ные, ако ги признаваме за велики, признаваме ги само по таѫ имъ услугѫ, а не по дълбокѫтѫ имъ мѫдрость. Тѣхната мѫдрость при тѫзи наукѫ, кожто ѫ има на днешенъ день, когато сѫ ся заминали отъ Аристотеля

повече отъ 2,000 годинъ, тѣхната мѫдрость, казвамъ, е като дѣте пеленаче при възмѫжѣлъ человѣкъ. И въ нашійтъ вѣкъ този, който ся углубява само въ писанията на древнитѣ гръцки мѫдреци, и не ще да знае за новѫтѫ наукѫ, такъвъ человѣкъ е тъменъ человѣкъ, смѣшенъ идіотъ, съ еднѫ думѫ да кажемъ, по злочестъ отъ този простакъ, който на нищо не ся е училъ. А чи фанаріотитѣ сѫ наистинѫ такива, чи тѣ наистинѫ по високо отъ рѣченнитѣ мѫдреци нищо не щѫтъ да видѫтъ, за това ны увѣрявѫтъ тѣхнитѣ самохваленія; въ това още по добрѣ ще ся увѣришь, добрый читателю, ако преровишь учебнитѣ имъ книги. Такава е науката на нашитѣ мѫдрословесны врагове. Свѣстны хора ся смѣѭтъ на такавѫ наукѫ, не щѫтъ да ѭ знаѭтъ; но тѣ, като ослѣпены, хвалятся съ таѭ мѫдрость и съжаляватъ ны, чи ные не можемъ никога да ѭ постигнемъ. Дай Боже да не прокопцаме въ таѭ фанаріотскѫ наукѫ! Азъ считамъ достаточенъ тоя кратъкъ обзоръ на фанаріотското умственно и нравственно състояніе, и бързамъ да прѣминѫ къмъ іезуититѣ, които сѫ за насъ нови хора, та по това заслужватъ и по подробно да ги разглѣдаме.

Іезуититѣ проповѣдватъ, чи заедно съ католицизмътъ тѣ щѫтъ ни отворѭтъ умственнитѣ ни очи, щѫтъ да ни дадѫтъ образованіе; изъ това излази, чи тѣ такожде ся считѫтъ много учени. Да видимъ пѫкъ тѣхната наука каква е! Тѣ не ся хвалѭтъ съ древнитѣ мѫдреци, както фанаріотитѣ; напротивъ, тѣ ги прѣзирѫтъ, като язичници. Но тѣ не признавѫтъ и новѫтѫ наукѫ на просвѣщеннитѣ христіански народи, наричѫтъ ѭ діаволско наущение и проч. Каква имъ е послѣ това науката, пытате вые. Каква? Една банъ-башка наука, която азъ тука щѫ назовѫ схоластико-іезуитскѫ наукѫ. Тая наука ся е родила и расла въ оградитѣ на католическитѣ мънастири въ срѣднитѣ вѣкове, разработвали сѫ ѭ граматици, монаси, схоласти, отъ това ся е и назвала схоластика. Напълнена е тая наука отъ словопренія и словоизвитія, отъ суемѫдрствованія на помрачени глави. Въ конеца на срѣднитѣ вѣкове европейскитѣ народи, когато захванахѫ да ся събуждѫтъ отъ сънътъ на невѣжеството, хвърлихѫ тѫѭ наукѫ, като недостойнѫ за человѣка, като недостойнѫ за человѣческійтъ разумъ. Но за голѣмо щастіе на схоластикѫтѫ, въ това сѫщо врѣмя ся появихѫ на свѣтътъ іезуититѣ, които не ѝ дадохѫ да ся затріе съвсѣмъ. Тѣ найдохѫ таѭ наукѫ по-

лезнѫ за цѣльтѫ си, зехѫ да ѭ изучвѫтъ и увеличвѫтъ съ свои мѫдрствуванія; тъй ся състави схоластико-іезуитската наука. Само неѫ іезуититѣ считѫтъ истиннѫ, избраннѫ наукѫ, а сичко друго е діаволско извожденіе. Можешь по това да ся сѣтишь, добрый ми читателю, какви свѣтли глави имѫтъ нашитѣ просвѣтени доброжелатели, іезуититѣ. За да стане человѣкъ іезуитинъ, му трѣбва дълго врѣмя да ся готви и послѣ това да издържи испытаніе. На това испытаніе него щѫтъ да испытвѫтъ отъ рѣченнѫтѫ наукѫ, по главното, което ся иска отъ испытуемыйтъ, е: да умѣе да лицемѣри и да си мѣнува лицето на разни тюрліи, да умѣе да лъже, безъ да му мига окото, да знае да трови и да убива, нъ тъй, каквото и діавола да го не осѣти и проч. Ако испытуемыйтъ ся покаже способенъ въ тѣзи нѣща, тогава само той ся пріема въ обществото іезуитско и ся посвящава въ тайнитѣ му. Това испытаніе, любезный ми читателю, ще да ти даде добро понятіе за іезуитскѫтѫ съвѣсть. Азъ само щѫ ти кажѫ, чи тѣхъ никакъ не ги смущава тази гнусотія, и тѣ твърдѣ лесно ся омивѫтъ отъ неѫ съ мысль, чи сичко това тѣ правѫтъ во славу Божію!!! Тъй тѣзи богохулци, които срамѫтъ Іисусовото имя, наричѫтъ своѭтѫ цѣль!

Іезуититѣ ся пръкнѫхѫ на свѣтътъ въ 16. столѣтіе — въ онова врѣмя, когато европейцитѣ, които дълго врѣмя ся находѣха въ духовно и политическо робство у Римъ-папѫ, събудихѫ ся и ся дигнахѫ противъ него. Явихѫ ся Лютеръ, Цвингли, Калвинъ, Теодоръ-Безъ, Джонъ-Кюксъ и пр., които захванахѫ да викѫтъ противъ антихристіанскитѣ и безчеловѣчни дѣла на папитѣ. Народи и царства тръгнахѫ слѣдъ тѣхнійтъ гласъ, отметнахѫ отъ шіитѣ си постыднійтъ папскій яремъ и когато папата дигнѫ противъ тѣхъ огънь и мечь, тѣ знаихѫ съ кръвьтѫ си да обновѭтъ своето искупленіе. Половината Нѣмска земя, Швеція, Англія, Швейцарія, Голландія съвсѣмъ ся освободихѫ; останалитѣ народи такожде ся бунтувахѫ. Божійтъ гнѣвъ ся разрази съ голѣми бѣди за папѫтѫ. За да ся избави отъ тѣзи бѣди, за да убіе реформаторскійтъ духъ въ земитѣ, които му остаяхѫ еще послушни, и ако е възможно да си завърне това, дѣто го загуби или да го навакса съ нови подданници, папата основа іезуитското общество. Такава е цѣльта на іезуититѣ, кошто тѣ наричѫтъ слава-Іисусъ Христова. Разумѣва ся, чи такава антихристіанска

цѣль не може ся достигна съ христіански срѣдства; ето защо тѣ ся пущѫтъ на такива гнуснави срѣдства, за които упомянѫхми по горѣ. Сирѣчь, заплашвѫтъ страшливитѣ хора съ страшныйтъ сѫдъ и тъй да имъ обирѫтъ паритѣ, да подкупувѫтъ съ тѣзи пари користолюбиви хора и да ги правѫтъ свои мекерета, да прѣлъгвѫтъ простодушнитѣ, да обельосвѫтъ, убивѫтъ и тровѫтъ онѣзи, които могѫтъ да повредѫтъ на цѣлтѫ имъ. Не ми е коли (?) да ся распространявамъ твърдѣ много, та затова въ подтвърженіе на думитѣ си, азъ щѫ приведѫ единъ общъ фактъ.

Не ся минахѫ и 50 годинъ, отъ както тѣ ся пръкнахѫ и пръснахѫ по сичкійтъ свѣтъ, ето чи отъ сѣкадѣ зехѫ да ги гонѫтъ, и не само въ онѣзи царства, които отхвърлихѫ папѫтѫ, нъ и въ тѣзи, които му останахѫ вѣрни. — Англія ги изгоня веднъжъ въ 1581 г. и вторый пѫть въ 1601: Франція въ 1594 и пакъ въ 1762; Португалія въ 1598 и 1759; Руссія въ 1717, Китай въ 1753, Испанія и Сицилія въ 1767. Отъ тука ты видишь, читателю, чи дори Франція, Испанія, Португалія и Сицилія, дору тѣзи послушни на папѫтѫ земи бѣхѫ принѫдени да изгонѫтъ изъ прѣдѣлитѣ си тѣзи вѣрни служители на папѫтѫ. По едно врѣмя рѣченнигѣ католически държави ся обърнахѫ до генералътъ (началникъ) имъ и го прѣдумвахѫ да имъ измѣни уставитѣ, да ги направи колко годѣ по христіански, по человѣчески, но въ отгозоръ на това той имъ каза: да бѫдѫтъ каквито сѫ, или хичъ да ги нѣма! Тогава тѣзи държави ся обърнахѫ къмъ папѫтѫ съ увѣщаніе за доброто на католицизмътъ, за честьтѫ на Христовото имя да уничтожи іезуититѣ. Случи ся въ това врѣмя да бѫде папа Климентъ XIV, по свѣсенъ човѣкъ, който послуша съвѣтътъ на прѣданнитѣ си чада и унищожи обществото на іезуититѣ въ 1773. Въ 1814 год., въ врѣмято на реставраціѫтѫ, папа Пій VII пакъ възобнови іезуитскійтъ орденъ. Европейскитѣ правителства, които бѣхѫ твърдѣ залисани съ политическитѣ дѣла на това бурно врѣмя, нѣмахѫ врѣмя да ся противѫтъ на това нѣщо, а и не считахѫ го твърдѣ важно, защото ся надѣяхѫ, чи сѫдбата на напрѣшнитѣ іезуити ще вразуми новитѣ имъ наслѣдници и тѣ щѫтъ ся въздържѫтъ отъ такива мрьсни злоупотрѣбленія. Но когато слѣдъ малко врѣмя новитѣ іезуити показахѫ съ дѣлата си, чи тѣ сѫ сѫщо такива вълци, както и прѣднитѣ

имъ братя, то пакъ захванахѫ да ги гонѭтъ. Изъ Руссіѭ и Испаніѭ ги испѫдихѫ въ 1817 и 1820 год.; въ 1828 г. Франція имъ затвори училищата, въ които тѣ губѣхѫ младото поколѣніе съ своѭтѫ наукѫ, и запрѣти имъ да проповѣдвѭтъ. Въ 1847 г. ги испѫдихѫ и изъ Швейцаріѭ. Азъ нѣмамъ врѣмя, па мя е и гнусъ да описвамъ причинитѣ, които даваХѫ поводъ на тѣзи гоненія, но, и безъ това, исчисленіето на тѣзи гоненія е достаточно да подтвърди това, дѣто казахъ по горѣ за іезуититѣ.

Прѣди да свършѭ за іезуититѣ, азъ трѣба да кажѫ, чи на днешенъ день, когато самъ папата не знае кѫдѣ да ся дѣне, въ това просвѣтено врѣмя казвамъ, тѣмъ не имъ пѣе вече петелътъ въ образованнѭтѫ Европѫ, както въ прѣднитѣ врѣмена. Тамъ сега ся подсмивѭтъ съ тѣхъ, и както по насъ фанаріотинъ, тъй тамъ іезуитинъ на днешенъ день е станало подобозначюще слово, синонимъ на човѣкъ съ извратенъ умъ, безъ всякѫ совѣсть, на човѣкъ прѣиспълненъ всякія скверни плоти и духа. Ето защо макаръ и да ги не кѭтнѭтъ вече съ правителственни мѣрки, тѣ малко по малко ся исчиствѭтъ отъ тамъ и обръщѭтъ взори къмъ непросвѣтеннитѣ народи на Азіѭ, Африкѫ и Австраліѭ. По тѫзи причинѫ тѣ сѫ налегнѫли и насъ, които тѣ имѭтъ за диваци.

Тоя кратъкъ обзоръ е достаточенъ, любезный ми читателю, да ти покаже, какво е умственното и нравственно състояніе на фанаріотитѣ и на іезуититѣ. Такива нищожни хора като нихъ сѫ безсилни врагове въ такавѫ борбѫ, какѭвто тѣ сѫ ся зели да водѭтъ противъ насъ. Ные смы прости хора и спроти тѣхното мнѣніе диви и варвари; но какѭвито и да смы, ные въ сѣкій случай смы много по горни отъ тѣхъ, както отъ умственнѫ, тъй сѫщо и отъ нравственнѫ стърнѫ. Нашійтъ умъ не е просвѣтенъ, но не е и омраченъ като тѣхныйтъ съ разни бабини деветини, които тѣ почитѭтъ за най дълбокѫ мѫдрость. Съ свойтъ чистъ умъ ные лесно можемъ да ся дигнемъ и да тръгнемъ по пѭтьтъ на истиннѭтѫ цивилизаціѭ, а тѣ тъй щѭтъ и да ся скапѭтъ въ своѭтѫ гнилѫ наукѫ. За нравственното ни прѣвъсходство азъ нѣма и да говорѭ, то е ясно като божій день. Послѣ това съвсѣмъ противоестественно и противоисторическо нѣщо е да ны свържѭтъ и покорѭтъ такива хора подъ нозѣтѣ си. И нѣма съмнѣніе, чи рано или късно нашата народность ще

ся избави отъ тѣхнитѣ козни, ще въскрьсне, и тѣ щѫтъ да исчезнѫтъ и расточатся. Макаръ и да е такъвъ конецътъ на нашитѣ врагове, но ные не трѣба да дремеме и да го чякаме съ крьстосани рѫцѣ. Трѣба, напротивъ, да ся постараемъ, колко е възможно по скоро, да ся отрьсимъ отъ тѣзи черни хора, които закривѫтъ отъ насъ заритѣ на истинното просвѣщеніе, да ся отрьсимъ отъ тѣхъ, казвамъ, та да трьгнемъ по скоро по пѫтьтъ на истинно-просвѣтеннитѣ народи. Тоя пѫть ще исправи и нашето матеріялно състояніе и ще утвьрди народностьтѫ ни на незыблеми основанія. Трѣбва, думамъ, единъ день по напрѣдъ да ся заловимъ за това нѣщо, догдѣ ны не е настигнѫлъ други нѣкакъвъ врагъ съ истинно силно духовно оружіе, защо тогава ще ни е опасно положеніето. На сегашно врѣмя, подъ крилото на просвѣщенното правителство Августѣйшаго Царя нашего, ные твьрдѣ лесно можемъ да достигнемъ сичко това. А какъ, съ какъвъ начинъ? За това нѣщо, любезный читателю, азъ, ако ти не омръзнахъ, щѫ поговорѫ въ скоро врѣмя[1]).

Женева, 25 септемврій, 1866.

М. Вошковъ.

---

2. За сегашното Всемірно Изложеніе въ Парижъ.*)

Писмо 1.

Изложенія на единъ или и на нѣколко видове произведенія отъ еднѫ каквѫ да е область или и отъ цѣло царство, такива частны изложенія ставатъ отдавна и твьрдѣ често. Въ главнытѣ градове на образованнытѣ страны сѣка година, дори и по нѣколко пѫти въ годинѫтѫ, ся правятъ такива изложенія. Но изложенія, въ които ся намѣрватъ сѣкаквы видове произведенія и при това произведенія на сѣкаквы

---

[1]) Тѫзи статіѫ ни испроводи единъ отъ нашитѣ учени съотечественници, който за сега живѣе въ Женевѫ (Швейцаріѫ). Ній ѫ помѣщавами съ удовольствіе въ стълповетѣ на Врѣмято и похвалявами съчинителътъ й, чи, ако и да ся намира далечь отъ отечеството си, пріема дѣятелно участіе въ сждбинѫтѫ му.

*) Изъ в. „Македонія“. Цариградъ, год. I, 1867, брой 27 отъ 3 іуній.

народы, такива всемірны изложенія не ставать твърдѣ често и не сѫ тъй отдавнашны. Тѣ сѫ, може да ся каже, едно отъ най-великитѣ изобрѣтенія на нашето време; минѫлытѣ поколѣнія не сѫ видвале такова нѣщо, на да ли сѫ дори и мыслили, че е възможно нѣкога такова Вавилонско смѣшеніе. — Прьвъ опытъ на такова изложеніе е направенъ въ 1851 г. въ Лондонъ, вторый въ 1855 г. въ Парижъ, трети пѫть станѫ преди петь годинъ пакъ въ Лондонъ, — сегашното е четвьрто на брой пакъ въ Парижъ. —

Както отъ къмъ разнообразіето на изложеннытѣ предметы и отъ къмъ сгодното имъ размѣщеніе, тъй сѫщо и по грандіозный си видъ, сегашното всемірно изложеніе много и много надминува преднитѣ три. — То ся помѣщава на извѣстното Марсово поле въ Парижъ, поле широко, необозримо, което надлъжъ има около 1500 аршина, и на ширъ около 700. — Както е извѣстно, въ обыкновенно време на това поле ся правятъ воински упражненія: цѣли арміи ся помѣстяватъ на него и имъ остава много мѣсто за маневриранье. Сега да види човѣкъ това мѣсто, никакъ не може повѣрва, че то е было нѣкога равно поле и още поле воинско, марсово. — Воинскій Марсъ ся дигнѫлъ оттука, полето му заелъ мирный трудъ, и въ годинѫ време той изрылъ, превьрнѫлъ, издигнѫлъ на него цѣлъ градъ, градъ дивенъ, какъвто минѫлытѣ поколѣнія и на сънѣ не сѫ видвале. — Сѣкаквы зданія, каквито ся намѣрватъ по земѭтѫ, сичко що произвождатъ хората и странытѣ имъ отъ единъ край на свѣтътъ до другый, сичко това е струпано въ този градъ. Въ него ще срѣщнете и хора отъ каквы не земли, ще чюете вси языцы, иже подъ небесемъ . . . .

Когато влазишь въ този новъ Вавилонъ презъ каквѫ да е вратнѫ, распръснатото ти вниманіе най-много притегля къмъ себе едно сградье, по което ся развѣватъ много разноцвѣтны пандеры и на което не ся види крайтъ. Ако ся земешь да обиколишь това сградье, ще ти потрѣбва за това нѣщо не по малко отъ $^1/_4$ на часътъ. Въ това колосално зданіе, което се казва le palais de l'exposition (палата) сѫ намѣстены повѣчето произведенія и предметы на изложеніето на народытѣ, които сѫ ся стекли тука да си мѣратъ богатствата и мурафетытѣ. Не е злѣ да ся опознаемъ по близко още сега съ този колоссъ, та послѣ кога тръгнемъ да изглѣдваме пред-

метытѣ, които ся наредены въ него, да знаемъ на кѫдѣ да врьвимъ и да ся позапрѣмъ. — Той има оваленъ (еллиптически) видъ и стои въ срѣдѫтѫ на Марсовото поле, отъ поврьхностьтѫ на което заема $^1/_3$. Извѫтрѣ той е раздѣленъ на седемь преграды, седемь длъгневесты крѫга (галереи, които врьвѫтъ успорѣдъ единъ слѣдъ други). Въ центрътъ на тѣзи концентрически галери остава доволно плоско, непокрыто мѣсто, което е насадено съсъ цвѣте, украсено съ много статуи и фонтане и ся казва внѫтрешна градинѫ. Отъ тѫзи вѫтрешнѫ градинѫ врьвѫтъ въ различны стърны презъ галереитѣ навънъ 16 улицы, които наедно земены, иматъ спицеобразенъ видъ. Съ този начинъ галереитѣ ся раздѣляватъ на много преграды, отъ които сѣкому народу е отдѣлена по еднѫ во всѣкѫ галереѭ. Тѣзи преграды и предметытѣ за изглѣдванье, които сѫ наредены по нихъ, тъй сѫ распредѣлены, щото ако врьвишь по еднѫ каквѫ да е галереѭ, ты ще срѣщнешь наредъ единъ видъ произведенія у сичкитѣ народы. Ако ли пакъ тръгнешь напреки по нѣкоѭ отъ спицеобразнытѣ улицы, ты ще видишь единъ слѣдъ други сичкитѣ видове произведенія на единъ народъ. Такъвъ е извѫтрѣ този палатъ. Описаніето му е кратко и по това сухо и не ясно, но надамся, че читателѥтѣ не щѫть ми врьза кусуръ за това нѣщо. — Както упоменѫхме по горе, това зданіе само заема $^1/_3$ отъ Марсовото поле; другитѣ $^2/_3$ сѫ заемнѫты отъ други многобройны зданія, не тъй колосалны, но не по малко удивляющи съсъ своѭтѫ пестротѫ и разнообразіе. — Тукъ вые ще видите сѣкаквы кѫщья не само на сичкитѣ Европейски народы и на повѣчето отъ Американскитѣ, но още и много Китайски, Японски, Сіамски, Персійски, Египетски, Тунуски, Марокски, дори и Австралійски. Ще ги видите, казвамъ, съ покѫщнинѫтѫ имъ и съсъ сичко, както быхте ги видѣли нѣйдѣ по тѣзи страны. — Между тѣзи зданія вые ще срѣщнете още нѣколко цьрквы отъ различны исповѣданія и нѣколко нехристіански храмове, между които возноси минарето си и прочютѫтѫ Брусскѫ мечеть (джеміѭ) и прочее. Има тамъ и много мануфактурны и фабричны сградьета (керханы). Освѣнь това, е отградено едно доста голѣмо парче мѣсто, което е направено на градинѫ. Но за неѭ, за долинытѣ, пещерытѣ, водопадытѣ, които ся намѣрватъ тамъ, за колосалнытѣ цьклены теплицы (оранжереи), въ които сѫ

помѣстены сѣкаквы тропически растенія, за сичко това азъ не щѫ ся распространявамъ, да не бы да ми излезе писмото твърдѣ длъго. —

Като ходи човѣкъ и изглѣдва сичко това, никакъ му ся не ще да повѣрва, че това мѣсто преди годинѫ и половинѫ е было равно, чисто поле, или че слѣдъ нѣколко мѣсяцы тукъ пакъ ще ся пресели Марсъ, и отъ чудный този градъ и сламкѫ не ще остане. Каквы работы не прави нашето време?!

Отсѫдѣ сѫ ся стекли и сѣкидневно ся стичятъ въ Парижъ хора да видятъ това чюдо. Защото то ся намира далечь отъ центрътъ и отъ много други чясти на Парижъ, но сѫ приготвены много леснины, за да ся облегчи пѫтьтъ на любопытнытѣ му многобройны посѣтители: сѣки 10 минуты параходи по Сенѫ и градскій Желѣзенъ пѫть стоварятъ тукъ хора; сѫщото правятъ и омнибусы отъ четыри страны. И пакъ мнозина пе могѫтъ да ся вредятъ за въ тѣхъ, нито пакъ да найдатъ свободнѫ каретѫ, и сѫ принудены да біѫтъ пѫть пѣши по сахать и повѣче. — Това нѣка вы обьясни, добрыя читателе, какво е сега стеченіе народовъ въ Парижъ и какво значеніе щѫтъ иматъ отсега такива всемірны изложенія за человѣцытѣ.

Въ слѣдующитѣ си писма[1]) азъ щѫ ви попросѫ да ся порасходите мысленно по галереитѣ на Палатътъ, дѣто ще ся запрѣмъ да поизглѣдаме нѣкой и други предметъ, по интересенъ за Васъ. Щѫ ви поговорѫ тогава и за Турското отдѣленіе какво е и какво мѣсто занимава при другитѣ. Та че послѣ, когато му дойде времето, щѫ ви напишѫ и какво ще каже коммиссіята на изложеніето за произведеніята отъ Турскѫтѫ имперіѫ, особенно за тія, които производи нашята земя и нашій народъ. — Азъ мислѫ, че това ще ви бѫде интересно, поучително, а за нѣкои дори и полезно отъ веществennѫ странѫ.

Шампель 20/8 Маія.

М. Дриновъ.

---

[1]) Други обаче писма не намѣрихме обнародвани съгласно съ това обѣщание.

Ред.

3. Писмо до Българска-та интелигенція.*)

Че Българе-тѣ сѫ духовити и трудолюбиви хора, одарени съсъ свѣтли умствени способности и съ хубави нравственни качества, че тѣ съсъ тѣзи свои свойства надминуватъ други-тѣ народи на Балканскій полуостровъ, както ги надминуватъ и съсъ многобройностьта си, — това е вѣче истина очевидна за всеки единъ не помраченъ умъ. — Мнозина Европейски пѫтници, които сѫ могли добрѣ да се опознаѫтъ съ тѣзи духовни качества на Българе-тѣ, предказватъ велика бѫдѫщность на Българскій народъ. — Мене, като на Българинъ, ми е драго да четѫ или да слушамъ такива предсказванія и пророчества, но право да кажѫ, още не имъ вѣрвамъ твърдѣ много — за да може единъ народъ, каквото е сега нашіи, да чака велика бѫдѫщность, не е достаточно само да има той голѣми способности за наука, за ржкодѣлія, за търговія и т. н. за такова нѣщо иска се още, щото този народъ да има въ добъръ редъ и онѣзи нравственни сили, на които се крѣпи и дръжи всяка една народность и които сѫ най-силна-та подпорка при всяко едно національно развиваніе и процвѣтяванье. Азъ разумѣвамъ всеобщи-тѣ національни нравственни интереси, отъ които поглавни-тѣ сѫ: езыкъ-тъ, вѣра-та, народно-то образованіе, литература-та и общественно-то мнѣніе. — Догдѣ нѣкоя народность дръжи въ пренебреженіе тѣзи нравственни сили, не ги почита, не имъ дава възможность да се развиватъ и укрѣпяватъ, до тогава, колкото духовита и даровита тя и да е, не може и да се чака велика бѫдѫщность за неѫ, не може даже да се рѣче, че неина-та бѫдѫщность е усигурена. А какъ сѫ у насъ тѣзи нравственни сили, тѣзи національни жиздители. Нѣка да ги разглѣдами една по една сички-тѣ.

1. Езыкъ-тъ е пьрва-та нравственна сила, която свьрзва хиляди человѣци въ едно нравственно тѣло, въ единъ народъ. Отъ съвършенство-то на езыкъ-тъ, отъ неговата ѣкость и чистота зависи прьво и прьво духовна-та крѣпость на единъ народъ и тѣсно-то съединеніе между распрьснѫти-тѣ негови части, съединеніе, което пази тѣзи части отъ сливанье съ други народи. — Нашій езыкъ и до сега се намира въ естествен-

*) Изъ в. „Народность“. Букурещъ, год. II, 1868, брой 4 отъ 15 декемврий.

но-то си състояніе. Не само ные не мыслимъ за негово-то усъвършенствованье, нъ не се сѣщаме още да го изучимъ. — Словарь си още нѣмаме, нито пакъ нѣкое залиде написана граматика. —

2. Религія-та е единъ отъ най-голѣмитѣ двигатели въ духовній животъ на человѣчество-то. За единъ народъ, който се намира на такава степень отъ нравственно и умственно развитіе, както е нашій, религіята е прьва-та и главна културна сила. — А въ какво състояніе се намира наша-та религія? Фанаріоти-тѣ съсъ свое-то варварско невѣжество и съ мръсна-та си безнравственость утровихѫ таза света сила въ народъ-тъ ни. Ные се дигнѫхме противъ тѣхъ и ги изгонихме. Но тукъ и замрьзна наша-та енергія. — Помыслихме ли да измѣтемъ и тѣхни-тѣ гнусотіи въ черковно-то ни благочиніе? Нѣ! Отхранваме ли свои достойни, духовни пастыри? Нѣ! чакаме отъ Турското правителство да ни даде еднажь правдина да ги имаме, та тогава да ги избираме.... Нѣкои си отъ насъ пакъ и това не чакатъ, нещѫтъ даже и да знаѫтъ за черковенъ въпросъ, като мѣрѫтъ Българскій народъ съ высокоцивилизовани-тѣ народи, за които, ушь, въ 19-тіи вѣкъ религія-та е съвсѣмъ праздна работа. —

3. Ные обичаме да се хвалимъ съсъ народно-то си образованіе, като казвами, че преди 30—40 г. Българитѣ нѣмахѫ ни едно училище, а сега вѣче рѣдко се намирало Българско село, дѣто да нѣмя училище. — Това нѣщо е наистина за похвала. Но тази похвала принадлежи не намъ, а на наши-тѣ бащи. — Тѣ се подсѣтихѫ за народно-то образованіе и направихѫ училища, въ които Българска-та младежь зе да се учи на матерній си езыкъ, нъ само да чете и да пише, а не повѣче. — Повѣче не можеше и да се чака отъ наши-тѣ бащи. — Продължихме ли ные тѣхно-то починаніе съ такава ревность? — Твьрдѣ слабо! Наши-тѣ училища колкото и да се стараѫтъ нѣкои достойни учители да ги поповдигнѫтъ, и досенова оставатъ пьрвоначалны школы, научватъ само на четенье и писанье, а не даватъ и нѣкакво образованіе на наша-та младежь. — Но може нѣкой да ми възрази, като ми покаже на нѣколко Български училища, въ които се прѣдаватъ каквито щешь науки. — Него азъ щѫ попросѫ да поприказва съ нѣкой съотечественникъ, който изучвалъ тѣзи Български науки, и ималъ е щастіе да свьрши свое-то образованіе въ нѣкоя Ев-

ропейска школа. — Всякой отъ тѣхъ ще му подтвърди думи-тѣ ми и ще му обясни, какво нѣщо сѫ тѣзи Български науки.

4. Литература-та облагородява человѣка и го възвышава. — Въ неѫ, като въ оглѣдало, се отражаватъ всички-тѣ нравственни гнусотіи на народъ, който само тогава, като ги съглѣда сирѣчь, захваща и да мысли, какъ да си очисти лице-то отъ тѣхъ. Отъ друга стърна литература-та, като представя чисти и свѣтли идеали, побужда человѣка да се стрьми къмъ тѣхъ съ чиста и възвышенна дѣятелность. — А ные още си нѣмаме литература.

5. Българе-тѣ по нѣкога сѫ подкачали и подкачѫтъ общенародни работи. Много примѣри сѫ доказали вѣче, че такива Български начинанія или се развалѫтъ още отъ начало-то си, или пакъ вмѣсто полза, докарвали сѫ много пѫти вредъ народу ни. — Най голѣма-та причина на това явленіе е тази, че у Българе-тѣ още ѫ нѣма тази нравственна сила, която се казва общественно мнѣніе и която е най здрава-та гаранція за добрыи успѣхъ на една общеполезна работа. Безъ нея нито може да се распознае истинна-та народна полза, нито пакъ може да вирѣе нѣкакво полезно общенародно предпріятіе.

— Въ такова запустѣніе се намирѫтъ у насъ тѣзи нравственни сили, които, както казахме, сѫ начало и основаніе на всека една народность, и съ които само може да се привдигне въ 19-тіи вѣкъ единъ захвърленъ народъ. —

Между наши-тѣ съотечественници сега малцина се срѣщатъ такива, които да се грижѫтъ само и само за прехрана-та си, veluti pecora, quae natura prona atque obedientia ventri finxit. Повѣчето сѫ такива, които напълно съзнаваѫтъ, че человѣкъ не живѣе на този свѣтъ само за себе си, нъ като разумно и нравственно сѫщество трѣба да се грижи и за общо-то добро, а прьво и прьво за добро-то на народъ-тъ си. При това благородно съзнаніе и при тѣзи умственни и нравственни прѣвъсходства на Българе-тѣ мене ми се чини, че не е мѫчно нѣщо да се туратъ въ добъръ редъ и у насъ тѣзи нравственни сили, или по добрѣ да рекѫ, тѣзи національни жпздители. — Не е мѫчно, нъ за такава една работа изисква се съвокупна и систематическа дѣятелность, която могѫтъ начена само малкомного просвѣтени-тѣ ни съотечественници, които, хвала Богу, имаме ги тукъ-тамѣ съсъ хилѣди. —

Ето защо азъ и обръщамъ къмъ тѣхъ рѣчь-та си, за да призовѫ тѣхно-то вниманіе на тѣзи, тъй да рѣчѫ, глѫбоки рани на нашата народность. -- Азъ мыслѭ, че най голѣма полза тѣ за сега быхѫ направили народу ни, ако се земехѫ за тази работа. —

Не искамъ да бѫдѫ μάντις κακῶν на народъ-тъ си, когото и чужденцитѣ вѣче захванахѫ да му пророкуватъ велика бѫдѫщность въ твърдѣ скоро време. Но при всичко това не могѫ да се удържѫ отъ да кажѫ, че ако не излѣземъ на глава у време на горерѣченни-тѣ наши народни нужди, то суетна ще остане наша-та вѣра въ тѣзи пророчества.

И тѣзи събытія, които отъ година на година се чакатъ на Балканскій полуостровъ, и отъ които нашій народъ чака за себе си голѣма политическа освѣта, и въ тѣхъ той ще остане измаменъ, ако ные продължаваме да дръжимъ още въ пренебреженіе езыкътъ си, вѣра-та си, народно-то си образованіе, ако не се погрижимъ да си завѫдимъ литература и да си създадемъ общественно мнѣніе.

Буденъ. Ноември.

Д(риновъ) Б(ошковъ).

---

4. Българско литературно дружество.*)

Многажди е ставало опытъ между нашитѣ за съставяніе книжевно дружество, което да разнася просвѣщеніе между народа ни. Подобно дружество бѣ въ Цариградъ, онова, що издава „Българскытѣ книжици“ въ растояніе на четыре години, т. е. 1858, 59, 60 и 61. Нъ то, вижда ся, като не было нѣкакъ основано на здравы основы, не е могло да слѣдува за повече. А сѫществуваніето на едно такъво дружество е необходимо нужно за единъ народъ, който вече желае да ся просвѣщава. Такыва литературны дружества сѫ имали и имѫтъ нашитѣ съсѣдни народи, като: Харвати, Словенци,

*) Изъ в. „Дунавска Зора“, Браила, год. II, 1869, брой 35 отъ 3. Августъ, стр. 136.

Сърби, Чехы и прч. и чрѣзъ тѣхъ сѫ разработвали языка си, народнѫтѫ си книжевность и исторіѫтѫ на отечеството си, като тамо ся работили учени спеціалисти мѫжи.

Отъ всякъ другъ народъ, нашій ся нуждае днесь най-много отъ едно подобно книжевно дружество, което като си създаде единъ авторитетъ да ся занимае за разработваніе и развиваніе языка му, книжевностьтѫ му и исторіѫтѫ му; защото, лишенъ отъ министерство за народно просвѣщеніе, отъ духовно начялство, отъ главно настоятелство, отъ всякъ видъ авторитетъ, който да ся старае за неговото народно просвѣщеніе и образованіе, Българскый народъ не ще може да има едно устроено направленіе, което да улесни попрището на народныя му напрѣдъкъ въ ползѫ на умственното му развитіе.

Има повече годинѫ врѣме, отъ както идеята за съставеніе на едно Българско Литературно дружество е занимало умоветѣ на нѣкои отъ нашитѣ родолюбивы съотечественници въ Одессѫ, Болградъ, Галацъ, Браила, Букурещъ и другадѣ, като тая народополезна идея ся разиска между тѣхъ по постоянното настояваніе на ревностныя нашъ ученъ младъ Г-на Василя Д. Стоянова.

Намъ ни е драго, като имамы добрѫ приликѫ да извѣстимъ нашитѣ почит. читатели, че уже единъ уставъ за подобно едно литературно дружество е съставенъ, и разглѣданъ отъ мнозина наши еднородцы ся удобрилъ и пріелъ на радо сърдце. При това е была отворена и кондика нарочно за това дружество, и ся зели благоволно участіе мнозина отъ родолюбивытѣ наши съотечественници въ градоветѣ: Одессѫ, Кышеневъ, Кубей, Болградъ, Галацъ, Браила, Букурещъ и Гюргево, като всякой подписалъ благоволно своѭтѫ помощь за съставеніе единъ значителенъ капиталъ, отъ процентытѣ на когото да ся поддържатъ двама трима учены и спеціалисты Българы, които ще ся заземѫтъ за обработваніе языка ни, Словестностьтѫ ни и Исторіѫта ни; тѣхнитѣ трудове ще ся обнародватъ въ періодическы списанія, които ще започнѫтъ да ся издаватъ рѣдовно, щомъ ся откръе дружеството.

Надеждно е паскоро да видимъ обнародванъ проектътъ и уставътъ, по които ся основа рѣченното Литературно дружество. Тогазъ ще имамы пріятенъ случяй да поговоримъ по-напространно за него, съ намѣреніе да дадемъ, по въз-

можности, точны свѣденія на нашитѣ читатели за това дружество, съ надежѫ, че всякый чювствителенъ и истинный доброжелатель на народныя ни напрѣдъкъ ще земи участіе въ едно такъво богоугодно и народополезно общо дѣло. Колкото за сега ные му желаемъ отъ се сърдце добрѫ срѣщѫ и добъръ успѣхъ.

---

5. Празника на Іоана Хуса въ Прагѫ.*)

Въ единъ отъ броеветѣ си бѣхмы извѣстили, какво въ Прага ся е съставилъ нарочно отборъ, който да приготви тържествуванієто на 500 годишнето въспоменаніе за рожданієто на чешкый реформаторъ Іоана Хуса, и какво на тоя празникъ ся призовани съ призвателны билеты общины и знамениты лица, тъй отъ всичкы славянскы както и отъ неславянскы страны.

Празникътъ ся започнѫ на 23 Августа или п. н. на 4 Септемврія, и трая четыри дни, т. е. Сѫббота, Недѣля, Понедѣлникъ и Вторникъ. Отъ разны земи ся втекохѫ прѣдставители и личны хора, за да учяствуватъ на това общенародно и славно тържествуваніе: освѣнь що присѫтствувахѫ лица отъ Франціѭ, Англіѭ, Америкѫ, Германіѭ, Оландіѭ, Швейцаріѭ и Италіѭ, а почти отъ всичкы славянскы народы имаше прѣдставители, като: Русси, Поляци, Българе, Сърби, Хорвати, Словенци, Словаци и др.

Въ точность можемъ каза на нашитѣ читатели, че отъ Руссытѣ имаше до 20-мина, отъ Поляцытѣ — 4-ма, отъ Сърбытѣ — 8-ма, а отъ Българытѣ — 7-ма. Тъй и отъ другытѣ славянскы народности имаше по нѣколко мина. Между Българытѣ трима прѣдставлявахѫ общины: тъй Г-нъ В. Д. Стояновъ бѣше отъ странѫ на Одешкытѣ, Галашкытѣ и Браилскытѣ по-отличны по търговщинѫтѫ си Българы. Г. Д. П. Войниковъ отъ странѫ на училищното настоятелство на бълг. училище и театралното дружество въ Браилѭ, и Г. Г. Начевъ отъ странѫ на Букурещскытѣ първенцы. Всякой отъ тыя прѣдставители врѫчи поздравително писмо на отбора за Празника. Съ второ има-щемъ случяй да обнародвамы и тыя писма.

*) Изъ в. „Дунавска зора“, Браила, год. II, 1869. брой 40, стр. 156—157.

За да дадемъ на нашитѣ читатели едно понятіе отъ тоя многоваженъ празникъ, ные ще направимъ понастояще кратко начьртаніе отъ него, а послѣ можемъ да ся вьрнимъ пакъ въ подробность на нѣкои полезны и примѣрны за насъ свѣденія.

Празникътъ, както вечь казахмы, ся започнѫ въ Сѫбботѫ. Въ тоя день станѫ нарочно служба въ черквѫтѫ Витлеемъ въ Прагѫ, дѣто Іоанъ Хусъ е само проповѣдувалъ. Послѣ ся даде въ чешкыя лѣтенъ театръ ораторіумъ (музикално пѣніе гласно и инструментално). Въ Недѣлѭ слѣдъ черквѫ почти цѣла Прага бѣше на кракъ: множество народъ пълняше улицытѣ; народни прѣпорци ся развявахѫ на врѣдъ; музикалны банды свиряхѫ народны маршове, и пушячны гърмежи ся чювахѫ отъ чясъ на чясъ. Всичко това показваше празнуваніето на единъ отъ най-знаменитытѣ народны празницы, що е видѣлъ славянскый свѣтъ. Отъ разны дружества съ по особни званія и значенія хора, както що сѫ дружествата: „Соколъ“, „Хлахолъ“. „Умѣлецка бесѣда“ и др.[1]) на отдѣленія съ по особны униформы народны, нарѣдъ по воинскы, съ прѣпорецъ, прѣдводимы отъ по еднѫ бандѫ прѣхождахѫ улицытѣ съ маршеве. Най-сетнѣ всичкы ся събрахѫ на голѣмото помѣстіе нарѣчено „Конскый търгъ“ въ Овошнѫтѫ Фирдинандовѫ улицѫ, отъ дѣто всичкы нарѣдъ съ тържественъ ходъ ся отправихѫ къмъ станціѭтѫ на желѣзныя пѫть. Хыляды хора пълняхѫ улицытѣ, на всѧдѣ навала за да глѣда тържеството. Онова, което бѣше за чюденіе е, че наврѣдъ най-голѣма тишина владѣеше и то по самоволното старание на дружинѫтѫ Соколъ, конто безъ никакво оружіе въ ржкѫ. изпълняваxѫ съ най-голѣмѫ точность дължноститѣ на полиціѭтѫ, безъ да бѫдѫтъ полицайскы хора, а хора отъ помежду самыя народъ. Тукъ жандармы не виждаше.

Една часть отъ тържествующитѣ заедно съ гостытѣ отъ чюзды страны качихѫ ся на желѣзницѫтѫ и ся отправихѫ за Хусенци, село дѣто ся е родилъ Іоанъ Хусъ, далечь до 20 мили на Югъ отъ Прагѫ. По пѫтя хыляды хора отъ ближны градища и села посрѣщнахѫ на станціитѣ желѣзницѫтѫ съ прѣпорцы, музикы, свирни и пушканія, и выкове отъ въсхыщены чювства народны ся чювахѫ: „На здравъ!“ (на добъръ чясъ) „Слава!“ Слѣдъ 5 часа пѫтуваніе желѣзни-

[1]) За тыя дружества другъ пѫть говори-щемъ.

цата пристигнѫ, около 2 чяса слѣдъ пладнѣ, на станціѭтѫ при градъ Пилзенъ, отъ дѣто гоститѣ се раздѣлихѫ на двѣ отдѣленія: едни быхѫ отправени за Страконицъ, а другы — за Нетолицъ, и въ една и въ другыя градъ бѣхѫ прѣдозначени по билеты домове, дѣто ся пріехѫ гоститѣ съ най-искренно гостопріемство и имъ ся даде яденіе, питіе и спаніе. Сутриньтѫ рано по 3 чяса нарочно пакъ отредены каруцы поехѫ гостытѣ и гы отведохѫ на селото Хусенци. Тукъ на едно поле, вънъ отъ селото, ся събиратъ всичкы гости и съ тържественъ ходъ (процесіѭ) ся отправятъ съ редъ подъ прѣпорцы и прѣдводими отъ музикы къмъ селото. Най-пріятно бѣше да глѣда челѣкъ наредбѫтѫ, по кожто ся отправяше тоя тържественъ ходъ: напрѣдъ вьрвяше отдѣленіето отъ дружеството „Хлахолъ“, отличяваще ся по своѭтѫ особнѫ униформѫ и своѭ отличяванъ прѣпорецъ, прѣдводимо отъ най-добрѫтѫ бандѫ. Слѣдъ него идяхѫ студенти отъ разны училища, тоже подъ особенъ прѣпорецъ, тукъ бѣше и едно отдѣленіе отъ дѣвойкы облѣчены напето се съ бѣлы еднаквы рокли. Послѣ вьрвяше отдѣленіето на дружеството „Соколъ“, слѣдъ него дружината отъ „Умѣлецкѫтѫ бесѣдѫ“, послѣ страннитѣ гости, и тъй нататъкъ, се на отдѣленія и съ подъ особенъ прѣпорецъ. По пѫтѫ и отъ двѣ страны множество зрители стояхѫ и выкахѫ: „на здаръ!“ „Слава!“ При входа на селото бѣхѫ въздигнѫты тріумфалны врата, надъ конто бѣше написано по чешкы, полскы, българскы, русскы, сьрбскы, словенскы, френскы, таліянскы и нѣмскы: „Добрѣ дошли братія!“

Най-сѣтнѣ тържественный ходъ ся спрѣ прѣдъ домътъ, дѣто ся е родилъ Хусъ; той е една простинка кѫща. Тукъ бѣше приготвена трибуна за казваніе слова. На челото на рѣченнѫтѫ кѫщичкѫ стояше обкаченъ позлатенъ образъ на Іоанна Хуса. Повече отъ 50,000 души народъ бѣхѫ събрани на това мѣсто. Обрядътъ ся започнѫ съ испѣваніе отъ гласовиты пѣвцы имнъ на святителя. Послѣ ся подаде на трибунѫтѫ Г. Сладковскы, докторъ на права и прѣдсѣдатель на отбора за празника, и изрѣче трогателно слово, съ което възбуди най-патріотическытѣ чювства въ сърдцата на своитѣ слушятели, конто го често прикѫсвахѫ съ выканіята си: „виборъ!“ (изрядно) „слава!“ Слѣдъ словото ся испѣ народный чешкый имнъ. Подиръ това ся изрекохѫ слова на разны славянскы языцы; тъй на русскы каза Г. Бухтеевъ, членъ отъ

славянското дружество въ Москвѫ; на полскы — Г. Романовицъ, родомъ Полякъ; на сърбскы — д-ръ Джорджевичъ, родомъ Сърбинъ; на българскы — Г. В. Д. Стояновъ, и найсетнѣ пакъ на чешкы Г. Сабина. Тъй ся свърши исказванѣто слова. Слѣдъ това музиката засвири народныя чешкый маршъ и множеството ся отправи на равнище не далечь отъ селото, дѣто ся отворихѫ разны увеселенія, свирни, игры и расходкы. А страннитѣ гости быхѫ приканени у единъ общъ домъ на угощеніе, дѣто станѫхѫ напивкы въ славѫ на чешкый народъ и проч.

Надвечеръ всичкы гости съ истытѣ каруцы си трѣгнѫхѫ за Пилзенъ, отъ дѣто пакъ съ желѣзницѫтѫ ся върнѫхѫ на другый день вторника въ Прага. Въ тоя истый день чяса по 3 слѣдъ пладнѣ даде ся, въ честь на страннытѣ госты, угощеніе (банкетъ) на Софійскый островъ, който лѣжи срѣдъ рѣкѫ Вълтава. Освѣнь всичкытѣ гости тукъ присѫтствуваxѫ и по-отлични пражкы граждане. До 250 души бѣхѫ на масѫ. И тукъ една изрядна оркестра развеселяваше присѫтствующитѣ. Слѣдъ яденіето започнѫхѫ напивкы съ продължителны слова на разны языцы съ различны съдържанія и всичкы ся свършяхѫ или за славѫ на чешкый народъ, или на цѣлъ славянскый народъ, или за честь на братството, съединеніето и свободѫтѫ. Първо станѫ старый Г. Палацкы, прочютъ чешкый историкъ и съ едно много разумно слово изрази братскѫ признателность къмъ гостытѣ. Слѣдъ него напи по русскы Г. Куртинъ, секретарь на американското посолство въ Петербургъ; тоже по русскы изрѣче нѣколко рѣчи Г. Ралстонъ, членъ отъ Британскый музей въ Лондра. Послѣ на чешкы говорихѫ още: Г. Ригеръ, прочютый чешкый ораторъ, Г. д-ръ Сладковскы, Г. Шкадра, прѣдсѣдатель на „Умѣлицкѫтѫ бесѣдѫ“ (дружество на изящнытѣ наукы), Г. д-ръ Тиршъ, начялникъ на дружеството „Соколъ“, Г. д-ръ Кучера, Г. Валишъ и Г. Сабина. На русскы говорихѫ още: Г. Василій Кулинъ, Г. Бухтеевъ и Г. Губинъ; на полскы говори Г. Видманъ; на българскы — Д. П. Войниковъ; на сърбскы — Новаковичъ; на френскы — Млоховскы, жърналистъ французкый, и на Нѣмскы — Г. Холъ отъ Віенѫ.

Слѣдъ угощеніето гоститѣ бѣхѫ поканени на театра, дѣто ся даде чешка опера „Продадена Невѣста“. Така зѣ край

славното празнуваніе въ помень на 500 годишнето рожденіе на Іоана Хусса.

Много телеграфическы депеши ся пріехѫ въ Прага въ честь на Празника, а именно отъ Чешко 317 депеши, отъ Моравіѭ и Силезіѭ — 40; отъ другы въ Австріѭ земи — 42; отъ разны чюзды земи — 39. Всичкы до 438 депеши, между които сѫ четыре българскы, т. е. една отъ българскытѣ младежи въ Браилѫ, една отъ българ. училище въ Гюргево, една отъ българытѣ въ Москвѫ и еднѫ отъ Віенскытѣ Българы.

Освѣнь депешитѣ отъ разны мѣста ся пріеха поздравителны писма, на които числото достигва до 36, отъ които четыре сѫ българскы, а именно: едно отъ Одешкытѣ Българы, едно отъ Браилскытѣ и Галашкытѣ, и двѣтѣ подадены отъ Г. В. Д. Стоянова, едно отъ училищното настоятелство на бълг. училище и отъ театралното дружество въ Браила, подадено отъ Д. П. Войникова, и едно отъ Букурещскытѣ Българы, подадено чрѣзъ Г. Г. Начева.

Отборътъ на Празника особно благодари чрѣзъ „Народни Листи“ въ броя отъ 12 Септемврія на пратенытѣ отъ разны страны прѣдставители.

---

6. Тысещелѣтіето на народнѭтѫ Българскѫ церквѫ.*)

Прѣзъ сегашнѭтѫ 1870 годинѫ на Българскый народъ ся пада да празднува тысящелѣтіето на народнѭтѫ Българскѫ Церквѫ.

Борисъ пріе Христіянскѭтѫ вѣрѫ въ 861 или 862 год. но тутакъ си слѣдъ неговото покрьстваніе языческытѣ неговы поддапици въсташа нань, хотяште его убити, яко вѣрѫ ихъ оставльша. Слѣдъ уталожваніето на този бунтъ, вдигнѫ ся друга буря въ новопросвѣтенѭтѫ Българскѫ земѭ: Римъ и Цариградъ ся скарахѫ за новонасаденыйтъ виноградъ Господень, отъ който и първый и вторый искахѫ да направятъ своѭ епархыѭ. Грьцкытѣ и Римскы проповѣд-

*) Изъ в. Македонія“ Цариградъ, год. IV, 1870, брой 26 отъ 17 февруарий.

ници въ Българіѭ хулехѫ ся, клѣветяхѫ ся единъ другый прѣдъ Бориса, когото и еднитѣ и другитѣ ся стараяха да привлекѫтъ на своѭ странѫ. Тѣзи обстоятелства, особно съперничеството между Римъ и Цариградъ, прѣпятствовахѫ да ся въдвори добрѣ и да ся устрои въ Българіѭ Христовата Църква. Сетнинитѣ, обаче, показахѫ, че тѣзи прѣпятствія были на добро. Реченното съперничество възбуди въ Бориса подозрѣніе на чистотѫтѫ и бескорыстіето на Грьцкытѣ и Римскы дѣятели въ Българіѭ, той взе да ся бои отъ съвьршенно подчиненіе както Цареграду, тъй и Риму, и въ неговѫтѫ душѫ се роди мысль за НАРОДНѪ ЦЕРКВѪ за таквѫзь, сирѣчь, Церквѫ, която безъ да ся отдѣлѭ вѫтрѣшно отъ Единѫтѫ, Съборнѫ и Апостолскѫ церквѫ, да бѫде вънкашно чисто народна, свободна отъ всяко чуждо-народно вліяніе.

Тази честита мысль незакъснѣ и да ся осѫществи.

— Въ 870 год. въ Цариградъ имаше съборъ, свыканъ за осѫжданіе на патріарха Фотія. На 3-й Марта, когато отцитѣ на този съборъ бѣхѫ свършили главното си съборно дѣло и ся готвяхѫ да ся разидѫтъ много или малко миролюбиво, прѣдъ тѣхъ прѣдстанѫ Борисовътъ посланникъ Петръ съ рѣшителенъ въпросъ за Българскѫтѫ церквѫ, въпросъ, който развали видимото съгласіе между Римскытѣ и Источны отцы и направи, щото пьрвитѣ ся завьрнѫхѫ въ своя си тъй, каквото вече да ся не събиратъ съ своитѣ Източны о Христѣ братія. Голѣмы и твьрдѣ важны сѫ сетнинитѣ, които произведе този въпросъ, подробното имъ излаганіе бы завзело много мѣсто. Доста ще бѫде за сега да кажемъ, че отъ деньтъ, въ който ся прѣдложи този въпросъ, сирѣчь, ОТЪ 3 МАРТА НА 870 ГОДИНѪ ИМА НАЧАЛОТО СИ БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА ЦЕРКВА. Отъ този день и Източната Христова Църква си присвои и въплоти идеѭтѫ за народны церквы, която идея е най-хубавото украшеніе и най-крѣпката опора на православіето и на кожто, рано или късно, прѣдстои да излѣкува най-главныйтъ недугъ на Римскыйтъ католицизмъ.

Въ 3-тій день на идущій Мартъ отъ този достопаметенъ день ся свьрша крѫгъ врѣме отъ 1000 годины. Съ утѣшителнѫ надеждѫ, че нашій народъ ся е разбудилъ вече до толкозь, щото да може да распознава и да цѣни великытѣ моменты въ историческый си животъ, ный считамы за своѭ

дължность да му напомнимъ въ всеуслышаніе приближеніето на тысящелѣтный-тъ день отъ началото на Българскѫтѫ черквѫ, това едно отъ най-великытѣ и най-славны събытія въ нашѫтѫ исторіѭ. Излишно бы было да напомнямы при това за свещеннѫтѫ дължность, която лежи на насъ за отпразднуваніето на този достопаметенъ день. Но не ще бѫдѫтъ излишны, мыслимъ, и слѣднытѣ напомнуванія. —

Борисъ бѣше господарь на широкѫ държавѫ, която ся простираше отъ Солунъ, край Архипелагъ и Дебелтъ, край Черно море, до прѣдѣлытѣ на Великѫ Моравіѭ. Ако бы тази широка земя да бѣше паднѫла въ обятіята на Римскыйтъ католицизъмъ, който, като истълкува крыво думытѣ Спасителевы „о единомъ стадѣ и единомъ пастырѣ," ся показа заклетъ врагъ на всякѫ мысль за народнѫ черквѫ; ако и тази силна дьржава бы станѫла орѫдіе на Римскѫтѫ черквѫ, която ся устреми да покори всяческая и вся подъ волѭтѫ на единъ смьртенъ — съ другы думы да кажемъ: ако на 3-й марта въ 870 год. не ся осѫществеше мысльта за народнѫ Българскѫ Черквѫ, ако Борисъ не ся отмѣтнеше отъ Римъ и широкото тогазь Българското царство не станеше хранилище и разсадникъ на православнѫтѫ вѣрѫ, то какво щѣхѫ да бѫдѫтъ православнытѣ народны черквы, въ които живѣѭтъ и движатъ ся сега, токо рѣчи, всичкытѣ православны народы? Дѣ щѣше да е сега Православіето? И кой може да рече, че свѣтилата на православната Източна Черква не щѣхѫ и тѣ да присѫтствуватъ на сегашный Римскый Съборъ и да подаватъ гласъ за непогрѣшимостьтѫ на Пія IX-го и на неговъ-тъ Силлабусъ?

Ето защо тысящелѣтіето на Българскѫтѫ Черквѫ не е само тържество за Българскый народъ, но и за всичкый православенъ міръ, за всичкытѣ православны народны черквы. И наша свята длъжность е да гы подканимъ, яко да и ты, тържества сего причастникы бѫдѫтъ.

3-й Марта е вече близу: не остава врѣме за тѣзи наши напомненія да ся разпръсѫтъ и по всичкытѣ Българскы области, а камо ли пакъ и по другытѣ православны земи, които ще иматъ право да ны погадятъ, ако ный отпразднуваме тысящолѣтный день на Българскѫтѫ Черквѫ безъ тѣхно знаніе. Поради това ный давамы тука нашето мнѣніе, ако

ся одобри и отъ Архіерейскыйтъ нашъ Съборъ, да ся отложи това тържество за два-три мѣсяца по надирѣ. А като сгодно и прилично за таквозь тържествованіе да ся назначи 2-й Май, въ който день ся е прѣставилъ виновникътъ на това велико тържество, равноапостолный нашъ Борисъ — Михаилъ.

---

7. Болгарія наканунѣ ея погрома.*)

[Изъ путевыхъ замѣтокъ].

Около полуторы тысячи лѣтъ тому назадъ, когда Славяне добывали себѣ новыя жилища въ средней и южной Европѣ, одной части ихъ удалось проникнуть далеко на югъ и водвориться въ классическихъ странахъ Мизіи, Ѳракіи, Македоніи и въ нѣкоторыхъ древне-Греческихъ областяхъ. Недешево достались Славянамъ эти роскошныя страны: стоитъ только припомнить, что они должны были отнимать ихъ у Римлянъ и долго оспаривать у Готовъ и другихъ воинственныхъ Нѣмецкихъ дружинъ. Водворившіяся тутъ Славянскія племена нѣкоторое время оставались при исконномъ своемъ племенномъ бытѣ; только въ VII вѣкѣ они начали объединяться въ одно государство — Болгарское, которое въ VIII в. обнимало уже бо́льшую половину Балканскаго полуострова. Въ IX вѣкѣ оно раздвинуло свои предѣлы далеко къ сѣверу отъ нижняго Дуная до самого Пешта. Мадьяръ тогда еще не было въ Европѣ: 24
нынѣшняя Угрія была Славянскою страною, — на равнинахъ ея Болгарскіе Славяне непосредственно соприкасались съ жилищами западныхъ Славянъ. Такъ обширны были предѣлы Болгарскаго царства, когда правитель его Борисъ насаждалъ въ немъ сѣмена христіанскаго ученія. Знаменитый сынъ и преемникъ Бориса, Симеонъ, принявъ титулъ царя Болгаръ и Римлянъ, упорно добивался занятія столицы восточной Римской имперіи, которую онъ желалъ превратить въ Славянскую столицу. Къ тому же стремились и нѣкоторые другіе изъ послѣдующихъ Болгарскихъ царей: въ XI — вѣкѣ Самуилъ, въ

*) Публичная лекція, читанная профессоромъ М. С. Дриновымъ въ Харьковскомъ университетѣ, въ ноябрѣ 1876 года. — Изъ „Славянскій Сборникъ“, т. 2-ой, С.-Петербургъ, 1877, стр. 23—45.

XII—Асѣнъ, въ XIII—преемникъ послѣдняго Іоаннъ Асѣнъ, Такому раннему внѣшнему могуществу Болгаръ соотвѣтствовало столь же раннее, довольно высокое для того времени, внутреннее развитіе. Еще въ X вѣкѣ Болгарія, по словамъ одного, новѣйшаго историка, Француза Рамбо, была складочнымъ мѣстомъ торговли между западомъ Европы, сѣверомъ и Византіей. Великій князь Святославъ, побывавъ въ одномъ изъ при-Дунайскихъ Болгарскихъ городовъ Переславцѣ, не хотѣлъ болѣе оставаться въ своемъ стольномъ городѣ: „не любо мнѣ быти въ Кіевѣ", говорилъ онъ матери и боярамъ: „хочу жити въ Переяславци на Дунаи, яко то есть среда земли..., ту вся благая сходятся"...

Столкнувшись очень рано съ христіанскимъ Греко-Римскимъ міромъ, Болгары раньше другихъ Славянскихъ племенъ познакомились съ его цивилизаціею, которую и начали себѣ усвоивать, — говорю — усвоивать, а не подчиняться ей слѣпо. Въ то время, какъ другіе ново-Европейскіе народы, напримѣръ, принимая христіанскую вѣру, безотчетно подчиняли свою совѣсть Риму или Византіи, Болгары не послѣдовали ихъ примѣру; но, по принятіи христіанской вѣры, сейчасъ же постарались основать свою національную церковь, совершенно самостоятельную какъ относительно Рима, такъ и относительно Византіи. Еще въ концѣ IX вѣка было учреждено Болгарское патріаршество, уничтоженное только 100 лѣтъ тому назадъ. Укажу и на національную письменность Болгаръ, которая еще въ X вѣкѣ старалась догнать Византійскую литературу, самую богатую и, такъ сказать, самую модную въ то время.

Окруженные со всѣхъ сторонъ врагами, Болгары, втеченіе восьми вѣковъ, отстаивали противъ нихъ свою политическую самостоятельность. Только въ концѣ XIV вѣка ихъ постигъ погромъ, отъ котораго они и до сихъ поръ не могутъ оправиться и который чуть было и совсѣмъ не похоронилъ ихъ, — разумѣю Турецкое нашествіе. Нашествіе Турокъ случилось въ самое несчастное въ исторіи южнаго Славянства время. Славянство это тогда, по словамъ современнаго лѣтописца (Кантакузена), было раздроблено на тысячу частей, находившихся въ междоусобной войнѣ. Къ тому же, и новый врагъ былъ очень могущественъ: противъ него не могла устоять и Византія, — онъ легко овладѣлъ Валахіею и всею Венгріею, изъ которой побѣдоносно подходилъ и къ самой Вѣнѣ. Испы-

тавъ на себѣ первые удары грознаго врага, Болгарія болѣе остальныхъ жертвъ его и потерпѣла. Удары эти, какъ они ни были жестоки, не могли, однако, сразу раздавить народъ, имѣвшій за собою тысячу лѣтъ исторической жизни. Всякій разъ какъ окраины Турецкія поднимали знамя свободы, Болгары 25
пользовались случаемъ для облегченія и своей участи: они возставали при освобожденіи Валахіи, Молдавіи, Венгріи, возставали и во время нѣкоторыхъ попытокъ Европейскихъ государей — изгнать Турокъ изъ Европы: при Владиславѣ Варненскомъ, Сигизмундѣ Баторіѣ и др. Въ половинѣ XVII вѣка, Болгары приглашали на помощь Богдана Хмельницкаго; въ концѣ того же вѣка, они искали помощи въ Москвѣ, на которую еще въ 1576 г. смотрѣли, по свидѣтельству одного современника (Соранцо), съ упованіемъ. Но всѣ эти Болгарскія возстанія имѣли всякій разъ такой же точно конецъ, какой мы видѣли въ нынѣшнемъ году въ Филиппопольской области: возстаніе подавлялось въ рѣки крови не только виновныхъ, но и ихъ беззащитныхъ родственниковъ, сосѣдей и вообще единоплеменниковъ, а это потому, что, какъ замѣтилъ, еще сто лѣтъ тому назадъ, одинъ Болгарскій писатель (іеромонахъ Паисій), „Болгарія посредѣ Туркомъ есть, близко Цариграда“. — Такія кровавыя бани, нѣсколько разъ повторявшіяся въ XVI и XVII вѣкахъ, довели злополучный народъ до крайняго оцепенѣнія: вожди перевелись, церковь — единственная кормилица національнаго духа, очутилась въ рукахъ Константинопольскихъ Грековъ, фанаріотовъ, послушныхъ клевретовъ Турокъ и ловкихъ авантюристовъ. Національное духовенство было замѣнено фанаріотами, которые, явившись сюда съ Греческими книгами, не замедлили наложить руки и на національное просвѣщеніе Болгаръ, принужденное, вслѣдствіе этого, укрыться въ немногихъ монастыряхъ и захолустьяхъ. Благодаря усердію фанаріотовъ, около конца прошлаго вѣка Болгарскій народъ казался уже умершимъ. Его воскресилъ, главнымъ образомъ, громъ Русскаго оружія, съ начала нынѣшняго столѣтія начавшій раздаваться на нижнемъ Дунаѣ. Медленно, ни для кого незамѣтно, возрождался совершенно забитый народъ: и еще въ тридцатыхъ годахъ нашего вѣка знаменитый славистъ Шафарикъ утверждалъ, что на Балканскомъ полуостровѣ сохранилось только около шести сотъ тысячъ Болгаръ. О Болгарахъ стали говорить лишь съ пятидесятыхъ годовъ, когда

возрожденіе ихъ подвинулось на столько, что они могли уже вступить въ борьбу съ фанаріотами за возстановленіе своей національной церкви. Послѣ двадцатилѣтней упорной борьбы, Болгары, наконецъ, добились того, что національная церковь ихъ, хоть отчасти, была возстановлена. Этимъ актомъ, совершившимся лѣтъ шесть тому назадъ, было положено первое основаніе новой самостоятельной духовной жизни Болгаръ. Тутъ только Европа, да и сами Турки узнали, что число Болгаръ превышаетъ пять милліоновъ и что участь самой Турціи тѣсно связана съ участью этой ея райи.

Съ небольшимъ годъ тому назадъ, лѣтомъ 1875 года, я рѣшился совершить поѣздку по Болгаріи, преимущественно по малоизвѣстнымъ еще ея захолустьямъ. Въ началѣ августа, черезъ Румынію я отправился сначала въ при-Дунайскую Болгарію, побывалъ въ Рущукѣ, Шумлѣ, Варнѣ, но вскорѣ убѣдился, что не въ добрый часъ я предпринялъ свою поѣздку. Герцоговинское возстаніе принимало характеръ, сильно озабо-
26 чивавшій Турокъ, — пламя возстанія начинало распространяться и на нѣкоторые округа Босны. На моихъ глазахъ изъ Рущука и Шумлы Турецкія войска двигались къ Видину и Нишу въ полной увѣренности, что имъ придется вскорѣ воевать съ Сербами и, пожалуй, съ Черногоріею. Носились слухи, что въ Румыніи составлены Болгарскія четы (дружины), которыя высматриваютъ удобный случай переправиться черезъ Дунай, чтобы водрузить знамя возстанія и на Балканахъ. Эти слухи особенно тревожили Турецкія власти при-Дунайской Болгаріи, дѣлая ихъ не въ мѣру бдительными и подозрительными. Нетрудно было замѣтить, что во мнѣ онѣ видѣли революціоннаго агента и, не спуская меня съ глазъ, шпіонили каждый мой шагъ. Мнѣ-то собственно они ничего бы не сдѣлали, но мѣстные жители, за сношеніе со мною, могли бы поплатиться большими непріятностями. Въ виду этого, я рѣшился отложить свои странствованія по при-Дунайскимъ Болгарскимъ областямъ и спустился моремъ изъ Варны въ Константинополь, чтобы оттуда отправиться во Оракійскія и Македонскія Болгарскія области, гдѣ, какъ меня увѣряли, положеніе не было столь тревожно. Я пріѣхалъ въ Константинополь 14 Августа, въ тотъ самый день, когда великимъ визиремъ снова

былъ назначенъ знаменитый Махмудъ. Въ первое свое визирство, продолжавшееся около двухъ лѣтъ (1871—1872), Махмудъ успѣлъ зарекомендовать себя, какъ строгій правитель, неумолимый каратель злоупотребленій Турецкихъ чиновниковъ, начиная съ самыхъ высшихъ. Особенное вниманіе онъ обратилъ на направленіе финансовъ, — значительно уменьшилъ жалованье высшихъ Турецкихъ чиновниковъ. Этимъ онъ нажилъ себѣ множество враговъ среди Турокъ, которые сильно подкапывались подъ него; имъ помогали въ этомъ дѣлѣ и представители враждебныхъ Россіи державъ, находившихъ. что энергическій визирь слишкомъ друженъ съ Русскимъ посломъ. Болгарамъ Махмудъ помогъ тогда учредить свой экзархатъ, чѣмъ очень привязалъ ихъ къ себѣ. Считаю нужнымъ остановиться нѣсколько на этомъ дѣлѣ.

Вступивъ въ борьбу съ Константинопольскимъ патріархатомъ. Болгары домогались полной независимости отъ него, возстановленія своего древняго патріаршества, незаконно уничтоженнаго фанаріотами при помощи Турокъ. Послѣ долгаго сопротивленія фанаріоты предложили Болгарамъ полунезависимое церковное управленіе: согласились образовать изъ Болгарскихъ епархій особенный церковный округъ во главѣ котораго бы стоялъ экзархъ, намѣстникъ Константинопольскаго патріарха. Экзархъ избирался бы епископами округа, но получалъ бы утвержденіе отъ патріарха, которому онъ, какъ и всѣ подчиненные ему епископы, обязывался платить опредѣленную подать. Болгары приняли это предложеніе въ принципѣ, но, когда дѣло дошло до означенія епархій, долженствовавшихъ войти въ область экзархата, произошелъ великій раздоръ. Фанаріоты уступали только епархіи при-Дунайской Болгаріи, Болгары же требовали и большей части Ѳракіи, равно какъ и всей Македоніи, тоже населенныхъ, главнымъ образомъ, Болгарами. Ожесточенный споръ изъ-за Ѳракійскихъ и Македонскихъ епархій тянулся очень долго, — наконецъ, вопросъ 27
былъ рѣшенъ Турецкимъ правительствомъ: 28 февраля 1870 года былъ изданъ султанскій фирманъ, утверждавшій экзархатъ. Относительно спорныхъ епархій въ фирманъ этотъ былъ вставленъ параграфъ, гласившій, что епархіи эти въ такомъ только случаѣ будутъ присоединены къ екзархату, если, по крайней мѣрѣ, двѣ трети населенія ихъ выскажутся за это присоединеніе. Болгарами фирманъ былъ встрѣчаемъ съ ликованіемъ,

не смотря на то, что въ немъ былъ такой обидный для нихъ параграфъ, — но этотъ-то параграфъ страшно всполошилъ фанаріотовъ, которые энергически протестовали противъ него. Въ виду, быть можетъ, этого протеста, Турецкое правительство не торопилось приведеніемъ въ исполненіе фирмана: дѣло оставалось въ такомъ положеніи втеченіе двухъ лѣтъ, до перваго визирства Махмуда, который въ 1872 г. позволилъ Болгарамъ приступить къ учрежденію своего экзархата на основаніи фирмана. Въ округъ экзархата вошли, пока, шестнадцать епархій, которыя и патріархатъ соглашался уступить Болгарамъ. Населеніе спорныхъ епархій, не смотря на дѣятельную агитицію Грековъ, не смотря на клятву патріарха, поспѣшило единогласно почти высказаться за присоединеніе къ экзархату. Озлобленіе фанаріотовъ дошло до крайнихъ предѣловъ: пущено въ ходъ пугало панславизма, — Махмуда объявили слѣпымъ орудіемъ Русской интриги, и онъ палъ еще до окончанія вопроса о спорныхъ епархіяхъ.

Мимоходомъ замѣчу, что еслибы тогда удалось присоединить къ Болгарскому экзархату и эти епархіи, то въ настоящее время было бы для всѣхъ наглядно, что южная граница Болгаріи обнимаетъ въ себѣ Адріанополь и всю Солунскую епархію: въ такомъ случаѣ современнымъ дипломатамъ было бы неловко поднимать вопросъ о томъ, что̀ разумѣть подъ словомъ Болгарія.

Преемники Махмуда остановили дѣло о спорныхъ епархіяхъ, затянули его; мало того, нѣкоторые изъ нихъ посягали даже и на самый экзархатъ. — Понятно, послѣ того, съ какою радостью было встрѣчено Болгарами новое визирство Махмуда. Они были убѣждены, что не сегодня, такъ завтра будутъ, наконецъ, присоединены къ экзархату и спорныя епархіи, и, такимъ образомъ, Болгарскій народъ, наконецъ, сконцентрируется, хоть въ церковномъ отношеніи. На сколько новое визирство Махмуда радовало Болгаръ, на столько оно злобило Грековъ. Оно не было пріятно и многимъ Туркамъ, равно какъ и представителямъ враждебныхъ Россіи державъ. Впрочемъ, замѣтнаго раздраженія въ лагерѣ многочисленныхъ враговъ Махмуда не было: они, по видимому, не вѣрили въ долговѣчность Махмудова визирства, на которое смотрѣли, какъ на временное зло, нужное для предотвращенія еще большаго зла. Всѣ были убѣждены, что только Россія можетъ положить

конецъ волненію въ Герцоговинѣ, угрожавшему превратиться въ опасный для Балканскаго полуострова потокъ, и вѣрили, что Россія, при содѣйствіи угодливаго и преданнаго ей визиря, дѣятельно примется теперь за прекращеніе Славянскаго движенія. Разъ это будетъ достигнуто, Махмудъ вмѣстѣ съ вліяніемъ Россіи оказались бы болѣе ненужными: то было время, когда визири мѣнялись ежемѣсячно и даже еженедѣльно. Не
такъ смотрѣли на дѣло въ Русскомъ посольствѣ: тутъ дѣй- 28
ствительно надѣялись, что волненія въ Герцоговинѣ и Боснѣ скоро кончатся, но надежда эта основывалась на увѣренности, что Махмудъ засѣлъ теперь надолго и что онъ немедленно примется за коренное переустройство Турецкой имперіи къ выгодѣ христіанскаго ея населенія. Во всякомъ случаѣ, такое впечатлѣніе я вынесъ изъ бесѣды съ нѣкоторыми лицами, стоящими близко къ посольству, и изъ отношенія ихъ къ моимъ сборамъ — начать свою поѣздку по Ѳракійскимъ Болгарскимъ областямъ. Такъ были увѣрены и члены Болгарскаго экзархата, которые поощряли меня не откладывать своего путешествія. Только одинъ Константинопольскій старожилъ совѣтовалъ мнѣ не слишкомъ увлекаться розовыми надеждами, которымъ предавались въ экзархатѣ. „Махмудъ, говорилъ онъ, человѣкъ идеи, свободный отъ корыстолюбія, которымъ пропитаны насквозь всѣ Турецкіе сановники. Но онъ, прежде всего, Турокъ и, притомъ, Турокъ необыкновенно умный и хитрый: проведетъ хоть кого; не вѣрьте вы искренности его дружбы къ Русскимъ“. Я принялъ къ свѣдѣнію этотъ отзывъ, хотя и не придавалъ ему тогда особаго значенія.

Около половины августа я оставилъ Константинополь и по Румелійской желѣзной дорогѣ отправился въ Филиппопольскую область, по которой собственно и попытаюсь познакомить васъ съ положеніемъ Болгарскихъ областей наканунѣ ихъ погрома. Я останавливаюсь на этой области потому, что ея то, главнымъ образомъ, и коснулся погромъ.

Филиппопольская область лежитъ въ сѣверо-западномъ углу Ѳракіи; слѣдовательно, она находится въ самомъ центрѣ Европейской Турціи, а вмѣстѣ съ тѣмъ, и въ центрѣ Болгарской земли. Область эта состоитъ изъ обширной равнины, окруженной съ трехъ сторонъ высокими горными цѣпями Родопомъ съ юга, Балканами съ сѣвера и соединяющею эти два хребта Среднею горою — съ запада. При соединеніи Средней

горы съ Балканами около мѣстечка Клисуры, выступаетъ довольно длинный кряжъ, тянущійся къ востоку параллельно съ Балканами, на протяженіи семидесяти верстъ и называемый также Среднею горою. Между этимъ кряжемъ и Балканами тянется долина, которую Гохштетеръ причисляетъ къ красивѣйшимъ на свѣтѣ мѣстностямъ. Эта роскошная долина также входитъ въ составъ Филиппопольскаго санджака. Съ горъ стремительно, шумными каскадами спускаются въ равнину многочисленные горные ручьи, вливающіеся въ рѣку Марицу, которая беретъ свое начало тутъ же, при соединеніи Родопа съ Среднею горою. Равнина, орашаемая верхнею Марицей и ея многочисленными притоками, считается житницею Европейской Турціи. Она производитъ пшеницу и рисъ, пользующіеся хорошею репутаціею и на Европейскихъ рынкахъ. Подошва Родопа, а равно и отлогій скатъ Средней горы покрыты виноградниками; по вершинамъ же ихъ пасутся сотни тисячъ крупнаго и мелкаго скота. Долина, тянущаяся между Средней горою и Балканами, наполнена розовыми садами. Балканы тутъ очень суровы: на крутомъ южномъ склонѣ ихъ ничего не растетъ, но трудолюбивое населеніе этихъ скалъ умудрилось и
29 здѣсь найти себѣ пропитаніе. Оно заставило многочисленные водопады, бросающіеся съ обнаженныхъ утесовъ, приводить въ движеніе станки, на которыхъ вяжетъ веревки и шнурки, цѣлыми караванами развозимые по всей Турціи. На нѣкоторыхъ станкахъ здѣшніе обитатели точатъ деревянную посуду съ такимъ искусствомъ, которое приводитъ въ удивленіе Европейскихъ путешественниковъ. Вершины Родопскихъ горъ покрыты боромъ, который тамошнее населеніе превращаетъ, при помощи лѣсопильныхъ снарядовъ собственнаго изобрѣтенія, въ строевой матеріалъ, въ которомъ очень нуждаются жители безлѣсной равнины.

Въ Филиппопольскомъ санджакѣ насчитываютъ до тысячи селеній (940), шесть большихъ городовъ и девять паланокъ, т. е. маленькихъ городковъ. Все населеніе санджака достигаетъ до 650,000 душъ, изъ которыхъ около 400,000 Болгаръ, 200,000 Турокъ и около 30,000 разныхъ инородцевъ: Цыганъ, Евреевъ, Армянъ, Грековъ и Цинцаръ. Болгаръ, повидимому, вдвое болѣе Турокъ, но изъ числа ихъ нужно исключить 10,000 Павликіанъ: это — Болгары-католики, враждебно относящіеся къ своимъ православнымъ братьямъ. Нужно исклю-

чить также до 40,000 Помаковъ, т. е. Болгаръ-магометанъ, которыхъ скорѣе слѣдуетъ относить къ Туркамъ. Выходитъ, такимъ образомъ, что православныхъ, настоящихъ Болгаръ тутъ около 350,000, при мусульманскомъ населеніи въ 250,000.

Для уясненія нѣкоторыхъ общественныхъ отношеній, о которыхъ рѣчь впереди, считаю нужнымъ сдѣлать нѣсколько замѣтокъ о главнѣйшихъ народностяхъ Филиппопольскаго санджака.

Болгары превосходятъ Турокъ не только численностью, но и своимъ экономическимъ и духовнымъ развитіемъ. Они преимущественно землепашцы, винодѣлы, огородники и скотоводы; въ ихъ рукахъ, главнымъ образомъ, сосредоточена и мѣстная промышленность. „Они очень трудолюбивы и замѣчательно экономны, отозвался мнѣ Филиппопольскій митрополитъ о своей паствѣ, такъ что живутъ въ довольствѣ, хотя и принуждены давать Туркамъ половину своихъ доходовъ“. О народномъ просвѣщеніи митрополитъ выразился такъ: „рѣдко вы встрѣтите теперь въ епархіи деревушку, гдѣ бы не было училища“. Въ справедливости этихъ словъ я имѣлъ случай убѣдиться вполнѣ. Считаю нужнымъ припомнить, что Болгарскія школы стали появляться тутъ только съ сороковыхъ годовъ нашего вѣка и что, сначала, число ихъ увеличивалось очень медленно, встрѣчая всевозможныя препятствія со стороны фанаріотовъ, господствовавшихъ тутъ до недавняго времени. Я нашолъ въ Филиппополѣ и Болгарскую гимназію, въ которой было болѣе десяти учителей. Не лишнимъ считаю привести здѣсь отзывъ о Болгарскихъ школахъ извѣстнаго Англійскаго туриста Сандвича: „I saw schools, which would have done honour to England, comprising instruction of the highest kind, combined with all the practical details of education, taught in an admirable manner. I never saw a more ingenious people“...

Слѣдующій любопытный фактъ, надѣюсь, покажетъ, какъ далеко зашло національное чувство здѣшнихъ Болгаръ. Недалеко отъ Филиппополя, на одномъ уступѣ Родопскихъ горъ, находится Греческій, или, лучше сказать, огреченный монастырь Бачковскій, издавна славящійся своимъ цѣлебнымъ источникомъ, святою водою. Въ прежнее время туда, какъ мнѣ 30
разсказывали, вся епархія ѣздила на поклоненіе и монастырь былъ очень богатъ: благочестивыя лепты сыпались со всѣхъ сторонъ, — хватало ихъ и на монаховъ, и на поддержаніе

нѣсколькихъ школъ, въ которыхъ фанаріоты гречили Болгарскую молодежь. Теперь никто изъ Болгаръ и не заглядываетъ въ Бачковскій монастырь: въ средѣ сельскаго населенія распространилось твердое убѣжденіе, что Мать Божія, разгнѣвавшись на Грековъ за ихъ нечестіе, покинула Бачковскую святыню и, года два тому назадъ, перенесла свою благодать на другой источникъ, находящійся подлѣ Болгарскаго села Катырліи, около Станимаки, — туда теперь народъ ходитъ на поклоненіе. Болгары воздвигли тутъ часовню, которую, современемъ, думаютъ замѣнить, если не монастыремъ, то, по крайней мѣрѣ, большою церковью.

Павликіанъ, т. е. Болгаръ-католиковъ, тутъ такъ немного (всего около 10,000), что объ нихъ я не сталъ бы и говорить, если бы положеніе ихъ не давало повода къ нѣкоторому раздумью. Павликіане живутъ частью въ самомъ Филиппополѣ, частью въ сосѣднихъ селахъ: Хамбарліи, Дуванліи Сельджиково и др. Какъ и всѣ католики, Павликіане пользуются весьма выгоднымъ положеніемъ въ Турціи: Турки не такъ притѣсняютъ ихъ и не обижаютъ, частію изъ уваженія, частію изъ боязни къ Австріи и Франціи, консулы которыхъ особенно энергически вступаются за Павликіанъ. За православныхъ Болгаръ эти консулы не вступаются, считая это дѣло, повидимому, спеціальностью представителя Россіи. А когда послѣдній вступается за нихъ, послѣдніе охотно вторятъ Турецкимъ властямъ, что „Московъ интригуетъ“... Такъ практикуется коллективное покровительство Европейскихъ державъ по отношенію къ Турецкимъ христіанамъ! Павликіане Филиппопольскіе приняли католицизмъ только въ концѣ прошлаго столѣтія, но сами-то убѣждены, что они чуть ли не изъ-покона вѣка католики и что у нихъ сохранилась старая Болгарская вѣра, которую св. Кириллъ и Меѳодій принесли въ Болгарію будто бы изъ Рима и съ которой Греки совратили другихъ Болгаръ, сдѣлавъ ихъ схизматиками. Такое нелѣпое убѣжденіе успѣло внушить Павликіанамъ ихъ духовенство (у нихъ есть епископъ, имѣющій свое мѣстопребываніе въ Филиппополѣ). Духовенство это, повидимому, намѣрено держать Павликіанъ въ большомъ невѣжествѣ: оно издало для нихъ въ Римѣ пятокъ книжекъ религіознаго содержанія. Этими книжками, которыя напечатаны Латинскимъ шрифтомъ, ограничивается вся письменность Павликіанъ. Филиппопольскихъ Павликіанъ считаютъ

окатоличившимися богомилами, но я склоненъ теперь думать, что они никогда не были богомилами и что ихъ слѣдуетъ считать за прямыхъ потомковъ тѣхъ Армянскихъ Павликіанъ, которые были переселены въ X вѣкѣ императоромъ Іоанномъ Цимисхіемъ въ Филиппопольскую область и которые, съ теченіемъ времени, тутъ оболгарились. Къ такому заключенію ведетъ, между прочимъ, и ихъ типъ, рѣзко отличающій ихъ отъ остальныхъ Болгаръ.

Помаки живутъ на Родопскихъ горахъ. Это — здоровый, крѣпкій народъ. Они не отличаются такою ненавистью къ своей христіанской братіи, какою ознаменовали себя Боснійскіе „Потурченяки“. Безъ сомнѣнія, это происходитъ оттого, 31
что въ Босніи магометанами сдѣлались, главнымъ образомъ, аристократы, которые и до этого съ презрѣніемъ относились къ простому народу, сохранившему вѣру отцевъ. Родопскіе же Помаки — простое сельское населеніе; оно перешло въ исламъ не для удержанія какихъ нибудь сословныхъ правъ, а для спасенія своей жизни. Помаки сохранили Болгарскій языкъ въ бо̀льшей чистотѣ, чѣмъ Болгары христіане; — сохранили также многія Славянскіе обычаи и христіанскіе обряды. Турокъ они не очень то долюбливаютъ, языкъ ихъ называютъ „свински езикъ“. Не смотря на это, Помаки охотно подставляютъ широкую грудь на защиту Турецкаго владычества, при которомъ они безнаказанно могутъ прожить на счетъ райи, а отъ этого они не прочь потому, можетъ быть, что живутъ въ странѣ гористой, безплодной и живутъ бѣдно.

Значительная часть Турокъ живетъ въ городахъ, другіе же обитаютъ въ деревняхъ, или отдѣльно, или же совмѣстно съ Болгарами. Сельскіе Турки занимаются исключительно земледѣліемъ; въ нѣкоторыхъ мѣстахъ они очень смирнаго нрава, замѣчательно трудолюбивы, живутъ въ довольствѣ и очень ладятъ съ Болгарами. Въ другихъ мѣстахъ они неохотно предаются сельскимъ работамъ; живутъ бѣдно, — эти Турки сварливы, страшно презираютъ гяура и при встрѣчѣ съ нимъ считаютъ непремѣннымъ долгомъ заявить ему свою ненависть, презрѣніе. Такую разницу въ характерѣ здѣшнихъ Турокъ мнѣ объясняли тѣмъ, что они переселились сюда въ разныя времена и они суть разнаго происхожденія. Изъ городскихъ Турокъ часть занимается ремеслами или мелочною торговлею, — другая, значительная часть проводитъ время въ праздности;

весьма немногіе изъ нихъ живутъ на казенномъ жалованьи въ качествѣ разныхъ должностныхъ лицъ; чѣмъ существуетъ теперь большинство ихъ — неизвѣстно. Это — потомки прежнихъ землевладѣльцевъ и ихъ многочисленной дворни, которые нѣкогда жили богато и весело, но такъ какъ Турецкія помѣстья въ послѣднее время перешли въ руки христіанъ, то эти Турки-бѣлоручки остались почти нищими. Они страшно озлоблены противъ христіанъ; причина этой злобы кроется, впрочемъ, не столько въ мусульманскомъ фанатизмѣ, столько въ другихъ побужденіяхъ весьма понятнаго, чисто житейскаго свойства. Эти пролетаріи очень опасны: они, какъ мнѣ не разъ приходилось слышать, живутъ надеждою, что придетъ часъ, когда христіане будутъ избиты и имущество ихъ достанется имъ.

Изъ инородцевъ заслуживаютъ упоминанія Греки и Цинцары. Подъ Цинцарами разумѣютъ Румыновъ, которые тутъ очень дружны съ Греками и до того преданы ихъ національнымъ интересамъ, что смѣло можно принимать и ихъ за Грековъ. Грековъ и Цинцаръ тутъ всего около 4,000, но до освобожденія Болгаръ отъ церковнаго фанаріотскаго ига они тутъ, такъ сказать, царили. Лишившись вдругъ своего могущества, они теперь принуждены заниматься разными спекуляціями. Впрочемъ, они не совсѣмъ еще помирились съ чувствительною для нихъ утратою и надѣются, что настанетъ пора, когда снова будутъ тутъ господствовать. Въ этихъ видахъ они все еще держатъ здѣсь Греческаго митрополита, содер-
32 жаніе котораго очень обременительно для ихъ кармановъ, и всячески хлопочутъ о возвращеніи къ нему, по крайней мѣрѣ, поселянъ, усердно проповѣдуя между ними, что Болгарскій митрополитъ — самозванецъ, отлученный отъ церкви и что всѣ признающіе его — схизматики. Пропаганда ихъ, однако, не удается, за что они страшно озлоблены противъ Болгаръ. Турецкое правительство, какъ увидимъ, отлично эксплоатируетъ эту злобу.

Перехожу къ управленію. Въ административномъ отношеніи Филиппопольскій санджакъ дѣлится на 8 казъ (уѣздовъ): во главѣ каждой казы стоитъ каймаканъ; во главѣ всѣхъ казъ, всего санджака — мютесарифъ. Какъ каймаканъ, такъ и мютесарифъ управляютъ не единолично, а при помощи совѣтовъ, которые состоятъ: изъ мѣстныхъ духовныхъ начальниковъ мусульманъ — кади и муфти, духовныхъ начальниковъ всѣхъ

не мусульманскихъ общинъ, и изъ четырехъ народныхъ депутатовъ: двоихъ мусульманскихъ и двоихъ христіанскихъ.

Судъ находится въ рукахъ мѣстнаго начальника мусульманъ, который извѣстныя дѣла рѣшаетъ самъ, согласно предписаніямъ корана, другія же разбираетъ при помощи предсѣдательствуемаго имъ совѣта, состоящаго изъ шести членовъ: трехъ мусульманъ и трехъ христіанъ. Значитъ, какъ въ администраціи, такъ и въ судѣ христіанамъ предоставлено участіе на равнѣ съ мусульманами. Это звучитъ очень пріятно, но — и только.

1) При одинаковомъ числѣ членовъ правленія и суда со стороны мусульманъ и христіанъ, предсѣдатель, голосъ котораго имѣетъ рѣшающій вѣсъ — есть Турокъ: губернаторъ, или кади. Уже это одно обнажаетъ намъ всю тщетность Турецкой равноправности.

2) Изъ членовъ христіанъ — только одинъ Болгаринъ, другой — непремѣнно Грекъ, или Цинцаръ: первый представляетъ населеніе въ 350,000, второй около 4,000 спекулянтовъ. Едва ли нужно указывать, что Цинцаро-Греческій представитель всегда будетъ дѣйствовать противъ Болгаръ. Такова суть либеральныхъ турецкихъ реформъ! Нѣкоторые изъ Болгаръ увѣряли меня, что реформы эти только ввели ихъ въ новые разходы на жалованье и содержаніе депутатовъ. Но иные говорили и за это спасибо: „по крайней мѣрѣ узнаемъ, что происходитъ въ администраціи и судѣ“.

Филиппопольскій санджакъ обязанъ платить казнѣ ежегодно 35 милліоновъ піастровъ (около трехъ милліоновъ рублей), но, на самомъ дѣлѣ, онъ платитъ гораздо больше: значительная часть податей отдается на откупъ. Правительство предоставляетъ откупщикамъ право нанимать себѣ Турецкихъ сорванцевъ для сбора взятыхъ ими на откупъ податей, и каждый Турокъ, поступающій въ такіе сборщики, считается правительственнымъ агентомъ. Откупщики съ своими стаями сборщиковъ — это одинъ изъ самыхъ ужасныхъ бичей Турецкаго ига. — Особенно безбожно грабятъ народъ откупщики десятины. Поселянамъ дозволено жаловаться на злоупотребленія и хищничество откупщиковъ, но, чтобы жаловаться, надобно ѣхать въ городъ и тамъ прожить нѣсколько недѣль, иногда и нѣсколько мѣсяцевъ, что для крестьянъ невозможно и потому, что грабежъ происходитъ во время уборки хлѣба, когда каждый часъ дорогъ.

33 Изъ 35 милліоновъ, поступающихъ ежегодно въ Филиппопольское казначейство, только три милліона остаются въ немъ на расходы по администраціи, — остальные же препровождаются въ Константинополь. Этихъ трехъ милліоновъ едва достаетъ на жалованье Турецкимъ чиновникамъ и на содержаніе жандармовъ (заптіевъ), которыхъ въ санджакѣ около тысячи человѣкъ. На мѣстныя нужды не удѣляется ни копѣйки, вслѣдствіе чего населеніе обременено и массою земскихъ повинностей. Изъ нихъ, во время моей поѣздки по Филиппопольской области, особенно разорительна была для жителей дорожная повинность. Правительство затѣяло шоссейныя дороги, взваливъ проведеніе ихъ на самихъ жителей: каждому поселянину оно вмѣнило въ обязанность удѣлить этому дѣлу нѣсколько дней въ году, предоставивъ желающимъ право откупаться деньгами. Наблюденіе за исполненіемъ этой повинности правительство поручило миндизамъ (инженерамъ), завѣдующимъ самими работами, предоставивъ въ распоряженіе каждаго изъ нихъ отрядъ жандармовъ. Инженеры эти, состоящіе преимущественно изъ безграмотныхъ Турокъ, ведутъ дѣло такъ, что жители какой нибудь казы, вмѣсто того, чтобы строить свою дорогу, отправляются работать въ другую казу, откуда пригоняются работники для ихъ дороги. Такимъ образомъ, несчастнымъ поселянамъ приходится безъ всякой нужды переходить по 50 и даже по 100 верстъ. Распоряженіе это сдѣлано миндизами въ тѣхъ видахъ, чтобы принудить зажиточныхъ поселянъ откупаться отъ повинности, сопряженной съ такими трудностями и такою тратою времени. Поселяне хорошо понимаютъ эти разсчеты миндизовъ и не разъ жаловались на ихъ распоряженія властямъ, но жалобы оставлялись безъ вниманія, ибо сами власти участвуютъ въ барышѣ, который получается отъ этихъ распоряженій миндизовъ.

Проживъ въ Филиппополѣ съ недѣлю, я рѣшился отправиться въ Татаръ-Пазарджикъ, чтобы оттуда совершить поѣздку по Средней горѣ и Родопу. Русскій консулъ взялся выхлопотать мнѣ у мютесарифа рекомендательныя письма къ уѣзднымъ начальникамъ, къ которымъ я долженъ былъ обращаться за проводниками, „заптіями“. Драгоманъ консула, отправившійся за этой рекомендаціею, вскорѣ возвратился и объявилъ, что его превосходительство очень желаетъ со мною познакомиться и очень проситъ навѣстить его. Не теряя времени, я, вмѣстѣ

съ драгоманомъ, отправился въ губернаторскій домъ. Мютесарифъ, коренастый, довольно полный брюнетъ, лѣтъ 50-ти, но живой и бодрый, встрѣтилъ насъ очень вѣжливо, взялъ меня за руку и посадилъ на диванъ, самъ же сѣлъ въ кресло, стоявшее подлѣ. Черезъ драгомана онъ освѣдомился о моемъ „драгоцѣнномъ“ здравіи, затѣмъ, о моемъ „кефѣ“, т. е. расположеніи духа, и выразилъ сожалѣніе, что, по незнанію Французскаго языка (Французскаго именно!), онъ не можетъ вступить со мною въ непосредственную бесѣду. Тутъ намъ подали кофе и разговоръ перешолъ на этотъ любимый Турецкій напитокъ. Когда же и этотъ вопросъ былъ исчерпанъ, мютесарифъ, съ нѣкоторою напускною развязностью, спросилъ меня, что́ за охота странствовать теперь по такимъ захолустьямъ. На этотъ вопросъ я отвѣтилъ, что во владѣніяхъ такого мудраго и строгаго правителя, каковъ его превосходительство, я не ожидаю никакой опасности для себя. „Да я не на счетъ опасности“, нашелся сейчасъ-же паша: „въ моемъ санджакѣ никакой опасности для васъ быть не можетъ, а на счетъ неудобствъ, сопряженныхъ съ такимъ путешествіемъ“. Тутъ вошелъ чиновникъ съ бумагою и чернильницею; паша принялъ бумагу и, обмочивъ мизинецъ въ чернильницу, помазалъ имъ печатку, которую досталъ изъ боковаго кармана, и приложилъ ее. На мѣсто печати указалъ ему чиновникъ. Затѣмъ, собственноручно вложивъ бумагу въ надписанный уже конвертъ, мютесарифъ вручилъ ее мнѣ съ слѣдующими словами: „вотъ вамъ письмо къ каймакану Татаръ-Пазарджика; какъ пріѣдете туда, передайте ему; онъ ужь позаботится о томъ, чтобы путешествіе ваше было покойно“. Этотъ паша — губернаторъ лучшей области Европейской Турціи — оказался безграмотнымъ человѣкомъ! Я еще болѣе изумился, когда мнѣ доложили, что онъ зять Мидхада-паши и принадлежитъ къ его партіи, значитъ — къ партіи прогресса. 34

Татаръ-Пазарджикъ лежитъ къ сѣверо-западу отъ Филиппополя, въ двухъ часахъ ѣзды по желѣзной дорогѣ. Онъ расположенъ у самой подошвы Родопа. Въ немъ около 25,000 жителей: 8,000 Турокъ, 15,000 Болгаръ и не болѣе 100 человѣкъ Цинцаръ и Грековъ. Въ городѣ этомъ я нашелъ шесть Болгарскихъ школъ, въ которыхъ числилось 16 учителей; между ними было четверо, получившихъ образованіе въ Чехіи. Граждане крайне поразили меня успѣхами своего патріотизма.

Слушая ихъ рѣчи, я не вѣрилъ своимъ ушамъ. Я зналъ этотъ городъ лѣтъ 15-ть тому назадъ: какъ въ школахъ его, такъ и въ церквахъ слышенъ былъ только Греческій языкъ, жители были совсѣмъ огречены, по крайней мѣрѣ они противились тогда освобожденію Болгаръ отъ фанаріотовъ. Эту удивительную метаморфозу совершили, втеченіе какихъ нибудь 15-ти лѣтъ, нѣсколько Болгарскихъ дѣятелей, между которыми особенно усердствовалъ священикъ Георгій или „хаджи попъ", имя котораго получило извѣстность во время послѣднихъ Татаръ-Пазарджикскихъ происшествій. Отецъ Георгій сначала дѣйствовалъ тутъ, какъ школьный учитель; съ 1872 года, со времени учрежденія Болгарскаго экзархата, онъ, получивъ священническій санъ, дѣйствуетъ уже, какъ намѣстникъ Филиппопольскаго Болгарскаго митрополита. Въ качествѣ намѣстника, онъ участвуетъ въ мѣстномъ Турецкомъ „мезлишѣ". Я не скоро бы кончилъ, еслибы сталъ передавать все то, что́ я узналъ отъ о. Георгія въ трехчасовую свою бесѣду съ нимъ. Замѣчу только вкратцѣ, что факты, переданные имъ, характеризуютъ Турецкихъ администраторовъ, какъ замѣчательно ловкихъ мошенниковъ, полицейскихъ же, — какъ первыхъ воровъ и даже разбойниковъ. На одномъ только явленіи о. Георгій остановился съ нѣкоторою отрадою: мѣстное Турецкое населеніе (преимущественно „аги" — землевладѣльцы) быстро разоряется; ихъ недвижимая собственность переходитъ въ руки Болгаръ. „Въ трехлѣтнее мое намѣстничество, замѣтилъ о. Георгій, на моихъ глазахъ продано съ молотока до двухъ тысячъ разныхъ Турецкихъ недвижимостей. Если такъ пойдетъ дѣло еще года три, четыре, то не только въ городѣ, но и во всемъ уѣздѣ не
35 останется ни одного Турецкаго собственника: всѣ наши „аги" превратятся въ нищихъ. Они ужасно ожесточены противъ Болгаръ, грозятъ имъ поголовнымъ избіеніемъ и расхищеніемъ имущества; но надобно надѣяться, что теперь, когда настали другія времена, имъ это не удается сдѣлать".

Переночевавъ въ Татаръ-Пазарджикѣ, я на слѣдующее утро собрался ѣхать въ Панигюрище, нанявъ городской экипажъ, фаэтонъ. (Фаэтоны появились здѣсь недавно, со времени открытія желѣзной дороги, года три, четыре назадъ). Извощикъ, молодой Турокъ, взялся доставить меня въ шесть часовъ времени. Я заѣхалъ предварительно въ конакъ, чтобы передать каймакану письмо мютесарифа и просить у него заптія. Со

мною поѣхалъ въ качествѣ переводчика содержатель гостинницы, въ которой я останавливался. Конакъ — довольно новенькое двухэтажное зданіе, стоящее посреди обширнаго двора; по сторонамъ его тянутся два флигеля: въ одномъ тюрьма, въ другомъ, такъ сказать, казарма, т. е. жилище заптіевъ, которыхъ въ городѣ числится до ста человѣкъ. Въѣхавши на дворъ, мы замѣтили въ тѣни дерева, растущаго подлѣ казармы, три человѣческія фигуры. „А вотъ и Ахмедъ-ага, который намъ нуженъ“, сказалъ мой спутникъ и повелъ меня къ дереву. Тутъ на одной скамейкѣ сидѣли два Черкеса; противъ нихъ на особой скамьѣ сидѣлъ очень полный, крупнаго роста, Турецкій офицеръ, лѣтъ за сорокъ, — это-то и былъ Ахмедъ-ага, тогда юзъ-баши жандармовъ, теперь же паша, украшенный орденами за ловкость, съ которою онъ велъ избіеніе мирныхъ жителей Татаръ-Пазарджикской казы. Переводчикъ объяснилъ цѣль нашего посѣщенія конака. Ахмедъ-ага объявилъ, что каймаканъ еще въ гаремѣ, но что скоро долженъ придти въ конакъ. Онъ просилъ меня подождать и, уступивъ мнѣ свою скамейку, отвелъ въ сторону переводчика и поговорилъ съ нимъ минуты двѣ, три. Затѣмъ, онъ подозвалъ къ себѣ Черкесовъ и началъ бесѣдовать съ ними, гуляя по двору. „Что это за народъ?“ спросилъ я у своего переводчика, указывая на Черкесовъ. „Это Черкесскіе аги, защитники Черкескихъ интересовъ передъ мѣстными властями, отвѣтилъ онъ; но, въ сущности, это — начальники Черкесскихъ воровскихъ и разбойничьихъ шаекъ. Они обдѣлываютъ свои дѣлишки подъ покровительствомъ Ахмеда-аги, съ которымъ дѣлятся своею добычею. Это — правая рука Ахмеда-аги, который у насъ все: и начальникъ жандармовъ, и полиціимейстеръ, и судебный слѣдователь“. Ахмедъ-ага очень увлекся бесѣдою съ Черкесами и совсѣмъ позабылъ обо мнѣ. Я попросилъ его черезъ своего переводчика препроводить мютесарифское письмо къ каймакану, чтобы тотъ поскорѣе отпустилъ меня, такъ какъ мнѣ ждать болѣе некогда. Ахмедъ сдѣлался внимательнѣе ко мнѣ: подбѣжалъ, предложилъ свою табакерку, велѣлъ подать мнѣ кофе, а самъ отправился отнести письмо. Черезъ четверть часа онъ возвратился съ извѣстіемъ, что каймаканъ проситъ пожаловать къ нему въ гаремъ. Меня озадачило это приглашеніе, но переводчикъ объяснилъ, что подъ гаремомъ тутъ разумѣется квартира каймакана, которая находилась недалеко, черезъ одинъ

переулокъ. Такимъ образомъ, мнѣ пришлось побывать и на квартирѣ Турецкаго каймакана. Не буду останавливаться на
36 замѣчательно-глупой бесѣдѣ, которую онъ велъ со мною, — скажу только, что это былъ грязный Турокъ съ лицомъ не то заспаннымъ, не то пьянымъ. Онъ принялъ меня въ халатѣ, туфляхъ, съ длиннымъ чубукомъ въ рукѣ. Засаленный вицъ-мундиръ, такой-же засаленный жилетъ вмѣстѣ съ остальною форменною одеждою этого уѣзднаго начальника висѣли на одной изъ стѣнъ его гостиной, сапоги же валялись въ одномъ изъ ея угловъ. Каймаканъ оказался тоже безграмотнымъ человѣкомъ. Объ Ахмедъ-агѣ нечего и говорить! По дорогѣ изъ гарема въ конакѣ, Ахмедъ нѣсколько разъ твердилъ, что дастъ мнѣ лучшаго заптія, самого „онъ-баши“, который, къ тому же, говоритъ и по-Болгарски. — „Онъ оказалъ вамъ большую честь“ — объяснилъ мнѣ переводчикъ, когда Ахмедъ-ага, оставивъ насъ вдвоемъ, отправился снаряжать „онъ-баши“ — и надѣется, что вы дадите ему какой нибудь „бакшишъ“. Дайте рубль серебра, — будетъ доволенъ. — „Какъ, рубль серебра — бакшишъ шефу жандармовъ, полицiймейстеру“!? замѣтилъ я. „Тутъ такъ заведено“, отвѣтилъ переводчикъ. Прощаясь съ Ахмедъ-агою, я сунулъ ему въ руку полліры (около трехъ рублей). Ахмедъ-ага просiялъ отъ удовольствія и очень засуетился: подозвавъ къ себѣ заптія, онъ громко сталъ читать ему наставленія, какъ беречь „такого дорогого гостя“ и прислуживать ему. Затѣмъ, обратившись ко мнѣ, онъ также громко объявилъ, что я могу держать заптія, сколько угодно, и что за это ничего не обязанъ ему платить. — „И бакшиша не давайте“, шепнулъ онъ мнѣ на ухо.

Отъѣхавъ около пяти верстъ отъ города, мы повстрѣчались съ заптійскимъ отрядомъ изъ пяти человѣкъ. Они остановили моего онъ-баши, и когда послѣдній, пришпоривъ лошадь, догналъ меня, я освѣдомился у него, что́ это за народъ. „Это сердарь, возвращающійся въ городъ, отвѣтилъ онъ-баши; тутъ недавно убитъ человѣкъ въ полѣ, и сердарь ѣздилъ изслѣдовать: на землѣ какого села лежалъ убитый, чтобы опредѣлить, какое именно село должно платить за его кровь“. Тутъ онъ-баши объяснилъ, что село это заплатитъ 30,000 піастровъ: во столько-де Турецкій законъ цѣнитъ христіанскую кровь! А во сколько законъ этотъ цѣнитъ мусульманскую кровь, — онъ-баши не могъ объяснить, только замѣтилъ: „разно“.

Я не въ состояніи рѣшить, выработанъ ли этотъ законъ Турецкимъ правомъ, или мы должны видѣть въ немъ древнюю, соединенную еще съ круговою порукою Славянскую дикую виру, которую Турки позаимствовали у Славянскихъ своихъ подданныхъ; замѣчу только, что этотъ законъ въ рукахъ Турецкихъ властей сдѣлался однимъ изъ многочисленныхъ ихъ средствъ для разоренія райи. У древнихъ Славянъ дикая вира шла въ пользу родственниковъ убитаго; у Турокъ же она идетъ частью въ казну, частью въ пользу властей, которымъ, поэтому, желательно, чтобы убійства совершались почаще. Онѣ зорко слѣдятъ за убійствами, но не для того, чтобы отыскивать убійцъ, а чтобы получать виру. Убійцъ серьезно разыскиваютъ только въ такомъ случаѣ, когда убитъ Турокъ.

Проѣхавъ половину пути, мы остановились на полчаса на одномъ постояломъ дворѣ, возлѣ несуществующаго теперь села Калагларе. Черезъ нѣсколько минутъ прискакали туда три всадника, вооруженныхъ съ ногъ до головы. Они тоже остановились здѣсь: двое изъ нихъ оказались пріятелями моего онъ-баши, и сейчасъ же кинулись къ нему; 37
третій очень изысканно раскланялся со мною, изъ чего я заключилъ, что онъ не Турокъ. Когда мы, оставивъ всадниковъ на постояломъ дворѣ, тронулись въ путь, я освѣдомился у моего онъ-баши, что̀ это за народъ. „Это Армянинъ, купившій „десятину“ въ селѣ Батѣ, черезъ которое мы вскорѣ проѣдемъ, отвѣтилъ онъ-баши. Онъ ѣдетъ туда собирать ее съ помощью моихъ пріятелей, которымъ онъ платитъ по сто піастровъ (7 руб.) въ мѣсяцъ каждому“. Прошу обратить вниманіе на эту цифру: семи рублей не хватило бы такому молодцу и на содержаніе себя, а у пріятелей моего онъ-баши были и лошади, притомъ, хорошо откормленныя лошади. Хочу сказать, что эти молодцы не изъ-за жалованья нанимаются въ сборщики десятины.

Черезъ два часа мы уже были въ селѣ Батѣ. Проѣзжая мимо сельской церкви, я замѣтилъ кучку крестьянъ, между шапками которыхъ мелькала и священническая камилавка. Я подъѣхалъ къ нимъ поздоровался и сообщилъ имъ новость, интересную для нихъ. „Мы это уже слышали“, отвѣчаетъ священникъ, „и по этому случаю собрались на сходку. Дѣло въ томъ, что мы уже начали свозить хлѣбъ съ нивъ, а по закону онъ долженъ оставаться тамъ до пріѣзда откупщика, который

тамъ и беретъ свою десятину“.... — „Нельзя было болѣе ждать, господине, перебиваетъ священника голосъ изъ толпы: — сами посудите, теперь и „голѣма Богородица“ (Успеніе) прошла, а хлѣбъ все еще лежитъ въ полѣ, въ крестцахъ, и лежитъ онъ тамъ еще съ Петрова дня. Сѣять давно пора, а у насъ нѣтъ ни зерна сѣмени“. — „Что́ сѣятъ? послышался другой голосъ. Мы съ голоду умираемъ, а хлѣбъ нашъ гніетъ въ полѣ подъ дождемъ, и не смѣй до него дотрогиваться“. — „Вотъ, мы ждали, ждали, прибавилъ священникъ, да и порѣшили начать свозку; нѣкоторые даже и молотить уже стали. А опъ теперь придерется къ этому, оштрафуетъ, да и страшно обсчитывать будетъ. Научи насъ, господине, какъ выпутаться изъ этой бѣды“.... — „Отчего такъ поздно откупщики являются?“ освѣдомился я у онъ-баши, разпростившись съ бѣдными поселянами. — „Отъ того, объяснилъ онъ, что очень поздно покупаютъ села: долго имъ приходится торговаться съ правительствомъ: оно все норовитъ, какъ бы продать дороже, а они — дешевле купить. Ну, а крестьянамъ отъ этого убытокъ большой.

За десять верстъ до Панигюрища — новая сцена, въ сущности пустячная, но не лишенная нѣкотораго интереса. Въ овражкѣ, подлѣ не совсѣмъ еще достроеннаго шоссе стоитъ поломанная телѣга, кругомъ ея валяются дыни, которыя крестьянинъ подбираетъ и складываетъ въ кучку. Завидѣвъ насъ, онъ горько сталъ сѣтовать на инженеровъ, за то, что они совсѣмъ разорили народъ этими новыми дорогами, а ничего не сдѣлали хорошаго: только Божью дорогу испортили. Несчастный опрокинулъ свою телѣжку съ дынями, которыя онъ везъ изъ Татаръ-Пазарджика въ Панигюрище для продажи. Дорога тутъ, дѣйствительно, была опасная, вслѣдствіе чего кучеръ слѣзъ съ козелъ, предложивъ и мнѣ немного пройтись. Почему-то и онъ-баши слѣзъ съ коня. Я пошелъ впередъ и, пройдя нѣсколько шаговъ, услыхалъ новый вопль несчастнаго
38 крестьянина: „да сжальтесь же, и такъ судьба покарала“. Поворачиваюсь и вижу, что мои Турки шествуютъ за мною съ дынею въ рукахъ каждый; онъ-баши даже готовитъ ножикъ, чтобы надрѣзать свою дыню. „То — царскій человѣкъ“, продолжаетъ крестьянинъ, указывая на онъ-баши: „такъ ему и простительно, но кучеръ-то съ какого права грабитъ меня? Дыни мнѣ не даромъ достались: я за нихъ деньги платилъ. Этакъ будутъ брать, такъ у меня ничего не останется“. Я

попросилъ кучера заплатить крестьянину за дыню, но онъ, не обращая вниманія на мои слова, продолжалъ себѣ шествовать, прилаживая свою добычу подъ мышкою, — дыня была огромнаго размѣра. Тогда я обратился къ содѣйствію онъ-баши, объявивъ ему, что если онъ не заставитъ кучера заплатить, то пожалуюсь Ахмедъ-агѣ. Было очень комично видѣть, какъ онъ-баши, пожирая свою, также украденную, очень сочную дыню, усовѣщевалъ молодого Турка, который, наконецъ, заплатилъ, но побагровѣлъ отъ злости и до самого Панигюрища не произнесъ ни одного слова, хотя я и не разъ обращался къ нему съ разными вопросами.

Панигюрище это тотъ городокъ, въ которомъ началось движеніе, послужившее сигналомъ къ Болгарской рѣзнѣ, измѣнившей совершенно ходъ южно-Славянскаго вопроса. Я прожилъ въ этомъ городкѣ около шести недѣль, почти наканунѣ помянутаго движенія, мѣсяцевъ за шесть до начала его. Надѣюсь, читатели не посѣтуютъ на меня, если я подробнѣе остановлюсь на своихъ Панигюрскихъ наблюденіяхъ.

Панигюрище, по-Турецки Отлукъ-кей, лежитъ на довольно обширномъ плоскогоріи Средней горы, окруженномъ со всѣхъ сторонъ горами. Тутъ находится вершина Лысецъ, самый высокій пунктъ на Средней горѣ. Съ этого пункта, къ сѣверу, можно наблюдать на значительномъ протяженіи изгибы Балканскихъ горъ, къ югу можно изучать строенія всей Средней горы до того мѣста, гдѣ она касается Родопскихъ горъ. Сѣверная часть послѣднихъ также видна съ Лысеца, — видѣнъ и лабиринтъ Македонскихъ горъ съ живописными двумя конусами Рыльской планины, которые въ августѣ были покрыты снѣгомъ. Съ Лысеца видна и вся Филиппопольская равнина, видно и все Софійское поле, находящееся по ту сторону Средней горы. Знаменитый путешественникъ Ами-Буэ, видѣвшій съ Витуша только часть этой картины, говоритъ, что она превосходитъ все, видѣнное имъ во время продолжительныхъ его странствованій. — Въ Панигюрищѣ было около 11,000 жителей, исключительно Болгаръ. Домовъ насчитывалось до 1,500. Тутъ находились три церкви, которыя теперь обращены въ груды развалинъ; одна изъ нихъ, которая была достроена лишь нѣсколько лѣтъ тому назадъ, стоила жителямъ до милліона піастровъ. Въ Панигюрищѣ я нашелъ два мужскихъ училища и одно женское. Въ послѣднемъ было

около 150 ученицъ, которыя почти обожали свою учительницу Райну, произведенную злорадствующими врагами Болгаръ въ Болгарскую царицу. При большой мужской школѣ, въ которой училось до 350 учениковъ, существовала библіотека, насчитывавшая до 2,000 томовъ Болгарскихъ и Русскихъ книгъ. Въ этой библіотекѣ я нашелъ около 15-ти Сербскихъ и Болгарскихъ рукописей, изъ которыхъ нѣкоторыя относились къ XIV вѣку. Изъ этихъ рукописей меня особенно заинтересовалъ одинъ
39 сборникъ, который, съ дозволенія гражданъ, я вывезъ съ собою съ тѣмъ, чтобы, со временемъ, возвратить имъ. Благодаря такому обстоятельству, памятникъ этотъ, находящійся и до сихъ поръ у меня, избѣгъ участи, которая постигла остальныя Панигюрскія рукописи: всѣ онѣ, какъ и вся библіотека, сгорѣли вмѣстѣ съ школою, которую Турки также сожгли при разгромѣ Панигюрища.

Главные предметы занятій Панигюрцевъ[1]) — земледѣліе и скотоводство, выдѣлка кожъ, суконное производство и проч. Тутъ много купцевъ, торгующихъ съ Константинополемъ и Сербіею. Попался мнѣ тутъ и одинъ молодой человѣкъ, который ѣздилъ съ Панигюрскими товарими въ Вѣну. Турецкую власть въ Панигюрищѣ представляетъ мюдиръ, при которомъ находятся четверо заптіевъ. Кромѣ этихъ пяти Турокъ, иногда пріѣзжаютъ сюда на время по три, четыре Турка для сбора откупныхъ податей, главнымъ образомъ десятины. Мюдиръ управляетъ городомъ и творитъ судъ при помощи народныхъ представителей (аазъ), которыхъ, однако, онъ самъ большею частью назначаетъ. Впрочемъ, народъ, когда только возможно, избѣгаетъ мюдирскаго суда и судится въ народномъ совѣтѣ, состоящемъ изъ нѣсколькихъ священниковъ и гражданъ, выбираемыхъ народомъ. Совѣтъ этотъ заботится о поддержаніи церквей, школъ и занимается разбирательствомъ тяжебъ по дѣламъ, подлежащимъ вѣдѣнію церковнаго суда; но ему приходится разбирать почти всѣ тяжбы гражданъ, которые только въ рѣдкихъ случаяхъ обращаются къ Турецкому суду. — Панигюрцы пользуются среди своихъ соплеменниковъ репутаціею гордыхъ, но честныхъ и искреннихъ людей. Турки смотрѣли на нихъ, какъ на истыхъ Черногорцевъ; такъ называлъ ихъ и мютесарифъ Филиппопольскій. Такую славу Панигюрцы за-

[1]) Жители Панигюрища называютъ себя „Панигюрцами“ отъ ед. ч. „Панигюрецъ“.

служили тѣмъ, что не всегда даютъ себя въ обиду Туркамъ. За нѣсколько дней до моего пріѣзда нѣсколько молодыхъ Панигюрцевъ избили двухъ заптіевъ и выкупали ихъ въ лужѣ. За нѣсколько мѣсяцевъ до этого, въ Панигюрищѣ пропали безъ вѣсти два заптія, отличавшіеся буйствами. Турки были убѣждены, что они убиты какими нибудь Панигюрскими гражданами, тщательно скрывшими слѣды убійства. Нѣсколько лѣтъ тому назадъ, Черкесы повадились было появляться и въ Панигюрскія горы, съ цѣлью угона скота. Пастухи нѣсколько разъ ловили воровъ и прямо указывали на нихъ властямъ, но это ни къ чему не повело. Послѣ этого нѣсколько Черкесовъ пропало безъ вѣсти въ Панигюрскихъ горахъ, и воровство прекратилось.

Такимъ, такъ сказать, Черногорскимъ духомъ Панигюрцы обязаны, отчасти, своимъ горамъ, отчасти же, своему войническому происхожденію. Войниками назывались въ Турціи хрпстіане, которые были обязаны личною службою государству. Первоначально служба эта состояла въ отбываніи воинской повинности, на что, между прочимъ, указываетъ и самое названіе войниковъ. Войники имѣли свои башнины (вотчины), которыя были освобождены отъ „десятины“. Войники были освобождены и отъ другихъ податей; они пользовались и иными 40
довольно важными привилегіями. Турки не смѣли пріѣзжать въ войникское селеніе, и даже проѣзжать черезъ него, не испросивъ на то предварительнаго согласія его жителей. Войникскія поселенія имѣли свои знамена, подъ которыми войники шли на царскую службу. Главное знамя войниковъ Филиппопольской области принадлежало Панигюрцамъ, какъ мнѣ разсказывалъ столѣтній старикъ Недѣльо Цоцовъ, помнившій это знамя (башъ-байрякъ) и съ умиленіемъ вспоминавшій о немъ. Происхожденіе этого привилегированнаго класа христіанъ въ Европейской Турціи весьма любопытно: уясненіе его бросило бы лучъ свѣта на способъ завоеванія Турками Балканскаго полуострова. Исторія войниковъ уяснила бы кое-что и изъ внутренней исторіи Турціи. Но историки до сихъ поръ и не подозрѣвали существованія войниковъ; на нихъ чуть-ли не впервые обратилъ вниманіе г. Иречекъ въ своей исторіи Болгаръ, вышедшей только въ прошломъ году. Войникская воля существовала съ нѣкоторыми видоизмѣненіями до начала нынѣшняго столѣтія. Съ этого времени Турецкое правительство

начало постепенно ее ограничивать, пока и совсѣмъ не уничтожило ее „Танзиматомъ“ 1839 года. Въ Панигюрищѣ не забыли еще этой воли: многіе старики помнятъ еще золотой фирманъ своей общины, помнятъ и то время, когда Асанъ-бегъ Гаванозо-оглу отнялъ у нихъ коварно эту султанскую грамоту, подтверждавшую ихъ войникскія привилегіи. Молодежь чутко прислушивалась къ этимъ свѣжимъ преданіямъ, которымъ она, должно быть, не мало была обязана своимъ, такъ сказать, политическимъ вольнодумствомъ.

Перехожу къ невзгодамъ Панигюрцевъ. Я засталъ экономическое положеніе ихъ въ очень плачевномъ видѣ. За годъ до моего пріѣзда былъ тутъ страшный голодъ: хлѣбъ продавался въ пять разъ дороже обыкновеннаго. Къ тому же, и зима стояла необыкновенно суровая; снѣгъ лежалъ почти до конца апрѣля, чего, по словамъ Панигюрцевъ, не бывало отъ вѣка. Хозяева, заготовившіе, по обыкновенію, кормъ только по мартъ, когда стада ихъ выходили на „пашу“, очутились въ необходимости держать ихъ на зимнемъ положеніи еще около двухъ мѣсяцевъ, втеченіе которыхъ они должны были покупать кормъ по баснословно-высокимъ цѣнамъ. Это ввело ихъ въ страшные долги; не смотря на это, они все таки не могли дотянуть до конца: бо́льшая часть скота пала. Прибавьте къ этому и общій застой торговли, послѣдовавшій за политическими замѣшательствами, и вы поймете, въ какомъ бѣдственномъ положеніи я засталъ Панигюрцевъ. А тутъ изъ Татаръ-Пазарджика получалось предписаніе за предписаніемъ собрать всѣ подати поскорѣе и доставить ихъ въ казну раньше назначеннаго срока. Съ великимъ трудомъ Панигюрцы собрали, въ мое пребываніе у нихъ, до 100,000 піастровъ и отправили ихъ, съ указаніемъ, что слѣдующіе взносы они не въ состояніи доставить раньше срока. Но власти и слышать не хотѣли этихъ резоновъ, а требовали черезъ двѣ недѣли доставить, во что бы то ни стало, еще 100,000 піастровъ; мой знакомый Ахмедъ-ага грозилъ, что, въ противномъ случаѣ, онъ пришлетъ въ Панигюрище на экзекуцію отрядъ заптіевъ. Угроза эта
41 сильно дѣйствовала на Панигюрцевъ, такъ какъ, во время пребыванія заптіевъ въ извѣстномъ городѣ, жители его обыкновенно должны содержать и кормить ихъ, равно какъ и ихъ лошадей. Кромѣ того, пока цѣлый отрядъ заптіевъ остается жить въ городѣ, никто изъ гражданъ не можетъ ручаться за

свою безопасность. Слѣдующіе факты, надѣюсь, покажутъ, какому необузданному разгулу предавались въ Панигюрищѣ Турецкіе блюстители общественнаго порядка. Панигюрская молодежь, прибившая, какъ было уже замѣчено, двухъ заптіевъ, была вызвана на такое рискованное дѣло тѣмъ, что эти заптіи часто являлись въ пьяномъ видѣ на самыя многолюдныя площади и тутъ среди бѣлаго дня ругали, били каждаго встрѣчнаго, не исключая дѣтей и женщинъ. Про одного изъ пропавшихъ безъ вѣсти заптіевъ мнѣ разсказывали, что разъ, остановивъ въ полѣ одного пожилого Панигюрца, онъ сѣлъ на него верхомъ и заставилъ нести себя. Разъ мнѣ удалось быть свидѣтелемъ и такого случая. Проходя мимо мюдирскаго дома, я замѣтилъ на примыкающей къ нему площади кучку людей. Подхожу, — сѣдой старикъ лежитъ на землѣ: черепъ его покрытъ запекшеюся кровью, на обнаженномъ плечѣ глубокая рана, изъ каторой сочится живая кровь. Несчастный лежитъ неподвижно и только рѣдкіе глубокіе стоны свидѣтельствуютъ, что онъ еще живъ. Что это такое!? „Мы были въ полѣ“, объясняетъ мальчикъ, „и нагружали возъ снопами; къ намъ подошелъ Турокъ, сборщикъ податей, и сильно началъ ругать отца; тотъ ему что-то отвѣтилъ; тогда Турокъ вынулъ ятаганъ и, какъ видите, изрубилъ отца“. Я сейчасъ же отправился къ мюдиру, только что осматривавшему несчастнаго, и спросилъ, что онъ думаетъ дѣлать съ Туркомъ. „Что же я могу сдѣлать, когда онъ уже удралъ изъ моей волости“? былъ отвѣтъ. Вотъ образчики поведенія мѣстныхъ заптіевъ, которыхъ всего пять, шесть человѣкъ. Легко можно себѣ представить, чего можно было ожидать отъ экзекуціоннаго отряда, которымъ Ахмедъ-ага угрожалъ Панигюрцамъ. Въ виду этой угрозы, Панигюрцы напрягли послѣднія усилія, чтобы собрать требуемыя не въ срокъ деньги. Разскажу еще объ одной невзгодѣ Панигюрцевъ, которая покажетъ, какъ опасна самозащита отъ необузданныхъ заптіевъ. Дѣло касается пропавшихъ безъ вѣсти двухъ заптіевъ. Какъ только въ Татаръ-Пазарджикѣ убѣдились въ ихъ пропажѣ, оттуда прискакалъ самъ Ахмедъ-ага въ сопровожденіи нѣсколькихъ десятковъ заптіевъ, съ которыми и прожилъ въ Панигюрищѣ, на счетъ общины, недѣли двѣ. Втеченіе этого времени онъ все производилъ тутъ слѣдствіе; затѣмъ, выбравъ около десяти Панигюрцевъ, взялъ ихъ съ собою въ Татаръ-Пазарджикъ, гдѣ бросилъ ихъ въ тюрьму.

Несчастные томились тутъ около двухъ мѣсяцевъ, по истеченіи которыхъ Ахмедъ-ага выпустилъ ихъ, но сейчасъ же потребовалъ на смѣну ихъ другихъ десять человѣкъ. Эти послѣдніе тоже оставались въ тюрьмѣ около двухъ мѣсяцевъ; они возвратились въ Панигюрище вскорѣ послѣ моего пріѣзда туда; на смѣну ихъ отправился третій десятокъ. Панигюрцы увѣряли меня, что третьею смѣною дѣло не кончится, и что Ахмедъ-ага потревожитъ, такимъ образомъ, еще многихъ гражданъ, въ надеждѣ, что найдется между ними кто нибудь, который, во избѣжаніе этой своего рода пытки, откроетъ ему, наконецъ,
42 тайну пропавшихъ заптіевъ. Никто изъ гражданъ не былъ увѣренъ, что, по желанію Ахмедъ-аги, не будетъ оторванъ отъ своихъ занятій, отъ семьи и не побываетъ въ Татаръ-Пазарджикской тюрьмѣ. Но еще болѣе отравлялъ ихъ жизнь страхъ, что, пожалуй, преступленіе будетъ открыто: тогда много народа поплатится своею свободою на вѣки; да, кромѣ того, съ города будетъ взыскана дикая вира въ страшныхъ размѣрахъ.— Я указалъ только на нѣкоторыя невзгоды общаго свойства,— упомяну и о двухъ частныхъ невзгодахъ, которыя косвеннымъ образомъ коснулись и меня. Сначала я сносился съ Филиппополемъ посредствомъ мѣстнаго почталіона, ѣздившаго туда два раза въ недѣлю. Разъ онъ отправился, но не вернуля болѣе. Оказалось, что въ Филиппополѣ его арестовали и бросили въ тюрьму за то, что по дорогѣ онъ посадилъ въ свою телѣжку и подвезъ до города какого-то пѣшаго странника, котораго полиція почему-то приняла за революціонера. Не дожидаясь назначенія новаго почталіона, я послалъ въ Филиппополь гонца съ порученіями. Черезъ день узнаю, что и онъ угодилъ въ тюрьму: при проѣздѣ черезъ какую-то Турецкую деревню, его за что-то избили до смерти, затѣмъ представили въ Татаръ-Пазарджикскую полицію, жалобою, что онъ въ присутствіи Турокъ „обругалъ мусульманскую вѣру“.

Изъ сосѣднихъ деревень приходили извѣстія одно другого ужаснѣе: тамъ откупщикъ, вмѣсто десятины, взялъ половину, здѣсь онъ не хочетъ брать своей части натурою, а переводитъ ее на деньги, оцѣнивая хлѣбъ и сѣно по баснословнымъ цѣнамъ прошедшаго голоднаго года и т. п. Считаю нужнымъ припомнить, что я жилъ въ Панигюрищѣ, въ то самое время, когда появились „ирадѣ“ и „фирманъ“, возвѣщавшіе великія реформы, въ ожиданіи которыхъ предписывалось властямъ

строго преслѣдовать злоупотребленія заптіевъ и откупщиковъ, не сажать въ тюрьмы людей безъ явно доказанной вины, дѣла заключенныхъ за такую вину разбирать немедленно и т. д. Въ этихъ султанскихъ грамотахъ всего курьезнѣе было прощеніе недоимокъ, которыя оказались только въ Турецкихъ деревняхъ....

„Вотъ вамъ и визирство Махмуда! говорили мнѣ Панигюрскіе знакомые, которыхъ я постоянно утѣшалъ надеждою, что Махмудъ улучшитъ, наконецъ, ихъ участь. Никто изъ Панигюрцевъ не вѣрилъ этому утѣшенію. Многіе даже не вѣрили искренности моихъ отзывовъ о Махмудѣ и, повидимому, были убѣждены, что я этими отзывами только маскирую какую-то политическую тайну. Нерѣдко приходилось слышать интимныя рѣчи такого рода: „когда же, наконецъ, будетъ данъ сигналъ? лишь бы только начали, — за нами дѣло не станетъ, — мы и сами справимся съ сосѣдними Турками. Намъ даже оружія не нужно; у насъ въ городѣ наберется сотни три, четыре ружей, а въ случаѣ надобности мы можемъ и деревянныя пушки понадѣлать. Главное, у насъ порохъ свой и экономничать имъ намъ нѣтъ надобности“. Пороху у нихъ, дѣйствительно, было въ изобиліи: какіе-то мастера нѣсколько лѣтъ тому назадъ устроили въ горахъ пороховой заводъ, о существованіи котораго знали весьма немногіе.

Къ концу моего пребыванія въ Панигюрищѣ, туда начали проникать слухи, что въ Румыніи сформированы Болгарскіе отряды, которые вскорѣ явятся на Балканы, чтобы оттуда 43
подать сигналъ ко всеобщему возстанію, что, какъ только возстаніе начнется, — и Россія объявитъ войну Туркамъ, что въ горахъ гдѣ-то и кѣмъ-то заготовляются большіе склады оружія и т. п. Вскорѣ мнѣ представился случай познакомиться нѣсколько съ источникомъ этихъ слуховъ. Разъ явились ко мнѣ двое молодыхъ людей, которые оказались школьными учителями двухъ деревень, лежащихъ въ пяти часахъ ѣзды отъ Панигюрища (Паничере и Ново-Село). Они сообщили мнѣ, что недѣли двѣ передъ тѣмъ къ нимъ пріѣзжалъ самъ Хитовъ, популярнѣйшій изъ Болгарскихъ гайдуцкихъ воеводъ, и сказалъ имъ готовиться къ 14 сентября. Вмѣстѣ съ нимъ пріѣзжалъ и какой-то господинъ, „должно быть, Русскій“, замѣтили молодые люди. „Они указали намъ и мѣсто, гдѣ мы къ этому дню должны собраться, и гдѣ будетъ выдано оружіе нуждаю-

щимся въ немъ; увѣряли также, что какъ только мы возстанемъ, и Россія объявитъ войну"... Разсказъ этихъ юношей привелъ меня въ сильное недоумѣніе, которое вскорѣ объяснилось. Около половины сентября въ двухъ уѣздныхъ городахъ Филиппопольскаго санджака, именно: въ Захарѣ (Желѣзникѣ) и Черпанѣ былъ открытъ бунтъ: нѣсколько десятковъ молодыхъ людей вышли ночью изъ Захары и отправились въ горы, гдѣ надѣялись найдти воеводъ съ дружинами, найти оружіе и т. п. Долго они бродили по горамъ, но не найдя ничего такого, рѣшили, раздѣлившись на нѣсколько партій, возвратиться домой. Между тѣмъ, у городскихъ воротъ ихъ дожидались заптіи, которые и заарестовали всѣхъ. Бунтъ!... Мютесарифъ поскакалъ въ Захару вмѣстѣ со всѣми наличными заптіями: учителя, старшіе ученики, священники, многіе изъ зажиточныхъ гражданъ, словомъ, вся интеллигенція, до 800 человѣкъ, были посажены въ тюрьмы. Нѣчто подобное, только въ меньшемъ размѣрѣ, происходило въ тоже самое время въ Черпанѣ. Началось слѣдствіе, которое производилось весьма таинственно. Въ публику, однакожъ, былъ пущенъ слухъ, что предупрежденное возстаніе было подготовлено Русскими эмиссарами. Эти происшествія навели меня на мысль, въ которой, впослѣдствіи, я имѣлъ случай вполнѣ удостовѣриться: для меня теперь несомнѣнно, что Захарское и Черпанское происшествія находятся въ связи со странствованіемъ тѣхъ агитаторовъ, о которыхъ говорили мнѣ вышеназванные молодые люди. Я несомнѣваюсь, что эти таинственныя личности были подосланы Турками: собранныя мною данныя не даютъ еще возможности рѣшить, кому слѣдуетъ приписать эту адскую махинацію: другу-ли Россіи, Махмуду, или его врагу Митхаду-пашѣ.... Турецкіе мудрецы отлично понимаютъ, что мѣстное возстаніе въ Болгаріи нисколько не опасно для ихъ государства. Вызывая такого рода возстанія посредствомъ ими же импровизованныхъ Русско-Болгарскихъ агитаторовъ, мудрецы эти, помимо нѣкоторыхъ частныхъ разсчетовъ, преслѣдуютъ и двѣ общія цѣли: во-первыхъ, компрометировать Россію въ глазахъ западно-Европейской дипломатіи и тѣмъ парализовать ея давленіе на Порту; во-вторыхъ, развязать себѣ руки для сокрушенія Болгарской интеллигенціи. И надо отдать справедливость Турецкимъ дипломатамъ: они ведутъ это дѣло необыкновенно ловко. Лишь нѣсколько мѣсяцевъ тому назадъ и то совершенно слу-

чайно, я узналъ, что и возстаніе Раковскаго, въ 1853 г., было 44
дѣломъ Турецкой интриги противъ Россіи. Бѣдный Раковскій, воспѣвшій это возстаніе въ своемъ „Горскомъ Путникѣ“ былъ искренно убѣжденъ, что онъ дѣйствовалъ самостоятельно и что на народныя деньги вооружалъ свою дружину....

Захарское дѣло произвело сильное смятеніе, въ виду котораго мнѣ невозможно было и думать о странствованіи по Средней горѣ и Родопу. Было неблагоразумно оставаться долѣе и въ Панигюрищѣ, — я долженъ былъ возвратиться въ Татаръ-Пазарджикъ, чтобы оттуда по желѣзной дорогѣ добраться поскорѣе до Константинополя. По пріѣздѣ въ Татаръ-Пазарджикъ, я немедленно отправился къ о. Георгію, котораго засталъ въ полномъ отчаяніи. Онъ сообщилъ мнѣ, что въ послѣднія двѣ, три недѣли къ нему поступило такъ много жалобъ на злоупотребленія и неистовства Турокъ, сколько прежде и въ годъ не поступало. Власти, къ которымъ о. Георгій обращался съ этими жалобами, не только не давали имъ хода, но еще заявляли ему, что все это ложь, что онъ самъ заставляетъ народъ сочинять такія жалобы въ угоду „Русскимъ кометамъ“ (комитетамъ). „На дняхъ, продолжалъ о. Георгій, меня и другихъ Болгарскихъ представителей прямо выгнали изъ мезлиша. Какъ только мы пришли туда, насъ попросили удалиться, объявивъ, что мезлишу предстоитъ совѣщаться о дѣлахъ, не касающихся Болгаръ. Нѣтъ сомнѣнія, что тутъ они затѣвали что-то недоброе“. При этомъ о. Георгій сообщилъ, что, по дошедшимъ до него слухамъ, обанкрутившіеся Турецкіе беги, давно жаждущіе избіенія болѣе зажиточныхъ Болгаръ и расхищенія ихъ имуществъ, дѣятельно разжигаютъ фанатизмъ Турецкаго населенія разными выдумками: между прочимъ, они распространяютъ въ средѣ его слухъ, что Болгары замышляютъ поголовное избіеніе Турокъ. О. Георгій подозрѣвалъ участіе и нѣкоторыхъ представителей власти въ этой пропагандѣ беговъ. „Да доводите ли вы обо всемъ этомъ до свѣдѣнія экзарха?“ спросилъ я. Въ отвѣтъ на это о. Георгій сообщилъ, что онъ недавно получилъ изъ экзархата приказаніе, по возможности, воздерживаться отъ представленія жалобъ. Приказаніе это очень озадачило меня: по возвращеніи въ Константинополь, я постарался освѣдомиться о мотивахъ его. Оказалось, что хваленный Махмудъ заставилъ экзарха сдѣлать такое предписаніе: „Я, говорилъ онъ экзарху, впослѣдствіи все сдѣлаю для васъ, сдѣ-

лаю такъ, что вы будете вполнѣ довольны, — только теперь прошеній, жалобъ никакихъ мнѣ не подавайте". При этомъ, Махмудъ приказалъ экзарху представить ему адресъ отъ имени Болгаръ и заявить въ немъ какъ можно торжественнѣе о довольствѣ послѣднихъ своимъ положеніемъ, о благодарности ихъ за новыя милости, которыя султанъ излилъ на своихъ подданныхъ послѣднимъ фирманомъ и т. п. Я тутъ невольно припомнилъ ликованіе по поводу новаго визирства Махмуда, припомнилъ и слова Константинопольскаго старожила.

Этими бѣглыми замѣтками я долженъ ограничиться. Онѣ касались, главнымъ образомъ, одной изъ Болгарскихъ областей, 45 именно — Филиппопольской[1]). Не знаю, дадутъ ли онѣ хоть слабое представленіе о тѣхъ разнородныхъ элементахъ, изъ которыхъ подготовлялась туча, разразившаяся такою бурею надъ этою областью. Но смѣю надѣяться, что онѣ могутъ дать нѣкоторое понятіе о томъ, въ какомъ положеніи находилась эта область наканунѣ ея погрома. Замѣчу еще, что, по своему положенію, Филиппопольская область считалась лучшею изъ всѣхъ Болгарскихъ областей. Такимъ сравнительно счастливымъ положеніемъ она обязана, въ значительной степени, тому обстоятельству, что въ ней живетъ множество иностранцевъ и иностранныхъ консуловъ, въ виду которыхъ Турки обуздываютъ свои дикіе инстинкты. И если, не смотря на это, и тутъ инстинкты эти проявлялись въ такихъ формахъ, на которыя было указано, то легко можно себѣ представить, что́ происходитъ въ другихъ областяхъ, куда рѣдко заглядываетъ Европейское око. Особенно тяжело положеніе областей, которыя не вошли еще въ округъ Болгарскаго экзархата. Однѣ изъ нихъ,

[1]) Выше, на стр. 27[30], сказано, что южная граница Болгаріи, во Ѳракіи, охватываетъ Адріанополь, а въ Македоніи — Солунъ. До XVI в. граница Болгаріи, какъ свидѣтельствуютъ многія несомнѣнныя данныя, простиралась еще далѣе. Считаемъ не лишнимъ привести важное и любопытное свидѣтельство Вильгельма Тирскаго объ этомъ предметѣ. „Народъ Болгарскій, говорилъ онъ, занялъ всѣ страны, лежащія между Дунаемъ и Цареградомъ съ одной стороны, и между этою же рѣкою и Адріатическимъ моремъ — съ другой, такъ что.... все это пространство, имѣющее, какъ говорятъ, въ длину 30 дней пути, въ ширину же 10 или болѣе, стало называться Болгаріею". При этомъ, Латинскій историкъ, не безъ нѣкотораго удовольствія, замѣчаетъ, что бѣдные Греки и не понимаютъ, какъ позорно для нихъ наименованіе этихъ странъ (miseris Graecis ignorantibus, quod hoc ipsum nomen (Bulgaria) eorum protestetur ignominiam). [Bongars: „Gesta Dei per Francos".... стр. 653; „Период. Спис." кн. 11 и 12. См. также: М. С. Дринова „Южные славяне и Византія въ X в."]. Слова эти написаны въ XII в., именно въ то время, когда Болгары находились подъ властью Византіи и, слѣдовательно, указываютъ не на политическія, а на дѣйствительныя тогдашнія этнографическія границы Болгарской области.

выгнавъ Греческое духовенство, но не получивъ и до сихъ поръ національнаго, остаются совсѣмъ безъ защитниковъ предъ правительствомъ; другія же все еще продолжаютъ пользоваться покровительствомъ фанаріотскаго духовенства. При такомъ положеніи дѣла, все усилія большинства Болгарскихъ патріотовъ были направлены къ тому, чтобы завоевать экзархату и эти Болгарскія области. „Дайте и ихъ объединить, пробудить, просвѣтить, — тогда Турецкое иго падетъ само собою", говорили эти патріоты, порицая попытки молодежи и эмигрантовъ къ возстанію.... Быть можетъ путь, по которому они шли и привелъ бы къ цѣли, но очень поздно. А судьба, повидимому, избрала другой путь для избавленія многострадальнаго народа, — путь кровавый, но болѣе прямой и краткій.

Будемъ надѣяться, что кровь десятковъ тысячъ жертвъ, обагрившая поля и горы Филиппопольской области есть кровь искупленія всего Болгарскаго народа отъ вѣкового рабства.

М. Дриновъ.

Отдѣлъ II

Служебни записки, наредби и разпоредби.

1. Българския Църковенъ въпросъ въ свръзка съ Берлинския Трактатъ.*)

Въ 62-ра статья на Берлинския Трактатъ, въ който ся излагатъ приетитѣ отъ конгресса рѣшения относително до свободата на вѣроисповѣданията въ всичкитѣ части на Турция, между другото четемъ слѣдующитѣ думи: „Богослужението и обрядитѣ на всичкитѣ вѣроисповѣдания ще бѫдѫтъ съвършенно свободни, и никакви стѣснения не ще могѫтъ да ся правятъ въ Иерархическото устройство на различнитѣ религиозни общини и въ отношенията имъ къмъ тѣхнитѣ религиозни 114
началници".

Съ тия думи ся отстраняватъ всичкитѣ препятствия, които сѫ бръкали до сега на Българетѣ да излезѫтъ изъ църковната зависимость отъ Грьцкия патриархъ и да възстановятъ църковната си независимость, съгласно съ желанието си, което не противорѣчи ни на естественното, ни на историческото, нито на каноническото право.

Българетѣ едва ли не сѫ единственния отъ Европейскитѣ народи, който заедно съ приеманьето Християнската вѣра е добилъ право да има своя самостоятелна народна Църква; още въ началото на 10-тия вѣкъ ся учредило Българско патриаршество, което било унищожено въ половината на прѣминалото столѣтие. Патриарха отначало седѣлъ въ столицитѣ на първото Българско царство: въ Преслава и Силистра. Слѣдъ завоеванието на тия градове отъ Византийския императоръ Иоанна Цимисхия въ 971 год. столицата на Българския патриархъ била пренесена въ западнитѣ Български области, постояла въ София (азъ говора тукъ съ думитѣ на императора Василия Българоктона, прѣемника на Цимисхия), въ Воденъ,

*) Изъ сп. „Християнско братско слово", София, год. I, (1879), кн. IV, стр. 113—120.

Могленъ и най-послѣ ся утвърдила около 978 год. въ Охрида, гдѣто останала до самото ѝ унищожение до половината на прѣминалото столѣтие.

Въ състава на това патриаршество влазили, макаръ и въ разно врѣме, всичкитѣ епархии, които ся намиратъ въ областьта опредѣлена отъ Санъ-Стефанския договоръ на Българетѣ и които не само сега, но и въ срѣднитѣ вѣкове била населена съ Българе. Тия, на които Българетѣ на Санъ-Стефанския договоръ имъ ся струватъ народъ измисленъ отъ Россия и измисленъ въ твърдѣ неодавнашно време, ние бихме помолили да прочетѫтъ, макаръ би ще слѣдующитѣ думи на извѣстния срѣдновѣковъ историкъ Вилгелма Тирски, който е ималъ възможность да изучи на мѣстото съвременнитѣ нему етнографически отношения на Балканския полуостровъ: „Българския народъ, казва той, е захваналъ всичкитѣ страни, които лѣжатъ между Дунавъ и Цариградъ отъ една страна и между сѫщата рѣка и Адриатическо море — отъ друга, така щото всичкото това пространство, което има, както казватъ, на длъжъ 30 дни пѫть, а на ширъ 10 или повече, взело да ся нарича България“.[1])

115 Считамъ за нужно да присовокупа, че тия думи сѫ написани въ XII-ия вѣкъ, именно въ това врѣме, когато Българетѣ ся намирали подъ Византийска власть и, слѣдователно, посочватъ не на политическитѣ, а на дѣйствителнитѣ тогавашни етнографически граници на Българската область.

Факта на осмовѣковото сѫществование на автокефалната Българска Църква, която захващала всичкитѣ съ Българе населени епархии, и унищожена чакъ въ втората половина на пѣминало столѣтие, въ 1767 год. унищожена съ помощьта на Турцитѣ отъ Цариградския патриархъ, отъ всичко най-краснорѣчиво свидѣтелствува за неоснователностьта на историческата и каноническа подставка прѣградитѣ, които ся турятъ на желанието на Българетѣ, да излезѫтъ изъ църковната зависимость. Тукъ може да ся рече само за това, до колко това

[1]) Bulgarorum gens inculta, a tractu septentrionali egressa, a Danubio usque ad urbem regiam et iterum ab eodem flumine ad mare Adriaticum universas occupaverat regiones: ita ut confusis provinciarum nominibus et terminis, totus iste tractus, qui in longitudine habere dicitur iter dierum triginta, in latitudine vero decem, vel amplius, Bulgaria dicatur: miseris graecis ignorantibus, quod hoc ipsum nomen eorum protestetur ignominiam. Wilhelmi Tyrensis, lib. V, cap. IV.

желание на Българетѣ е законно отъ точка зрѣния на естественното право, и особно испълнението на това желание до колко заплашва дѣйствителнитѣ народни интереси на Грьцитѣ, интереси, за запазваньето на които бѣ обърнато особно внимание отъ Берлинския Конгрессъ.

Унищожението църковната самостоятелность на Българетѣ и подчиняваньето имъ подъ властьта на Цариградската патриаршия удвоило незгодитѣ, които Българския народъ е испитвалъ подъ Турското владичество. Архиереитѣ, които ся испращали отъ Цариградъ да управляватъ Българскитѣ епархии и тѣхнитѣ многобройни помощници си задали цѣль да погрьчатъ Българското си паство.

Въ това тѣхно стремление усърдно ги поддържавали влиятелнитѣ при Турското правителство — Грьци, цариградски голѣмци, които отъ прѣминалото столѣтие бѣха проникнати съ извѣстната Грьцка — Велика идея. Подъ защитата на такива всесилни покровители, Грьцкото духовенство и въ материално отношение безнаказанно обираше Българетѣ. Спорѣдъ остроумното изражение на нѣмския писатель Каница, който бѣ изучилъ добрѣ това тежко време въ историческия животъ на Българетѣ, Българската рая била обърната на бащинъ имотъ (чифликъ) на висшия Грьцки клиръ, а той 116
станалъ неинъ зълъ гений[1]). Отнасянията на Грьцитѣ къмъ Българетѣ въ това тъмно време сж добрѣ извѣстни не само на едната Европейска литература; за тия отношения въ послѣдно време много ся е говорило и въ Европейската публицистика; за това не може човѣкъ безъ зачудванье да чете въ втория протоколъ на Берлинския Конгрессъ рѣчьта на Маркиза Салисбери, въ която той счита тия отношения идеални, като забѣлѣжва, че Грьцитѣ и Българетѣ по-напрѣдъ, т. е. въ периода на подчинението първитѣ на послѣднитѣ, ся намирали въ приятелски отношения. Българетѣ на Грьцитѣ не сж били съюзници, както по-нататъкъ обяснява Маркиза, а робье, и движението, което тѣ въ послѣднитѣ години почнаха противъ Грьцитѣ, имаше въ видъ освобождението на Българския народъ отъ робското състояние, въ което бѣ испадналъ той слѣдъ унищожението на народната Българска Църква. Цѣльта на това движение, което ся захвана въ четвъртото десяти-

[1]) So würde die bulgarische Rajah das Pacht-und Nützungsgut des hochen griechischen Clerus — dieses ihr böser Genius.

лѣтие на сегашния вѣкъ, ся заключаваше въ възстановението на Българската народна Цьрква. Желанието на Българетѣ да ся освободатъ отъ цьрковното Грьцко иго бѣше така естествено и така законно, щото репрессалиитѣ (принудителнитѣ мѣрки), кѫмъ които прибѣгна Грьцкото духовенство за потушването му и които сториха на Българетѣ много жьртви, на много скѫпи за тѣхъ животи, само го усилиха. Борбата прие такъвъ остьръ характеръ, начна да ся отражава съ такива безредия въ гражданскитѣ работи, щото Турското правителство, слѣдъ дълго опирание на стремленията на Българетѣ, ся принуди да обьрне на тѣхъ сериозно внимание. То ся завзе да помогне на Българетѣ, но само подъ условие, щото тѣ да съкрататъ желанията си почти на половина, което тѣ и трѣбаше да направятъ. Вмѣсто пълна цьрковна независимость, принудиха ги да ся помирятъ съ приеманьето на полунезависимъ Екзархатъ, идеята на който ся прѣдложи отъ Грьцкия патриархъ Григория VI-й, въ негова подаденъ на Турското правителство проектъ въ 1867 год. за съгласяването. При това желанията на Българетѣ ся нащьрбяваха и въ друго отношение. Султанския фермань, който урѣждаше Екзархията, внесе въ състава му само часть отъ Българскитѣ епархии — тия именно, които ся намиратъ въ създаденитѣ отъ
117 Берлинския трактатъ: Българското Княжество и Источна Румелия. Отъ Българскитѣ епархии, които ся намираха вънъ отъ тия прѣдѣли, фермана отстѫпи на Екзархията само една, именно Велесската; а на останалитѣ Султанския фермань прѣдостави право да ся присъединяватъ на Екзархията само въ такъвъ случай, ако това поиска всичкото имъ православно население, или покрайней мѣрѣ, двѣтѣ третини отъ него. „Православнитѣ жители на другитѣ епархии, — гласи 10-тия членъ на фермана, — ако тѣ всичкитѣ или покрайней мѣрѣ двѣтѣ третини поискатъ, относително за духовнитѣ си дѣла да ся подчинятъ на Българския Екзархатъ, то позволява имъ ся да ся присъединятъ при него, слѣдъ испитванье на истинското имъ число“. Грьцитѣ, безъ да глѣдатъ на това, че фермана тъй старателно ограждавалъ тѣхнитѣ народни права въ явенъ ущьрбъ на естественнитѣ права на Българския народъ, протестуваха противъ него. Тѣ обявиха учреждението на Българския Екзархатъ антиканоническо, антиевангелско, като провъзгласиха за схизматици всичкитѣ тия, които ся присъединятъ

при него. Тукъ тѣхъ ни най-малко не стѣсняваше това обстоятелство, че идеята за Екзархата принадлѣжи тѣмъ. „Да ся отдѣли“, забѣлѣжва по тоя поводъ учения професоръ на Московската духовна Академия, Голубинский, „въ особенъ Екзархатъ часть отъ Българскитѣ епархии, патриарха не би намиралъ за противозаконно и антиканоническо, и би билъ твърдѣ съгласенъ, а да ся отдѣлятъ всичкитѣ Българе, той намиралъ за съвършенно антиканонически и антиевангелски“. Крѣсъцитѣ и анатемитѣ на Грьцитѣ, съ които ся съпровождаше учрѣждението на Българската екзархия, доказаха съвършенно, че подъ предлогъ да ся увардятъ Църковнитѣ правила, въ тоя случай висшето Грьцко духовенство преслѣдува свѣтски цѣли: економически, народни и политически. Заедно съ това тия крѣсъци доказаха, че Грьцитѣ сѫ малко убѣдени въ правотата на своитѣ притязания, които тѣ съ такава смѣлость исказваха. Като проповѣдваха на свѣта, че областитѣ, които Българетѣ считатъ за свои, сѫ населени съ Гърци, тѣ сами бѣха добрѣ увѣрени въ противното, — съ това само и може да ся обясни тѣхното исплашванье, произедено въ тѣхъ отъ горѣприведенитѣ думи на 10-ия членъ отъ фермана, които допущатъ възможностьта на фактическа провѣрка на тѣхнитѣ заявления. Незабавно, слѣдъ обнародването Султанския ферманъ, отъ
много български епархии, за които Грьцитѣ казваха, че сѫ 118
чисто грьцки, полетѣха прошения въ Цариградъ за присъединението имъ на Екзархата на основание на 10-тия членъ, т. е. по избройваньето числото на тия, които желаятъ това присъединение. Въ епархиитѣ Охридска и Скопска ся направи такава провѣрка, която доказа, че въ тѣхъ нѣма нито единъ Грькъ. Тия епархии ся и присъединиха на Българския Екзархатъ. Такава провѣрка ся направи и въ епархиитѣ Дебърска, Полянска и Струмишка, гдѣто ся получи сѫщия резултатъ, но Турското правителство ся отказа да даде съгласието си за присъединението на тия епархии. Не стигаше това, то намѣри за нужно и съвсѣмъ да спре по-нататъшното прилагане на 10-ия членъ, безъ да глѣда на това, че Българското население още отъ 8 епархии не единъ пѫть ся моли за провѣрка. Турцитѣ относително и кѫмъ тоя ферманъ искаха да бѫдѫтъ послѣдователни, вѣрни на своето правило, о което тѣ всѣкога сѫ ся придьржавали кѫмъ всичкитѣ си тържествени заявления и обѣщания.

Епархиитѣ, които по слѣдствие на такава постѫпка на Турското правителство останаха не присъединени на Екзархата, сѫ слѣдующитѣ: Драмската, Сересската, Воденската, Могленската, Костурската, Битолската, Дебърската, Струмичката, Солунската и Одринската. Въ тритѣ отъ тѣхъ, както е вече забѣлѣжено, ся направи оффициаленъ прѣписъ на християнското имъ население, който доказа, че тѣхното християнско население ся състои исключително отъ Българе, че въ тия три епархии нѣма нито единъ Грькъ. На Българското племе принадлежи и всичкото християнско население на епархиитѣ Мелничка, Могленска, Воденска и Битолска. Въ тия епархии Грьци се срѣщатъ само въ нѣкои градове, особено въ Мелникъ, и състоятъ отъ пришълци дюкянджии, крьчмаре, отъ духовни лица, доведени тукъ отъ Грьцки архиреи и които съставляватъ тѣхната свита, и отъ учители, които ся обдържаватъ отъ Цариградскитѣ силлогоси и нѣкои други загранични Грьцки общества, които ся стараятъ за погьрчването на Българетѣ. — Само въ петьтѣ отъ горѣпоменѫтитѣ Български епархии, именно въ Сересската, Костурската, Драмската, Солунската и Охридската ся срѣща и Грьцко население, но въ твърдѣ незначително сравнително число, както що ся види отъ това, че въ всичкитѣ тия епархии нѣма повече отъ 100 Грьцки села. Да ся не отстѫпватъ на Българската Цьрква тия петь епархии отъ страхуванье, да не би ся побългарили
119 находящитѣ ся въ тѣхъ 100 грьцки села, това значи, да ся дава на Българетѣ лошъ примѣръ, на който, ако тѣ би послѣдвали, то работата на Грьцитѣ би станала още повече сложна. На основание на такова страхуване, Българетѣ още съ по-голѣмо право щѫтъ можѫ да претендиратъ на епархиитѣ Димотикска, Визийска, Ираклийска, Литицка, Ксантийска и Маронийска, населението на които повече отъ половина е Българско, и което Българетѣ до сега не сѫ смѣяли да трьсятъ отъ Грьцитѣ.

Слѣдува още да ся притури, че тия 100 грьцки села споредъ географическото си положение сѫ сгруппирувани така, щото, когато дотрѣбва, тия твърдѣ лесно могѫтъ ся отдѣли отъ занимающитѣ насъ тукъ петь Български епархии и да ся присъединятъ на съсѣднитѣ грьцки епархии. Съ такъвъ начинъ присъединението на Българската Цьрква останалитѣ още откѫснати отъ нея 12 епархии, може да ся извърши безъ

никакво нащърбяване за дѣйствителнитѣ народни правдини на Грьцитѣ, отъ това биха пострадали само народнитѣ Грьцки иллюзии, а още и тѣхнитѣ економически съображения. Но за угода на тия иллюзии и съображения да ся оставятъ 12 епархии подъ властьта на Цариградския патриархъ би било вопиюща неправда. Населението на тия епархии неще да търпи повече такова подиграванье надъ себе си. Ако, противъ приведенитѣ въ началото на тая записка думи на Берлинския трактатъ, на желанието му да ся присъедини на Българската Цьрква вземѫтъ да ся поставятъ нѣкакви непреодолими прѣгради, то населението ще прѣдпочте да ся хвьрли въ обятията на Унията или на Протестантизма. Протестанскитѣ миссионери не дрѣмѫтъ: тѣ вече сѫ захванали да уреждатъ въ тия епархии училища и молитвенни домове. Католическитѣ миссионери сѫщо не ще ся забавятъ да ги наводнятъ, като ся спуснатъ тука по Митровичко-Солунската желѣзница.

Заедно съ обьединението си въ цьрковно отношение Българетѣ биха желали да придадѫтъ по-опредѣленна и правилна форма на отношенията на народната си Цьрква кѫмъ Цариградския патриархатъ. Екзархата, въ идеята на който ся заключава само цьрковна полунезависимость, не удовлетворява Българетѣ; тѣ го приеха, какъто ся забелѣжи по-горѣ, само подъ натискането на Турското правителство. Тѣхното желание ся заключава въ въстановлението на тѣхната народна Цьрква съ тия правдини, съ каквито ся е тя ползувала до унищожението ѝ отъ Грьцитѣ. Въ прочемъ това не значи, че Българетѣ биха желали да прѣкѫснатъ всѣка духовна свръзка 120
съ Цариградската Цьрква; напротивъ, тѣмъ сѫ драги тия священни свръзки и отъ своя страна тѣ щѫтъ ся относятъ кѫмъ Цариградския прѣстолъ съ подобающето уважение.[1]).

Пловдивъ, 6 Августа 1878 год.

---

[1]) Единъ приятель има добрината да ни даде тая записка, написана на русски отъ многозаслужившия на народа ни нашъ съотечественникъ Г-на М. Дринова, която записка, като твърдѣ интересна, намѣрихме за добрѣ да я напечатаме въ нашия журналъ съ увѣрение, че нашитѣ читатели ще я прочетатъ съ особено внимание. **Отъ Ред.** — [За произхода на тая записка и значението ѝ говори самъ М. Дриновъ. Вж. по-долу стр. 168—169].

Сборникъ,

съдържащъ

1. Привръменъ Уставъ за народнитѣ училища и тѣхнитѣ программи, — 2. Привръменни Правила за Реалнитѣ училища, тѣхната программа и штатове и 3. Программа на първитѣ два класса отъ класична гимназия и нейнитѣ штатове.

Издаденъ

отъ

Управляющий Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ дѣла.

Пловдивъ
Книгопечатница на Янко С. Ковачевъ
1879.

Утвърденъ отъ
Императорский Русски Коммиссаръ
Князъ Дондуковъ — Корсаковъ
29 Августъ 1878 г.

1. Привръменъ Уставъ за Народнитѣ Училища.*)

Дѣлъ Първи.

Цѣль, раздѣление на народнитѣ училища и учението въ тѣхъ.

1. Народнитѣ училища се дѣлятъ на три степени: а) първоначални, б) срѣдни или двуклассни и в) главни или четвероклассни.

А. Първоначални народни училища.

2. Цѣлта на първоначалнитѣ училища е да учатъ дѣцата на четенье и писанье, да развиватъ въ нихъ началнитѣ религиозни и нравственни понятия и да имъ даватъ първоначални полезни познания.

3. Прѣдметитѣ на учебний курсъ въ първоначалнитѣ народни училища сж: а) Законъ Божи, б) четенье по книгитѣ граждански и църковни, в) писанье, г) първитѣ четире дѣйствия отъ Аритметиката и д) църковно пѣяньe тамъ, дѣто прѣподаванъето му бжде възможно. Обемътъ на горѣказанитѣ прѣдмети се опредѣлява 4
отъ программата, която е притурена къмъ тоя § подъ № 2.

*) Въ тоя уставъ сж изложени най-важнитѣ и най-нужнитѣ правила за народнитѣ ни училища. Пъленъ и подробенъ уставъ за тия училища ще се изработи отпослѣ споредъ посочванията на опита, състоянието и истинскитѣ нужди на народа.

4. Въ първоначалнитѣ народни училища се приематъ момчета не по-млади отъ 7 годинъ, а момичета не по-млади отъ 6 годинъ. Приеманьето става еднъжъ въ годината, и то въ началото на учебната година.

Забелѣжка. Не се приематъ въ училищата дѣца, които страдаютъ отъ прилѣпчиви болѣсти, а сѫщо и тия, у които не е присадена сипаницата.

5. Дѣто не е възможно да има отдѣлни мѫжки и женски първоначални училища, дѣцата и отъ двата пола могѫтъ да се учѫтъ въ едно и сѫщото училище наедно; но въ таквия смѣшани училища момичетата не трѣбва да сѫ по-стари отъ 11 год., а момчетата по-стари отъ 12 годинъ.

6. Първоначалнитѣ народни училища състоѫтъ отъ три отдѣления съ годишенъ курсъ въ всѣкое. Ученици, които не покажѫтъ прѣзъ годината успѣхъ, потрѣбенъ за прѣминуванье въ слѣдующето по-горно отдѣление, оставятъ се въ сѫщото отдѣление още на една година.

7. Въ селата и градскитѣ махали, дѣто числото на ученицитѣ въ първоначалното училище не надминува 50, и въ тритѣ отдѣления може да прѣподава единъ учитель; но за по-многолюднитѣ села и махли, дѣто числото на ученицитѣ е по-горѣ отъ 50, трѣбва да има двама учителье, отъ които единий ще се занимава само съ първото отдѣление, а другий — съ двѣтѣ послѣдни.

8. Въ тия първоначални училища, дѣто числото на ученицитѣ надминува 100, желателно е да се прибавя и трети учитель.

9. Учението въ първоначалното народно училище отъ сега става задължително за дѣцата и отъ двата пола.

Б. Срѣдни или двуклассни народни училища.

10. Въ по-богатитѣ общини ще се отварятъ, освѣнъ първоначалнитѣ, и двуклассни народни училища, които могѫтъ да бѫдѫтъ съединени съ първитѣ, като нихно продължение.

11. Цѣлта на двукласснитѣ народни училища е да даватъ на дѣцата по-пълно елементарно образование.

12. Въ двукласснитѣ народни училища задължително се прѣподаватъ слѣдующитѣ учебни прѣдмети: а) Законъ Божи,

б) Български езикъ, в) Аритметика, г) Българска История, д) Отечественна География, е) Естествознание, ж) чертенье и з) църковно пѣнье.

Обемътъ на тие прѣдмети се опредѣлява отъ притурената къмъ тоя § программа подъ № 3.

13. Въ двукласснитѣ народни училища ще се приематъ ученици, които сѫ свършили съ успѣхъ курсътъ на учението въ първоначалнитѣ народни училища.

14. Въ едно двукласно училище не могѫтъ да се учѫтъ дѣца отъ два пола.

15. Въ двукласснитѣ народни училища трѣбва да има не по-малко отъ трима учителье, отъ които по-опитний се натоварва съ надзирателството на училището.

Освѣнъ надзирателя, другитѣ двама учителье задължаватъ се да прѣподаватъ и въ женското двукласно училище, въ което по тая причина ще има само една учителка. На учителката се прѣдоставя, освѣнъ прѣподаваньето на извѣстни 6 прѣдмети, още и надзираньето на това училище.

16. Ако числото на ученицитѣ въ нѣкой классъ отъ двукласснитѣ народни училища надминува 50, то трѣбва да се отварятъ параллелни классове. Въ такъвъ случай трѣбва да се уголѣмява и числото на учительетѣ.

17. За учителье въ първоначалнитѣ и двукласснитѣ училища се приематъ оние, които сѫ свършили съ успѣхъ ученето си въ 4-классно народно училище и, при това, иматъ общи познания отъ методата на прѣподаваньето.

В. Главни или четвероклассни народни училища.

18. Въ градоветѣ и по-богатитѣ градовци ще се отварятъ, освѣнъ първоначалнитѣ, и четвероклассни народни училища, въ които ще се завършува вече първоначалното общо образование.

19. Освѣнъ прѣдметитѣ, които ще се прѣподаватъ въ двукласснитѣ народни училища, въ четвероклассниτѣ, именно въ двата горни класса, ще се прѣподава още: а) Законъ Божи, б) Старобългарский езикъ и Русски, в) География, г) Всеобща История, д) Практическа Геометрия, е) Физика и ж) Физиология съ Игиена.

Обемътъ на тие прѣдмети се опредѣлява отъ притуренатa къмъ тоя § программа подъ № 4.

Забелѣжка. Въ женскитѣ четвероклассни народни училища, които непрѣмѣнно трѣбва да бѫдѫтъ отдѣлени отъ мѫжскитѣ, може да се прѣподава и музика на тѣзи ученички, които желаѫтъ и които за това даватъ опредѣленна плата.

7 20. Въ четвероклассно мѫжско училище трѣбва да има не по-малко отъ петина учителье, отъ които единъ се счита и надзиратель на училището. Понеже тие учителье, освѣнъ надзирателя, ще прѣподаватъ и въ женското четвероклассно училище, заради това въ послѣднето може да има само двѣ учителки, отъ които едната е и надзирателка въ това училище.

21. Учительетѣ въ горнитѣ два класса на четвероклассното народно училище трѣбва да сѫ свършиле курсъ въ нѣкое срѣдне училище или поне да сѫ се отличиле въ дълговрѣменното си учителствованье като способни и опитни прѣподавателье.

22. Въ четвероклассиитѣ народни училища ще се приематъ ученици както отъ първоначалнитѣ, така и отъ двукласснитѣ народни училища. Послѣднитѣ могѫтъ да се приематъ въ III классъ на четвероклассното народно училище безъ испитъ, като прѣдставѫтъ свидѣтелство, че сѫ свършиле успѣшно двуклассно народно училище.

23. Тие ученици, които сѫ свършиле съ успѣхъ четвероклассно народно училище, ще иматъ въ гражданската и военната служба извѣстни привилегии, които ще се опрѣдѣлѫтъ отпослѣ.

24. Всѣкой народенъ учитель, който е прослужилъ 7 годинъ наредъ въ народнитѣ училища, освобождава се отъ военната служба споредъ особеннитѣ правила за тая служба.

25. При всѣкое народно училище трѣбва да се държѫтъ списъци и дневници за ученицитѣ. Въ списъцитѣ се внася: името и прѣкорътъ, както и възрастьта на ученикътъ, поминъкътъ на родительетѣ му, кога е постѫпилъ въ училището, и кога и защо го е напуспѫлъ. Въ дневницитѣ забе-
8 лѣжва се: отсѫтствието, прилежанието и поведението на ученицитѣ за всѣкой мѣсецъ прѣзъ учебната година.

Дѣлъ Втори.

Управление на народнитѣ училища.

26. Народнитѣ училища се отварятъ отъ общинитѣ и се поддържатъ съ тѣхно иждивение. Управлението на Народното Просвѣщение помага имъ само въ извънредни случаи, и то едноврѣменно.

27. Главни источници на материялнитѣ срѣдства за народнитѣ училища могжтъ да бжджтъ: а) Приходи отъ училищни имоти; б) една часть отъ църковнитѣ приходи; в) доброволна помощь за въ полза на училищата; г) задължителенъ опредѣленъ сборъ отъ членоветѣ на общинитѣ, едноврѣменъ или постоянъ. Освѣнъ това, градскитѣ училища добиватъ помощь и отъ градскитѣ съвѣти споредъ новитѣ правила за тие съвѣти.

Забелѣжка. На общинитѣ се прѣдоставя да изнамѣрватъ за поддържанье на училищата си и други источници, съ които обаче тѣ се ползуватъ само послѣ одобрението имъ отъ Управлението на Народното Просвѣщение.

28. За управлението материялната страна на народнитѣ училища, общината избира измежду членоветѣ си училищно Настоятелство, длъжноститѣ на което сж: а) да прибира училищнитѣ приходи и да ги иждивява, дѣто трѣбва; б) да измишлява и обсжжда начинитѣ за подобряванье материялната страна на училищата; в) да изнамѣрва срѣдства за материално помаганье на бѣдни ученици, които се учжтъ успѣшно. 9

Забелѣжка. Платитѣ на учительетѣ, както и другитѣ разноски за поддържанъето на народнитѣ училища, за тая учебна година, се опредѣлватъ отъ Окржжнитѣ Училищни Съвѣти, които въ тоя случай трѣбва да иматъ прѣдъ очи мѣстнитѣ икономически и други условия. Въ тая важна работа на рѣченнитѣ Съвѣти взима участие и окржжний Инспекторъ.

29. Училищното настоятелство, ако и да не се мѣси въ учебната часть на училищата, все-пакъ подкрѣпява нравственно учительетѣ въ усилията имъ за подобряванье на тая часть.

30. Училищното настоятелство трѣбва да състои не помалцѣ отъ три члена, които общината избира за една година измежду по-развититѣ си членове. Тие членове трѣбва да се отличаватъ още и съ любовь къмъ училищната работа, както и съ ревность къмъ напрѣдъкътъ на училищата.

31. Въ оние градища, дѣто училищата добиватъ помощь отъ градскитѣ приходи, единъ отъ членоветѣ на Градский Съвѣтъ е сѫщеврѣменно и непремѣнъ членъ на мѣстното Училищно Настоятелство.

32. Въ края на годината отъ избираньето, Училищното Настоятелство дава смѣтка на Общината си за своитѣ работи.

33. Единъ и сѫщий членъ отъ училищното настоятелство може да бѫде избранъ и за другата година що иде.

34. Всѣко неспоразумѣние помежду Настоятелството и Общината или учительетѣ разглежда се въ Окрѫжний Училищенъ Съвѣтъ.

35. Въ всѣкой окрѫженъ градъ трѣбва да има по единъ Окрѫженъ Училищенъ Съвѣтъ.

36. Окрѫжнитѣ Училищни Съвѣти състоѭтъ отъ 5 члена, които се избиратъ отъ избирательетѣ на цѣлото окрѫжие и на градътъ, и то измежду ония лица, които иматъ особно довѣрие въ народътъ и които се отличаватъ още и съ любовь къмъ народното образование.

Забелѣжка 1. Най-сгодно е да става избираньето на членоветѣ за Окрѫжний Училищенъ Съвѣтъ въ съединенното събрание на окрѫжнитѣ и градски избирателье, когато сѫ свикани да изберѫтъ членове за окрѫжний и сѫдебний Съвѣти.

Забелѣжка 2. За тая година въ ония окрѫжия, дѣто за градскитѣ и окрѫжни избирателье не е възможно да се съберѫтъ на скоро, членоветѣ на Окрѫжнитѣ Училищни Съвѣти се избиратъ въ съединенното засѣдание на мѣстнитѣ окрѫженъ и градски съвѣти.

37. Членоветѣ на Окрѫжний Училищенъ Съвѣтъ, послѣ избранието имъ, утвърждаватъ се отъ мѣстний Губернаторъ, който спомага на реченний Съвѣтъ въ испълняваньето на длъжноститѣ му.

38. Мѣстнитѣ митрополити и тѣхнитѣ намѣстници считатъ се за непремѣнни членове на Окрѫжнитѣ Училищни Съвѣти.

39. Освѣнъ показанитѣ въ § 34 и въ забелѣжката къмъ § 28 работи, на Окрѫжний Училищенъ Съвѣтъ лежѫтъ и слѣдующитѣ длъжности: а) да надзирава изобщо материялната часть на училищата въ цѣло окрѫжие; б) да разисква и обсѫжда нужнитѣ мѣрки за материялното имъ уздравяванье; в) да насърдчава общинитѣ въ поддържаньето на училищата
11 както и въ откриваньето нови училища тамъ, дѣто трѣбва; г) да се грижи и за това, щото материялнитѣ срѣдства, които

събиратъ общинитѣ за народнитѣ си училища, да се иждивяватъ правилно и съгласно съ назначението имъ; най-послѣ д) безъ да се мѣси въ учебната часть на училищата, да спомага за надлѣжащето устройство на тая часть.

40. Въ края на годината отъ избиранието, Окржжний Училищенъ Съвѣтъ дава смѣтка за своитѣ работи въ съединенното събрание на градскитѣ и окржжни избиратели, които за тая цѣль опредѣляватъ нарочно ревизионна коммиссия. Подиръ преглѣжданието на тая смѣтка, приготовляватъ се два екземпляра отъ нея и, придружени съ рапортътъ на речената коммиссия, прѣдставляватъ се: единъ на мѣстний Губернаторъ, а други на Окржжний Инспекторъ за доставление въ Управлението на Народното Просвѣщение.

41. Въ всякоя губерния отъ Българското Княжество се назначава по единъ Окржженъ Инспекторъ, на когото се довѣрява управлението на учебната часть въ всички народни училища въ губернията.

42. Длъжноститѣ на Окржжнитѣ Инспектори, сжщо и служебнитѣ имъ отношения къмъ различни учреждения и лица, опредѣляватъ се въ инструкцията, притуренъ къмъ тоя § подъ № 1.

Притурка при Приврѣменний Уставъ за Народнитѣ Училища 12

№ 1.

Инструкция за окржжнитѣ инспектори.

1. Подъ надзорътъ на окржжнитѣ инспектори се намиратъ всички народни — градски и селски — училища споредъ приврѣменний уставъ на тия училища.

2. Въ испълнението на своитѣ длъжности инспекторитѣ ще се ржководжтъ отъ настоящата обща, както и отъ други частни инструкции, които могжтъ да се издаджтъ по-послѣ отъ Управлението на Народното Просвѣщение споредъ нуждата и врѣмето.

3. За да става надзорътъ надъ училищата както трѣбва, инспекторитѣ сж дължни, всѣки въ опредѣлената му губерния, да посѣщаватъ училищата въ учебното врѣме поне два пжти въ годината и да залѣгатъ за добрий имъ вървежъ.

4. Надзорътъ на инспекторътъ обнема слѣдующитѣ прѣдмети:

а) Личний съставъ на учительетѣ;

б) Учебната и възпитателната часть на училищата;

в) Учебнитѣ ржководства и пособия;

г) Външното и вжтрѣшното благоустройство на училищата, както и материялната имъ страна;

д) Отваряньето на нови училища и подобряваньето на сжществующитѣ.

Освѣнъ това, въ настоящата инструкция се опредѣляватъ:

е) Служебнитѣ отношения на инспекторитѣ къмъ раз-
13 личнитѣ учреждения и лица по дѣла, които се отнасятъ до народнитѣ училища, и

ж) Редътъ на дѣлопроизводството и смѣткитѣ.

А. За личний съставъ на учительетѣ.

5. Колкото до личний съставъ на учительетѣ, инспекторътъ обръща внимание на слѣдующето: а) иматъ ли учительетѣ законно право да прѣподаватъ; б) иматъ ли потрѣбнитѣ нравственни качества, способности и познания, които се изискватъ за прѣподаваньето на прѣдметитѣ въ народнитѣ училища и усърдно ли извършватъ длъжноститѣ си; в) ползуватъ ли се съ уважение отъ ученицитѣ и обществото и г) възнаграждава ли се достойно трудътъ имъ.

6. Инспекторътъ ржководи съ съвѣтитѣ и посочванията си малоопитнитѣ учителье. Той подлага на испитъ посрѣдственно или непосрѣдственно оние учителье, които нѣматъ доказателство за способноститѣ си въ прѣподаваньето.

7. Неисправимитѣ и неблагонадежнитѣ учителье той уволнява, като се прѣдварително споразумѣе за това нѣщо съ училищното настоятелство. Ако въ таквие случаи се срѣщнжтъ нѣкои мжчнотии, инспекторътъ ще се отнася до Управлението на Народното Просвѣщение за наставления.

8. За да могжтъ по-скоро да се настанжтъ учителье по празднитѣ мѣста въ народнитѣ училища, инспекторътъ за благоврѣменно издирва способни и благонадежни кандидати измежду таквия лица, които иматъ право да учителствуватъ, и ги препоржчва на училищнитѣ настоятелства.

14 9. Инспекторътъ наглежда, държатъ ли се редовно списъцитѣ и журналитѣ въ народнитѣ училища.

Б. За учебната и възпитателна часть на училищата.

10. Инспекторътъ наглежда да се испълнява точно програмата, която е назначена за народнитѣ училища.

11. Началото и края на учебната година, числото на праздницитѣ, врѣмето на лѣтнитѣ и зимнитѣ ваканции и часоветѣ на уроцитѣ се опредѣляватъ отъ инспекторътъ, споредъ мѣстнитѣ условия, климатътъ, главнитѣ занятия на жительетѣ и съ предварително споразумѣние съ учительетѣ и училищнитѣ настоятелства, додѣ се установи общо правило въ това отношение отъ Управлението на Народното Просвѣщение.

12. Ако инспекторътъ забелѣжи, че ученицитѣ не се надзиратъ въ нѣкое училище както трѣбва, той дава потрѣбнитѣ наставления въ това отношение.

В. За учебнитѣ ржководства и пособия.

13. Инспекторътъ ще употрѣблява влиянието си върху общинитѣ да снабдяватъ училищата си съ потрѣбнитѣ книги и учебни пособия, както за употрѣбление въ классъ, така сжщо и за прочитанье отвънъ классътъ, и при това ще гледа, до колкото е възможно, придобититѣ книги да сж по съдържанието си поучителни и полезни.

14. Ако нѣкои общини не сж въ състояние да си добижтъ нужнитѣ учебни пособия и книги за училището, инспекторътъ прѣдставлява за това въ Управлението на Народното Просвѣщение и ходатайствува да се снабджтъ тия учи- 15
лища съ по-нужнитѣ отъ тия прѣдмети.

15. Ако Управлението на Народното Просвѣщение или други нѣкои частни лица проводжтъ на испекторътъ книги или учебни пособия за раздаванье на бѣднитѣ ученици, той ще гледа да се раздаджтъ тия книги споредъ назначението имъ, слѣдъ като се предварително споразумѣе съ окржжнитѣ училищни съвѣти, училищнитѣ настоятелства и учительетѣ.

Г. За външното и вжтрѣшно благоустройство на училищата, както и материялната имъ страна.

16. Като прѣгледа училищнитѣ здания, инспекторътъ ще се грижи, щото външното, а най-много вжтрѣшното имъ устройство да отговаря, колкото е възможно, на тѣхното на-

значение не само въ педагогическо, но и въ хигиеническо отношение. Въ тоя случай той ще се съобразява съ срѣдствата на общинитѣ.

17. Колкото до материялнитѣ срѣдства на училищата, инспекторътъ е длъженъ да се удостовѣри, достаточни ли сѫ тѣ да удовлетворѭтъ училищнитѣ нужди. Ако нѣкои общини не сѫ въ състояние да поддържатъ училищата си, както трѣбва, въ такъвъ случай инспекторътъ се обръща къмъ Управлението на Народното Просвѣщение съ ходатайство за едноврѣменна помощь.

18. Такъва помощь отъ Управлението на Народното Просвѣщение могѫтъ да чакатъ само ония училища, които сѫ прѣтърпѣле нѣкое нечакано бѣдствие, пожаръ и др. т., или
16 които съ врѣме сѫ паднѫле въ такова положение, щото да не могѫтъ ди отговарятъ по-нататъкъ на своето назначение безъ неотложна помощь отъ страяа на Управлението на Народното Просвѣщение.

19. Инспекторътъ трѣбва да се грижи за редовното плащанье на учительетѣ; сѫщо трѣбва да се старае да издѣйствувва за усърднитѣ и примѣрни учителье едноврѣменни материални възнаграждения отъ страна на общинитѣ, или нѣкаква награда отъ Управлението на Народното Просвѣщение.

Д. За отваряньето на нови училища и подобряваньето на сѫществующитѣ.

20. Освѣнъ надзоръ за сѫществующитѣ училища, инспекторитѣ сѫ длъжни да се грижѫтъ направо и чрѣзъ окрѫжнитѣ училищни съвѣти за отваряньето на нови училища, дѣто има нужда.

21. Когато инспекторътъ се увѣри, че извѣстна община е въ състояние да поддържа училище — първоначално, двуклассно или четвероклассно, той употрѣбява всичкото си влияние прѣдъ общината за отваряньето му.

22. Инспекторътъ е длъженъ да се грижи и за това, щото да се откриватъ параллелни классове въ ония училища, дѣто се изисква това отъ многочисленноста на ученицитѣ.

Е. За служебнитѣ отношения на инспекторитѣ къмъ различнитѣ учреждения и лица по дѣла, които се относятъ къмъ народнитѣ училища.

23 Инспекторитѣ непосрѣдственно зависѫтъ отъ Управлението на Народното Просвѣщение, на което и даватъ надлежнитѣ прѣдставления и донесения по надзорътъ на народнитѣ училища и смѣтка за прѣглежданьето имъ. 17

24. Инспекторътъ като съединява съ специалната си длъжность и званието съвѣщателенъ членъ въ Управлението на Народното Просвѣщение, дълженъ е сѫщо да прѣдставлява на реченото Управление своитѣ, извлечени отъ опитъ съображения за благоустройството и напрѣдокътъ на народното образование.

25. По надзорътъ на народнитѣ училища инспекторътъ се намира въ тѣсни отношения съ окрѫжнитѣ училищни съвѣти, които му даватъ потрѣбнитѣ свѣдения за състоянието на училищата въ округътъ.

26. Инспекторътъ е длъженъ да разглежда въ Окрѫжний Училищенъ Съвѣтъ всички недоразумѣния, които би се появиле между учительетѣ и общинитѣ, сѫщо и между самитѣ учителье.

27. Когато инспекторътъ се намира въ окрѫжний градъ, той присѫтствува въ засѣданията на училищний съвѣтъ.

28. Когато потрѣба, инспекторътъ свиква членоветѣ на училищний съвѣтъ на извънредно засѣдание и прѣдлага на обсѫжданье своитѣ наблюдения, които е събралъ во врѣмето на обикаляньето на училищата, и мѣркитѣ, които намира нужни, за да се отмахнѫтъ забелѣженитѣ отъ него недостатъци въ разнитѣ народни училища.

29. Ако се появи нужда отъ учителски съборъ въ нѣкой учебенъ окрѫгъ, мѣстний окрѫженъ инспекторъ се распорежда за свикваньето на тоя съборъ.

30. Инспекторътъ влѣзва направо въ сношение лично, или писменно, както намѣри за добрѣ, съ мѣстнитѣ власти, съ окрѫжнитѣ и градски съвѣти както и съ частни лица въ учебний окрѫгъ по дѣлата на народнитѣ училища. А за прѣдмети, които изискватъ намѣсваньето на по-високи административни началства или лица, инспекторътъ съобщава своитѣ съображения на Управлението на Народното Просвѣщение. 18

Ж. Редътъ на дѣлопроизводството и смѣткитѣ.

31. Инспекторътъ има правителственъ печатъ съ надписъ: „Инспекторъ на народнитѣ училища въ Еди-коя губерния“: Всички правителственни пакети и пратки (аманети), подпечатани съ тоя печатъ, ще се приематъ въ пощенскитѣ контори по сѫщитѣ основания, както и пакетитѣ на другитѣ учебни учреждения подъ Управлението на Народното Просвѣщение.

32. Инспекторътъ получава назначената му плата отъ мѣстнитѣ казначейства по собственнитѣ си парични трѣбования съгласно съ сѫществующитѣ наредби.

33. Въ края на учебната година инспекторътъ е дълженъ да прѣдстави въ Управлнието на Народното Просвѣщение подробно изложение за състоянието на народнитѣ училища въ учебно и економическо отношение, споредъ дадената му отъ Управлението на Народното Просвѣщение форма.

19

Программи на Народнитѣ училища въ Българското Княжество.

№ 2.

Программа на първоначалното народно училище.

Отдѣление I.

1. Законъ Божий. Изучване наустъ молитвитѣ: Святий Боже и Отче Нашъ.

2. Четенье. Запознаванье съ азбукето по звучната метода и прочитанье кратки прѣдложения по букваритѣ, които сѫ приети за рѫководство[1]). Запознаванье съ Славянското азбуке.

3. Писанье. Прѣписванье отдѣлни думи и прочетени прѣдложения.

4. Смѣтанье. Умственно смѣтанье съ числата отъ 1 до 10 и по-нагорѣ; запознаванье съ цифритѣ и писанье числата до 100.

5. Пѣнье. Кратки школски пѣсни съ съдържание достѫпно за дѣца, и църковни: Господи помилуй, Молитвами Богородици, Слава Отцу и други кратки.

[1]) Виждь въ края на программитѣ.

Отдѣление II. 20

1. Законъ Божий. Изучванье наустъ молитвата: Царю Небесний и пѣснитѣ: Богородице Дѣво и Достойно есть; обяснението имъ споредъ приетото ржководство.

Практически бесѣди за значението на Господскитѣ праздници, споредъ както слѣдуватъ прѣзъ годината. При това се разказватъ и онния събития отъ Св. История, които служатъ за по-добро разумѣванье на казанитѣ бесѣди.

2. Четенье гражданско и църковно-славянско.

а) Четенье гражданско. Ще се четжтъ нѣща отъ приетата Читанка, които съдържатъ познания полезни и достжпни за ученикътъ. Четеньто ще бжде: 1, ясно и свободно, сирѣчь вразумително за оние, които слушатъ; 2, разумно, сирѣчь вразумително за ученикътъ.

б) Четенье църковно-славянско. Прочитанье молитви и църковни пѣсни: Царю Небесний, Достойно есть, Богородице Дѣво, тропари на Господскитѣ праздници и Символътъ на вѣрата съ обяснение на титлитѣ, които се срѣщатъ въ тѣхъ.

3. Писанье. Прѣписванье отъ прочетеното въ Читанката и писанье отъ умъ (писменни упражнения). Чистописание.

4. Смѣтанье. Постъпенно умствено смѣтанье по четиритѣ дѣйствия отъ 10 до 100 и нагорѣ (таблицата на умножението). Писанье числата отъ 100 нагорѣ; събиранье и изважданье писменно. Практически задачи.

5. Пѣянье. Църковни пѣсни на Господскитѣ праздници; школски пѣсни.

Отдѣление III. 21

1. Законъ Божий. Изучванье наустъ Символа на Вѣрата и най-потрѣбнитѣ молитви, изложени въ приетото ржководство, обяснение на тия молитви.

2. Четенье гражданско и църковно-славянско.

а) Четенье гражданско. Прочитанье отъ Читанката съ расказъ на прочетеното. Отъ ученицитѣ въ това отдѣление се иска да четжтъ не само ясно и вразумително, но и съвсѣмъ свободно.

б) Славянско четенье. Свободно четенье отъ Евангелието. Запознаванье съ титлитѣ изобщо.

3. Писанье. Прѣписванье отъ прочетеното; описание на това, което се е случило съ ученикътъ минѫлий день, наприм., съ кого се е срѣщалъ, какво е говорилъ, какво е правилъ и пр. Цѣлта на тия писменни упражнения е да научѫтъ ученикътъ да си излага мислитѣ просто и ясно. Чистописание.

4. Смѣтанье. Изучванье четиритѣ дѣйствия на пълно. Практически задачи. Запознаванье съ мѣркитѣ.

5. Пѣянье. Църковни и школски пѣсни.

Программа на двукласно народно училище.

Классъ I.

1. Законъ Божий. Кратко изложение на по-важнитѣ събития отъ Ветхий Завѣтъ. — Кратко обяснение Десетьтѣ Заповѣди Божии.

2. Четенье. Прочитанье на нѣща съ съдържание отъ человѣческий животъ и отъ естественната История, или описания на нѣкои физически явления. Изучванье наустъ кратки
22 стихотворения, които отъ ученика, при прѣслушванъето, се иска да изговаря правилно. Славянско четенье — отъ Новий Завѣтъ.

3. Писанье подъ диктантъ. Освѣнъ това отъ ученика се иска да излага писменно съдържанието на нѣкакъвъ разказъ, четенъ въ классътъ. Чистописание.

4. Български езикъ. Просто прѣдложение и главнитѣ му части; употрѣбение на точка и на запетая. Запознаванье съ частитѣ на рѣчьта.

Тия познания учителтъ прѣподава въ първото полугодие практически заедно съ уроцитѣ, които сѫ назначени за прочитъ. Прѣзъ второто полугодие той запознава ученицитѣ си съ измѣненията на частитѣ на рѣчьта. Прѣзъ това полугодие той употрѣблява нѣколко врѣме на грамматически разборъ. При диктанта отъ ученицитѣ се иска да пишѫтъ правилно само окончанията на думитѣ.

5. География. Кратко запознаванье съ петьтѣ части на свѣта.

6. Смѣтанье. Запознаванье съ обикновеннитѣ дроби и свойствата имъ. Дѣйствия надъ дробитѣ. Практически задачи.

7. Чертенье. Прави линии съ различно положение (перпендикуляръ, наклонена и горизонтална линия; успоредни линии); разни видове жгли и трижгълници; четворожгълници (правожгълникъ, квадратъ, ромбъ и трапеция); праволинейни и правилни многожгълници; кржгъ, радиусъ, дъга и разни части на кржгътъ.

Забелѣжка. Учительтъ не само кара ученицитѣ да изписватъ тия нѣща, но и да могатъ да ги опрѣдѣляватъ съ думи.

8. Нотно пѣяньe.

Классъ II. 23

1. Законъ Божий. Кратко положение на по-важнитѣ чърти отъ живота и учението на Спасителя, съ обяснение молитвата Господня и блаженствата. — Първий вѣкъ на Христианството. Кратко обяснение Символа на вѣрата.

2. Четенье. Прочитанье свободно по различни книги съ съдържание историческо и по естественната История. Славянско четенье отъ Новий Завѣтъ съ прѣводъ.

3. Писанье. Както въ I классъ. Чистописание.

4. Български езикъ. Запознаванье съ образованието на думитѣ: думи първообразни и производни, прости и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставкитѣ и приставкитѣ. Коренье съ **ѣ**, и коренье съ **ж**. Запознаванье съ разни прѣдложения: главно, приставно и вносно прѣдложение; прости и сложни прѣдложения. Запознаванье съ прѣпинателнитѣ знакове и съ съгласованието на думитѣ. Писменни упражнения върху горнето.

5. География. Подробо изучванье на Българска земя отъ физическа страна, политическа и етнографическа.

6. Българска История. Старитѣ жителье на Балканский полуостровъ, заселяваньето му съ Славяне, прихожданьето на Аспаруховата дружина и основанието на Българското господарство. Крумъ, Борисъ, Симеонъ, Петъръ и Самуилъ. Положението на Българский народъ подъ властьта на Византия. Основанието на второто Българско царство. Калоянъ, Иоанъ Асѣнь. Кратъкъ исторически прѣгледъ на Българската земя отъ смъртьта на Иоана Асѣня до покорението 24
ѝ отъ Турцитѣ.

7. Смѣтанье. Запознаванье съ десетичнитѣ дроби и свойствата имъ; дѣйствия съ десетичнитѣ дроби. Рѣшение на задачи, които се отнасятъ къмъ тройнитѣ и лихвенното правила по способа приведение къмъ единица.

8. Чъртенье. Запознаванье съ геометрически тѣла (призми, пирамиди, цилиндръ, конусъ и сфера) и чъртеньето имъ. Чъртенье картата на България въ политическо и физическо отношения.

9. Нотно пѣянье.

Забелѣжка. Учительтѣ въ първоначалното и двуклассно училища трѣбва по-напрѣдъ да разказватъ на ученицитѣ си ясно онова, което трѣбва да имъ прѣподаватъ, и да не ги каратъ да учѫтъ не разсказани и не разтолкувани уроци. Безполезно ученье наустъ трѣбва да се избѣгва.

№ 3.

Программа на четвероклассно народно училище.

Классъ I.

Прѣдметитѣ, които се назначаватъ за I. Класъ на двуклассното училище.

Классъ II.

Сѫщото, което е назначено за II. Классъ на двуклассното училище.

Классъ III.

1. Законъ Божий. Пространний Православенъ Катихизисъ: учение за Вѣрата, Надѣждата и Любовьта.

Старо-Български езикъ. Буквитѣ въ Старо-Български езикъ. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласни звукове. — Тукъ по-подробно трѣба да се излага повдиганьето на гласнитѣ. Общи понятия за образованието и измѣнението частитѣ на рѣчьта. Склонение и спрежение. Изучваньето на Старо-Българската Грамматика трѣбва да бѫде придружено съ четенье и разборъ на по-важнитѣ Старо-Български писменни памятници.

Белѣжка. Старо-Български езикъ се изучва съ цѣль за да даде на ученицитѣ възможность да си уяснѫтъ формитѣ на ново-български езикъ и правилата на правописанието. Поради това старо-български езикъ трѣбва да се изучва сравнително съ ново-български.

2. География. Физическа и политическа География на Европа.

3. Всеобща История. Запознаванье съ древний миръ (Египтяне, Вавилоняне, Финикияне, Гърци и Римляне).

4. Аритметика. Рѣшение на задачи отъ тройнитѣ и лихвенни правила; правило за отбиванье, съдружественно и верижно правила, правило за смѣсванье; всичко това чрѣзъ способътъ — приведенне къмъ единица.

5. Практическа Геометрия. Понятия за геометрическитѣ плоски фигури; измѣрванье на фигуритѣ практически. Употрѣбление на Транспортира и Масштаба. Понятие за подобни фигури; снеманье планове.

Классъ IV. 26

1. Законъ Божий. Наука за Православното Християнско Богослужение.

2. Български езикъ. Учение за периодътъ. Писменни упражнения въ съставянье периоди — четенье и разборъ различни видове прозаически и поетически произведения.

3. География. Азия, Африка, Америка и Австралия въ физическо, политическо и етнографическо отношения. Разкази за най-потрѣбнитѣ нѣща отъ Космографията, напр. движение на земята около слънцето (врѣмена на годината, пояси на земята) и около осьта си (день и нощь); движение на луната около земята (фази на луната); лунни и слънечни затмѣния; кратко запознаванье съ календаря; другитѣ планети на слънчевата система.

4. Всеобща История. Кратъкъ исторически прѣгледъ на новитѣ народи и особно на Славянскитѣ племена.

5. Аритметика. Рѣшение на задачи, които се отнасятъ къмъ всичката Аритметика. Запознаванье съ Диплография [1]).

6. Практическа Геометрия. Запознаванье съ Геометрическитѣ тѣла; призми, пирамиди, цилиндръ, конусъ и сфера. Практическо измѣряванье на тия тѣла.

7. Практическа физика. Явления, които зависятъ отъ свѣтлината и електричеството.

8. Естественна История. Кратка Ботаника (особенно за културнитѣ растения) и минералогия.

---

[1]) Диплографията се прѣподава само въ мжжскитѣ училища.

9. Физиология. Запознаванье съ частитѣ на человѣ-
27 ческо тѣло и съ пò-главнитѣ физиологически процесси. Общи правила за пазенье здравьето.

10. Русски езикъ. Прочитъ, изучванье наустъ кратки стихотворения. Русска грамматика, писменни упражнения въ прѣводъ отъ русски на български и отъ български на русски.

Бѣлѣжка. 1. Въ женскитѣ четвероклассни народни училища намѣсто Геометрия, Славянский и Русский езици, ще се прѣподава ржкодѣлие, което не бива да е само губенье врѣме, но да запознава ученичкитѣ съ нѣща, които ще имъ послужатъ въ семейний животъ, напр. кроенье, шиенье и плетенье.

Учебници.

За сега се прѣпоржчватъ слѣдующитѣ учебници:

1. По Божий законъ: а) Молитви, — Чемена; б) Св. История — Соколова, Маркова и Геннадия; в) Пространний Православний Катихизисъ — Филарета и Православно ученье соч. Гете.

2. По четеньто: а) Буквари — Благоева, Ковачева и Манчева; б) Читанки — Саранова, Манчева и Икономова.

3. По Географията — Ржководството на Смирнова и „Пжтешествие около свѣта“ Жуля Верна, прѣводъ Бобчева.

4. По Физиката — Ржководството на Шуберта.

5. По Физиологията — Гринлифъ, прѣводъ отъ Английски и Фостера, прѣвено и допълнено отъ Д-ра Моллова.

6. По Старобългарский езикъ — Грамматика и Сборникъ Момчилова.

7. По Всеобща История — Ржководството на Иловайски.

28 По Българската История. За старитѣ жителье на Балканский полуостровъ, за прѣселяньето на Славянетѣ и за происхождението на наший народъ.

Учительтѣ могжтъ да се ползуватъ отъ първитѣ три глави на „Погледъ върхъ происхожданьето на Български народъ“ и пр. отъ Дринова. Другото могжтъ да прѣподаватъ по учебницитѣ, съставени отъ Войникова и Манчева.

Бѣлѣжка. Управлението на Народното Просвѣщение е взело мѣрки да се съставжтъ по всичкитѣ прѣдмети сегдни учебници и книги за четенье, които слѣдъ обнародваньето имъ ще се прѣпоржчватъ.

Утвърдени отъ
Императорский Российский Коммиссаръ
Князь А. М. Дондуковъ — Корсаковъ
на 3 Октомврий 1878 г.

2. Приврѣменни Правила за Реалнитѣ училища.

1. Цѣлта на реалнитѣ училища е да даватъ на младежитѣ, които се учѫтъ въ тѣхъ, общо образование и съ това заедно да ги приготвятъ за постѫпване въ политехнически и други специални високи училища.

2. За реалнитѣ училища иждивява или правителството, или общинитѣ, или частни лица.

3. Реалнитѣ училища се отварятъ по заповѣдь и разрѣшение на Императорский Русский Коммисаръ. На общинитѣ се дозволява да отварятъ реални училища само тогава, когато тѣ покажатъ, че сѫ добрѣ оздравили материалната имъ страна.

4. Материалната страна на правителственнитѣ реални училища се управлява отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение. Отдѣлътъ взема участие и въ управлението на материалната страна на ония реални училища, които приематъ нѣкаква постоянна помощь отъ правителството. А материалната страна на тия училища, за които иждивяватъ само общинитѣ, може да се управлява отъ такива лица, които избиратъ самитѣ общини, ако послѣднитѣ това пожелаѫтъ.

5. Учебната страна, както на правителственнитѣ, така 32
и на общинскитѣ реални училища, се управлява отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение.

6. Прѣзъ тая 1878/9 учебна година се отварятъ само първитѣ три класса отъ реалнитѣ училища, понеже за погорнитѣ классове не ще се намѣрѫтъ за сега приготвени ученици.

7. Прѣподаването въ тие три класса става по програмата, която се прилага при тоя § подъ № 1.

8. Отъ ученика, който иска да встжпи въ I классъ отъ реалното училище, се изисква: а) да знае главнитѣ утренни и вечерни молитви и по-важнитѣ събития изъ Свещ. История на Ветхий и Новий Завѣтъ; б) да чете свободно, ясно и разумно по български напечатани съ граждански букви книги, и да разсказва наустъ кратко и ясно прочетенитѣ приказки, а сжщо така да пише подъ диктовка съ едри и средни букви, безъ да разваля и измѣнява думитѣ; в) да прочита по църковно-славянски; г) да знае четиритѣ аритметически дѣйствия и да смѣта съ цѣли отвлеченни числа и д) да познава донегдѣ основитѣ на чъртението. Освѣнъ това въ I классъ могжтъ да встжпятъ дѣца не по-малки отъ 10 години. Въ II и III классове влѣзвать такива ученици, които иматъ потрѣбнитѣ за това знания и възрасть.

Забелѣжка. Ония дѣца, които сж свършили съ успѣхъ пълненъ курсъ на първоначално училище, приематъ се безъ испитъ въ I классъ на реалното училище; а които сж свършили курсъ въ нѣкое четвероклассно народно училище, приематъ се безъ испитъ само въ III классъ.

9. Дѣца на заможни родители плащатъ за учението си въ реално училище по 20 франга въ годината, които се
33 предплащатъ, когато дѣтето постжпва въ училището. Отъ тие пари реалното училище прави особенъ капиталъ, който се издвижва за учебни пособия и едноврѣменни помагания на бѣдни ученици съ добри способности, прилежание и поведение.

10. Дѣца на бѣдни родители, правителственни и общественни възпитанници нищо не плащатъ за учението.

11. Учебнитѣ прѣдмети, които ще се прѣподаватъ прѣзъ тая учебна година въ тритѣ класса отъ реалнитѣ училища, ще се распредѣлятъ между учителье, числото на които може да се измѣнува въ различни училища споредъ обстоятелствата. За труда на учительетѣ ще се заплаща споредъ числото на уроцитѣ, които всѣки отъ тѣхъ ще вземе. При распредѣлянието на уроцитѣ трѣбва да се гледа, щото никой отъ учительетѣ да се не обременява съ повече отъ 20 уроци прѣзъ недѣлята.

12. Наглежданьето на учебната часть и вжтрѣшний редъ се възлага на инспектора на училището и на неговий по-

мощникъ. Тѣ се избиратъ измежду учительетѣ и се утвърждаватъ въ длъжноститѣ си отъ Императорский Россійский Коммиссаръ.

13. Главната длъжность на инспектора ще бѫде: да избира прѣподавателье, да распредѣля учебнитѣ прѣдмети между нихъ, да наглежда и ржководи прѣподаваньето и възпитаньето, да наглежда успѣхитѣ и поведението на ученицитѣ въ училището. Инспекторский помощникъ труди се заедно съ инспектора по учебновъзпитателната часть на училището и во всѣкой случай постѫпва споредъ неговитѣ посочвания.

14. Подъ прѣдсѣдателство на инспектора, неговий помощ- 34
никъ и другитѣ прѣподавателье съставятъ педагогически съвѣтъ, въ който се обсѫждатъ всички въпроси, които се отнасятъ до учебната и възпитателна часть на училището.

15. При всѣко реално училище има и Настоятелство, което управлява материалната страна на училището и което състои най-малко отъ 5 члена. При правителственнитѣ реални училища членоветѣ на настоятелството се назначаватъ отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение, а при общественнитѣ се избиратъ отъ самитѣ общества.

Забелѣжка. Въ настоятелството на общественно реално училище, което приема нѣкаква постоянна помощь отъ правителството, единъ или двама отъ членоветѣ, споредъ количеството на реченната помощь, ще се назначаватъ отъ Управляющий Отдѣла на Народното Просвѣщение.

16. Всѣко реално училище си има печатъ съ такъвъ надписъ: „печатъ на еди-кое реално училище“.

17. Който свърши пъленъ курсъ въ реално училище и поиска да постѫпи на гражданска служба, ще се прѣдпочита прѣдъ оние, които не сѫ се училе въ реално училище, или въ други равни нему учебни заведения. Сѫщото прѣимущество ще иматъ и оние, които сѫ свършиле 4-тѣ класа отъ реалнитѣ училища прѣдъ ученицитѣ, които сѫ свършиле курсъ въ четверокласснитѣ народни училища.

18. Възпитанницитѣ на реални училища ще иматъ голѣми правдини и когато пожелаѫтъ да постѫпятъ въ военна служба. Тие правдини ще се опредѣлятъ по-сетнѣ.

35 **Программа на Реалнитѣ Училища.**

Классъ I.

1. Законъ Божий. (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Ветхий Завѣтъ. Кратко обяснение на десетьтѣ Божии Заповѣди.

2. Български езикъ (4 урока).

а) Четенье. Прочитание на нѣща съ съдържание отъ человѣческий животъ и отъ Естественна История, или описание на нѣкои физически явления. Изучвание наустъ кратки стихотворения, които отъ ученика, при прѣслушванието, се иска да изговаря правилно. Славянско четенье отъ Новий Завѣтъ.

б) Писанье подъ диктантъ. Освѣнъ това отъ ученика се иска да излага писменно съдържанието на нѣкакъвъ расказъ, четенъ въ классътъ.

в) Грамматика. Просто прѣдложение. Прѣдложение и главнитѣ му части. Употрѣбление на точка и запетая. Запознаванье съ частитѣ на рѣчьта.

Тия познания учительтъ прѣподава въ първото полугодие практически, заедно съ уроцитѣ, които сѫ назначени за прочитъ. Прѣзъ второто полугодие той запознава ученицитѣ си съ измѣненията частитѣ на рѣчьта. Прѣзъ това полугодие той употрѣбява нѣколко врѣме на грамматически разборъ. При диктанта отъ ученицитѣ се иска да пишѫтъ правилно само окончанията на думитѣ.

36 3. География. (2 урока). Кратки прѣдварителни познания отъ математическата и физическа география; политически прѣгледъ на земята по глобуса.

Отъ математическата география се дава познание за вида на земята, за движението около остьта ѝ и — около слънцето. Особно внимание трѣбва да се обръща на географическата широчина и дължина; поради това ученицитѣ трѣба да се упражняватъ, колкото е възможно по̀често, въ намѣрвание по глобуса или плоскошарията широчината и дължината на различни мѣста.

Отъ физическата география: суша, вода и различнитѣ имъ части. По-главнитѣ морета, рѣки и гори.

Отъ политическата география се изучва политическото дѣление петьтѣ части на свѣта. Палестина и другитѣ страни,

които се споменуватъ въ Свещенната История, трѣба да се разглеждатъ по-подробно, така щото ученицитѣ ясно да могѫтъ да си прѣдставятъ географическото положение на тие страни и да намѣрватъ на картата по-главнитѣ имъ градове.

4. Аритметика (3 урока). Дѣйствия надъ цѣли отвлѣчени числа. Запознаванье съ употрѣбителнитѣ въ България и Россия мѣрки и пари. Именованни числа. Дѣлимость на числата съ 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10. Устно и писменнно рѣшаванье на задачи. Запознаванье съ най-проститѣ дроби.

5. Чьртание и Живописание (6 урока). Чьртание на прави линии и правилни планиметрически фигури, испьрво съ помощьта на квадратната мрѣжа, а послѣ безъ нея. Чьртание на сжщитѣ фигури наустъ и безъ квадратна мрѣжа. Кржгъ. Съставянье на различни орна: енти отъ показанний материалъ при помощьта на квадратна мрѣжа и безъ неж.

6. Френски или Нѣмски езикъ (3 урока). Главнитѣ 37
правила за произнасяньето на буквитѣ и тѣхното съединяванье; упражнение въ четенье и писмо.

Отъ грамматиката: най-проститѣ правилни измѣнявания частитѣ на рѣчьта. Устенъ прѣводъ отъ френски (нѣмски) на български. За тоя прѣводъ се избиратъ фрази съставени за усвояванье показанний грамматический материалъ. Устенъ и писменъ прѣводъ на фрази отъ български на френски (нѣмски). Изучвание на думитѣ, които се срѣщатъ при прѣвода.

7. Краснописание (1 часъ).

8. Гимнастика (4 часа).

9. Нотно пѣянье (незадължително 2 часа).

Классъ II.

1. Законъ Божий (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Новий Завѣтъ.

2. Български езикъ (3 урока).

Запознаванье съ образуванието на думитѣ: думи първообразни и производни, прости и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставкитѣ и приставкитѣ. Коренье сж ѣ и ж. Запознаванье съ разни прѣдложения: главно, приставно и вносно прѣдложение; прости и сложни прѣдложения. Запознаванье съ

прѣпинателнитѣ знакове и съ съгласяването на думитѣ. Писменни упражнения върху горньото. (2 урока).

3. География (2 урока). Азия, Африка, Америка и Австралия въ физическо, политическо и етнографическо отношение.

4. Аритметика (3 урока). Разлаганье числата на най-
38 прости множителье. Дѣйствия съ обикновеннитѣ и десетични дроби, както отвлѣченни, така и именованни. Метрическа система.

5. Чъртание и Живописание (6 урока). Чъртание на елипсиса и неговитѣ приспособления. Първоначални познания за перспективата. Чъртание контури на геометрически тѣла въ различни положения при помощьта на модели. Живописание: по-прости орнаменти, дървета, цвѣтове, части отъ человѣческо тѣло, пейсажи (въ контури само).

6) Естественна История (2 урока).

а) Зоология. За человѣка; за млѣкопитающитѣ, птицитѣ, влѣкомитѣ, амфибнитѣ, рибитѣ; за насѣкомитѣ, червеитѣ, ракитѣ, полипитѣ и инфузорнитѣ. Особно внимание трѣбва да се обръща на по-забелѣжителнитѣ животни изъ споменжтитѣ видове.

7. Френски или Нѣмски езикъ (3 урока).

Писменъ прѣводъ отъ френски (нѣмски) на български и наопаки.

Отъ грамматиката: всички правилни измѣнения частитѣ на рѣчьта.

8. Краснописание (1 ч.).

9. Гимнастика (4 часа).

10. Нотно пѣяние (незадължително) (2 часа).

Классъ III.

1. Законъ Божий (2 урока прѣзъ недѣлята). Православенъ Катихизисъ: Вѣра, Надѣжда и Любовь.

2. Български езикъ (3 урока). Учение за периодътъ. Писменни упражнения въ съставяние на периода.

Старо-българска грамматика. Буквитѣ въ старо-български езикъ. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласни звукове. Тукъ по-подробно трѣба да се из- 39
лага: повдигането на гласнитѣ. Общи понятия за образованието и измѣнението частитѣ на рѣчьта. Склонение и спрежение. (Изучването на старо-българската грамматика трѣба да бѫде придружено съ четенье и разборъ на по-важнитѣ старо-български писменни памятници).

Белѣжка. Старо-български езикъ се изучва съ цѣль да се даде на ученицитѣ възможность да си уяснѫтъ формитѣ на ново-български езикъ и правилата на правописанието. Поради това старо-български езикъ трѣбва да се изучава сравнително съ ново-български.

3. География (2 урока). Европа въ физическо, политическо и етнографическо отношение.

4. Аритметика (2 урока). Отношение и пропорция. Просто и сложно тройно правило. Лихвенно правило. Правило за отбивъ и срочно изплащание. Съдружественно и верижно правило. Правило за смѣшение. Повтарянье на Аритметиката.

5. Всеобща История (2 урока).

а) Древний миръ.

6. Естественна История (2 урока).

б) Ботаника. Запознаванье съ частитѣ и устройството на растенията. Запознаванье съ по-важнитѣ растения.

в) Минералогия. Общи свойства на минералитѣ. Описание на най-распространенитѣ и най-важни въ практический животъ минерали, метали и руди. Запознаванье съ кристалитѣ.

7. Физика (2 урока). Общи свойства на тѣлата. Топлина. Магнетизъмъ. Електричество.

8. Чъртание (3 часа). Практическа планиметрия и всички по-лесни конструкции изъ нея.

9. Живописание (3 часа). Орнаменти, части отъ чело- 40
вѣческо тѣло (отъ модели); по-прости и лесни за изображение прѣдмети отъ натурата.

Забелѣжка. Живописанието въ тоя классъ трѣба да става съ сѣнки и бои.

10. Френски или Нѣмски езикъ (2 урока).

Всички неправилни измѣнения частитѣ на рѣчьта. Писменни и устни упражнения отъ български на френски (нѣмски) и наопаки. Изучване наустъ по-лесни и кратки френски (нѣмски) приказки, басни, стихотворения и пр.

11. Краснописание (1 часъ).

12. Гимнастика (4 часа).

13. Нотно пѣянье (незадължително 2 часа).

41

Утвърдени отъ
Императорский Русски Коммиссарь
на 21 Септемврия 1878 г.

Приврѣменни штатове за първитѣ три класса отъ реално училище.

	Число на уроцитѣ	Плата за годишенъ урокъ во франкове	Всичко Франкове
На Инспектора	—	—	1000
„ Классния наставникъ	—	—	500
За прѣподаванье на Законъ Божий . .	6	150	900
„ „ „ Български езикъ	9	150	1350
„ „ „ Аритметика . .	8	150	1200
„ „ „ Естеств. История	4	150	600
„ „ „ Физика	2	150	300
„ „ „ Чърт. и Живопис.	18	150	2700
„ „ „ География . . .	6	150	900
„ „ „ Всеобща История	2	150	300
„ „ „ Френски езикъ или Нѣмски .	8	150	1200
„ „ „ Чистописание . .	3	100	300
„ учебни пособия	—	—	1000
„ канцелярски разноски	—	—	200
„ слуги	—	—	800
Всичко Франка . .	—	—	13.250

3. Программа на първитѣ два класса отъ классична гимназия. 45

Классъ I.

1. Законъ Божий (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Старий Завѣтъ.

2. Български езикъ (5 урока прѣзъ недѣлята). Запознавание съ частитѣ на рѣчьта и съ правилнитѣ имъ измѣнения. Учительтъ трѣбва особно да се старае да даде на ученицитѣ си ясно понятие за падежитѣ, като взема за примѣри такива думи, въ които сж се упазиле най-много падежни форми, като: Богъ, Бога, Богу, Боже, съ Богомъ; Иванъ, Ивана, Ивану, Иване и др. т. За творителний и прѣдложний падежи може да се даде понятие по нарѣчията, които сж останжле отъ тие падежи, като: утромъ, денемъ, нáдни, зимѣ, лѣтѣ. Отъ синтаксиса въ тоя классъ трѣбва да се даде понятие за простото прѣдложение и неговитѣ главни части. Всичкитѣ тие грамматически познания учительтъ прѣподава при практическитѣ занятия по българский езикъ, които сж: а) прочитанье кратки статии, достжпни за ученици отъ тоя классъ; б) изучванье наустъ кратки стихотворения, които отъ ученика, при прѣслушванието, се иска да изговаря правилно; в) писанье подъ диктантъ, при който отъ ученицитѣ се иска да пишятъ правилно само окон- 46
чанията на думитѣ.

Латински езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Четенье и писанье латинско; упражнение въ устни и писменни прѣводи на кратки латински фрази, съставени за запознаванье съ по-проститѣ и употрѣбителни грамматически форми. Думитѣ, които се срѣщатъ въ тия фрази, както и самитѣ фрази трѣбва да се изучватъ наустъ.

4. Аритметика (4 урока въ недѣлята). Повтаряние четиритѣ дѣйствия надъ цѣли отвлечени числа. Запознаванье съ таблицата на употрѣбителнитѣ въ България и Россия мѣрки и пари. Раздробяванье и прѣвръщанье именованнитѣ числа. Запознаванье съ най-проститѣ дроби.

5. География (3 урока въ недѣлята). Кратки прѣдварителни познания отъ математическата и физическа география, политически прѣгледъ на земното кълбо по глобуса. Отъ математическата география се дава понятие за вида на земята, за нейното движение около остьта ѝ и около слънцето. Особно внимание трѣбва да се обръща на широчината и дължината географическа, поради това ученицитѣ трѣбва да се упражняватъ, колко е възможно по-често, въ намѣрвание по глобуса или плоскошарията широчината и дължината на различни мѣста.

Отъ физическата география: суша, вода и различнитѣ имъ части; по-главнитѣ морета, рѣки и гори.

Отъ политическата география се изучава политическото дѣление петьтѣ части на свѣта. Палестина и другитѣ страни, които се споменуватъ въ Священната История, трѣбва да се разглеждатъ по-подробно, така щото ученицитѣ ясно да могжтъ
47 да си прѣдставятъ географическото положение на тия страни и да намѣрватъ по картата по-главнитѣ имъ градове.

6. Краснописание (4 урока).

7. Нотно пѣянье (2 урока), незадължително.

8. Гимнастика (2 урока).

Классъ II.

1. Законъ Божий (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Новий Завѣтъ.

2. Български езикъ (3 урока). Запознаванье съ образованието на думитѣ; думи първообразни и производни, прости и сложни. Запознаванье съ неправилнитѣ измѣнявания частитѣ на рѣчьта. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописанье на наставкитѣ и приставкитѣ. Коренье съ ѣ и коренье съ ѫ. Запознаванье съ прѣдложенията: главно,

приставно и вносно; просто и сложно. Запознаванье съ прѣпинателнитѣ знакове и съ съгласуванието на думтѣ.

Практическитѣ занятия по Български езикъ въ тоя классъ сж: а) прѣвожданье отъ френски и латински на български, и б) писменно излаганье на нѣкой разсказъ, четенъ въ класса. — Въ тоя классъ отъ ученицитѣ се иска да навикнѫтъ да пишѫтъ правилно не само окончанията на думитѣ, но и приставкитѣ и наставкитѣ и кореньетѣ имъ.

3. Латински езикъ (6 урока). Четенье и писанье латинско. Правилнитѣ склонения и спрежения; упражнение въ устенъ и писменъ прѣводъ на фрази, съставени за по-добро изучванье на грамматиката. По-главнитѣ синтактически правила, знанието на които е потрѣбно за тия упражнения. Въ 48
края на годината изучванье наустъ кратки по-легки прозаически басни.

4. Аритметика (4 урока). Признаци за дѣлимостьта на числата съ 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 и 10. Разложение числата на прости множителье. Дѣйствия надъ обикновеннитѣ и десетични дроби, както отвлѣчени така и именовани. Периодически дроби. Запознаванье ученицитѣ съ метрическата система. Усно и писменно рѣшаванье задачи, които се отнасятъ къмъ всичко изучено.

География (2 урока). Изучаванье Азия, Африка, Америка и Австралия отъ физическа, политическа и етнографическа страна. Чъртенье карти.

6. Френски езикъ (3 урока). Главнитѣ правила за произнасянието на буквитѣ и тѣхното съединяванье. Упражнение въ четенье и писмо. Отъ грамматиката: правилнитѣ измѣнявания частитѣ на рѣчьта. Устно прѣвожданье отъ френски на български, фрази съставени за по-добро усвояванье показанний грамматический материалъ. Устенъ и писменъ прѣводъ отъ български фрази на френски. Изучванье френскитѣ думи, които се срѣщатъ при прѣвода. Упражнение въ правописанието.

Чъртенье (2 урока). — Чъртенье линии и правилни планиметрически фигури, испърво при помощьта на квадратна мрѣжа, а послѣ и безъ неѫ. Чъртенье сѫщитѣ фигури наустъ и безъ помощь на квадратна мрѣжа. Съставяние различни

шарки отъ геометрически фигури при помощьта на квадратна мрѣжа и безъ нея.

8. Краснописание (1 урокъ).

9. Нотно пѣянье — незадължително (2 урока).

10. Гимнастика (2 урока).

49

Утвърдени отъ
Императорский Российский Коммиссаръ
на 21 Септемврий 1878 г.

Приврѣменни штатове за първитѣ два класса отъ классична гимназия.

	Число на уроцитѣ	Плата за годишенъ урокъ въ франкове	Всичко Франкове
На Инспектора	—	—	1000
„ Классний Наставникъ	—	—	500
За прѣподаванье на Божий Законъ . .	4	165	660
„ „ „ Български езикъ .	8	165	1320
„ „ „ Латински езикъ .	9	165	1485
„ „ „ Аритметика . . .	8	165	1320
„ „ „ География	5	150	750
„ „ „ Френски езикъ . .	3	150	450
„ „ „ Чертенье	2	150	300
„ „ „ Краснописание . .	5	135	675
„ учебни пособия	—	—	500
„ канцелярски разноски	—	—	200
„ слуги	—	—	840
Всичко . .	—	—	10.000

НАРЕДБИ и РАСПОРѢЖДАНИЯ

ПО

ОТДѢЛА НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

И

ДУХОВНИТѢ ДѢЛА.

(ДОПЪЛНЕНИЕ КЪМЪ СБОРНИКА ИЗДАДЕНЪ ОТЪ УПРАВЛЯЮЩИЙ ОТДѢЛА).

СОФИЯ
СКОРО-ПЕЧАТНИЦА НА ЯНКО С. КОВАЧЕВЪ
1879.

Съдържание.

Страница

Циркуляръ отъ Императорский Росс. Ком. въ България до Губернаторитѣ. 103
Постановленіе Императорскаго Росс. Ком. Объ инспекціи народныхъ училищъ. 104
Особна Инструкция за окржжнитѣ училищни инспектори 106
Приврѣменни правила за правителственнитѣ четвероклассни училища . . . 107
Штатове за четверокласснитѣ правителственни училища 109
Программа на четвероклассно народно училище 110
Правила за приврѣменни педагогически курсове 114
Циркуляръ отъ Управляющий Отдѣла до Инспекторитѣ на народнитѣ училища по работата за педагогическитѣ курсове 116
Свидѣтелство 117
Списъкъ на учителитѣ 118
Циркуляръ отъ Управляющий Отдѣла до Губернаторитѣ 118
Белѣжка за плана на народнитѣ училища извлечена при Циркуляра до Инспекторитѣ 120
Циркуляръ отъ Управляющий Отдѣла до Управительетѣ на гимназинитѣ, духовнитѣ и реални училища 120
Программа на първитѣ четире класса въ класичнитѣ гимназии 122
Программа на първитѣ четире класса за реалнитѣ училища 129
Отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение и духовнитѣ дѣла 136
Сжщо 137
Докладная записка Управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и Духовныхъ Дѣлъ 138
Докладъ Управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и Духовныхъ Дѣлъ 138
Проектъ Штатовъ Софійской Публичной Библіотеки 140

Циркуляръ отъ Императорский Русски Комисаръ въ България до Губернаторитѣ.

Отъ 28 Марта 1879.

По свѣдѣніямъ, доставленнымъ мнѣ Управляющимъ Отдѣломъ Народнаго просвѣщенія и Духовныхъ дѣлъ и подтвержденнымъ ревизіею, произведенною Генераломъ Грессеромъ въ нѣсколькихъ округахъ, учителя многихъ народныхъ училищъ, преимущественно городскихъ, по нѣскольку мѣсяцевъ неполучаютъ никакого содержанія. — Такое безотрадное явленіе, угрожающее закрытіемъ нѣкоторыхъ городскихъ училищъ, по доставленнымъ мнѣ свѣдѣніямъ, происходитъ отъ того, что какъ общественныя управленія, такъ и администрація не оказываютъ должнаго вниманія училищному дѣлу. — Принимая въ соображеніе важное значеніе народнаго образованія и желая поставить училищное дѣло въ Болгарскомъ княжествѣ наилучшимъ образомъ, я прошу ваше Превосходительство оказывать всякаго рода содѣйствіе развитію его въ ввѣренной Вамъ губерніи. Для скорѣйшаго же устраненія допущенныхъ уже неисправностей въ своевременной уплатѣ учителямъ слѣдуемаго имъ содержанія, предписываю Вамъ:

1. Предложить губернскому административному совѣту немедленно разсмотрѣть переданныя на утвержденіе смѣты городскихъ совѣтовъ, въ которыхъ указаны суммы, опредѣленныя на основаніи 63-й статьи положенія о городскихъ совѣтахъ на содержаніе училищъ.

2. Тѣмъ городскимъ совѣтамъ, которые упустили изъ виду означенную статью, по смыслу которой они должны отпускать ежегодно опредѣляемую въ общемъ собраніи сумму на содержаніе училищъ, предложить немедленно обсудить вопросъ о средствахъ, которыя они должны предоставить училищамъ изъ городскихъ доходовъ.

3. Тамъ, гдѣ удѣляемою въ пользу училищъ изъ городскихъ доходовъ суммою не покрываются всѣ расходы по содержанію школъ, предложить городскимъ совѣтамъ распредѣлить недостающую сумму между населеніемъ города по особой раскладкѣ согласно 27-й статьѣ Устава о народныхъ училищахъ и принять мѣры къ своевременному взысканію этой суммы и передачѣ ея въ распоряженіе подлежащихъ училищныхъ настоятельствъ.

4. На основаніи 19-й статьи Временныхъ правилъ о губернскихъ административныхъ совѣтахъ обсудить вопросъ объ обезпеченіи на будущее время всѣхъ нуждъ городскихъ училищъ, и заключеніе совѣта представить мнѣ на утвержденіе.

О томъ, что будетъ сдѣлано каждымъ изъ городскихъ совѣтовъ по всему вышесказанному, Ваше Превосходительство имѣете увѣдомить меня въ самомъ непродолжительномъ времени.

Постановленіе Императорскаго Россійскаго Коммиссара.

Объ инспекціи народныхъ училищъ.

Въ настоящее время уже выяснилось достаточно, что, установленное въ видѣ опыта 51 статьею утвержденнаго мною 29 Августа 1878 года Временнаго устава о народныхъ училищахъ, число инспекторовъ, по одному на каждую губернію, слишкомъ ограничено и недостаточно для исполненія тѣхъ задачъ, которыя управленіе поставило себѣ по отношенію къ народнымъ школамъ. Проистекающее отсюда неудобство въ инспекціи народныхъ училищъ можетъ обнаружиться еще явственнѣе въ наступающемъ учебномъ году, когда населенію Княжества, нѣсколько оправившемуся уже отъ послѣднихъ потрясеній, представится возможность приступить надлежащимъ образомъ къ развитію и обезпеченію школьнаго дѣла въ Болгаріи, послѣдствіемъ чего, надобно надѣяться, будетъ открытіе значительнаго числа новыхъ народныхъ школъ.

Въ видахъ устраненія сего неудобства я призналъ нужнымъ отмѣнить установленное Временнымъ уставомъ о народныхъ училищахъ число инспекторскихъ округовъ и 20-го ми-

нувшаго Апрѣля постановилъ раздѣлить Княжество на 15 болѣе мелкихъ округовъ, составивъ ихъ слѣдующимъ образомъ:

1. Изъ Софійскаго округа и остающихся въ Княжествѣ селъ округа Пиротскаго,

2. Изъ Округовъ Кюстендильскаго и Тернскаго,

3. Изъ Округовъ Радомірскаго, Дупницкаго и Самоковскаго,

4. Изъ Округовъ Плевненскаго и Ловчанскаго,

5. Изъ Округовъ Орханійскаго и бывшаго Златицкаго,

6. Изъ Округовъ Свищовскаго и Никопольскаго,

7. Изъ Терновскаго Округа,

8. Изъ Округовъ Врачанскаго и Раховскаго,

9. Изъ Округовъ Ломъ-Паланкскаго и Берковскаго,

10. Изъ Округовъ Шумленскаго и Провадійскаго,

11. Изъ Округовъ Рущукскаго, Туртукайскаго и Силистрійскаго,

12. Изъ Округовъ Разградскаго, Эски-Джумайскаго и Османъ Базарскаго,

13. Изъ Округовъ Габровскаго, Севліевскаго и Еленинскаго,

14. Изъ Округовъ Видинскаго, Кульскаго и Бѣлоградчикскаго,

15. Изъ Округовъ Варненскаго, Хаджіоглу-Базарджикскаго и Бальчикскаго.

При этомъ мною приняты мѣры, чтобы въ каждый изъ этихъ Округовъ былъ назначенъ особый Инспекторъ нынѣ же, дабы въ теченіи лѣта онъ могъ объѣхать свой округъ и оказать потребное съ его стороны содѣйствіе къ правильной постановкѣ училищнаго дѣла къ началу наступающаго года, руководствуясь при этомъ особыми инструкціями, которыя будутъ ему даны Управляющимъ Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и Духовныхъ Дѣлъ. 6

Софія, 18 Мая 1879.

Особна Инструкция

за окржжнитѣ училищни инспектори, дадена отъ Управляющий Отдѣла на Народното просвѣщение и Духовнитѣ дѣла на 30 Априлий 1879 год.

Чтомъ пристигне въ учебний си Окржгъ, Инспекторътъ е дължент до зачалото на учебната година да извърши слѣдующитѣ работи.

1. Да се яви на мѣстний губернаторъ, за да вземе отъ него потрѣбната прѣпоржчка до мѣстнитѣ власти, съдѣйствието на които ще му бжде нуждно.

2. Да обиколи вситѣ градища и села, които се намиратъ въ учебний му окржгъ, за да види състоянието на училищното дѣло.

Забѣлѣжка. Споредъ измѣненията, които се прѣдполага да станжтъ въ общата инструкция за окржжнитѣ инспектори, подъ надзора на тия инспектори ще се намиратъ само първоначалнитѣ и двукласснитѣ училища, а не и четвъркласснитѣ.

3. Да се погрижи за избиранието на училищни настоятелства въ оние общини, дѣто такива настоятелства сж нужни.

Забѣлѣжка. Колкото за окржжнитѣ училищни съвѣти, то понеже се има прѣдъ видъ въ скоро врѣме да се прѣдаджтъ тѣхнитѣ функций на градскитѣ, губернскитѣ и административни съвѣти, то тамъ, дѣто они не сж още съставени, не е нужно и да се съставятъ.

4. Тамо, дѣто училищнитѣ здания сж повредени или не добрѣ устроени, да побуди общинитѣ да ги потегнжтъ, поправжтъ и снабджтъ съ вситѣ имъ принадлежности.

5. Тамо, дѣто не е имало никакво училище, да размисли заедно съ общината за средствата, съ които може да се направи и отвори такова заведение.

7 6. Да побуди общинитѣ да си съставжтъ съ врѣме за иджщата учебна година училищни бюджети, въ които трѣбва да се прѣдвидени вситѣ нужди на училището, каквото оно да не посрѣща прѣзъ годината нѣкакви спънки отъ къмъ тая страна. Особна грижа трѣбва да се вземе за прѣкжсване на нередовното плащанье платата на учительетѣ.

7. Да се погрижи съ врѣме за снабдяванье училищата съ учителье и, въ случай на оскждость въ нихъ, да влѣзе въ споразумѣние съ другитѣ инспектори.

8. Да начертае отдѣлни планове на уроцитѣ прѣзъ недѣлята за всякое училище, като има прѣдъ очи особеннитѣ условия на училището, сѫщо и общото педагогическо правило — да не вървѫтъ едно по друго прѣдмети, които занимаватъ една и сѫща способность.

9. Най-послѣ, да прѣдстави не по-късно отъ идущий Августъ въ Отдѣла на Народното Просвѣщение подробенъ и обстоятеленъ отчетъ за всичко, що е намѣрилъ и направилъ въ учебний си окрѫгъ по училищното дѣло.

София 1879.

Утвърдени отъ Императорский Русски Комиссаръ на 28 Априлия 1879 г.

Приврѣменни правила

за Правителственнитѣ четвероклассни училища.

1. Въ нѣкои градове отъ Българското Княжество, въ които е потрѣбно да има четвероклассни народни училища, а пакъ мѣстното население нѣма срѣдства да ги поддържа, отварятъ се правителственни четвероклассни училища, които ще се поддържатъ отъ общитѣ приходи ни Българското Княжество.

2. Програмата на тия училища е сѫщата, която е и за народнитѣ четвероклассни училища.

Бѣлѣжка. При нѣкои отъ тия училища ще се отворѫтъ 8
педагогически курсове за приготовленье учителье въ първоначалнитѣ и двуклассни народни училища. За тие курсове ще се издадѫтъ особни правила.

3. Въ четверокласснитѣ правителственни училища безплатно се приематъ ученици отъ вситѣ народни училища по начина, който е приетъ изобщо за четверокласснитѣ народни училища.

4. Учебнитѣ прѣдмети въ правителственнитѣ четвероклассни училища се расподѣлятъ между двама старши и двама младши штатни учителье, назначавани отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение. Единъ отъ старшитѣ учителье се назначава отъ Отдѣла за инспекторъ на училището.

5. При расподѣлянье уроцитѣ между штатнитѣ училеље трѣбва да се гледа, щото инспекторътъ да взема не повече отъ 18 урока, а всѣкой отъ другитѣ учителье — не повече отъ 26 урока прѣзъ недѣлята.

6. Прѣподаванье на пѣнието се възлага, за особна, споредъ штатоветѣ, плата, върху оние отъ штатнитѣ учителье, които могѫтъ да прѣподаватъ тоя прѣдметъ. Ако ли между нихъ се не намѣри такъвъ, то се приканватъ учителье съ наемъ.

7. Инспекторътъ е непосрѣдственний началникъ на повѣренното нему училище; той отговаря за благосъстоянието на училището по вситѣ му части и нему се покоряватъ вситѣ служащи въ училището.

8. За обсѫждание въпроси, които изискватъ правилно и всестранно разглѣжданье, и които се отнасятъ прѣимущественно къмъ учебната и въспитателна страна на училищата, сѫщо и за съвокупното наглѣждание материалната страна на тия учидища, урѣжда се при нихъ съвѣтъ, който подъ прѣдсѣдателството на инспектора състои отъ вситѣ штатни учителье.

9. Прѣзъ учебната година съвѣтътъ се събира поне единъ пѫть въ мѣсеца, но въ особни случаи, ако прѣдсѣдателтъ прѣдложи, могѫтъ да ставатъ и извънредни събрания.

10. Дѣлата въ съвѣта се рѣшаватъ по вишегласие. Когато
9 гласоветѣ се раздѣлѫтъ на равно, взема върхъ страната, къмъ която се е присъединилъ прѣдсѣдателтъ.

11. Съвѣтътъ обсѫжда и рѣшава слѣдующитѣ дѣла:

а) приема ученицитѣ и ги прѣвожда изъ единъ классъ въ други;

б) дава аттестати на ученицитѣ, които свършѫтъ пълнъ курсъ на учението. На оние ученици, които излѣзватъ изъ училището прѣди да свършѫтъ цѣлий курсъ, дава свидѣтелство за познанията, които они сѫ добили.

в) Обсѫжда начинитѣ и подробното расподѣление на прѣподаванъето учебнитѣ прѣдмети въ классоветѣ и изобщо обсѫжда всичката вѫтрѣшна наредба на прѣподаванъето и на класната дисциплина.

г) Обсѫжда успѣхитѣ и поведението на ученицитѣ, а такожде и мѣркитѣ за изправяние на лѣнивитѣ и неисправнитѣ по поведението си ученици;

д) обсѫжда мѣркитѣ за побужданье родительетѣ за да гледатъ, щото дѣцата имъ редовно да ходѫтъ въ училището.

е) разглѣжда годишнитѣ отчети на учительетѣ по прѣподаваньето въ всѣки классъ отдѣлно;

ж) опрѣдѣлява, какви учебни пособия и книги сж потрѣбни за библиотеката и за употрѣбяванье въ классоветѣ и

з) изобщо взема всички потрѣбни мѣрки за редовното и успѣшно воденье на учебното и въспитателно дѣло въ училището.

12. Вситѣ случаи на разногласие между инспектора и другитѣ членове отъ съвѣта се рѣшаватъ отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение.

13. Всѣки три мѣсеца инспекторътъ прѣдставя въ Отдѣла на Просвѣщението рапортъ за състоянието на училището, а въ края на учебната година — подробна смѣтка, подписана отъ вситѣ штатни прѣподавателье въ училището.

14. Училището има печатъ съ Княжеский гербъ и съ надписъ: печатъ на еди-кое четвероклассно училище.

15. При нѣкои отъ тия училища ще се назначаватъ правителственни стипендии за ученици бѣдни и прилежни. 10

16. За Стипендиатитѣ ще се отворжтъ пансиони, или общи ученически кжщи, въ които могжтъ да постжпватъ и външни ученици за опредѣленна плата. Правилата за тие пансиони, или ученически кжщи, ще се издаджтъ особно.

Утвърдени отъ Императорский Русски Коммиссаръ на 28 Априлия 1879 г.

ШТАТОВЕ

за четверокласснитѣ правителственни училища.

На инспектора	1000	франки
„ двама старши учителье по 3000 фр. . .	6000	„
„ двама младши учителье по 2400 фр. . .	4800	„
За прѣподаванье пѣнието	400	„
„ слуги	720	„
„ учебни пособия	800	„
„ канцелярски разноски	100	„
„ поправки на училищното здание и отопление	1180	„
Всичко . .	15000	франка

Программа на четирокласно народно училище.*)

Класъ I.

1. Законъ Божи. Кратко изложение на по-важнитѣ събития отъ Ветхий Завѣтъ. Кратко обяснение десетьтѣ заповѣди Божии.

11 2. Четенье. Прочитанье на нѣща съ съдържание отъ человѣческий животъ и отъ естественната История, или описания на нѣкои физически явления. Изучвание наустъ кратки стихотворения, които, при прѣслушваньето, отъ ученника се иска да изговаря правилно. Славянско четенье отъ Новий Завѣтъ.

3. Писанье подъ диктантъ. Освѣнъ това, отъ ученика се иска да излага писменно съдържанието на нѣкакъвъ разсказъ, четенъ въ класса. Чистописание.

4. Български езикъ. Просто прѣдложение и главнитѣ му части. Употрѣбение на точка и запитая. Запознавание съ частитѣ на рѣчьта.

Тия познания учительтъ прѣподава въ първото полугодие практически заедно съ уроцитѣ, които сѫ назначени за прочитъ. Прѣзъ второто полугодие той запознава ученицитѣ си съ измѣненията частитѣ на рѣчьта. Прѣзъ това полугодие той употрѣбява нѣколко врѣме на грамматически разборъ. При диктанта отъ ученицитѣ се иска да пишѫтъ правилно само окончанията на думитѣ.

5. География. Кратко запознавание съ петьтѣ части на свѣта.

6. Смѣтание. Запознавание съ обикновеннитѣ дроби и свойствата имъ. Дѣйствия надъ дробитѣ. Практически задачи.

7. Чъртенье. Прави линии съ различно положение (перпендикуляръ, наклонена и горизонтална линия; успоредни линии); разни видове ѫгли и триѫгълници; четвероѫгълници (правоѫгълникъ, квадратъ, ромбъ и трапеция); праволинейни и правилни многоѫгълници; кржгъ, радиусъ, дѫга и разни части на кржга.

Забелѣжка. Учительтъ не само кара ученицитѣ да исписватъ тия нѣща, но и да могѫтъ да ги опредѣлятъ съ думи.

8. Нотно пѣяние.

9. Гимнастика.

---

*) При печатаньето лани въ тая программа нѣкои нѣща се пропуснѫхѫ, затова сега се прѣпечатва тукъ въ изправенъ видъ.

Классъ II.

1. Законъ Божи. Кратко изложение на по-важнитѣ чърти отъ живота и учението на Спасителя съ обяснение молитвата Господня и блаженствата. Кратко обяснение символа на вѣрата. 12

2. Четенье. Прочитанье свободно по различни книги съ съдържание историческо и по естественната история. Славянско четенье отъ Новий завѣтъ съ прѣводъ.

3. Писание. Както въ I классъ. Чистописание.

4. Български езикъ. Запознаванье съ образованието на думитѣ: думи първообразни и производни, прости, и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставкитѣ и приставкитѣ. Коренье съ ѣ и коренье съ ѫ. Запознаванье съ разни прѣдложения: главно, приставно и вносно прѣдложение; прости и сложни прѣдложения. Запознаванье съ прѣпинателнитѣ знакове и съ съгласованието на думитѣ. Писменни упражнения върху горнето.

5. География. Подробно изучванье на Българската земя отъ къмъ физическа, политическа и етнографическа страна.

6. Българска История. Старитѣ жителье на Балканский Полуостровъ, заселяваньето му съ Славяне, прихожданьето на Аспаруховата дружина и основанието на Българското Господарство. Крумъ, Борисъ, Симеонъ, Петръ и Самуилъ. Положението на Български народъ подъ властьта на Византия. Основанието на второто Българско царство. Калоянъ, Иоанъ Асѣнь. Кратъкъ исторически прѣгледъ на България отъ смъртьта на Иоана Асѣня до покорението ѝ отъ турцитѣ.

7. Смѣтание. Запознавание съ десетичнитѣ дроби и свойствата имъ; дѣйствия надъ десетичнитѣ дроби. Рѣшение на задачи, които се отнасятъ къмъ тройнитѣ и лихвенното правила по способа за привеждание къмъ единица.

8. Чьртенье. Запознавание съ геометрически тѣла, (призми, пирамиди, цилиндръ, конусъ и сфера) и чьртението имъ. Чьртение картата на България въ политическо и физическо отношение.

9. Нотно пѣяние.

10. Гимнастика.

13 Классъ III.

1. Законъ Божи. Пространенъ Православенъ Катихизисъ: учение за вѣрата.

2. Старо-Български езикъ. Буквитѣ въ старо-Български езикъ. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласнитѣ звукове. — (Тукъ по-подробно трѣбва да се излага повдигането на гласнитѣ.) Общи понятия за образуванъето и измѣнението частитѣ на рѣчьта. Склонение и спрежение.

Изучванъето на Старобългарската грамматика трѣбва да бѫде придружено съ четенье и разборъ на по-важнитѣ старобългарски писменни паметници.

Забѣлѣжка. Старобългарский езикъ се изучва съ цѣль за да се даде на ученицитѣ възможность да си обяснѫтъ формитѣ на новобългарский езикъ и правилата на правописанието. Поради това старобългарский езикъ трѣбва да се изучва сравнително съ новобългарский.

3. География. Физическа и политическа география на Европа.

4. Всеобща история. Запознаванье съ древний миръ (Египтяне, Вавилоняне, Финикийци, Гърци и Римляне).

5. Аритметика. Рѣшение на задачи отъ тройнитѣ и лихвеннитѣ правила; правило за отбиванье, съдружественно и верижно правила; правило за смѣсванье. Всичко това се изучва по способа за привежданье къмъ единица.

6. Практическа Геометрия. Понятия за геометрическитѣ плоски фигури; измѣрвание на фигуритѣ практически. Употрѣбление на транспортира и масщаба. Понятие за подобни фигури; снемание планове.

7. Практическа физика. Понятия за общитѣ свойства на тѣлата. Тежина, топлина и звукъ.

8. Естественна История. Кратка зоология. Безъ да се пуща въ систематически подробности, учительтъ запознава
14 ученицитѣ съ по-главнитѣ прѣдставителье на классоветѣ и на редоветѣ отъ животното царство.

9. Нотно пѣянье.

10. Гимнастика.

Классъ IV.

1. Законъ Божи. Отъ катихизиса: учение за надѣждата и любовьта. Кратка наука за Православното Християнско Богослужение.

2. Български езикъ. Учение за периода. Писменни упражнения въ съставянье периоди. Четенье и разборъ различни видове прозаически и поетически произведения.

3. География. Азия, Африка, Америка и Австралия отъ къмъ физическа, политическа и етнографическа страна. Разкази за най-потрѣбнитѣ нѣща отъ космографията, като за движението на земята около слънцето (времена на годината, пояси на земята) и около осьта си (день и нощь); движение на луната около земята (фази на луната); лунни и слънечни затъмнения; кратко запознаванье съ календаря. Другитѣ планети отъ слънчевата система.

4. Всеобща История. Кратъкъ исторически прѣгледъ на новитѣ народи и особно на Славянскитѣ племена.

5. Аритметика. Рѣшение на задачи, които се отнасятъ къмъ всичката Аритметика. Запознавание съ Диплография.[1])

6. Практическа Геометрия. Запознаванье съ геометрическитѣ тѣла; призми, пирамиди, цилиндръ, конусъ и сфера. Практическо измѣрвание на тия тѣла.

7. Практическа физика. Явления, които зависѫтъ отъ свѣтлината и електричеството.

8. Естественна История. Кратка Ботаника (особно за културнитѣ растения) и минералогия.

9. Физиология. Запознаванье съ частитѣ на человѣческото тѣло и съ по-главнитѣ физиологически процесси. Общи правила за пазенье здравието.

10. Русски езикъ. Прочитъ, изучвание наустъ стихотворения. Русска грамматика. Писменни упражнения въ прѣводъ отъ русски на български и отъ български на русски.

11. Нотно пѣяние.

12. Гимнастика.

Забелѣжка. Въ женскитѣ четвероклассни народни училища намѣсто Геометрия, старобългарски и русски езици ще се прѣподава ржкодѣлие, което не трѣба да е само губение врѣме, но да запознава ученичкитѣ съ нѣща, които ще имъ послужѫтъ въ семейний животъ, като кроение, шиенье и плетенье.

[1]) Диплографията се прѣподава само въ мжжскитѣ училища.

ТАБЛИЦА

за числото на уроцитѣ прѣзъ недѣлята въ четирокласснитѣ училища.

Название на прѣдметитѣ	Классъ I.	Классъ II.	Классъ III.	Классъ IV.	Всичкитѣ часове на прѣдметитѣ
1. Законъ Божи . . .	3	3	3	3	12
2. Четенье и писанье .	6	4	—	—	10
3. Български езикъ . .	4	4	—	—	8
4. Старобългарски езикъ	—	—	4	—	4
5. Русски	—	—	—	4	4
6. Математика	3	4	5	6	18
7. Физика	—	—	3	2	5
8. Естественна История	—	—	2	2	4
9. Физиология	—	—	—	2	2
10. География	3	3	2	2	10
11. История	—	2	3	3	8
12. Чъртенье	3	3	—	—	—
Всичкитѣ часове прѣзъ недѣлята	22	23	22	24	

Пѣяньето и гимнастиката се полагатъ слѣдъ свършваньето на учението въ классоветѣ. На всѣки единъ отъ тие предмети се назначаватъ по три часа въ недѣлята.

16

ПРАВИЛА

за приврѣменни педагогически курсове.

1. Приврѣменнитѣ педагогически курсове се отварятъ за запознаваньe неопитнитѣ и малко приготвени учителье отъ първоначалнитѣ селски народни училища съ начинитѣ, по които трѣбва да се води първоначалното учение.

2. Педагогическитѣ курсове ще се отварятъ при нѣкое отъ по-добрѣ наредените и натъкмени съ училищни потрѣби градски народни училища. Таквия училища се избиратъ отъ инспекторитѣ на народнитѣ училища съ одобрение отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение.

3. Педагогическитѣ курсове се отварятъ само прѣзъ лѣтното вакационно врѣме и трайтъ не помалцѣ отъ шесть недѣли, като се захващатъ отъ 20 Августа.

4. Ржководителье на педагогическитѣ курсове сж окржжнитѣ училищни инспектори, които за тая работа си избиратъ, съ одобрение отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение, по единъ помощникъ изъ между по-опитнитѣ учителье отъ градоветѣ, въ които се отварятъ курсоветѣ. На тие помощници ще се дава особно възнаграждение.

5. На педагогическитѣ курсове се повикватъ всички селски учителье, които инспекторътъ намѣрва неопитни и слабо приготвени за дѣлото си. Допущатъ се такожде да слушатъ тие курсове и други лица, които желайтъ да завземжтъ учителска дължность въ народнитѣ училища, но нѣматъ потрѣбната за това опитность.

6. Занятията въ тие курсове се продължаватъ всѣкидневно, освѣнь празднични дни, по петь часа и се раздѣлятъ на теоретически и практически.

7. Теоретическитѣ занятия трайтъ до 1-й Септемврия, сирѣчь доклѣ се започне въ градскитѣ народни училища редовното прѣподавание, и състоятъ отъ бесѣди между ржководительтѣ и слушательтѣ.

8. Въ тие бесѣди, които ставатъ по единъ отрано обмис- 17
ленъ планъ, отъ руководительтѣ се иска:

а) да съобщаватъ на слушательтѣ си общи педагогически правила за реда, распредѣлението на класснитѣ занятия, класната дисциплина и за държеньето школскитѣ дневници и списъци;

б) да запознавать слушательтѣ си съ най-добритѣ начини, по които се изучватъ прѣподаваемитѣ въ първоначалнитѣ училища прѣдмети;

в) да ги запознаватъ съ най-добритѣ учебници и учебни потрѣби;

г) да съобщаватъ и други полезни знания, каквито тѣ намѣрятъ потрѣбни за слушательтѣ си.

9. Практическитѣ занятия се начеватъ слѣдъ 1 Септемврия, т. е., слѣдъ като се започне редовното прѣподаванье въ градскитѣ народни училища.

10. Цѣлта на тия практически занятия е да покажѫтъ на слушательетѣ, какъ се извършватъ на практика прѣподаденитѣ имъ начини на обучението, особно на четеньето, писаньето и на първитѣ четири аритметически дѣйствия. Поради това практическитѣ занятия ставатъ въ нѣкое отъ градскитѣ училища и во врѣме на ученията. Учительетѣ, слѣдъ като присѫтствоватъ на нѣколко урока, сами прѣподаватъ единъ или два урока, въ присѫтствие на ржководительетѣ и другаретѣ си.

11. Слѣдъ като се свършѫтъ курсоветѣ, на слушательетѣ се даватъ свидѣтелства, които трѣбва да сѫ съставени споредъ прилагаемата тукъ форма и подписани отъ ржководительетѣ.

12. Понеже во врѣме на занятията ржководительетѣ ще иматъ възможность да се запознаѫтъ доста добрѣ съ успѣхитѣ, направени отъ слушательетѣ имъ, то нѣма нужда отъ прѣдварителенъ испитъ за това свидѣтелство.

13. Слѣдъ свършваньето на курсоветѣ, инспекторитѣ пращатъ въ Отдѣла на Народното Просвѣщение подробенъ отчетъ за вървежа на занятията и за достигнѫтитѣ резултати. При отчета трѣбва да бѫде притуренъ списъкъ на лицата, които сѫ слушали курсоветѣ, съ забелѣжка, кои отъ тѣхъ сѫ могли да се приготвѫтъ добрѣ за първоначалното обучение и кои иматъ нужда да повторѫтъ курсоветѣ и прѣзъ идѫщата година.

Циркуляръ отъ Управляѫщий Отдѣла до Инспекторитѣ на народнитѣ училища по работата за педагогическитѣ курсове.

Отъ 28 Іюния 1879.

Като Ви испращамъ приложенитѣ при настоящето Правила за приврѣменни педагогически курсове, прѣдлагамъ Ви незабавно да пристѫпите къмъ нужнитѣ приготовления за отваряньето на 20 идѫщий Августъ въ нѣкой отъ градоветѣ въ Ваший Окржгъ педагогически курсъ, ако намѣрвате, че той е необходимъ за учительетѣ отъ тоя окржгъ. На тоя курсъ ще призовете всички познати Вамъ, като неопитни и слабо приготвени за званието си учителье отъ селскитѣ народни училища, както и други лица, които желаѫтъ за напрѣдъ да учителствуватъ, като имъ явите, че:

1. Правителството е взело мѣрки, каквото отъ начало на идящата учебна година да се подобри материалното положение на способнитѣ и добрѣ приготвени за званието си народни училелье;

2. За напрѣдъ нѣма да се допущатъ на учителска длъжность лица, неприготвени за неж;

3. Отъ правдинитѣ, прѣдоставени на учителското звание по военната служба, ще се ползуватъ само оние учителье, които иматъ свидѣтелство, че могжтъ да учителствоватъ.

На педагога, когото ще пригласите за тоя курсъ, ще бжде назначено възнаграждение отъ сто до триста франки, споредъ достойнството и заслугитѣ му. Тие пари ще му се даджтъ чрѣзъ Васъ. При това имайте прѣдъ видъ, че на особно бѣднитѣ и обрѣменени съ семейства учителье, които доджтъ на 19 тоя курсъ, ще се отпусне помощь отъ 40 франки на человѣкъ. Тая помощь ще се назначи, слѣдъ като Вие прѣдставите въ Отдѣла списъка на такива лица, който трѣбва да бжде съставенъ по приложенната тукъ форма.

Въ тазгодишний педагогически курсъ потрѣбно е да се обърне особно внимание върху запознаваньето учительетѣ съ звучната метода, каквото споредъ неж да може да се прѣподава въ всичкитѣ първоначални училища.

СВИДѢТЕЛСТВО.

.....родомъ Българинъ

отъ.....редовно

посѣщава ..... приврѣменъ педагогически курсъ и показа успѣхи, споредъ които за напрѣдъ може да бжде учитель въ селскитѣ първоначални народни училища. За удостовѣрение на това дава му се настоящето свидѣтелство.

1879 г. градъ.....

Инспекторъ на Народнитѣ училища въ..... окржгъ.....

Помощникъ.....

20 **СПИСЪКЪ**

на учителитѣ, които посѣщаватъ ..... педагогически курсъ и иматъ нужда отъ помощь.

№	Имена и фамилии	Отдѣ е родомъ	Дѣ учителствова или е учителствувалъ	Каква плата вземаили евземалъ	Колко дѣца има

21 **Циркуляръ отъ Управляющий Отдѣла до Губернаторитѣ.**

23 Юния 1879 година.

Прѣзъ минѫлата учебна година сѫ се отворили токо рѣчи всички прѣжде сѫществовавши народни училища, които бѣхѫ се повечето затворили во врѣме на войната. Отворили сѫ се и доста много нови народни училища въ такива мѣста, дѣто попрѣди никога не е имало подобни заведения. Споредъ извѣстията, получени въ послѣдне врѣме въ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ дѣла между селското население въ Княжеството се забелѣжва голѣма ревность къмъ училищното дѣло и има надѣжда, че отъ идѫщата учебна година ще се отворѫтъ първоначални народни училища на вредъ, дѣто е потрѣбно за сега. Но за да се постави дѣлото на народното просвѣщение въ Княжеството, както трѣбва, не се иска само

размножаванье на народнитѣ училища, а е потрѣбно още и да се наредѫтъ тия училища добрѣ. А това е, което го нѣма за сега въ училищата на Княжеството и за което малко се грижѫтъ общинитѣ не само селски, но, за жалость, и градски. Въ повечето селски общини на учительетѣ плащатъ отъ 500 до 1000, рѣдко до 1500 гроша, та и тая на сегашно врѣме сравнително ничтожна плата се дава твърдѣ нередовно. При това, много общини главяватъ учительетѣ си токо за половинъ година, отъ Димитровъ день до Гергевъ день, а слѣдъ Гергевъ день ги напущатъ и оставятъ въ такова положение, което ги накарва да търсѫтъ поминака си въ кѫрски работи. Това несносно материално положение, въ което се намѣрватъ народнитѣ учителье, прави званието имъ съвсѣмъ непривлекателно. И на сегашно време, когато има отворени толкова други нови поприща за колко годѣ изучени българе, народни учителье, като извадимъ малцина, душевно прѣдадени на това благородно служение, стават такива лица, които малко отговарятъ на великото си назначение. Отъ само себе се разбира, че съ такива учителье народнитѣ училища, колкото и да се уголѣми числото имъ, твърдѣ малко ще ползоватъ населението. За да се по- 22
правя за напрѣдъ тая несгода, Отдѣлътъ на Народното Просвѣщение е взелъ отъ своя страна потрѣбнитѣ мѣрки. За тая цѣль онъ между друго е прѣдприелъ да отвори прѣзъ тазгодишнитѣ лѣтни ваканции въ нѣколко мѣста приврѣменни педагогически курсове за приготовление народни учителье и има надѣжда, че до началото на идѫщата учебна година отъ тие курсове ще излѣзѫтъ доста много добри учителье. Но за да могѫтъ тие учителье да се удържѫтъ за назначението си, безъ друго е нужно да се подобри материалното имъ положение. За това нѣщо отъ общинитѣ се иска:

1. Да уголѣмѫтъ платата на учительетѣ така, чтото единъ селски първоначаленъ учитель, който си има учителско свидѣтелство да получава квартира и не по-малцѣ отъ 600 франки, а единъ градски не по-малцѣ отъ 1000 франки.

2. Да условватъ учительетѣ си за цѣла година, като имъ плащатъ и за лѣтнитѣ вакационни мѣсеци, прѣзъ които учительетѣ ще сѫ задължени да посѣщаватъ педагогически курсове, учителски събори и изобщо да се съвършенствоватъ въ педагогическото дѣло.

3. Да дават платката на учительетѣ съ такава редовность, съ каквата се дават платкитѣ на други обществени служителье.

На основание на циркуляра отъ Императорский Коммиссаръ до Губернаторитѣ отъ 28 Марта тая година и слѣдъ едно споразумѣванье съ Негово Прѣвъсходителство Управляющий Отдѣла на Вѫтрѣшнитѣ дѣла покорно умолявамъ Ваше Прѣвъсходителство да прѣдложите на Губернскии Административенъ съвѣтъ да обмисли и да вземе нужнитѣ мѣрки, чрѣзъ които би могло по-скоро да се извърши отъ общинитѣ въ повѣренната Вамъ губерния изложенното въ горнитѣ три пункта. За послѣдствията на това покорно Ви умолявамъ да извѣстите въ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ дѣла.

---

23 Белѣжка за плана на народнитѣ училища, извлечена при Циркуляра до Инспекторитѣ.

отъ 27 Юния 1879 г.

Голѣмината на училищата въ тоя планъ е прѣсмѣтнѫта за 150 ученика, но тамъ, дѣто се види, че ученицитѣ ще бѫдѫтъ много по-малко отъ рѣченното число, то тая голѣмина, споредъ това, може да се намалява, стига само съ това измѣняванье да не става нѣкакво сѫщественно измѣнение и въ распредѣляваньето на стаитѣ.

Циркуляръ отъ Управляющий Отдѣла до Управителетѣ на гимназиитѣ, духовнитѣ и реални училища.

отъ 13 Мания 1879 г.

Като се има прѣдъ видъ, че настоящата 1878/79 учебна година истича и ще се захванѫтъ испититѣ на ученицитѣ въ управляемото отъ Васъ училище, считамъ за нужно да Ви съобщѫ слѣдующитѣ наставления за ржководство при извършванието на испититѣ:

1. Испититѣ ще бѫдѫтъ публични и ще се наченѫтъ не по-късно отъ 10-й, така щото до 25 число да бѫдѫтъ безъ друго свършени.

2. До 27 Юния Вие ще съставите отчетъ за успѣхитѣ и поведението на ученицитѣ споредъ приложената при това форма и ще гледате часъ по скоро да пратите тоя отчетъ въ Отдѣла.

3. Испититѣ ще стават подъ прѣдсѣдателството на инспектора и въ присѫтствието най-малко на единъ ассистентъ отъ учительетѣ, който се назначава отъ инспектора.

4. Испитътъ произвожда всякой учитель по своя прѣдметъ, но белѣжки по отговоритѣ държѫтъ или инспектора самъ, или единъ отъ ассистентитѣ. 24

5. Белѣжкитѣ се държѫтъ съ цифри отъ 1 до 5. При това 5 означава най-добрий отговоръ, 4 добрий, 3 удовлетворителний, 2 слабий и 1 лошій.

6. За да се прѣмине отъ единъ классъ въ слѣдующій, ученикътъ трѣбва да добие отъ всѣки прѣдметъ най-малко белѣжка 3.

Забелѣжка. Ако прѣдметътъ, по който ученикътъ добие по долу отъ 3, е краснописание, прави се снисхождение и ученикътъ безъ повторенъ испитъ се приема въ слѣдующій классъ.

7. Ако ученикътъ добие отъ два прѣмета белѣжки по долни отъ 3, той си остава въ сѫщій классъ.

Забелѣжка. Ако единъ отъ тие два прѣдмета е краснописание, то позволява се на ученика да повтори испита отъ другій прѣдметъ послѣ ваканцията.

8. Ваканцията се продължава отъ свършваньето на испититѣ до 15 Августа.

9. Отъ 15 до 25 Августа стават испити за приеманье нови ученици, а така сѫщо и повторителнитѣ испити.

10. На 1-й Септемврия се наченва ученьето.

При това Вие ще се потрудите своеврѣменно да обявите чрѣзъ вѣстницитѣ, че испити за приеманье нови ученици стават отъ 15 до 25 Августа, послѣ което приеманье нови ученици не се допуща.

Забелѣжка. Когато инспекторътъ испитва по прѣдмета си, другитѣ учителье избиратъ изъ помежду си ассистента.

11. На първій праздникъ послѣ 25-й Августа ще стане тържественъ актъ съ прѣдварителенъ молебенъ, на който ще поканите всичкитѣ почетни граждане да присѫтствуватъ.

25 # ПРОГРАММА

на първитѣ четири класса въ классичнитѣ гимназии.

Классъ I.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Ветхий Завѣтъ.

2. Български езикъ (5 урока прѣзъ недѣлята). Запознаванье съ частитѣ на рѣчьта и съ правилнитѣ имъ измѣнения. Учительтъ трѣбва особно да се старае да даде на ученицитѣ си ясно понятие за падежитѣ, като взема за примѣри такива думи, въ които сѫ се упазили най-много падежни форми, като: Богъ, Бога, Богу, Боже, съ Богомъ; Иванъ, Ивана, Ивану, Иване и др. т. За творителний и прѣдложний падежди може да се даде понятие по нарѣчията, които сѫ останѫли отъ тие падежи, като: утромъ, денемъ, надни, зимѣ, лѣтѣ. — Отъ синтаксиса въ тоя классъ трѣбва да се даде понятие за простото прѣдложение и неговитѣ главни части. Всички тия грамматически познания учительтъ прѣподава при практическитѣ занятия по български езикъ, които сѫ: а) прочитанье кратки статии, достѫпни за ученици отъ тоя классъ; б) изучванье наустъ кратки стихотворения, които, при прѣслушваньето, отъ ученика се иска да изговаря правилно; в) писанье подъ диктантъ, при който отъ ученицитѣ се иска да пишѫтъ правилно само окончанията на думитѣ.

3. Латински езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Четенье и писанье латинско; по-главнитѣ правила за удареньето на думитѣ. Правилнитѣ склонения на сѫществителнитѣ и прилагателни имена. Общи правила за рода на имената. Мѣстоимения. Спрежение на глагола sum и правилнитѣ спрежения на глаголитѣ въ изявително и повелително наклонение. Устни и писменни прѣводи на кратки латински фрази. Думитѣ, които се срѣщатъ въ тие фрази, както и самитѣ фрази трѣбва да се изучватъ наустъ. Прѣводъ отъ български на латински.

26 4. Аритметика (4 урока прѣзъ недѣлята). Повтаряньe четиритѣ дѣйствия надъ цѣли отвлеченни числа; запознаванье съ таблицата на употрѣбителнитѣ въ България и Россия мѣрки и пари. Раздробяванье и прѣвръщанье именованнитѣ числа. Запознаванье съ проститѣ дроби.

5. Географія (3 урока въ недѣлята). Кратки прѣдварителни познания отъ Математическата и Физическата география; политически прѣгледъ на земното кълбо по глобуса. Отъ математическата география се дава понятие за вида на земята, за нейното движение около осьта ѝ и около слънцето. Особно внимание трѣбва да се обръща на широчината и дължината географическа, поради това ученицитѣ трѣбва да се упражняватъ, колко е възможно по често, въ намѣрване по глобуса или плоскошарията широчината и дължината на различни мѣста.

Отъ физическата география: суша, вода и различнитѣ имъ части; по-главнитѣ морета, рѣки и гори.

Отъ политическата география се изучва политическото дѣление петьтѣ части на свѣта. Палестина и другитѣ страни, които се споменуватъ въ Свещенната История, трѣбва да се разглѣждатъ по-подробно, така щото ученицитѣ ясно да могжтъ да си прѣдставятъ географическото положение на тие страни и да намѣрватъ по картата по-главнитѣ имъ градове.

6. Краснописание (1 урока).

7. Нотно пѣянье (2 урока) незадължително.

8. Гимнастика (2 часа).

Классъ II.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Новий Завѣтъ.

2. Български езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Запознаванье съ неправилнитѣ измѣнявания частитѣ на рѣчьта. — Запознаванье съ състава на думитѣ: думи първообразни и производни, прости и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставкитѣ и приставкитѣ. Коренье съ ѣ и коренье съ ѫ. Запознаванье съ 27
прѣдложенията: главно, приставно и вносно, — просто и сложно. Съгласуванье на думитѣ. Употрѣбление на прѣпинателнитѣ знакове.

Практическитѣ занятия по българский езикъ въ тоя классъ сж: а) прѣвожданье отъ латински и френски (или нѣмски) на български, и б) писменно излаганье на нѣкой разказъ, четенъ въ класса.

Забелѣжка. Въ тоя классъ отъ ученицитѣ се иска да навикнжтъ да пишжтъ правилно не само окончанията на думитѣ, но и приставкитѣ, наставкитѣ и кореньетѣ имъ.

3. Латински езикъ (6 урока прѣзъ недѣлята). Повтаряньe на изученото въ I классъ. Производство на врѣмената и спрежение на правилнитѣ глаголи. Степени за сравнение на прилагателнитѣ. Главни правила за образованието на производнитѣ нарѣчия и нихнитѣ степени за сравнение. Числителни имена. Прѣдлози и съюзи. Глаголи отложителни, неправилни, недостатъчни и безлични. Исключения отъ правилата за рода на сѫществителнитѣ. Особности въ склоненията. — Упражнения въ устенъ и писменъ прѣводъ на фрази. Най-главнитѣ синтаксически правила, знанието на които е потрѣбно за тия упражнения. Въ края на годината — изучванье наустъ кратки по-легки прозаически басни. Прѣводъ отъ български на латински.

4. Аритметика (4 урока прѣзъ недѣлята). Признаци за дѣлимостьта на числата съ 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 и 10. Разложение числата на прости множителье. Дѣйствия надъ обикновеннитѣ и десетични дроби, както отвлеченни, така и именованни. Периодически дроби. Запознаванье ученицитѣ съ метрическата система. Устно и писменно рѣшаванье задачи, които се отнасятъ къмъ всичко изучено.

5. География (2 урока прѣзъ недѣлята). Изучванье Азия, Африка, Америка и Австралия отъ физическа, политическа и етнографическа страни. Чъртенье карти.

28 6. Френски езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Главнитѣ правила за произнасяньето на буквитѣ и тѣхното съединяванье. Упражнение въ четенье и писмо. Отъ грамматиката: правилнитѣ измѣнявания частитѣ на рѣчьта. Устно прѣвожданье отъ френски на български фрази, съставени за по-добро усвояванъе показанний грамматически материалъ. Устенъ и писменъ прѣводъ отъ български на френски. Изучванне френски думи, които се срѣщатъ при прѣвода. Упражнение въ правописанието.

7. Чъртение (2 урока прѣзъ недѣлята). Чъртанне линии и правилни плапиметрически фигури, испърво при помощьта на квадратна мрѣжа, а послѣ и безъ нея. Чъртанье сѫщитѣ фигури наустъ и безъ помощь на квадратна мрѣжа. Съставянье различни шарки отъ геометрически фигури при помощьта на квадратна мрѣжа и безъ нея.

8. Краснописание (урокъ прѣзъ недѣлята).

9. Нотно пѣяньe — незадължително (2 урока прѣзъ недѣлята).

10. Гимнастика (2 часа прѣзъ недѣлята).

Классъ III.

1. Законъ Божи (3 урока прѣзъ недѣлята). Православенъ Катихизисъ. Прѣдварителни понятия за Катихизиса: за Божественното Откровение, за св. прѣдание и св. писание, за св. книги отъ Ветхий и Новий завѣтъ. За вѣрата: Символътъ на вѣрата и происхождението му; обяснение на Символа.

2. Старо-Български езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Старобългарското азбуке. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласни звукове (тукъ по-подробно трѣбва да се излага повдиганьето на гласнитѣ). Общи понятия за състава и измѣнението частитѣ на рѣчьта. Склонение и спрежение.

Въ края на годината учительтъ запознава ученицитѣ съ периода и неговитѣ видове.

Забелѣжка. Старобългарский езикъ се изучва съ цѣль да се даде на ученицитѣ възможность да си уяснѧтъ формитѣ на новобългарский езикъ. Поради това, като прѣдава старобългарский, учительтъ постоянно трѣбва да има прѣдъ очи новобългарский и 29
да показва на ученицитѣ, кои отъ старитѣ звукове и форми сѫ се запазили въ сегашний езикъ, а кои сѫ се загубили и какъ сѫ замѣнени послѣднитѣ.

Практически занятия въ тоя классъ сѫ: а) четенье и грамматически разборъ на по-важнитѣ старобългарски писменни паметници; б) въ края на годината: разборъ на периодическа и проста рѣчь; съставянье разни видове периоди.

3. Латински езикъ (5 урока прѣзъ недѣлята). Повтаряне етимологията съ допълнения. Потрѣбни указания за образуване частитѣ на рѣчьта. Главни синтаксически правила: за съгласуванье на думитѣ, за употрѣбление на падежитѣ, за употрѣбление на съслагателното наклонение въ главнитѣ прѣдложения. Accusativus и Nominativus cum infinitivo. Ablativus absolutus. Gerundium, gerundivum, supinum. Устни и писменни упражнения съ заучване наустъ. Четенье легки разскази по христоматията. Обратенъ прѣводъ.

4. История (2 урока прѣзъ недѣлята). Кратки свѣдѣния за по-главнитѣ събития и лица отъ историята на Египтянетѣ, Вавилонянетѣ, Финикийцитѣ, Гърцитѣ и Римлянетѣ. Распространение Христианството по Европа.

5. Аритметика и Алгебра (4 урока прѣзъ недѣлята). Обяснение способа за привежданье къмъ единица. Тройни правила — прости и сложни. Лихвенни правила. Правила за отбивитѣ. Срочни исплащания. Съдружественно, верижно и правило за обръщанье мѣркитѣ и теглилкитѣ. Правило за смѣсванье.

Разлика между Аритметиката и Алгебрата. Алгебраически знакове. Положителни и отрицателни величини. Едночленъ, многочленъ. Значение на коеффициента и показателя; подобни членове. Приведение. Употрѣбление на скобитѣ. Събиранье, изваждане, умноженье [Изучванье наизустъ формулитѣ: $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$; $(a-b)^2 = a^2 - 2ab + b^2$; $(a+b)(a-b) = a^2 - b^2$ и $(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$] и дѣленье.

6. География (2 урока прѣзъ недѣлята). Общи прѣгледъ на Европа. Положението и границитѣ ѝ. Устройство на повърхнината ѝ. Водитѣ, климатътъ, растенията и животнитѣ. Народонаселението. Изучение Европейскитѣ държави отъ къмъ политическа страна.

7. Френски или нѣмски езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Отъ грамматиката: Неправилнитѣ измѣнения въ съществителнитѣ и прилагателни имена; неправилнитѣ степени за сравнение както на прилагателнитѣ, така и на нарѣчията. Повтарянье спряженията на вспомогателнитѣ и правилнитѣ глаголи. Спрежение на по-употрѣбителнитѣ неправилни глаголи. По-нужнитѣ и по-легки синтаксически правила.

Устенъ и писменъ прѣводъ фрази отъ български на френски и обратно. Устенъ прѣводъ отъ френски на български кратки и леки по съдържанието си разкази. Изучванне наустъ кратки изрѣчения, басни и други леки стихотворения.

8. Чъртенье (урокъ прѣзъ недѣлята). Чъртенье на криволинейнитѣ фигури (кржгъ и елипсисъ). Понятие за перспективата. Чъртанье контури на геометрически тѣла въ различни положения при помощьта на модели.

9. Пѣние (2 урока прѣзъ недѣлята).

10. Гимнастика (2 часа прѣзъ недѣлята).

Классъ IV.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Православенъ катихизисъ. За надѣждата: понятие за християнската

надѣжда; за молитвата изобщо и за молитвата Господня. Раздѣлението ѝ. За любовьта: за Божий законъ и за заповѣдитѣ; раздѣлението имъ.

2. Русски езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Фонетика и етимология. Освѣнъ това учительтъ запознава ученицитѣ съ по-важнитѣ правила отъ русский синтаксисъ, който въ V кл. ще се изучва подробно и сравнително съ български.

Практически упражнения по русский езикъ въ IV кл. сж: а) обяснително четенье, б) изучванье наустъ кратки стихотворения (повечето басни); в) грамматически разборъ; г) писанье 31
подъ диктантъ. д) писменъ прѣводъ русски фрази на български.

3. Латински езикъ (4 урока прѣзъ недѣлята). Повтарянье етимологията. Повтарянье минжлитѣ синтаксически правила съ допълнения. За употрѣблението на съслагателното, повелителното и неопредѣленното наклонения. За употрѣблението на мѣстоименията, числителнитѣ имена, степенитѣ за сравнение. Устни и писменни упражнения въ прѣводъ. Четенье животоописания отъ Корнелия Непота (не по-малцѣ отъ 50 глави) и, ако може, отъ Юлия Цезаря de bello gallico. Обратенъ прѣводъ.

4. Гръцки езикъ (5 урока прѣзъ недѣлята). Четенье по Рейхлина. Прѣдварителни белѣжки за ударенията и измѣнението на гласнитѣ и съгласнитѣ. Склонение на сжществителнитѣ и прилагателнитѣ. Степени за сравнение на прилагателнитѣ. Образувание на производнитѣ нарѣчия и нихнитѣ степени за сравнение. Мѣстоимения. Числителни имена. Спрежение вспомогателний глаголъ и правилното спрежение на чиститѣ глаголи (неслитни и слитни). — Писменни и устни упражнения въ прѣводи съ заучванье думитѣ. — Обратенъ прѣводъ.

При изучванъето на Гръцкий езикъ, както въ тоя классъ, така и въ слѣдующитѣ, най-голѣмо внимание се обръща на писменнитѣ работи и на правописанието.

5. История (2 урока прѣзъ недѣлята). Въ първото полугодие: кратъкъ исторически прѣгледъ на новитѣ народи и особно на славянскитѣ племена.

Въ второто полугодие: Българска История. Старитѣ жителье на Балканский Полуостровъ, заселяванъето му съ Славяне; прихожданъето на Аспаруховата дружина и основаванието на Българското господарство. Крумъ, Борисъ, Симеонъ,

Петъръ и Самуилъ. Положеньето на Български народъ подъ властьта на Византия. Основание на второто Българско царство. Калоянъ, Иоанъ Асѣнъ. Кратъкъ исторически прѣгледъ на България отъ смъртьта на Иоана Асѣня до покорението ѝ отъ Турцитѣ.

32 6. Алгебра (3 урока прѣзъ недѣлята). Дроби и дѣйствия надъ тѣхъ. Аритметически пропорции и свойствата имъ. Геометрически отношения и пропорции и видоизмѣненията имъ. Равенство, тожество и уравнение. Рѣшение уравнения съ едно, двѣ и повече неизвѣстни. Изслѣдование на уравненията отъ първа степень съ едно и двѣ неизвѣстни. Задачата за куриеритѣ.

7. Геометрия (2 урока прѣзъ недѣлята). Линии и жгли. Геометрически фигури. Равенство на трижгълницитѣ, свойство на перпендикуляра и наклоненитѣ. Теория на успореднитѣ линии; слѣдствия. Параллелограми и трапеции. Свойства на диагоналитѣ въ параллелограммитѣ; свойство на линията, която съединява срѣдитѣ на двѣтѣ неуспоредни страни въ трапецията. Пропорционални линии. Подобие на трижгълницитѣ и многожгълницитѣ. Теория на масштаба. Окржжността. Измѣрване жглитѣ (транспортиръ и астролябия). Пропорционални линии въ кржга; вписани и описани многожгълници.

8. География (1 урокъ прѣзъ недѣлята). Подробно изучване Балканский Полуостровъ: 1) отъ къмъ физическа страна: устройство на повърхнината; планини; бассейни; растително, животно и минерално царство, 2) отъ къмъ етнографическа страна: народитѣ на Балканский Полуостровъ; относителната имъ численность; главнитѣ имъ занятия, 3) отъ къмъ политическа страна: Господарствата на Балканский полуостровъ. Подробно изучване България.

9. Френски или нѣмски езикъ (2 урока прѣзъ недѣлята). Спрежение на неправилнитѣ глаголи. Повторение на всичката етимология. Устенъ и писменъ прѣводъ на по-мжчни фрази, устенъ прѣводъ на цѣли и по-дълги статии съ постояненъ грамматически разборъ.

Изучване наустъ по-добритѣ мѣста отъ прочетенитѣ и обяснени статии.

10. Пѣние (2 урока прѣзъ недѣлята).

11. Гимнастика (2 часа прѣзъ недѣлята).

ТАБЛИЦА 33

за числото на уроцитѣ прѣзъ недѣлята въ классичнитѣ гимназии.

Название на прѣдметитѣ	Классъ I.	Классъ II.	Классъ III.	Классъ IV.	Всички часове на прѣдметитѣ
1. Законъ Божи . . .	2	2	3	2	9
2. Български езикъ . .	5	3	3	—	11
3. Русски езикъ . . .	—	—	—	3	3
4. Латинъки езикъ . .	3	6	5	4	18
5. Математика	4	4	4	5	17
6. Гръцки езикъ . . .	—	—	—	5	5
7. География	3	2	2	1	8
8. История	—	—	2	2	4
9. Френски или Нѣмски езикъ	—	3	3	2	8
10. Чъртенье	—	2	1	—	3
11. Краснописание . . .	4	1	—	—	5
12. Нотно пѣянье . . .	2	2	2	2	8
13. Гимнастика	2	2	2	2	8
Всичкитѣ часове прѣзъ недѣлята	25	27	27	28	

ПРОГРАММА 34

на първитѣ четери класса въ реалнитѣ училища.

Классъ I.

1. Законъ Божи. (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Ветхий Завѣтъ. Кратко обяснение на десетьтѣ Божи Заповѣди.

2. Български езикъ (4 урока).

а) Четенье. Прочитание на нѣща съ съдържание отъ человѣческий животъ и отъ Естественната История, или опи-

санне на нѣкои физически явления. Изучване наустъ кратки стихотворения, които отъ ученика, при прѣслушването, се иска да изговаря правилно. Славянско четенье отъ Новий Завѣтъ.

б) Писанье подъ диктантъ. Освѣнъ това отъ ученика се иска да излага писменно съдържанието на нѣкакъвъ расказъ, четенъ въ класса.

в) Грамматика. Просто прѣдложение. Прѣдложение и главнитѣ му части. Употрѣбление на точка и запетая. Запознаванье съ частитѣ на рѣчьта.

Тия познания учительтъ прѣподава въ първото полугодие практически, зедно съ уроцитѣ, които сѫ назначени за прочитъ. Прѣзъ второто полугодие той запознава ученицитѣ си съ измѣненията частитѣ на рѣчьта. Прѣзъ това полугодие той употрѣбява нѣколко врѣме на грамматически разборъ. При диктанта отъ ученицитѣ се иска да пишѫтъ правилно само окончанията на думитѣ.

3. Географія (2 урока). Кратки прѣдварителни познания отъ математическата и физическа географія; политически прѣгледъ на земята по глобуса.

Отъ математическата географія се дава познание за вида на земята, за движението около осьта ѝ и — около слънцето. Особно внимание трѣбва да се обръща на географическата широчина и дължина; поради това ученицитѣ трѣбва да се упражняватъ, колкото е възможно по-често, въ намѣрване по глобуса или плоскошарията широчината и дължината на различни мѣста.

Отъ физическата географія: суша, вода и различнитѣ имъ части. По-главнитѣ морета, рѣки и гори.

Отъ политическата географія се изучва политическото дѣление петьтѣ части на свѣта. Палестина и другитѣ страни, които се споменуватъ въ Свещенната Исторія, трѣбва да се разглѣждатъ по-подробно, така щото ученицитѣ ясно да могѫтъ да си прѣдставятъ географическото положение на тие страни и да намѣрватъ на картата по-главнитѣ имъ градове.

4. Аритметика (3 урока). Дѣйствія надъ цѣли отвлечени числа. Запознаванье съ употрѣбителнитѣ въ България и Россія мѣрки и пари. Именованни числа. Дѣлимость на числата съ 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10. Устно и писменно рѣшаванье на задачи. Запознаванье съ най-проститѣ дроби.

5. Чьртание и Живописание (6 урока). Чьртание на прави линии и правилни планиметрически фигури, испьрво съ помощьта на квадратната мрѣжа, а послѣ безъ неж. Чьртание на сжщитѣ фигури наустъ и безъ квадратна мрѣжа. Кржгъ. Съставяньe на различни орнаменти отъ показанний материалъ при помощьта на квадратна мрѣжа и безъ неж.

6. Френски или Нѣмски езикъ (3 урока). Главнитѣ правила за произнасяньето на буквитѣ и тѣхното съединяванье; упражнение въ четенье и писмо.

Отъ грамматиката: най-проститѣ правилни измѣнявания частитѣ на рѣчьта. Устенъ прѣводъ отъ френски (нѣмски) на български. За тоя прѣводъ се избиратъ фрази, съставени за усвояванье показанний грамматический материалъ. Устенъ и писменъ прѣводъ на фрази отъ български на френски (нѣмски). Изучвание на думитѣ, които се срѣщатъ при прѣвода.

7. Краснописание (1 часъ).

8. Гимнастика (4 часа).

9. Нотно Пѣяньe (незадължително 2 часа).

Классъ II. 36

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Свещенна История на Новий Завѣтъ.

2. Български езикъ (3 урока).

Запознаванье съ образуванието на думитѣ: думи първообразни и производни, прости и сложни. Корень, наставка (суффиксъ) и приставка (префиксъ). Правописание на наставкитѣ и приставкитѣ. Коренье съ Ѣ и Ѫ. Запознаванье съ разни прѣдложения: главно, приставно и вносно прѣдложение; прости и сложни прѣдложения. Запознаванье съ прѣпинателнитѣ знакове и съ съгласуванието на думитѣ. Писменни упражнения върху горньото.

3. География (2 урока). Азия, Африка, Америка и Австралия въ физическо, политическо и етнографическо отношение.

4. Аритметика (3 урока). Разлаганье числата на най-прости множителье. Дѣйствия съ обикновеннитѣ и десетнични дроби, както отвлечени, така и именованни. Метрическа система.

5. Чьртание и Живописание. (6 урока). Чьртание на елипсиса и неговитѣ приспособления. Първоначални познания за перспективата. Чьртание контури на геометрически тѣла въ

различни положения при помощьта на модели. Живописание: по-прости орнаменти, дървета, цвѣтове, части отъ человѣческо тѣло, пейсажи (въ контури само).

6. Естественна История (2 урока).

а) Зоология. За человѣка; за млѣкопитающитѣ, птицитѣ, влѣкомитѣ, амфибиитѣ, рибитѣ; за насѣкомитѣ, червеитѣ, рацитѣ, полипитѣ и инфузориитѣ. Особно внимание трѣбва да се обрѫща на по-забелѣжителнитѣ животни изъ споменѫтитѣ видове.

7. Френски или Нѣмски езикъ (3 урока).

Писменъ прѣводъ отъ френски (нѣмски) на български и наопаки.

Отъ грамматиката: всички правилни измѣнения частитѣ на рѣчьта.

37 8. Краснописание (1 ч.)

9. Гимнастика (4 часа).

10. Нотно пѣяние (незадължително), (2 часа).

Классъ III.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Православенъ Катихизисъ. Прѣдварителни понятия за катихизиса: за Божественното откровение, за св. прѣдание и св. писание, за св. книги отъ Ветхий и Новий завѣтъ. За вѣрата: Символътъ на вѣрата и происхождението му. Обяснение на Символа.

2. Старо-български езикъ (3 урока прѣзъ недѣлята). Старобългарското азбуке. Главнитѣ закони, по които се измѣняватъ гласнитѣ и съгласни звукове (тукъ по-подробно трѣбва да се излага повдиганьето на гласнитѣ). Общи понятия за състава и измѣнението частитѣ на рѣчьта. Склонение и спрежение.

Въ края на годината учительтъ запознава ученицитѣ съ периода и неговитѣ видове.

Забелѣжка. Старобългарский езикъ се изучва съ цѣль да се даде на ученицитѣ възможность да си уяснѫтъ формитѣ на новобългарский езикъ. Поради това, като прѣподава старобългарский, учительтъ постоянно трѣбва да има прѣдъ очи новобългарский и да показва на ученицитѣ, кои отъ старитѣ звукове и форми сѫ се запазили въ сегашний езикъ, а кои сѫ се загубили и какъ сѫ замѣнени послѣднитѣ. Практически занятия въ тоя классъ сѫ: а) четенье и грамматически разборъ на по-важнитѣ старобългарски писменни паметници, б) въ края на годината разборъ на периодическа и проста рѣчъ; съставяньe разни видове периоди.

3. Географія (2 урока). Европа въ физическо, политическо и етнографическо отношение.

4. Аритметика (2 урока). Отношение и пропорции. Просто и сложно тройно правило. Лихвенно правило. Правило за отбивъ и срочно исплащание. Съдружественно и верижно правило. Правило за смѣшение. Повторянье на Аритметиката.

5. Всеобща История (2 урока прѣзъ недѣлята). 38
Кратки свѣдѣния за по-главнитѣ събития и лица отъ историята на Египтянетѣ, Вавилонянетѣ, Финикийцитѣ, Гърцитѣ и Римлянетѣ. Распространеніе Християнството по Европа.

6. Естественна История (2 урока).

б) Ботаника. Запознаванье съ частитѣ и устройство на растенията. Запознаванье съ по-важнитѣ растения.

в) Минералогия. Общи свойства на минералитѣ. Описание на най-распространенитѣ и най-важни въ практический животъ минерали, метали и руди. Запознавание съ кристалитѣ.

7. Физика (2 урока). Общи свойства на тѣлата. Топлина. Магнетизмъ. Електричество.

8. Чъртание (3 урока). Практическа планиметрия и всички по-лесни конструкции изъ неж.

9. Живописание (3 урока). Орнаменти, части отъ человѣческо тѣло (отъ модели); по-прости и лесни за изображение прѣдмети отъ натурата.

Забелѣжка. Живописанието въ тоя классъ трѣба да става съ сѣнки и бои.

10. Френски или Нѣмски езикъ (2 урока).

Всички неправилни измѣнения частитѣ на рѣчьта. Писменни и устни упражнения отъ български на френски (нѣмски) и наопаки.

Изучвание наустъ по-лесни и кратки френски (нѣмски) приказки, басни, стихотворения и пр.

11. Краснописание (1 часъ).

12. Гимнастика (4 часа).

13. Нотно пѣянье (незадлъжително 2 часа).

Классъ IV.

1. Законъ Божи (2 урока прѣзъ недѣлята). Православенъ катихизисъ. За надѣждата: понятие за християнската надѣжда; за молитвата изобщо и за молитвата Господня. Раздѣлението ѝ. — За любовьта: за Божий законъ и за заповѣдитѣ; раздѣлението имъ.

39 2. Русски езикъ (3 урока прѣзъ педѣлята). Фонетика и етимология. Освѣнъ това, учительтъ запознава ученицитѣ съ по-важнитѣ правила отъ русский синтаксисъ, който въ V классъ ще се изучва подробно и сравнително съ български. — Практически упражнения по русский езикъ въ IV классъ сж: а) обяснително четенье, б) изучванье наустъ кратки стихотворения (повечето басни); в) грамматически разборъ; г) писанье подъ диктантъ; д) писменъ прѣводъ русски фрази на български.

3. Алгебра (3 урока). Разлика между Алгебрата и Аритметиката. Алгебраически знакове. Положителни и отрицателни величини. Значение на коеффициента и показателя. Приведенье. Събиранье, изважданье умноженье [изучванье на изустъ формулитѣ $(а+в)^2$, $(а-в)^2$, $(а+в)\ (а-в)$ и $(а+в)^3$] и дѣленье. Алгебраически дроби. Уравнения отъ I степень съ едно неизвѣстно.

4. Физика (2 урока). Статика. Динамика. Акустика. Оптика. Метеорология.

5. Химия (3 урока). Въ първото пологодие неорганическа, въ второто органическа химия, съ особно внимание на на най-важнитѣ въ практический животъ продукти.

6. Всеобща История (2 урока). Въ първото полугодие: кратъкъ исторически прѣгледъ на новитѣ народи и особно на славянскитѣ племена.

Въ второто полугодие: Българска История. Старитѣ жителье на Балканский полуостровъ, заселяваньето му съ Славяне; прихожданьето на Аспаруховата дружина и основанието на Българското господарство. Крумъ, Борисъ, Симеонъ, Петъръ и Самуилъ. Положението на Български народъ подъ властьта на Византия. Основание на второто Българско царство. Калоянъ, Иоанъ Асѣнъ. Кратъкъ исторически прѣгледъ на България отъ смъртьта на Иоана Асѣня до покорението ѝ отъ Турцитѣ.

7. Чъртение (2 урока). Стереометрия практически. Чъртание на елипсиса; парабола, хипербола, архимедова спиралъ, циклоида, хипоциклоида, енциклоида, ректификация на кржга, витло (бурма).

8. Живописание (4 урока). Цѣли глави, рѫцѣ, нозѣ, орнаментални конструкции, цвѣтья, овощия, пейсажи и пр., съ пълни сѣнки и рефлексъ. Особно внимание се обръща на освѣтлението.

9. Френски или Нѣмски езикъ (2 урока). Синтаксисъ въ общи чърти и упражнения въ синтаксическитѣ правила. Прѣводъ на по-мѫчни статии. Изучванье наустъ поголѣми стихотворения. Прѣлаганье стихове въ проза.

10. Гимнастика (4 часа).

11. Нотно пѣяние (незадлъжително 2 часа).

ТАБЛИЦА

за числото на уроцитѣ прѣзъ недѣлята въ реалнитѣ училища.

Название на прѣдметитѣ	Классъ I.	Классъ II.	Классъ III.	Классъ IV.	Всички часове на прѣдметитѣ
1. Законъ Божи . . .	2	2	2	2	8
2. Български езикъ . .	4	3	3	—	10
3. Русски езикъ . . .	—	—	—	3	3
4. География	2	2	2	—	6
5. Математика	3	3	2	3	11
6. Всеобща История. .	—	—	2	2	4
7. Естественна История	—	2	2	—	4
8. Физика	—	—	2	2	4
9. Химия	—	—	—	3	3
10. Чъртанье	3	3	3	2	11
11. Живописание . . .	3	3	3	4	13
12. Френски(Нѣмски)езикъ	3	3	2	2	10
13. Краснописание . . .	1	1	1	—	3
14. Гимнастика	4	4	4	4	16
15. Нотно пѣянье . . .	2	2	2	2	8
	27	28	30	29	

41 **Отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ Дѣла.**

Въ България има доста много учителье, които заедно съ своитѣ домочадия се намѣрватъ въ бѣдственно положение, като не могжтъ отъ старость или отъ нѣкаква болѣсть да продължаватъ почтенната си и полезна дѣятелность и съ това да се прѣхранватъ. Не е малко и числото на бѣднитѣ вдовици и дребнитѣ сирачета, останжли отъ учителье, които съ живота си трѣбваше да заплатжтъ за мирното си и благородно служение на своето отечество. Съ мисъль да облегчи, до колкото е възможно, бѣдственното положение както на еднитѣ, така и на другитѣ, Негово Сиятелство, Императорский Русски Комиссаръ заповѣда да се внесе за тоя прѣдметъ въ смѣтката на настоящата бюджетна година едно количество пари. Тая помощь, едновременна или постоянна, като пенсия, ще се назначава на бѣдни учителье, които сж учителствували не по-малко отъ двадесеть години. А пъкъ отъ вдовицитѣ съ неж ще се ползуватъ само женитѣ на учителье, убити и обѣсени отъ турцитѣ, или загинжли въ турскитѣ тъмници и въ заточение.

Които желажтъ да се възползуватъ отъ тая помощь, нека благоволжтъ да испратжтъ прошения въ Управлението на Императорский Русски Комиссаръ до Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ Дѣла. Прошенията трѣбва да сж придружени съ свидѣтелства, въ които да е показано:

1) Отъ колко лица състои домочадието на просителя или на просителката,

2) Възрастьта и полътъ на тия лица,

3) Ако дѣцата на просителитѣ или на просителкитѣ сж възрастни, намѣрватъ ли се на нѣкоя работа и на каква именно; ако се учжтъ, то приематъ ли парична помощь.

Свидѣтелствата трѣбва да сж подтвърдени отъ надлежний инспекторъ на народнитѣ училища, а дѣто такъвъ нѣма, то отъ мѣстний Губернаторъ.

Отъ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ Дѣла. 42

Между българскитѣ младежи, които се учѫтъ въ странство, особно въ Руссия, мнозина не сѫ осигурени отъ къмъ материална страна, и отъ това не могѫтъ правилно да се занимаватъ съ работата си. Съ мисъль да подобри положението на по-способнитѣ изъ между тѣхъ, каквото да могѫтъ съ потрѣбното спокойствие и редовность да се усъвършенствуватъ въ наукитѣ за полза на отечеството си, което нинѣ има особна нужда отъ систематически образованни служителье, Императорский Комиссаръ разрѣши да се внесѫтъ за тая цѣль въ смѣтката на текущата бюджетна година 60,000 франки.

Отъ тая сумма ще се дава парична помощь, едновременна или постоянна, като стипендия, преимущественно на бѣдни ученици, които се учатъ съ успѣхъ въ високитѣ и специални училища.

Отъ ученицитѣ на срѣднитѣ училища съ такава помощь ще се ползуватъ само оние, които се учѫтъ въ горнитѣ классове, неоткрити още въ българскитѣ училища.

Които желаѫтъ да добиѫтъ стипендия, трѣбва да испроводѫтъ въ Отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ дѣла прошения, въ които да сѫ показани, освѣнъ училището и классътъ или курсътъ, въ който се учи просителтъ, още и мѣстото, дѣто е той роденъ, както и мѣстото, дѣто той е получилъ първоначалното си образование, възрастътъ му и поминувката на родительтѣ му, ако сѫ живи.

Прошенията трѣбва да сѫ придружени:

1) Съ свидѣтелство отъ надлежащето училищно началство за поведението и успѣхитѣ на просителя;

2) Съ удостовѣрение отъ сѫщото началство, че просителтъ наистина има нужда отъ стипендия;

3) Съ писменно задължение отъ просителя, че той слѣдъ като свърши ученето си, ще служи въ България по назначение отъ правителството, толкова време, колкото се е ползувалъ съ стипендията. 43

Едновременна помощь ще се дава само на оние, що се учатъ въ високитѣ и специални училища и добиватъ недостатъчно съдържание.

Отъ такива проситслье се изисква, щото прошенията имъ да сѫ придружени:

1) Съ свидѣтелство отъ надлежното училищно началство за успѣхитѣ и поведението имъ и

2) Съ удостовѣрение, че съдържанието, което тѣ добиватъ, наистина имъ недостига.

Утверждена Императорскимъ Коммиссаромъ
2-го Іюня 1879 г.

Докладная записка Управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и Духовныхъ Дѣлъ.

Императорскому Россійскому Коммиссару.

Изъ суммы 60000 франковъ, внесенной въ смѣту настоящаго бюджетнаго года, на пособіе молодымъ Болгарамъ, воспитывающимся заграницею, я полагалъ бы назначать пособіе или единовременно или въ видѣ стипендіи. Стипендіатовъ по моему мнѣнію слѣдовало бы раздѣлить на двѣ категоріи, отнесши къ первой — учащихся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ, къ второй же обучающихся въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ. Стипендіатамъ I-ой категоріи выдавать по 1200 франковъ въ годъ каждому, стипендіатамъ же II-й категоріи по 900 франковъ.

Имѣю честь почтительнѣйше испрашивать распоряженія Вашего Сіятельства по сему дѣлу.

44

Утвърденъ отъ Императорскій Коммиссаръ
на 5 Юния 1879 г.

Докладъ Управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія и Духовныхъ Дѣлъ.

Учредители Софійской публичной библіотеки обратились ко мнѣ съ просьбою ходатайствовать передъ Вашимъ Сіятельствомъ о принятіи сего учрежденія въ вѣдѣніе центральнаго Управленія съ отнесеніемъ всѣхъ расходовъ по содержанію

онаго на средства Болгарской казны. Къ такому рѣшенію библіотечное общество пришло вслѣдствіе того, что благодаря капитальнымъ пріобрѣтеніямъ, сдѣланнымъ при содѣйствіи Вашего Сіятельства въ послѣднее время библіотекою, и въ виду быстро возрастающаго значенія оной, дальнѣйшее существованіе ея на прежнихъ началахъ и при крайне ограниченныхъ средствахъ общества дѣлается невозможнымъ.

Нимало не сомнѣваюсь, что, принявъ Софійскую библіотеку на свое попеченіе и давъ ей возможность достигнуть желаннаго развитія, управленіе княжества этимъ окажетъ великую услугу дѣлу просвѣщенія болгаръ, главнѣйшимъ средоточеніемъ котораго, естественно, долженъ сдѣлаться г. Софія. Въ этой увѣренности я имѣю честь почтительнѣйше испрашивать соизволенія Вашего Сіятельства на принятіе предложенія библіотечнаго общества. Вмѣстѣ съ симъ имѣю честь представить на благоусмотрѣніе Вашего Сіятельства нижеслѣдующія соображенія касательно устройства библіотеки въ случаѣ, если послѣдуетъ Ваше соизволеніе на принятіе ея въ вѣдѣніе Управленія.

Для правильной постановки и надлежащаго развитія библіотеки я полагалъ бы:

1. Передать ее въ вѣдѣніе управляющаго Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія.

2. Для завѣдыванія, управленія и охраненія библіотеки назначить при ней одного библіотекаря, двухъ его помощниковъ, одного слугу и одного сторожа, предоставивъ назначеніе 45
библіотекаря и его помощниковъ Управляющему Отдѣломъ Народнаго Просвѣщенія.

3. На содержаніе означеннаго въ предъидущемъ пунктѣ 2-мъ личнаго состава, равно какъ на выписку книгъ, ремонтъ, отопленіе и освѣщеніе помѣщенія библіотекъ и на канцелярскіе расходы назначить 25,000 франковъ по прилагаемому при семъ проекту штатовъ.

4. Означеный въ послѣднемъ пунктѣ расходъ отнести на счетъ внесенной въ смѣту текущаго бюджетнаго года суммы на учрежденіе публичныхъ библіотекъ и музеевъ.

Проектъ штатовъ Софійской публичной библіотеки.

Названіе должности	Число лицъ	Одному	Всего
		франковъ	
Главному библіотекарю . . .	1	6000	6000
Старшему помощнику. . . .	1	4000	4000
Младшему помощнику . . .	1	3000	3000
Прислугѣ	1	600	600
Сторожу	1	600	600
Итого . .	5	14200	14200
Кромѣ того:			
на выписку книгъ	—	—	8000
на канцелярскіе расходы . .	—	—	800
отопленіе, освѣщеніе и ремонтъ помѣщенія	—	—	2000
			10800
А всего . . .	—	—	25000

4. Записка за дѣятелностьта на привременното русско Управление въ България.*)

За гражданското устройство на България Русскитѣ власти сѫ захванѫли да работятъ още, щомъ русската войска преминѫ прѣзъ Дунава. Това дѣло бѣше възложено тогава, и додѣ се продължава войната, на гражданското управление, което се намираше при негово ИМПЕРАТОРСКО Височество Главнокомандующий на дѣйствующата армия и се управляваше отъ покойний Князь Черкаски. Цѣлта на това управление бѣше да замѣнява въ занимаемитѣ отъ руската войска мѣста прежнята власть съ ново управление. — Русската войска на първо време отиваше напрѣдъ твърдѣ скоро: на 14 Юния тя превзе Свищовъ, а на 25 бѣше вече въ Търново. И гражданското управление едвамъ успѣваше да върви слѣдъ нея съ своето дѣло. Отъ само себе се разбира, че новата наредба, която се раждаше съ такава скорость и при такива обстоятелства, неможеше да даде отведнажъ на освобождаемитѣ области нѣкакво пълно и трайно устройство. Началникътъ на гражданското управление трѣбваше да се доволи само съ въвожданьето на каква годѣ наредба, каквото тие области да не оставатъ безъ никакво устройство, въ едно анархическо състояние. А за това нѣщо бѣше достатъчно да се възстановятъ, съ малко едно подобрявание, най-нуждитѣ функции на прежнето управление и да се предадятъ въ нови рѫцѣ.

Като изработваше на бързо и въвождаше това, така да се рече, начално привременно гражданско устройство, покойний Князь Черкаски въ сѫщото време дѣятелно събираше свѣдѣния, които му бѣха необходими за възсъздаванье граждански битъ въ освобождаема България въ всичката му пълнота. — Съ

*) Изъ кн. „Протоколитѣ на Учредителното Българско Народно Събрание въ Търново“, 1879, книжарница на Хр. Г. Дановъ Пловдивъ, София, Русчюкъ, стр. 339—355.

особна ревность той бѣше се взелъ за това дѣло слѣдъ пренасваньето на походната му канцелария въ Търново, дѣто нуждитѣ свѣдѣния можеха да се черпятъ на право изъ живи източници.

Съ пълно граждапско устройство, основано на начала, взети направо изъ народний животъ, Князь Черкаскій мислѣше да замѣни горѣреченното първоначално гражданско устройство незабавно слѣдъ свършването на войната, която по началото си не се виждаше, че ще се продължава твърдѣ много.

Нъ не въ малко време и не така лесно трѣбвало да стане освобождението на Българетѣ. Работитѣ изненадѣйно се заплетоха: войната стана упорита и трѣбваше да се рѣшава въ зимно време, което се отличаваше съ особно люти студове. Злинитѣ, които сѫ естествени спѫтници на всѣка война, въ тая война достигнаха до една колоссална стѣпень. Числото на ранени и болни войници всѣки день растѣше въ страшна прогрессия. Освѣнъ това, стотини хиляди мирни жителье изъ забалканска България, разорена и изгорена отъ неприятеля, дойдоха да търсятъ убѣжище на сѣверъ отъ Балканътъ, дойдоха въ испокѫсани дрехи и изнемощени отъ гладъ и различни болѣсти.

Това изненадѣйно заплитанье на работитѣ не може да не отвлече вниманието на гражданското управление отъ главната му задача. То се принуди да обърне всичкитѣ си сили къмъ тия злини и да се труди за намаляванието имъ, като отъ една страна спомагаше да се отстранятъ нуждитѣ на войската и бѣжанцитѣ, а отъ друга се грижѣше, за да се разпредѣляватъ, колкото бѣ възможно по-правилно, тѣгобитѣ, които тия нужди наваляха на населението.

На това человѣколюбиво дѣло посвяти всичкитѣ си сили покойний Князь Черкаский, безмѣрнитѣ трудове на когото сломихѫ силитѣ му, скратихѫ живота му.

За правилна наредба на гражданското устройство въ България може да се помисли само, токоречи, слѣдъ година послѣ началото на войната, именно слѣдъ свързването на Св.-Стефанский прелиминаренъ договоръ. Споредъ Св.-Стефанский сговоръ, България въ нейнитѣ, токоречи, естественни граници трѣбваше да състави едно автономно Княжество съ народно христианско правителство и съ своя земска войска.

Споредъ условията на тоя сговоръ русското Императорско Правителство назначи въ България свой Комиссаринъ, за да введе въ тая страна, въ двѣ години време, пълна гражданска наредба. При Императорския Комиссаринъ се учреди съвѣтъ отъ шесть члена, отъ които единъ управлява канцеларията на Комиссаринътъ и води дипломатическитѣ работи, а отъ другитѣ всѣки единъ управлява по единъ особенъ отдѣлъ на управлението. Такива отдѣли има петь, именно: воененъ, за вѫтрѣшнитѣ дѣла, сѫдебенъ, финансовъ, за народното просвѣщение и духовнитѣ дѣла.

Наредената така централно управление на Императорский Комиссаринъ, слѣдъ като отвори дѣятелностьта си въ крайтъ на миналий Май въ Пловдивъ, незабавно пристѫпи къмъ изработванне единъ общъ планъ на реформитѣ, които трѣбваше да направи въ България. — Споредъ тоя планъ по онова време бѣше рѣшено да не се бърза съ преобразователнитѣ работи, нъ да се каратъ тѣ по единъ редъ, каквото изработваньето на главнитѣ устави да става, спроти както го изискватъ съвременната наука и истинскитѣ нужди и потрѣби на Княжеството.

За испълняванието тая программа пьрво и пьрво се искаше да се уздрави по всичкитѣ завзети отъ русска войска части на България вънкашенъ редъ и добрѣ наредена администрация и въ сѫщото време да се повикатъ новобранци за изново 141
формируемитѣ дружини на българската земска войска. Заедно съ това имаше се предъ видъ, да се събератъ, колкото е възможно, по-пълни свѣдѣния за положението на работитѣ по различнитѣ клонове на управлението въ Княжеството. Тия свѣдѣния трѣбваше да послужатъ като материалъ за съставяние при централното управление различни устави, макаръ и привременни, нъ необходими, за да се даде нуждното въ работитѣ еднообразие и потрѣбното развитие на всичкитѣ органи на общественното и гражданско управление въ България.

За испълнение на горѣреченното мислѣше се да се употрѣби пьрвата година отъ русската окупация, — слѣдъ това, отъ какъ народътъ се посвѣстѣше и населението понавикнѣше на новий редъ, мислѣше се да се начне постьпенното замѣняванье на русскитѣ чиновници съ туземни, така дѣто, додѣ настанѣше време за избиранье Князь, да бѫде вече готово народното управление и да се намира въ рѫцѣтѣ на способни и вѣщи въ работата си граждане.

Такива бѣхѫ първоначалнитѣ кроежи на временното управление. Нъ при осѫществлението имъ то още отъ първо време трѣбваше да срѣщне голѣми спѫнки, които въ много нѣщо измѣнихѫ както кржгътъ на дѣятелностьта, така и вървежътъ на работитѣ му.

Слуховетѣ за Берлинский конгресъ турнахѫ русската власть въ едно мѫчно положение, въ което тя остава до крайтъ на Юлия, безъ да може да предприемне нѣкакви рѣшителни постѫпки, а изработений около това време Берлинский сговоръ принуди администрацията да се ограничи само въ Сѣверна България, и до пристиганьето на международната коммиссия въ Пловдивъ да введе въ Пловдивската и Сливенска губерния еднакъвъ съ Сѣверна България редъ и да състави и въ тѣхъ земска войска отъ деветь дружини и двѣ стотини кавалерия. — Най-послѣ на мѣсто двугодишний срокъ станѫ потрѣбно да се извърши преустрояваньето на страната въ деветь мѣсеца.

Това послѣднье обстоятелство, като направи невъзможно пълното осѫществление на първоначалната преобразователна программа, накара да се обърне внимание токо на по-важнитѣ реформи.

При такова едно повръщанье на работитѣ станѫ нуждно да се прибърза съ наредбата, въ която по тая причина естественно трѣбваше да се вмъкнатъ и грѣшки и много или малко голѣми непълноти. Всички тия недостатъци добрѣ съзнава централното управленіе, което, за да не допустне нѣкаква спънка въ бѫдѫщето широко развитие на мѣстнитѣ наредби въ България, намѣри за нуждно да даде привременень характеръ на всичкитѣ си распорѣждания. Съ своитѣ привременни правила и устави централното управление е имало предъ видъ да удовлетвори токо най-близкитѣ нужди и насѫщнитѣ потрѣби на новосъзиданото княжество.

342 По тоя начинъ вѫтрѣ въ послѣднитѣ шесть мѣсеци управлението на ИМПЕРАТОРСКІЙ Коммиссаринъ сполучи да изработи и повечето да тури въ дѣйствие, токоречи, всичкитѣ по-главни и по-важни устави, които се отнасятъ до устройството на земската войска, до администрацията и полицията, до сѫдътъ, финанциитѣ и народното образование.

На сегашно време, когато се отваря първото народно Българско Събрание, управлението на бѫдѫщето княжество може да се представи вкратцѣ така:

За запазванье вътрѣшната и външнята безопасность княжеството си има вече земска войска, която състои отъ 21 пѣши дружини, 8 батареи артилерия, 4 конни сотни, една саньорна строева рота, една саньорна учебна рота и една рота обсадна артилерия. Числото на всички тия части надминува 21,000. Въ това число не сж вземени русскитѣ кадрове, които въ всичката българска войска състоятъ отъ 394 офицери (между тѣхъ има 36 българе) и отъ 2694 души по-долни чинове. Благодарение на помощьта и на грижитѣ, които главното управление на дѣйствующата армия и самий главнокомандующий постоянно показватъ къмъ българската земска войска, послѣднята отъ къмъ материална страна е поставена доста удовлетворително: обезпечена е отъ къмъ храна, облекло, оржжие и други военни потрѣби. Послѣднитѣ, които щжтъ бждатъ съсрѣдоточени въ нѣколко постоянни влагалища, сж въ такова количество, което усигурява българската войска на доста дълго време.

Военното образование на войницитѣ отива съ единъ успѣхъ, който е за чуденье, и има надежда, че Българетѣ при врожденната имъ наклонность къмъ всякакъвъ трудъ и занятия въ скоро време ще иматъ превъсходна военна сила. Нъ за да се даде на войската пълна самостоятелность и чисто народенъ духъ, трѣбва да се гледа, каквото по-скоро на офицерскитѣ длъжности да се намѣстятъ туземци. За постиганьето на това вече сж вземени мѣрки. Въ София е отворено военно училище, което трѣбва да се мисли, въ нѣколко години отгорѣ ще може да приготви добри и способни офицери за постоянната армия на княжеството. Въ Софийското военно училище сега се учатъ до 250 млади българе, раздѣлени на два класса. Въ по-горний классъ има до 100 душь, отъ които повечето ще влѣзатъ вече като офицери въ войската презъ идущий мѣсецъ Май. Освѣнъ това, по ходатайство отъ ИМПЕРАТОРСКИЙ Коммиссаринъ ГОСПОДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ височайше благоизволи да се приематъ на правителственно иждивение въ Руссия, именно въ Елисаветградското юнкерско училище до 90 български младежи, които вече се и испратиха въ Елисаветградъ.

За да се приготвятъ Българе, които да могатъ да заематъ мѣста по техническата военна часть, предположено е да се испратятъ въ Руссия 42 български младежи и да се дадатъ

343 тамъ за наука въ училищата техническо, пиротехническо (въ Петербургъ) и пушкарско (въ Тула).

Военната служба е направена задължителна за всичкото население отъ 20-та до 30-та годишна възрасть, безъ да се гледа на вѣра и народность. За дѣйствителна служба е назначенъ срокъ отъ двѣ години.

За испълнение на войнската служба е приета системата милиционна, териториална: всѣко окржжие въ по-многото случае трѣбва да дава войници за дружината, която се намира въ сжщото окржжие. За сформируване конни сотни и артилерия за нѣкоя губерния се заематъ людье отъ сжщата губерния. Дружинитѣ сж разположени въ централни пунктове на своитѣ окржжия, а коннитѣ сотни и батерии въ централни пунктове на своитѣ губернии. Тия части състоятъ: дружинитѣ отъ по 1,000 души, сотнитѣ отъ по 150, батареитѣ отъ по 250 души. Русский кадръ отъ офицери и по-долни чинове е назначенъ: въ всѣка дружина по единъ дружиненъ командиръ, четири ротни командира, четири субалтернъ офицера, единъ адютантъ и 70 отъ по-долнитѣ чинове; въ стотнитѣ — по единъ командиръ, по единъ субалтернъ офицеръ и десеть по-долни чинове и въ батареитѣ по единъ командиръ, единъ субалтернъ офицеръ и 34 по-долни чина.

По гражданската наредба на княжеството централното управление, щомъ започена работата си, най-напредъ трѣбваше да се погрижи, за да се введе гражданска администрация въ мѣстата, които по онова време управляваше военна власть. Въ сжщото време се почена да се съставятъ нови устави и ония, които на бързѣ бѣха съставени въ време на войната, да се прѣработватъ и допълнятъ така, каквото да могатъ да отговорятъ на новитѣ условия въ общественний и държавенъ животъ. За това нѣщо рѣши се да се зематъ въ ржководство началата на децентрализацията и на широкото самоуправление по административнитѣ, сждебни, финансови и земскостопанственни учрѣждения. Въ всичкитѣ издадени до сега устави ясно и опредѣлено сж прокарани началата на общественно самоуправление и на народно представителство. На избирателното начало е дадено най-широко примѣнение отъ най-долнитѣ до най-горнитѣ учрѣждения по всичкитѣ клонове на управлението.

По тоя начинъ управителнитѣ дѣла въ селата, въ околиитѣ, градоветѣ, окржжията и до нѣйдѣ въ губернииитѣ сж оставени на различни съвѣти, съставени отъ лица, избрани отъ мѣстното население. Въ новитѣ устави за градскитѣ и окржжни съвѣти, създадени при прежното гражданско управление, редътъ е твърдѣ много измѣненъ. На градский съвѣтъ е оставено да се занимава токо съ стопанството на градътъ. А на окржжний съвѣтъ, освѣнъ земскостопанственнитѣ работи на окржжието сж възложени и работи, които иматъ свръзка съ интереситѣ на хазната както въ окржгътъ, така и въ градътъ.

На градский съвѣтъ, когато изисква обществената полза, 344
е дадено право да издава, съ знанието на губернаторътъ, правила задлъжителни за всичкитѣ граждане. Оплаквания срѣщо градский и окржжний съвѣтъ се даватъ на губернаторътъ, нъ се разглеждатъ и рѣшаватъ не само отъ него, нъ въ губернский управителенъ съвѣтъ, който е съставенъ отъ членове и вѣщи и независими въ мнѣнията си. Въ това найвисоко въ губернията административно учрѣждение се рѣшаватъ работи и въпроси, които се отнасятъ до всичкитѣ административни въ губернията мѣста и лица. Губернаторътъ и окржжнитѣ началници, които като органи на властьта, не се избиратъ отъ населението, нъ се назначаватъ отъ правителството, иматъ си своитѣ строго опредѣлени права и длъжности. При такава една наредба на̀ да ли ще бѫде възможно да се потъпква самостоятелностьта на по-долнитѣ органи на управлението отъ по-горнитѣ. Особно внимание е обърнато за устройството на полицията. Подъ никой начинъ полицията не може да се бърка въ стопанскитѣ и административни дѣла, които сж повѣрени на общественнитѣ учрѣждения. Тя е строго ограничена само съ полицейскитѣ си длъжности и служи като испълнителенъ органъ на администрацията и сждилището. Съ други думи, полицията има да се грижи само за запазванье редътъ и безопасността на гражданитѣ и за испълнение законътъ. На лицата, които служатъ по администрацията и полицията, назначиха се сега доста добри заплати, съ цѣль за да се премахне всѣки поводъ за рушветитѣ, които бѣха нѣщо обикновенно при прежната администрация и полиция.

Всичкитѣ по-главни устави и инструкции, по които трѣбва да се води губернската и окржжна администрация, както и

мѣстната полиция, сѫ издадени и напълно вече введени както въ петьтѣ губернии и тридесеть и двѣ окржжия на Княжеството, така и въ губерниитѣ Пловдивска и Сливенска.

Заедно съ грижитѣ си, за да се поставятъ правилно административнитѣ учреждения и лица, отдѣлътъ на вѫтрѣшнитѣ дѣла се е грижелъ и за подобряванье на народното благосъстояние. По тая работа до сега сѫ вземени слѣдующитѣ мѣрки:

Обърнато е вниманието на тъмничного дѣло, което при прежното правителство се намираше въ твърдѣ неудовлетворително положение. Уставъ за тъмницитѣ е съставенъ, разгледанъ и вече утвърденъ. Тоя уставъ отмѣнява прежнитѣ безредици и злоупотрѣбления, особно внимание е обърнато, да не ставатъ пропзволни затвори и да не се държатъ на едно мѣсто затворенитѣ за малка нѣкоя вина заедно съ тѣжкитѣ престѫпници.

Народното здравье, тоя толкова важенъ клонъ отъ административното управление, такожде се туря въ редъ. Вечесѫ разгледани и утвърдени устави медицински, аптеченъ и
345 болниченъ. Споредъ медицинский уставъ, който ще захване да се ввожда слѣдъ малко време, опредѣлено е да има губернски болници.

Платкитѣ на лѣкаритѣ сѫ доста много уголѣмени и е поставено, че тѣ трѣбва да си иматъ нуждитѣ дипломи и да бѫдатъ Българе. Аптекитѣ ще бѫдатъ наредени по образътъ на европейскитѣ: на лѣкаритѣ, които се занимаватъ съ лекуванье, е възбранено да държатъ свои аптеки.

Болницитѣ сѫ направени общи както за населението, така и за войската. За тѣхъ ще се пждивява изъ общитѣ приходи на Княжеството, каквото да се избѣгне неравномѣрностьта въ разноскитѣ на населението. На сегашно време се изработва уставъ и за медицинската полиция.

Като се занимавалъ съ горѣизложеннитѣ организационни работи, отдѣлътъ на вѫтрѣшнитѣ дѣла въ сѫщото врѣме се е грижелъ и за сѫдбата на бѣжанцитѣ, които и слѣдъ Берлинский сговоръ постоянно и отъ различни страни непреставатъ да дохождатъ въ предѣлитѣ на Българското Княжество и въ губерниитѣ Пловдивска и Сливенска.

Когато въ крайтъ на миналий Септемврия русската войска захвана да изпразднува Южна Тракия, голѣмо множество отъ тамошнитѣ христиане остави жилищата си и избѣга слѣдъ войската.

Числото на тия бѣжанци около миналий Декемврий 1878 г. достигна до 50,000. Тѣ повечето дохождаха безъ всѣкакъвъ имотъ, безъ всякакви срѣдства за поминувка, а по нѣкога дори и безъ никакви дрехи. За тѣхното прехранванье и за облегченне, до колкото бѣше възможно, на сѫдбата имъ поне на първо време, взеха се слѣдующитѣ мѣрки:

Първо и първо направиха се надлѣжнитѣ спошения, за да се прекрати врьщанието на турскитѣ бѣжанци въ Пловдивската и Сливенска Губернии, понеже всичкитѣ праздни тамъ мѣста, както и житата отъ турскитѣ нивя можѣха да притрѣбатъ за христианскитѣ бѣжанци, които все повече и повече се умножаваха. — За по-правилно разселванье и раздаванье на христианскитѣ бѣжанци помощь направиха се коммиссии въ Пловдивъ, Одринъ и Сливенъ, на които въ различни времена сѫ предадени половинъ милионъ франки. При това още на тия коммиссии се разрѣши да даватъ храна на бѣжанцитѣ отъ житата, които се намираха въ правителственнитѣ хамбари, и да употрѣбятъ за тая цѣль и паритѣ, които бѣха получени за продадената по-прѣди часть отъ тия жита.

Такива мѣрки сѫ вземени и за бѣжанцитѣ изъ Македония, които въ послѣдньо време захванаха да дохождатъ въ голѣмо множество въ пограничнитѣ окржжия на Софийската губернія, дѣто за сега числото имъ надминува 20,000. За приглежданье тия бѣжанци въ София е направена централна коммиссия и 346
особни спомагателни комитети въ Самоковъ, Кюстендилъ, Джумая и Дупница.

Въ разпорежданье на тия коммиссии сѫ предадени, освѣнъ жито, и 36,000 франки, за да ги раздаджтъ въ помощь за първо време, предадени имъ сѫ и пратенитѣ изъ Русия отъ Смоленский благотворителенъ коммитетъ въ голѣмо количество различни облекла, които сега се вече раздаватъ на бѣднитѣ.

Освѣнъ това, на коммиссиитѣ е възложено также да иматъ особна грижа за санитарното положение на бѣжанцитѣ, да имъ оказватъ у-време медицинска помощь и да предварятъ развиванъето на епидемии, които могатъ да бждатъ пренесени

отъ други мѣста. За това нѣщо въ Дупница, Кюстендилъ, Джумая и Самоковъ сѫ приготвени особни стаи за приемване болни и сѫ повикани лѣкарье.

Освѣнъ горѣизложеннитѣ мѣрки, които сѫ вземени за благоустройството и благосъстоянието на Княжеството, измолено е да се предадѫтъ на населението въ България всичкитѣ артилерийски конье, които останѫтъ слѣдъ оттеглянето на дѣйствующата армия, така сѫщо и излишнитѣ полкови конье отъ всичкитѣ интенданси транспорти. Чрезъ тая нова милость на Господаря Императора България ще получи до 20,000 конье отъ русский сой, които ще се расподѣлятъ равно между всичкитѣ окрѫжия и ще помогнѫтъ доста много при пролѣтнитѣ кърски работи на населението, което има голѣма нужда отъ работенъ добитъкъ.

Управляющий отдѣлътъ на вѫтрѣшнитѣ дѣла се е занималъ такожде съ пощата и телеграфътъ, които и до сега още не сѫ турени на редъ. Проектъ за нареждане пощенскитѣ учреждения, слѣдъ като тѣ преминатъ въ рѫцѣтѣ на гражданското управление, е съставенъ и разгледанъ още презъ мѣсецъ Септемврий, нъ изненадѣйни обстоятелства, които задържаха дѣйствующата армия на Балканский Полуостровъ до сега, накараха да се изостави вождането на тоя проектъ въ дѣйствие.

По тия обстоятелства, както пощитѣ, така и телеграфътъ, додѣ не се оттегли дѣйствующата армия, трѣбва да се намиратъ въ рѫцѣтѣ на военното управление. Съ разрѣшение на главнокомандующий пристѫпено е само до вождането токо на нѣкои части отъ проектътъ и до отваряньето на новитѣ пощенски линии, които сѫ внесени въ тоя проектъ. По тоя начинъ въ послѣдньо време сѫ отворени двѣ пощенски канторе въ София и Търново, едно пощенско отдѣление въ Габрово, петь станции за приеманье всякакъвъ видъ корресподенции, въ Свищовъ, Ломъ-Паланка, Видинъ, Берковица и Севлиево, и една за приеманье само проста корресподенция въ Татаръ-Пазарджикъ.

Заедно съ това отворени сѫ нови пощенски линии: отъ София презъ Берковица до Ломъ-Паланка и отъ София презъ Орхание до Плѣвенъ.

Като се имаше предъ видъ, че ще да се захване оттег- 347
ляньето на дѣйствующата армия, то се съставиха и утвърдиха вече условията, по които ще се продава правото за съдържание пощенски конье. На губернаторитѣ е казано да извършватъ тая продажба отдѣлно, не само за всяко окржжие, нъ дори и за всяка станция, каквото да се улеснятъ мѣстнитѣ жители, та да могатъ да взиматъ за съдържание станции.

Всичкитѣ телеграфни учреждения, както се каза по-горѣ, до сега такожде се намѣрватъ въ ржцѣтѣ на военната власть, нъ въ скоро време ще преминжтъ въ отдѣлътъ на вжтрѣшнитѣ дѣла.

Материалитѣ, които можѣ да събере до минжлий мѣсецъ Май юридическата коммиссия, която бѣ съставилъ покойний Князь Черкаски, взехж се като основа при изработванье привременнитѣ правила за устройството на сждебната часть въ България.

Споредъ тия привременни правила въ всѣко село е наредень селски сждъ за разглеждание единъ опредѣленъ видъ граждански и криминални работи. Селский сждъ дѣйствова само като единъ полюбовенъ или третейски сждъ и, като такъвъ, старае се да примирява по едно взаимно сговаряние. Освѣнъ селский сждъ, наредени сж и общи сждилища, които сж раздѣлени на окржжни, губернски и върховенъ сждъ, който е единъ за всичкото Княжество. За търговски работи сж предназначени търговски сждилища, които ще се отварятъ въ по-главнитѣ търговски центрове, дѣто се види за нуждно.

Срѣщу рѣшенията на търговскитѣ сждилища могжтъ да се даватъ жалби въ близнитѣ губернски сждилища, както и въ върховний сждъ.

За работи, въ които интереситѣ на управлението или на хазната се пресрѣщатъ и сблъскватъ съ интереситѣ на длжностни или частни лица, наредени сж административни сждилища, окржжни и губернски, срѣщу рѣшенията на които ще могжтъ да се даватъ жалби на върховний административенъ сждъ.

За работи, които трѣбва да се опредѣляватъ по църковнитѣ закони и правила, мисли се да се наредятъ духовни сждилища, както за православното, така и за другитѣ исповѣдания. Нъ тия сждилища ще могжтъ да се турятъ въ дѣйствие само, когато се тури въ редъ и църковното управление.

Най-послѣ за разглеждание на гражданскитѣ работи между мусулманитѣ сѫ оставени и кадийски сѫдилища, отъ които обаче сѫ извадени работи полицейски и криминални.

Гражданското сѫдоводителство ще става устно, явно и съ препирание.

Въ криминалното сѫдоводителство бѣше много мѫчно и, рѣчи, невъзможно да се въведе въ всичката си строгость обвинителното начало, защото нѣма лица, съ които да се намѣ-
348 стятъ прокурорскитѣ длъжности, па не се намиратъ и добрѣ приготвени и способни защитници. Правилата за криминалното сѫдоводителство, обаче, сѫ съставени така, дѣто съ тѣхъ доста добрѣ се уздравява свободата и правдинитѣ както на общинитѣ, така и на частнитѣ лица. И слѣдъ испразднуването на военнитѣ сѫдилища, мѣстнитѣ български сѫдилища ще могѫтъ напълно да отговарятъ на своето назначение и тогава, когато ще има да разгледватъ и всичкитѣ тежки криминални престѫпления, които за сега, по особни обстоятелства, се разглеждатъ въ военнитѣ сѫдилища.

Всичкото сѫдебно вѣдомство се намира на сегашно време въ рѫцѣтѣ на туземци, които сѫ призовани да изпълняватъ сѫднически длъжности или по назначение отъ централното правителство, или по изборъ отъ населението.

При съставянето на своитѣ рѣшения сѫдилищата до нѣйдѣ се рѫководятъ отъ сѫществувавшитѣ при турското правителство и неотмѣнени още закони, — напримѣръ, криминалний кодексъ, кодексътъ комерчески и други особни постановления. Нъ отъ друга страна сѫдилищата се водятъ и по мѣстнитѣ обичаи на Българский народъ. Широкий свободенъ достѫпъ на народнитѣ обичаи въ сѫдилищата ще даде най-богатъ и най-правиленъ материалъ за законодателнитѣ трудове на бѫдѫщитѣ конституционни органи въ Княжеството, — привременното управление намѣри за незгодно да се заемне съ такива трудове, защото тѣ за сега сѫ преждевременни и бихѫ могли само да повредятъ правилното развитие на народното българско право.

Слѣдъ като се поуздрави въ Княжеството редътъ и правосѫдието, станѫ възможно да се помисли и за по-правилно устройство на финансовата часть и на народний кредитъ.

Измѣняванье сѫществующитѣ данъци, на които населението е навикнало, не може да стане за сега, едно, защото нѣма събрани потрѣбнитѣ за това статистически свѣдѣния и други материали, а друго защото за организационната дѣятелность на привременното управление е назначенъ твърдѣ кратковременъ срокъ.

Като имаше предъ видъ всичко това, управлението на Императорский Комиссаринъ намѣри за добро да остави на бѫдѫщето народно Българско Правителство грижата за коренното преустрояванье финансситѣ на Княжеството, а да се погрижи само за подобряванье сѫществующитѣ данъци до долкова, каквото да могѫтъ се отстрани стѣсненията и злоупотрѣбленията при събиранъето имъ, па и распредѣлянието имъ да стане по-правилно и равномѣрно. За тая цѣль се унищожиха за всегда и на всѣдѣ данъцитѣ беделъ и серчимъ, които при прежното правителство трѣбваше да плащатъ токо християнитѣ. Простиха се и всичкитѣ бакии, които населението дължнѣеше въ губернииѣ Русчушка, Видинска и Търновска до 1877, а въ губерниитѣ Варненска и Софийска, 349
които бидоха освободени по-късно до 1878.

Още въ самото начало на войната се отмѣни и събиранъето десятъкътъ въ натура заедно съ даваньето му на откупъ и, намѣсто него, бѣше казано, че ще да се тури новъ земеленъ данъкъ.

Като нѣма събрани потрѣбнитѣ за опредѣлението на тоя земеленъ данъкъ въ Българското Княжество свѣдѣния, управлението се принуди да приемне едно срѣдство, което не е яко сгодно нито за населението, нито за администрацията. Нъ съ това срѣдство може да се отстрани прежнята система, която даваше поводъ къмъ различни злоупотрѣбления и бѣше много тежка за населението, като му препятствоваше да прибира у време сѣидбитѣ сп отъ нивята. Финансовий отдѣлъ обаче е захваналь вече предварителнитѣ работи, които сѫ потрѣбни за изработванье на правиленъ поземеленъ налогъ, и ако, по причина на краткото време, той и не сполучи да докара тоя сп трудъ до край, то въ всяки случай за бѫдѫщето правителство ще бѫде събранъ богатъ материалъ за тоя въпросъ.

Сѫщо така е започенѫто да се работи за правилното нареждане на другий данъкъ, който се събира направо отъ населението и който се нарича съ едно общо име „вергия“.

Това регулированье е потрѣбно, защото всичкитѣ имоти и приходи, на които се разхвърляше вергията, претърпѣха едно силно измѣнение отъ войната. Има надежда, че презъ бѫдѫщата финансова година разхвърлянето на вергията ще стане равномѣрно и справедливо.

Колкото до акцизътъ отъ тютюньтъ и питията, то за начинътъ на неговото събирание вече е съставенъ и утвърденъ новъ уставъ.

Пестеньето въ разноскитѣ е било едно отъ най-голѣмитѣ грижи на управлението. И макаръ, че по причина на бѣдствията отъ войната, правителственнитѣ приходи се прибирахѫ доста мудно и не редовно, се пакъ въ крайтъ на миналата година изъ българскитѣ приходи могохѫ да се отдѣлятъ до единъ миллионъ рубли, за да се платятъ на русското казначейство, отдѣто бѣхѫ вземени на заемъ за поддържанье на администрацията и устройството на дружинитѣ отъ първоначалното ополчение. Освѣнъ това, могохѫ да се икономисатъ два миллиона франка за основенъ капиталъ на народний банкъ, който въ скоро време ще да се отвори. При това потрѣбно е да се каже, че на всѫдѣ въ окрѫжнитѣ и губернски градове сѫ наредени окрѫжни ковчежничества, въ които е введена правилна отчетность и бухгалтерия.

Къмъ работитѣ по финансовий клонъ на управлението се отнася и преглежданьето уставътъ на земледѣлческитѣ касси и възстановлението имъ на всѫдѣ въ Княжеството.

350 Въ сегашното Българско Княжество на турско време е имало 33 земледѣлчески касси, капиталътъ на които е достигалъ до 10 миллиона франки. Повечето отъ тия касси Турцитѣ сѫ откраднали, когато бѣгахѫ. Финансовий отдѣлъ взима всички възможни мѣрки, за да се възстановятъ земледѣлческитѣ касси по-скоро, и вече е сполучилъ да тури въ дѣйствие слѣдующитѣ: седемь въ Софийската губерния, петь въ Търновската, двѣ въ Русчушката (въ Свищовъ и Никополъ) и една въ Варненската (Провадия). Токо въ Видинската губерния дѣто е имало седемь касси, ни една още не е могла да се възстанови.

Земледѣлческитѣ касси сѫ учредени само за подпомаганье земледѣлието. За подпомаганье търговский кредитъ намѣри се за нуждно да се основе народенъ български банкъ, на когото уставътъ е вече утвърденъ и който слѣдъ малко време ще се

вече и отвори въ София. Народний банкъ ще има отдѣления въ нѣколко търговски градове, между другитѣ и въ Търново.

По финансовото управление особна грижа е вземена за устройството на митарственнитѣ приходи, които сѫ едни отъ най-голѣмитѣ държавни приходи въ Княжеството. Подобряваньето на митарственното дѣло се изисква както по причина на измѣненията, които направи войната, така и отъ това, дѣто турската система за взимание мито отъ износнитѣ и вносни стоки, — система, която на първо време трѣбваше да приемне бившето гражданско управление, показва се не яко добра. За да се извърши по-скоро оправянието на митарственното дѣло, намѣри се за полезно да се направи отъ тая часть особно вѣдомство и да се даде въ ржцѣтѣ на единъ специалисть, който сега се труди надъ съставяньето единъ новъ митарственъ уставъ. Заедно съ това, работи се и за превожданье тарифитѣ на български языкъ и за привожданьето имъ въ система.

Утвърдени сѫ нови щатове за митницитѣ и митарственний надзоръ. Тия щатове се ввождатъ въ дѣйствие по край Дунавътъ и Черно море отъ 20 Февруария, а по сърбската граница и отъ къмъ Македония отъ 10 Февруарий.

Дадени сѫ еднообразни правила за дѣловодителството, за кассовата и бухгалтерска отчетность.

Дадени сѫ форми за статистическо забѣлѣжванье вървежътъ на търговията.

На сегашно време при централното управление се съставя бюджетътъ на Българското Княжество за бѫдѫщата финансова година, която за сега ще се счита, както е било и до сега, отъ 1 Марта. Бюджетътъ у-време ще бѫде обнародванъ.

Привдигание умственното образование въ България е била една отъ най-главнитѣ и постоянни грижи на централното управление. Вземени сѫ мѣрки за да се постави народното просвѣщение въ добро положение. По тая часть първо и първо биде обърнато внимание за да се привдигнѫтъ и възстановятъ народнитѣ училища, които въ времето на войната бѣха съвсѣмъ 351
западнѫли.

Грижата за поддържание народнитѣ училища се остави на самото население. Тая система и попреди бѣше приета въ България, и отъ нея произлѣзе това утѣшително явление,

дѣто България сполучи да си завъди доста голѣмо количество училища, макаръ че печалното ѝ политическо положение никакъ не спомагаше на това, като бѣше твърдѣ стѣснително за умственно развитие. Изобщо е припознато, че народното просвѣщение най-много напреднува тамъ, дѣто самото население взема непосрѣдственно участие въ материалното поддържанье на народнитѣ училища. Ето защо управлението не само не призна за нуждно да измѣни прежний начинъ за обдържанье народнитѣ училища въ България, нъ еще и узакони тоя начинъ, като даде на населението право да си разхвърга данъкъ за въ полза на училищата. Изъ общитѣ приходи на Княжеството рѣши се да се помага на народнитѣ училища само въ нѣкои извънредни случаи.

И така, като остави на населението да се грижи за материалната страна на училищното дѣло, управлението пое на себе си да се грижи токо за нравственната страна на това дѣло, именно:

1. Да нареди ученето въ училищата, въ които по-преди нѣмаше строго опредѣлена система и учебенъ планъ.

2. Да замѣства учителскитѣ длъжности съ человѣци достойни за званието си и да брани учительетѣ отъ произволътъ на по-влиятелнитѣ, но по нѣкога не вѣщи общинаре.

3. Да приготвя учителье за народнитѣ училища.

Въ такъвъ духъ е съставенъ обнародваний вече уставъ за народнитѣ училища.

Тоя уставъ вече се и полага въ дѣйствие съ помощьта на окржжнитѣ инспектори, които се назначихж по единъ за всяка една губерния.

Освѣнъ това, вземени сж мѣрки, за да се отворятъ и по-горни училища, каквито по-преди не е имала България и които на сегашно време ѝ сж много потрѣбни. Отъ такива училища до сега се отворихж токо двѣ классически гимназии (въ София и Габрово), три реални училища (въ Ломъ-Паланка, Русчукъ, Габрово) и двѣ духодни училища (въ Самоковъ и Лѣсковский мънастиръ). Управлението на Императорский Коммиссаринъ се погрижи и за отваряньето на други двѣ реални училища въ Пловдивъ и Сливенъ.

Както въ народнитѣ училища, така и при отворенитѣ вече класове отъ по-горнитѣ, сж назначени стипендии за уче-

ници бѣдни, които се отличаватъ съ способности и съ успѣхъ. Въ основанитѣ вече по-горни училища тая година могохѫ да се отворятъ токо първитѣ два—три класса.

Додѣ се отворятъ и другитѣ классове, сиречь, додѣ изъ 352
тия училища ще захванѫтъ да излазятъ ученици съ пълно срѣдно образование, ще се измине още 4—5 години време. До тогава по-приготвенитѣ български младежи ще сѫ принудени да довършватъ учението си въ странство. За спомагание на по-способнитѣ и бѣдни отъ тѣхъ, както и на ония, които се вече учатъ въ високитѣ училища, управлението намѣри за нуждно да внесе въ бюджетътъ за идѫщата година 60,000 франки. Разпредѣляваньето и даваньето на тая помощь ще се начене отъ идущий мѣсецъ Май. — Въ бюджетътъ се намѣри за нуждно да се внесе и една сумма за помаганье на учителье, които по старитѣ си години или по нѣкоя болѣсть не могѫтъ вече да се прехранватъ съ трудътъ си. Отъ тая сумма се мисли да се подпомагатъ и бѣднитѣ семейства на учителье, загинѫли въ послѣднята война или въ предшествовавшитѣ ней събития.

Учителье както за по-важнитѣ народни училища, така и за отворенитѣ вече классове въ по-горнитѣ учебни заведения се намѣрихѫ, и ако учението не може още да се тури въ добъръ редъ, то най-много отъ нѣманье добри учебници и други пособия. За посрѣщание тая нужда, както и за привдиганье книжнината, която презъ послѣднитѣ двѣ години е много западнѫла, управлението е взело мѣрки. За тая цѣль между друго работи се, за да се отворятъ при училищата библиотеки, въ които се мисли, да се набавятъ потрѣбнитѣ учебници и други полезни книги на чужди языци, а особно на русский, който е достѫпенъ, речи, за всичкитѣ учителье. Освѣнъ това, въ градъ София, дѣто вече сѫ се набрали и постоянно прихождатъ доста много интеллигентни български сили, отвори се и публична библиотека, която и сега още може да се похвали съ богатото си книжно събрание. Въ скоро време тя ще се обогати още повече: въ нея ще се пренесѫтъ и книгитѣ на Браилското Книжевно Дружество, на което дѣятелностьта ще се поднови въ София. И има надежда, че тамъ лесно ще може да се събератъ около него добри умственни сили, та задружно да работятъ за привдиганье народната книжнина.

Войната, предшедствовавшитѣ неи събития и превратътъ, който тя направи въ политический и общественъ животъ на Българетѣ, не можѣ да не произведе и една бъркотия въ вѫтрѣшнитѣ работи на Българската Цьрква, бъркотия, която трѣбва да се отстрани, колкото е възможно по-скоро. Освѣнъ това и новий политически животъ на Българетѣ изисква да се направятъ измѣнения въ създадената отъ ексархийский уставъ наредба изобщо и особно въ наредбата на духовний сѫдъ. Настоятелно е нуждно такожде да се премисли и за подобряванье положението на по-долнето духовенство, което, като се извадятъ твърдѣ малцина, обрьща на себе внимание и съ това, че е малко приготвено за високото си назначение, и съ това, че е поставено твърдѣ неблагоприятно отъ материална
353 страна. Управлението на Императорский Коммиссаринъ всѣкога е съзнавало, до колко е нуждно да се рѣшатъ по-скоро въпроситѣ за вѫтрѣшната наредба на цьрквата. Нъ обнародванъето на берлинский трактатъ, който постави въ една неопредѣленность вънкашнитѣ отношения на Българската Цьрква, стана причина да се отложи испълнението на плановетѣ за цьрковното устройство, додѣ не се разясни реченната неопредѣленность. Управлението на Императорский Коммиссаринъ намѣри за несгодно да поеме на себе си воденъето на това дѣло, безъ да вематъ въ него участие представителитѣ на Българската Цьрква.

Поради всичко това въ цьрковнитѣ работи управлението се е ограничавало само съ слѣдующата, така да се рече, чисто външна дѣятелность.

1. Спомагало е, до колкото е могло, да се възстановятъ разоренитѣ храмове и да се сдобиятъ както тѣ, така и ограбенитѣ цьркви съ потрѣбнитѣ за Богослужение предмети. Такива цьркви въ Княжеството и Румелия се намѣрихѫ до 400. Благодарение на доста голѣмитѣ пожьртвования изъ Россия, отъ които едни сѫ вече получени, а други се очакватъ, нуждитѣ на тия цьркви, поне най-необходимитѣ, въ скоро време ще бѫдатъ удовлетворени.

2. Намѣри се за полезно да се измѣни припознатий отъ много страни незгоденъ прежний начинъ, по който се обдьржаше високото духовенство. Владичнината се отмахна, — на архиерентѣ се назначи съдьржание изъ общитѣ приходи на Княжеството.

3. За да може България да се сдобие по-скоро съ колко годѣ приготвени за назначението си священници и учителье на Божий Законъ, отвориха се двѣ духовни училища въ Самоковъ и Лѣсковецъ съ привременъ елементаренъ Богословски курсъ. Въ тия училища се вече обучаватъ до сто ученици, отъ които токо на по-малката половина станѫ нуждно да се назначи съдържание отъ правителството.

4. Вземени сѫ мѣрки, за да се даде на църковното Богослужение надлѣжното благолѣпие. Съ тая цѣль между друго е обърнато особно внимание, за да се замѣни новогърцкото църковно пѣянье съ старобългарското (старорусското), което е възстановено преди малко време отъ нѣкои русски любителье на старото пѣянье. Преподаваньето на послѣдньото е вече въведено въ духовнитѣ училища и въ Софийската гимназия.

Не трѣбва да се премълчи и за едно доста утѣшително явление между българското священничество, именно за отваряньето въ София на едно священническо братство, на което цѣльта е, да се грижи за самообразованието на мѣстното духовенство, за подобряванье Църковното благочиние и за распространявание религиозни познания изъ народътъ. Софийското братство слѣдъ малко време ще започне издаваньето на единъ сериозенъ духовенъ журналъ.

Подобно священническо дружество се заражда и въ Ра- 354
домиръ. Като има предъ видъ великата полза, която подобни братства могѫтъ да принесѫтъ за сега на народътъ и на православната вѣра, управлението посрѣщна тѣхното появяванье съчувственно и имъ обрѣче всѣкаква поддържка.

Като е имало предъ видъ да създаде въ България напълно народни наредби, Временното Управление всѣкога се е грижило да привлачя на обществени и държавни дължности най-способнитѣ людье изъ между мѣстнитѣ жителье. Нъ понеже за съставяньето на единъ служебенъ персоналъ, който напълно би знаялъ работата си, се изискватъ първо и първо навикъ и традиции, които могѫтъ да се усвоятъ токо въ едно доста дълго време, централното управление срѣщаше голѣми спънки при назначаванье лица за такива или инакви служби, особно въ такива случаи, дѣто сѫ били потрѣбни специални познания и много или малко завьршено общо образование. Нъ и при тая мѫчнотия управлението все пакъ сполучи да разрѣши до нѣйдѣ удовлетворително и тая твьрдѣ важна

и трудна задача. На сегашно време на обществените и държавни служби вече се намират до 2,000 туземци, от които 768 сж назначени от управлението и 1,353 сж избрани от народът. Русия за сега има на служба въ Княжеството токо 150 души, сирѣчь около 7%. Въ това число не сж пресмѣтнати офицерите въ земската войска. При това трѣбва да се забѣлѣжи, че сждебний и учебний клонове се намират съвсѣмъ въ рѫцѣ на туземци. Въ администрацията мѣстний елементъ достига 8%.

Такива сж въ общи чърти главнитѣ досегашни работи на привременното управление по обществено и държавно устройство въ Българското Княжество.

Сега, като се ползува от първото българско Народно Събрание, за което въ Търново сж се събрали представителье от всичкото Княжество, представителье, между които се намира всичкото високо духовенство, предсѣдателитѣ на всички градски административни и сждебни съвѣти, както и инспекторитѣ на народнитѣ училища и толкова много други лица, избрани на право от народът, Императорский Коммиссаринъ е порѫчалъ на находящитѣ се тука членове от съвѣтът на управлението да се сближатъ съ надлѣжнитѣ компетентни лица и да чуятъ тѣхнитѣ мнѣния, бѣлѣжки и съвѣти по въпроситѣ, които се отнасятъ до по-нататъшното устройство на Княжеството. Особно Негово Сиятелство е порѫчалъ управителю на вѫтрѣшний отдѣлъ да призовава наредъ представителитѣ от различни окрѫжия, за да се съвѣщава съ тѣхъ и да вземе въ внимание всичкитѣ тѣхни бѣлѣжки върхъ введенитѣ вече Привременни правила по работитѣ на вѫтрѣшното управление, да обсѫди съ тѣхъ всички възможни оплаквания от административнитѣ органи на властьта и да ги распита за истиното положение на работитѣ ѝ и за праведнитѣ желания на населението.

355 Слѣдъ като събере тия свѣдения управительтъ на вѫтрѣшний отдѣлъ има порѫчка да обиколи петьтѣ губернии, за да направи ревизия на всичкитѣ административни учрѣждения въ тѣхъ и да вземе мѣрки за поправяньето на несгодитѣ, които бихѫ могли да се явятъ при вожданьето на привременнитѣ устави.

Управителю на сждебний отдѣлъ е порѫчано да обсѫди заедно съ предсѣдателитѣ на сждилищата и съ членоветѣ на

върховний сѫдъ общитѣ въпроси за управлението на сѫдебната часть, да разгледа заедно съ тѣхъ съставеното въ сѫдебний отдѣлъ общо наставление за сѫдилищата и подробна инструкция за начинътъ, по който ще се свършатъ актове и сговори и най-послѣ да състави программа за издаванье при върховний сѫдъ юридическа газета, въ която да се обнародватъ между друго сѫдебнитѣ рѣшения, каквото и публиката да може да се запознава съ работитѣ на сѫдилищата, па и сѫдницитѣ да могатъ да се мѣняватъ съ мислитѣ си по различнитѣ въпроси на първото.

Управителю отдѣла на народното просвѣщение е порѫчано да допълни уставътъ за народнитѣ училища съ помощьта на инспекторитѣ на тия училища, които сѫ могли вече да се запознаятъ добрѣ съ положението на училищното дѣло въ всичкитѣ части на Княжеството. Освѣнъ това нему е порѫчано да обсѫди заедно съ просвѣщенитѣ духовни представители въпросътъ за окончателната наредба на духовнитѣ училища и да се допита до всичкитѣ вѣщи депутати за пълната программа на по-горнитѣ училища, както мѫжски, които сѫ вече отворени, така и женски, които има да се отварятъ слѣдъ малко време.

Свѣдѣнията, мислитѣ, белѣжкитѣ, които по тоя начинъ има да се събератъ, тукъ между представителитѣ на Княжеството, ще послужатъ на Привременното Управление, като материалъ, за по-нататъшнитѣ му организационни работи, които то трѣбва да извърши до нѣкой и другъ мѣсецъ, сирѣчь, додѣ истече срокътъ за неговата дѣятелность.

---

5. Отговоръ на „Български Гласъ“.*)

Въ 6-ий брой на достопочитаемий ви вѣстникъ, отъ 23 Януарий, вий извѣствате, че азъ считамъ държавний съвѣтъ незаконно избранъ за това, защото генералъ Домонтовичъ не дошълъ за министръ въ България. — Малко нѣщо по-прѣди вий бѣхте на друго мнѣние за тая работа (бр. 98 на „Български Гласъ“, отъ 31 Декемврий). Тогава увѣрявахте, че нѣколко лица, между които подразумѣвахте и мене,

*) Изъ в. „Марица“ год. V (1882), брой 371 (17 марта), стр. 4, стълб. 2.

считали изборитѣ за държавний съвѣтъ незаконни, „искали касспранието имъ и повикването на нови избори“ само и само по това, че тия избори излѣзли съвсѣмъ консерваторски. — И въ двѣтѣ тия извѣстия истинната е изопачена.

Мене, Господине редакторе, не такъви съображения сѫ подбудили да считамъ държавний съвѣтъ незаконноизбранъ; къмъ това заключение ме сѫ докарали нѣкои прискрѣбни нередовности, които на всѧдѣ по свѣтътъ се осѫждатъ като работи беззаконни. Иска ми се да вѣрвамъ, че всѣкий отъ вашитѣ безпристрастни читатели лесно може да види, какви сѫ тия нередовности, ако си даде трудъ да сравни „Временнитѣ правила за избиране членоветѣ на държавний съвѣтъ“ съ съставений на основание на тия „правила“ правителственъ списъкъ, обнародванъ въ 76-й брой на „Д. Вѣстникъ“, отъ 17 Октомврия. — Въ тоя списъкъ имаше записани 58 лица, нъ отъ тѣхъ токо-речи половината, около 26, бѣха записани незаконно. Отъ друга страна тукъ тѣ не бѣхѫ записани нѣколко добрѣ познати лица, които законътъ задължаваше правителството да внесе въ списъкътъ си. Не бѣхѫ записани, на примѣръ: И. Ивановъ, К. Станишевъ, А. Стояновъ (бивши губернатори и вицегубернатори), Евлогий Георгиевъ, Д-ръ Кировичъ, К. Цанковъ (дипломатически агенти) и пр. — нѣмаше въ правителственний списъкъ и мене, макаръ че и азъ нарочно мисля сьмь испълнявалъ въ България такъви дльжности, поради които законътъ ми даваше право да очаквамъ, че и моето име ще бѫде записано тамъ. Истина, че десеть дена прѣди извършването на изборитѣ тогавашний министръ на вѫтрѣшнитѣ дѣла уничтожи тоя списъкъ като незаконенъ, и го замѣни съ новъ, ужъ исправенъ списъкъ (Н-о 77 на „Държавенъ Вѣстникъ“ отъ 21 Октомврий). Това оправяние, обаче, освѣнъ гдѣто бѣше нищожно, защото се касаеше само до три-четире имена, нъ и породи нови, немаловажни нередовности. Една отъ тия нови нередовности, особно злѣ нарушаваше „временнитѣ правила“, които изрично казвахѫ, че правителственний списъкъ трѣбва да се обнародва едновременно съ указа за изборитѣ двѣ седмици прѣди назначенний за тия избори день. . . . . Има въ правителственний списъкъ и други нередовности, които никакъ не гармонираатъ съ духа на утвърденнитѣ отъ Негово Височество правила и уставъ за държавний съвѣтъ, нъ за моето оправда-

ние сѫ доста и горѣизброеннитѣ нередовности, които нарушихѫ не само духътъ, нъ и буквата на тия закони.

Ако желаете, господине редакторе, могѫ документално да докажа, че съмъ захваналь да считамъ изборитѣ за въ държавний съвѣтъ незаконни още прѣди да станѫтъ тия избори, още отъ 26 Октомврий, когато се извѣстихъ за горѣизложеннитѣ нередовности. Сѫщо така документално могѫ да докажя, че отъ 26 Октомврий не само ни единъ пѫть не съмъ мѣнувалъ това си мнѣние, нъ напротивъ повече и повече съмъ се утвърждавалъ въ него поради нѣкои нови нередовности въ по-нататъшний вървежъ на работата по изборитѣ. Между тия по-нови нередовности има една, съ която е свързано моето име, та считамъ за нуждно да спомена за нея. — Провѣряването на изборитѣ се отнело отъ върховний сѫдъ, защото нѣкои отъ неговитѣ членове станѫли лично заинтересовани въ тая работа, и се прѣдало на една коммиссия, съставена отъ лица все заинтересовани. Мене также назначили членъ въ тая коммиссия, която отъ своя страна ме избрала за членъ на една отъ секциитѣ си. — За всичко това, обаче, азъ се извѣстихъ токо отъ вѣстницитѣ, и то тогава, когато коммиссията си бѣше свършила работата! На всѫдѣ, когато назначаватъ нѣкого за членъ на нѣкаква коммиссия, извѣстяватъ го, и несоблюдението на това елементарно правило става причина да се счита незаконно всичкото дѣло на една такава коммиссия. Нъ подобно извѣщение мене не е прѣдавано нито отъ пощата, нито отъ телеграфа, нито пъкъ по другъ нѣкой начинъ. . . . . .

Ползувамъ се отъ тоя случай за да опровергнѫ още едно ваше извѣстие, което бѣше ви дало причина да ме уподобите на „елегантнитѣ кавалери“ (бр. 5 на Б. Гласъ). Разбирамъ извѣстието ви, въ което увѣряхте, че азъ до 20 Януария не съмъ билъ отговорилъ на нѣкаква-си телеграмма, съ която ми се извѣстявало, че съмъ назначенъ за членъ на държавний съвѣтъ. Като не зная, чия именно телеграмма подразумѣвахте въ това си извѣстие, принуденъ съмъ да кажя изобщо, че по въпросътъ за моето участие въ държавний съвѣтъ азъ съмъ получавалъ нѣколко телеграмми и на всѣка една съмъ отговарялъ незабавно, въ сѫщи день, и все по телеграфа. Това може да засвидѣтелствува и харковската телеграфна станция.

Покорно ви моля да напечатате въ най-близкий брой на достопочитаемий ви вѣстникъ настоящитѣ ми редове, извикани отъ такъви тежки обвинения, които азъ нѣмамъ право да оставямъ безъ отговоръ.

Бѫдете увѣрени въ приличнитѣ ми къмъ васъ почитания.

Харковъ 14. Февруарий 1882.

---

6. Изработването на Българската Конституция.*)

(Нѣщо отъ моитѣ спомени за това дѣло и за моето участие въ него).

Както Санъ-Стефански договоръ, така и Берлински трактатъ възлагаха изработването органически регламентъ (уставъ) за новосъздаденото Българско Княжество върхъ началника на русското окупационно управление, именно върхъ императорския русски комисаръ, за какъвъ биде назначенъ Князъ Александъръ Михаиловичъ Дондуковъ-Корсаковъ. Реченитѣ международни актове прѣдписваха на Императорския Комисаръ да извърши това дѣло съ помощьта на едно събрание отъ български първенци, de notables de la Bulgarie[1]), свикано отъ него прѣди избирането български князь. Отъ само себе се разбира, че свикването на такова събрание, отъ което се изискваше да вѣнчѣе и утвърди политическото устройство на една съвсѣмъ нова и изникнала толкова скоро държава, не можеше да стане прѣди да се введе въ нея какъвъ-годѣ народенъ граждански редъ и прѣди да се приготви потрѣбната за поддържането на тоя редъ народна войска. За тия прѣдварителни работи и за самото изработване органическия уставъ Санъ-Стефански договоръ учрѣждаваше въ младата българска държава едно приврѣменно русско окупационно управление отъ двѣ години (чл. VII, VIII). Не иска казване, че двугодишенъ срокъ за такви голѣми политически задачи бѣше повече отъ умѣренъ[2]), но Берлинский Конгресъ го скрати

*) Изъ сп. „Гражданинъ“ год. I, кн. V—VI (1904), стр. 346—363.

[1]) Берл. тракт. чл. IV, VII. — Въ Санъ-Стеф. договоръ чл. VII.

[2]) Нека припомнимъ, че при освобождението на княжествата Влашко и Молдавско отъ Турско-фанариотското управление за изработването въ нихъ ново народно управление и особни органически статути русската окупация тамъ подъ управление на графа Киселева се продължава шесть години, 828—1834

още по̀вече, токо речи на половина, като прѣдписа въ 347
чл. VII. XIV, че приврѣменното русско управление трѣбва да извърши вситѣ свои задачи не по́-късно отъ деветь мѣсеци слѣдъ ратификациитѣ на Берлинския трактатъ, сключенъ на 13 юлия н. ст. — Съ това свое рѣшение Берлинский конгресъ турна работата за държавното устройство на Българското Княжество въ едно много мѫчно положение, кое още по́вече затрудниха и другитѣ извършени въ Берлинъ измѣнения въ Санъ-Стефанския договоръ. Доста е да припомнимъ, че намаляването Санъ-Стефанската българска държава, токоречи на половина, нанесе люти рани на българскитѣ сърдца и ги накара да треперятъ за бѫдината на българския народъ, а при такова душевно състояние тогавашнитѣ български дѣйци не можѣха да се прѣдадатъ всецѣло на такава мирна работа, каквато се изискваше при изработването на органическия уставъ. И може да се каже, че членоветѣ на Търновското Учрѣдително Събрание, кои бѣха свикани за тая работа, отдаваха врѣмето си по́вечето на общебългарския въпросъ, къмъ който постоянно ги привличаха и Румелийско-Македонскитѣ прѣдставители, кои бѣха надошли тогава въ Търново. Тия обстоятелства не трѣбва да изпущатъ отъ-прѣдъ очитѣ си опие, кои се вематъ да прѣсѫждатъ и оцѣняватъ дѣятелностьта на русскитѣ и български дѣйци по изработването на българската конституция.

За това мѫчно дѣло Императорский Комисаръ захвана да се грижи и мисли, щомъ биде обнародванъ Берлинския трактатъ. Още отъ онова врѣме при моитѣ служебни срѣщи съ него той често отваряше рѣчь за това, какви трѣбва да бѫдатъ главнитѣ основи на българското държавно устройство. Добрѣ зная, че съ такви запитвания онъ се е обръщалъ и къмъ други български и русски дѣйци при срѣщата си съ нихъ. Въ началото на мѣсецъ октомврия, кога се захвана прѣнасянето на управлението му изъ Пловдивъ въ София, той и писменно се обръща къмъ нѣкои български дѣйци съ молба да му изложатъ по-подробно мнѣнията си върхъ горѣреченитѣ въпроси. Азъ такожде се удостоихъ да получа едно такова негово циркулярно писмо, отъ което и притурямъ при настоящата си статия едно копие, мислейки, че тоя циркуляръ, който до сега не е обнародванъ никѫдѣ, заслужава такова обнародване: той ясно показва, колко внимателно и съ каква прѣд-

пазливость неговий авторъ е пристжпялъ къмъ испълняването възложената върхъ него висока задача. — Особно много Императорския Комисаръ се трудѣше да си развѣщѣе добрѣ, какви именно българе трѣбва да се разумѣватъ подъ нотабилитѣ (les notables de Bulgarie), отъ които, спротивъ Берлинския трактатъ, трѣбваше да бѫде съставено учрѣдително българско събрание. — Слѣдъ дълго обмисляне той рѣши да състави това събрание не само отъ лица, кои заематъ високи духовни и граждански (правителственни и обществени) служби, но и отъ народни прѣдставители, избрани по единъ отъ десеть хиляди душъ, сѫщо и отъ прѣдставители на нѣкои български учрѣждения и общества, кои сѫ принасяли полза на българ-
348 ския народъ прѣди освобождението му. — За жалость, при испълняването на това рѣшение станаха нередовности, по причина на които, на примѣръ, отъ Търновския и Берковския окржзи се поискаха и избраха еднакво число прѣдставители (по петь), макаръ, че въ първия отъ тие окржзи населението бѣше около два пѫти по́-многобройно. — На тая нередовность, коя произлѣзе отъ испратенитѣ въ централното управление изъ окржзитѣ невѣрни статистически свѣдѣния (на бързѣ събрани), биде обрънато внимание, но за оправяне не оставаше врѣме.

Къмъ рѣшението на Императорския Комисаръ да състави учрѣдителното събрание по́вечето отъ народни избранници неодобрително се отнесоха нѣкои лица, особно изъ дипломатическитѣ сфери. Едни казваха, че съ това свое рѣшение, както изобщо съ своята любезна обноска съ българетѣ, той гледа да разположи българския народъ къмъ себе си така, каквото да го избератъ за български князь. Други отиваха по-далеко: подозираха го, че чрѣзъ тие народни избранници той мисли да отвлече учрѣдителното събрание отъ задачата му и да направи отъ него единъ опасенъ центъръ за агитации противъ Берлинския трактатъ. Нека припомнимъ, че нѣкои отъ тогавашнитѣ дипломати стоваряха върхъ Императорския Комисаръ отговорностьта и за бурнитѣ движения и приготовления, кои се извършваха въ Източна Румелия прѣзъ тогавашнитѣ зимни и пролѣтни мѣсеци. Въ изпратената по онова врѣме отъ маркиза Салисбери депеша въ Петербургъ ясно се казваше, че всички тия движения се ржководятъ отъ русскитѣ дѣятели въ София, които всякакъ се стараяли да

увѣрятъ българетѣ, че Источна Румелия лесно може да стане
часть отъ българското княжество. — Освѣнъ гореказанитѣ
обвинения и подозирания, мнозина правѣха Императорския
Комисаръ отговоренъ и за всички онія нередовности и буйни
сцени, што ставаха по нѣкога въ Учрѣдителното Търновско
Събрание, казуваеки, че ако той да не бѣше пусналъ въ ре-
ченото събрание различни демократически елементи, то всичко
би отивало тамъ тихо, мирно и пр. — Слѣдъ многошумното
засѣдание отъ 27 марта нѣкои високопоставени дипломати
дори се взеха да работятъ енергически за растурата на това
събрание и за замѣняването му съ друго, съставено не отъ
народни избранници, а по назначение отъ лица, познати по
своята умѣреность и т. н. — И тая агитация можеше да
постичне своята цѣль, ако знаменития тогавашенъ воененъ
министъръ графъ Д. А. Милютинъ не поддържѣше Импера-
торския Комисаръ въ една много тежка за него минута . . . .

Приготвянето проекта за органическия уставъ Импера-
торский Комисаръ възложи върхъ достойния организаторъ и
управителъ на сѫдебния отдѣлъ въ Българското Княжество
С. И. Лукьяновъ, кой при извършването на това дѣло се е
ползувалъ отъ конституциитѣ на съсѣднитѣ балкански дър-
жави — Гърчка, Румунска и особно Сърбска, но при това е
и вземалъ во внимание и отговоритѣ, дадени отъ нѣкои бъл-
гарски дѣйци на горѣреченитѣ писменни запитвания, съ които
Императорский Комисаръ се обръща къмъ нихъ. — Нѣколко
членове отъ проекта, именно онія, въ които се говорѣше за
вѣрата (гл. IX) и за народното учение трѣбваше да редак- 349
тирамъ азъ, като управитель отдѣла на народното просвѣще-
ние и на духовнитѣ дѣла. — При редактирането имъ азъ
особно много мислихъ върху единъ отъ нихъ, именно върху
чл. 38, въ който трѣбваше да се опрѣдѣлятъ църковнитѣ от-
ношения на Българското Княжество. — Берлинский конгресъ,
който раскѫса политически българския народъ на нѣколко
части, направи и едно постановление, сгодно за упазване на-
шето народно единство. То се намира въ 62 членъ на Бер-
линския трактатъ и гласи, че въ Оттоманската империя la
liberté et la pratique extérieure de tous les cultes sont assu-
rées à tous et aucune entrave ne pourra être apportée soit à
l' organisation hiérarchique des différentes communions, soit à
leurs rapports avec leurs chefs spirituels (свободата и въ-

кашнитѣ свѣщеннодѣйствия и дѣяния на всѣко едно вѣроисповѣдание сѫ оздравени и никаква спънка не може да се прави нито въ иерархическото устройство на разнитѣ религиозни общини, нито пъкъ въ сношенията имъ съ нихнитѣ духовни глави, или началници).

Това постановление не само даваше на българетѣ възможность да запазятъ своята църковна независимость, макаръ още и непълна, и своето църковно единство, достигнати слѣдъ дълговрѣменни трудове и тежки жертви съ учрѣждаването на Българската Екзархия, но още ги и улесняваше да рѣшатъ църковния си въпросъ спротивъ отдавнашното свое желание, сирѣчь, да възстановятъ старото българско Прѣславско-Охридско патриаршество или архиепископство, което е сѫществувало непрѣкѫснато пóвече отъ осемь вѣкове, признавано е било за каноническо и отъ другитѣ автокефални църкви, па е било уничтожено съ насилствени начини отъ цариградската патриаршия прѣзъ втората половина на 18-ти вѣкъ. — И можѣше да се мисли, че не е яко далече врѣмето, кога полунезависимата (канонически) Българска Екзархия ще бѫде замѣнена съ съвсѣмъ самостоятелно българско архиепископство или патриаршество, което и пó-скоро и пó-лесно ще може да прибере въ българския духовенъ вѫртоградъ и ония български краища, които всѣ още оставаха вънъ отъ него.

Имайки прѣдъ видъ рѣчената перспектива, коя Берлинския трактатъ отваряше за българския църковенъ въпросъ, азъ намѣрихъ за най-сгодно да редактирамъ рѣчения 38 членъ отъ проекта за органическия уставъ така:

„Българското Княжество отъ църковна страна, като съ„ставлява една часть отъ Българската църковна область, на„мира се въ зависимость отъ Върховното началство на Бъл„гарската църква, дѣто оно и да се намира. Чрѣзъ това Вър„ховно началство Княжеството съхранява единението си съ „Вселенската Източна църква въ всичко, що се отнóси до „догматитѣ на Вѣрата“. — По тоя въпросъ азъ тогава бѣхъ съставилъ една доста подробна записка, която четохъ и въ Съвѣта на Императорския Комисаръ, и въ едно частно събрание на Българската Екзархия[1]), въ което (събрание)

[1]) Прѣзъ мѣсецъ Септемврия, кога Екзархията имаше сѣдалището си въ Пловдивъ.

освѣнъ Негово Блаженство Екзарха Йосифъ, присѫтствоваше 350
Докторъ Чомаковъ и нѣколко други отъ старитѣ дѣйци по Българский църковенъ въпросъ. Четохъ я и на много други български дѣйци, които добрѣ оцѣняваха важностьта на българския църковенъ въпросъ. И всички тия лица напълно одобриха съдържанието на тая моя записка[1]), която съдържаше подробна мотивировка на изложенитѣ въ горѣприведения чл. 38 положения за църковнитѣ отношения на Българското Княжество. Толко повече азъ бѣхъ изненаданъ, кога въ Търновското учрѣдително народно събрание се захвана обсѫждането на тоя членъ. Щомъ той биде прочетенъ, дигна се Доростоло-Червенски митрополитъ Григорий и изрече противъ него доста много бѣлѣжки, доказвайки, че Българското Княжество, като свободна държава, трѣбвало да си има свободна, независима църква, и да не се подчинява на Екзархията, която се намѣрва въ чужда държава и т. н. Тия доказвания на митрополита Григория, кои поддържаше и бивший екзархъ Антимъ и кои бѣха насочени противъ църковното единство на българския народъ, извикаха живостни и дълги разисквания, които заузеха токо речи цѣли двѣ засѣдания на 23 и 24 Марта. — Мнозина отъ най-личнитѣ оратори, и консерватори и либерали, взеха горещо участие въ тие разисквания, които се свършиха съ това, че народното събрание единодушно рѣши да се приеме прѣдметний 38 членъ така, както е редактиранъ въ проекта съ замѣняване думата началство съ власть и съ поясняване, че Св. Синодъ е върховната духовна власть на българската църква. Съ тия малки на гледъ измѣнения, които народнитѣ прѣдставители трѣбваше да направятъ, за да привлекатъ и архиереитѣ къмъ своето рѣшение, многошумний 38 членъ отъ проекта биде внесенъ въ Конституцията (като членъ 39).

Отъ мене бѣше вземенъ и послѣдний членъ отъ проекта за органическия уставъ, именно членъ 170, въ който се казваше, че „тоя уставъ ще има сила и дѣйствие за петь години, слѣдъ изминаване на които трѣбва да се прѣгледа“.

---

[1]) Тя бѣше написана на русски езикъ. — По-послѣ покойния протоиерей Тодоръ Митовъ я прѣведе на български и я напечата съ малки нѣкои измѣнения въ първия софийски журналъ „Християнско Братско Слово“. — [Вж. которѣ ст. № 1, стр. 59—65].

Тука трѣбва да кажа, че по въпроса за държавното устройство на младата българска държава и азъ давахъ доста подробно писменно мнѣние на Императорския Комисаръ въ отговора си на неговото горѣспоменато писмо. — Въ тоя свой отговоръ азъ обърщахъ особно внимание на това, че окупационното русско управление, при онова скратяване, което Берлинския конгресъ направи въ срока на неговата дѣятелность, не ще да може да введе вситѣ най-потрѣбни за една държава наредби. По тая, па и по други нѣкои причини, новото народно българско правителство, което трѣбва да бѫде конституционно, ще има потрѣба прѣзъ първитѣ свои години отъ единъ постоянно функционирующъ законодателенъ органъ, а такъвъ органъ не може да се направи отъ народното събра-
351 ние, което ще бѫде доста многобройно. — За излазене изъ това мѫчно положение азъ прѣдлагахъ да се учрѣди въ младата българска държава за прѣзъ първитѣ ѝ шесть-седемъ годинъ, освѣнъ народно събрание, и другъ единъ законодателенъ органъ, именно *постояненъ народенъ съвѣтъ* отъ 12 членове, такожде избирани отъ народа изъ-между лица съ извѣстенъ умственъ (образователенъ) цензъ и съ доказана опитность въ общественнитѣ и държавни дѣла. На тоя съвѣтъ да се възложи прѣглеждането, одобряването и даже изработването нови наредби и разпорѣждания, когато стане неотложно нужно да се введатъ въ разнитѣ клонове на управлението, ако такви наредби и разпорѣждания не закачатъ бюджета, не измѣняватъ размѣра на държавнитѣ приходи и разноски. Всички финансови въпроси и дѣла да се оставатъ всецѣло на народното събрание, на което да се остави такожде контролирането дѣятелностьта на постоянния народенъ съвѣтъ. На това устройство на законодателната власть въ новата българска държава азъ прѣдлагахъ да се даде приврѣменъ характеръ, отъ седемъ години. — Такова едно конституционно устройство не е нѣщо ново, то се е практикувало и въ други държави, практикува се и сега въ нѣкои европейски конституции. Подобно нѣщо биде введено по-послѣ и въ органическия уставъ на Источна Румелия. — Румелийския постояненъ комитетъ, както по числото на своитѣ членове, така и по своитѣ пълномощия да издава *публично-административни правилници*, имѣщи законодателна сила, наумѣва проектираний отъ мене за въ Княжеството народенъ съвѣтъ. Разликата

между нихъ щѣше да бѫде въ това, че законодателнитѣ пълномощия на моя народенъ съвѣтъ бѣха по́-широки.

Моитѣ мнѣния, за които тукъ е рѣчь, бидока одобрени отъ Императорския Комисаръ и отъ С. И. Лукьянова, но азъ имъ прѣдадохъ писменния си отговоръ твърдѣ късно на 9-ти Декемврия[1]), когато проекта за органическия уставъ бѣше вече готовъ и не оставаше врѣме за голѣми прѣправки въ него, понеже прѣди да бѫде прѣдставенъ на Българското учрѣдително Народно Събрание, той трѣбваше да бѫде изпращанъ въ Петербургъ за прѣглеждане и одобряване[2]). — При такви обстоятелства тѣ могоха да се възползуватъ само отъ мнѣнието ми, че първия български органически уставъ трѣбва да има приврѣменен характеръ. Това мое мнѣние и притуриха въ края на проекта съ измѣняване седмогодишния срокъ на петгодишенъ. При това ме задължиха, кога бѫде свикано учрѣдителното народно събрание, да запозная неговитѣ членове и съ другитѣ свои мнѣния за организацията на народ- 352
ното прѣдставителство и за разпрѣдѣляването на законодателната власть, та ако ги одобрятъ, да се възползуватъ отъ нихъ при обсѫждането органическия уставъ.

Това си задължение азъ и испълнихъ въ едно отъ засѣданията на 15-точленната комисия, която учрѣдителното събрание избра на 7-й и 10-й марта за да изучи проекта за органическия уставъ, па да приготви рапортъ, въ който да бѫде показано, трѣбва ли да се правятъ въ него нѣкакви принципиални или частни измѣнения и какви именно. Членоветѣ на тая комисия, въ коя азъ прочетохъ всичката своя записка за държавното устройство на българското княжество, се отнесоха много сочувствено къмъ изказанитѣ въ нея мнѣния и прѣдложения, нарѣкоха ги най-сгодни за тогавашнитѣ нужди на нашето отечество и т. н. — Но поради партизански съображения по́вечето отъ нихъ се страхували[3]) да прѣпоржчатъ на народното събрание проектирания отъ мене постояненъ съвѣтъ, съставенъ отъ 12 души,

[1]) Причината на това окъсняванье бѣше едно пѫтуванье, което азъ тогава трѣбваше да направя въ Русия и което се продължава около единъ мѣсецъ.

[2]) Прѣглеждането е ставало въ една коммисия, която е била съставена при Министерството на Иностраннитѣ Дѣла и въ която е участвовалъ също профессорътъ на международното право Градовски. Любопитно е, че измѣненията, които бѣха направени въ тая комисия, се отличаваха съ либераленъ характеръ.

[3]) Глед. въ вѣстникъ Марица отъ 13 априлъ 1879.

все народни избранници, и на мѣсто него намѣрили за добро да прѣдложатъ учрѣждането с е н а т ъ, или горна камара, която да контролира дѣятелностьта на народното събрание и да се състои отъ 25 членове: 15 назначени отъ Княза, около 7 по право (заемащи високи духовни и свѣтски служби) и само около 3 да се избиратъ отъ народа. Тая горна камара, или сенатъ, направи много лошо впечатлѣние на народнитѣ прѣдставители, които я и отхвърлиха въ засѣданието си отъ 21 марта по прѣдложенията на Каравелова и Славейкова. Отхвърлянето стана по единъ твърдѣ непарламентаренъ начинъ, та покрай сената биде осѫденъ и отхвърленъ и цѣлия рапортъ на комисията, макаръ че тя работи надъ тоя рапортъ цѣли десеть деня и бѣше внесла въ него и нѣколко такви с ъображения, които заслужаваха да се вематъ въ внимание, особно по това, че между нихъ имаше и нѣколко разумни методологически белѣжки за начина на обсѫждането проекта.

Пѫтемъ ще забелѣжа, че въ това бурно засѣдание на 21 марта и най-много поради сенатския, или горнокамарски въпросъ, главнитѣ оратори и водители въ събранието се раздѣлиха на двѣ принципиално различни партии, консерваторска и либерална, или както ги наричаха тогава — умѣрени и буйни[1]).

Но да се върна пакъ на рѣчьта си. Меншиството отъ членоветѣ на горѣречената парламентарна 15-точленна комисия, между които билъ и г. Цанковъ[2]), заявили, че ще поддържатъ въ народното събрание моето мнѣние за организацията на народното прѣдставителство, но това не стана, за-
353 щото, види се, не оставаше вече и врѣме на народнитѣ прѣдставители да правятъ нѣкакви сѫществени измѣнения и вставки въ проекта на органическия уставъ. Доста е да приномня, че къмъ обсѫждането на проекта събранието можа да пристѫпи едвамъ на 22 марта, кога до назначения въ Берлинския трактатъ за тая работа срокъ оставаха около двѣ недѣли врѣме, та и оно падаше на двѣтѣ свещенни за Хри-

[1]) Антипатии между нихъ се забелѣжваха и по̀ прѣди, особно въ онія бурни събрания, които ставаха вънъ отъ народното събрание, още прѣди неговото откриване, та и послѣ и въ които се обсѫждаше най много общебългарския въпросъ. Тоя въпросъ се повдигá и въ народното събрание два-три пѫти и веднѫжъ извика бурна прѣпирня между нѣкои отъ водителитѣ на тие партии. Но до 21 марта не са забелѣжваха никакви принципиални разници между политическитѣ имъ възгледи.

[2]) Глед. въ Марица 1879 апр. 13.

стиянетѣ седмици — страстната и свѣтлата, защото въ оная година Великденъ се празднуваше на 1 априлия.

Прѣзъ това врѣме депутатитѣ се много трудиха, събираха се на засѣдание всѣки дѣлниченъ день, но все не могоха да съставятъ повече отъ деветь засѣдания, въ които бѣше немислимо да се правятъ основателни обсѫждания и прѣработване на проекта. — Това го добрѣ съзнаваха и народнитѣ прѣдставители, та нѣколцина отъ нихъ, Т. Икономовъ, П. Ангеловъ и др, прѣдложиха да се поизмѣнятъ само три-четери члена отъ проекта, а всичкитѣ други да се приематъ безъ всѣкакви измѣнения. И това прѣдложение, което подкрѣпи и Цанковъ, па до нѣйдѣ и Славейковъ, не извика сериозни възражения, но все биде рѣшено да се прочете проекта членъ по членъ, па дѣто му е мѣстото, тамъ и да се поизмѣни. Така и направиха.

Четенето, кое се захвана на 22 марта, отиваше доста скоро, особно слѣдъ 27 марта, кога високитѣ духовни прѣдставители и водителитѣ на консервативната партия напуснаха събранието и не влазиха вече въ него, до кѫдъ не се свърши обсѫждането на цѣлия проектъ.

При това четене и обсѫждане най много врѣме, токорѣчи двѣ засѣдания (23 и 24 марта), погълна горѣспоменатия членъ 38, въ който се опрѣдѣляваха църковнитѣ отношения на Княжеството и който все пакъ биде приетъ съ твърдѣ малки измѣнения. — Цѣло засѣдание, на 27 марта, биде посветено на четери-петь члена, въ които се говорѣше за свободата на печата, за свободата на събранията и пр. Въ това засѣдание, което смалъ не извика разтурата на учрѣдителното събрание, биде внесенъ въ конституцията единъ новъ членъ (83), който подигна голѣмъ шумъ и гълчъ, — той прѣдоставяше на българскитѣ граждане право да съставляватъ дружества безъ всѣкакво прѣдварително разрѣшение. Още по-голѣмъ шумъ подигна въ сѫщото засѣдание направеното тогава ново и пакъ несполучливо опитване отъ страна на консерваторитѣ да се внесе въ конституцията проектирания отъ нихъ сенатъ. — Доста дълго врѣме депутатитѣ се спираха (въ засѣданието си отъ 28 марта) и на членъ 79, въ който се говорѣше за състава на народното събрание. Тукъ се направиха твърдѣ важни измѣнения: изхвърлиха се депутатитѣ по право (по

служба) и по назначаване отъ Княза и се замѣниха всѣ съ народни избранници.

Обсѫжданията на реченитѣ седемь, осемь членове заеха около четери засѣдания, а останалитѣ членове (около 160) трѣбваше да бѫдатъ обсѫдени въ петь засѣдания и обсѫжданията имъ, разбира се, трѣбваше да ставатъ твърдѣ скоро. —
354 Повечето отъ нихъ се приемаха безъ всѣкакви измѣнения, а при оние, въ които се правѣха нѣкои измѣнявания[1]), допълняния или пъкъ вставки[2]), всичко това се извършваше все на бързо. Още по̀скоро се извършваше работата съ ония членове, които бидоха изхвърлени, макаръ че между тѣхъ се намѣрваха и членове 142—148 за Държавния Съвѣтъ, за негова съставъ и за неговитѣ функции.[3]) Все ми се ще да вѣрвамъ, че Учрѣдителното Събрание би направило голѣмо добро на Българското Княжество, ако, намѣсто да исхвърга така скоро Държавния Съвѣтъ, се отнѣсеше съ по̀-голѣмо внимание къмъ него и го приемеше съ нѣкои измѣнения. Такива измѣнения можѣха да се направятъ и въ състава на Държавния Съвѣтъ и въ неговитѣ функции. Назначаванитѣ отъ Княза съвѣтници лесно можѣха да се замѣнятъ съ народни избранници, а пъкъ въ функциитѣ лесно можѣше да се притури още единъ пунктъ, който да дава право на Съвѣта да обсѫжда и одобрява различни наредби и разпорѣждания, каквито станатъ неотложно потрѣбни промежду сесиитѣ на народното събрание. — Съ тия измѣнявания и допълнявания Държавния Съвѣтъ би могълъ да замѣни до нѣйдѣ проектирания отъ мене народенъ съвѣтъ, който азъ и тогава намѣрвахъ, па и сега още намѣрвамъ до нѣмай-кѫдѣ нуженъ за прѣзъ първитѣ петь—шесть годинъ отъ живота на младата българска държава.

---

[1]) Горѣказанитѣ измѣнения, които станаха въ чл. 79 и се отнасяха къмъ състава на народното събрание, се повториха и въ чл. 137, дѣто се говорѣше за състава на Великото Народно Събрание. Отъ другитѣ измѣнения заслужва да се спомене онова, кое стана въ чл. 33 и се касаеше до обдържането на князя и на княжеския дворъ (сравн. въ Констит. чл. 35).

[2]) По̀-голѣми допълняния, вставки или и цѣли нови членове се направиха въ десетина мѣста (сравн. въ Констит. чл. чл. 3, 23, 58, 59, 61, 75, 80, 83, 108).

[3]) Освѣнъ тие членове, бидоха исхвърлени още два члена, именно чл. 35, който даваше право на Народното Събрание да опрѣдѣлява дарове (дотации) на Князя изъ държавнитѣ имоти, и чл. 170, въ който се казваше, че първия органически уставъ ще има сила и дѣйствие за петь години.

Ако да бѣше приетъ Държавния Съвѣтъ и при това поизмѣненъ така, както казахъ, то първитѣ български министерства, консерваторски, либерални, демократски и пр., не щѣха да иматъ никакви основания да искатъ така често отъ народнитѣ събрания различни законодателни пълномощия, които извикваха толкова голѣми кавги и крамоли.... Па и първия младъ български Князь надали щѣше да дохожда до тамъ, дѣто също така да поиска и да получи отъ Свищовското Велико Народно Събрание оние злополучни пълномощия, които струваха толкова скѫпо на българския народъ не само отъ къмъ материална страна, но и отъ морална. — Съ тие свои белѣжки азъ ни най-малко не мисля да прѣкарямъ членоветѣ на Учрѣдителното Търновско Събрание, понеже зная добрѣ, колко нихнитѣ умове и рѫцѣ бѣха свързани съ назначения отъ Берлинския конгресъ до немай-кѫдѣ кѫсъ срокъ за изработването на Българската Конституция.

Харьковъ, 1904, августъ.

М. Дриновъ.

Р. S. Грижата за прѣвождане проекта за органическия 355
уставъ отъ русски на български биде възложена върхъ мене и въ тая работа много ми спомогнаха моитѣ достойни помощници въ отдѣла на Народното Просвѣщение и Духовнитѣ Дѣла, г. П. Генчевъ и г. И. Гюзелевъ. Они ведно съ Р. М. Каролева и покойния И. А. Ковачева, при малка една помощь отъ моя страна, направиха послѣдньото прѣглеждане и уреждане българския текстъ на Конституцията отъ страна на езика и правописанието ѝ. Всичко това трѣбваше да се върши нàскоро, защото врѣмето не търпѣше, та не е чудно, че въ реченитѣ наши коллективни работи се вмъкнаха нѣкои нередовности, които обаче не сѫ нито много, нито пъкъ яко голѣми.

Ще си дозволя тукъ да оправя и една моя нередовность, за която отдавна ме бие совѣсть. Тя се отнася до моята „Записка за дѣятелностьта на приврѣменното русско управление въ България“, записка, която по поржчка на Императорския Коммисаръ азъ написахъ и прочетохъ въ Търновското Учрѣдително Събрание на 14 марта и която биде напечатана

по руски и по български, като притурка къмъ Дневницитѣ на събранието. Между русския и българскія текстове, напечатани успоредно, единъ срѣщу други, срѣщатъ се самъ тамъ разногласия, които бидоха и забелѣжени отъ нѣкои тогавашни, та и по сетнѣшни читатели. Тия разногласия, кои не сж яко голѣми, произлѣзоха така. Записката си азъ испърво бѣхъ написалъ по руски (въ София), па послѣ като я прѣвождахъ на български (въ Търново), дозволихъ си да допълня българскія текстъ самъ-тамъ съ нѣкои и други пояснителни белѣжки, които мислѣхъ да внеса и въ руския текстъ но послѣ при печатането на записката ми. Но печатането отиваше много бързо и не можеше да ме прѣчака единъ два деня, прѣзъ които бѣхъ прѣтрупанъ съ много други неотложни работи. По тие причини азъ не могохъ да прѣгледамъ корректурнитѣ листове на записката си, която и излѣзе на свѣтъ съ реченитѣ разногласия, които повтарямъ, не сж яко голѣми и несъдържатъ нѣкакви фактически искривявания.

М. Д.

Притурки.

356 № 1

Императорскій
Россійскій Коммиссарь
въ Болгаріи
Октября 1878 года
Г. Филиппополь
№ 2

Милостивый Государь,

Маринъ Степановичъ,

На основаніи Берлинскаго трактата Сѣверная Болгарія должна образовать самоуправляющееся Княжество, во главѣ коего будетъ поставленъ князь, избраный народомъ. Но предварительно избранія князя, собранію болгарскихъ нотаблей, имѣющему быть созваннымъ въ Тырновѣ, предложено будетъ разсмотрѣть и утвердить Уставъ государственнаго устройства Болгаріи, коимъ опрѣдѣлятся, съ одной стороны, права князя, а съ другой права Българскаго народа и мѣра его участія въ управленіи страною, при посредствѣ необходимыхъ для того государственныхъ учрежденій.

Составленіе сего Устава Императорскимъ Россійскимъ правительствомъ возложено на меня, въ качествѣ Императорскаго Коммиссара въ Болгаріи.

Считая моимъ непремѣннымъ долгомъ при исполненіи столь важной задачи ознакомиться со взглядами и желаніями почтеннѣйшихъ представителей Болгарскаго народа, обращаюсь къ Вашему просвѣщенному содѣйствію въ столь великомъ дѣлѣ будущаго политическаго устройства и, препровождая къ Вашему Превосходительству прилагаемую при семъ программу вопросовъ, увѣреннымъ нахожусь, что одушевленные чувствомъ патріотизма и великостью предстоящей задачи, Ваше превосходительство не откажетесь служить общему дѣлу возрожденія и прочнаго Государственнаго устройства Болгарскаго народа, изложивши на письмѣ, съ полною откровенностью и, по возможности, въ самомъ непродолжительномъ времени Ваше мнѣніе о томъ, какой образъ правленія и какія формы государственнаго устройства считается наилучшими и наиболѣе соотвѣтствующими для Вашего освобожденнаго отечества.

Примите увѣренія въ совершенномъ почтеніи и преданности.

Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

Вопросы, приложенные къ письму Князя А. М. Дондукова — Корсакова. 357

1. Изъ какихъ лицъ должно быть составлено Народное собраніе для избранія князя.
2. Къ какому вѣроисповѣданію должна принадлежать царствующая династія.
3. Если избранный князь не будетъ принадлежать къ восточной православной вѣрѣ, то долженъ ли онъ принять ее.
4. Обязано ли все его потомство воспитываться въ православной вѣрѣ или только мужеское поколѣніе.
5. Если княжеское достоинство будетъ наслѣдственнымъ, то какой установить порядокъ престолонаслѣдія и слѣдуетъ ли исключить лицъ женскаго пола.
6. Въ случаѣ смерти князя безъ потомства, или въ случаѣ несовершеннолѣтія наслѣдника, какъ образовать регенство, а

затѣмъ въ какой срокъ въ первомъ случаѣ долженъ послѣдовать выборъ новаго князя.

7. Съ какого возраста наступаетъ совершеннолѣтіе князя.
8. Какою властью долженъ быть облеченъ князь, ограниченною или неограниченною.
9. Если князь будетъ облеченъ ограниченною властью, то какъ организовать участіе народа въ дѣлѣ управленія страною.
10. Слѣдуетъ ли ограничиться одною обыкновенною Палатою представителей, или для нѣкоторыхъ особенно важныхъ случаевъ должно быть допущено, подобно тому какъ въ Сербіи, великое народное собраніе.
11. Какія лица должны засѣдать въ палатѣ: исключительно ли избраные отъ народа, или и назначеные по усмотрѣнію князя. Какимъ порядкомъ избирать представителей.
12. Какія права предоставить палатамъ при обсужденіи законовъ, бюджета, податей и налоговъ.
13. Сколько должно быть министровъ и какъ опредѣляется ихъ отвѣтственность.
14. О Совѣтѣ министровъ и объ обязанностей его.
15. Слѣдуетъ ли учредить Сенатъ или Государственный Совѣтъ и изъ какихъ лицъ они должны состоять: исключительно ли изъ лицъ назначаемыхъ княземъ, или частью изъ выборныхъ отъ народа, а частью изъ назначаемыхъ по усмотрѣнію князя.
16. Въ какомъ размѣрѣ слѣдуетъ предоставить содержаніе князю.

---

358 Императорски Руски Комисарь въ България Октомври 1878 год. гр. Пловдивъ. № 2.

(Прѣводъ).

Милостиви Господине,

Маринъ Степановъ,

Възъ основа на Берлинския трактатъ Сѣверна България трѣба да образува едно самоуправляваще се княжество, на чело на което ще бѫде поставенъ князь, избранъ отъ народа. Но прѣди да се избере князя, на събранието на българскитѣ първенци, което ще бѫде свикано въ Търново, ще бѫде прѣд-

ложено да разгледа и утвърди уставътъ за държавната уредба на България, съ който ще се опрѣдѣлятъ, отъ една страна, правата на князя, а отъ друга, правата на българския народъ и въ каква мѣрка ще бѫде участието, което той ще вземе въ управлението на страната, чрѣзъ посрѣдството на необходимитѣ за това държавни учреждения.

Съставянето на тоя Уставъ биде възложено отъ Императорското Руско правителство на мене, въ качеството ми на Императорски Комисарь въ България.

Като смѣтамъ за мой непрѣмѣнъ дългъ при изпълнението на тая толкова важна задача да узная възгледитѣ и желанията на най-почтеннитѣ прѣдставители на българския народъ, обръщамъ се къмъ Вашето просвѣтено съдѣйствие въ това толкова велико дѣло на бѫдната политическа уредба и, като прѣпращамъ на Ваше Прѣвъзходителство приложената при това програма на въпроситѣ, увѣренъ съмъ, че въодушевени отъ чувството на патриотизъмъ и отъ великостьта на прѣдстоящата задача, Ваше Прѣвъзходителство не ще откажете да послужите на общото дѣло на възраждането и трайната държавна уредба на българския народъ, като изложите писмено, съ пълна откровеность и, по възможность, въ най-кѫсо врѣме Вашето мнѣние върху това: кой начинъ на управление и кои форми на държавна уредба се смѣтатъ най-добри и най-съотвѣтни за Вашето освободено отечество.

Приемете увѣрение въ съвършено почитание и прѣданость

Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

Въпроси, приложени къмъ писмото на Князя А. М. Дондукова — Корсакова.

1. Отъ какви лица трѣба да бѫде съставено Народното събрание за избирането на князя.
2. На кое вѣроизповѣдание трѣба да принадлежи царствующата династия.
3. Ако избранiятъ князь не ще принадлежи на православ- 359
ната вѣра, то длъженъ ли ще бѫде да я приеме.

4. Длъжно ли ще бѫде цѣлото негово потомство да се възпитава въ православната вѣра или само мѫжкото поколѣние.
5. Ако княжеското достоинство бѫде наслѣдствено, то какъвъ редъ на прѣстолонаслѣдието да се установи и трѣба ли да се изключатъ лицата отъ женския полъ.
6. Въ случай че князьтъ се помине, безъ да остави потомство, или въ случай на непълновръстность на наслѣдника, какъ да се учрѣди регенство, и слѣдъ това въ какъвъ срокъ въ първия случай трѣба да послѣдва избирането на новия князь.
7. На коя възрасть князьтъ става пълновръстенъ.
8. Съ каква власть трѣба да бѫде облѣченъ князьтъ, съ ограничена или неограничена.
9. Ако князьтъ бѫде облѣченъ съ ограничена власть, то какъ да се организува участието на народа въ управлението на страната.
10. Трѣба ли да се учреди само едно обикновено събрание на прѣдставители, или за нѣкои особно важни случаи трѣба да се допусне, както е въ Сърбия, великo народно събрание.
11. Какви лица трѣба да засѣдаватъ въ събранието: само избрани отъ народа, или и назначени по усмотрѣнието на князя. По какъвъ редъ да се избиратъ прѣдставителитѣ.
12. Какви права трѣба да се прѣдоставятъ на събранията при обсѫжданието на законитѣ, бюджета, данъцитѣ и бериитѣ.
13. Колцина трѣба да бѫдатъ министритѣ и какъ се опрѣдѣля тѣхната отговорность.
14. За министерския съвѣтъ и за неговитѣ длъжности.
15. Трѣба ли да се учреди Сенатъ или Държавенъ Съвѣтъ и отъ какви лица тѣ трѣба да се състоятъ: само отъ лица назначавани отъ князя или една часть избрани отъ народа, а друга назначавани по усмотрѣнието на князя.
16. Въ какъвъ размѣръ трѣба да бѫде сумата за обдържане на князя.

№ 2

Отвѣтъ профессора Дринова на вопросы Императорскаго Коммиссара, Князя А. М. Дондукова-Корсакова, касательно государственнаго устройства Болгарскаго Княжества.

Въ настоящее время для меня представляется крайне затруднительнымъ и даже невозможнымъ высказать какое-либо опредѣленное мнѣніе объ окончательномъ государственномъ устройствѣ Болгарскаго княжества. Кризисъ, столь внезапно наступившій въ политической жизни Болгаръ, далеко еще не оконченъ: онъ, естественно, долженъ былъ охватить всѣ слои населенія, всѣ отрасли народной жизни, гдѣ дѣйствія его еще
въ полномъ разгарѣ. Пока сколько нибудь не обрисуются по- 360
слѣдствія этого переворота для экономическаго и соціальнаго быта страны, всякія соображенія касательно окончательнаго политическаго устройства ея, мнѣ кажется, будутъ отличаться теоретическимъ характеромъ и при примѣненіи ихъ неминуемо должны оказаться нѣкоторыя неудобства, могущія повлечь съ самаго начала къ весьма неблагопріятнымъ послѣдствіямъ. Къ тому же, если надежды Болгаръ на отмѣну, или, по крайней мѣрѣ, на улучшеніе созданнаго имъ Берлинскимъ трактатомъ положенія останутся тщетными и, если, вслѣдствіе этого, только что начатая управленіемъ Императорскаго Россійскаго Коммиссара дѣятельность по созданію политическаго быта новаго княжества дѣйствительно должна будетъ кончиться весною согласно Берлинскому трактату, то на долю Болгаръ придется слишкомъ много самимъ достраивать, на что, естественно, и должна быть направлена, главнымъ образомъ, ихъ государственная дѣятельность на первыхъ порахъ. При недостаточной подготовкѣ Болгаръ къ этому дѣлу, оно въ ихъ рукахъ пойдетъ весьма медленно, такъ что на довершеніе его понадобится съ ихъ стороны по крайней мѣрѣ пятилѣтняя дѣятельность. А формы государственнаго строя, пригодныя для обыкновеннаго времени, могли бы оказаться крайне стѣснительными для такой, по преимуществу, учредительной эпохи. — Въ виду всего этого, мнѣ кажется, въ настоящее время слѣдовало бы промыслить лишь о временномъ политическомъ уставѣ, приноровленномъ только къ условіямъ этого перваго, такъ сказать, учредительнаго періода въ жизни новаго княжества. Дѣйствія сего устава всего лучше было бы ограничить семью годами съ

тѣмъ, чтобы по истеченіи ихъ населенію было предоставлено право промыслить о постоянномъ органическомъ статутѣ. Объ этомъ временномъ уставѣ я бы только и могъ въ настоящее время высказать кое какія соображенія. —

Неограниченная монархія съ широкимъ мѣстнымъ самоуправленіемъ, та именно государственная форма, при которой такъ успѣшно началось уже созданіе Болгарскаго княжества, по моему крайнему разумѣнію, было бы самою подходящею къ нуждамъ послѣдняго въ означенный первый періодъ его жизни. Но въ виду того, что населеніе княжества, повидимому, будетъ поставлено въ необходимость выбрать въ князья иностраннаго принца, который, будучи недостаточно знакомъ съ его бытомъ, характеромъ и нуждами, легко можетъ впадать въ ошибки, я принужденъ высказаться въ пользу ограниченной монархіи. — Законодательную власть, по моему мнѣнію, слѣдовало бы раздѣлить между княземъ, постояннымъ народнымъ совѣтомъ и народнымъ собраніемъ. — Народный совѣтъ долженъ состоять изъ 12 членовъ, избранныхъ народомъ на семь лѣтъ. Они должны быть избраны въ томъ же самомъ собраніи, въ которомъ будетъ происходить и избраніе князя. Въ члены этого совѣта слѣдовало бы баллотировать лицъ, отличающихся доказанною опытностью въ дѣлахъ государственнаго или, по крайней мѣрѣ, общественнаго управленія, близкимъ знакомствомъ съ народомъ, испытанною честностью и преданностью народнымъ интересамъ.

361 Всего лучше было бы, если бы были допущены къ баллотировкѣ въ члены народнаго совѣта лица, окончившія курсъ какого нибудь высшаго учебнаго заведенія и послѣ этого занимавшія въ Болгаріи, или внѣ ея, какія нибудь общественныя или правительственныя должности въ продолженіе, по крайней мѣрѣ, трехъ лѣтъ. Списокъ ихъ, мнѣ кажется, не трудно составить въ самомъ избирательномъ собраніи.

Въ народномъ совѣтѣ, который, по моему мнѣнію, слѣдуетъ сдѣлать постояннымъ учрежденіемъ, должно быть сосредоточено главнымъ образомъ участіе населенія въ дѣлахъ управленія княжествомъ. Ему, по моему мнѣнію, слѣдовало бы предоставить право обсуждать и вотировать: 1) законы и общія распоряженія, проекты которыхъ составляются отдѣльными министерствами по предметамъ вѣдомства каждаго изъ нихъ; 2) законы и распоряженія, которыя касаются предме-

товъ, выходящихъ изъ круга компетенціи отдѣльныхъ министерствъ, и инціативу которыхъ слѣдовало бы предоставить каждому члену народнаго совѣта.

По финансовому управленію права народнаго совѣта я полагалъ бы ограничить лишь вотировкою государственной росписи обыкновенныхъ доходовъ и расходовъ.

Полномочія его по этой части не должны касаться измѣненій податной системы, или установленія новыхъ налоговъ, что, по моему мнѣнію, слѣдовало бы предоставить обыкновенному народному собранію.

По части судебной народному совѣту слѣдовало бы предоставить производство слѣдствія и суда надъ министрами.

Всѣ постановленія народнаго совѣта должны быть представляемы на утвержденіе князя, отъ котораго должно зависѣть утвержденіе и обнародваніе ихъ. Князю слѣдуетъ предоставить полное право утверждать эти постановленія немедленно, или отлагать свою санкцію до выслушанія, предварительно, по нимъ мнѣнія народнаго собранія.

Кромѣ вышеуказанныхъ дѣлъ, по которымъ народному совѣту слѣдовало бы предоставить рѣшительный голосъ, онъ долженъ подавать мнѣнія по разнымъ вопросамъ, предлагаемымъ ему княземъ.

Народное Собраніе должно быть созываемо ежегодно. Оно должно состоять изъ 100 депутатовъ, избранныхъ народомъ на два года. Выборы ихъ происходили бы на двухъ степеняхъ, при чемъ въ депутаты могъ бы быть избранъ каждый болгарскій подданный, достигшій тридцатилѣтняго возраста, въ избиратели же — лишь лица слѣдующихъ трехъ категорій: 1) владѣющія какою нибудь недвижимой собственностью, 2) получившія образованіе въ какомъ либо среднемъ учебномъ заведеніи, по меньшей мѣрѣ; 3) оказавшія какія нибудь услуги избирающему ихъ округу.

Народному Собранію слѣдовало бы предоставить право обсуждать и вотировать вопросы, касающіеся податной системы, установленія новыхъ налоговъ, заключенія займовъ. При обсужденіи подобныхъ вопросовъ въ собраніи должны участвовать съ правомъ голоса и члены народнаго совѣта. По всѣмъ остальнымъ вопросамъ законодательства народному собранію я полагалъ бы предоставить только совѣщательный голосъ и то 362
лишь въ случаѣ, когда князь пожелаетъ выслушать его мнѣніе.

Кромѣ того, народному собранію слѣдовало бы предоставить право представлять на благоусмотрѣніе князя, черезъ народный совѣтъ, прошенія и желанія о нуждахъ, указывать на пробѣлы и несовершенства въ законодательствѣ, требующія восполненія и усовершенствованія, приносить жалобы на незаконнныя дѣйствія агентовъ исполнительной власти, не исключая и министровъ. Таково въ общихъ чертахъ мое мнѣніе объ организаціи участія народа въ дѣлѣ управленія страною.

Такая своеобразная организація народнаго представительства въ моихъ глазахъ оправдывается тѣми своеобразными условіями, при которыхъ возникло Болгарское княжество и въ которыя Берлинскій трактатъ поставилъ только что начавшееся и далеко неоконченное еще въ немъ созданіе политическаго быта. — Что касается остальныхъ частей государственнаго устройства княжества, то объ нихъ я позволю себѣ вкратцѣ сказать слѣдующее.

Князь не долженъ быть избранъ въ обыкновенномъ собраніи, а въ особенно созванномъ на этотъ случай народномъ собраніи, по крайней мѣрѣ втрое многочисленнѣйшемъ обыкновеннаго. Въ этомъ экстраординарномъ собраніи должны принять участіе всѣ архіереи, предсѣдатели всѣхъ совѣтовъ и высшіе военные и гражданскіе чины изъ болгарскихъ подданныхъ, или, по крайней мѣрѣ, болгарскаго происхожденія.

Княжеское достоинство должно быть наслѣдственнымъ по порядку первородства, по прямой линіи и въ мужскомъ только поколѣніи.

Первый князь можетъ оставаться при своей религіи, но дѣти его, которыя бы родились послѣ занятія имъ болгарскаго престола, должны быть воспитываемы въ православной вѣрѣ, которая есть господствующей вѣрой въ княжествѣ.

Изъ прежнихъ дѣтей князя, если таковыя будутъ, только для наслѣдника престола обязателенъ переходъ въ православную вѣру.

Князь долженъ быть облеченъ всѣми аттрибутами конституціоннаго монарха.

Онъ управляетъ чрезъ посредство министровъ, которыхъ должно быть пять: военный, народнаго просвѣщенія и духовныхъ дѣлъ, внутренныхъ дѣлъ, юстиціи, финансовъ; въ вѣдѣніе послѣдняго, по моему мнѣнію, слѣдовало бы передать также почту, телеграфъ и публичныя работы.

Министры должны быть назначаемы княземъ и отвѣтственны передъ народными представителями.

Если министры будутъ пользоваться правомъ иниціативы законовъ, то для сохраненія единства, въ законодательныхъ начинаніяхъ совѣтъ ихъ необходимъ.

Въ заключеніе позволю себѣ присовокупить, что принятіе, по крайней мѣрѣ въ принципѣ, предлагаемаго мною временнаго государственнаго устройства, мнѣ кажется было бы желательно и въ интересахъ обаянія, которымъ русское имя пользуется и должно пользоваться въ Болгаріи. Предложивъ теперь болгарамъ проэктъ подобнаго временнаго политическаго 363
устава, Императорскій Коммиссаръ тѣмъ самимъ обезоружитъ противниковъ сего обаянія, которыхъ очень много. Едва ли можетъ быть сомнѣніе въ томъ, что они по очищеніи русскими Болгаріи, дѣятельно начнутъ подкапываться подъ преданность къ нимъ (намъ?) Болгаръ, для каковой цѣли съ особеннымъ усердіемъ будутъ эксплоатировать несовершенства, которыя необходимо должны оказаться въ составленномъ нынѣ окончательномъ государственномъ устройствѣ княжества.

Временной уставъ, обязующій болгаръ черезъ семь лѣтъ дать своему княжеству какое имъ угодно устройство, не давая никакой пищи такому недоброжелательству, не мало будетъ содѣйствовать усиленію чувства преданности болгаръ къ ихъ освободителямъ.

Софія 1878 Декабря 9.

М. Дриновъ.

Отдѣлъ III

Критики, оцѣнки и отзиви.

1. Хунни ли сме?*)

По поводъ на „історія блъгарска сочинена отъ Гавріила Крьстьовича“, часть I, Цариградъ, 1871.

Тая българска история ште да обнема историята на Българетѣ отъ нàй-старитѣ времена до 1041 г. и ште да състои отъ три части: 1-ва, която вече излѣзе на свѣтъ, обнема историята на Българетѣ отъ нàй-старитѣ врѣмена до 468 год. 2-ра, ште излага тази история отъ 468 до 668; а третьа, отъ 668 до 1041. Историкътъ се нада да напише слѣдъ време и 4-та часть, която „ште съдържава, освѣнь „Въведеніе-то ѝ, цѣли 266 години даже до 1391 л., когато „Блъгарско-то царство ся е съвсѣмъ затрило, и сичка-та Блъ„гарска земля ся е завладѣла и покорила отъ побѣдоносны-ты „оржжія Турскаго царя и Султана Баязида“[1]) (че нема въ 1391 л. станж всичко това?). Въ издадената сега 1-ва часть почтенний историкъ говори за толкова древни времена, когато името Блъгаринъ, Блъгаре не се чуеше оште никждѣ, — той е увѣренъ, че прѣзъ тѣзи далечни времена Българетѣ сж се наричали Хунни, че Хуннитѣ сирѣчь сж били нашитѣ праотци, и поради това въ всичката 1-ва часть на трудътъ си, която заема до 600 страници, той излага историята на Хуннитѣ отъ самото имъ начало и до растуряньето на великата хуннска държава слѣдъ смъртта на Аттила. Ето защто той и нарича тази часть історія блъгарска подъ имя Унновъ. (Грамматически нò штѣше да е право, ако бѣше ж нарекълъ, както и въ прѣдисловието си ж нарича, Блъгарска історія подъ имя Уннска). Че Хуннитѣ били наши праотци, това е доказано отъ нѣколко писатели. Съ особно

*) Изъ „Периодическо Списание на Българ. Книжовно Дружество“, год. I, Браила, 1872, кн. 5 и 6, стр. 210—238.

[1]) В. Прѣдисловието му, стр. XX.

211 старание сѫ се мѫчили да докажѫтъ това Ю. Венелинъ[1]) и Савельевъ-Ростиславичъ,[2]) — но трудътъ имъ е отишълъ на́пусто, защото доказателствата, съ които тѣ сѫ искали да потвърдѫтъ тази теория, не сѫ здрави: Венелиновитѣ, макаръ нагледъ и силни, извѫтрѣ нѣматъ здрава основа, а пъкъ Савельевитѣ отъ никоя страна не ги бива. — Г. Кръстьовичъ се е взелъ и той за пьрвообразны-ты историческы источници, за да потвърждава съ тѣхъ тази отхвърлена отъ здравата историческа наука теория, и до толкова се е увѣрилъ, че Хуннитѣ наистина били наши праотци, гдѣто вече не се съмнѣва, че хунската история е нашата древна история. Ние не намираме у него нѣкакви нови откривания, които поне колко-годѣ бихѫ подпрѣли лъжовната теория за хунското происхожденье на наший народъ; не намираме въ доказателствата му и тази пълнота и тази вънкашна сила, която забѣлѣжваме въ Венелиновитѣ издирвания. И не можемъ да разберемъ, отъ гдѣ се е съвзела неговата толкова твърда вѣра, че ние сме унуци на Хуннитѣ, че тѣ сѫ нашитѣ праотци. Голѣмъ трудъ е положилъ Г. Кръстьовичъ за това свое произведение, но, уви! този почтенъ трудъ е на́пусто; отъ Унно-българската история нѣма да излѣзе никаква освѣта за нашата история. — Да ѫ оставимъ обаче безъ внимание ние не можемъ — по слѣднитѣ причини. Почтенний сочинитель на тази Българска история подъ име Уннска отдавна работи на нашето книжовно поле, гдѣто името му е славно чрѣзъ славнитѣ му и дълбокоучени трудове въ забрана на историческитѣ ни и канонически църковни правдини. А у насъ сѫ мнозина онѣзи, които мислѫтъ, че човѣкъ, като знае едно нѣшто отъ науката, трѣбва всичко да ѝ знае добрѣ, като е ревностенъ родолюбецъ, трѣбва и всичко, што казва той за народътъ си, да е всѐ хубаво, и все право. Насъ ни е страхъ, че мнозина, прѣлъстени отъ честното име на Г. Кръстьовича, штѫтъ да се спуснѫтъ на унно-българската му история, като на голѣмо нѣшто; съвсѣмъ штѫтъ да забравѫтъ и тъй захвърленитѣ ни праотци, та токо съ Хуннитѣ штѫтъ се за-

[1]) Въ списанието си „Древніе и нынѣшніе Болгаре“, което първъ пѫть биде напечатано въ 1829 г. въ Москва.

[2]) Новыя извѣстія о Скиѳахъ, Сарматахъ и Гуннахъ, въ Славянскомъ сборникѣ 1845 г. Мнѣнието на Сав. съ това се отличава отъ мнѣнието на Венелина, че послѣдний искарва само Българетѣ Хунни, а Савельевъ и Българетѣ и Руситѣ.

лъгватъ, съ хуннската слава щѫтъ да се напояватъ и неѭ 212
щѫтъ да прѣвъзносѫтъ като слава на праотцитѣ ни. Това толкова по̀-лесно може да се сбѫдне, защото унно-Блъгарската история отъ вънкашенъ изгледъ има всичкитѣ бѣлѣзи на единъ много ученъ трудъ: всичко, щото е казано въ неѭ, казано е всѐ на нѣкакво основание. Авторътъ ѝ чъвърство се държи за историческитѣ източници, и всичко што казва, вади го всѐ отъ тѣхъ. — Това е което ни накарва да се отнесемъ по̀-серизно къмъ историята на Г. Кръстьовича.

Нàй-важнитѣ за насъ страници на това съчинение сѫ тѣзи, въ които се доказва тождеството на Хуннитѣ и Блъгаретѣ, сирѣчъ, че Хуннитѣ сѫ Блъгаре, наши прѣдци, а Блъгаретѣ Хунни. Тѣзи страници се намѣрватъ въ 1-ва глава и не сѫ много на брой, всичко около 30, но тѣ сѫ главната основа на всичкото съчинение, на тѣхъ се то държи и крѣпи. Ако разсѫжденията, които се намиратъ въ тѣзи страници, сѫ прави и заключенията истинни, то и историята на Хуннитѣ, която съ такава подробность се излага въ това списание, ште има мѣсто въ Блъгарската история, но, ако ли пакъ тѣзи разсѫждения и заключения излѣзѫтъ невѣрни, то невѣрна и крива ште излѣзе и всичката Блъгарска исторія подъ имя хунска. Ето защо ние штемъ да се запремъ токо на първитѣ 30 страници отъ тази история. Както казахме по̀-горѣ, въ тѣзи страници се излагатъ доказателства за тождеството на Блъгаретѣ, нашитѣ праотци, съ Хуннитѣ. Тѣзи доказателства, ако ги изложимъ вькратцѣ, сѫ слѣдуюштитѣ.

„Унни-ти, бывше народъ многочисленъ, обитали испърво, отъ незапамятно врѣмя, въ Асійскѫ-тѫ Сарматіѭ, то есть въ сичкото почти онова земленно пространство, що е надъ горѫ Кавказа между езеро Меотисъ (Азовско море) и море Каспійско, и ся простирали на сѣверъ и на востокъ отъ Танаисъ (р. Донъ) до неизвѣстны предѣлы, кои-то были сѫ несумнѣнно до по рѣкѫ-тѫ Волгѫ“ ..... „Това като е тъй, казва историкътъ на стр. 19, отъ другѫ странѫ виждамы, че мнозина писатели полагатъ отъ начала и Блъгарскы-ты жилища въ тыяжде пакъ страны“. Отъ това тождество на хунскитѣ и Блъгарски жилища се види, „че Унни-ти были Блъгаре, и Блъгаре-ти Унни“. Освѣнъ тѣзи доказателства Г. Кръ-

стьовичъ привожда и други още, които му се виджтъ по-
прави: то сѫ свидѣтелства на мнозина Византийски писатели,
213 спроти които уннити и Българе-ти были единъ и
тойжде народъ.

Истина ли е, че Хуннитѣ испърво отъ незапамятно время сѫ обитали въ Азиатска Сарматия? Истина ли е, че и Българскитѣ първоначални жилища били и тѣ тамъ и били тождественни съ хунскитѣ? Доказватъ ли Византийцитѣ, че Българетѣ и Хуннитѣ сѫ единъ и тойжде народъ, и до колко може да се вѣрва на тѣхнитѣ свидѣтелства за този прѣдметъ?

Това сѫ въпроситѣ, които ние има да разглеждаме и по числото на които раздѣлеме разглежданьето си на три дѣла. —

I.

Истина ли е, че Хуннитѣ испърво, отъ памтивѣка още, сѫ живѣли въ Азиатска Сарматия и били „исключителни“ владѣтели на тая широка земя?

Г. Кръстьовичъ доказва, че това било несъмнѣнна истина, защото „древнитѣ писатели, които сѫ за тѣхъ писали и помянѫли, вси согласно тамъ гы поставляватъ, и отъ тамъ гы произвождатъ. Така тамъ ги поставляватъ и помянуватъ“:

Ератосѳенъ, който е писалъ около 250 години прѣди Христа;

Дионисий Периигитъ, който билъ писалъ 20 години прѣди Христа; (sic)

Четворица Ерменски лѣтописци: Агатангелъ, Зенобъ Глагский, Мойсей Хоренский и Фавстъ Византийский, които и четворицата поставляватъ Хуннитѣ тамъ въ 4-тий вѣкъ послѣ рожд. Христово;

Латинский писатель Аммианъ Марцеллинъ, който такожде е писалъ въ 4-тий вѣкъ;

Прискъ Риторъ, историкъ Византийски въ 5-тий в.;

Прокопий, Агатий, Созоменъ, Іорнандъ, които сѫ писали въ 6-тий вѣкъ. И много още други Византийски и Латински писатели. —

При толкова много свидѣтелства, които се захващатъ още прѣди триста години до Р. Хр. и дохождатъ до 7-мий вѣкъ подиръ Р. Хр., обнематъ токо рѣчи 1000 год. време, какъ да не повѣрва человѣкъ, че наистина Хуннитѣ отъ незапамятно врѣмя сѫ населявали Азийската Сарматия? Ти, обаче, любезний читателю, не дѣй вѣрва това нѣшто. 214
Г. Кръстьовичъ злѣ е разбралъ тѣзи древни писатели. Най-древний отъ тѣхъ, Ератостенъ не само не поставлява Хуннитѣ въ Азиатска Сарматия, но даже и името имъ не споменува, нито го е цакъ знаялъ. Той споменува за нѣкой си народъ Уитии (Οὐιτίοι), който билъ живѣлъ край Каспийското море, а на Г. Кръстьовичъ се чини, че подъ Уитии трѣбва да се разбиратъ Хунни. Дионисий Периигитъ, който наистина споменува Хуннитѣ въ Аз. Сарматия и съ когото Г. Кръстьовичъ иска да потвърди, че и Ератостенъ намѣсто да напише Хунни, написалъ е Уитии,[1]) този Дионисий не е живѣлъ 20 години прѣди Христа, а около началото на 4-тий в. послѣ Р. Христово, и Г. Кръстьовичъ, като приема първото, измамилъ се вече на 300 и по-вече години.[2]) Ето какъ той се обноси съ първообразнитѣ исторически источници, на които ужъ иска съвършенно да основе съчинението си. И тъй, като извадимъ отъ горе изброенитѣ писатели Ератостена, който ужъ 250 години прѣди Христа знаялъ Хуннитѣ и жилиштата имъ, като поставимъ и Дионисия Периигита гдѣто му е мѣстото, сирѣчъ въ 4-тий в. послѣ Р. Хр., величайшата древность на хуннскитѣ жилища въ Аз. Сарматия излази неистинна. Но да прѣровимъ и другитѣ гореизброени писатели. Отъ нихъ трѣбва съвсѣмъ да се изхвърлятъ Прокопий, Агатий, Созоменъ и Иорнандъ, защото тѣхнитѣ свидѣтелства за древнитѣ жилища на Хуннитѣ нѣматъ никаква цѣна: тѣ сѫ писали всѣ въ 6-тий вѣкъ, около 100-тина години слѣдъ върхлуванията на Хуннитѣ не въ Азийск. Сарматия, а въ срѣдна и южна Европа, па за древнитѣ Хунски жилища знаели сѫ токо това, което сѫ научили отъ по-стари писатели, та и него сѫ прѣправили и убъркали съ баснословни мѫдрувания. Тъй Иорнандъ разсказва, че Уннитѣ се появили на свѣтътъ, ето какъ: петий Готски князь Филимеръ испѫдилъ отъ посрѣдъ

[1]) В. 6-та му бѣлѣжка на стр. 442.
[2]) В. Handbuch der alten Geographie von A. Forbiger, 1. Band, стр. 430.

войскитѣ си нѣкои жени чародѣйки и принѫдилъ ги да пойдѫтъ далеко въ пустинята. Тамъ тѣ като се скитали, видѣли ги нѣкои-си нечисти духове и се соединили съ нихъ совокуплениемъ, отъ което произишълъ свирѣпий хуннски
215 родъ.[1]) — Прокопий е съчинилъ пакъ друга басня. Той чулъ, че по едно врѣме, по-вече отъ 1000 години прѣди него въ въ Аз. Сарматия живѣли Кимерийци, и мѫдрува, че тѣзи Кимерийци, сѫ били Хуннитѣ. Прокопий не е знаялъ, че Кимерийцитѣ още прѣди 600 год. до р. Хр. сѫ били изгонени отъ тамъ, та не е чудно, че тъй баснослови за тождеството имъ съ Хуннитѣ. Но чудно е, защото Г. Кръстьовичъ, като го знае това добрѣ, дава такава важность на Прокопиевото явно баснословие.[2]) Трѣбва да се исхвърлѫтъ още латинский Марцеллинъ и византийский Прискъ, на които свидѣтелствата, макаръ и да сѫ много любопитни за историята на хунскитѣ жилища въ Европа, но за прѣжнитѣ имъ жилища въ Аз. Сарматия также нѣматъ никаква цѣна. Та у тѣхъ не се и намиратъ такива свидѣгелства: Аммианъ Марцеллинъ разсказва за битвитѣ, които Хуннитѣ имали съ разни Европейски народи, говори, че прѣди да минѫтъ въ Европа въ 376 л., тѣ се скитали отъ мѣсто на мѣсто отвѫдъ рѣката Донъ, която тогава се е броила да е граница между Европа и Азия. Но отъ кога тѣ сѫ живѣли въ Аз. Сарматия? Това Аммианъ не го казва.[3]) — Прискъ ни разсказва много любопитни нѣшта за Хуннскитѣ жилища, въ сегашна Венгрия, дѣто се е находила столицата на Аттила, при когото той е ходилъ като посланикъ отъ Византийский императоръ, говори за широката Унска държава, която, спроти както се научилъ въ столицата Аттилова, простирала се „отъ островетѣ въ океанътъ до границитѣ на Римската империя“, споменува, че заедно съ много други земи и надкавказската страна, сирѣчь Азиатска Сарматия била обладаема тогава отъ Хуннитѣ, но

---

[1]) Виж. б. 1 на 461 стр.

[2]) На стр. 5, 6, 7 и 8.

[3]) „Тѣ не знаѫтъ, казва Амміанъ за Хуннитѣ, што е плугъ, ни што е рало, — не сѣдѫтъ на едно мѣсто, нито пъкъ иматъ постоянни жилища, а се влачѫтъ отъ мѣсто на мѣсто съ колата си, като скитници. Колата имъ сѫ жилитѣ, въ които имъ сѣдѫтъ женитѣ и дѣцата, до гдѣ пораснѫтъ. Ни единъ отъ Хуннитѣ не може да ти каже, отъ гдѣ е родомъ, — той е роденъ на едно мѣсто, а отгледанъ на друго нѣкое, далечно‘ . . . — Отъ тѣзи ли думи заключава Г. Кръстьовичъ, че Аммианъ има Хуннитѣ за постоянни жители на Аз. Сарматия?

не казва, че тази страна била тѣхно първоначално отечество, или че тѣ отъ незапаметни времена живѣли тамъ. Оставатъ токо Ермепскитѣ лѣтописци Агатангелъ, Зенобъ Глагский, Мойсей Хоренский и Фавстъ Византийский, у които наистина се срѣщатъ свидѣтелства за жилиштата на Хуннитѣ 216
въ Аз. Сарматия. — Но доколко сж истинни тѣхнитѣ свидѣтелства? Г. Кръстьовичъ не намира за нужно да се запира на този въпросъ, и съ това показва, че той и Ерменскитѣ свидѣтелства почита за несъмнѣнни. — Ние тука имаме още едно доказателство за това немарение, съ което Г. Кръстьовичъ се обноси къмъ първобитнитѣ си источници, немарение, което толкова по-вече не може да му се прости, защото той казва, че токо на такива источници основава своитѣ издирвания. И какво излази отъ това немарение? Това, което той нарича Агатангелова лѣтописъ, съчинено е въ 6-тий или 7-мий вѣкъ слѣдъ Р. Христово, а той го мисли да е писано въ 4-тий в.[1]) Зенобъ Глагский истина е писалъ своята история въ 4-тий вѣкъ, но писалъ е на сирийски езикъ, и на арменски тя е прѣведена токо въ 7-мий в. отъ Ивана Мамигонисийскаго. Хора, които специално сж изучвали този ерменски прѣводъ на Зенобовата история, намѣрили сж, че прѣводачътъ и Иванъ много нѣшто е прѣправилъ и притурилъ отъ себе въ тази история. Има и такова мнѣние, че Иванъ Мамигонисийский самъ е съчинилъ това списание и, за да му възвиси цѣната, казалъ е, че то е отъ Зеноба Глагскаго.[2]) И тъй това Ерменско списание отъ 7-мий вѣкъ, за което не право се казва, че било писано отъ Зеноба Глагскаго, Г. Кръстьовичъ приема да е наистина Зенобовата история и да е писано въ 4-тий вѣкъ. — И историята на Фавста Византийскаго е претърпѣла голѣми прѣправяния и подправяния отъ страна на Ерменскитѣ прѣводваче и прѣписваче, тъй щото ние ж нѣ-

[1]) Les textes bilingues de l'Histoire d'Agathange que nous possédons actuellement sont l'oeuvre d'un écrivain chrétien postérieur, qui aura fait subir à l'ouvrage original du secrétaire de Tiridate une transformation complète. V. Langlois, Collection des historiens de l'Arménie t. I; p. 100. По-надоле Ланглуа забѣлѣжва (p. 103): L'Histoire de Tiridate, attribuée jusqu'à présent au secrétaire de ce prince, est l'oeuvre d'un hagiographe dont le travail a été mis en lumière au septième siècle. . . .

[2]) La seconde traduction (на историята отъ Зеноба Глагскаго), la seule que nous possédons actuellement, pourrait bien être l'oeuvre de Jean Mamigonien (qui écrivit au septième siècle). — On peut donc croire bue si Jean Mamigonien n'est pas l'auteur de la seconde traduction de l'histoire de Zenob, il l'a dû moins revisée et modifié completement. ibidem p. 336.

маме сега въ първообразний ѝ видъ. Още въ петий вѣкъ единъ Ерменски писатель, Лазаръ Фарбский, е хулилъ своитѣ съотечественници, че тѣ едно отъ невѣжество, друго отъ прѣкалено родолюбие развалили историята на Фавста съ прѣпра-
217 вянията, които правили въ нея.[1]) — Искаме да кажемъ, че съ тѣзи Ерменски книги трѣбва съ голѣмо прѣдпазване да се ползова историкътъ и да не приема всичко, щото е казано въ тѣхъ, за несъмнѣнна истина, както прави наший историкъ. Намъ не ни е коли, нито пакъ намѣрваме за нужно да издирваме тукъ, до колко сж прави свидѣтелствата на „арменскитѣ лѣтописци“ за жилиштата на Хуннитѣ въ Аз. Сарматия; доста ште да бѫде, ако забѣлѣжимъ, че съ всичкитѣ тѣзи свидѣтелства, ако и да се вематъ за истинни, може да са докаже само, че Хуннитѣ прѣди да минѫтъ въ Европа, около 100-тина години сж се навъртали въ Аз. Сарматия. Кѫдѣ имъ остая величайшата древность въ това земленно пространство, което се доказва отъ Г. Кръстьовича? Но той не се доволствова само съ това, че Хуннитѣ отъ незапамятно врѣмя обитали въ Асійскѫтѫ Сарматіѭ, а още утвърждава, че тѣ тъй отдавна били и исключителни нейни владѣтели,[2]) иска му се да докаже, Хуннитѣ бывше народъ многочисленъ сами заемали всичкото онова земленно пространство, що е надъ горѫ Кавказа между езеро Меотисъ и море Каспійско, отъ рѣката Донъ и до Волга несумнѣнно. — И отъ гдѣ такова заключение? Пакъ отъ свидѣтелствата на горепомянѫтитѣ древни писатели: Ератостена у Стравона, Дионисия Периигита, Агатангела, Зеноба Глагскаго, Мойсея Хоренскаго, Фавста Византийскаго и пр. Но какво ште да каже Г. Кръстьовичъ, ако му извѣстимъ, че както тѣзи писатели, тъй и други не нѳ-малко древни и не нѳ-долни отъ тѣхъ, наедно съ Хуннитѣ поставляватъ и помянуватъ въ Аз. Сарматия и много други племена?[3]) Стравонъ и Дионисий поменуватъ тамъ още и Зиги — Ζυγοί, Синди — Σινδοί, Керкети — Κερκέτιοι, Ахеи — Ἀχαιοί, Воспорани — Βοσπορανοί, Тирамби —

[1]) Introduction à l'Histoire d'Armenie de Lazare de Pharbe. pag. 14. 14 Вижъ и Instruction à la bibliothèque historique de Faustus de Byzance въ Coll. v. I, p. 204.

[2]) В. стр. 37.

[3]) За тѣзи племена вижъ списанията на Стравона, Дионисия Периигита, Плиния и Птоломея. Сравни у Форбигера, II, p. 452, § 77, Sarmatia Asiatica.

Γυράμβοι, Сираки — Σίρακες, Аорси — Ἀορσοί, Меоти — Μαιῶται, Торети — Τορέται. Освѣнъ тѣхъ Плиний, Птоломей поставлявать намъ още Астурикани, Яксамати, Уди, Алонди, Исонди, Дидури, Санари, Агорити, Метиви, Конапсени, Арихи, Туски, Сирви, Сакани, Суарни, Ерпнеи и пр. и пр. Мойсей Хоренскій, освѣнъ Хуннитѣ, поставлява въ Азпатска Сарматия 218
Басеили, Хазари, Алани и пр. — Какво ште да каже Г. Кръстьовичъ за тѣзи толкова много племена, които древнитѣ писатели такожде поставлявать въ Азийската Сарматия? — Както се види, той е знаялъ само за Аорситѣ, Сирикитѣ и Хъзиритѣ, за конто мисли, че били иститѣ Хунни, само подъ други имена. — Любопитни му сж доказателствата за това. та не е злѣ да ги прѣведемъ: [1])

„Аорси, каже, кое-то по нашему ще да ся пише Аорци. „твърдѣ лесно може да ся е писало тъй вмѣсто Оарци; а „Оарци ще каже Волгарци, т. е. Блъгаре, ако рѣка-та „Продотова Оаръ е наистинж Волга. А пакъ имя-то Сираки „може да ся е писало тъй или вмѣсто Хасираки, кое-то, равно „съ Хазираци, Хазраци, показва явно Хазары-ты,[2]) или вмѣсто „Сираги, което равно съ Сираги, Сирагури... показва пакъ часть отъ Уннскы-ты племена“. — Чети, читателю, това историко-критическо издирвание, и учи се да не издирвашъ и ти нѣкога тъй, че е много злѣ!

Като доказа съ такъвъ начинъ, че Хуннитѣ отъ незапаметни още времена живѣли въ Азиатска Сарматия и ж заемали всичката, Г. Кръстьовичъ стжпя въ прѣние съ Дегиня, Клапрота, Шафарика и уобщто съ всичкитѣ писатели, които казватъ, че Хуннитѣ живѣли отъ начало на друго мѣсто Въ това прѣние той взема на помошть ученѣйшій Савельевъ-Ростиславичъ, та подъ неговътъ штитъ и съ неговото орѫжие

---

[1]) Стр. 22.

[2]) Хазаритѣ Г. Кръстьовичъ приема за Хунни, защтото „сички-ти писатели полагатъ хазарски-ти жилища въ Ассійскѫ-тѫ Сарматіѫ“, и защтото Прискъ право ги нарича Хунни. Но писателитѣ, които ги поставлявать въ Аз. Сарматия, не ги мѣшатъ съ Хуннитѣ, а ги отличаватъ отъ тѣхъ. Тъй, напр., Мойсей Хоренски, който знае Хуннитѣ и земята имъ (кн. II. гл. 85), отдѣля отъ тѣхъ Хазаритѣ, и Хазарската земя. Виж. Исторія Арменіи Мойсея Хоренскаго, пер. Н. Эмина, стр. 303, б. 305. Та и самъ Прискъ, който нѣкой пѫть нарича Хазаритѣ Хунни, виде се, че ги има за особенъ отъ тѣхъ народъ. Тъй, той разсказва, че Acatzirgi (Хазари) били независими отъ Хуннитѣ, догдѣ Аттила не ги покорилъ. Въ този случай Прискъ нарича Хазаретѣ gens scythica и дава ни да разумѣемъ, чи тѣ не били истински Хунни. Виж. Memor. populor. I, p. 489.

се бори и мисли че оборва: не види, че тоя щитъ е съдрапъ, а орѫжието тѫпо. Савельевъ-Ростиславичъ твърдѣ многослови противъ Дегиня, Клапрота и Шафарика и доказва съ единъ
219 твърдѣ неразуменъ начинъ, че Хуннитѣ още отъ край били жители на Европейската Россия. А. Г. Кръстьовичъ привожда всичкото му почти многословие, за което е издѣлилъ цѣли 6 страници въ Българската си история и, безъ да притури къмъ него нѣщто и отъ себе, заключава тъй: „Слѣдъ тыя здравы, логическы и основателны изобличенія Дегиневы-ты и Клапроѳовы-ты догадателны предположенія... всякый, мыслимъ, ще да ся увѣри, че... Унски-ти пьрви жилища были въ Асійскѫ-тѫ зовомѫ Сарматіѭ“. А пакъ ние, като знаемъ, какво заключение изважда Савельевъ-Ростиславичъ отъ своитѣ разсуждения,[1]) и като слушаме, какво заключение изважда отъ тѣхъ Г. Кръстьовичъ, заключаваме, че Господство му не само се е злѣ излъгалъ, дѣто е взелъ на помощь такъвъ скѫдоуменъ съюзникъ, какъвто е Савельевъ, но не е даже и разбралъ съюзникътъ си. Савельевъ се бие и иска да завладѣе за Хуннитѣ европейска Россия, а Г. Кръстьовичъ съ неговитѣ думи подтвърждава своето мнѣние, че тѣ сѫ били първоначални жители на Азийската Сарматия. Намъ не ни трѣбва да се запираме на Савельевитѣ прѣпирни съ Дегиня, съ Клапрота и Шафарика, защото тази прѣпирня не е за Азийската Сарматия. Намираме обаче за нужно по поводъ на тази прѣпирня да кажемъ на Г. Кръстьовича още и това: лъже се Дегинъ, като доказва, че първоначалнитѣ жилища на Хуннитѣ били около Китая, па може, че и Клапротъ и Шафарикъ се лъжѫтъ, като доказватъ, че Хуннитѣ испърво живѣли нѣгдѣ край Уралската планина. Това имъ доказванье може и да не вѣрва человѣкъ, па ако му иде отъ рѫцѣ, нека го и оборва. Но това, гдѣто тѣзи писатели доказватъ, че Хуннитѣ не сѫ били първоначални жители на Аз. Сарматия, а сѫ дошли тамъ отъ нѣгдѣ въ 3-тий или 4-тий вѣкъ слѣдъ р. Хр. връхлѣли сѫ нѣколко време, па сѫ изчезнѫли, както върхляхѫ, па изчезнѫхѫ и въ Срѣдня, Западна и Южна Европа, това казваме

[1]) Ето заключението на Савельева-Ростиславича: „Удивляться ли послѣ того, что жителей нашей Руси южные Европейцы звали Хунами и Обрами? Они получили свѣдѣнія о нашей сторонѣ двумя путями, Дунайскимъ и Рейнскимъ: первымъ отъ Славянъ — и вотъ Вамъ Обры, вторымъ отъ Нѣмцевъ, Скандинавовъ — и вотъ Хуны: и то и другое равно значитъ исполины, великаны, рослые, т. е. просто Россіяне“. Славянскій сборникъ, стр. 25 и 26.

е една несъмнѣнна истина, която не само Савельеви, но и 220
други нѣ-здравомислящи писатели не могатъ поколебá.[1])

1. Не сж могли Хуннитѣ да живѣятъ отъ незапаметни времена въ Аз. Сарматия, защото отъ незапаметни времена сж живѣли тамъ Киммерийцитѣ, които около 700 год. прѣди Р. Христово трѣбваше да отсѣпатъ тази земя на Скититѣ, а тѣ пакъ слѣдъ нѣколко време на Сарматитѣ. А че ни Киммерийцитѣ, ни Скититѣ, ни Сарматитѣ не сж били Хунни, това е ясно, като Божи день.[2])

2. Не сж могли Хуннитѣ да занимаватъ почти всичкото онова землено пространство и около Р. Хр., защото по това време древнитѣ писатели набройватъ тамъ много и различни племена, а за Хуннитѣ тѣ и не споменуватъ.

3. Не сж могли Хуннитѣ да обитаватъ въ онова пространство отъ незапаметни времена и даже до 5-тий вѣкъ, когато се распространихж по всичка почти източна и срѣдня Европа, защото отъ незапаметнитѣ времена и до 5-тий вѣкъ сж се измѣнѣли нѣ-вече отъ 1000 години. И знае се, че ни единъ голѣмъ народъ никога не е можилъ да живѣе толкова много време на онова мѣсто. Знае ли Г. Кръстьовичъ, каква му е природата? Широка равнина, нѣ-вечето съ пѣсочлива и соленикава почва, безъ гори и безъ вода, тя малко е способна за земледѣлие, и никога не е могла да има постоянни жители. По нея всѣкога сж бродили различни Скитници, Чергаре или да пасатъ стадата си, или пакъ за да замиватъ въ Европа, за да плѣнятъ жителитѣ ѝ. Русското правителство отъ 300 години на самъ си е подсвоило тази страна, и при всичкитѣ си старания, за да завѣди тамъ граждански животъ, то и до 221
сега не е съвсѣмъ достигнѣло тази си цѣль. И до сега мно-

[1]) Първъ пѫть Хуннитѣ се споменуватъ у Птоломея, който е писалъ между 175—182 г. послѣ р. Хр. Въ Географията Птоломеюва тѣ сж поставени не въ Азиатска Сарматия, а въ Европейска, между Роксоланетѣ и Бастарнитѣ, нѣдѣ около Долния Дѣпиръ. Но има причина да се мисли, че не Птоломей имъ е написалъ името въ Географията си, а ги е притурилъ тамъ нѣкой прѣписвачъ. Вж. у Форбигера I, p. 135, б. 2. Птоломей не ги е знаялъ, както ги не сж знаяли и другитѣ писатели, които сж писали прѣди него и послѣ, даже до 4-тий вѣкъ. Кто защо може да се мисли, че гоко въ 4-тий вѣкъ Хуннитѣ сж се появили въ Азиска Сарматия, отдѣто наскоро сж минѣли рѣката Донъ, старата граница между Европа и Азия.

[2]) Виж. въ списанието на Раулинсона History of Herodotus, III, p. 150 – 156, on the Cimmerians of Herodotus and the migrations of the Cymbric race, а также и слѣдующий Essay. — Über die Herkunft und Sprache der Skythen und Sarmaten отъ Мюлленхофа въ Mon. Ber. der Akademie zu Berlin, Августъ, 1866.

зина отъ жителитѣ на тази страна сж νομάδες σκηνῖται καὶ ἁμάξικοι, както — били и во врѣмето на Стравона. Сега се скитатъ тамъ Калмици, Башкирци, Бакеевски Киргизи и Ногайски Татаре, а прѣди тѣхъ сж се скитали Татаре, а още по-прѣди Половци (Кумане), прѣди тѣхъ Печенѣзи, прѣди Печенѣзитѣ Хазаре и други, по-нататъкъ, да речемъ, Хуннитѣ, а прѣди тѣхъ едни слѣдъ други сж се скитали Киммериане, Скити и Сармати. Ние видѣхме, че мнѣнието на Г. Кръстьовича за величайшата древность на Хуннитѣ въ Аз. Сарматия си нѣма никаква историческа основа. Сега нѣка кажемъ още, че то е противно и на здравий смисълъ. Да кажемъ и това, на да оставимъ вече този въпросъ, и да минемъ къмъ вторий.

II.

Истина ли е, че българскитѣ първоначални жилища били въ Азийската Сарматия и били тождественни съ хунскитѣ тамъ жилища?

Г. Кръстьовичъ утвърждава, че и това било несъмнѣнна истинна. Той се основава на Сирианинътъ Маръ-Абасъ-Катина, който е писалъ около 150 години прѣди Р. Хр., и на Византийскитѣ писатели, Патриархътъ Никифоръ, Теофанъ и Никифоръ Григора, на Латинскитѣ писатели Анастасъ Книгохранитель и Іорнандъ Готтъ. И тукъ ние трѣбва да се позапремъ първо на тѣзи источници за древнитѣ жилища на Българетѣ, за да видимъ, до колко може да имъ се вѣрва, та че тогава да видимъ, какво казватъ за този прѣдмѣтъ и какво излази отъ тѣхното казванье. Сирианинътъ оставяме за по-послѣ, и начеваме отъ Византийцитѣ. Първо и първо трѣбва да знаешъ, читателю, че патриархъ Никифоръ се е прѣставилъ въ 815 год., а Теофанъ се е поминѫлъ двѣ-три години слѣдъ него, та се разбира, че тѣ сж писали около 400 години слѣдъ разсипванъето на Хунската държава. Трѣбва да ти наумимъ още, че во врѣмето на тѣзи писатели имаше вече двѣ царства Български: едно нашето, а друго покрай рѣката Волга. Третий Византийски источникъ, Никифоръ Григора е живѣлъ и писалъ въ 14-тий вѣкъ, т. е. около
222 500 год. слѣдъ Никифора и Теофана. Пита се, могли ли сж

тѣзи писатели да знаѫтъ, што се е чинѫло 500 и 1000 годинъ прѣди тѣхъ въ Азийската Сарматия, гдѣто тѣ спроти Г. Кръстьовича поставляватъ първоначалнитѣ Български жилища? който ште, нека имъ приема свидѣтелствата за несъмнѣнни, но ти, читателю, не имъ вѣрвай на тѣзи свидѣтелства, догдѣ не ти ги подтвърдѫтъ съ други нѣкои по-завѣрванье свидѣтелства. Искашъ ли да се увѣришъ, до колко тѣзи писатели сѫ познавали Аз. Сарматия? На ти примѣръ: Теофанъ казва, че прѣзъ неѫ протича голѣма рѣка, именуема Ателъ (Волга), която истичала изъ окианътъ и се втичала въ Азовско море; рѣката Донъ, спроти него, истича отъ Кавказа и се втича въ Волга. Отъ съединението на Волга съ Донъ истичала друга рѣка Куфисъ (Кубань) и текла на кѫдѣ си.[1]) Види се, че Теофанъ е слушалъ нѣшто за рѣкитѣ Танаисъ, Ателъ и Куфисъ (Донъ, Волга и Кубань), но на кѫдѣ текѫтъ, гдѣ истичѫтъ, кѫдѣ се вливатъ, за това и хаберъ не е ималъ. Какво чакашъ отъ такъвъ писатель да ти расправи за жилиштата на Хуннитѣ и Българетѣ въ тѣзи страни?

Свидѣтелството си за древнитѣ жилища на Българетѣ Теофанъ е заелъ отъ Никифора, както всѣки може да се увѣри, ако сравни думитѣ и на двамата за прѣдмѣтъ, но той го е пояснилъ съ гореприведенното описание на Сарматскитѣ рѣки и го убрькалъ съ други още мѫдрувания, за които ште мъ да споменемъ по-надолѣ. Третий Византийски источникъ, Никифоръ Григора, както казахме, е живѣлъ въ 14-тий вѣкъ, та се разбира, че не е можилъ да знае за вѣрно, гдѣ сѫ били древнитѣ жилища на Българетѣ. Отъ тѣзи трима Византийци по-вече внимание за наший прѣдмѣтъ заслужва свидѣтелството на патриарха Никифора,[2]) та токо на него ние и памираме за нужно да се запремъ. „При Меотийското езеро, казва той, къмъ рѣката Кофинъ намира се стара България и земята на тъй зовомитѣ Котраги, които сѫ едноплеменни съ Българетѣ“.[3]) По-надолѣ Никифоръ говори, че въ 223

[1]) Memoriæ populorum III, p. 502.

[2]) Никифоръ казва: Περὶ τὴν Μαιῶτιν λίμνην, κατὰ τὸν Κῶφινα ποταμὸν καθίσταται ἡ πάλαι καλουμένη μεγάλη Βουλγαρία, καὶ οἱ λεγόμενοι Κότραγοι ὁμόφυλοι αὐτῶν.

Токо речи дума въ дума повтаря сѫщото и Теофанъ: Ἀπὸ δὲ τῆς αὐτῆς λίμνης ἐπὶ τὸν λεγόμενον Κοῦφιν ποταμὸν . . . ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεγάλη, καὶ οἱ λεγόμενοι Κότραγοι ὁμόφυλοι αὐτῶν.

[3]) Стрит. III, стр. 504.

7-мий вѣкъ Българетѣ се раздѣлили между петьтѣ синове Кубратови на петь части, отъ които токо една останѫла на прѣжното си мѣсто, а другитѣ четири се разишли по разни страни: една минѫла прѣзъ р. Донъ, та се заселила на другий му брѣгъ, друга отишла въ Паннония, третя стигнѫла даже до Италия, гдѣто се и поселила, четвърта минѫла на Балканский полуостровъ. Това разселванье на Българетѣ, което е дало Никифору поводъ да говори за древнитѣ имъ жилища, и което станѫло ужъ 100-тина годинъ прѣди него, много прилича на басня, защото само въ баснитѣ и приказкитѣ може да се допусне такова раздѣляне и разселянье на цѣлъ народъ отъ петима братье.[1]) Спроти Никифора, токо въ 7-мий вѣкъ Българетѣ ужъ прѣминѫли прѣзъ Донъ и се показали въ Паннония, Италия и на Балканский поруостровъ, а ние имаме здрави свидѣтелства, че тѣ сѫ врѣхлѣли по тѣзи мѣста още отъ 5-тий вѣкъ. Маркъ Аврелий Кассиодоръ, който се е родилъ въ 468. а умрѣлъ около 575 г. на стогодишенъ почти възрастъ, като описва въ своятъ лѣтописъ по-главнитѣ дѣла на Теодориха Великаго, говори между друго, че съ неговата храбрость Българетѣ останали побѣдени.[2]) А Кассиодоровото свидѣтелство може да има цѣна, защото Кассиодоръ е билъ съврѣменникъ на Теодориха Великаго и живѣлъ е при дворътъ му. Други единъ съврѣменень писатель на Теодориха Енподий Тицински, който е живѣлъ между 473 и 521 г. говори въ похвалното си слово Теодориху, че той още на млади години се прославилъ съ това, гдѣто разбилъ непобѣдимитѣ до тогава Българе. Енподий споменува и за друга битва на Готитѣ съ Българетѣ, която станѫла пакъ въ Теодорихово време, но въ която Теодорихъ не вземалъ участие,
224 по причина на старитѣ си години.[3]) Кассиодоръ ни е зачувалъ и два документа изъ канцеларията на Остготский краль Аталарикъ, внукътъ на Теодориха, който е царувалъ отъ 526 до 534. Съ единътъ той награждава нѣкого-си Токола

[1]) Въ погледътъ си за произхожданьето на български народъ, ние приведохме това свидѣтелство Никифорово, безъ да го изложимъ на критика, едно защото краткостьта на тази книжка не ни позволи, и друго, защото ние сме увѣрени, че тѣзи Българе не сѫ нашитѣ праотци, и не ни се щеше да се маеме на баснитѣ, што сѫ исписани за тихъ.

[2]) M. A. Cassiodori Chronicon Cetheo въ Maxima Biblioth. Patrum t. X, p. 1368.

[3]) Вижъ. Ennodii opera ed Firmond. f. p. 962. — Това слово е писано въ 507 год.

се патриціанско звание, за това, че на млади години той се отличилъ въ една война съ Българетѣ, която станѫла около Сирмиумъ (Срѣмъ),[1]) съ другий се дава такава награда на нѣкого-си Кипріана, който, такожде храбро воевалъ съ Българетѣ.[2]) — Нѣма съмнѣние, че Остъ-Готитѣ още догдѣ живѣехѫ въ Паннония, прѣди да се прѣселятъ въ Италия, което станѫ въ 487 г., били сѫ принѫдени да воюватъ съ Българетѣ, които още тогава сѫ връхлѣли покрай долний и срѣдний Дунавъ.[3]) А това като е тъй, сирѣчь ако още въ 5-тий вѣкъ Българетѣ ги е имало на Дунавътъ, гдѣто сѫ били и многочисленни и страшни спроти свидѣтелствата на Кассиодора и Еннодия, какъ да се повѣрва на Никифоровата приказка, че тѣ токо около срѣдата на 7-мий вѣкъ минѫли прѣзъ Донъ и се спуснѫле къмъ Дунавътъ и по-пататък. Да се каже, че тѣ и по-прѣди се спущали къмъ Дунавътъ, но се върштали пакъ задъ р. Донъ, а токо въ 7-мий вѣкъ отишли, та вече не се върнали, това е нѣшто невѣроятно. Искаме да кажемъ, че ако Никифоръ злѣ разсказва и за разселванието на Българетѣ, което станѫло ужъ сто години прѣди него, то за по-древнята история на тѣзи Българе, а особенно за древнитѣ имъ жилища, той трѣбва да е знаялъ още по-злѣ. Трѣбва, да се каже още, че Никифоръ като казва, че Българетѣ по-прѣди живѣли при Меотическото езеро и къмъ Кубань, той на тѣзи имъ по-прѣдни жилища гледа отъ врѣмето, когато станѫло разселваньето имъ, и което спроти него станѫло въ 7-мий в. сирѣчъ около 300 години слѣдъ изселваньето отъ тамъ на Хуннитѣ. Това като е тъй, то, ако и да допуснемъ, че свидѣтелството му е право, може ли, питаме, това свидѣтелство да служи за доказателство, че древнитѣ хунски и български жилища били тождествении?

Да додемъ сега и на Латинскитѣ источници, Иорданда и 225
Анастасия, които Г. Кръстьовичъ привожда за потвърждение на това тождество. За Анастасия не е трѣбвало и да се споменува, защото той тукъ нищто ново не казва, но излага съ латински думи това истото, което е намѣрилъ по гръцки у

[1]) Cassiodori Variarum. lib. VIII, ep. X.

[2]) Ibidem ep. XXI.

[3]) Ако може да се вѣрва на Теофана, въ 494 г. Българетѣ нападнѫли на Илирия и на Тракия.

Теофана, съ други думи, той само е превелъ Теофановътъ разказъ отъ гръцки на латински. Иорнандъ заслужва внимание. Но какво казва Иорнандъ за жилиштата на Българетѣ? Ето му думитѣ за този прѣдмѣтъ, както ги и превелъ самъ Г. Кръстьовичъ.[1]) „Задъ Акациры-ты надъ Черно море ся простиратъ жилищата на Блъгары-ты, които сѫ станѫли знаменити отъ злины-ты на нашы-ты грѣховы. А отъ тамъ натагъкъ веке Уннити“ и пр. Не е нужно да говоримъ, до колко е вѣренъ този български преводъ на Иорнандовата рѣчь. Но штемъ да попитаме, доказватъ ли тѣзи думи, че Иорнандъ е ималъ хунскитѣ жилища тождественни съ българскитѣ? Г. Кръстьовичъ, види се, и самъ е видѣлъ, че работата не е такава, та като превожда тѣзи думи на Иорнанда, той бѣлѣжи:[2]) „не трѣбва да забравямы, че Іорнандъ пише за тыя (блъгарски) жилища по неговото врѣмя“. А като е така, защто той споменува и Иорнанда между писателитѣ, които поставляватъ отъ начала още българскитѣ жилища тамъ, гдѣто сѫ били и хунскитѣ?

Отъ свидѣтелството на Иорнанда се види само, че Българетѣ около краятъ на 5-тий вѣкъ сѫ живѣли не въ Аз. Сарматия, а край сѣверозападний брѣгъ на Черно море, отгдѣто сѫ могли лесно да нападатъ на Готитѣ, когато тѣ живѣехѫ въ Паннония, и да иматъ съ тѣхъ онѣзи битви, за които, както видѣхме, споменуватъ Кассиодоръ и Еннодий. Тождеството на хунскитѣ и български жилища Иорнандовото свидѣтелство не само не доказва, но го още и отхвърга.

Остава още единъ писатель, на когото Г. Кръстьовичъ основава това тождество. Той е — Сирианинътъ Маръ Абасъ Катина, който е писалъ въ вторий вѣкъ прѣди р. Хр. Поради голѣмата древность на този писатель и поради важностьта на свидѣтелството му за Българетѣ, ние трѣбва по-подробно да се запремъ на него. Маръ Абасъ е живѣлъ въ вторий
226 вѣкъ прѣди р. Хр. и писалъ е историята си между 140 и 120 год., но тази история не е дошла до насъ цѣла; ние знаемъ за нея отъ Мойсея Хоренскаго, който въ своята ерменска история расказва, че ималъ въ ржцѣтѣ си това древно списание, отъ което заелъ много нѣщто за старата

[1]) На стр. 54.

[2]) На стр. 490, б. 17.

история на Ерменетѣ. Между тѣзи засти отъ Маръ-Абаса свидѣтелства се намѣрва и свидѣтелството за Българетѣ. Пита се първо и първо, дали Мойсей казва право. Има мнозина, както ерменски, тъй и неерменски писатели, които се съмнѣватъ, че Мойсей е ималъ такава стара книга въ ржцѣ и мислятъ, че той сами е измислилъ старата ерменска история, и за да ѝ даде по-голѣма цѣна, казва, че ѭ извадилъ отъ старо списание па нѣкого си Маръ-Абаса. Особенно силно отхвърга Маръ-Абасовата история единъ отъ френскитѣ ориенталисти Етиенъ Катрмеръ.[1]) Нѣка се съгласимъ, че Мойсей Хоренский не е такъвъ лъжецъ, както го мисли Картмеръ и други нѣкои, и че той наистина е ималъ въ ржцѣ историята на Маръ-Абаса, отъ която е заелъ тѣзи происшествия, въ които се споменуватъ името и земята на Българетѣ. Тогава се ражда друго питанье: да ли името и земята на Българетѣ наистина сѫ споменѭти още отъ Маръ Абаса и повторени вѣрно отъ Мойсея, или както у единътъ, тъй и у другий на мѣсто Българе, стояло е името на другъ нѣкой народъ, което отпослѣ е замѣнено отъ нѣкой прѣписвачъ съ името Българе?[2]) — Ние по-горѣ видѣхме, какви голѣми измѣнения сѫ направили ерменскитѣ писачи въ списанията на Агатангела, Зеноба и Фавста, та не е чудно, че и въ историята на Мойсея Хоренскаго сѫ могли да станѭтъ такива измѣнения. Отъ Мойсея Хоренскаго е остала и една География, която той е извлѣкалъ отъ Паппа Александрийскаго и допълнилъ е съ нѣшто и отъ себе. Но знае се, че тя е прѣтърпѣла толкова голѣми измѣнения отъ страна на разни прѣписваче, гдѣто никакъ не може да се повѣрва, да е писана отъ Мойсея.[3]) Въ тази книга между друго се говори, че въ долня 227
Мизия, сирѣчъ въ собствена България, имало да живѣѭтъ още въ петий вѣкъ до 25 словѣнски племена. Не е ли това явна притурка отъ нѣкой прѣписвачъ, който е живѣлъ много

[1]) Виж. Journal des savants, 1850, стр. 364, членътъ: Observations sur la ville de Ninive.

[2]) Това е могло да стане толкова по-лесно, защото на сѣверъ отъ Кавказа, гдѣто у Маръ Абаса и Мойсея сѫ поставени Българскитѣ жилища, наистина испослѣ се е намирало царството на Волжскитѣ Българе, което е било добрѣ познато на Ерменцитѣ.

[3]) Malheureusement on ne peut considerer ce livre, qui a subi des modifications notables en passant par la plume des copistes, comme un écrit original и пр. Moise de Khorène, въ Collect. des historiens de l'Arm. v. II, pag. 48. Сравни и съ Шафарика въ Sebrané spisy díl II, стр. 701.

годинъ слѣдъ Мойсея, когато долньа Мизия наистина се насели ако не съ 25, то съ 7 словѣнски племена? А ако е станѫла такава притурка за Словѣнетѣ въ Мойсеовата География, то не е чудно да се помисли, че и това, което въ историята му намираме за Българетѣ също може да е притурено или прѣмайсторено по-послѣ отъ нѣкой прѣписвачъ. Искаме да кажемъ за извѣстието на Сирианинътъ Маръ-Абаса, че Българетѣ още въ 2-рий вѣкъ прѣди Христа живѣли надъ Кавказска планина, това първо извѣстие за Българетѣ, което ни е съхранилъ Мойсей Хоренский, не може да има никаква важность, като не може да се потвърди отъ никоя страна. Ние отстѫпихме много нѣшто на Г. Кръстьовича, та нѣка му направимъ още една отстѫпка, нѣка да се съгласимъ, че свидѣтелството, което намираме у Мойсея Хоренскаго за Българетѣ наистина е писано отъ Маръ-Абаса и не прѣтърпѣло никакви измѣнения. Да видимъ, доказва ли това свидѣтелство тождеството на българскитѣ и хунски жилища, доказвали то, че Хуннитѣ били Българе и Българетѣ Хунни? „Въ Царуваньето на Аршакъ I (между 127 и 114 г.), казва Мойсей спроти Маръ-Абаса, станѫхѫ голѣми размирици въ великата Кавказска планина въ земята на Булкаретѣ, отъ които мнозина като излѣзяхѫ отъ тамъ, допаднѫхѫ въ нашата земя (въ Армения сирѣчь) и се заселихѫ за много време долѣ при рѣката Коха въ плодоносни и хлѣбородни мѣста“. На друго мѣсто Мойсей все спроти Маръ-Абаса говори, че мѣстото, гдѣто се заселили тѣзи Булкаръ, нарекло се Ванандъ отъ името на Вехендуръ-Булкара Венда (види се да се е наричалъ тъй водачътъ имъ).[1] Отъ това свидѣтелство, ако бѫде истина, може да се заключи, че Българетѣ около краятъ на 2-рий вѣкъ прѣди Христа живѣли нѣкѫдѣ на Кавказката планина. А ние видѣхме по-
228 горѣ, че Хуннитѣ не само на Кавказската планина, но по-нагорѣ отъ нея не ги е имало по онова време. Хуннитѣ ги споменува Мойсей токо въ 4-тий вѣкъ слѣдъ Р. Христово, и споменува ги като особенъ народъ отъ Българетѣ. Па и жилиштата имъ поставлява не на Кавказската планина, а на сѣверъ отъ нея, татъкъ нѣкѫдѣ, гдѣто сѫ се навъртали Василитѣ и Хазаритѣ. Самъ сега разсѫди, читателю, колко е

[1] Исторія Арменіи Мойсея Хоренскаго пер. Н. Эминъ, Москва 1858 стр. 81 и 87. Ср. и б. 150 на стр. 283.

измаменъ Г. Кръстьовичъ, като иска съ Маръ-Абаса и Мойсея Хоренскаго да потвърди тождеството си на Хуннитѣ и Българетѣ! Свидѣтелствата на тѣзи писатели, ако се вематъ за истинни, доказватъ съвсѣмъ противното, доказватъ, че жилиштата на Хуннитѣ и Българетѣ не били тождественни, че Българетѣ не сѫ Хунни, и Хуннитѣ не сѫ Българе.

III.

Доказватъ ли Византийскитѣ писатели, че Хуннитѣ и Българетѣ сѫ единъ и тойжде народъ и до колко може да се вѣрва на тѣхнитѣ свидѣтелства за този прѣдмѣтъ?

„Византийцитѣ сѫ имали такова широко и неясно понятие за име Хунни," казва Стриттеръ, „штото се види, че и сами не сѫ знаяли, кого да наричатъ съ това име".[1]) Както другояче старитѣ Гърци наричахѫ Скити всичкитѣ малко познати тѣмъ народи, што живѣехѫ на сѣверъ, тъй и Византийцитѣ даваxѫ името Хунни на всичкитѣ токо-речи народи, които сѫ живѣли на сѣверъ отъ долний Дунавъ и отъ Черно море. Така Менандръ, Теофилактъ, Теофанъ и Кедринъ наричатъ Хунни Аваритѣ. Патриархъ Никифоръ, Теофанъ и Кедринъ даватъ това име на Българетѣ, Никифоръ Григорасъ на Куманетѣ (Половцитѣ), Пасхалната Хроника на Гепидитѣ, Кедринъ и Словѣнетѣ нарича Хунни, Теофанъ Турцитѣ, Анна Комнена и Кедринъ Узитѣ и пр. и пр. Съ една дума, Византийцитѣ сѫ давали името Хунни на различни и разноплеменни народи: на Словѣне, на Нѣмци, на татарски и чудски племена. И не е мѫчно да се разбере отъ што е това: Хуннитѣ едно време пръснѫхѫ властта си много на далече, отъ границитѣ на римска империя и далече въ Азия: тѣ покорихѫ подъ властьта си много разнородни племена, што населяваxѫ или се скитахѫ по това широко земленно про- 229
странство, и голѣми штети направихѫ както въ източната, тъй и въ западна половина на римска империя. Чрезъ всичко това Хуннитѣ до толкова испълнихѫ очитѣ на Византийцитѣ, гдѣто тѣ си ги прѣдставяхѫ за много голѣмъ народъ, съ когото съединяваxѫ всички малко познати тѣмъ племена, които

[1]) B. Summ. Hunnicorum въ Mem. Popul. t. I, r. 451.

падѫхѫ подъ Хунска власть, или из-послѣ се явяваха на това пространство, но което се простираше испърво Хунската силна държава. И историкътъ, който би се взелъ сега да говори за такива народи, на които Византийцитѣ по нѣкога даватъ името Хунни, трѣбва да дава малко внимание на таковитѣ византийски свидѣтелства. Ако да имъ се вѣрваше, помислѣте, какво чудо штеше да стане! Нѣмцитѣ штѣхѫ да се повдигнѫтъ и доказватъ, че Хуннитѣ сѫ Нѣмци, защото Chronicon Paschalis нарича Нѣмското племе — Гепидитѣ Хунни; штѣхѫ и всичкитѣ Словѣне да си присвояватъ Хуннитѣ, защото Кедринъ казвалъ, че Хуннитѣ сѫ Словѣне. Турцитѣ, Аваретѣ, Половцитѣ, Узитѣ, — и тѣ съ такова право штѣхѫ да си присвояватъ Хунската слава. Какъ штѣше да се бори тогава Г. Кръстьовичъ съ толкова противници? Какъ штѣше да имъ излѣзе на глава! Но шегата на страна! Г. Кръстьовичъ нарича свидѣтелствата на Византийцитѣ за тождеството на Хуннитѣ и Блъгаретѣ „по-прави на това доказателства“. — Тѣзи нови доказателства той дѣли на три реда, та така и ние штемъ да ги разгледаме.

1. „Никифоръ, каже, называва Блъгары-ты съ името Унногундуры, като казва, че Кувратъ Князь Унногундурскый възсталъ противу Хагана Аварскаго“. (А знайно е, че Кувратъ билъ князь Български). „Θеофанъ такожде нарича Блъгары-ты съ исто-то име Унногундури, като казва: нуждно е да кажемъ и за древностьтѫ на Унногундуры-ты Блъгари и Котрагы. Константинъ Багрянородный казва и той уречено, че Блъгаре-ти испърво ся именували Оногундуры.“ „Убо отъ пьрвѫ-тѫ половинѫ на тѫзи рѣчь, която е коренна-та нейна часть, види ся явно, че Блъгаре-ти были Унско племя, то есть Унни“.[1])

Отъ тѣзи три Византийци токо Никифоръ може да се приеме за първообразенъ источникъ; Теофанъ е отъ него заелъ
230 името Унногундури,[2]) а пакъ Константинъ, който е писалъ

[1]) Стр. 23.

[2]) По-горѣ ние доказахме фактически, какво Теофанъ е заелъ свидѣтелството си за първоначалнитѣ жилища на Блъгаретѣ отъ Никифора: тукъ штемъ да покажемъ, че и това си свидѣтелство той е заелъ отъ него. Никифоръ говори: Λεκτέος δὲ ἤδη περὶ τῆς τῶν λεγομένων Οὔννων καὶ Βουλγάρων ἀρχῆς... οἱ λεγόμενοι Κότραγοι ὁμόφυλοι αὐτῶν. — А пъкъ Теофанъ: Ἀναγκαίον δ' εἰπεῖν καὶ περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν Ὀνογουνδούρων, Βουλγάρων καὶ Κοτράγων. — Кой не види, че Теофанъ и тукъ повтаря думитѣ на Никифора, въ които е измѣнилъ само Οὔννων καὶ Βουλγάρων на Ὀνογουνδούρων Βουλγάρων. — Името Ὀνογουνδούρων той такожде, види се, е заелъ отъ Никифора, у когото го е срѣщнѫлъ на друго мѣсто.

около 200 години слѣдъ Теофана или отъ него е заелъ своитѣ Оногундури, или пакъ отъ Никифора. за когото, като първообразенъ источникъ, тукъ токо и струва да се спомене.[3]) Никифоръ на едно мѣсто нарича Българетѣ Унногундури, на друго пише само Българе, на друго полага Българетѣ и Хуннитѣ наредъ, безъ да казва явно, разбира ли подъ тѣзи двѣ имена единъ и тойжде народъ, или два различни. И по това се види, че и нему, когато е говорилъ за Българетѣ мжтенѣло се е въ умътъ името Хунни, и той не е знаялъ какво да чине съ него: да каже право че тѣ сж Българетѣ, видѣло му се е криво, а пакъ [да не] спомене съвсѣмъ Хунни, като говори за Българетѣ, които му се явили на сѣверъ отъ Черно море, и това не е можилъ да направи, ето защото той се и бърка тъй съ тѣзи имена.

2. „На много мѣста въ писателиты находися употрѣбена рѣчьта Унни, или сама, или заедно съ имято Блъгары, вмѣсто само тоежде имя Блъгары. На примѣръ: Никифоръ, говорѫщи за начало-то на Блъгары-ты, употрѣбява и двѣ-ты рѣчи Унны и Блъгары ... Такожде и на друго мѣсто ... употрѣбява пакъ и двѣ-ты речены нарицанія Унны и Блъгары“ (Ние по-горѣ казахме, отъ што го прави това Никифоръ). „Агаѳій пакъ сѫщо така и той употрѣбява рѣчи-ты Унны и Котригуры; вмѣсто едно и тоежде имя Блъгары“. (Но у Агатия никждѣ не се срѣшта името Българе, а като е тъй, то не може да се рече, че той употрѣбява рѣчитѣ Унни и Котригури: вмѣсто едно и тоежде имя Блъгары, което име той не е и знаялъ). „Іоаннъ Малала въ лѣто 539 и 540 употрѣбява самѫ рѣчь-тѫ Унны тамъ, гдѣто Ѳеофанъ и Кедринъ пишѫтъ 231
Блъгары“. (Но Теофанъ, който е писалъ около 250 год. слѣдъ 540 лѣто, а Кедринъ слѣдъ 500, тѣзи толкова късни писатели, които сж заели отъ Малала това, што разсказва той за Хуннитѣ въ 539 и 540 год. сами сж прѣправили Малаловитѣ Хунни на Българе, безъ да разсждатъ, така ли истина е мислилъ и Малала, и ако така, то право ли е мислилъ). „Прокопій въ истѫ-тѫ 13-тѫ годинѫ царства Іустініанова, 539,

[3]) Първообразенъ источникъ ние го наричаме токо спрямъ Теофана и Константина, които писали слѣдъ него. Трѣбва да кажемъ, че името Унногундури се срѣща още около 300 год. прѣди Никифора, у Приска, послѣ и у Менандра. Йорнандъ такожде знае Хуннугари, но не ги мѣша съ Българетѣ. Отъ него ние се научаваме, че Хуннугари живѣли на едно мѣсто, а Българе на друго.

какъ-то и на много другы мѣста, пише и той Унны вмѣсто да каже Блъгары, защо и никога онъ не употрѣбява това послѣдньо прозваніе“. А като не го употрѣбява никога и не го е знаялъ, какъ може да се докаже, че той подъ име Хунни разбира Блъгаретѣ? „Генесій, ако и да помянува Блъгары-ты съ собственно-то имъ това имя, обаче называва гы и Унны на едно мѣсто“ (Генесий е живѣлъ и писалъ въ 10-тий вѣкъ, та не е знаилъ, какво да прави, и кого да нарича съ името Хунни, което и нему се е мотолавило въ паметта, както и на много други по-стари и по-млади отъ него Византийци).

За да не се маеме по-вече на това 2-ро отъ по-правитѣ доказателства на Г. Кръстьовича, ние штемъ да напомимъ на читателитѣ си токо слѣдующтето: има нѣкои Византийци, които наший народъ наричатъ Мизи, други го наричатъ Гети, други пъкъ ни именуватъ Власи, а знае се, че Гетитѣ и Мизитѣ сѫ племена отъ Тракийский народъ, който отъ памтивѣка е населявалъ земята, на която сега живѣе наший народъ. Та, ако етнографическитѣ познания на Византийцитѣ да бѣхѫ до толкова прави, каквото да можахѫ да се приематъ за прави доказателства, то твърдѣ лесно можеше да се заключи: Убо Ѳракийцитѣ сѫ Българе, и Блъгаретѣ Ѳракийци, тогава што му трѣбваше на Г. Кръстьовича да ходи чакъ въ Ас. Сарматія, та да дири тамъ нашитѣ прѣдци? — Да минемъ къмъ 3-то отъ по-правитѣ доказателства за тождеството на Блъгаретѣ и Хуннитѣ. То е много заплетено, читателю, та и бѣлѣжкитѣ, които ние имаме да правимъ върху него, не штѫтъ да сѫ твърдѣ лесни за разбиранье; ти тукъ си поотпочини, за да можешъ съ по-убистренъ умъ да ни четешъ расправата. Ето какво е това 3-то по-право доказателство.[1])

232 „Византійски-ти писатели, подраздѣляюще Меотійскы-ты „Унны на различны племена, даватъ нѣкоимъ отъ тѣхъ имена, „подъ кои-то ся пакъ разумѣватъ Блъгаре-ти. На примѣръ „— Прискъ помянува пьрво три Уннскы племена подъ именемъ „Сарагуры, Урогы и Оногуры, че притѣснени отъ нѣ„кой-си Асійскый народъ именемъ Савиры, дигнѫли ся отъ

[1]) Привождаме го цѣло съ твърдѣ малки съкращенія, но за когото е особенно любопитно, той може да го прочете въ самата исторпя на Г. Кръстьовича, гдѣто е изложено на стр. 24, 25, 26. Бѣлѣжкитѣ му върхъ това доказателство сѫ на стр. 457 и 458.

„жилища-та си, и слѣзли къмъ Асійскѫ-тѫ Сарматіѭ, за да си „търсятъ мѣсто; а послѣ говорящи пакъ за тѣхъ, помянува „ты обаче сичкы-ты само съ имято Сарагуры, и казва, че дошли „та нападнѫли на Акатиры-ты, и ты покорили.... Отъ това „ся лесно разбира, че тія три племена были единъ и тойжде „народъ; отъ другѫ странѫ явно е, какъ-то и выше казахмы, че „Оногуры е почти тождественно съ имято Оногунд-уры, съ „което други писатели ся назвали нарочно Блъгары-ты, освѣнъ „що имамы и положително свидѣтелство какъ Българе-ти ся „зовали и Унногуры; че Уроги = Уорги = Оарги е почти равно „съ Оарцы (отъ рѣкѫ-тѫ Оаръ = Волгѫ) или съ Вурги-„Вулги.... Вулгури.[1]) — Прокопій казва, че Унни-ти, „началницы Утургуръ и Кутургуръ, раздѣлили ся на „отъ двамина свои два едино-язычни племена, които ся нари-„чали Утургуры и Кутургури. Тія исти-ти племена у „Агаѳія ся наричатъ Утигуры и Котригури, а у Ме-„нандра... Утигури и Контригури, Котригури и „Кутригури, а въ общы-ты изданія и Котрагири. А това „като е тъй, кой не види, че Прокопіеви-ти Кутургури, „Агаѳіевитѣ Котригури и Менандрови-ти... Котрагири „сѫ исти-ти Никифорови и Ѳеофанови Котраги или Кон-„траги Блъгаромъ соплеменници, за кои-то выше казахмы?[2]) „а то, ако е тъй, кой пакъ не разумѣва, че Прокопіеви-ти „Утургури и Агаѳіеви и Менандрови-ти Утигури сѫ „исти-ти „Блъгаре Котрагомъ соплеменници“?

Много нѣшто за критикуванье има въ тѣзи редове, но ние штемъ да се позапремъ токо на пò-главното. Най-напрѣдъ тѣзи редове ни показватъ, че Г. Кръстьовичъ не си е убистрилъ въ умътъ това, което иска да докаже. Пò-нагорѣ той доказваше, че Хуннитѣ сѫ Българе, а Българетѣ Хунни и че подъ тѣзи двѣ имена се разбира единъ и тойжде народъ. Това што да рече, че тамъ понятията Хунни и Българе той 233
приемаше за понятия съвсѣмъ еднакви, както по обемътъ, тъй и по съдържанието имъ. Сѫштото той прави и пò-нататъкъ въ историята си, а тукъ гледаме пакъ друго нѣшто: тукъ той доказва, че Българетѣ били Оногури, Уроги и Утигури,

[1]) Какъ Г. Кръстьовичъ доказва, че Аорситѣ сѫ Българе, това го ка-захме пò-горѣ.

[2]) Историкътъ тукъ разбира свидѣтелството на Никифора: Κοτράγοι ὁμό-φυλοι αὐτῶν (Βουλγάρων).

за които писателитѣ казватъ да сѫ една часть отъ различнитѣ хунски племена. Това, ако се изразимъ по езикътъ на логиката, ште да каже, че той понятието, което тамъ приемаше за общо, тукъ го приема за частно, и много злѣ противорѣчи на себѣ-си. Сега да додемъ до Оногуритѣ, Урогитѣ и Утигуритѣ. За да се докаже прѣзъ тѣхъ, че Българетѣ били Хунни, трѣбва първо да се докаже, истина ли тѣзи племена сѫ Хунски, и истина ли е това, че подъ тѣхъ писателитѣ разбиратъ Българетѣ. Кой казва, че Оногури и Уроги сѫ хунски племена? Прискъ. Но трѣбва да знаешъ, читателю, че Прискъ нарича Хунни и Савиритѣ, отъ които избѣгахѫ тѣзи двѣ племена заедно съ Сарагуритѣ, па оште нарича Хунни и Акациритѣ (Хъзаретѣ) и Кидаратитѣ. Трѣбва да знаешъ оште, че истий Прискъ, като нарича всичкитѣ тѣзи племена Хунни, дава ни да мислимъ, че тѣ сѫ се отличавали отъ истиннитѣ Хунни. Тъй на примѣръ, ние се научаваме отъ него, че Акациритѣ (Хъзаретѣ) били независими отъ Хуннитѣ, догдѣ Атила не ги покориль въ 448 г. Като разказва за битвата на Атила съ тѣхъ, той ги нарича не Хунни, а народъ скитски (gens scythica), и съ това като че иска да покаже, че тѣ не били истински Хунни.[1]) Тъй сѫщто може да се заключи отъ Присковото сказание и за Сарагури, Уроги и Оногори, а такожде и за тѣхнитѣ насилници Савири. Гледаме, че Савиритѣ дохождатъ нѣкѫдѣ изъ Азия, та нападатъ на реченитѣ три племена и ги изгонватъ отъ жилиштата имъ,[2]) които сѫ били на истокъ отъ акацирскитѣ, та може да се мисли, че сѫ се намирали такожде въ Азия. И това станѫло въ 456 год., сирѣчь три години слѣдъ смъртта на Атила, когато всичката хунска сила бѣше осрѣдоточена покрай долний Дунавъ.[3]) Какъ да се допусне, че тѣзи нови
234 пришелци въ Европа сѫ били Хунни, и защото тѣ сѫ пѫдили единъ другиго, ако да бѣхѫ всѣ отъ единъ родъ? — Намъ ни се прѣдставляватъ тѣзи племена другояче. Хуннитѣ, едно азиатско племе, сполучи да покори малко по малко много други азиатски племена, съ които, като се усили, минѫ въ Европа и завладѣ всичката й источна часть даже до грани-

[1]) Memor. Popul. I. p. 489.

[2]) ibid. p. 57.

[3]) В. въ Историята на Г. Кръстьовича, стр. 415.

цитѣ на римската империя. Много и различни племена, отъ нѣмски, отъ словѣнски, фински и татарски родъ живѣехѫ по това землено пространство, и всичкитѣ додохѫ подъ властта на Хуннитѣ. Апполинарий, Сидоній и Иорнандъ наиватъ като подвластни на Атила: Остъ-Готти, Гепиди, Маркомани, Свеви, Герули, които сѫ все отъ нѣмски родъ, Неври и Гелони, за които се мисли да сѫ били словѣнски племена.[1]) Но колко още е имало словѣнски и несловѣнски племена подъ властта на Атила, за които Апполинарий и Иорнандъ не сѫ споменѫли, защото, види се, не ги сѫ знаяли. — Още по-малко е познавалъ подвластнитѣ на Атила народи Прискъ. Истина, че той ходи въ хунската държава, но видѣ токо тази ѝ часть, што е била надъ Дунавътъ, сегашното Влашко и Маджарско. Токо тамошнитѣ подвластни Атилу народи, той е можилъ да види, та токо тѣхъ и отличава отъ Хуннитѣ. А кой е живѣлъ въ другата широка часть на хуннската държава, задъ карпатскитѣ планини и надъ Черно море, това Прискъ не е знаялъ добрѣ, и заради това всички тамошни народи, като живущи всѣ въ хунската държава, той и нарича всѣ Хунни. Ето защо неговото свидѣтелство за Хъзаритѣ, за Оногуритѣ, Урогитѣ, Сарагуритѣ и Савиритѣ, че сѫ Хунни, не може да се приеме за истинно. А пакъ като погледнешъ думитѣ му, гдѣто той разсказва за отношението на Хъзаритѣ къмъ Хуннитѣ, ако разгледашъ добрѣ и това, гдѣто той разсказва за отношенията на другитѣ три племена къмъ Савиритѣ, то по̀ е право да се заключи, че всички тѣзи племена сѫ били съвсѣмъ различни отъ истинитѣ Хунни. Искаме да кажемъ, че Г. Кръстьовичъ нѣма здраво основание, за да утвърждава, че Оногуритѣ и Урогитѣ сѫ Хунни. Още по неоснователно е неговото доказванье, че тѣ сѫ Българетѣ. Оногуритѣ, казва той, сѫ Унногундуритѣ. Ако и така да е, то ние видѣхме по̀-горѣ, до колко Унногуритѣ сѫ Българе; и Урогитѣ спроти него е равно на Аорцитѣ, за които такожде видѣхме съ какъвъ начинъ той ги 235
искарва, че сѫ Българе. Да се запираме ли и на Утургуретѣ? Тѣхъ първъ пѫть ги срѣщтаме у Прокопия, спроти когото ги споменуватъ Агатий и Менандръ. Г. Кръстьовичъ подтвър-

[1]) Виж. писмото на Апполинария до Авита и у Иорнанда De Gethar. reb-gestis c. 50.

ждава, че тѣ сѫ исти Българе, па сѫ и исти Хунни, та ште да рече. че и Българетѣ сѫ исти Хунни.

Дълга, и не твърдѣ ѝправна, и тежка за четенье ште да ни излѣзе расправата, ако се вземемъ да издирваме, Българе ли наистина сѫ тѣзи Утургуре и тѣхнитѣ соплеменници Кутургуретѣ; та, ако сѫ Българе, истина ли е, че сѫ и хунски племена.[1]) За да ти не додѣемъ съ тази расправа, любезний читателю, ние намислихме за по̀-добрѣ да подаримъ на Г. Кръстьовича както Утургуретѣ, тъй и Кутургуретѣ; намислихме спрѣчъ да се съгласимъ съ него, че подъ името на Кутургуретѣ и Утургуретѣ и Прокопий, и Агатий и Менандръ разбиратъ Българетѣ и че тѣзи Утургуре и Кутургуре сѫ наистина Хунски племена. Още по̀-ясно да кажемъ, ние намислихме да се съгласимъ, че Българетѣ сѫ Хунни. Сега слушай, та да видишъ, защто не ни е тежко да направимъ такава нагледъ голѣма жъртва. — Ние сме Словѣне, наший Български народъ е отъ словѣнски родъ, та се разбира, че и праотцитѣ ни трѣбва да сѫ били отъ словѣнски родъ, били сѫ Словѣне. Агатий и Менандръ добрѣ сѫ знаяли словѣнскитѣ народи. Прокопий постоянно говори за тѣхъ, описва имъ жилиштата, казва ни, на какви главни племена тѣ сѫ се раздѣляли, описва имъ нравитѣ, обичаитѣ, характерътъ, казва ни даже, и каква имъ е била вѣрата тогава, и всичко това тъй потънко описва и излага, гдѣто не остая никакво съмнѣние, че ги е познавалъ много добрѣ. И не е чудно, че ги е познавалъ: въ неговото време, спроти както казва той, всѣка година, токо речи, Словенетѣ нападали на византийската империя и правили плѣнъ и пожаръ по всичкитѣ ѝ европейски владѣния, дохождали даже до столицата ѝ. Прокопий е билъ
236 секретарь на Велизария, който, като главенъ Византийски полководецъ, не единъ пѫть се е срѣшталъ съ тѣзи врагове, та се разбира, че и Прокопий е ималъ много сгодни случаи да се опознае съ Словенетѣ. Той е знаялъ добрѣ и Кутургуретѣ, които въ негово време, въ 551 год., първъ пѫть нападнѫли на империята, па е знаялъ и Утургуретѣ. Но тѣзи

[1]) Тунманнъ, Шлецеръ, Енгель, Уваровъ и др. приематъ наистина, че подъ Кутургуре и Утургуре трѣбва да се разумѣватъ Българе, но тѣ никакъ не допущатъ, че Кутургуре и Утургуре сѫ исти Хунни. Виж. Тунманна Untersuchungen über die Geschichte des östlichen europäischen Völker. Berlin 1772 стр. 32—34. — Шлецера Allgemeine Nordische Geschichte p. 358. — Уварова De bulgarorum utrorumque origine стр. 31 и — слѣд. —

Кутургуре и Утургуре той не смѣсва съ Словенетѣ. За Словенетѣ той говори и прѣди кутургурското нападванье и послѣ, но нито единъ пѫть не бърка нито тѣхъ съ Кутургуретѣ и Утургуретѣ, нито пакъ Кутургуретѣ и Утургуретѣ съ тѣхъ. Кутургуре и Утургуре спроти него сѫ съвсѣмъ други хора, не Словѣне, та и жплиштата имъ били не тамъ, гдѣто словѣнскитѣ. Агатий и Менандръ, които сѫ живѣли въ сѫщий вѣкъ, когато и Прокопий, и които также сѫ знаяли добрѣ Словѣнетѣ, и тѣ ги строго отличаватъ отъ Кутургуретѣ и Утигуретѣ, за които тѣ казватъ, че били Хунни. Истина ли тѣ сѫ Хунни или не, разбиратъ ли се подъ тѣхнитѣ имена Българе или не, — това намъ не ни влази въ работа. Главното е да знаемъ, че тѣ не сѫ Словѣне, не ни сѫ нито башти, нито чичове. Тѣмъ не трѣбва да имъ се дава мѣсто въ нашата история, както си нѣматъ въ неѫ мѣстото и тѣзи Българе, които Г. Кръстьовичъ ходи да издирва въ азиатска Сарматия и за които иска да докаже, че сѫ тождественни съ Хуннитѣ. Не сѫ тѣзи Българе праотцитѣ на наший народъ, нито сме пакъ ние тѣхни унуци. Утургури ли сѫ тѣзи Българе, и Унногундури. и Уроги и Кутургури, Хунни ли сѫ или не сѫ Хунни, отъ татарско ли сѫ повлекло или отъ монголско, намъ ни е всѣ едно. Наший народъ се е токо нарекълъ съ тѣхното име, но не се е родилъ отъ тѣхъ, ние имъ носимъ името, но въ жплитѣ ни не тече тѣхна кръвь.[1]) — Ето, читателю, защто ние намѣрихме за добро да не ти додѣваме съ расправата си за тождеството, което Г. Кръстьовичъ намѣрва между своитѣ Българе и Утургуретѣ, и чрезъ 237
което тождество той иска да докаже тождеството пакъ на сѫщитѣ Българе съ Хуннитѣ. Дозволихме си да ги наречемъ негови Българе, за да се разумѣе по-добрѣ, че неговитѣ издирвания не се относятъ до историята на наший народъ. на когото праотцитѣ сѫ Словѣне, а не тождественнитѣ съ Хуннитѣ Блъгаре. — Но време е вече да свършимъ и този дѣлъ на расправата си, въ който ни е рѣчта, за по-правитѣ доказателства на наший историкъ. Въ тѣзи наречени отъ него

[1]) Гукъ може нѣкой читатель да ни попита, защто не обадихме това по-напрѣди и защто не захванѫхме расправата си съ Г. Кръстьовича право отъ това, че Българетѣ, на които той тръси тождеството съ Хуннитѣ не сѫ нашитѣ праотци, но се зехме да разгледаме, истинно ли е това тождество. На такъвъ читатель ние щемъ кажемъ, че постѫпихме тъй, за да покажемъ, какви сѫ издиранията на Г. Кръстьовича.

по-прави доказателства ние намѣрваме, у общто че се доказватъ нѣшта неизвѣстни съ други още по-неизвѣстни нѣшта. Но почтенний ни историкъ мисли, че съ тѣхъ е вече доказалъ като несъмнѣнно тождеството на Хуннитѣ и Българетѣ, та вече свърша издирванията си за това тождество съ друго едно издирванье върхъ името Унни, което Грьчьски-ти и латински-ти списатели сѫ давали ужъ на Българетѣ. Ето какъ тълкува той това име:

„Мы находимъ въ нашія-тъ старъ языкъ двѣ рѣчи: Уный „и Юній, и сократително Унъ и Юнъ, а въ множественно „число уни и юни, кои-то и двѣ-тѣ почти сѫ еднакви съ „имя-то Унны, понеже юни, въ Греческы уста, такожде уни „ся произнося, и значѫтъ пьрва-та, добръ, благъ; а вто„рата, младъ, юнакъ. Така имя-то Унни, произведено отъ „пьрвѫ-тѫ, ще значи добры, благы; а произведено отъ „вторѫ-тѫ ще каже юнацы, храбры. Ако и наистинѫ „Унни-ти, кога-то ся пьрво явихѫ на Европѫ, бѣхѫ чрезвычайно „храбри и юнаци, и можахѫ праведно да ся назовѫтъ съ „това послѣднее имя, но мы предпочитамы да кажемъ, че „прозваніе-то имъ произишло отъ пьрвѫ-тѫ рѣчь значующѫѫ „благи, коя-то пакъ рѣчь, като пріемне прозвателно-то окон„чаніе аре, става Благаре . . . Блъгаре . . . И тъй пакъ Ун„ни-ти ся доказватъ, че были Блъгаре, и че Блъгаре-ти были „Унни“ (стр. 29—30).

Да доказваме, че и това разсуждение е криво, безосновно, нездравомисленно, то што каже, че ние имаме читателитѣ си за твърдѣ долни отъ къмъ умственна страна. Поради това за по-добро намираме да прѣмълчимъ. — Та и всичката си расправа съ Г. Кръстьовича време е вече да свършимъ. Понататъкъ той вече захваща да говори за животътъ на Хуннитѣ, за Скититѣ и Сарматитѣ и за Амазонкитѣ. Послѣ, отъ 57 страница, захваща да разсказва за Готтитѣ и кара всѣ
238 за тѣхъ даже и до 99 страница, гдѣто се свърша I-та глава. Отъ 2-ра глава се захваща вече историята на Хуннитѣ, която подробно се излага даже до конецътъ на 9-та глава, съ която се и свърша Уннобльгарската история. — Чети, читателю, ако си книголюбецъ, всичко това, — ти можешъ да извлѣчешъ отъ тукъ много поучителни и любопитни нѣшта, — па ако си младъ и обичашъ любовни приказки, ти тукъ ште найдешъ и сладостно четенье, особно въ историята на

Амазонкитѣ. — Не забравяй само, че ти четешъ не историята на нашитѣ праотци: за тѣхъ, токо речи, и споменъ нѣма въ тази 1-ва часть отъ Българската история на Г. Кръстьовича. Това го не казваме за шега и за смѣхъ, а отъ невесело сърдце го исповѣдаме. Намъ ни е жално, дѣто Г. Кръстьовичъ е тръгналъ да издирва нашитѣ праотци не по тѣхний правъ пѫть, а изъ хуннскитѣ криви пѫтеки, и тъй напразно е употрѣбилъ почтенний си трудъ. Да бѣше той още изпърво встѫпилъ въ правий пѫть, то съ голѣмитѣ си познания, а още по-вече съ голѣмото си трудолюбие, той можеше отъ истина да принесе добра полза на нашата история.

Ноември 4 г. 1871. Москва.

М. Дриновъ.

---

2. Още една отбрана на новобългарското азбуке заедно съ една поправка въ него.*)

(Отговоръ на г-на Кръстьовича, на „Училище“ и „Знание“).

I.

Слѣдъ дългата критика на г. Мушяка почтенното Читалище е захванѫло минѫлото лѣто да печата друго още по-дълго „критическо разгледванье на моето азбуке“. Отъ тая нова критика, която е написана отъ ученаго и любороднаго г-на Кърстьовича, азъ до сега съмъ виждалъ токо това, което е напечатано въ 9 и 11-ти брой на Читалището. Молихъ единъ приятель да ми прати слѣднитѣ бройове, но той ми отговори, че не ги е получвалъ и че Читалището, може би, е прѣстанѫло да се издава. (Дѣвно това извѣстие излѣзе лъжовно!). — Г-нъ Кърстьовичъ захваща критиката си съ една твърдѣ срамотна за мене белѣжка. Въ членътъ за „Новобългарското азбуке“ азъ съмъ рекълъ, че „отъ писателитѣ, които до сега сѫ писале за българското правописание, ни единъ не е излагалъ на критическо разглежданье цѣлий съставъ на азбукето ни“ и пр. — „Като прочетохмы тыя му

*) Изъ „Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество“, Браила. Год. I (1876), кн. 11—12), стр. 197 – 205.

рѣчи, казва сега г. Кърстьовичъ, осмѣхмы ся пьрво, почудихмы ся напоконъ за смѣлость-тѫ му да пише такыва думы, когато онъ като ученъ и вѣщъ въ българскѫ-тѫ писменность, трѣбва (рѣкохмы си) непрѣменно да е челъ и видѣлъ въ „Книжицы-ты... нашето критическо разглежданіе на цѣлый съставъ на азбукѫтѫ българскѫ, не само, а и на цѣлый съставъ на българското правописаніе“. — Испо-
198 вѣдамъ, че истина съмъ сторилъ злѣ, дѣто съмъ рекълъ, че никой не билъ излагалъ и пр.... Тоя грѣхъ, обаче, азъ съмъ направилъ не само противъ г-на Кърстьовича, но още и противъ Вука Караджича, Отца Неофита Рилскаго, г. Безсонова, г. Михаиловскаго, Прѣосвещеннаго Партения, г. Шишкова и др., които такожде сѫ писале за азбукето. Когато писахъ членътъ за новобългарското азбуке, азъ знаехъ за всичкитѣ тие писания, както и за писмата на г. Кръстьовича, и споменѫхъ за тѣхъ, споменѫхъ съ голѣма благодарность. На страница 13 въ речений членъ е казано: ние ни нàй-малко не мислимъ да укоряваме първитѣ дѣйци на нашето книжовно възражданье..., ни нàй-малко не мислимъ да умаляваме тѣхнитѣ велики услуги народу ни“. Подъ тие дѣйци тукъ се разбиратъ първитѣ устроителе на новобългарското азбуке, отъ които е и г. Кърстьовичъ. Имената и трудоветѣ имъ не нарекохъ, защото съ това щеше да ми се отвори дълга работа, която тогава нито времето, нито пакъ живѣеньето ми (въ Неаполь) ми дозволяваха да извършѫ, както трѣбва. Ето защо азъ споменѫхъ така вкратцѣ за първитѣ устроителе на новобългарското азбуке. Но какъ е станѫло, дѣто при това азъ съмъ рекълъ, че никой прѣди мене не билъ излагалъ на критическо разглежданье цѣлий съставъ на азбукето ни, — не могѫ сега да си припомнѫ. Види се, че съмъ искалъ тукъ да се изрекѫ другояче, па съмъ пропуснѫлъ нѣкое слово, та така е излѣзло това противоречие. Но както и да е, азъ тукъ съмъ направилъ голѣмъ грѣхъ и, за да си очистѫ отъ него съвѣстта, щѫ се постараѫ въ скоро време да обнародвамъ единъ историко-критически прѣгледъ за новобългарското азбуке, дѣто щѫ разгледамъ подробно и мнѣнието на г-нъ Кърстьовича.

Като извадимъ тая белѣжка, то въ издадената вече часть отъ критиката на г-на Кърстьовича не остая нищо такова, което би могло да обори що годѣ отъ моето учение за ново-

българското азбуке. — Въ пеѭ по̀-вечето се говори за овехтѣлата и вече изхвърлена буква ѧ, която азъ совѣтовамъ да замѣняваме редомъ съ *е*[1]). Г-нъ Кърстьовичъ не знае историята на старата буква ѧ, не знае такожде и сегашното ѝ изговарянье. Той ѭ отождеставлява съ *я* (= ꙗ), която азъ не изхвъргамъ изъ азбукето ни, и съ това намѣрва причина да ми се присмива така: „Той, каже, нито е гледалъ у прѣдѭ 199
си когато... е писалъ, нито е пакъ помнилъ, щото е по напредъ писалъ (бр. 11, стр. 485). На друго мѣсто господство му се подиграва съ мене още по̀-злѣ: Г-нъ Дриновъ, каже, добрѣ е сторилъ, дѣто е сопричислилъ буквѫ-тѫ *я*, вмѣсто ѧ (?), въ азбукѫ-тѫ ни и добрѣ прави да ѭ пише и употрѣблява тамъ (?), дѣто стари-ти българе сѫ писали ѧ (?!), а злѣ е сторилъ и несмысленно ся е запършилъ да ны учи, че тя си нема мѣсто-то днесь въ языка ни и че трѣба да ѭ изхвърлимъ изъ азбукѫ-тѫ си (?!). Никога азъ не пишѫ и никога нѣма да пишѫ *я* тамъ, дѣто старитѣ българе сѫ писали ѧ, и никога не съмъ училъ, че *я* (= ꙗ) трѣбва да се изхвърли изъ азбукето ни! Г-нъ Кърстьовичъ, като говори така, показва ни, че той сѫди за старитѣ български книги по сегашнитѣ ни черковни книги, безъ да знае, че тѣ сѫ прѣправени спроти русската фонетика. Въ русската фонетика старитѣ български букви ꙗ и ѧ се изговарятъ еднакво, като *я* (чрѣзъ която буква тѣ сѫ и замѣнени въ сегашната русска писменность), но въ българската не е така: старобългарский яковецъ (ꙗ) се е изговарялъ като *я*, а ѧ си е ималъ съвсѣмъ особенъ гласъ, който и до сега се е увардилъ саме тамъ изъ Българско въ нѣкои думи: п*ен*десе, дев*ен*десе, бр*ън*чѫ, гр*ен*да, р*ен*дове, й*ен*зикъ и пр. Въ по̀-вечето думи и случае на негово мѣсто сега се чуе *е*, чрѣзъ което азъ и съвѣтовамъ да го пишемъ. Г-нъ Кърстьовичъ белѣжи, че старитѣ Българе сѫ писале **каѧ, основаніѧ**, вмѣсто *кая, основанія* и съ тая белѣжка ми доказва, че тѣ сѫ изговаряле ѧ като *я*. Но отъ това доказателство азъ се увѣрявамъ, че господство му и *хаберъ* нѣма за старобългарскитѣ книги: до сега сѫ изнамѣрени около стотина стари български рѫкописи, писани между 10-й и 17-й вѣкъ и ни въ единъ отъ тѣхъ приведенитѣ отъ г. Кърстьовича думи не сѫ писани така, както той казва: тѣ постоянно

[1]) Освѣнъ въ малко нѣкои случае, за които азъ се надамъ да поговорѫ въ скоро време.

сѫ писани тамъ: **кѫкѫ, основанѫ**, или пакъ — **кѫкѫ, основанѫ**, по нѣкога **кѫѣ, основанѣѣ**. Г-нъ Кръстьовичевитѣ **кѫкѫ основанїѧ** захващатъ да се явяватъ въ Българскитѣ книги токо отъ 17-ий вѣкъ, отъ когато взехѫ да дохождатъ въ България русскитѣ църковни книги. — Тукъ трѣбва да кажѫ още, че г. Кърстьовичъ ме оборва съ грамматиката на Добровскаго, която е писана още прѣди 50 годинъ, когато Словѣнското
200 езикознание се намираше въ пеленитѣ си. За грамматическитѣ трудове на Востокова, Шафарика, Миклошича, Хатала, Шлейхера и много друго господство му, види се, не знае ницо. Това го казвамъ съ сърдечна жалость, защото при голѣмото си трудолюбие и при голѣмата *севда*, която г. Кърстьовичъ има къмъ филологията, той би можилъ да направи много нѣщо за нашій езикъ, ако да бѣше се опозналь пò-добрѣ съ словѣнското езикознание и съ изнамѣренитѣ до сега стари български рѫкописе. А сега неговитѣ филологически издирвания сѫ *суетни*, толкова суетни, колкото и Унно-българската история.

На едно мѣсто въ критиката си г. Кръстьовичъ закача единъ много важенъ въпросъ въ историята на езикътъ ни: той приема мѣстоименията *ме, те, се* за сърбски и при това увѣрява, че въ езикътъ на западнитѣ български области сѫ се вмъкнѫле твърдѣ много сърбизми. Азъ съмъ се взиралъ и въ тоя въпросъ и могѫ да увѣрѫ г-нъ Кърстьовича, че тукъ сърбизмитѣ не сѫ толкова много, както мисли той, като приема и мѣстоименията *ме, те, се* за сърбизми.

Господство му, види се, мисли да брани г. *Мушяка*, но ще го брани много злѣ. На стр. 481 (бр. 11) той говори: „за рѣчь-тѫ *азбуке* г-нь Мушякъ е казалъ и доказалъ, че тя не трѣбва да се пише *азбуке*, защо въ българск. езикъ нема слогъ ке... Г-нъ Дриновъ му ся сърди за това приглежданіе, че было *безвременно*, и казва даже, че *спроти както му се чини*, азбуке е пò-право: и че какъ въ нашій языкъ има слогъ *ке*, това доказва думата му *азбуке!!* Ето какъ г-нъ Дриновъ опровергава противницы-ты си *логическы!*“ — Ако да бѣхъ рекълъ само това, то наистина азъ щехъ да се покажѫ много безуменъ. Но Господь ме е зачувалъ отъ такова безумие. Доказателството ми е излѣзло толкова не логическо, защото г. Кърстьовичъ е пропуснѫлъ нѣколко важни думи. У мене

е речено „че въ наший езикъ има слогъ *ке*, това показва и думата азбуке, *която азъ съмъ взелъ отъ народний ни езикъ*.

Г-нъ Кърстьовичъ казва още, че моето учение било *почти* същото, което прѣпоржчваше покойний Априловъ. Не е *почти* същото, а много се различава отъ него, както ще покаже и отговорътъ ми на Училище, къмъ който и прѣминувамъ.

Въ критическитѣ бѣлѣжки, които направи на моето учение за азбукето журналътъ „Училище“ (1874, брой 14) има много 201
такива нѣща, за които не могж да разберж — нито защо сж речени, нито пакъ какво е искалъ да рече съ тѣхъ авторътъ имъ. Оставямъ тие нѣща на страна и се запирамъ токо на нѣкои по-вразумителни бѣлѣжки. — „Сѣки честенъ писатель, каже тоя критикъ, е обязанъ да са старае да бѫде понятенъ не само на Панагюрци и Копришенци, но и на Македонските бѫлгаре, които сж много по-многочисленни отъ отъ насъ и които иматъ право да искатъ отъ нашите учени по-голѣмо внимание“. Това е много здрава мисъль. Не знаж само, защо критикътъ се трудилъ да ми ж исказва, когато азъ съмъ се държалъ за нежъ въ членътъ за новобѫлгарското азбуке. — На едно мѣсто господство му ме пита, защо съмъ оставилъ за въ срѣдата на думитѣ ъ и ж, когато бѫлгарский езикъ *има потрѣбность* само отъ езикътъ, т. е. отъ ж? Въ членътъ за новобѫлгарското азбуке е показано, защо сж оставени тие двѣ букви, но ако приведенитѣ тамъ доказателства не стигатъ за господство му, то азъ щж приведж още едно. — И двѣтѣ тие букви сж оставени за това, защото така го изискватъ не само Панагюрци и Копришане, *но и по-многочисленнитѣ Македонци Бѫлгаре*, които ъ изговарятъ като *о*, а ж като глухъ гласъ, а по нѣкждѣ като *ън*. — Разбира ли господство му, какво ще произлѣзе, ако изхвърлимъ ъ изъ срѣдата на думитѣ?

Той ще да пише на примѣръ: сжбирамъ, сждаденъ, синжтъ (и тукъ, прѣдъ членътъ, ъ дохожда въ срѣдата) конецжтъ, народжтъ, коренжтъ и пр.

А Македонецътъ никога нѣма да се съгласи да пише тие думи така, защото той ж изговаря като глухъ гласъ, а ще да ги пише: собирамъ, создаденъ, синотъ, конецотъ, народотъ, кореноть и пр., защото той ги изговаря съ *о*.

Па тогава щѫтъ се явѫтъ и други писатели, които щѫтъ да захванѫтъ да пишатъ: сабиамъ, саздаденъ..... И така вмѣсто единъ писменъ езикъ ние щемъ да си добиемъ три писмени езици. — А коренътъ на това зло ще бѫде исхвърляньето на ъ, който едни Българе сега изговарятъ глухо като *ж*, други като *о*, а трети като *а*.

Нѝ-долу критикътъ пита: „Кажете ни, молиме ви са, можеме ли ние да подведеме подъ грамматическо правило, дѣ да ся пише *ж* и дѣ ъ?“ Трѣбва да подведеме, отговарямъ, ако
202 искаме да имаме единъ писменъ езикъ, а не три. — Това дѣто господство му ни плаши, че тогава *за да се научи единъ Българинъ да чете и пише правилно, той ще да е длженъ понапрѣдъ да се учи руски,* то е лъжа. Не трѣбва да се учи руски, а трѣбва да знае наречието *на нѝ-многочисленнитѣ Македонски Българе,* па трѣбва да изучи и старобългарската грамматика, а пъкъ тя не е тежка работа. — Учѫтъ ѫ по други училища не само Словѣнски, но и Нѣмски, — защо въ българскитѣ училища да се не учи? Но да оставимъ ъ и *ж*, та да видимъ, какво казва критикътъ за *щ*: „Г-нъ Дриновъ ни сѫвѣтова още да изхвѫрлиме изъ езикътъ си буквата *щ*. А защо? Това остая и за насъ, и за г. Дринова не рѣшенъ въпросъ. Г-нъ Дриновъ говори само, че *сложната съгласна буква щ трѣбва да се изхвърли и да се замѣни съ шт*“, — и нищо нѝ-вече“. — Нищо нѝ-вече? Отъ тие думи азъ видѫ, че тоя критикъ сѫди за моето учение по отговоръ, който дадохъ на г. Мушека, а не е видвалъ членътъ, въ който е изложено това учение и въ който е казано доста подробно, защо да се изхвърли *щ*.

Щѫ да отговорѫ още на едно питанье, макаръ че то не се относи до новобългарското азбуке. Критикътъ говори: „Ние би желале да знаеме още и това, защо г. Дриновъ употрѣблява тѫнкиятъ ъ преди *е*-то въ нѣкои сѫществителни имена, като на примѣръ въ думите слѣдованье, уловванье, отрѣбванье и пр.? Ние мислиме, че ако бѫлгарете сѫ биле принудени да зематъ на заемъ тие думи изъ славянскиятъ езикъ, то тие нѣматъ право да ги прекрояватъ и да даватъ на ъ-тъ такова значение, което той нѣма у насъ“. Не знаѫ, що разумѣва тука критикътъ подъ славянскиятъ езикъ, щѫ

му кажѫ само, че такива думи Българетѣ сѫ писале така, т. е. съ окончание *ъе* още тогава, когато по-вечето Словѣне не знаехѫ да пишѫтъ, па и послѣ все така сѫ ги писале, както ни показватъ старобългарскитѣ писменни паметници. Но да оставимъ тие паметници, отъ които тоя критикъ, види се, не отбира, та да кажемъ друго нѣщо. Господство му още не знае, че *по-многочисленнитѣ отъ Македонскитѣ Българе* изговарятъ: *дворье, каменье, гроздье, просенье,* така и слѣдованье, уловванье, отрѣбванье и пр., па има очи да ми се кара, че не съмъ билъ обръщалъ внимание на македонското наречие! — На едно мѣсто той се провиква и казва: „Филологията и 203
филолозите сѫ чудни сѫздания“. И това го казва човѣкъ, който, както се увѣрихме отъ критиката му, и прѣзъ плетъ още не е видвалъ филологията. Олеле книжнино българска! Тамъ, дѣто критикътъ ме поучава за дължноститѣ на честний писатель, между друго е казано: „сѣки честенъ писатель е обязанъ да опростява бѫлгарското правописание колкото са може повече“. — Злѣ разбира господство му дължноститѣ на честний писатель: оправяньето на правописанието е работа токо на тие писателе, които отбиратъ отъ грамматика. Ако се взематъ за това нѣщо всичкитѣ честни писателе заедно съ критикътъ на „Училището“ и съ редакторътъ на „Знанието“, то оправия нѣма!

„Знание“ и то направи нѣколко белѣжки върхъ моето учение за азбукето. Тие белѣжки се намѣрватъ въ критиката му, въ която то нѣщо си е бленувало за Периодическото Списание на „Бълг. Кн. Дружество“ и която е помѣстена въ брой 1. Въ белѣжкитѣ си то повтаря нѣкои отъ неразумнитѣ питания на „Училище“. — За да отговарямъ и на неговитѣ питания, азъ трѣбва да повтарямъ отговоритъ си, който дадохъ на „Училище“. — Но много е любопитенъ тонътъ, съ който „Знанието“ повтаря тия неразумни питания: „Сложната буква *щ* трѣбва да са исхвѫрли и да са замѣни съ *шт*, говори г. Дриновъ. А защо и за какво? . . . Въ срѣдата на думите ни са потрѣбни и *ѫ-тъ* и *ъ-тъ*, говори г. Дриновъ. А защо и за какво? Но да оставиме г-на Дринова за други пѫтъ“. . . — Забелѣжете, че така говори Букурешкото „Знание“, това „Знание“, което още не знае, що е творителенъ падежъ, а що е дателенъ падежъ (гл. Знание бр. 8, ст. 126).

II.

Поправка.

Както „Училище“, така и „Знание“ невѣрно казватъ, че като съмъ съвѣтовалъ да исхвърлимъ *щ*, не съмъ казалъ защо и за какво. Казалъ съмъ и ето какво съмъ казалъ: Буквата *щ*, както самото ѝ начъртание показва, е сложена отъ ш и т. — като *шт* ние ѭ и изговаряме; друго нѣкое изговарянье, каквото напримѣръ въ руский и полский езикъ, тя у насъ
204 нѣма, нито пакъ е имала нѣкога. Тя е била съставена и писала се е само и само краткости ради, на мѣсто *шт*. Забелѣжително е, че въ най-старитѣ ни книги тя се срѣща твърдѣ рѣдко, токо речи, че редома се пише *шт* н. пр. **хоштеть, палѧшть, крьштеньѥ, пештера, штитъ, штедрота** и т. н. И тъй, може да се каже, че буквата *щ* е оставена въ новобългарското азбуке само и само, като една съвсѣмъ ненужна роскошь, която, обаче, скѫпо струва на малкитѣ дѣца, които се учѫтъ да четѫтъ по български. (глед. Пер. Сп. кн. II, стр. 23 и 24).

Намирамъ сега за потрѣбно да оправѫ мнѣнието си за *щ*. — Прѣди шесть годинъ, когато пишѣхъ горнитѣ редове, азъ бѣхъ увѣренъ, че и въ западна България *щ* се изговаря, както и въ источна. Не знаѣхъ, че то тамъ имало особенъ гласъ, а не знаѣхъ, защото не намѣрихъ никаква белѣжка за това нито у покойнитѣ Миладинови, нито у П. З. (въ Бълг. Книжици), които сѫ писале за особноститѣ на Македонското наречие. Па не бѣхъ срѣщалъ това свойство и въ познатитѣ ми тогава македонски пѣсни. Испослѣ се научихъ, че то било забелѣжено въ пѣснитѣ, които Професоръ Григоровичъ е събралъ въ Дебърско и които сѫ обнародвани въ Хърватский журналъ „Коло“ за 1847 год. Това лѣто, като бѣхъ въ Българско, имахъ случай да чуѭ съ ушитѣ си отъ много Македонски Българе, че тѣ изговарятъ *щ*-то не като *шт*, но като *шч*, или *сч*. Слѣдъ това откриванье мене ми станѫ ясно, че бърканьето на *щ* и *шт* въ старитѣ ни рѫкописни паметници не било безъ причина, но си имало основание, за което щѫ поговорѫ други пѫть на по̀-сгодно мѣсто. Сега, като искамъ да останѫ вѣренъ на началата и основанията, по които съмъ се водилъ въ учението си за новобългарското азбуке, бързамъ

да оправѫ тая важна грѣшка и да кажѫ, че буква *щ* не трѣбва да се исхвърля изъ азбукето ни, не трѣбва да се замѣнява съ *шт*.

Като прегледвамъ сега членътъ за „новобългарското азбуке", който съмъ писалъ още прѣди шесть годинъ, азъ забелѣжвамъ въ него доста много и други грѣшки, макаръ и не толкова важни, щото да ме накарѫтъ да измѣнѫ още нѣщо отъ исказапитѣ тамъ главни мисли. Но любопитното е, че моитѣ критици не можихѫ да ми забелѣжѫтъ ни една отъ тѣхъ, както не можихѫ да забелѣжѫтъ и кривитѣ ми разсѫждения за буква *щ*. Пита се, каква полза има отъ такива критики и отъ отговоретѣ, които съмъ принѫденъ да давамъ на авторетѣ имъ? Ето защо азъ нѣма пò-вече да отговарямъ на такива критици.

---

3. Кирилъ и Методий Бѫлгарски просвѣтители.

Букурещъ 1875 г. 64 страници.*)

Въ самото начало на тая книга четемъ: „Нашитѣ прадѣди сѫ биле велики хора, казватъ гръцките. Днесъ такива хора са не раждатъ вече... Само градъ Атина е родилъ около стотина философи, около двѣстѣ пѫлководци и около хилядо умни хора... Въ онова златно време хората сѫ са расхождале като въ рай... Даже и старите еллински богове сѫ живѣле на земята между хората и имале сѫ своите престоле на планината Олимпъ". — Че старитѣ Гърци сѫ биле велики хора, че градъ Атина е родилъ много добри философе, пълководци, много умни хора, — това го казватъ не само *Гръцките,* но и цѣлъ просвѣтенъ свѣтъ. Но, че времето, въ което, сѫ живѣле старитѣ Гърци било златно, че хората тогава сѫ се расхождале като въ рай, че еллинскитѣ богове наистина биле живѣле между хората и пр. — такова нѣщо не знаѫ да е казвалъ нѣкой, нито пакъ мислѫ, че и сегашнитѣ Гърци сѫ пакъ до толкова завѣяни, дѣто да казватъ такива глупости. Но авторътъ увѣрява, че имало такива извѣтрѣле глави, па ни учи, какъ трѣбва ние да имъ отговаряме: „Мѫлчете, мѫл-

*) Изъ „Периодическо Списание на Българ. Книж. Дружество", Браила, год. I. (1876), кн. 11—12, стр. 205—207.

чете и не хвалете са, трѣбва да имъ кажете вие. — Знаеме ние, какви сѫ биле вашите златни времена, познаваме вашите богове, имаме понятие за вашите велики хора! Желаете ли да ви ги опишеме? Ако желаете, то слушайте“ (стран. 4). Слѣдъ това господство му ни описва старитѣ Гърци, Римляне, Евреетѣ, Индийцитѣ, Асириянетѣ и Вавилонянетѣ. Но отъ това описание ние гледаме, че той толкова злѣ знае старата История, щото ако да искаше да влѣзе въ нѣкое училище, не бихѫ го приеле и въ 3-й класъ. — Слѣдъ това господство му захваща да говори за *славяно-българското идолопоклонническо вѣроисповѣдание*. — По-вечето учени сѫ на мисъль, че южнитѣ словѣне въ езическото си време не сѫ се кланяле на идоле, както на примѣръ Гърцитѣ и Римлянетѣ, но наший
206 авторъ, безъ да се запина, казва, че „старовременните бѫлгаре, както и *сичките други народи* (?) сѫ биле идолопоклонници“. Той, спромахътъ, не знае още, какво ще да рече думата *идолопоклонникъ!* За мнѣнията на ученитѣ хора той не ще и да знае. На 18-та страница той доказва, че ученитѣ историци биле чудни хора и доказва така: „Името на пѫрвиятъ полски князъ е било Лѣхъ, слѣдователно и народътъ е усвоилъ това име, ще да ни отговоратъ учените историци. Чудни хора“!... Намъ сѫ познати *ученитѣ историци,* които сѫ писале за происхожданьето на полский народъ (Лелевелъ, Репель, Шейноха, Бѣлевски и т. н.), но, до колкото знаемъ, ни единъ отъ тѣхъ не е отговарялъ така, както наший авторъ ги кара да отговарятъ... На стр. 34 той съ такъвъ нѣто начинъ доказва, че високоучените филологи (?) сѫ болни хора. — Тукъ му е речта за едно извѣстие на Диоклейский пресвитеръ, което той брани така: „Извѣстието на тоя лѣтописецъ е невѣроятно, ще да ни отговоратъ високоучените филологи (?). — „А можете ли да ни докажете противното (кое?) съ неопровержими факти?“ ще да попитаме ние. — „*Сичко, щото противорѣчи на нашите предположения, не заслужва никакво внимание, отговарятъ тие*“. Така, спроти увѣреннето на господство му, отговарятъ високоучените филологи! А пакъ азъ съмъ челъ, могѫ да кажѫ, всичко, що сѫ писале *учени хора* за Диоклейский пресвитеръ и нийдѣ не съмъ срѣщалъ такъвъ отговоръ. Господство му самъ си е измислилъ тоя отговоръ, па се бори съ него (сиречь съ сѣнката си) така: „Разбира са, че ако у хората сѫществува *болѣзненна страсть*

да обясняватъ историческите сѫбития съ *подобна логика*, то и ние свободно можеме да докажеме, че Юпитеръ е билъ римски папа". — За Диоклейский пресвитеръ азъ имахъ случай да говорѫ по-горѣ въ сегашната книжка на Периодическото Списание: това е онзи писатель, когото ако слуша человѣкъ, трѣбва да повѣрва, че въ 9 и 10 вѣкъ човѣцитѣ сѫ расле като гѫби.[1]) — Види се, че наший авторъ не е нито видвалъ историята на Дуклянецътъ, инакъ и той не би се рѣшилъ да го брани. Сѫщо така господство му не е видвалъ и сочиненията на Иоана Екзарха и Черноризца Храбра, за които такожде споменува въ книгата си. Слушайте пакъ за тѣхъ какво приказва: „Ако Иванъ Екзархъ Бѫлгарски, каже, и да 207
говори, че бѫлгарскиятъ народъ още преди кръщението си е умѣлъ да пише съ „чѫрти и съ рѣзки" то (?!) ние не намираме отъ тие писмена никакви слѣди" (стр. 22). По-долу стр. 23: „Черноризецъ Храбръ.... говори, че преди Кирила и Методия славянските христиене сѫ извѫршвале своите потрѣбности (?!) съ гръцките и съ латинските писмена". — Такива работи е намѣрилъ авторътъ у Иоана Екзарха и у Храбра. А пакъ всѣки колко годѣ образованъ словѣнинъ знае, че у Иоана Екзарха нѣма такива работи и че Храбъръ говори и за чъртитѣ и рѣзкйтѣ, както и за гърчкитѣ и римски писмена. — Но стига! Пълна е тая книжка съ голѣми и безсмисленни фантазии, неразбории и съ толкова много исторически лъжи, дѣто се чудимъ, какъ можи авторътъ имъ да ги вмѣсти въ 64 страници. — Самъ-тамъ ни се срѣщнѫхѫ думи и мисли взети ужъ отъ нѣкои извѣстни писатели, но и тѣ изопачени и искривени така, дѣто окайваме писателетѣ, книгитѣ на които сѫ влѣзле въ ръцѣ на тоя авторъ. Такава злочеста сѫдбина не е постигнѫла, обаче, и съчиненията на Рачкаго, Лавровскаго, Билбасова, Успенскаго, Лежѐ, Голубинскаго и пр. Радваме се, че тие по-нови и по-добри списания за Кирила и Методия сѫ останѫле неизвѣстни на господство му, защото той и тѣхъ е щѣлъ да изопачи и осакати.

Почетохме за своя дължность да се запремъ по-подробно на тая книжка, защото тя е издадена отъ новосъставеното въ Букурещъ „Дружество за распространение полезни знания", и е пуснѫта много евтино, та мислимъ, че лесно ще да се

[1]) Глед. по-горѣ, на стр. 114; сѫщо вж. Съчинения, т. I, стр. 354—355.

распърсне изъ народътъ ни. Нека знаютъ почтенитѣ членове на това Дружество, какви *полезни знания* тѣ *разпространяватъ* съ нея, та давно за напрѣдъ бѫдатъ по-внимателни къмъ своята благородна цѣль. Съ такива книги народъ се заслѣпява и развращава, а не просвѣщава, не привдига.

М. Дриновъ.

---

208 **4. F. Miklosich,** Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. II. Band Stammbildungslehre. Wien, 1875. Стр. 504 + XXIV.[1])

Съ издаването на тая, втора, часть, въ която се съдържа учение за *основообразованието,* професоръ Миклошичъ свършва вече своята сравнителна грамматика на словѣнскитѣ езици, надъ която той е работилъ около 30 годинъ. Другитѣ три части сѫ издадени по-прѣди, именно:

I. Lautlehre (учение за звуковетѣ) въ 1852 г.
III. Formenlehre (учение за формитѣ) въ 1856.
IV. Syntax между 1868—1874 г.

Не е нужно да се распространяваме за достоинството и важностьта на тая грамматика, която е най-нужната книга на всѣки единъ работникъ въ полето на словѣнското езикознание, слѣдователно и на нашитѣ грамматикописатели. I и III части, които сѫ издадени още прѣди 20 годинъ, иматъ нужда сега отъ прѣправянье и допълнянье: въ тѣхъ особно е непълненъ отдѣлътъ за Български езикъ, за който прѣди 20 годинъ малко още се знаеше. Ние сме слушале, че г. Миклошичъ сега прѣработва реченитѣ двѣ части и скоро ще ги издаде въ ново издание. Не се сумнѣваме, че въ това ново издание и Български отдѣлъ ще се яви по-пъленъ.

---

5. F. Miklosich, Altslovenische Formenlehre in Paradigmen mit Texten aus glagolitischen Quellen. Wien, 1874. Стр. 96 + XXXV.[2])

Тукъ професоръ Миклошичъ излага склоненията и спряженията на старословѣнский езикъ спроти най-старитѣ му паметници, въ които най-чисто се е той увардилъ. Такива

[1]) Пакъ тамъ, стр. 208.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 208—209.

паметници той набройва 7 глаголически и 7 кирилловски. Въ
конецътъ на книжката (стр. 57—81) сѫ приведени примѣре
отъ два такива, глаголически, паметници, именно отъ Зограф-
ското Евангелие (около 20 страници) и отъ Клоціевий ржкописъ (около 4 страници). Въ доста подробно „Введеніе“
(стр. XXXV) г. Миклошичъ изказва мнѣнието си за отече-
ството на старословѣнский езикъ, което спроти него било не 209
въ България, а нѣйдѣ въ Панонния. Това мнѣние не е до-
казано съ нѣкакви необорими доказателства, та да може чело-
вѣкъ да му повѣрва. Въпросътъ остая отворенъ, та и рано
е още да се рѣшява: трѣбва нò-първо да се изучи и испита
още много нѣщо, особно е потрѣбно да се изучи нò-добрѣ
съвременний Български езикъ, спречъ Българскитѣ наречия
и тѣхната история. При всичко това въ разсѫжденията на
прочутий славистъ има много важни и много поучителни
белѣжки.

---

6. V. Jagić, Archiv für slavische Philologie. Herausgegeben von — Berlin, 1875.*)

Името на г. Ягича мислимъ да е вече познато на нашитѣ читателе. До лани той прѣподаваше сравнителната грамматика въ Одесский Университетъ, а сега е професоръ на словѣнскитѣ езици въ Берлинский Университетъ. Отъ него има вече нѣколко списания, които му сѫ спечелиле доста почетно име въ Словѣнската филологическа наука. Между тие списания има нѣколко, които се отнасятъ до историята на наший езикъ и литература и които намираме за нужно да спомененъ:

1. „Historia književnosti naroda Hrvatskoga i Srbskoga“. Zagreb, 1867. Тука доста подробно е изложена историята на старобългарската писменность и показано е, какво влияние е имала тя на сърбско-хърватската писменность.

2. Assemavon ili Vatikanski Evangelistar. Zagreb, 1865. Тоя старобългарски паметникъ е издаденъ отъ южнословѣнский историкъ г. Рачки, но г. Ягичъ го е придружилъ съ едно дълго изслѣдование за езикътъ му и за правописанието му.

3. „Zbornik Kraljevske biblioteke u Berlinu“. Тоя членъ е помѣстенъ въ Сборникътъ на Южнославенската Академия: Starine, kn. V. Zagreb 1873. Въ него г. Ягичъ подробно е

*) Пакъ тамъ, стр. 209—211.

описалъ и разгледалъ, както отъ къмъ литературна, така и отъ къмъ грамматическа страна единъ български пергаменъ сборникъ, писанъ въ XIII вѣкъ. Въ грамматическитѣ си бележки тукъ г. Ягичъ е изказалъ нѣколко твърдѣ здрави мисли
210 за историята на наший езикъ. Напечатани сѫ въ тоя членъ и нѣколко статии, извадени отъ Берлинский сборникъ и сѫ придружени съ любопитни историко-литературни бележки.

Сега г. Ягичъ се е наелъ да издава на нѣмски езикъ журналъ за словѣнската филология, отъ който журналъ тие дни вече излѣзе на свѣтъ първата книжка. Съдържанието ѝ, както и самото име на г. Ягича свидѣтелствуватъ, че тоя журналъ ще бѫде твърдѣ полезенъ органъ на словѣнската наука, комуто ние желаемъ добъръ напрѣдъкъ. Желаемъ такожде давно той найде читателе и въ нашата земля. Изъ членоветѣ, които сѫ помѣстени въ първата книжка, за насъ особно важни сѫ два, за които щемъ кажемъ нѣколко думи.

1. Studien über das altslovenisch-glagolitische Zografos-Evangelium. — Тоя членъ е написанъ отъ самаго г. Ягича. Зографското глаголическо Евангелие е единъ отъ най-старитѣ, а може би дори и най-старъ отъ уцѣлѣлитѣ старословѣнски паметници, и е писанъ въ България. Той по-прѣди се е намиралъ въ Зографский мънастиръ, а сега украшава Императорската публична библиотека въ Петербургъ. Тамъ въ 1872 и 1874 год. г-нъ Ягичъ го е прѣгледвалъ и изслѣдовалъ, и сега се е взелъ да обнародва изслѣдованията си, колко, види се, щѫтъ бѫдѫтъ доста подробни. Въ първата книжка на „Архивътъ“ е помѣстено токо една часть отъ тия изслѣдования, която заема 56 страници; отъ тѣхъ 48 сѫ посветени токо на буквитѣ ъ и ь. Забелѣжено е, че тие гласни букви въ българскитѣ писменни паметници често се употрѣбляватъ една вмѣсто друга, и досегашнитѣ изслѣдователе мислѣхѫ, че въ това мѣшанье на ъ и ь нѣма никакъвъ законъ. Изслѣдованията на г. Ягича сега ни показватъ, че въ Зографското Евангелие това явление си имало законъ, който въ по-вечето случае е очивѣстъ.

2. Ein altbulgarisches Laugesetz. Това е единъ кратъкъ членъ, написанъ отъ профессорътъ на словѣнската филология въ Лейпцигский Университетъ, г. Лескиенъ. Тука господство му излага единъ фонетически законъ, чрѣзъ който обяснява нѣколко странни явления въ старобългарский езикъ, именно:

отщо тамъ се срѣщатъ: **людьстн**, **нждєнѫ**, **бєштнсльн** и др., т., на мѣсто: **людьсцн**, **нѫженѫ**, **бєсѵнсльнъ**. Колкото за **бєштнсльнъ**, намъ се чини, че то не трѣбва да се обяснява по законътъ на г. Лескиена и че то си има друга причина, за която щемъ 211
поговóри други пѫть, на по-сгодно мѣсто. Като ни е речта за г. Лескиена, ние щемъ да кажемъ, че тоя младъ филологъ издаде прѣди нѣколко време една кратичка грамматика на старобългарский езикъ (Handbuch der altbulgarischen Sprache), по която нѣмцитѣ изучватъ наший старъ езикъ. Нѣмцитѣ го изучватъ, а пъкъ нашитѣ учителе и грамматикописателе, както ги гледаме, не знаѫтъ нищичко за него. Добрѣ би било да се прѣведе грамматиката на Лескиена на Български и да се введе, като учебникъ, въ главнитѣ ни народни училища.

---

7. Стоянъ Новаковичъ, Бугарски Зборник, писан прошлога вјека народним језиком. Въ Starine jugoslav. akad. VI. Zagreb 1874.*)

Книжовното поле на нашитѣ братье и съсѣди, Сърбетѣ, особно може да се хвали съ работници по филологията или по-добрѣ да кажемъ по словѣнската лингвистика. Слѣдъ знаменититѣ трудове на Вука Караджича захванѫхѫ да се явявѫтъ трудоветѣ на г. Даничича, които еднакво ни учудватъ както съ количеството си, така и съ основателността си. По дирята на г. Даничича е тръгнѫлъ и г. Новаковичъ, бивший министъръ на народното просвѣщение, който си е вече спечелилъ добро име въ науката. Въ горѣреченій членъ г. Новаковичъ описва единъ Български ржкописъ, който се намира въ народната библиотека въ Бѣлградъ, дѣто е донесенъ отъ Татаръ-Пазарджикъ. Той състои отъ 150 листе и съдържа различни слова и поучения, отъ които нѣколко г. Новаковичъ е извадилъ и обнародвалъ тука. Тѣ сѫ писани въ миналий вѣкъ съ простонароденъ езикъ и доста добрѣ ни запознаватъ както съ езикътъ, така и съ правописанието на писецътъ имъ, който ги е писалъ, прѣди да се явѫтъ Български грамматики. Не е нужно да казваме, колко е полезно обнародваньето на такива паметници и до колко е то нужно за оправата на наший книженъ езикъ. Въ прѣдговоръть си г. Но-

*) Пакъ тамъ, стр. 211—212.

ваковичъ исказва нѣколко добри мисли по бъркотията, която сега владѣе въ писменний ни езикъ и за оправата на тая бъркотия. Тая оправа, казва господство му, трѣбва да настане нѣкога „или бугарска литература нема будућности“.

212 Прѣзъ минѫлата година г. Новаковичъ е захванѫлъ да печата въ Сърбский журналъ „Отачбина“ единъ дългъ членъ подъ заглавие: „Бугари и ньихова књижевност“. Тоя членъ, види се, ще бѫде доста дългъ, и ние щемъ поговоримъ за него по-вечко, когато прочетемъ и конецътъ му, който още не се е появилъ.

---

8. Князь М. Оболенскій, Нѣсколько словъ о первоначальной Русской лѣтописи. Москва 1870 г.*)

Народу болгарскому, въ годъ празднованія тысячелѣтія православной Болгарской Церкви, посвящаетъ князь М. Оболенскій.

Тая книга е издадена още прѣди петь годинъ, — три години слѣдъ издаваньето ѝ, нейний съчинитель се поминѫ.
213 Не се знае по каква причина, но до самата си смърть той не пущà това си произведение въ книгопродавницитѣ да го продаватъ, — то е захванѫло да се продава токо отъ лани. Покойний князь М. Оболенский мислѣше и нѣколко пѫти е писалъ и доказвалъ, че първъ исторически писатель въ Руссия е билъ **„Григорій мниχъ Прєзвитеръ всѣхъ церковникъ Блъгарскыхъ церквій“**. Така се именува Григорій, който по заповѣдта на царь Симеона прѣведе хронографътъ на Иоанна Малала, като го допълни съ двѣ други исторически съчинения. Спроти мнѣнието на князь Оболенскаго, тойзи Григорій се билъ прѣселилъ изъ България въ Россия, когато Русската велика княгиня Олга доходила въ Цариградъ да се покърсти, въ 955 г. или, както мисли кн. Оболенский, въ 957. (глед. стр. 42—44). Григорій билъ ужъ първъ русски епископъ, първъ учитель на словѣнското богослужение и на словѣнската писменность въ Россия, — той ужъ написалъ и първа русска лѣтопись, отъ която послѣ се билъ ползовалъ Несторъ и другитѣ русски лѣтописци. Това мнѣние не е подтвърдено съ нѣкакви силни доказателства, та не може да се приеме за здраво

*) Пакъ тамъ, стр. 112—214.

и право. Но въ доказателствата си покойний князь, който подробно и основателно е изучвалъ старитѣ русски исторически списания, сполучилъ е да обясни нѣколко тъмни мѣста въ русскитѣ лѣтописи, за което русската историческа наука ще да му бѫде благодарна. Въ книгата, за която ни е речта тука, така добрѣ е обяснено, на примѣръ, едно важно извѣстие въ лѣтописний разказъ за походътъ на Олега противъ Цариградъ (глед. стр. 5 и пр.). Въ тая книга има нѣколко любопитни бѣлѣжки и за българската история, отъ които намираме за нужно да споменемъ тая:

Византийскитѣ лѣтописци разказватъ, че когато Симеонъ, въ 913 г., се намираше подъ Цариградъ, Νικόλαος δὲ ὁ Πατριάρχης ἐξῆλθε πρὸς Συμεὼν, ᾧ τινὶ τὴν κεφαλὴν ὑπέκλινε Συμεὼν. Εὐχὴν οὖν ὁ Πατριάρχης ποιήσας ἀντὶ στέμματος, ὥς φασι, τὸ ἴδιον ἐπιῤῥιπτάριον τῇ αὐτοῦ ἐπέθηκε κεφαλῇ. — По словѣнски това извѣстие е прѣведено така: **Никола патріархъ изиде къ Семеѡноу. семоу же главоу поклони Семень. Мл҃твоу оубо патріархъ створивъ, въ вѣнца бо мѣсто свой оушве́ць на главоу его поло́жи ꙗкоже гл҃хоу.** (стр. 62—63).

На това извѣстие новитѣ историци не сѫ обърщале особно внимание, но, по мнѣнието на кн. Оболенски, то било имало голѣмо значение, показвало, че тукъ патриархъ Николай билъ 214
съвършилъ надъ Симеона „**обрѧдъ цесарскаго оусыновленіѧ**“. (Срав. *М. Дринова*: „Южные славяне и Византія въ X вѣкъ“ гл. I).

---

9. Славянскій Сборникъ.

Петербургъ 1875 г.*)

Въ него има любопитни членове по историята и съвременното състояние на словѣнскитѣ народи. Особно любопитенъ е единъ членъ, написанъ отъ г. Будиловича. Г-нъ Будиловичъ около двѣ годинъ е пѫтувалъ по словѣнскитѣ земи, за да се запознае съ тѣхъ по-отблизо. Съ тая цѣль той лани е дохождалъ и въ България. Въ речений членъ господство му описва състоянието на южнитѣ и западни словѣне и прави нѣколко белѣжки за характерътъ имъ. Тукъ за Българетѣ е казано, че тѣ приличатъ на Великоруситѣ и Чехитѣ. Тие три племена,

*) Пакъ тамъ стр. 114.

казва г. Будиловичъ, „отличаются вообще практицизмомъ, постоянствомъ, способностью къ труду, — контрастъ съ ними составляютъ... Малороссы, Сербы и Поляки; въ этихъ племенахъ преобладаетъ элементъ поетическій, сторона чувства надъ разсудочной стороной; отличаются они непостоянствомъ, и неспособны къ такому выносливому труду какъ первые".

---

10. Этнографическая карта Славянскихъ народностей.

Составленная М. Ф. Мирковичемъ, дополнена А. Ф. Риттихомъ. 3-е издание. Петербургъ 1875 г.[1])

Прѣднитѣ издания на тая карта не бѣхѫ твърдѣ прави, — особно злѣ бѣше прѣдставена тамъ българската земля. Сегашното, ново издание, е оправено. Много е добрѣ и полезно да го имаше окачено въ всѣко Българско училище: тогава младежитѣ ни токо отъ гледанье щѣхѫ да се опознаѫтъ съ землитѣ и пространството на источно-европейскитѣ народи, а такожде и съ мѣстото, което заема нашій народъ между своитѣ сосѣди и еднородци. Работа е на нашитѣ книжаре да разпространѫтъ тая многополезна карта, която чини около 15 гроша.

---

215 ## 11. К. Иречекъ, Българска История.[2])

(Писмо до Дружеството).

Не прѣди много време излѣзе вече на свѣтъ историята на г. Иречка, която носи слѣдньото заглавие: „Dějny národa Bulharského" (стр. 536 + VIII на 8-на). Заедно съ Чешкій оригиналъ се появи и нѣмски прѣводъ подъ заглавие: Geschichte der Bulgaren" (стр. 586 + XI). — На радо сърдце бързамъ да испълнѫ обѣщанието си и да ви опишѫ тая важна за насъ книга. Недѣйте чака, обаче, да найдете въ писмото ми нѣкакво подробно описание; за такова описание би трѣбвало много време, а пакъ азъ бързамъ, едно защото знаѫ, че не-

[1]) Пакъ тамъ стр. 114.

[2]) Пакъ тамъ стр. 215—227.

търпѣнието ви е голѣмо, а друго защото се намирамъ на пѫть и пишѫ, както казватъ по насъ, на крака. Щѫ ви прѣдамъ само впечатлѣнието си, което ми направи историята на г. Иречка.

Тя е раздѣлена на 34 глави. — Първата глава, която заема 40 страници, съдържа землеописенъ прѣгледъ на Балканский полуостровъ изобщо, особно на Българскитѣ области. При съставяньето на тоя прѣгледъ г. Иречекъ не е оставилъ безъ внимание ни едно отъ по-важнитѣ географически издирвания за Балканский полуостровъ, каквито сѫ познатитѣ трудове на Бланки, Миллера, Ами Буе, проф. Григоровича, Гризебаха, Фаллмерайера, Хана, Петерса, Ле-Жана, Хохштеттера, Рокстроха, Каница и др. Па не е оставилъ безъ внимание и по-важнитѣ нашенски географически съчинения и извѣстия като напримѣръ: съчиненията на г. Верковича, покойний Захариева, на г. Хитова и пр.

Не щѫ да се распространявамъ за достойнството и учената основателность на тоя землеописенъ прѣгледъ, щѫ забелѣжѫ само вкратцѣ, че въ него първъ пѫтъ се явява изобразена всичката наша земя съ нейнитѣ гори, равнини и води, — съ нейнитѣ естественни свойства, съ богатствата ѝ и бѣдността ѝ, съ хубоститѣ ѝ и грозотитѣ ѝ. — Всичко това тука е изложено съ такава пълнота, каквато е възможна за сега, и е изложено съ голѣмо искуство, така щото макарь, че тоя землеописенъ прѣгледъ е напълненъ съ собствени имена, той се чете, съ голѣма занимателность, чете се като 216
една увлекателна повѣсть. За примѣръ щѫ ви приведѫ по нѣколко реда отъ три, четири страници.

Отъ страница 6: „Край Бѣлоградчикъ има романтически скали: гигантски стѣлпове отъ червеникавъ мекъ камикъ, върховетѣ на които сѫ покрити съ кичести дървета, издигатъ се на по-вече отъ 200 метра. Тѣ иматъ фантастически изгледъ: раздѣлени единъ отъ други съ долчинки и заобиколени съ буйна зеленина прѣдставляватъ се като чудни групии, и аллей. Струва ти се, като че ли е тукъ градъ отъ вкаменени кули, крѣпости, кѫщи, мостове, обелиски, корабли, людье и звѣрове. Това чудо е открилъ Каницъ. Прѣди него мимоходомъ го е забелѣжилъ Бланки, който съ удивление пише: Олиулскитѣ клисури въ Провансъ, Папкорбскитѣ тѣснини въ

Испания, Алпитѣ, Пиринеитѣ, най-дивитѣ гори Тиролски и Швейцарски нѣматъ нищо такова, което би могло да се сравни съ това чудо".

Отъ страница 13-та: „Витошъ е *сиенитовъ* великанъ, който отъ всѣ странъ има великолѣпенъ изгледъ. Той се издига изъ единъ кржгълъ подвалъ (основание), като една вулканическа копа, до височина отъ 2300 метра. Южний му склонъ покриватъ алпийски пастбища, — сѣверний — гжсти лѣсове, въ които се въджтъ мечки. Върхътъ му е каменисто и мочурливо равнище, изъ което се издига една голѣма скалиста пирамида. Отъ тамъ ще видишъ подъ нозѣтѣ си, като въ една джлбока пропасть, Срѣдецъ, ще видишъ Балканътъ, който е много по-низъкъ отъ Витоша, — ще видишъ могущественій Рилъ, Родопа и всичкій лабиринтъ отъ малко познатитѣ вжтрѣшни гори на полуостровътъ. — Прѣдвиждамъ въ душата си, казва Буе, кога се направатъ желѣзници въ Турско, какъ членоветѣ на Алпийскитѣ клубове и множество туристи щжтъ да се запжтжтъ къмъ Витоша. Ще възникне и тукъ хотелъ, като на Ригикулмъ... Темпе подъ високий Олимпъ е романтиченъ, Воденъ въ Македония е очарователенъ, но погледъ отъ Витоша надминува всичко. Дѣ на свѣтътъ може да види человѣкъ толкова различни видове отъ единъ само лесно достжпенъ върхъ"?

Отъ страница 33-та: „Вардаръ (Ἄξιος) истича изъ гориститѣ и малко населени поли на Шаръ-планина, надъ гра-
217 децътъ Костово или Гостиваръ. До Костово го викатъ *Подолишка* рѣка. — Усиленъ отъ нѣколко притоци, той испърво тече на сѣв.-истокъ чрѣзъ една алувиална долина, която сега се нарича Тетово (въ срѣднитѣ вѣкове Пологъ) и която има 10 часа на дължъ и 2 часа на ширъ. — На единъ протокъ, който се спуща отъ Шаръ-планина лежи градецътъ, който Славенетѣ наричатъ Тетово, (по-прѣди Хтетово), а Турцитѣ Калканделенъ. — Тая роскошна Алпийска долина е посѣяна съ многобройни български села. Тука се ражда жито и зеленчукъ, растжтъ безбройни орѣхи и чиреши. — Политѣ на Шаръ-планина сж покрити съ цѣли кештенови лѣсове".

Отъ страница 37-ма: „Охридското езеро има валчестъ видъ. Дължината му е 8 часа, широчината — три. Нàй-голѣмата му джлбочина е 600 стжпки. Охридското езеро, казва Буе, на което водата е синьобистра, като на Рона при Женева, е

единъ безцѣнъ камикъ за Турско. Само той има потрѣба отъ по друга обработка, нежели е сегашната му околность, подивѣла отъ нехайството и отъ Албанскитѣ грабителства“.

Трѣбва да ви кажѫ, че тие редове не сѫ пробирани, а сѫ вземени, отъ дѣто се е случило.

Историята на Българетѣ г. Иречекъ наченва не отъ реката Волга и не отъ Волжскитѣ Българе, Кутургуре, Утургуре, и т. н., както ѭ захващахѫ Гебгарди, Раичъ, Енгелъ, Венелинъ, както и сега още ѭ захващатъ г. Кръстьовичъ и Каницъ, които почитахѫ и почитатъ Кутургуретѣ и Утургуретѣ за наши праотци, но ѭ наченва отъ Балканский полуостровъ, отъ дѣто тя и трѣбва да се наченва, и отъ Славенетѣ, които сѫ нашитѣ прадѣди. Испърво тука се говори доста подробно за нàй-старитѣ обитателе на нашата земя и основателно се опровергава познатата теория, която почита Трако-Иллирцитѣ за Славене. На всичко това е посветена втората глава. — Въ третя глава се разказва доста подробно, какъ и кога се е населилъ Балканский полуостровъ съ Славене. Това нѣщо се е захванѫло още въ началото на третий вѣкъ, а се е свършило около срѣдата на 7-й вѣкъ. Цѣли три столѣтия е трѣбвало, за да се измѣни старий етнографически съставъ на полуостровътъ. — Въ 4-та глава се говори за животътъ на Славенетѣ, които се преселихѫ тука, и за тѣхнитѣ обичае. — Отъ тука ще се научите още, — съ какви народи сѫ се срѣщале нашитѣ прадѣди на новото си отечество, какви 218
отношения сѫ имале съ тѣхъ и пр. При съставяньето на тие три глави г. Иречекъ се е водилъ по моето съчинение „Заселеніе Балканскаго полуострова Славянами“, на което главнитѣ мисли бидохѫ посрѣщѫти благосклонно и отъ други специалисти. На нѣкои мѣста, обаче, г. Иречекъ е подтвърдилъ моитѣ мнѣния съ нѣкои нови и силни доказателства; за примѣръ привождамъ слѣдующето: Познато е, че Трако-Иллирската теория се основава нàй-много на нѣколко собствени трако-иллирски имена, които приличатъ на Славенски. Въ реченото свое списание азъ прѣгледахъ всичкитѣ тие имена и видѣхъ че тѣ, колкото приличатъ на славенски, толкова приличатъ и на гърчки, на латински, албански и пр. Токо едно име Βυλαζῶρα (Bylazora), което сравняватъ славенското *Бъла-зора*, азъ незнаѣхъ, какъ да обяснѫ и рекохъ, че едно име нищо не значи при толкова много други противни дока-

зателства. — Г. Иречекъ е обяснилъ и това име. Ето му думитѣ: „Най-добрѣ, казва той, се види неоснователността на тия криви мнѣния въ името *Bylazora* (Βυλαζῶρα). Тоя градъ се е намиралъ въ горня Македония на рѣка Вардаръ, дѣто е сега Велесъ и първъ пѫть се споменува въ 216 год. пр. Хр. Намъ ни казватъ, че то било чисто славенско и значило *бѣла-зора.* Чудно име! Не може наистина, да се разбере, какъ може нѣкой градъ на свѣтътъ да носи такова поетическо име. Та че и зората бива само червена. Та има тукъ и една филологическа грѣшка. Това име по български трѣбваше да звучи не *била,* а *бѣла-зора.* За обяснение на това име трѣбва да се обърнемъ къмъ Албанский езикъ. Въ тоя езикъ *ура, уре* значи мостъ, а пѫтешественикъ Ханъ ни казва, че мѣстото на сегашний Велесъ отъ природата е направено да служи за прѣходъ прѣзъ буйний Вардаръ, и че тука отъ памтивѣка е имало мостъ. Велесъ, по Албански *Вълъсъ* — у Византийцитѣ и новитѣ Гърци Βελεσσὸς или Βελεσσὰ — у турцитѣ се нарича просто *Кюпрюлю* отъ кюпрю = мостъ". Г-нъ Иречекъ иска да каже, че Била-зора не е сложено отъ *била* и *зора,* а отъ *Билас* и *ора.* Послѣдната дума значи мостъ, по турски кюпрю, отдѣто е и станѫло сегашното Турско име на тоя градъ; а първата, която се е увардила въ името Велесъ, не се знае какво значи". — Това обяснение е, колкото остроумно, толкова
219 и основателно. Съ него г. Иречекъ е нанесълъ послѣденъ ударъ на Трако-иллирската теория.

Около половината на 7-й вѣкъ Балк. полуостровъ бѣше вече прѣиспълненъ съ Славене, но тѣ въ политически изгледъ бѣхѫ распокѫсани, та бѣше лесно за Византия да ги тури по лека-лека подъ властта си и да ги прѣтопи чрѣзъ своята цивилизация. Това, обаче, не станѫ, защото, около половината на 7-й вѣкъ, на полуостровътъ се посели една храбра дружина или по̀-добрѣ да речемъ ордия, членоветѣ на която се наричахѫ Българе. Тая ордия малко по малко съедини разглобенитѣ славенски племена въ едно силно тѣло, което можѝ да се опре на Византийската сила и да състави едно Славенско царство, единъ Славенски народъ, който трѣбваше да приеме името на тая дружина, която извърши неговото политическо и национално сглобяванье. Отъ каква рода бѣхѫ тие Българе? Едни ги казватъ отъ Татарска, други отъ Финска, третьи пакъ мислѫтъ, че и тѣ сѫ биле Славене. — По насъ

се е укоренилъ такъвъ обичай, че които историци не сѫ съгласни съ послѣдьното мнѣние, тѣ сѫ или врагове на наший народъ или пакъ не сѫ учени хора. И азъ гледамъ, че нѣкой отъ нашитѣ писаче, когато имъ трѣбва да унизѫтъ нѣкого отъ тие историци въ очитѣ на народътъ ни, тѣ казватъ: „той нарича Българете Фини“! Не е похваленъ тоя обичай, и ние желаемъ по-скоро да видимъ народътъ си освободенъ отъ такова дѣтинско родолюбие, съ което така спекулиратъ нѣкои безкнижни писаче, които съ такъвъ начинъ покриватъ своята учена голота. Тука не е рѣчта за нашата народна кървь, която несъмнѣнно е Славенска, а се говори за народността на тая ордия, която съедини нашитѣ праотци. Славенетѣ, въ едно политическо тѣло, въ единъ народъ, комуто остави името си. — По-добрѣ бѣше, ако да излѣзете тая оргия славенска, но нищо срамотно за насъ, ако да е и отъ финска рода. Не се срамуватъ Френцитѣ, че тѣ добихѫ народното си име отъ Нѣмскитѣ *Франки*. Руситѣ всичкий свѣтъ ги знае, че сѫ нàй-първо славенско племе, и тѣ, като се големѫтъ съ това, не се срамуватъ да исповѣдатъ, че тѣхното народно сглобяванье извършихѫ Скандинавскитѣ Руси, отъ които тѣ получихѫ и народното си име. Така трѣбва и ние да постѫпваме въ тоя случай. Истината трѣбва да гледаме нàй-напрѣдъ! Тие белѣжки намѣрихъ за нужно да направѫ, 220
защото и г. Иречекъ е на мисълъ, че Българската ордия е била отъ Финска рода и защото прѣдвиждамъ, че щѫтъ се найдѫтъ нѣкои писаче, които тука щѫтъ да намѣрѫтъ причина да се подиграватъ съ хубавата му книга. — Господство му е на това мнѣние, защото то има много по-здрави основания нежели другото, сирѣчъ славенското. Прѣди двѣ годинъ г. Иловайски написа едно изслѣдование за въ полза на славенската теория, което гледамъ прѣведено и на Български езикъ. — Въ това изслѣдование г. Иловайски добрѣ е оборилъ нѣкои отъ второстепеннитѣ доказателства на финската теория, но нàй-силнитѣ ѝ основания не е можилъ и да покътне. А пакъ доказателствата, съ които той подпира славенската теория, сѫ много слаби.

Историята на първото българско царство до самото му растуранье въ 1019 год. г. Иречекъ е изложилъ въ шесть глави, които заематъ всичко 25 страници. — Тукъ се разказва и какъ се е основало Бълг. царство и каква му е била исто-

рията до кръщеньето на Бориса, описва се царуваньето на Бориса, Симеона и Петра, — разсказано е и изникваньето, цъвтеньето и паданьето на великата Самуилова държава, споменѫто е такожде и за Богумилитѣ. — За това време до сега нàй-много се бѣше писало: отъ Шафарика, отъ Палаузова, Гилфердинга, Голубинскаго, Рачкаго и др., така щото историята на първото българско царство се почиташе за нàй-добрѣ изучена. Това, види се, е накарало г. Иречка да не прави тука самостоятелни издирвания, но да се задоволи съ издирванията на реченитѣ изслѣдователе. Тия издирвания той е събралъ вѣщо и искусно ги е изложилъ на 25 страници. — Увѣренъ съмъ, обаче, че ако той би се взелъ и тукъ за источницитѣ и би ги изучилъ съ такова внимание, съ каквото е изучилъ и источницитѣ на другитѣ периоде, то безъ друго би написалъ още нѣколко страници и за тая нàй-важна часть на нашата история. Въ послѣдньо време азъ доста много съмъ се занимавалъ съ историята на първото българско царство и можилъ съмъ да се увѣрѫ, че тукъ много нѣщо не било още прѣгледано, а много и злѣ истълкувано, както се надамъ, ще покаже новата ми книжка, която тие дни ще излѣзе на свѣтъ.

221 Сѫщото щѫ да кажѫ и за слѣдующитѣ двѣ глави, именно 12 и 13, въ които г. Иречекъ говори за състоянието на Българитѣ подъ властта на Византия въ 11 и 12 вѣкъ. — И тукъ источницитѣ могѫтъ ни дà много пò-вече нѣщо, нежели намираме въ изложението на г. Иречка. — Въ тие глави, като говори за грабителствата, които сѫ правиле въ онова време въ България Печенезитѣ и Половцитѣ, г. Иречекъ не споменува за заминуваньето на кърстоносцитѣ прѣзъ България, макаръ че за това нѣщо има доста занимателни исторически свидѣтелства. Наший историкъ твърдѣ кратко е споменѫлъ и за войната на южно-италиянскитѣ Нормане съ Алексий Комненъ, въ времето на която война Норманетѣ прѣвзехѫ и нѣколко време държахѫ въ властта си Епиръ и западна Македония до Вардаръ. Тукъ историкътъ вкратцѣ белѣжи, че жителетѣ на тие страни (които сѫ биле пò-вече Българе) не сѫ се прѣдавале на Норманетѣ, а сѫ се браниле отъ тѣхъ, като отъ „еретици“ — Папищаше (страница 175). — Тая белѣжка не е права. Анна Комнена, на която свидѣтелството тука е важно, ни казва съвсѣмъ друго, именно, че жителетѣ на тие

страни драговолно сѫ минували на Норманска страна. Охридчане, на примѣръ, сами сѫ повикале Боемунда и му сѫ прѣдале градътъ си. Важни сѫ тия извѣстия, защото ни показватъ, колко е било ненавистно Византийското иго за Българетѣ.

За отношенията на Маджаретѣ къмъ Византия въ XII в. нѣма тукъ никаква спомень. Историкътъ трѣбваше да разскаже по-подробно за войната на Маджарский краль Бела III съ Андроника. Тая война, въ врѣмето на която Маджаритѣ заехѫ Браничевската и Нишската области, доходихѫ и до София (Срѣдецъ), е имала важно значение въ побуняването на Българетѣ, чрѣзъ което се основа второто българско царство. — Та и отношенията на Маджаретѣ къмъ второто Българско царство иматъ тѣсна свързка съ тая война. За нея ние имаме и едно нашенско твърдѣ важно извѣстие, което се намира въ добрѣ познатото г-ну Пречку житие на Св. Иванъ Рилски. Отъ това свидѣтелство ние се научаваме, че Маджаретѣ, като дохождале тогава въ София, взеле отъ тамъ мощитѣ на Св. Иванъ, Българский патронъ, и ги откарале въ „Острияго̀нъ“.

Тукъ г. Пречекъ е обърнѫлъ особно внимание токо на 222
етнографията на Балканский полуостровъ въ 12-й вѣкъ, която е изложилъ много подробно и много добрѣ.

Отъ 14-та глава се захваща историята на второто Бълг. царство, която до сега бѣше най-темна и неясна. — Освѣнъ сухитѣ изложения на Гебгарди, Райча и Енгеля, изложения съставени по мѫтнитѣ Византийски и Латински сказания, прѣди г. Иречка за това време бѣхѫ писани токо кратки изслѣдования отъ Палаузова и Макушева. Нѣкой и други въпросе бѣхѫ поубистрени въ познатитѣ книги на Карла Хопфа и Голубинскаго. Г-нъ Иречекъ е зелъ въ внимание всичкитѣ тия изслѣдования, които, обаче, му сѫ помогнѫле въ твърдѣ малко въпросе. Всичко друго той е билъ дълженъ да изучва по источницитѣ. За второто Българско царство сега се е набралъ доста много исторически материалъ, който се намира по Византийскитѣ, Латински и древне-Французски лѣтописе и други исторически паметници. Има доста много и Българско-Сърбски свидѣтелства, които се срѣщатъ въ различни жития, грамоти и лѣтописни записе. Но тоя разнообразенъ материалъ е распърснѫтъ и распелѣянъ по разни книги, не е още събранъ на купъ, а камо ли пакъ да е прѣчистенъ и туренъ

колко-годѣ на редъ. Г. Иречекъ е билъ принуденъ самъ да го събира, прѣгледва, прѣчиства и обяснява. Голѣмъ трудъ му е струвала тая работа, но съ тоя трудъ той е можилъ да изложи историята на 13 и 14 вѣкъ съ такава пълнота, — подробность и основателность, щото тая до сега малоизвѣстна часть на нашата история сега може да се счита за най-добрѣ извѣстна и най-добрѣ обработена. Токо вънкашната история на 13 и 14 вѣкъ е изложена въ 10 глави, които заематъ около 125 страници.

Царуванѣто на Асѣня и Петра е изложено кратко (на стр. 193 г. Иречекъ разсказва, че когато Императоръ Фридрихъ Барбаросса се е намѣрвалъ въ Нишъ, Петръ му прѣдложилъ 40,000 душъ войска на помощь противъ Византийцитѣ, за което нѣщо той искалъ да вземе Византийската корона. Тие прѣговори, до колкото азъ знаж сж ставале не въ Нишъ, а въ Едрене). По-пълно е описано царуванѣто на тънкий дипломатъ и храбъръ войнъ Кало-Иоаннъ. Съ особна любовь г-нъ Пречекъ се е распространилъ за царуванѣто на Ивана
223 Асѣня II, на което е посветена 26-та глава. Въ тая глава вие ще срѣщнете едно подробно описание на столичний градъ Търново и ще се чудите, какъ е можилъ историкътъ да въскърси така живо, тоя сега загубенъ, но нѣкога истинно царски градъ. — Съ особно голѣмо старание е разгледана и разяснена ссъвѣмъ тъмната до сега история на Иванъ Асѣновитѣ синове и на тѣхнитѣ преемници, при които се захванж и извърши распаданьето на второто Българско царство. Кратко, но вѣщо е изложено политическото привдиганье на Сърбия и постепеното покоряванье на западнитѣ български области отъМилутина (1281-1320 г.), Стефана Дечанскаго (1320-1331) и Стефана Душана (1331-1355). — Мимиходомъ тукъ г. Иречекъ е оправилъ една важна грѣшка въ Сръбската история: Милутинъ е заелъ Сръбский прѣстолъ не въ 1275, а въ 1281 г. (гледай стр. 241). Жално ми е само, че историкътъ не е издѣлилъ една глава, та да ни опише въ нея по-подробно състоянието на западнитѣ Български области въ 13-тий вѣкъ. Такова едно описание, за което има хубавъ материалъ и у Акрополита, би ни обяснило нѣкои отъ причинитѣ, по които така лесно се распространи сърбската власть по тие области. Знае се, че незабавно слѣдъ смъртта на Душана, неговата широка и наскоро сглобена държава се распокжса както

казва Византийский лѣтописецъ, на *хиляди части,* въ които се е захванѫла страшна анархия и безредица. Голѣми сѫ биле теглилата, които е испитвала тогава западната Българска земя, дѣто самостоятелно сѫ господарувале нѣколко отъ Душановитѣ войводи или отъ неговитѣ дворяне, но и въ Източна България, която се управляваше отъ свои господаре, не е било по-добрѣ. „И тамъ, каже историкътъ, така исто е била распокѫсана политическата власть“. Въ приморскитѣ равнини и по рѣката Камчикъ самостоятелно е господарувалъ Деспотъ Добротичъ, който не е щѣлъ да припознава и църковната власть на Търновский патриархъ, а билъ подчинилъ княжеството си на Гърцкий патриархъ. — Слѣдъ смъртта на Ив. Александра (1365) и самото Търновско царство, на което предѣлитѣ сѫ биле вече твърдѣ тѣсни, се е раздѣлило на двѣ части между синоветѣ Александрови: Срацимиръ и Иванъ Шишманъ, отъ които първий създаде изъ Видинската область особно господарство. Като прочетете живото описание на взаимнитѣ отношения между българ. управителе въ източна Бълга- 224
рия и между Сърбскитѣ великаше въ западна България, вие твърдѣ лесно ще си обясните, какъ можихѫ Турцитѣ въ толкова малко време да покорѫтъ такива широки и важни отъ къмъ стратегическа страна области.

На турското завоевание е посветена 23 глава, въ която тая история е разсказана съ майсторска ясность и пълнота.

Въ 25 глава се излага вѫтрешната история на 13 и 14 вѣкъ. До сега нищо не бѣше писано за тоя прѣдметъ, г-нъ Иречекъ първъ се е опиталъ да опише вѫтрешний животъ на Българетѣ прѣзъ това време и опитътъ му е излѣлъ много добрѣ. Тука сѫ закачени всичкитѣ страни на политический, общественний и домашний животъ, и нѣкои отъ тѣхъ сѫ описани доста пълно. — Наумѣте си, че ние нѣмаме никакъвъ наметникъ, който колко годѣ пълно да ни изображава тоя прѣдметъ, и вие ще да се сѣтите, че това е една мозаическа работа, материалътъ на която е събиранъ зърно по зърно изъ много и различни списания, ще да се сѣтите, какъвъ трудъ, какви знания сѫ употрѣбени при съставяньето на тая глава, която заема 46 страници. Само неѫ ако да бѣше написалъ г. Иречекъ то и тогава той щѣше да внесе голѣмъ влогъ въ славенската наука.

Въ слѣдующата 26 глава е разсказана историята на старобългарската писменость. Кратко, но ясно и вѣщо е казано всичко, что се знае до сега за тоя прѣдметъ. Изложена е такожде и историята на въпросътъ за происхожданьето на старий църковенъ езикъ, а такожде и въпросътъ за Глаголицата и Кирилицата. Жалѣемъ само, че не срѣщнѫхме тукъ споменъ и за почтений трудъ на О. М. Бодянскаго: „О времени происхожденія славянскихъ письменъ“. При излаганьето на апокрифическата и повѣствователна литература, г. Иречекъ е направилъ и нѣколко важни белѣжки, за които щѫтъ му бѫдѫтъ благодарни специалиститѣ по тая часть.

До сегашнитѣ български истории се свършвахѫ съ турското завоеванье, именно съ конецътъ на 14 вѣкъ. — Какъ е живѣлъ народътъ ни въ послѣднитѣ 4 вѣка и половина, за това нѣщо не се знаеше, нито пакъ прѣднитѣ историци сѫ се интересувале да знаѫтъ. Гебгарди въ своята история е издѣлилъ токо 5 — 6 твърдѣ малки странички за това време —
225 Енгель говори за него още по-кратко. Г-нъ Иречекъ и тая забравена наша история сега е извадилъ на свѣтъ. Въ четери глави, които заематъ 82 страници, той доста подробно е разсказалъ историята на наший народъ отъ подпаданьето му подъ турска власть и до началото на сегашний вѣкъ. — Прѣзъ това врѣме, не е билъ все еднакъвъ животътъ на народътъ ни, а се е мѣнувалъ и е ставалъ постепенно отъ лошъ по-лошъ. Особно тежко му е станѫло положението отъ началото на минѫлий вѣкъ, отъ когато фанариотитѣ се много усилихѫ въ България. — Причинитѣ, които сѫ уголѣмявале българскитѣ злочестини, сѫ изложени въ книгата на г. Иречка доста ясно и доста подробно. Припомнѣте си, че освѣнъ познатий членъ на г. Макушева, въ който се говори токо за 15 и 16 вѣкъ, до сега нищо не бѣше писано за това време, и вие ще се сѣтите, колко голѣмъ и тежъкъ трудъ е употрѣбенъ за съставяньето и на тие 82 страници. Теглилата и неволитѣ, които се описватъ въ тие страници, сѫ докарале народътъ ни до такова положение, дѣто той си е билъ вече загубилъ и свѣсътъ. На стр. 456 г. Иречекъ белѣжи: „тоя толкова многочисленъ народъ слѣдъ теглилата му, които се продължавахѫ нѣколко столѣтия, прѣвърналъ се е въ единъ купъ потлачена християнска рая, купъ голѣмъ по числото си, но нищоженъ по важността си. Български народъ не е ималъ

вече ни водаче, нито пакъ нѣкакво срѣдоточие, и е прѣкарвалъ днитѣ си въ робство тѣлесно и душевно... Български свѣтъ, като извадимъ твърдѣ малцина, е билъ вече заборавилъ своето минжло — това врѣме, когато той е билъ свободенъ и е ималъ свои царове и свои патриарси. Той не е съзнавалъ своята сила, не е знаялъ бройтъ си, нито пакъ пространството на земята си. Нему нито на умъ не е дохождало вече, че има нѣкждѣ на свѣтътъ силни племена отъ неговий родъ, и че и нему прилича да има народно достойнство и естественни правдини. Колко годѣ образовани Българе не е имало вече. Тие, които сж добивале нѣкакво образованпе, ставале сж чужденци, зимале сж чужда народность, именно гърчката... Приближавала се е вече минутата, която е трѣбвала да рѣши: да ли ще тоя толкова испаднжлъ и разнебитенъ народъ да изчезне и да загине... или, пробуденъ отъ дълбоката летаргия чрѣзъ естественната сила на неразваленпй си духъ, ще започне 226
новъ животъ". — До тамъ е било достигнжло състоянието на наший народъ въ крайтъ на минжлий вѣкъ. Нъ билъ живъ и Български Господъ! Г-нъ Иречекъ излага и историята на Българското пробужданье.

Петь глави отъ 30—34 сж посветени на тая най-нова наша история. Хубави страници сж издѣлени за първпятъ будитель на наший народъ Паисий, а такожде и за Софроний, за когото азъ токо сега, отъ историята на г. Иречка, се научихъ, че билъ ученикъ Паисиевъ. Добрѣ е изложено значението на приснопаметний Венелинъ, хубавъ паметникъ е въздигнжтъ и на родолюбивитѣ Одески и Букурешки търговци, въ челото на които се намира Априловъ. — Не е забравена и плодотворната дѣятелпость на първитѣ ни народни учителе — потомци на славний Рилски старецъ. — Историята на черковний въпросъ е разсказапа вкратцѣ, но отъ начало и до край. — Изложена е такожде и историята на новата наша книжнина, която г. Пречекъ знае най-добрѣ отъ всички ни. Па не сж забравени и тия политически обстоятелства, които сж имале такова или инакво влияние на досегашний вървежъ на нашето пробужданье.

Въ една притурка, която заема 5 страници, ние имаме подробенъ етнографически и статистически прѣгледъ на нашата земя: както единътъ, така и другий сж съставени по най-новп и най-точни материале, между които сж събрани и

обнародванитѣ въ послѣдньо време въ разни Български списания статистически бележки. Числото на народътъ ни тука е показано 5,500,000 хил. душъ. Това, а също и географическото пространство на наший народъ дало е право на историкътъ да рече, че *въ Европейска Турция Българетъ заемватъ първо мѣсто.* — Съ тия думи се захваща прѣдисловието на г. Иречка.

При четеньето на тая книга самъ-тамъ ми се срѣщнѫхѫ нѣкои малки грѣшки, забелѣжихъ и нѣколко пропуснѫти нѣща, — тие недостатъци, обаче, сѫ естественни въ такъвъ трудъ. — Българската история е новъ прѣдметъ, та се разбира, че тя тепърва ще да се развива и обработва. Не се съмнѣвамъ, че ако се вземемъ и ние сами да събираме историческитѣ си паметници и прѣдания, които сѫ се учували между народътъ ни, то изъ година въ година ще да се набира новъ
227 материалъ, който ще да отваря нови страници въ историята ни. Но до колкото тая история е възможна при извѣстнитѣ й за сега паметници, смѣло могѫ да рекѫ, че ние ѫ вече имаме въ славний трудъ на г-на Иречка. — Неговата „Българска история“ за много време ще бѫде исходний пунктъ, отъ който щѫтъ се запѫтватъ всичкитѣ изслѣдователе на наший минѫлъ животъ. — А пакъ многобройнитѣ откривания, които той е внелъ въ книгата си, щѫтъ останѫтъ за всѣкога драгоцѣненъ влогъ въ Славѣнската наука. И тя ще му бѫде толкова благодарна, колкото и наший народъ, който чрѣзъ тая книга и самъ ще се опознае по-добрѣ, па и на образованний свѣтъ ще стане по-добрѣ познатъ.

М. Дриновъ.

Прага 1876 Февруарий.

---

12. Съобщения за новобългарския езикъ.*)

Пристигналитѣ до мене отъ Васъ „Opisi i izvodi“ бѣха за мене нови, защото IX и X книги отъ „Starine“, дѣто тѣ сѫ напечатани, още не съмъ видѣлъ. Въ България менѣ ми бѣше невъзможно поради липса на врѣме да слѣдя за успѣхитѣ на нашата наука. Особенъ интересъ за мене имаше

*) Изъ сп. Archiv für slavische Philologie, Bd. IV (1880), стр. 694—695. — Отъ едно писмо изпратено до мене на 14. януарий, 1880.

Ягичъ.

издаденото отъ Васъ „Хожденіе апостола Павла“, което и азъ притежавамъ въ три прѣписа; единътъ отъ тѣхъ съвършенно се съгласува съ Вашия текстъ, дори въ диалектическитѣ особености; разликитѣ сѫ само отъ графическо естество. Писачътъ на Вашия текстъ се е намиралъ подъ влиянието на сърбо-словѣнската школа, която нѣкога-си е имала силно влияние въ България, тъй като сръбски книги сѫ употрѣбявали дори въ църквитѣ; въ моя прѣписъ, напротивъ, узнава се влиянието на руско-словѣнската школа и на рускитѣ църковни книги, които сѫ достигнали въ България по-късно отъ сръбскитѣ. Азъ намѣрихъ прѣписа, за който тукъ става дума, въ единъ Сборникъ отъ 1805 год., писанъ въ Котелъ. Прѣдполагамъ, че и Вашиятъ текстъ произлиза отъ източна България, може би, тъкмо отъ Котелъ. На тия мисли ме навеждатъ слѣднитѣ фонетически особености, дѣто моятъ прѣписъ се съвършенно съгласува съ Вашия текстъ:

а. Изтъкнатиятъ отъ Васъ (на стр. 249, 250 = Starine IX, 139, 140) прѣходъ отъ *е* въ *і*, отъ *о* въ *у* е една отъ главнитѣ особености на източното нарѣчие.

б. Думата *са* на стр. 261, ред. 3 отдолу (= Starine IX, 151, ред. 3 отдолу) „оти не знаите ли че са направиа срам и бои а човѣците“, въ моя прѣписъ: „оти не знаете ли. чи са направа срамь и бои на чл҃ците щото токму согрѣшавать“: другиятъ пъкъ прѣписъ у мене гласи: „оти не знаете ли. че са сичка направа богу срама и бои, а человѣците токмо що согрешаватъ“. Тая думица е вѣроятно нищо друго освѣнъ глаголътъ ща̀, който въ източна България се изговаря като ша̀ и дори са̀.[1]) — Тукъ-тамъ съединителната частица (die Conjuction) *да* се изговаря като за̀, както единъ пѫть се срѣща и въ Вашия текстъ, стр. 264, ред. 1 (= Starine IX 154, редъ 1): повели намъ за имь вѣка не слугуваме.

в. Прѣходътъ отъ *о* въ *г* думата „дуге“ („и дуге аггель темелинь“ стр. 272, ред. 13 = Starine IX 162) е свойственъ на Котленското нарѣчие; той се срѣща още въ южна Тракия (Малко-Търново) и въ Македония, тукъ обаче българинътъ би написалъ „доге“, а не „дуге“.

[1]) Азъ разбрахъ с а като са и го отнесохъ къмъ гл. срамя, затова съмъ и написалъ: чете се срам' като глаг.: срамя; конструкцията и сега още считамъ за вѣрна.

г. Формата **изикнат**, за която Вие говорите на стр. 144, не е грѣшка; въ източното нарѣчие краесловното *к* на тая и още на нѣкои други думи се изговаря твърдѣ меко: ієзикь: ієзика, ибрикь : ибрика, бардакь : бардака.

д. Искамъ да изтъкна още твърдѣ значителна послѣдователность на Вашия текстъ въ това, че той различава твърдитѣ и йотуванитѣ съгласни въ глаголнитѣ окончания: мога, кльна, могать, кльнать и т. н. редомъ съ моля, трьпя, видѧ (= видіâ), молять, трьпять, видѣть, сторѣть (*ѧ* = іâ) и т. н. Това е сжщо една особеность на източното нарѣчие, когато въ срѣдното и западното нарѣчие йотувано произнасяне на гласнитѣ на тия мѣста или съвсѣмъ го нѣма, или пъкъ личи съвсѣмъ слабо, слѣдов.: молâ, трпâ, видâ, молâт, трпâт, видâт, сторâт и т. н.

Доколкото мога да сѫдя, Вие сте прочели и издали своя текстъ. Отъ сравнение съ моя прѣписъ (отъ Котель), забѣлѣзахъ нѣкои мѣста, които може би се нуждаятъ отъ една поправка. азъ изтъквамъ и посочвамъ главното: стр. 264, р. 7 (= Starine IX. 154) „и носитни дарове“, въ моя прѣписъ: „и носити дарове, т. е. носите. — Стр. 266, р. 6 (= Star. IX, 156) „мрѣаха или пцваха“ въ моя прѣписъ стои извѣстния глаголъ „липсваха“, отъ гръц. λείπω, настоящ. липсвамъ, въ Вашия текстъ „или пцваха“ трѣба да се обърне на: „и липцваха“. — Стр. 266 (Star. IX, 156, р. 18): „и сичко .... И дуде не бѣше“, въ моя прѣписъ: „чисто, дуде ни бѣши“, слѣдов. посочената отъ Васъ блѣзна не сѫществува въ дѣйствителность.

---

13. Ѳ. Успенскій, „Образованіе втораго болгарскаго царства“. Одесса, 1879.*)

Исторія втораго Болгарскаго царства до недавняго времени оставалась въ той первоначальной разработкѣ, въ какой была передана нынѣшнему столѣтію Раичемъ и Энгелемъ. Только въ послѣднія 10—12 лѣтъ трудами покойнаго Карла Гопфа, професора Макушева, г. Голубинскаго, д-ра Иречка и другихъ этотъ темный періодъ Болгарской исторіи нѣсколько

*) Изъ „Записки Императорской Академій Наукъ“, С. Петербургъ, т. 39. 1880). Приложеніе, № 8 стр. 84—113.

изслѣдованъ и освѣщенъ. Новые изслѣдователи, однако, обращали преимущественно вниманіе на внутреннія и внѣшнія отношенія уже готоваго, вполнѣ сформированнаго втораго Болгарскаго царства и мало касались самаго рожденія его, его образованія. — Этому любопытному вопросу посвящена главная часть книги, заглавіе которой приведено выше. Разработкѣ главной своей темы авторъ предпослалъ небольшое изслѣдованіе „О состояніи Болгаріи подъ Византійскимъ игомъ“. Съ этого изслѣдованія, которое составляетъ первую часть книги и занимаетъ первыя 73 страницы, мы и начнемъ разсмотрѣніе труда г. Успенскаго.

Византійское господство въ Болгаріи, обнимающее болѣе 150 лѣтъ (1018—1185), еще менѣе изслѣдовано, чѣмъ освобожденіе Болгаръ отъ Византійскаго ига, или образованіе втораго Болгарскаго царства. Мы можемъ назвать только одну серьезную попытку къ разработкѣ этого періода болгарской исторіи, именно попытку д-ра Рачкаго[1]), оставшуюся, къ сожалѣнію, неизвѣстной г. Успенскому. Этою попыткою, однако, 85
вопросъ не изслѣдованъ, да и не могъ быть изслѣдованъ всесторонне. Исторія Византійскаго господства въ Болгаріи находится въ тѣснѣйшей связи въ внутреннею исторіею Византіи XI и XII в.в., а эта часть Византійской исторіи до сихъ поръ остается мало извѣстною.

При такомъ состояніи вопроса о Византійскомъ господствѣ въ Болгаріи нельзя было и ожидать всесторонняго его изслѣдованія въ книгѣ г. Успенскаго, гдѣ этому вопросу могло быть удѣлено весьма немного мѣста. Первою частью своей книги авторъ лишь желалъ, по видимому, оказать съ своей стороны нѣкоторое содѣйствіе къ выясненію малоизвѣстнаго періода болгарской исторіи, непосредственно примыкающаго ко времени образованія втораго Болгарскаго царства. — Между матеріалами для исторіи чужеземнаго господства въ Болгаріи (1018—1185) весьма видное мѣсто занимаютъ извѣстія находящіяся въ письмахъ Ѳеофилакта, архіепископа болгарскаго, извѣстія, „которымъ не дано еще подобающаго мѣста между источниками Болгарской исторіи“. Разработкѣ этихъ извѣстій и посвящена главнымъ образомъ первая часть книги г. Успен-

[1]) См. въ „Rad jugoslav. akademije“ XXV, XXVII. XXXI, статью: „Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku“.

скаго. Авторъ задался счастливою мыслью „извлечь изъ писемъ Ѳеофилакта содержаніе, относящееся къ вопросу о состояніи Болгаръ подъ Византійскимъ господствомъ“ (стр. 2), „освѣтить факты, почерпнутые изъ писемъ Ѳеофилакта, другими извѣстіями тогоже времени“ (стр. 5) и тѣмъ „бросить нѣкоторый свѣтъ на событія конца XII в.“ (стр. 2), кончившіяся образованіемъ втораго Болгарскаго царства.

Каждый, кто хоть по наслышкѣ знакомъ съ содержаніемъ писемъ Ѳеофилакта, затрогивающимъ самыя разнообразныя стороны обыденной жизни, легко пойметъ, съ какими трудностями пришлось г. Успенскому бороться при извлеченіи помѣщенныхъ въ его книгѣ многочисленныхъ выписокъ изъ этихъ писемъ, и не будетъ, надѣемся, слишкомъ строго судить автора за то, что онъ не вездѣ одинаково удачно преодолѣлъ такъ часто попадавшіяся ему тутъ препятствія. Не смотря на встрѣчающійся иногда въ разсматриваемыхъ извлеченіяхъ несовсѣмъ, удачный переводъ нѣкоторыхъ особенно трудныхъ мѣстъ, на которыя отчасти указалъ профессоръ Васильевскій (см. его замѣчательную рецензію на книгу г. Успенскаго въ „Журналѣ Мин. Нар. Просв.“ 1879 г. іюль, августъ), мы не затрудняемся сказать, что этими извлеченіями г. Успенскій оказалъ немаловажную услугу Болгарской исторіи. Общій смыслъ особенно важныхъ для послѣдней извѣстій Ѳеофилакта въ переводѣ
86 г. Успенскаго переданъ вѣрнѣе, чѣмъ въ существующихъ латинскихъ переводахъ, которыми главнымъ образомъ пользовались изслѣдователи. Немало выиграло историческое значеніе извѣстій Ѳеофилакта и отъ прекрасной группировки ихъ въ разбираемой книгѣ, гдѣ однородныя извѣстія болгарскаго архіепископа, взаимно дополняющія и освѣщающія одно другое, поставлены рядомъ. Вообще нужно сказать, что въ обработкѣ г. Успенскаго многія изъ извѣстій Ѳеофилакта явились въ настоящемъ своемъ свѣтѣ. Укажемъ на одинъ—два примѣра. Уже давно извѣстно, что Ѳеофилактъ, въ своихъ письмахъ, весьма часто жалуется на Византійскихъ сборщиковъ податей, которые причиняли ему большія непріятности, доводившія его до отчаянія. На эти горькія жалобы Ѳеофилакта обыкновенно ссылались изслѣдователи, какъ на доказательство того, что хищные Византійскіе чиновники безнаказанно грабили и раззоряли Болгаръ. „Если они не щадили архіепископа“, замѣчалъ еще не такъ давно профессоръ Васильевскій („Византія и Пе-

ченѣги", стр. 150), „родомъ грека, человѣка, имѣвшаго важныя связи при дворѣ, то что было и что дѣлалось съ простымъ болгариномъ?" Но довольно полное изложеніе въ книгѣ г. Успенскаго жалобъ Ѳеофилакта показываетъ, что подобные выводы изъ нихъ дѣлались слишкомъ поспѣшно. Оказывается, что эти жалобы большею частію были вызваны личными столкновеніями Ѳеофилакта съ Византійскими чиновниками, столкновеніями, въ которыхъ правда находилась не всегда на сторонѣ архіепископа. „Свѣтская власть, весьма основательно замѣчаетъ г. Успенскій, стремилась поставить въ извѣстность число церковныхъ людей и постоянно открывала на церковныхъ земляхъ бо́льшее число крестьянъ, чѣмъ какое установлено дарственными грамотами. Съ своей же стороны, высшее духовенство считаетъ нарушеніемъ исконныхъ правъ притязанія свѣтской власти узнать дѣйствительное число церковныхъ людей и старается всѣми мѣрами не допускать въ свои земли переписчиковъ" (стр. 20). Тутъ можно, однако, упрекнуть г. Успенскаго въ томъ, что онъ этимъ замѣчаніемъ и ограничилъ свою оцѣнку встрѣчающихся въ его извлеченіяхъ жалобъ Ѳеофилакта на сборщиковъ податей, писцовъ дозорщиковъ, и не счелъ нужнымъ остановиться на нихъ подробнѣе и „освѣтить ихъ другими извѣстіями тогоже времени". Да и вообще, какъ увидимъ и на слѣдующемъ примѣрѣ, г. Успенскій мало заботился объ освѣщеніи извлеченнаго имъ изъ писемъ Ѳеофилакта важнаго историческаго матеріала. — Въ разсматриваемыхъ извлеченіяхъ мы находимъ многіе отзывы Ѳеофилакта о Болгарахъ вообще, и въ частности объ охридянахъ и мокрянахъ (жителяхъ области 87
Мокры, лежавшей на западномъ берегу Охридскаго озера). Мы позволимъ себѣ привести нѣкоторые изъ этихъ отзывовъ. Изъ письма къ Великому Доместику: „У Эмпедокла вражда производитъ головы безъ туловищъ, а здѣшнее безначаліе породило безчисленое множество туловищъ безъ головы. Ибо не каждый ли охридянинъ есть безголовое существо, не вѣдающее ни Бога чтить, ни человѣка" (Успенскій 13 стр.). Изъ письма къ Папиперсевасту Вріенію: разсказывая о борьбѣ, которую велъ противъ него какой-то болгаринъ Лазарь (изъ париковъ), Ѳеофилактъ замѣчаетъ: „Болгарская природа — кормилица всякой злобы" (стр. 34)[1]). Изъ письма къ Видин-

[1]) Слѣдуетъ любопытное для насъ мѣсто, которое невѣрно переведено г. У-мъ. Приводимъ его въ переводѣ г. Васильевскаго: „Какъ будто ему (Ла-

скому епископу: „Команы дѣлаютъ набѣги? Но это ничто въ сравненіи съ охридянами, дѣлающими на насъ набѣги изъ столицы[1]); ибо кто можетъ противостоять гражданамъ?.. Что твои злодѣи въ сравненіи съ нашими мокрянами"? (стр. 44—45). Изъ письма къ Перивлептику: „Ты самъ знаешь, каковы дѣла болгарскія: кто держитъ власть, тотъ всегда имѣетъ предъ глазами образы (идолы) войны" (стр. 31). Укажемъ еще и на любопытную и въ другомъ отношеніи жалобу архіепископа на охридянъ за то, что они не позволяютъ ему ловить рыбу въ Охридскомъ озерѣ (39 стр.).

Опредѣляя смыслъ какъ этихъ, такъ и многихъ другихъ подобныхъ же отзывовъ Ѳеофилакта о Болгарахъ, г. Успенскій въ немногихъ словахъ повторилъ лишь то, что неоднократно до него высказывали на этотъ счетъ другіе изслѣдователи, не изучавшіе съ такимъ вниманіемъ, какъ онъ, переписки Ѳеофилакта. Въ нѣкоторыхъ отзывахъ Ѳеофилакта, по мнѣнію автора, высказывается „только брезгливость образованнаго грека и пренебреженіе его къ Болгарамъ", въ другихъ же имѣется указаніе „на рѣзкую вражду" между архіепископомъ и его паствою (стр. 11, 15 въ примѣчаніи, 30). Намъ кажется, что такою краткою и слишкомъ уже стереотипною оцѣнкою разсматри-
88 ваемаго матеріала г. Успенскій только умалилъ значеніе своего труда, потраченнаго на подборъ и переводъ этого матеріала. У нѣкоторыхъ изъ современныхъ Ѳеофилакту Византійскихъ писателей находятся извѣстія, которыя сами, такъ сказать, напрашиваются на сопоставленіе съ разсматриваемыми извѣстіями Болгарскаго архіепископа. Укажемъ, напримѣръ, на замѣчаніе Кедрина (Бонское изданіе, 527 стр.) о томъ, что народъ Болгарскій трудно мирился съ Византійскимъ игомъ „и сильно домогался своего освобожденія". Укажемъ также и на извѣстіе Анны Комнины о томъ, что во время первой норманской войны Охридяне сами обратились къ Боэмунду съ приглашеніемъ поспѣшить занятіемъ ихъ города, чѣмъ тотъ и не замедлилъ

зарю было мало, что онъ вывелъ на войну противъ насъ въ видѣ своихъ союзниковъ жителей Охриды; онъ обходитъ другія Болгарскія области" и т. д. (Ж. М. Н. Пр. 1879, Апрѣль, стр. 419).

[1]) Это упоминаніе о Куманахъ, по нашему мнѣнію, чрезвычайно любопытно. Оно доказываетъ, что еще около конца XI в. Куманамъ была извѣстна очень удобная переправа черезъ Дунай у Видина, которая еще въ XIV в. называлась „Коумански бродъ" Petriceicu—Hasdeu: „Originile craiovei" Bucuresci, 1878 16—19.

воспользоваться (Бонск. изд. 236). И это происходило въ 1083 г., т. е. въ то время, когда, по мнѣнію г. Успенскаго, Θеофилактъ уже занималъ архіепископскій престолъ въ Охридѣ. Только что приведенныя извѣстія Анны и Кедрина, на которыя авторомъ не обращено вниманія, открываютъ, по нашему мнѣнію, въ отзывахъ Θеофилакта о Болгарахъ весьма важное историческое значеніе, особенно цѣнное для историка событій конца XII в., приведшихъ къ образованію втораго Болгарскаго царства.

Въ богатыхъ содержаніемъ извлеченіяхъ г. Успенскаго изъ писемъ Θеофилакта мы могли бы указать еще нѣсколько извѣстій, которыя, при освѣщеніи ихъ „другими извѣстіями тогоже времени", могли бы также бросить нѣкоторый свѣтъ на событія конца XII в., которымъ посвящена главная часть разсматриваемой книги. И мы не сомнѣваемся, что если бы авторъ обратилъ больше вниманія на эту сторону дѣла, то разбираемая первая часть его книги составила бы существенную, необходимую часть изслѣдованія объ образованіи втораго Болгарскаго царства, была бы связана со второй частью книги огранически, а не казалась бы какъ-бы не совсѣмъ умѣстною, на что уже указано однимъ рецензентомъ („Критическое Обозрѣніе" 1879 г. № 10 стр. 42). Матеріалъ для такого освѣщенія извѣстій Θеофилакта нашелся бы у Византійскихъ писателей XI и XII в. в., на которыхъ авторъ совсѣмъ не обратилъ вниманія, какъ увидимъ ниже.

Послѣ извлеченій изъ писемъ Θеофилакта въ разсматриваемой части книги г. Успенскаго слѣдуютъ довольно обширныя выписки изъ сочиненій другаго византійца, писавшаго въ са- 89
момъ концѣ XII в., именно Евстафія Солунскаго. Но въ этихъ выпискахъ, взятыхъ преимущественно изъ болшаго сочиненія Евстафія „Объ исправленіи монашеской жизни" мы, вопреки утвержденію г. Успенскаго, не нашли ни новыхъ фактовъ, ни какого-нибудь освѣщенія извѣстій Θеофилакта. Здѣсь мы имѣемъ отзывы Евстафія о монахахъ, отзывы, хотя и весьма изящно выраженные, но слишкомъ стереотипные. Такого рода отзывы о монахахъ имѣются не только у писателей, жившихъ задолго до Евстафія, но и у писателей болѣе позднихъ вѣковъ, даже нашего времени. Чтобъ не заходить слишкомъ далеко, укажемъ на Досиѳея Обрадовича (+1811), а также и на жившаго около конца X в. обличителя Болгарскаго духовенства, Козьму Пресвитера. Въ выпискахъ г. Успенскаго изъ большаго

сочиненія Евстафія заслуживаютъ вниманія только слѣдующія слова: „Прежніе цари придумали хорошее средство, чтобы дать монастырямъ спокойствіе. Они приставляли къ великимъ обителямъ свѣтскихъ чиновниковъ, чтобы монахи занимались божественными дѣлами, а чиновники пеклись объ многомъ... Нѣкоторые же изъ монастырей добровольно закладывались за сильныхъ лицъ, предоставляя имъ внѣшнія дѣла, какъ иски въ судахъ, сами же спокойно занимались душевнымъ строеніемъ“ (стр. 62). Тукъ мы имѣемъ любопытное указаніе на обычай, который былъ разпространенъ въ Византійской имперіи еще до подчиненія ей Болгаріи и противъ котораго еще въ 1028 г. на мѣстномъ Константинопольскомъ соборѣ были постановлены нѣкоторыя запрещенія и ограниченія[1]). Но изъ словъ Евстафія не видно, былъ ли распространенъ этотъ обычай въ Болгаріи въ періодъ Византійскаго господства. — Любопытныя письма Ѳеофилакта къ Софійскому епископу (у г. Успенскаго 47—52) даютъ скорѣе отрицательный отвѣтъ на этотъ вопросъ по отношенію къ Софійской епархіи, въ которой было особенно много монастырей (въ настоящее время ихъ тамъ насчитываютъ около двадцати).

Переходимъ къ главнѣйшимъ выводамъ и заключеніямъ, къ которымъ авторъ пришелъ въ первой части своей книги. На стр. 57 онъ заявляетъ, что въ XII в., именно „при императорахъ Іоаннѣ и Мануилѣ Комнинахъ (1118—1180) самое имя Болгаріи и Болгаръ какъ-будто изъято было изъ обращенія“. Тоже самое почти дословно, только въ болѣе опредѣленномъ
90 видѣ, повторяется и во второй части книги г. Успенскаго, на стр. 104. Тутъ встрѣчаемъ слѣдующія рѣшительныя утвержденія: „Имя Болгаръ не упоминается больше у писателей XII в., а если и встрѣчается, то не въ политическомъ и не этническомъ смыслѣ“, а совершенно въ другомъ, „какъ напр., у западныхъ писателей „haeresis Bulgarorum... haereticos, quos Bulgaros vocant“... „Путешественники XII в. согласно уже называютъ Валахіей страну, входившую прежде въ область державы болгарскаго царя Симеона“. — Эти слова не оставляютъ никакого сомнѣнія въ томъ, что, по мнѣнію г. Успенскаго, имя Болгаріи и Болгаръ изъято было изъ употребленія не только у византійскихъ, но и у западно-европейскихъ писателей и

[1]) См. статью пр. Васильевскаго „Матеріалы для внутренней исторіи Византіи“, ЖМНПр. 1879 г. Апрѣлъ, стр. 401—405.

путешественниковъ XII в. А между тѣмъ именно у путешественниковъ и писателей западно-европейскихъ того времени мы встрѣчаемъ чаще всего упоминаніе о Болгаріи и Болгарахъ. Причина этого будетъ понятна для каждаго, если мы напомнимъ только, что XII в. есть вѣкъ крестовыхъ походовъ, большихъ и малыхъ, и что главный путь крестоносныхъ войскъ пролегалъ чрѣзъ Балканскій полуостровъ. Чтобъ не входить въ подробное перечисленіе всѣхъ западно-европейскихъ писателей XII в., имѣвшихъ случай говорить о Балканскомъ полуостровѣ, мы назовемъ Альберта Аквенскаго, Реймунда Агильскаго, Роберта монаха, Петра Тудебода, Эккгарда Оттона Фризингенскаго, Одо Діогильскаго, Вильгельма Тирскаго, Тагино, Ансберта. Всѣ эти и многіе другіе, современные имъ, западно-европейскіе писатели и путешественники неоднократно упоминаютъ о Болгаріи и Болгарахъ, которыхъ прямо называютъ ихъ именемъ, за исключеніемъ лишь одного, писавшаго въ самомъ концѣ XII в., Ансберта, который иногда смѣшиваетъ Болгаръ съ Валахами. Большинству писателей XII в., упоминающихъ о Болгарахъ, даже совсѣмъ неизвѣстно имя Валаховъ. Но что особенно любопытно и особенно невыгодно для разсматриваемаго заключенія г. Успенскаго, это то, что писатели XII в. подъ именемъ Болгаріи разумѣютъ именно „страну, входившую прежде въ область державы болгарскаго царя Симеона“. Нѣкоторые изъ нихъ включаютъ въ Болгарію и г. Дураццо (Драчъ) на Адріатическомъ морѣ. Такъ поступаетъ, между прочимъ, Норвежская сага, которая, повѣствуя о томъ, что Норвежскіе крестоносцы заѣзжали въ 1154 г. въ Дураццо, поясняетъ, что этотъ городъ находится „en Bolgaraland“[1]) — Переходя къ византійскимъ писателямъ XII в., мы остановимся 91
только на трехъ изъ нихъ, ссылкою на которыхъ авторъ подтверждаетъ свое, разбираемое здѣсь, заключеніе, именно на Аннѣ Комниной, Кинамѣ и Никитѣ Акоминатѣ. Анна Комнина довольно часто говоритъ о Болгарахъ, которыхъ всякій разъ и называетъ ихъ же именемъ. Имя Влаховъ у нея попадается только въ двухъ мѣстахъ и, по общепринятому мнѣнію, въ обоихъ этихъ мѣстахъ разумѣются настоящіе Влахи, а не Болгаре. Если г. Успенскій понимаетъ дѣло иначе, то ему слѣдовало выставить свои основанія. Кинамъ только одинъ разъ

[1]) Матковичъ, „Putovanja po Balkanskom poluotoku za srednjega vie.a„k U Zagrebu 1878, 30.

упоминаетъ о Влахахъ, указывая, однако, при этомъ, что подъ Влахами онъ разумѣетъ людей, „которыхъ считаютъ древними итальянскими колонистами“. Послѣднее объясненіе прямо указываетъ на то, что Кинамъ не смѣшивалъ Влаховъ съ Болгарами. Изъ поименованныхъ г. Успенскимъ византійцевъ только Никита Акоминатъ, писавшій въ самомъ концѣ XII и началѣ XIII в., дѣйствительно смѣшиваетъ Влаховъ съ Болгарами, но при этомъ нельзя сказать, чтобы Никита старательно обходилъ имя Болгаръ, такъ какъ онъ многократно называетъ Болгаръ ихъ собственнымъ именемъ.

Мы не совсѣмъ согласны и съ другимъ высказаннымъ здѣсь заключеніемъ г. Успенскаго, именно, что въ періодъ византійскаго господства „славянское населеніе было оттѣснено съ юга на сѣверовостокъ греческими, турецкими и еврейскими колонистами“ (стр. 66—7, ср. стр. 71). Ссылки, которыми авторъ оправдываетъ это заключеніе, намъ кажутся несовсѣмъ удачными. Къ турецкимъ колонистамъ, напр., принимавшимъ участіе въ предполагаемомъ вытѣсненіи Болгаръ изъ южныхъ областей въ періодъ византійскаго господства, авторъ относитъ и Вардарскихъ турокъ (стр. 67), о которыхъ положительно извѣстно, что они жили на р. Вардарѣ около 200 лѣтъ почти до подчиненія Болгаръ Византіею. Еще древнѣе еврейскія поселенія въ областяхъ, о которыхъ здѣсь идетъ рѣчь. Но кромѣ того, еврейскіе колонисты, по нашему мнѣнію, совершенно некстати упомянуты въ разсматриваемомъ утвержденіи г. Успенскаго и потому, что они жили только въ городахъ, преимущественно приморскихъ, да къ тому же были сравнительно немногочисленны, какъ показываютъ статистическія свѣдѣнія, сообщаемыя Веніаминомъ Тудельскимъ († 1173). Мы не думаемъ, чтобы и греческій элементъ слишкомъ усилился въ древнихъ болгарскихъ областяхъ въ періодъ византійскаго господства въ Болгаріи. По крайней мѣрѣ г. Успенскій не представилъ отно-
92 сительно этого никакихъ, сколько-нибудь убѣдительныхъ, данныхъ. — На стр. 58, въ доказательство нѣкоторой эллинизаціи Болгаріи въ XI и XII в. в., авторъ говоритъ: „Обращая вниманіе на строй, который вводятъ въ Болгаріи цари XIII и XIV в. в., и встрѣчая слѣды византійскаго вліянія въ мѣропріятіяхъ правительства, въ литературныхъ памятникахъ, въ особенности же въ разнообразныхъ проявленіяхъ общественной жизни, историкъ не можетъ не относить значительную долю

этого наслѣдія на періодъ подчиненія Болгаріи власти Византіи". Но это доказательство, по нашему мнѣнію, не можетъ имѣть убѣдительной силы въ виду того, что слѣды такого же византійскаго вліянія мы находимъ въ государственномъ устройствѣ, въ литературныхъ памятникахъ, а также въ разныхъ проявленіяхъ общественной жизни и перваго Болгарскаго царства.

Находя заключеніе автора объ оттѣсненіи славянскаго элемента съ юга на сѣверовостокъ „турецкими, еврейскими и греческими колонистами" въ XI и XII в. в., не совсѣмъ вѣрнымъ, мы, однако, вполнѣ соглашаемся съ нимъ въ томъ, что „составъ населенія Болгаріи значительно измѣнился подъ византійскимъ господствомъ" (66 стр.) и что въ этомъ дѣлѣ играли важную роль „переходъ за Дунай половецкихъ и печенѣжскихъ кочевниковъ" (тамъ же). Но, къ сожалѣнію, авторъ обратилъ слишкомъ мало вниманія на печенѣжскихъ и половецкихъ колонистовъ, поселившихся въ это время въ разныхъ частяхъ Болгаріи. Мы не сомнѣваемся, что болѣе подробное разсмотрѣніе вопроса о печенѣжскихъ и половецкихъ поселеніяхъ въ Болгаріи не только выяснило бы нѣкоторыя стороны вопроса о положеніи Болгаръ подъ византійскимъ господствомъ, но и пролило бы нѣкоторый свѣтъ на событія, разсматриваемыя во второй части изслѣдованія г. Успенскаго, къ разбору которой мы и переходимъ.

Вторая, главная часть изслѣдованія г. Успенскаго раздѣлена на 10 главъ. Въ вступительныхъ замѣткахъ къ этой части своего труда г. Успенскій весьма основательно говоритъ: „Въ борьбѣ, начавшейся съ 1185 год. и имѣвшей результатомъ возстановленіе политической свободы Болгаръ, сохранившіяся извѣстія предоставляютъ важное значеніе не только славянскому элементу, но также турецко-татарскому и романскому. Роль послѣдняго тѣмъ любопытнѣе, что именно въ этой борьбѣ впервые выступаютъ на сцену Румыны, народъ мало замѣтный и ничѣмъ не заявлявшій о себѣ до сихъ поръ. Роль татарско-турецкаго элемента (Половци — Куманы) также имѣетъ право на вниманіе историка: Куманы оказали весьма цѣнную услугу Болгарамъ, подкрѣпивъ быстрыми наѣздами, сопровождавши- 93
мися грабежемъ и опустошеніями, весьма слабо на первый

разъ поставленныя предводителями движенія требованія къ Византіи" (стр. 74—75). Эти слова служатъ достаточнымъ оправданіемъ рѣшенія автора начать изслѣдованіе главнаго своего вопроса съ Половцевъ и Румынъ, которымъ и посвящены начальныя двѣ главы второй части, именно: первая — Половцамъ, вторая — Валахамъ.

Вопроса о родствѣ Половцевъ съ Татарами и Турками касался не такъ давно профес. Васильевскій, въ извѣстной статьѣ „Византія и Печенѣги". Въ этой статьѣ указана и и важная роль, которую Половцы въ свое время играли въ исторіи европейскаго востока и Азіи. Профес. Васильевскій представилъ тутъ и превосходною характеристику степняковъ, оказавшихъ Болгарамъ важную услугу[1]). Этимъ общимъ вопросамъ о Половцахъ посвящены и большая часть главы, которою начинается вторая часть изслѣдованія г. Успенскаго. Изъ болѣе спеціальныхъ и менѣе изслѣдованныхъ вопросовъ о Половцахъ вниманіе автора здѣсь остановилъ на себѣ лишь вопросъ о постепенномъ распространеніи „хищниковъ" къ западу отъ Дона по направленію къ нижнему Дунаю. Относительно этого вопроса авторъ дѣлаетъ слѣдующіе выводы, которые мы передаемъ его же словами: „Послѣ Мономаха . . . половцы снова усилились, овладѣвъ теченіемъ Днѣпра. Скоро за тѣмъ не только южная Русь, но и вся полоса отъ Дона до Дуная сдѣлалась достояніемъ половцевъ... Загородивъ Русь отъ Дуная и оторвавъ ее отъ Чернаго моря, половцы заняли всѣ пути, которыми сносилась Русь съ Византіей и держали первую въ постоянномъ страхѣ. То было время, когда по землѣ сѣялись и росли усобицы, и въ княжихъ крамолахъ сокращался вѣкъ людской, когда въ русской землѣ рѣдко слышались крики земледѣльцевъ, но часто каркали вороны, дѣля себѣ трупы, часто говорили свою рѣчь галки, собираясь летѣть на добычу" (стр. 79—80). Нѣсколько ниже г. Успенскій точнѣе выражается о времени приближенія Половцевъ къ Дунаю. Упомянувъ о пораженіи Сѣверскихъ князей 1185 г. и о плѣнѣ князя Игоря, онъ продолжаетъ: „Еслибы русская лѣтопись и не отмѣтила того факта, что въ ближайшее за тѣмъ время половецкій напоръ, минуя русскіе предѣлы, направился къ
94 югозападу, мы имѣли бы несомнѣнное право сдѣлать выводъ

[1]) Эту характеристику г. Васильевскій дополнилъ въ другомъ изслѣдованіи „Изъ исторіи Византіи въ XII в." Славянскій Сборникъ т. II, стр. 219—223.

объ ослабленіи движенія на Днѣпрѣ и Дону изъ разсмотрѣнія событій, которыя происходили, или собственно подготовлялись на Дунаѣ. Но лѣтопись нѣсколько разъ объясняетъ успѣхъ русскихъ въ степи именно такъ: „Половцы были на Дунаѣ, половецкихъ вежъ не нашли". „Тое же зимы (6695 г.) сдумавъ Святославъ со сватомъ своимъ съ Рюрикомъ, посласта Черны Клобукъ на вѣжа за Днѣпръ, и Романа Нѣздиловича воеводою, и взяша вѣжа за Днѣпромъ и возвратишася во свояси, со славою и честью великою: Половци бо бяхуть пили въ Дунаи, и не бѣ ихъ дома въ вѣжахъ своихъ" (стр. 80—81). — И такъ, по мнѣнію автора, Полевецкая орда придвинулась къ Дунаю около 1185 г., т. е. около самаго начала борьбы Болгаръ за независимость.

На болѣе раннихъ появленіяхъ Половцевъ на нижнемъ Дунаѣ и на Балканскомъ полуостровѣ, на ихъ сношеніяхъ съ Болгарами въ XI и XII в. в. г. Успенскій почему-то не счелъ нужнымъ остановиться, не смотря на то, что объ этомъ имѣются любопытныя извѣстія у писателей XI и XII в. в., какъ византійскихъ, такъ и западныхъ. Между этими извѣстіями есть и и такія, которыя указываютъ на весьма раннія дружественныя отношенія между Болгарами и Куманами. Укажемъ, напримѣръ, на извѣстіе Атталіоти о томъ, что въ царствованіе Никифора Вотаніата (1077—1081) болгаринъ Добромиръ изъ Месемвріи вступалъ съ Печенѣгами и Куманами въ сношенія, наущая ихъ противъ Византійцевъ. Въ 1096 г. Куманы, вмѣстѣ съ Печенѣгами и Болгарами, по свидѣтельству Реймонда Агильскаго, безпокоили крестоносное войско Реймунда Тулузскаго по пути между Драчемъ и Родосто. Такого рода извѣстія, встрѣчающіяся и у нѣкоторыхъ другихъ писателей, доказываютъ, что еще за 100 лѣтъ до начала болгарскаго возстанія Куманы уже были хорошо знакомы съ Болгарами и съ того времени постоянно находились съ ними въ сношеніяхъ, если не всегда дружественныхъ, то и не постоянно враждебныхъ. Вотъ, по нашему мнѣнію, на чемъ слѣдовало г. Успенскому сосредоточить главнымъ образомъ свои изслѣдованія въ главѣ о Куманахъ. Въ такомъ случаѣ онъ могъ бы нѣсколько освѣтить ту роль, которую Куманы играли въ основаніи втораго Болгарскаго царства. Не коснувшись этой стороны дѣла, авторъ оставляетъ читателя въ недоумѣніи какимъ образомъ могло такъ легко состоятся военное братство

между Половцами и Болгарами, — братство, о которомъ говорится на 133 стр. разбираемой книги и которому Половцы оставались вѣрными во все время войны Болгаръ за независимость.

95 Недостатокъ, замѣченный нами въ главѣ, посвященной г. Успенскимъ Половцамъ, повторяется и въ слѣдующей главѣ, въ которой рѣчь идетъ о Валахахъ. Какъ тамъ, такъ и здѣсь встрѣчаемъ слишкомъ подробныя разсужденія о вопросахъ, не столь важныхъ для историка Болгаріи, и не находимъ никакаго почти упоминанія о предметахъ, имѣющихъ для такого историка первостепенное значеніе. Въ главѣ о Валахахъ нашъ историкъ главнымъ образомъ обратилъ вниманіе на вопросъ „о происхожденіи Румынъ Трансильваніи, Молдавіи и Валахіи". Тутъ имъ мастерски изложены и подвергнуты сравнительной оцѣнкѣ существующія по этому вопросу противорѣчивыя мнѣнія Рёслера, Юнга, Томашека. При этомъ (на стр. 101) онъ заявляетъ, что не сѣверные Румыны, а южные Валахи (балканскіе) принимали участіе „въ событіяхъ, сопровождавшихся освобожденіемъ Болгаріи отъ власти Византіи. Но объ этихъ Валахахъ въ разсматриваемой главѣ мы не находимъ ни слова. Повидимому г. Успенскій и не совсѣмъ знакомъ со всѣми древнѣйшими извѣстіями, касающимися южныхъ Валаховъ. Тѣмъ не менѣе онъ вступаетъ въ полемику съ „румынскими патріотами", приписывающими валашскому элементу въ борьбѣ Болгаръ за независимость преимущественное значеніе, доказывающими, что и самая династія Асѣней была румынскаго происхожденія. Авторъ опровергаетъ теорію румынскихъ патріотовъ лишь общими соображеніями, изъ коихъ нѣкоторыя весьма основательны. Такими доводами, впрочемъ, врядъ ли можно поколебать румынскую теорію, которая въ послѣднее время пріобрѣла себѣ новаго поборника въ лицѣ извѣстнаго нѣмецкаго ученаго Гёфлера[1]). Соображенія г. Успенскаго тѣмъ менѣе могутъ имѣть убѣдительную силу для приверженцевъ румынской теоріи, что въ нихъ иногда попадаются такія обмолвки и противорѣчія, которыя прямо обнаруживаютъ недостаточное знакомство автора съ фактическою стороною вопроса. Эта слабая сторона доводовъ автора превосходно выяснена въ ре-

[1]) См. его статью: „Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte" Sitzungsberichte der Kaiserl. Akad. der Wissenschaften. Philos. — Histor. Cl. Wien. 1879, Juli.

ценэіи проф. Васильевскаго[1]). Намъ кажется, однако, что г. Васильевскій не совсѣмъ правъ, считая невѣрною и самую постановку въ книгѣ г. Успенскаго вопроса о происхожденіи 96
династіи Асѣней. Мы не можемъ согласиться съ ученымъ рецензентомъ въ томъ, что „Никита Акоминатъ выразительно и прямо, слѣдов., и вполнѣ сознательно обозначаетъ двойственность элементовъ, участвовавшихъ въ возстаніи, отдаетъ обоимъ должное и могъ бы въ этомъ отношеніи служить, пожалуй, примѣромъ и образцомъ и для новыхъ изслѣдователей“ (стр. 176). Примѣры, которые приводитъ г. Васильевскій изъ исторіи Никиты въ подтвержденіе своихъ словъ, опровергаютъ утвержденіе г. Успенскаго, будто Никита „страдательно обходитъ имя Болгаръ, замѣняя его выраженіемъ: Мизійцы или Валахи“ (стр. 104). Но эти примѣры г. Васильевскаго не даютъ еще права къ такому заключенію, которое такъ рѣшительно высказано имъ въ вышеприведенныхъ его словахъ, такъ какъ въ исторіи Никиты можно найти довольно много другихъ примѣровъ, которые до извѣстной степени говорятъ въ пользу утвержденія г. Успенскаго. Слишкомъ большая увѣренность въ умѣньи Никиты отличать Болгаръ отъ Валаховъ привела ученаго рецензента къ совершенно новой постановкѣ занимающаго насъ здѣсь вопроса. „По нашему мнѣнію, говоритъ г. Васильевскій, нужно признать... и то, что предводители возстанія вели свой родъ отъ прежнихъ (Прѣславскихъ?) царей, и то, что они въ извѣстномъ смыслѣ были Влахами“ (стр. 179). Поставивъ такимъ образомъ вопросъ, г. Васильевскій придумалъ для него и рѣшеніе. Оно основано на двухъ, почерпнутыхъ изъ извѣстной книги Раковскаго („Нѣколко рѣчи о Асѣню првому“), извѣстіяхъ, въ которыхъ говорится, что Асѣнь и Петръ „были отъ рода царскаго, внуци Гаврінла, сына Самоилова“, что „они жили въ Влахіи“, гдѣ былъ заточенъ Самуиломъ еще отецъ Асѣня, Гаврінлъ, и откуда были призваны Болгарами (патріархомъ) для обновленія царства Болгарскаго. На основаніи этихъ извѣстій, содержащихъ будто бы „отголоски національнаго болгарскаго историческаго преданія“, г. Васильевскій рѣшаетъ вопросъ слѣдующимъ образомъ: „Петръ и Асѣнь были потомки прежнихъ болгарскихъ царей, выросшіе среди валашскаго населенія, въ такой мѣст-

[1]) Страницы (173—182), посвященныя въ рецензіи проф. Васильевскаго разсматриваемому вопросу, появились и на нѣмецкомъ языкѣ въ „Arch. für slav. Phil“. IV. 4.

ности Болгаріи, гдѣ оно преобладало, вслѣдствіе того усвоившіе языкъ этого племени и т. д. Они могли считаться и Валахами, и Болгарами, могли обращаться къ тѣмъ и другимъ, какъ къ своимъ родичамъ и т. п.“ (стр. 181). Мы не можемъ согласиться съ такимъ рѣшеніемъ вопроса. Извѣстія, на которыхъ оно основано, не заключаютъ въ себѣ никакихъ отголосковъ народнаго болгарскаго преданія. Они попали въ книгу Раков-
97 скаго изъ извѣстной книги іеромонаха Паисія[1]) и, по нашему мнѣнію, въ нихъ мы имѣемъ не болѣе, какъ домыслы, если не самаго Паисія, то непремѣнно какого-нибудь его предшественника, домыслы, построенные не совсѣмъ складно на свѣдѣніяхъ, почерпнутыхъ изъ книгъ, а не изъ народныхъ преданій. По нашему мнѣнію, и самая постановка вопроса у г. Васильевскаго не совсѣмъ правильна. Мы скорѣе готовы согласиться съ г. Успенскимъ, полагающимъ, что невѣрное мнѣніе о румынскомъ происхожденіи династіи Асѣней держится на несправедливомъ отрицаніи приверженцами румынской теоріи смѣшенія какъ у Никиты, такъ и у нѣкоторыхъ его современниковъ, имени Болгаръ съ именемъ Влаховъ. И намъ кажется, что окончательнаго рѣшенія спорнаго вопроса можно ожидать лишь послѣ удовлетворительнаго объясненія причинъ этого смѣшенія и поводовъ къ нему.

Указанные нами недостатки первой и второй главы главной части изслѣдованія г. Успенскаго объясняются до извѣстной степени, быть можетъ, тѣмъ, что авторъ слишкомъ торопился приступить къ разсмотрѣнію главнаго вопроса — борьбы за независимость, къ чему манили его выдвинутые имъ новые матеріалы для исторіи этой любопытной борьбы.

Третья глава посвящена подробному анализу одного неизданнаго и двухъ хотя и изданныхъ, но еще не употребленныхъ надлежащимъ образомъ въ дѣло документовъ, относящихся къ началу возстанія Болгаръ, извѣстія о которомъ до сихъ поръ черпались исключительно изъ „Исторіи“ Никиты Акомината. Документы эти слѣдующіе: 1) Слово (неизданное) Никиты Акомината, составленное по случаю бракосоче-

[1]) Вотъ какъ читаются эти „извѣстія“ въ одномъ принадлежащемъ мнѣ спискѣ Паисіевой исторіи. На листѣ 42: „Болгары изгнали Гаврила сина Самоилева въ Влахію“ ... На листѣ 47: „Патріархъ по повеленію Божію призвалъ Ясеня и Петра брата его отъ Влахію: были отъ рода царска внуцы гавриловы, сини Самоилови, що былъ изгнатъ, якоже речесе, въ Влахію“ ...

танія Исаака Ангела съ Угорской принцессой, 2) Панегирикъ, произнесенный Аѳинскимъ митрополитомъ Михаиломъ Акоминатомъ въ честь тогоже Исаака Ангела, и 3) Извѣстительное посланіе къ патріарху и синоду, составленное Никитою Акоминатомъ, сопутствовавшимъ императору Исааку въ походѣ на Болгаръ.

На основаніи добытыхъ г. Успенскимъ новыхъ данныхъ, въ четвертой главѣ излагается начало возстанія и первый періодъ борьбы за независимость. Новые матеріалы дали автору возможность исправить смутныя сказанія исторіи Никиты Ако- 98
мината, по которымъ доселѣ излагался ходъ борьбы. Въ особую заслугу тутъ можно поставить автору выясненіе важнаго значенія, которое имѣло для Болгарскихъ дѣлъ возмущеніе Византійскаго полководца Алексѣя Враны, отправленнаго съ военными силами имперіи противъ возставшихъ Болгаръ. Изслѣдованіе г. Успенскаго не оставляетъ никакого сомнѣнія въ томъ, что „заговоръ Враны былъ благопріятнымъ для Асѣней обстоятельствомъ, которое дало имъ возможность лучше организовать возстаніе и подкрѣпить свои силы частію приверженцевъ павшаго генерала“. Высказанное тутъ авторомъ предположеніе о существованіи связи между дѣломъ Враны и Болгарскимъ движеніемъ, по нашему мнѣнію, заслуживаетъ полнаго вниманія.

Г. Успенскій не нашелъ однако въ своихъ новыхъ матеріалахъ какихъ-нибудь новыхъ указаній, которыя бы дали возможность исправить извѣстныя сказанія Никиты о ближайшихъ и непосредственныхъ причинахъ возстанія Болгаръ. По этому вопросу авторъ предлагаетъ кое-какія соображенія, которыя намъ показались неполными и односторонними.

Указывая, напримѣръ, на войну Норманновъ (Вильгельма, короля Сицилійскаго) съ Византіей въ 1185 г., авторъ говоритъ: „Нашествіе Норманновъ не могло не сопровождаться разнообразными потрясеніями установленнаго строя не только въ тѣхъ областяхъ, которыя подвергались временному занятію, но и въ сопредѣльныхъ. Населеніе селъ и деревень разбѣжалось въ горы и лѣса, куда не могли проникнуть непріятели... Бѣжавшіе изъ южной Македоніи Славяне были первыми вѣстниками той молвы, которая облетѣла Болгарію и которою воспользовались предводители Болгарскаго движенія, что великомученикъ Димитрій покинулъ Солунь и переселился къ Болгарамъ, дабы, по повелѣнію Божію, быть имъ помощникомъ и сотру-

никомъ въ борьбѣ съ Ромеями, оставленными божествомъ" (стр. 126—7). Но, признавая за норманскимъ походомъ, задѣвшимъ только самыя югозападныя Болгарскія окраины, такое значеніе для возстанія въ сѣверовосточной Болгаріи, авторъ ни слова не говоритъ тутъ о происходившей въ это время войнѣ между Византіею и Уграми, въ союзѣ съ которыми дѣйствовали Сербы. Захвативъ придунайскіе города — Бѣлградъ, Браничево, Угры во время этой войны черезъ Нишъ заходили далеко вглубь Болгаріи, до самой Софіи, откуда мощи св. Іоанна Рыльскаго были увозимы тогда на нѣкоторое время въ Угрію,
99 именно въ Гранъ. Движеніе Угровъ къ Софіи происходило въ 1183 г., но что враждебныя дѣйствія ихъ противъ Византіи продолжались и послѣ этого года, въ этомъ не оставляетъ никакого сомнѣнія то обстоятельство, что нѣкоторые изъ захваченныхъ ими Византійскихъ городовъ (Бѣлградъ, Браничево) оставались въ ихъ рукахъ до заключенія родственнаго и политическаго союза между новымъ императоромъ, Исаакомъ и королемъ Белою, что произошло въ началѣ 1186 г. О походѣ Угровъ мы имѣемъ славянскія сказанія—сербскія и болгарскія; послѣднимъ, находящимся въ житіи Іоанна Рильскаго, мы придаемъ особое значеніе, не сомнѣваясь, что они попали въ житіе изъ какого-нибуть современнаго походу сказанія или записи. На связь болгарскаго возстанія съ угорско-сербскимъ движеніемъ противъ Византіи, по нашему мнѣнію, прямо указываетъ и то обстоятельство, что еще въ первые годы борьбы Болгаръ за независимость Сербы являются имъ союзниками. Умолчаніе о враждебныхъ отношеніяхъ Угровъ и Сербовъ къ Византіи и о вторженіи ихъ во внутреннія области Болгаріи тѣмъ не менѣе извинительно г. Успенскому, что, по его мнѣнію, болгарское возстаніе предшествовало бракосочетанію Исаака, т. е. началось въ то время, когда непріязненныя отношенія Угровъ и Сербовъ къ Византіи еще продолжались.

Пятая глава безспорно принадлежитъ къ самымъ удачнымъ мѣстамъ изслѣдованія г. Успенскаго. Здѣсь прежде всего хорошо выяснены причины принятаго Уграми враждебнаго отношенія къ южнославянскому движенію, получившему совершенно неожиданно для нихъ слишкомъ широкіе размѣры. Превосходно обрисованы и отношенія Фридриха Барборосы, во время перехода его чрезъ Балканскій полуостровъ, къ Византіи и къ вождямъ южно-славянскаго движенія — Стефану Неманю, Асѣню

и Петру. Изслѣдованія г. Успенскаго бросили яркій свѣтъ не только на результаты, достигнутые Болгарами къ 1189 г., но и на слишкомъ смѣлую программу болгарскихъ вождей относительно будущихъ ихъ дѣйствій. Впрочемъ тутъ пропущены авторомъ нѣкоторыя, хотя и незначительныя, но не безъинтересныя извѣстія. Не упомянуто о сербскомъ посольствѣ, пріѣзжавшемъ въ Германію къ Фридриху Барбаросѣ съ изъявленіемъ радости сербскаго великаго жупана по случаю предпринимаемаго императоромъ крестоваго похода и съ извѣщеніемъ о томъ, что Стефанъ Неманя готовитъ торжественную встрѣчу крестоносному войску въ городѣ Нишѣ. — Говоря о переговорахъ которые Фридрихъ Барбароса велъ изъ Филипополя съ византійскимъ императоромъ, авторъ, повидимому, совершенно опустилъ изъ виду одинъ изъ мотивовъ, которыми Исаакъ 100
Ангелъ оправдывалъ свое недовѣріе къ крестоносцамъ. Исаакъ между прочимъ заявлялъ, что, по полученнымъ имъ извѣстіямъ отъ королей французскаго и англійскаго, а также отъ византійскаго правителя въ Браничевѣ, Нѣмцы намѣрены подчинить себѣ Грековъ и корону Болгарскую возложить на голову Швабскаго герцога[1]).

На стр. 149, касаясь извѣстія Ансберта о томъ, что отрядъ крестоносцевъ, отправившійся къ югозападу отъ Филипополя, нечаянно напалъ на какого-то жупана или сатрапа Болгарскаго (jupanum vel satrapum Bulgariae), г. Успенскій высказываетъ предположеніе, что этотъ жупанъ и сатрапъ есть одно и тоже лицо съ извѣстнымъ Болгарскимъ вождемъ Хризомъ или Стрѣзомъ, который около десяти лѣтъ спустя, по удаленіи крестоносцевъ съ Балканскаго полуострова, фигурировалъ въ качествѣ полунезависимаго князя въ Македоніи, именно въ той области, гдѣ находятся города Струмица и Просѣкъ. Это предположеніе мы считаемъ неосновательнымъ, о чемъ будемъ имѣть случай говорить подробнѣе.

На стр. 144, гдѣ идетъ рѣчь о движеніи крестоносцевъ чрезъ Софію къ Филипополю, авторъ замѣчаетъ, что крестоносцы двигались къ Македоніи. Если слово „Македонія“ употреблено тутъ въ томъ смыслѣ, въ какомъ оно употребляется въ источникахъ, то оно совершенно умѣстно. Но въ такомъ случаѣ нужно было пояснить дѣло читателю, который

[1]) Матковичъ. Putovanja po Balkanskom poluotoku etc. 65, 75, 76.

безъ такого поясненія весьма легко можетъ подумать, что Фридрихъ Барбароса заходилъ и въ страну, которую въ настоящее время называютъ Македоніей, чего на самомъ дѣлѣ не было.

Въ шестой главѣ излагается исторія движенія на Балканскомъ полуостровѣ отъ 1190 до 1196 г. Мы не можемъ согласиться съ высказаннымъ въ началѣ этой главы предположеніемъ, что въ 1189—90 г. г. Болгаре, „едвали стояли въ открытой войнѣ съ Византійцами“ (стр. 153). Неоднократныя обращенія Болгаръ къ Фридриху Барбаросѣ въ это время съ предложеніемъ союза противъ Византіи, заявленная ими готовность выставить къ веснѣ 1190 г. 40.000 Болгаръ и Половцевъ въ подкрѣпленіе Германскому императору, отъ котораго въ замѣнъ этой помощи, просили обезпечить за Петромъ императорскій титулъ, едвали оправдываютъ такое предположеніе. Но кромѣ того, въ исторіи Никиты Акомината прямо говорится о томъ, что Влахи (Болгаре) и Скиѳы (Половцы) въ это
101 время огнемъ и мечемъ опустошали владѣнія имперіи. Такое же указаніе мы находимъ и въ одномъ изъ неизданныхъ словъ Никиты, выдержку изъ котораго г. Успенскій приводитъ на 155 стр. своей книги. Въ виду этихъ указаній мы не сомнѣвамся, что Болгаре воспользовались первымъ удобнымъ случаемъ для нарушенія Ловченскаго мира и для расширенія своихъ владѣній на счетъ Византіи, поставленной въ затруднительное положеніе походомъ Фридриха Барборосы. Это-то обстоятельство и заставило императора Исаака Ангела предпринять походъ противъ Болгаръ сейчасъ же послѣ того, какъ его отношенія къ Фридриху уладились, весною 1190 г. Самый походъ, о ходѣ и гибельномъ для Византійцевъ исходѣ котораго не упоминаютъ другіе памятники, г. Успенскій подробно описываетъ по исторіи Никиты Акомината, при чемъ останавливается на нѣкоторыхъ топографическихъ опредѣленіяхъ, съ которыми мы не совсѣмъ согласны. Если допустить съ авторомъ, что „Греки прошли въ Болгарію однимъ изъ самыхъ восточныхъ проходовъ, на Анхіалъ къ Варнѣ“ (стр. 157), то трудно согласиться, что они во время этого похода, продолжавшагося и двухъ мѣсяцевъ, могли успѣть подойти къ Тернову, откуда г. Успенскій заставляетъ ихъ идти обратно къ Веропе (Эски-Загрѣ) хани-кёйскимъ проходомъ, получившимъ громкую извѣстность въ послѣднюю русско-турецкую войну.

При тѣхъ природныхъ и искуственныхъ укрѣпленіяхъ, на которыя Византійцы, къ изумленію своему, наткнулись при самомъ вторженіи своемъ въ Болгарію, при тѣхъ отчаянныхъ напаленіяхъ, которыя дѣлали на нихъ на каждомъ шагу Болгаре съ своихъ неприступныхъ горъ, трудно допустить, чтобы императоръ Исаакъ въ столь короткое время могъ совершить такой длинный путь по горнымъ частямъ Болгаріи.

Относительно дальнѣйшихъ событій болгаро-византійскихъ отношеній въ исторіи Никиты сообщаются крайне скудныя и неясныя свѣдѣнія, смыслъ которыхъ таковъ. Влахи (Болгаре), ободренные одержанною побѣдою, не довольствовались болѣе опустошеніемъ полей и селъ, но начали нападать и на укрѣпленные города, — захватили, на востокѣ, крѣпости Анхіалъ и Варну, а на западѣ — Сардику (Софію), Стобъ, доходили и до Ниша. Императоръ осенью прибылъ въ Филиппополь, куда была переведена у женская половина двора, и отсюда отражалъ набѣги Влаховъ (Болгаръ) и Скиѳовъ (Половцевъ). Онъ предпринималъ походъ и противъ сребскаго жупана, доходившаго тогда до Скопья, и одержавъ надъ нимъ побѣду на р. Моравѣ, имѣлъ на р. Савѣ свиданіе съ своимъ тестемъ, угорскимъ королемъ. Пробывъ съ послѣднимъ нѣсколько 102
времени, императоръ возвратился въ Филиппополь, минуя балканскіе проходы. — Этотъ сухой разсказъ исторіи Никиты, слегка затрогивающій цѣлый рядъ событій, о которыхъ до сихъ поръ не имѣлось другихъ извѣстій, служилъ камнемъ преткновенія для изслѣдователей, которые вообще полагали, что тутъ соединены въ одну кучу событія нѣсколькихъ лѣтъ, по крайней мѣрѣ 4 или 5. Нѣкоторыя изъ встрѣчающихся въ этомъ разказѣ указаній казались даже невѣроятными и вслѣдствіе того или оставляемы были безъ всякаго вниманія, или же служили проводомъ къ разнымъ догадкамъ, болѣе или менѣе остроумнымъ. При такомъ положеніи дѣла каждый легко пойметъ, какую услугу оказалъ г. Успенскій, внесши въ свое изслѣдованіе нѣсколько весьма важныхъ, частію малоизвѣстныхъ, частію совершенно новыхъ документовъ, проливающихъ яркій свѣтъ на занимающія насъ событія. Изъ этихъ документовъ особеннаго вниманія заслужи-

ваютъ слѣдующіе два: 1) неизданное слово Никиты Акомината, произнесенное по случаю военныхъ дѣйствій императора Исаака въ Сербіи, и 2) слово Евстафія Солунскаго, произнесенное въ Филиппополѣ въ 1191 г. Въ словѣ Никиты заключаются нѣкоторыя подробности о походѣ Исаака противъ Сербовъ. Мы считаемъ нужнымъ привести, съ нѣкоторыми сокращеніями, сообщаемый г. Успенскимъ отрывокъ изъ этого слова: „Какъ женихъ, говоритъ ораторъ, обращаясь къ императору, исходящій изъ чертога своего, свѣтлыми лучами ты разогналъ алеманскую силу, вытѣснивъ ее изъ ромэйскихъ предѣловъ; обратившись затѣмъ къ сѣверу, ты оживилъ наши тамошнія дѣла, какъ бы оцѣпенѣвшія отъ варварскихъ нападеній. Бросивъ свой жгучій лучъ на балканскихъ отступниковъ, ты ослѣпилъ ихъ. Племя отступническое, поднявшее на тебя руки, и скиѳы, полагающіеся на свой лукъ, какъ змѣи или мыши попрятались въ подземныя пещеры. Затѣмъ ты прошелъ на западъ, нигдѣ не встрѣчая сопротивленія и, какъ огонь всепожирающій, явился передъ несчастнымъ далматинцемъ. Неманя, склонный на всякую злобу, растаялъ какъ воскъ и просилъ на концѣ пальца утолить его жажду. Сложивъ съ себя символы власти и обнаженный отъ господства надъ далматами, онъ пришелъ коснуться прекрасныхъ ногъ твоихъ и пытался ослабить удары неумолимой сѣкиры твоей, насланной на него съ неба“ (166 стр.). Слово Евстафія, въ которомъ также упоминается о сербскомъ походѣ, еще важнѣе для уясненія хода славянскаго движенія на Балканскомъ полуостровѣ въ разсматриваемый періодъ времени. Весною 1191 г.,
103 именно во время Пасхи, Филиппополь подвергался нападеніямъ со стороны Куманъ[1]). Два отряда хищниковъ были прогнаны византійскими войсками, при чемъ въ дѣлѣ принималъ участіе и самъ императоръ Исаакъ, находившійся тогда въ Филиппополѣ. Это-то обстоятельство и вызвало слово Евстафія, который тутъ, обращаясь къ императору, говоритъ: „Я былъ пораженъ ужасовъ въ ту ночь, когда ты, возставъ отъ сна, сражался во спасеніе наше съ непріятелями, которые, пользуясь темнотою ночи, разбойнически опустошали страну по ту сторону рѣки (конечно, Марицы). Я не могъ еще выйдти изъ оцѣпенѣнія,

[1]) Г. Успенскій ошибочно относитъ произнесеніе рѣчи, а равно и нападавшіе ее куманскіе набѣги на Филиппополь, къ концу 1191 г. (стр. 164—5). Эта ошибка исправлена въ рецензіи профессора Васильевскаго (стр. 201—2).

въ которое былъ погруженъ, и не прошло еще полныхъ четырехъ дней, какъ тебя призвалъ новый и тяжкій подвигъ. Ибо скиѳскій (куманскій) отрядъ, переправившись черезъ рѣку въ другомъ мѣстѣ, замышлялъ сдѣлать нѣчто страшное. Онъ воспользовался такимъ же временемъ, что и прежде, т. е. темною ночью съ проливнымъ дождемъ и ужаснымъ вѣтромъ ... И на этотъ разъ ты надѣлъ вооруженіе и сталъ во главѣ отряда. И я не могу изъяснить даже теперь, въ какомъ страхѣ всѣ были; и было чего страшиться! Боялись всѣ тѣ, которые размышляли о несчастіяхъ войны; но были и спокойные, это тѣ, которымъ извѣстна была царская распорядительность, сила и мужество". За описаніемъ Филиппопольскихъ подвиговъ, ораторъ дѣлаетъ намекъ на сербскія дѣла. „Чего же теперь ждать имъ (врагамъ имперіи), когда они знаютъ, какъ недавно попрана императоромъ сербская сила и надменность? Стоило бы имъ взглянуть на эту землю, за годъ передъ тѣмъ стѣсненную великимъ народомъ, тѣми тяжкими бѣдствіями, причиненными алеманнами, суровымъ народомъ, полчищемъ непобѣдимымъ и коварнымъ ..., нынѣ же освобожденную отъ него царскимъ промышленіемъ и многимъ смысломъ, и мужествомъ" (стр. 162—3). Въ приведенныхъ выпискахъ изъ внесенныхъ г. Успенскимъ въ его изслѣдованіе новыхъ документовъ заключаются драгоцѣнныя данныя для опредѣленія сербскаго похода. На основаніи этихъ данныхъ г. Васильевскій въ своей рецензіи (стр. 199) нашелъ точную дату этого похода, который несомнѣнно происходилъ осенью 1190 г., вскорѣ послѣ неудачнаго похода Исаака противъ Болгаръ. — Набѣги Половцевъ на Филиппополь, вызвавшіе рѣчь Евстафія, и происходившіе во время праздника Пасхи 1191 г., значитъ почти черезъ полгода послѣ 104
сербскаго похода, г. Васильевскій при этомъ весьма основательно отожествляетъ съ набѣгами Валаховъ и Скиѳовъ на этотъ же городъ, извѣстіе о которыхъ (набѣгахъ), какъ мы видѣли, помѣщено въ исторіи Никиты передъ краткой замѣткой его о сербскомъ походѣ, т. е. не на своемъ мѣстѣ. Извѣстіе Евстафія о набѣгахъ Половцевъ на Филиппополь въ 1191 г., по нашему мнѣнію, имѣетъ особое значеніе, такъ какъ оно бросаетъ нѣкоторый свѣтъ на одно, особенно любопытное для болгарской исторіи мѣсто въ вышеприведенномъ сухомъ разсказѣ исторіи Никиты. Для насъ не можетъ быть никакого сомнѣнія въ томъ, что болгарско-куманскіе отряды, явившіеся весною

1191 г. подъ Филиппополемъ и послѣ перваго отраженія ихъ, снова прибывшіе черезъ четыре дня пытать счастіе подъ стѣнами временной резиденціи императора, имѣли, такъ сказать, своимъ операціоннымъ базисомъ не Балканскія горы, которыя отдѣлены отъ Филиппополя обширной равниной, а западную часть такъ называемой Средней горы, окружающую Филиппопольскую равнину съ сѣверозапада и отдѣляющую ее отъ Софійской долины. Весьма вѣроятно, что въ названіи „Куманичево“, какое носила еще въ XV вѣкѣ една мѣстность на этой части Средней горы[1]), мы имѣемъ слѣдъ отъ куманъ, съ которыми императоръ Исаакъ имѣлъ дѣло подъ Филиппополемъ. Какъ бы то не было, но появленіе болгарскихъ и куманскихъ отрядовъ подъ Филиппополемъ въ 1191 г., можетъ служить доказательствомъ того, что въ это время и Софійская долина была уже доступна ихъ набѣгамъ. Тутъ мы имѣемъ подтвержденіе извѣстія Никиты (исторіи) о томъ, что вскорѣ послѣ одержанной побѣды надъ императоромъ Исаакомъ въ 1190 г. Болгаре заняли Софію. Занятіе этого города, который лежитъ на дорогѣ, ведущей изъ Филиппополя въ Сербію, повидимому, произошло сейчасъ же послѣ возвращенія Исаака изъ сербскаго похода. Любопытное замѣчаніе Никиты (исторіи) о томъ, что Исаакъ на своемъ обратномъ пути изъ Сербіи шелъ необыкновеннымъ путемъ, а миновавъ Балканскіе проходы, указываетъ, быть можетъ, на то, что еще тогда примыкающая къ Софіи часть Балканскихъ горъ была уже объята болгарскимъ движеніемъ. Принявъ въ соображеніе, что городъ Стобъ, который тогда тоже перешелъ въ руки Асѣней, находится къ югу отъ Софіи, по ту сторону горы Витоши, у верховьевъ рѣки
105 Струмы[2]), мы легко поймемъ ходъ болгарскаго движенія по р. Струмѣ въ окрестностяхъ Сѣра и даже Амфиполя въ 1193—5 г. г., движенія, о которомъ также находимъ лишь смутныя извѣстія въ исторіи Никиты.

Вотъ какое освѣщеніе даютъ, по нашему мнѣнію, введенные въ изслѣдованіе г. Успенскаго новые памятники движеніямъ на Балканскомъ полуостровѣ отъ 1190 по 1196 г. Г. Успенскій, какъ намъ кажется, не совсѣмъ удачно восполь-

[1]) Чолаковъ, „Описаніе на село Панагюрище“ Цариградъ 1866, стр. 14.

[2]) Новыя любопытныя свѣдѣнія о положеніи этого города сообщены въ недавно появившейся книгѣ извѣстнаго іеромонаха Неофита „Описаніе болг. священ. монастыря Рылскаго“. Софія 1879 г. стр. 3.

зовался своими драгоцѣнными памятниками. За сербскимъ походомъ императора Исаака онъ оставилъ общепринятую почти дату, именно 1193 годъ, не смотря на то, что памятники его такъ явственно изобличаютъ ошибочность этой хронологіи. Имъ не обращено вниманія и на значеніе важнаго извѣстія Евстафія о куманскихъ набѣгахъ на Филиппополь въ 1191 г. Не удивительно послѣ этого, что краткая замѣтка Никиты (исторіи) о томъ, что Болгаре въ 1190 или 1191 г. доходили до Софіи и Стоба, показалась автору странною (стр. 161). Эту мнимую странность онъ старается объяснить предположеніемъ, что движеніе къ Софіи и Стобу предпринято было если не Сербами (которыхъ, значитъ, Никита здѣсь смѣшалъ съ Болгарами), то Болгарами Хриза (стр. 161), о дѣятельности котораго высказано въ разсматриваемой главѣ, нѣсколько весьма смѣлыхъ предположеній и заключеній. Тутъ Хризъ фигурируетъ уже какъ совершенно самостоятельный болгарскій вождь, какъ глава южноболгарскаго движенія, не имѣвшаго будто бы ничего общаго съ движеніемъ, которымъ заправляли Асѣнь и Петръ. На счетъ Хриза г. Успенскій отнесъ и извѣстія, находящіяся въ исторіи Никиты о движеніи Болгаръ въ окрестностяхъ Сѣра, на рѣкѣ Струмѣ, и у Амфиполя, не смотря на то, что Никита прямо указываетъ, что и этимъ движеніемъ заправлялъ непосредственно самъ Асѣнь. Мы ниже увидимъ, насколько эти предположенія и заключенія неосновательны.

Седьмая глава посвящена событіямъ, послѣдовавшимъ за болгарскою смутою, жертвою которой сдѣлались Асѣнь и Петръ въ 1196 г. и которая чуть не погубила болгарское дѣло. Здѣсь говорится о попыткѣ новаго императора Алексѣя Ангела, при помощи перешедшихъ на сторону Византіи двухъ болгарскихъ вождей — Ивана, убійцы Асѣня, и Хриза, или Стрѣзя, — положить предѣлъ распространенію новаго госу- 106
дарства на югъ отъ Балканскихъ горъ, а можетъ быть, и совершенно уничтожить это государство. Попытка эта, хорошо разсчитанная Византіею, быть можетъ и удалась бы, еслибы болгарское дѣло не попало въ искусныя и сильныя руки знаменитаго Іоанна, или Калояна, третьяго брата Асѣня. Въ изслѣдованіе событій, которымъ просвящена эта глава, г. Успенскій внесъ два недавно открытыхъ произведеній Никиты Акомината, проливающихъ яркій свѣтъ на замыслы, которые

Византія имѣла въ виду осуществить при помощи перешедшихъ къ ней болгарскихъ боляръ, Ивана и Хриза, а также на ловкость, съ которою царь Іоаннъ не только отпарировалъ направленный противъ него ударъ, но и съумѣлъ весьма искусно направить его противъ самой Византіи. Царь Іоаннъ, который, по словамъ одного изъ вышепоименованныхъ документовъ, „положивъ въ свое сѣдалище заоблачный Балканъ, пускалъ оттуда искусственные громы“ (201 стр.), во время успѣлъ переманить на свою сторону новыхъ союзниковъ византійскаго императора и направить противъ Византіи собранныя ею для нихъ воспныя силы. Мало того, ему удалось пріобрѣсти для своего дѣла поборниковъ и между византійцами въ лицѣ вліятельнѣйшаго вельможи, простратора Манупла Камизи, и правителя Смолянской области Спиридонаки. Къ ужасу Византіи и совершенно неожиданно для нея, славянское движеніе, руководимое искусною рукою царя Іоанна, приняло самые широкіе размѣры, отразившись въ Албаніи, Ѳессаліи и собственной Греціи. Разработкою ораторскихъ произведеній Никиты Акомината,[1]) заключающихъ въ себѣ драгоцѣнныя данныя для вышеизложенныхъ событій, г. Успенскій оказалъ немаловажную услугу болгарской исторіи. Недостатки, замѣчаемые въ этой разработкѣ, касаются преимущественно трудныхъ хронологическихъ вопросовъ, превосходно рѣшенныхъ проф. Васильевскимъ въ его рецензіи (стр. 203—212, 337 и сл.). Любители болгарской исторіи будутъ, конечно, благодарены г. Успенскому и за приведенную имъ, на стр. 205—6, выписку изъ неизданнаго письма Михаила Акомината.

Въ восьмой главѣ идетъ рѣчь о сношеніяхъ царя Іоанна съ папою Иннокентіемъ III по дѣло объ уніи. Сохранившаяся переписка по этому дѣлу между папою и болгарскимъ царемъ превосходно разработана въ русской исторической наукѣ проф.
107 Макушевымъ „Болгарія въ концѣ XII и въ первой половинѣ XIII в.“ (стр. 17—25) — и въ книгѣ г. Голубинскаго („Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской“, стр. 264 — 280). Г. Успенскій ограничился только краткимъ пересказомъ содержанія упомянутой переписки, при чемъ имъ обращено особенное вниманіе на появленіе и

[1]) Одно изъ нихъ, изданное Сафой, въ 1872-мъ г., довольно подробно разобрано въ магистерской диссертаціи г. Успенскаго: „Византійскій писатель Никита Акоминатъ“. СПБ. 1874 г. 198—205 стр.

постепенное развитіе въ ней мысли о римскомъ происхожденіи болгарскаго царя. На страницахъ 210 — 11 авторомъ приведены всѣ относящіяся сюда мѣста изъ переписки въ хронологическомъ порядкѣ писемъ. Сопоставленіе этихъ мѣстъ, сдѣланное г. Успенскимъ, можно бы порекомендовать вниманію Гефлера и другихъ, доказывающихъ, на основаніи переписки Иннокентія III съ Іоанномъ, что послѣдній самъ считалъ себя румыномъ, а не болгариномъ. Нельзя не пожалѣть однако, что въ сопоставленіе г. Успенскаго не вошло извѣстное мѣсто письма папы Иннокентія къ венгерскому королю, отъ 15 сентября 1204 г., гдѣ папа утверждаетъ, что царь Іоаннъ, какъ и его братъ Петръ, происходили изъ рода прежнихъ болгарскихъ царей. Это мѣсто еще явственнѣе показало бы, какое смутное и неопредѣленное мнѣніе имѣлъ Иннокентій о происхожденіи Асѣней. Извѣстія о сношеніяхъ Іоанна съ Римомъ по дѣлу объ уніи въ настоящее время можно было бы дополнить еще однимъ указаніемъ, встрѣчающимся въ недавно изданой исторіи Клари[1]) и, повидимому, извѣстнымъ и г. Успенскому, который однако имъ не воспользовался. — Вторая половина разсматриваемой главы посвящена полемикѣ съ новыми историками Болгаріи, подъ которыми г. Успенскій разумѣетъ г. г. Макушева и Пречка, по вопросу объ участіи богомиловъ въ событіяхъ борьбы болгаръ за независимость. Мы вполнѣ согласны съ г. Успенскимъ, доказывающимъ, вопреки утвержденію вышеназванныхъ ученыхъ, — что филиппопольскіе павликіане, участіе которыхъ въ болгарскомъ движеніи засвидѣтельствовано дошедшими до насъ памятниками, не были богомилами. Что же касается вопроса о религіозномъ и этнографическомъ отношеніи этихъ павликіанъ къ Армянамъ, то намъ кажется, что къ окончательному разрѣшенію этого вопроса можно будетъ приступить лишь послѣ болѣе близкаго ознакомленія съ живущими и до сихъ поръ въ Филиппополѣ и его окрестностяхъ павликіанами, въ которыхъ мы безспорно имѣемъ потомковъ прежнихъ филиппопольскихъ павликіанъ. Въ настоящее время о нихъ извѣстно лишь то, что они считаютъ болгарскій языкъ своимъ роднымъ языкомъ, что 108
своимъ говоромъ и, кажется, типомъ нѣсколько отличаются отъ сосѣднихъ православныхъ Болгаръ, которые все еще про-

[1]) Hopf, „Chroniques Gréco-Romanes“ Berlin, 1873. 52, 53.

должаютъ называть ихъ павликіанами, не смотря на то, что еще въ прошломъ столѣтіи они промѣняли свое павликіанство на римскій католицизмъ. По послѣднимъ статистическимъ свѣдѣніямъ, число нынѣшнихъ филиппопольскихъ павликіанъ доходитъ до 18,000[1]).

Девятая глава носитъ заглавіе: „Слѣды антиболгарскаго движенія на Балканскомъ полуостровѣ: Угры, Сербы и князь Просѣка Хризъ, 1202—1205 гг.“ Тутъ мы встрѣчаемся съ нѣкоторыми не совсѣмъ вѣрными заключеніями г. Успенскаго о второй половинѣ дѣятельности извѣстнаго уже намъ Хриза, или Стрѣзя. Прежде чѣмъ указать на нихъ, мы должны нѣсколько остановиться на также невѣрныхъ, по нашему мнѣнію, сужденіяхъ г. Успенскаго о болѣе ранней дѣятельности этого болгарскаго вождя, — сужденіяхъ, которыхъ мы уже касались мимоходомъ. По дошедшимъ до насъ извѣстіямъ, Хризъ, или Стрѣзъ, выступаетъ уже по смерти Асѣня и Петра въ качествѣ владѣтеля части македонской Болгаріи съ городами Струмицей и Просѣкомъ. Г. Успенскій, отожествляя, какъ намъ уже извѣстно, Хриза съ жупаномъ, или сатрапомъ Ансберта, заключаетъ, что онъ дѣйствовалъ въ названной области, какъ самостоятельный вождь, и гораздо ранѣе смерти Асѣня и Петра. „Въ то время, говоритъ авторъ, какъ родъ Асѣней утвердился въ сѣверо-восточной Болгаріи, другой родъ или нѣсколько вождей, не желая повиноваться имъ, начали независимо отъ Асѣней вести борьбу съ Византіей. Струмица и Просѣкъ были центромъ этого отдѣльнаго движенія“ (стр. 171—172). „Хризъ, читаемъ на 180 стр., почти одновременно съ Асѣнями началъ движеніе на югѣ и имѣлъ вполнѣ справедливыя притязанія основать независимое ни отъ Византіи, ни отъ державы Асѣней славянское княженіе въ Македоніи“. Въ другомъ мѣстѣ г. Успенскій замѣчаетъ: „Если можно гдѣ искать потомка болгарскихъ царей, то не тамъ, гдѣ дѣйствуютъ Петръ и Асѣнь, а около Струмицы и Просѣка, гдѣ выступаетъ сатрапъ Ансберта“ (стр. 142).

Прежде всего мы должны сказать, что отожествленіе Хриза съ сатрапомъ, о которомъ говоритъ Ансбертъ, подъ 1190 г., по нашему мнѣнію, сдѣлано г. Успенскимъ совер-

[1]) „Български гласъ“ (издающаяся въ Софіи болгарская газета) 1880 № 51 (отъ 29 іюня).

шенно произвольно. Мѣстность, въ которой, по разсказу Анс- 109
берта, отрядъ крестоносцевъ въ 1190 г. нечаянно наткнулся на жупапа, или сатрана болгарскаго, находилась на Родопскихъ горахъ, можетъ быть, у юго-западной подошвы ихъ, около рѣки Струмы. Мѣстность эта никоимъ образомъ не можетъ быть принимаема за область, въ которой впослѣдствіи, около 1197 г., встрѣчаемъ Хриза, владѣтеля Струмицы и Просѣка: княжество Хриза находилось далеко отъ Родопскихъ горъ, на рѣкѣ Вардарѣ, куда отрядъ крестоносцевъ не могъ, да и не имѣлъ надобности заходить. Далѣе, вопреки утвержденію г. Успенскаго, что Хризъ, или Стрѣзъ, происходилъ изъ другаго совсѣмъ рода, чѣмъ Асѣни, быть можетъ даже изъ рода прежнихъ болгарскихъ царей, мы ни мало не сомнѣваемся, что онъ былъ близкимъ родственникомъ основателей болгарскаго царства и происходилъ изъ одного съ ними рода. Въ этомъ вполнѣ удостовѣряютъ насъ слѣдующія свидѣтельства. Доментіанъ, въ житіи Стефана Немани, называетъ Стрѣзя ближникомъ Іоанна царя (Изд. Даничича стр. 209), а въ житіи Саввы — ужикомъ его („ужика сы Колояна, царя загорскаго". Изд. Данич. стр. 103—107). Тоже самое утверждаетъ и императоръ Генрихъ, хорошо знавшій Стрѣзя („Stratius, nepos Johannitii")[1]. Въ извѣстномъ болгарскомъ Синодикѣ царя Борила Стрѣзъ названъ севастократоромъ. Это указаніе, невѣрно, какъ увидимъ, понятое г. Успенскимъ, весьма важно. Званіе севастократора въ Болгаріи, какъ и въ Византіи того времени, давалось только ближайшимъ родственникамъ царей. Въ вышеназванномъ болгарскомъ Синодикѣ, рядомъ съ севастократоромъ Стрѣземъ, поставленъ севастократоръ Александръ, о которомъ тутъ же замѣчено, что онъ былъ братомъ великаго царя Асѣня („Временникъ моск. общ. истор. и древн. росс." кн. 21, стр. 11). Въ одной древнеболгарской надписи (отъ 1259 г.), находящейся въ церкви села Бояны, въ 5 верстахъ отъ Софіи,[2] упоминается севастократоръ Калоянъ, названный здѣсь племянникомъ („братучада") царя Константина Асѣня (1258—1277). Имѣется и третій памятникъ съ весьма любопытнымъ упоминаніемъ о болгарскомъ севастократорѣ. Это

[1] См. Макушева „Болгарія въ концѣ XI и въ первой половинѣ XII в." стр. 60.

[2] „Гласник Друж. Срп. Слов." кн. VII 1855 г. Ср. Любича: „Ogledalo Književ. Jugoslav. I, 289.

договорная грамота (отъ 1253 г.) Дубровничанъ съ болгарскимъ царемъ Михаиломъ Асѣнемъ (1246—1257), изъ которой мы узнаемъ, что званіе севастократора тогда носилъ зять царя
110 Михаила, по имени Петръ (См. новое изданіе Шафариковыхъ „Památky“ стр. 16—20). Не лишнимъ считаемъ замѣтить, что и въ Сербіи званіе севастократора носилъ ближайшій родственникъ главы государства (Миклошича „Monumenta serbica“ 443). — Въ вышеупомянутой договорной грамотѣ Дубровничанъ съ Михаиломъ Асѣнемъ находится любопытное указаніе, изъ котораго видно, что въ болгарскомъ государствѣ съ званіемъ севастократора соединялись весьма важныя права, — именно мы узнаемъ изъ этого памятника, что севастократоръ Петръ былъ правителемъ почти полунезависимой болгарской области, удѣльнымъ княземъ или васаломъ болгарскому царю:... „Іудье и купьци прѣславьнога града Дюбровьника, еже приходеть вь земле светаго ти царства и вь земле зете светого ти царьства Петра севастократора, да си купують и продають свободьно“. — Указаніе это, проливающее свѣтъ и на политическія, такъ сказать, отношенія владѣтеля Просѣка и Струмицы, севастократора Стрѣзя (Хриза) къ Асѣнямъ, особенно важно для оцѣнки слѣдующихъ предположеній, высказываемыхъ г. Успенскимъ, въ разсматриваемой 9-ой главѣ. „Судьба славянскаго княженія, которое основалъ этотъ бояринъ (Хризъ, или Стрѣзь) болгарскаго происхожденія въ Струмицѣ и Просѣкѣ, остается совсѣмъ неизвѣстною со времени 1201 г. (т. е. со времени окончанія войны Калояна съ Византійцами, во время которой Стрѣзь былъ союзникомъ болгарскаго царя)...[1]) Можно предполагать одно изъ двухъ: или Хризъ, лишенный княженія въ 1201 г., перешелъ на службу къ болгарскому царю, или же, оскорбленный его притязаніями и боясь лишенія всѣхъ выгодъ, тогда же присоединился къ врагамъ его, принявъ участіе въ антиболгарскомъ движеніи, начавшемся изъ Сербіи. Правда, въ извѣстномъ Синодкѣ царя Борила помянутъ сева-
111 стократоръ Срѣзь[2]), что могло бы указывать на санъ,

[1]) Война эта кончилась не въ 1201 г., а въ 1202; какъ доказалъ проф. Васильевскій въ свой рецензіи (стр. 211—212).

[2]) Тутъ, какъ и на слѣдующей страницѣ въ примѣчаніи, г. Успенскій пишетъ „Срѣзь“ вмѣсто Стрѣзь, ссылаясь на Синодикъ, въ которомъ, однако, стоитъ „Стрѣзь“ (Временникъ М. О. И. и Древ. Р. кн. 21, стр. 11). Въ дополненіе къ указаніямъ г. Иречка объ употребленіи имени Стрѣзя у македонскихъ Болгаръ и далматинскихъ славянъ прибавимъ, что это имя употребляется и въ

которымъ его почтили при дворѣ болгарскаго царя; но мы не можемъ остановиться на предположеніи, что Хризъ примирился со скромной долей севастократора на службѣ у Іоанна, вводившаго у себя и дурные и хорошіе обычаи византійскаго двора. Намъ кажется весьма вѣроятнымъ, что Хризъ послѣ 1201 г. искалъ закрѣпить союзомъ съ великимъ жупаномъ Сербіи то положеніе, котораго хотѣлъ его лишить царь болгарскій" (236—7). Эти предположенія касательно причинъ, заставившихъ Хриза искать союза съ Сербами, предположенія, въ основѣ которыхъ лежитъ невѣрное пониманіе того важнаго положенія, которое въ Болгаріи, при Асѣняхъ, соединялось съ саномъ севастократора, мы находимъ неосновательными и, какъ увидимъ ниже, излишними. Далѣе, въ разбираемой главѣ, г. Успенскій останавливается на довольно обстоятельномъ разсмотрѣніи Славянскихъ извѣстій о Хризѣ, въ особенности объ его отношеніяхъ къ Сербамъ. Извѣстія эти приводятъ автора къ слѣдующимъ выводамъ: „Хризъ вслѣдствіе неудовольствій съ болгарскимъ царемъ, искалъ себѣ помощи въ Сербіи, которая также находилась тогда въ враждебныхъ съ Болгаріей отношеніяхъ. Стефанъ Первовѣнчанный нашелъ для себя выгоднымъ поднять, при помощи Хриза, славянское населеніе южной Македоніи противъ болгарскаго царя, что ему легко удалось, такъ какъ Хризъ былъ уже прежде владѣтелемъ Струмицы и Просѣка и пользовался извѣстностью въ странѣ... Всѣ извѣстія о дружественныхъ отношеніяхъ Хриза къ сербскому князю должны бы были относиться къ періоду отъ 1202 до 1205 г." (стр. 240). Для насъ тутъ имѣетъ особенную важность хронологическая часть этихъ выводовъ, на которой мы только и остановимся. Относя дружественныя отношенія Хриза къ Стефану Первовѣнчанному и совмѣстную борьбу ихъ съ болгарскимъ царемъ къ періоду отъ 1202—1205 г., авторъ упустилъ изъ виду одно немаловажное обстоятельство, то именно, что въ 1202 г. Стефанъ Первовѣнчанный былъ согнанъ съ великокняжескаго сербскаго престола своимъ братомъ Волканомъ и не возвращался на оный до 1206 г. Стефану Первовѣнчанному во все это время, ко-

---

другихъ частяхъ Болгаріи, какъ свидѣтельствуетъ одинъ памятникъ XV в., изъ котораго узнаемъ, что на Средней горѣ, именно въ окрестностяхъ Панагюрища, находился тогда источникъ, носившій имя Стрѣзя: „Стрѣзовъ кладенецъ". См. Чолакова: „Описаніе на село Панагюрище", 14.

нечно, некогда было думать о поднятіи славянскаго населенія южной Македоніи противъ болгарскаго царя или о возстановленіи правъ Хриза, такъ такъ онъ самъ оставался лишеннымъ своихъ великожупанскихъ правъ въ Сербіи. Повидимому, г. Успенскій не обратилъ должнаго вниманія на заключающіяся въ славянскихъ извѣстіяхъ о дружественныхъ отношеніяхъ Хриза или Стрѣзя къ сербамъ, хронологическія указанія, которыя не
112 оставляютъ никакого сомнѣнія въ томъ, что эти дружественныя отношенія, какъ и самая война Сербовъ съ Болгарами изъ-за Стрѣзя, происходили по вторичномъ занятіи Стефаномъ Первовѣнчанымъ велико-жупанскаго престола и уже послѣ смерти болгарскаго царя Калояна, при преемникѣ послѣдняго, узурпаторѣ Борилѣ, занявшемъ болгарскій престолъ въ 1207 г. Не трудно въ такомъ случаѣ понять и настоящую причину, заставившую Стрѣзя искать помощи Сербовъ. Едвали нужно прибавлять, что ошибка, которую сдѣлалъ г. Успенскій, заставивъ Хриза принять участіе въ антиболгарскомъ движеніи Сербовъ и Угровъ въ 1202—1205 г., помѣшала ему уяснить настоящій характеръ и ходъ этого движенія.

Послѣдняя глава разсматриваемой книги посвящена выясненію роли, которую юному болгарскому царству суждено было играть въ событіяхъ, вызванныхъ завоеваніемъ Латинянами Царяграда въ 1204 г. (12 Апрѣля). Не вдаваясь въ подробное изслѣдованіе предмета, авторъ въ общихъ чертахъ, но съ большимъ знаніемъ дѣла, обрисовалъ дѣятелность Калояна, рѣшившагося „выступить защитникомъ православія и греко-болгарской народности противъ католическо-латинскаго преобладанія и съ тѣмъ вмѣстѣ принять на себя задачу оживленія оскудѣвшаго въ Византіи императорства“ (стр. 245—6). Особенно рельефно очерчено здѣсь роковое значеніе для судьбы латинской имперіи поднятаго болгарскимъ царемъ противъ латинянъ движенія. Такъ же наглядно представлено и значеніе борьбы Іоанна съ крестоносцами для упроченія никейской имперіи, не замедлившей выступить противъ стремленія болгарскаго царя „основать греко-болгарское царство на Балканскомъ полуостровѣ съ столицею въ Константинополѣ“ (стр. 255).

Къ своему изслѣдованію г. Успенскій присовокупилъ восемь приложеній, занимающихъ 76 страницъ. Они состоятъ главнымъ образомъ изъ разныхъ документовъ, частію малоиз-

вѣстныхъ, частію совершенно новыхъ, впервые обнародованныхъ здѣсь авторомъ. Заключающійся въ нихъ историческій матеріалъ превосходно оцѣненъ проф. Васильевскимъ, доказавшимъ какую большую услугу оказалъ наукѣ г. Успенскій своими приложеніями. Нѣкоторые изъ заключающихся тутъ документовъ имѣютъ общеисторическое содержаніе: другіе болѣе относятся къ византійской и болгарской исторіи. Между послѣдними есть одно, особенно важное для насъ извѣстіе (въ приложеніи V), указывающее на то, что въ 1186 г., въ войнѣ Болгаръ съ Византійцами, первымъ помогали Русскіе. При объясненіи этого извѣстія, находящагося въ неизданной рѣчи Никиты Акомината, произнесенной въ 1190 г., г. Успенскимъ 113
не обращено вниманія на извѣстное свидѣтельство Акрополита о томъ, что сынъ Асѣня, Іоаннъ Асѣнь, тѣснимый узурпаторомъ Бориломъ, въ 1207 г. убѣжалъ къ Русскимъ. Чрезъ нѣсколько времени онъ возвратился оттуда съ русскимъ отрядомъ и началъ войну съ узурпаторомъ за отцовскій престолъ. Это извѣстіе, по нашему мнѣнію, вполнѣ заслуживаетъ сопоставленія съ извѣстіемъ о помощи, которую Русскіе оказали отцу Іоанна Асѣня.

Обобщая изложенныя въ нашемъ разборѣ замѣтки, мы, кажется, въ правѣ сказать слѣдующее: г. Успенскій внесъ въ свое изслѣдованіе много новаго матеріала, частію изданнаго, но не употребленнаго надлежащимъ образомъ въ дѣло, не обслѣдованнаго, частію и не изданнаго. Огромный трудъ, котораго стоили собираніе, переводъ, изученіе и вообще обработка этого матеріала, оставлялъ мало времени для тщательнаго пересмотра общеизвѣстныхъ источниковъ. Отсюда тѣ пробѣлы и, пожалуй, ошибки, на которые было указано. Но за то выдвинутый авторомъ новый матеріалъ, который дѣйствительно долженъ, по своей важности, занимать первое мѣсто между источниками болгарской исторіи, далъ ему возможность пролить много новаго свѣта на изслѣдуемый вопросъ, принадлежащій къ самымъ важнымъ и самымъ темнымъ историческимъ вопросамъ. Если въ иныхъ случаяхъ авторъ не совсѣмъ удачно воспользовался своимъ матеріаломъ, то это зависѣло отъ самаго свойства послѣдняго: такого рода матеріалы никогда не исчерпываются вполнѣ первымъ обслѣдованіемъ, какъ бы тщательно оно ни было. Будущіе изслѣдователи въ области южнославянской, а также и византійской исторіи XI, XII и начала

XIII вв., не могутъ обойтись безъ книги г. Успенскаго. Они не мало будутъ благодарны автору и за помѣщенныя имъ, какъ въ „приложеніяхъ“, такъ и въ самомъ текстѣ книги, обширныя извлеченія изъ памятниковъ или совершенно новыхъ, или такихъ, которые сдѣлались библіографическою рѣдкостью. Въ виду всего этого мы считаемъ трудъ г. Успенскаго весьма цѣннымъ вкладомъ въ русскую историческую литературу и вполнѣ заслуживающимъ Уваровской награды.

---

14. Нѣсколько замѣтокъ по поводу статьи г. В. Надлера: „Послѣдняя фаза восточнаго вопроса“.*)

Почти въ самомъ началѣ означенной статьи, занимающей весьма почтенное мѣсто въ семи №№ „Южнаго Края“, мы читаемъ: „Порта (Турція) обязана была выполнять во всей точности тѣ пункты договора (рѣчь идетъ о Берлинскомъ трактатѣ), которые налагали на нее тяжолыя жертвы и уступки. Хорошо сознавая свою слабость, Порта въ большинствѣ случаевъ безропотно покорилась своей судьбѣ. Она выполнила въ точности даже условія, касающіяся восточной Румеліи, условія, ложившіяся на нее съ особенною тяжестью. Въ тѣхъ же случаяхъ, гдѣ Порта отважилась на пассивное сопротивленіе, она вызвала не только протесты и угрожающія ноты, но даже вооруженныя демонстраціи державъ. Но въ Берлинскомъ договорѣ были и статьи, очевидно клонившіяся въ пользу Турціи. Какъ же отнеслась Европа къ выполненію этихъ статей? Позаботилась ли она объ опредѣленіи количества болгарской дани, настояла ли на уплатѣ этой дани? Приняты ли были какія-либо мѣры для осуществленія тѣхъ статей договора, въ силу которыхъ Румынія, Сербія, Болгарія и Черногорія должны были принять на себя извѣстныя доли турецкаго долга?“

Въ этихъ словахъ совсѣмъ навыворотъ представлено то, что частью происходило еще не такъ давно, частью происходитъ теперь на виду всѣхъ. Начнемъ съ того, что тутъ говорится по дѣлу о восточной Румеліи. Кому неизвѣстно, что восточная Румелія создана Берлинскимъ трактатомъ не изъ ту-

*) Изъ газ. „Южный Край“, Харьковъ, годъ I (1881), № 84, 28-го Марта.

рецкихъ владѣній, но, скажемъ такъ краткости ради, изъ Санъ-Стефанскаго болгарскаго княжества, да при томъ изъ той части этого княжества, въ которой, во время Берлинскаго конгресса, не было уже ни одного турецкаго солдата или чиновника, и гдѣ усиліями русскихъ властей было создано уже вполнѣ національное болгарское управленіе, вмѣстѣ съ національнымъ земскимъ войскомъ. И эту, начинавшую уже жить совершенно самостоятельною жизнью, страну, Берлинскій трактатъ превратилъ въ турецкое генералъ-губернаторство, выговоривъ ей лишъ административную автономію! Можетъ ли тутъ быть рѣчь о выполненіи Портою какихъ то условій Берлинскаго договора, „ложившихся на нее особенною тяжестью"? Не считаетъ ли г. Надлеръ особенно тяжолымъ для турокъ то, что Румелія отдана имъ безъ всякихъ ограниченій ихъ произвола, который въ этой несчастной странѣ особенно любилъ разгуливать? Что сказать и о дульчинскомъ вопросѣ, который оконченъ только нѣсколько мѣсяцевъ тому назадъ, и который, конечно, подразумѣваетъ г. Надлеръ, говоря о вооруженной демонстраціи державъ противъ Порты? Вѣдь въ этомъ вопросѣ дѣло шло не о какихъ-нибудь жертвахъ со стороны турокъ, а объ возвращеніи черногорцамъ небольшой частички завоеванной ими и присужденной имъ условіями Санъ-Стефанскаго мира территоріи, которую, въ силу Берлинскаго трактата, они должны были отдать назадъ за ничтожнѣйшее вознагражденіе, такъ и оставшееся на бумагѣ! Какъ по отношенію къ восточной Румеліи, такъ и относительно города Дульчиньо, Берлинскій трактатъ расточалъ Портѣ лишь одни милости и дары, но не возлагалъ на нее никакихъ жертвъ. Обязательства, принятыя Портою на Берлинскомъ конгрессѣ, касаются совсѣмъ другихъ предметовъ. Стоитъ ли доказывать, въ какой точности выполнены эти обязательства, которыя г. Надлеръ тутъ совсѣмъ упустилъ изъ виду? Достаточно спросить: гдѣ органическіе статуты, которыми Порта, по 32-й статьѣ Берлинскаго договора, обязалась осчастливить оставленныя въ ея власти европейскія области? Гдѣ реформы, долженствующія, по 61-й статьѣ, обезпечить безопасность Арменіи со стороны курдовъ и черкесовъ? Отчего, вопреки точному смыслу 62-й статьи договора, Порта и до сихъ поръ не позволяетъ болгарскимъ архіереямъ возвратиться въ Македонію, откуда они были выпровожены ею еще до войны? А вѣдь этими статьями Берлинскаго трактата и исчер-

пываются всѣ болѣе существенныя обязательства Порты (о 25-й статьѣ, въ силу которой Австрія заняла Босну и Герцеговину, тутъ не можетъ быть рѣчи, такъ какъ это совсѣмъ особая статья, исполненіе которой никто и не думалъ возлагать на Порту). Прибавимъ къ вышесказанному, что и Россія не получила еще отъ Порты слѣдуемой ей контрибуціи и намъ станетъ яснымъ, какъ безпочвенно увѣреніе г-на Надлера, что Порта, въ большинствѣ случаевъ, въ точности выполнила свои обязательства. Посмотримъ теперь, дѣйствительно ли, какъ увѣряетъ авторъ, не выполнены пункты Берлинскаго трактата, „очевидно клонившіеся въ пользу Турціи". И тутъ намъ приходится имѣть дѣло съ весьма свѣжими фактами, поэтому и здѣсь мы ограничимся лишь простыми вопросительными напоминаніями. Кому неизвѣстно, что Россія давнымъ давно возвратила Турціи Баязитскій округъ и Алашкертскую долину, согласно 58-й и 60-й статьямъ Берлинскаго трактата, что русскія оккупаціонныя войска и гражданскія власти очистили Болгарское княжество и восточную Румелію ровно въ назначенный статьями 6-ою, 7-ою и 22-ою этого трактата срокъ, сдавши туркамъ и другія области, отходившія отъ нихъ по условіямъ Санъ-Стефанскаго мира? Кто не волновался при видѣ того, какъ и черногорцы, во исполненіе 32-й статьи Берлинскаго договора, выбирались изъ территоріи, для пріобрѣтенія которой они потратили столько энергіи, пролили столько крови? И могутъ ли быть сравниваемы съ этими, во всей точности уже выполненными, статьями Берлинскаго трактата не исполненныя еще статьи его, касающіяся болгарской дани (въ какую-нибудь сотню тысячъ франковъ) и перевода части турецкаго долга на имя княжествъ, — долга, замѣтьте, по которому сама Турція давно уже перестала платить проценты, да и врядъ ли и вздумаетъ когда-нибудь возобновить уплату оныхъ? Г. Надлеръ, привлекающій державы къ отвѣтственности за неисполненіе этихъ ничтожнѣйшихъ изъ „клонящихся въ пользу Турціи" статей, повидимому, не знаетъ, какими именно обстоятельствами задерживается это дѣло. Но ближайшее ознакомленіе съ этими обстоятельствами было бы далеко не излишнимъ для автора статьи о „послѣдней фазѣ восточнаго вопроса".

Остановлюсь еще на одной, немаловажной на нашъ взглядъ, неточности въ разсматриваемой статьѣ, — неточности ближе касающейся Берлинскаго трактата.

„Европа — читаемъ мы въ этой статьѣ — изъ-за своей собственной розни, разорвала болгарскую народность на двѣ части". Подъ этими частями авторъ разумѣетъ болгарское княжество и восточную Румелію, и, не подозрѣвая, повидимому, что въ нихъ помѣщается только половина болгарской народности, остальную половину которой та же „Европа" разорвала еще на три другія части, изъ коихъ одну оставила во власти турокъ, другую присудила Румыніи, третью — Сербіи. Припомнимъ еще, что одна изъ этихъ позабытыхъ авторомъ частей Санъ-Стефанской Болгаріи, та именно, которая оставлена во власти турокъ, по своему географическому положенію, начинается не далеко отъ новыхъ австрійскихъ владѣній на Балканскомъ полуостровѣ и однимъ концомъ примыкаетъ Эгейскому морю, другимъ же довольно близко подходитъ къ Константинополю. Намъ кажется, что самое поверхностное ознакомленіе съ тѣмъ, насколько именно частей разорвали болгарскую народность главные авторы Берлинскаго трактата и какъ они распорядились съ кождою изъ этихъ частей, было бы гораздо плодотворнѣе для главной задачи г-на Надлера, чѣмъ всѣ эти высшія соображенія, на основаніи которыхъ онъ рѣшаетъ, какую роль готовится играть та или другая изъ державъ „въ моментъ окончательнаго рѣшенія восточнаго вопроса", и рѣшаетъ съ такою увѣренностью, что даже дѣлаетъ предостереженія нашимъ доморощеннымъ политикамъ, будто бы, трубящимъ неутомимо „о необходимости и естественности русско-французскаго союза".

Излишнимъ считаемъ останавливаться на встрѣчающихся въ разсматриваемой статьѣ, весьма куріозныхъ неточностяхъ, которыя касаются болѣе отдаленныхъ отъ насъ, по времени, историческихъ событій. Но нельзя оставить безъ вниманія того, что тутъ говорится о современныхъ внутреннихъ отношеніяхъ балканскихъ народностей, особенно болгаръ, обитающихъ въ княжествѣ. Болгаръ княжества авторъ называетъ полудикарями, людьми, коснѣющими въ глубокомъ первобытномъ невѣжествѣ, находящимися почти на степени животныхъ. Насколько эти эпитеты тутъ умѣстны, предоставляю судить другимъ, хотя бы по слѣдующему факту. Изъ статистическихъ данныхъ, обнародованныхъ министерствомъ народнаго просвѣщенія полудикихъ болгаръ, видно, что въ странѣ этихъ животныхъ нѣтъ почти села, въ которомъ бы не было на-

родной школы. Отъ себя я считаю нужнымъ лишь пояснить, что сельскія школы въ Болгаріи открываются и содержатся самими сельчанами, и что большая часть этихъ школъ существовала и до послѣдней войны.

Г. Надлеръ очень не одобряетъ того, что Европа (sic) даровала болгарамъ княжества слишкомъ большую свободу, навязала имъ сразу свободное государственное устройство, не заставивъ ихъ предварительно пройти „долговременную и тяжолую политическую школу“, черезъ которую прошла часть сербскаго народа, перешедшая „органически отъ турецкаго пашалыка сначала къ національному княжеству съ туземнымъ деспотомъ во главѣ, а затѣмъ выработавшая изъ себя мало по малу свободное государство“. Въ этихъ сѣтованіяхъ есть неточности, требующія поправокъ. Болгаре княжества лишь одной Россіи обязаны своею свободою, а не „Европѣ“, которая не только, что называется, пальца о палецъ не ударила для освобожденія этихъ болгаръ, но и сдѣлала все возможное для того, чтобы заставить покрайней мѣрѣ остальныхъ болгаръ посидѣть „въ долговременной и тяжолой политической школѣ“, находя, повидимому, подобно г. Надлеру, опасной для нихъ слишкомъ большую долю свободы, которая была отвоевана имъ русскою кровью. Европа, слѣдовательно, вправѣ ожидать тутъ похвалы отъ автора, но никакъ не упрековъ. Мы тутъ должны сказать еще, что болгарамъ княжества никто не навязывалъ ихъ государственнаго устройства, — оно выработано болгарскими представителями, свободно избранными народомъ. Пойдемъ далѣе. Авторъ находитъ государственное устройство болгарскаго княжества крайне-печальнымъ и смѣшнымъ, невиданнымъ до сихъ поръ и небывалымъ. Въ подтвержденіе этихъ словъ, онъ развертываетъ передъ нами по истинѣ невозможную картину. Большинство болгарскаго народнаго собранія, серіозно говоритъ г. Надлеръ, „состоитъ изъ почтенныхъ чорбаджи, частью мусульманскаго, частью болгарскаго пошиба (sic). Съ восточною важностью выслушиваетъ и подтверждаетъ оно непонятные для него резолюціи и законопроекты; въ часы же досуга занимается оно за приличную плату чисткою сапогъ своихъ цивилизованныхъ товарищей и снабженіемъ водою жителей Софіи. Какое умилительное для Европы зрѣлище? Съ одной стороны депутаты, облеченные въ костюмъ Парижа..., съ другой депутаты, облеченные въ восточный халатъ и туфли, мирно чистящіе сапоги и крехтящіе подъ своею водяною ношею“.

Эта картина непремѣнно скопирована, не совсѣмъ вѣрно впрочемъ, съ какой нибудь карикатуры вѣнскаго Kikeriki или другого какого либо изъ нѣмецкихъ шутовскихъ листковъ, такъ какъ они только представляютъ болгарскихъ депутатовъ чистильщиками сапогъ, водоносами, а нѣкоторыхъ и халатниками, наряжая, повидимому кощунства ради, въ халаты депутатовъ изъ духовенства — архіереевъ и священниковъ. Но насколько всѣ эти, остроумныя положимъ, выдумки умѣстны въ статьѣ, претендующей на нѣкоторую серіозность, предоставляемъ судить читателямъ. Не можемъ не замѣтить однако, что, производя большинство болгарскихъ депутатовъ въ „почтенныхъ чорбаджи", г. Надлеръ только доказываетъ этимъ, что онъ и понятія не имѣетъ о составѣ болгарскаго народнаго собранія. Кромѣ того, заставляя этихъ „почтенныхъ чорбаджи" заниматься чисткою сапогъ и снабженіемъ водою жителей Софія, авторъ статьи обнаруживаетъ полнѣйшее непониманіе значенія слова чорбаджи, — слова довольно часто встрѣчающагося въ сочиненіяхъ, касающихся не только Турціи, но и нѣкоторыхъ другихъ государствъ. Для того, чтобы дать понятіе своимъ читателямъ о томъ, до какихъ нелѣпостей можетъ доходить въ своихъ рѣшеніяхъ болгарское народное собраніе, авторъ приводитъ два факта. Первый изъ нихъ заключается въ томъ, что болгарскіе депутаты отклонили предложеніе болгарскаго военнаго министра объ уменьшеніи содержанія ротныхъ и баталіонныхъ командировъ, „находя вѣроятно (это поясненіе г. Надлеръ дѣлаетъ отъ себя), что высокое жалованье болѣе необходимо для арміи въ виду близкаго военнаго времени, нежели дисциплина, вооруженіе и боевыя качества". Но мы въ этомъ фактѣ, если бы даже онъ происходилъ дѣйствительно такъ, не видимъ никакого трагикомическаго элемента, какъ и не понимаемъ логической связи между этимъ фактомъ и поясненіемъ г. Надлера. Говоримъ, „если бы фактъ дѣйствительно происходилъ такъ", ибо въ изложеніи автора фактъ этотъ является съ нѣкоторыми опущеніями. Упущено именно то обстоятельство, что предложеніе военнаго министра (русскаго генерала, замѣтьте) касалось только русскихъ офицеровъ, причисленныхъ къ болгарской арміи лишь временно, до образованія ротныхъ и дружинныхъ командировъ изъ среды очень юнаго еще болгарскаго офицерства. Если бы не это умолчаніе, то каждый читатель могъ бы легко понять мотивы, которые руководили болгарами

при отклоненіи предложенія генерала Эренрота. Но здѣсь только и возможны два мотива; вопервыхъ, весьма понятная деликатность со стороны болгаръ и, вовторыхъ, весьма понятное также опасеніе ихъ, какъ бы уменьшеніе содержанія русскимъ офицерамъ не лишило ихъ преждевременно, столь необходимыхъ имъ, учителей военнаго дѣла.

Другой фактъ переданъ авторомъ слѣдующимъ словами. „Недавно, князь Александръ нашолся вынужденнымъ наложить свое veto на новый законъ, измышленный софійскимъ собраніемъ, — законъ, лишавшій фактически всякаго не-болгарина права быть избраннымъ въ члены собранія". Къ сожалѣнію, авторъ не указываетъ, а мы самы никакъ не можемъ отгадать, какой именно изъ измышленныхъ софійскимъ собраніемъ законовъ тукъ слѣдуетъ разумѣть. Зная однако изъ всего вышесказаннаго, какою широкою свободою пользуется г. Надлеръ при изложеніи фактовъ, мы, кажется, вправѣ предполагать и здѣсь, по меньшей мѣрѣ, какое-нибудь недоразумѣніе.

М. Дриновъ.

Отвѣтъ на отвѣтъ г. Надлера.*)

(„Южный Край". № 95).

„Отвѣтъ", на который намъ приходится отвѣчать, изобилуетъ неточностями, еще болѣе затемняющими дѣло, для уясненія котораго мы сочли своимъ долгомъ написать „Нѣсколько замѣтокъ по поводу статьи г. Надлера о послѣдней фазѣ восточнаго вопроса" („Южн. Кр.", № 84). Г. Надлеръ, говоря въ этой статьѣ объ исполненіи условій Берлинскаго трактата, съ особеннымъ удареніемъ указывалъ на то, что Турція „выполнила даже условія, касающіяся Восточной Румеліи, ложившіяся на нее съ особенною тяжестью". Мы же, зная, что вся „Восточная Румелія" во время Берлинскаго конгреса находилась въ рукахъ русскихъ, что сама Турція отреклась отъ этой области подписаніемъ Санъ-Стефанскаго мира, зная это и видѣвъ собственными глазами, какъ послѣ Берлинскаго конгресса русскія военныя власти помагали европейскимъ делегатамъ вводить во владѣніе Восточною Румеліею турецкаго генералъ-губернатора, короче сказать, мы, опираясь на слишкомъ еще свѣжіе факты, позволили себѣ спросить

*) Изъ в. „Южный Край", Харьковъ, годъ I (1881), № 106, 24-го Апрѣля.

г. Надлера, какія столь тяжолыя обязательства Берлинскаго трактата тутъ выполнила Порта. На это намъ даютъ слѣдующій уклончивый отвѣтъ. „Но позвольте, г. Дриновъ, такъ вы говорите о Санъ-Стефанскомъ договорѣ и сравниваете съ нимъ трактатъ Берлинскій, я же говорилъ о трактатѣ Берлинскомъ и сравнивалъ его съ договоромъ Парижскимъ". Далѣе г. Надлеръ намъ указываетъ, что Санъ-Стефанскія условія ему хорошо извѣстны, но что они „не были выполнены никогда", что въ нихъ заключались для Турціи лишь бумажныя жертвы и т. п. Противъ этого указанія можно было бы выставить рядъ фактовъ, но не въ томъ дѣло. Я ссылался на Санъ-Стефанскій миръ не какъ дипломатъ, а какъ „критикъ" статьи г. Надлера, указывалъ на этотъ миръ, какъ на коефиціентъ результатовъ русско-турецкой войны и только ея. А этого историческаго значенія знаменитаго мира не отрицалъ и покойный Биконсфильдъ.

Въ своихъ „замѣткахъ" мы доказывали вообще, что авторъ статьи „о послѣдней фазѣ восточнаго вопроса" недостаточно уяснилъ себѣ содержаніе Берлинскаго и С.-Стефанскаго договоровъ, недостаточно знакомъ съ современнымъ положеніемъ дѣлъ на Востокѣ, даже съ этнографіею Балканскаго полуострова, и что вслѣдствіе этого нѣкоторые изъ его выводовъ и предсказаній являются безпочвенными и т. п. На это намъ отвѣчаютъ, что мы написали противъ г-на Надлера обвинительный актъ съ самыми рѣзкими упреками, недостойными нелѣпыми обвиненіями, что мы „выворачиваемъ все на выворотъ", причомъ не ограничиваемся только „подтасовкою фактовъ но и"... И такъ выражаются о нашихъ мнѣніяхъ въ томъ же самомъ „отвѣтѣ", гдѣ намъ совѣтуютъ „относиться деликатнѣе къ чужимъ мнѣніямъ, быть осторожнѣе въ выраженіяхъ". Но это только слова, а своимъ отвѣтомъ г. Надлеръ далъ намъ въ руки рядъ новыхъ доказательствъ, блистательнымъ образомъ подтверждающихъ высказанное нами мнѣніе о степени его компетентности въ дѣлѣ, которому онъ посвятилъ обширную статью.

По поводу нашего указанія на то, что „Европа" присудила часть Болгаріи румынамъ, г. Надлеръ говоритъ: для г. Дринова „не подлежитъ сомнѣнію, что Добруджа (слова „Добруджа" не было въ нашихъ замѣткахъ) отнята у болгаръ Европою, мы же знаемъ, что область эта предоставлена Румыніи

самою Россіею взамѣнъ Бессарабіи, по Санъ-Стефанскому миру" (просимъ обратить вниманіе и на ссылку!). Но развѣ „Европа" отдала румынамъ лишь то, что имъ было присуждено Россіею? Да читалъ ли въ самомъ дѣлѣ мой противникъ всѣ Санъ-Стефанскія условія и всѣ статьи того трактата, который онъ „сравнивалъ съ Парижскимъ"? Статья 46 Берлинскаго трактата, выписавъ дословно Санъ-Стефанское условіе, по которому Россія предоставляла Румыніи „Добруджу", прибавляетъ: En outre le territoire situé au Sud de la Dobroutcha и пр. Вотъ эту то территорію, простирающуюся „къ югу отъ Добруджи" до Силистріи на Дунаѣ и до Мангаліи, включительно, на Чорномъ морѣ, мы и разумѣли! По поводу нашихъ словъ о присужденной „Европою" сербамъ части Болгаріи, намъ замѣчаютъ, что, по нашему мнѣнію, „Старая Сербія (этого имени не было въ нашихъ замѣткахъ) тоже часть Болгаріи". Но развѣ Пиротскій округъ, напримѣръ, находится въ странѣ, извѣстной въ наукѣ подъ именемъ Старой Сербіи? Въ своихъ „замѣткахъ" мы указывали, что г. Надлеръ совсѣмъ упустилъ изъ виду между прочимъ и одну очень уже немаленькую часть Болгаріи, оставленную „Европою" во власти турокъ. Противникъ нашъ вообразилъ себѣ, что мы тутъ разумѣли „Македонію" (этого слова тоже не было въ нашихъ замѣткахъ) и поспѣшилъ указать намъ, что „въ Македоніи наравнѣ съ болгарами живутъ и сербы, и греки, и турки", и что мы не вправѣ считать „Македонію чисто (этого слова тоже не было) болгарскою страною". Но развѣ Лозенградъ, напримѣръ, и черноморское укрѣпленіе Хекимъ-Табіаси находятся въ странѣ, именуемой теперь Македоніею? И развѣ мы включили всю нынѣшнюю Македонію въ ту часть Болгаріи, о которой была у насъ тутъ рѣчь. Такое смѣшеніе столь простыхъ понятій, общеизвѣстныхъ географическихъ терминовъ обнаруживаетъ, по меньшей мѣрѣ, весьма поверхностное знакомство съ ст. 2, 14 Берлинскаго и 6 Санъ-Стефанскаго договоровъ. Но противникъ нашъ не ограничился лишь этимъ, онъ не преминулъ и поглумиться надъ нашими этнографическими свѣдѣніями и „принципами". Эти глумленія, однако, показываютъ, что г. Надлеръ совсѣмъ незнакомъ, примѣрно сказать, съ учеными путешествіями покойныхъ славистовъ Григоровича и Гильфердинга, что онъ даже и не заглядывалъ еще въ этнографическую карту Балканскаго полу-

острова, изданную Кипертомъ года четыре тому назадъ. Одинъ взглядъ на эту карту убѣдилъ бы нашего противника, что не мы первые назвали болгарскими странами тѣ области, которыя ему угодно называть „Македоніею“ и „Старою Сербіею“ и что неболгарскихъ элементовъ въ этихъ странахъ несравненно меньше, чѣмъ въ „Берлинской Болгаріи, раздѣленной на двѣ части“. Подъ этой Берлинской Болгаріею г. Надлеръ разумѣетъ теперь Болгарское княжество и Восточную Румелію, совсѣмъ и не подозрѣвая, какую новую погрѣшность онъ сдѣлалъ не только противъ буквы, но и противъ духа Берлинскаго трактата. Но довольно уже объ общеизвѣстныхъ, современныхъ фактахъ.

Переходимъ къ вызову, который намъ дѣлаетъ г. Надлеръ, по поводу того, что мы позволили себѣ „огульно“ и „голословно“ указать на нѣкоторыя неточности его статьи, относящіяся къ болѣе отдаленнымъ отъ насъ, по времени, историческимъ событіямъ. Этихъ неточностей тоже довольно много; останавливаться на всѣхъ въ газетной статьѣ нѣтъ возможности. Мы приведемъ, въ видѣ образчика, лишь такія, которыя касаются уже не единичныхъ фактовъ, а исторіи цѣлыхъ вѣковъ и народовъ.

„Бѣдна и невзрачна, восклицаетъ г. Надлеръ, прошлая судьба румыновъ, блистательна и славна исторія албанцевъ“! „Почти что безъ сопротивленія покорились румыны османскому владычеству, въ теченіе цѣлыхъ вѣковъ томились они подъ двойнымъ игомъ турецкихъ пашей и фанаріотскихъ господарей“... Это и т. п. о румынахъ, объ албанцахъ же мы читаемъ совсѣмъ иное. „Изъ всѣхъ балканскихъ народностей они оказали самое яростное, самое упорное сопротивленіе пришельцамъ. Сила османовъ, передъ которою дрожала тогда вся Европа, не въ состояніи была одолѣть героическихъ горцевъ. Знаменитый вождь мирдитовъ Георгій Кастріотъ (Скандербегъ) успѣлъ соединить тогда подъ своимъ знаменемъ всѣ албанскія племена“... Но, довольно! Представленная тутъ характеристика прошлой судьбы румыновъ и албанцевъ имѣетъ мало общаго съ достовѣрною исторіею. Изъ послѣдней мы знаемъ, что когда турки придвинулись къ Дунаю, у румыновъ былъ „господинъ самодержавный“, воевода Мирче, который на голову разбилъ Баязита I (Илдерима = молнію). Битва эта ознаменована, между прочимъ, и гибелью знаменитаго Марка.

Кралевича, находившагося въ рядахъ Баязита. За этимъ „самодержавнымъ господиномъ“ идетъ непрерывно черезъ всѣ XV, XVI и даже XVII столѣтія длинный рядъ туземныхъ валашскихъ и молдавскихъ господарей, изъ коихъ нѣкоторые пользовались полною политическою самостоятельностью, другіе находились въ васальной зависимости отъ Турціи или отъ Польши. Но эта зависимость была такова, что не лишала румыновъ права отдѣльной войны, каковую они и вели съ разными своими сосѣдями. Неоднократно они воевали съ турками. Турецкимъ васаломъ, напримѣръ, былъ валашскій воевода Владъ V Дракулъ (Чортъ). Но какъ онъ рубилъ турокъ или сажалъ ихъ „на колье“, объ этомъ можно узнать хотя бы изъ той „повѣсти о Дракулѣ“, которая была очень распространена въ старину на Руси (она издана Ѳ. И. Буслаевымъ и въ „Русской христоматіи для среднихъ учебныхъ заведеній“). Что эта повѣсть имѣетъ историческую основу, объ этомъ свидѣтельствуютъ современные Дракулу писатели греческіе, польскіе, венеціанскіе. Укажемъ еще и на извѣстныхъ и въ русской исторіи Стефана Храбраго (+1504) и Михаила Витяза (+1601). Ихъ борьба съ турками ознаменована такими подвигами, которые если не выше, то никакъ не ниже подвиговъ Скандербега. Были конечно и у румыновъ при туземныхъ ихъ господаряхъ тяжолыя времена, но развѣ у албанцевъ ихъ не было до Скандербега? и развѣ въ Албаніи не стало еще хуже сейчасъ послѣ Скандербега, когда албанцы цѣлыми массами выселялись въ Италію или переходили въ исламъ per effugire l'insolenza de li Turchi e per non pagare il tributo (слова современника). Румыны до такого положенія не доходили. Рядъ ихъ туземныхъ господарей кончился только во время Петра Великаго, пріютившаго у себя одного изъ этихъ господарей, Дмитрія Кантеміра, которому подарено было имѣніе тутъ гдѣ-то, не далеко отъ Харькова. Съ этого времени начинается въ Румыніи господство фанаріотовъ, продолжавшееся всего около ста лѣтъ. Гдѣ прикажетъ г. Надлеръ искать то двойное иго фанаріотовъ и пашей, подъ которымъ румыны „томились цѣлые вѣка“? Къ тому, что мы сказали уже объ албанцахъ, намъ остается прибавить еще — слѣдующее. Тѣ историческія свѣдѣнія по албанской исторіи, которыя вдохновляютъ г-на Надлера почти до пафоса, суть eher Romane als Geschichte. Такъ выразился объ нихъ дав-

нымъ давно нѣмецкій ученый Карлъ Гопфъ, а русскій ученый г. Макушевъ объявилъ ихъ просто баснями, сочиненными въ XVI вѣкѣ. До г-на Надлера, какъ видно изъ его словъ, не доходила еще вѣсть о замѣчательныхъ открытіяхъ по албанской исторіи, сдѣланныхъ покойнымъ Гопфомъ, профессоромъ Макушевымъ и другими, открытіяхъ, между которыми есть такія вещи, на примѣръ, какъ переписка Скандербега, письма и записки его сподвижниковъ, родственниковъ. Эти открытія показываютъ между прочимъ, что „Скандербегъ принадлежитъ на столько же славянской исторіи, на сколько албанской“ (слова Г. Макушева), что онъ даже slavischen Stammes ist (Гопфъ), какъ по отцу, такъ и матери.

Тутъ, кажется, можно уже и закончить наше слово о неточностяхъ въ исторической части статьи г-на Надлера. Покривили ли мы душою тѣмъ, что предпочли не останавливаться въ своихъ „замѣткахъ“ „на этихъ весьма куріозныхъ неточностяхъ“, пусть судятъ другіе.

Да будетъ позволено намъ указать еще на одну неточность г-на Надлера. „Онъ г-на Дринова, говоритъ онъ, я узналъ впервые, что источникомъ нѣкоторыхъ странныхъ дѣйствій Софійскаго парламента являются, съ одной стороны, извѣстная деликатность болгаръ, а, съ другой, непомѣрная притязательность русскихъ офицеровъ“. Это уже такого рода неточность, въ виду которой бывшему болгарскому министру, а нынѣ министру профессору, какъ насъ величаетъ г. Надлеръ, ничего не остается дѣлать, какъ обратиться къ гг. русскимъ офицерамъ, служащимъ въ Болгаріи и покорнѣйше просить ихъ: буде слова г-на Надлера какъ нибудь дойдутъ до нихъ, не произносить надъ нами приговора, не справившись предварительно съ тѣмъ, что мы говорили въ своихъ „замѣткахъ“. Особенно же мы просимъ ихъ обратить вниманіе на ту часть нашихъ „замѣтокъ“, гдѣ мы, нѣсколько усливъ, дѣйствительно, тонъ, опровергали слова, которыми г. Надлеръ доказывалъ, что болгаре „находятъ высокое жалованье (офицерское) болѣе необходимымъ для арміи, чѣмъ дисциплину“ и т. п. Отъ дальнѣйшей полемики съ г. Надлеромъ мы отказываемся по причинамъ, которыя легко поймутъ читатели, внимательно слѣдившіе за нашею полемикою.

М. Дриновъ.

15. И. В. Ягичъ. Образцы языка церковно-славянскаго по древнѣйшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности. С.-Петербургъ 1882. Стр. 147*).

Тая книга е съставена, види се, за русскитѣ училища, но на българскитѣ училища тя е много по-потрѣбна. Тукъ
179 професоръ Ягичъ е напечаталъ доста дълги примѣри, извадени отъ шесть глаголически и шесть кирилловски ржкописи, които сѫ писани въ 11-й вѣкъ, а нѣкои, може би, още въ 10-й. Ако не вситѣ, то поне повечето отъ тие ржкописи сѫ писани въ България, дѣто въ старо врѣме се е употрѣблявало както кирилловското, така и глаголическото азбуке.

По реченитѣ примѣри може единъ ученикъ да се запознае най-добрѣ съ старий църковнословѣнски езикъ, който не е нѣщо чуждо за насъ, но е наший старобългарски езикъ. — Въ книгата си г. Ягичъ е приложилъ и по три-четири примѣра, вземени отъ такива старословѣнски ржкописи отъ Руси (въ 11-й и 12-й вѣкъ) или отъ Сърбе (въ 12-й и 13-й в. в.) Тукъ намираме и словото отъ Иоанна Екзарха Българскаго „на възнесение“ въ два прѣписа: единъ сърбски, отъ 13-й в., други русски, отъ 12-й вѣкъ. Отъ тия „приложения“ ученикътъ може да се научи, какъ старорусскитѣ и старосръбски списателье и прѣписвачи сѫ измѣнявали, кой малко, кой много, старобългарский езикъ, споротивъ свойствата на нихнитѣ езици.

Нашитѣ срѣдни училища, въ които се прѣподава старобългарский езикъ, иматъ голѣма нужда отъ вѣщо съставена старобългарска христоматия, или читанка. Ние мислимъ, че тая нужда сега вече може да се посрѣщне съ книжката, за която ни е рѣчта и отъ която по̀-добра, по̀-сгодна старобългарска читанка за сега ние не можемъ намѣри, нито пакъ направи. Въ нея нашитѣ учителье, може би, ще найдатъ токо единъ недостатъкъ, който състои въ това, че г. Ягичъ не е придружилъ примѣритѣ си съ по̀-подробни библиографически бѣлѣжки за ржкописитѣ, отъ които тие примѣри сѫ вземени и които по насъ сѫ малко още познати. Тоя недостатъкъ, обаче, лесно може да се отстрани.

М. Дриновъ.

*) Изъ „Периодическо Списание на Българ. Книж. Дружество“, Срѣдецъ, кн. I (1882), стр. 178—179.

16. По въпроса за буква ы.*)

Въ писмото си, напечатано въ 342 брой на „Марица“ Г. С. Панаретовъ привожда нѣколко примѣри, които „показватъ, че буквата *ы* е спазила въ нѣкои мѣста тѫпото си изговаряне“ (камѫкъ, пламѫкъ, ремѫкъ, кремѫкъ, рѫтъ, нѫнѣ, нѫ, вѫ; тѫпото изговаряне на *ы* слѣдъ *г, к, х* по планинскитѣ селения въ охридското окржжие и въ Велешко). Тия примѣри наистина сѫ любопитни и иматъ голѣма важность за историята на българский вокализмъ, нъ тѣ не могѫтъ да служатъ и като доказателство, че ние трѣбва да запазимъ въ азбуката си буквата *ы*, старй гласъ на която сега изобщо се е вече изгубилъ и е прѣминѫлъ въ *и* (въ нѣкои случаи — въ *е* на примѣръ: либе, или любе, буке, сме, издебвамъ, издебихъ, по старо-български: любы, боукы, есмы, дыкати). На тѫпий звукъ, който сега се чуе самъ-тамъ на мѣстото, гдѣто въ старо време се е писало *ы*, трѣбва да са гледа, като на много или малко вѣренъ остатъкъ (survival) отъ единъ затритъ вече въ языка ни старъ звукъ. Въ сегашната българска фонетика, както и въ морфологията ни, се срѣщатъ подобни остатъци отъ всичкитѣ други затрити вече фонетически и морфологически свойства на старий ни языкъ. И ако ние дадѣхме на всички тия откѫслеци такъво практическо значение, каквото Г. Панаретовъ дава на откѫслецитѣ, за които тука е рѣчьта, то въ сегашний си писменъ языкъ трѣбваше съвсѣмъ да занемаримъ съврѣменнитѣ общи свойства на языка ни, а да захванемъ да пишемъ съ языка, съ който сѫ писани старобългарскитѣ ржкописи отъ 10-ий вѣкъ.

На другитѣ доказателства, съ които Г. Панаретовъ се мѫчи да отбрани „горката буква ы“, намирамъ за излишно да се запирамъ. Не могѫ да не забѣлѣжа, обаче, че като ни учи да пишемъ множественното число отъ думата товаръ съ *ы* (товары), защитникътъ на тая стара буква грѣши противъ старобългарското правописание.

На едно мѣсто въ писмото си Г. Панаретовъ ме обличава, че въ много случаи не дьржѫ правописание съобразно съ теорията си, изложена въ написанний прѣди

*) Изъ в. „Марица“ год. V (1882), бр. 355 (22 Януарий), стр. 4, стлб. 1.

дванадесять години отъ мене членъ „за новобългарското азбуке“. Види се, че почитаемий мой обличитель не е якодобрѣ вникнѫлъ въ съдържанието на тоя членъ. Въ противенъ случай той на да ли би погледнѫлъ на нѣколко кратки бѣлѣжки за новобългарската графика, като на пълна теория за правописанието.

Харьковъ, 1882. 4. Януария.

М. Дриновъ.

---

17. Нѣколко съвѣти на слабодушний мой „послѣдователь“.*)

(Марица брой 367 с. г.).

Единъ мой „послѣдователь“ до толко се уплашилъ отъ „филологическитѣ бѣлѣжки“ на г-на Х., („Марица“, брой 365 с. г.), на които азъ не намѣрихъ за нужно да отговарямъ, гдѣто побързалъ публично да се покае въ грѣхътъ, който сторилъ, като се повелъ по моето учение за азбукето. Каещий се грѣшникъ продължава, обаче, да се подписва мой „послѣдователь“. Съ това той възлага на менѣ нравственна длъжность да му дамъ слѣдующитѣ съвѣти заедно съ нѣкои разяснения.

1. Да не вѣрва, че глаголъ дыбати (удыбати) се срѣща само въ единъ ржкописъ отъ 16-й вѣкъ, та билъ 500 години по-младъ отъ удѣбати, който Востоковъ е взелъ въ словаря си изъ супрасълский ржкописъ. И двата тия глаголи са срѣщатъ и въ други паметници. Па ако годинитѣ на нѣкой глаголъ можаха да се опрѣдѣляватъ така, както ги опрѣдѣлява г-нъ Х., то азъ мога да докажа, че дыбати не само не е на 500 годинъ по-младъ отъ удѣбати, нъ е и стотина годинъ по-старъ отъ него, защото се срѣща и въ едно отъ списанията на Иоанна Екзарха българскаго, който е живѣлъ и писалъ още въ 9-й вѣкъ и въ началото на 10-й.

2. Да не вѣрва, че глаголитѣ удыбати (дыбати) и издебвамъ иматъ различно знаменование, но да знае, че удыбати, както въ старославянский язикъ, така и въ онния

*) Изъ в. „Марица“ год. V (1882), бр. 374 (2 Априлъ), стр. 4, стълб. 2—3.

славянски нарѣчия, въ които се е увардилъ до сега, има сѫщото знаменование, което съглеждаме и въ глагола издебвамъ.

3. Да не вѣрва, че въ думитѣ либе, буке, сме *е*-то било станало отъ *и*. — Българитѣ пишятъ сме (есме) още отъ 12-й вѣкъ. Либе и буке такожде не сѫ нови форми, па, както се види отъ нѣкои вѣрно записани пѣсни, тия думи, особно либе, изговарятъ съ *е* и по онния мѣста, гдѣто неударяемото *е* изговарятъ като *и*. Има учени слависти, които доказватъ, че въ думитѣ либе, сме, *е*-то е толкова старо, колкото е старъ и славянский язикъ. — Види се, че всички тия нѣща не сѫ познати на оногова, който съ такъвъ рѣшителенъ тонъ ни поучава, че либе, буке, сме станали отъ либи, буки, сми по причина на едно размѣсено и неопрѣдѣленно изричание самогласнитѣ гласове, когато нѣма на тѣхъ ударение. Въ примѣритѣ: ходе, ходемъ, преносямъ вмѣсто ходи, ходимъ, принасямъ, съ които г-нъ Х. си въобразява да е доказалъ, че въ либе, буке, сме *е*-то е станало отъ *и*, въ тия примѣри, повтарямъ, ние имаме прѣдъ себе си не фонетическо явление, а продуктъ отъ морфологическата ассимиляция, която въ нѣкои наши говори съвсѣмъ е изтикала глаголнитѣ окончания *ишъ, и, имъ, ите,* та ги е замѣнила съ *ешъ, е, емъ, ете* (въ нашата книжнина има единъ опитъ за прокарване тая нивелировка и въ писменний ни язикъ). Така е станѫло и преносямъ, на мѣсто приносямъ. Г-нъ Х. е чулъ, види се, че нѣкѫдѣ въ нѣкой случаи изговарятъ *е*, на мѣсто *и*, нъ неговитѣ „филологически бѣлѣжки“ доказватъ, че той още не е разбралъ, въ какви именно случаи става това нѣщо.

4. Четвъртий съвѣтъ, който има да дамъ на г-на „послѣдователя“, е: никога да не пише по новобългарски съ *ѣ*, а съвсѣмъ да захвърли тая буква, безъ да се бои, че ще да дойде нѣкога време да се раскайва, за гдѣто е постѫпилъ така. На освѣнъ това, никога да не пише тягли, вяче, взяти и т. н., защото това е съвсѣмъ противно не само на сегашний, нъ и на старий ни язикъ, а да си пише: тегли, вече, взети и т. н.

5. Да не казва, че моето учение по азбукето разбъркало правописанието ни; защото, прѣди да се яви това учение, българското правописание, освѣнъ гдѣто бѣше още

по-убьркано, нъ и бѣше положено на такава основа, която никога нѣмаше да ни оправи. Сега ние вървимъ добрѣ, и ако ни не „прѣсѣче мишка пѫть“, то има надежда, че скоро ще се сдобиемъ съ едно общо правописание, до колко това е възможно, разбира се.

6. Да не вѣрва на г-на Х., когато той му казва, какво съмь билъ рекълъ нѣкога си. И ако желае да се увѣри, до колко г-нъ Х. въ „филологическитѣ си бѣлѣжки“ изопачава мислитѣ ми, нека се потруди да прочете „отговорътъ ми Г-ну Мушаку“ (въ „Периодическо Списание“, [Браила] кн. 9-10) и членътъ „За новобългарското азбуке“ (Периодич. Списание, [Браила] кн. 2).

Харковъ, 19 мартъ 1882 год.

---

18. Владиміръ Качановскій. Памятники болгарскаго народнаго творчества. — Выпускъ 1-й: Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ съ словаремъ. С.-Петербургъ 1882 стр. VI + 598.*)

В. В. Качановский, младъ русски славистъ, е вече обнародвалъ нѣколко любопитни за насъ трудове, отъ които найважний е горѣзабелѣженний „Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ“. — Подъ названието Западна България г. Качановский разбира, освѣнъ Македония, още и западнитѣ окрѫжия на княжеството, а такожде [падналитѣ се на княжество (сега кралство) Сърбия по Берлинския конгресъ] окрѫзи Пиротский, Лесковский и Вранский. Названието „Западна България“ не е нѣкой новъ терминъ: оно се срѣща и въ прѣкрасната повѣсть за прѣнесението мощитѣ на св. Иванъ Рилский, която е съчинилъ единъ южнословѣнский писатель Владиславъ грамматикъ още въ 1479 год. Въ тая повѣсть между друго четемъ, че „**достохвальнѣйши отьць нашь Іоань**“ билъ прѣнесенъ по Божие усмотрѣние „**оть прѣславнаго града Трьнова и оть земле Ꙁагорскые вь того славьныи мо-**

*) Изъ „Периодическо Списание и Бълг. Книж. Дружество“ Срѣдецъ, кн. IV (1883), стр. 143—153. — Вж. „Archiv für slav. Philologie“ Bd. VII (1884), S. 109—117, дѣто тая рецензия е много по-пълна. По-важнитѣ пасажи отъ нея ние прѣдаваме или въ [ ] въ текста, или подъ черта долу.

Редак.

настырь иже въ Рыльсцѣи пустыни, ... яко да и западныя пакы страны бльгарскые . . . . . пришьствїемь его освететсе и на лоучьшая наздають.“ [1])

Въ сборницитѣ на Верковича („Народне песме Македонски Бугара“), на Миладиновци, Дозона, Чолакова, както и въ журналитѣ: „Български книжици,“ „Период. Списание на Българското Книж. Дружество“, [и „Знание“ (въ Букурещъ)] и пр. има вече издадени доста много западно-български пѣсни, но между тѣхъ твърдѣ рѣдко се срѣщатъ такива паметници. 144
които да сѫ записани въ съпредѣлнитѣ съ сърбското племе български области. Прѣди двѣ-три години (1879, 1880) г. Качановски е ходилъ да пѫтува по тие малко изучени още области (Бѣлоградчикско, Берковско, Пиротско, Търнско, Вранско, Кюстендилско, Радомирско и пр.) и тамо е събралъ по́-вечето отъ материала, който е помѣстенъ въ неговий сборникъ. Въ тоя сборникъ който обнема по́-вече отъ 600 страници, ние намѣрваме до 225 паметници отъ народната българска словесность [между тѣхъ повечето епически отъ значителна дължина]. Освѣнъ това, ние намѣрваме тукъ и единъ доста подробенъ членъ „за народнитѣ обичаи“ (стр. 1—21), сѫщо и доста длъжки извлечения изъ нѣколко непознати български рѫкописи, писани въ 17-й и 18-й вѣкъ. Прѣдѣлитѣ на настоящий нашъ членъ не ни позволяватъ да се пущаме въ подробно оцѣнение на всичкото това богатство, — ние ще поговоримъ токо за нѣкои отъ пѣснитѣ на г-на Качановскаго.[2]) Отъ тѣхъ особено внимание заслужаватъ нѣколко исторически пѣсни и прѣдания именно: една пѣсень за „царь Петаръ,“ каквато до сега не ни бѣше позната (№ 106: „Царь Петаръ свадба правеше“); двѣ пѣсни за царь „Іованъ Шишманъ“ и за неговий войвода „лудото Гедианъ“, или „лудата Гедия“ (№№ 109, 110);[3]) една пѣсень и едно сказание за „царя Ясена“ (№№ 107, 108). Въ послѣднитѣ два паметника

---

[1]) Добро издание отъ тая повѣсть имаме въ „Гласник српског ученог друштва“ кн. V. Београд 1867, стр. 301. Въ Рилский мънастирь се намѣрва отъ неѭ единъ хубавъ старъ прѣписъ, но който г. Качановски се е и запозналъ съ това прѣкрасно произведение на Владислава Грамматика.

[2]) Въ Archiv'а вм. тоя пасажъ четемъ: „По съдържание събранитѣ и издадени отъ г. Качановски народни пѣсни прѣдставятъ твърдѣ голѣмъ интересъ, часть отъ тѣхъ сѫ съвсѣмъ нови, до сега неизвѣстни, часть сѫ важни варианти къмъ отъ по-рано извѣстни текстове“ (стр. 109).

[3]) Отъ тия пѣсни за царя Ивана Шишмана до сега ни бѣше познато само началото имъ. Глед. въ Миладиновий сборникъ № 58.

се говори за сѫщото стълкновение на царя Ясена съ Турцитѣ, което се въспѣва и въ обнародваната лани пѣсень отъ г. Каранова,[1]) но освѣнъ това тукъ (въ сказанието) се казва още, че царь Ясенъ слѣдъ турското завоевание бѣгалъ въ Русия, и направилъ русский царь „ристянинъ“, та „сега и Русия и Болгария се́ едно — Ристяния“. Пѣсеньта и сказанието за царя Ясена г. Качановский е записалъ въ Софийското окрѫжие, не далечъ отъ развалинитѣ на градъ
145 Урвичъ, дѣто спроти казваньето на тие паметници се е намѣрвала столицата на царя Ясена. Около Урвичкий мънастирь е записана и обнародваната отъ г-на Каранова пѣсень. Въ Софийското окрѫжие, именно въ с. Рило, сѫ записани и пѣснитѣ за царя Ивана Шишмана. Намъ се иска да вѣрваме, че всички тия народни прѣдания за стълкновението на царя Ясена и Ивана Шишмана съ Турцитѣ въ Софийско поле и около Урвичъ градъ се намѣрватъ въ нѣкаква свързка съ едно любопитно прѣдание, което се срѣща въ Българската история на приснопаметнаго Паисия. Тукъ ние четемъ: „Въ некое копие или преводъ стари отъ превелигиа того (Іоанна Шишмана) обретается, како да не су могли Терновски господи и царь Шишманъ стати противо Турци, и избегли изъ Терново и отъ Загоріе и отъ Стара Планина, и пришли въ градъ Средецъ или Софія: и ту застали некои тесни места покрай Искаръ река и по Витоша гора. Тако имеяли помощь отъ Сербія и отъ краля Вукашина и отъ охридски Болгари. И за седемъ лѣта седелъ царь Шишманъ въ Средецъ. и воскрай Искаръ имеялъ монастирь Урвичъ тверди градъ, и изоколо вода обходила. И тако съ мало воинство и Терновски велмужи ту преживели и крилися отъ Турци“.

Въ сборника на г-на Качановскаго намираме и едно любопитно сказание за покорението на България отъ Турцитѣ. Въ това сказание, което е записано въ Пиротский окрѫгъ, споменува се за нѣкой си български царь Петъръ, когото турцитѣ нѣколко пѫти накарвали да прѣнася столи-

---

[1]) Въ Пловдивското периодическо списание „Наука“ 1881 год., кн. VI, 495–502. Тукъ г. Карановъ е приложилъ и доста подробно топографическо описание на мѣстностьта Урвичъ, която играе важна рола въ нашитѣ историчеси прѣдания. Това любопитно описание ни дава възможность да оправимъ една грѣшка, която г. Качановски е допуснѫлъ въ сказанието за царя Ясена, като е приелъ думата ведена („прѣзъ вода ведена“) за прилагателно име. Отъ бѣлѣжкитѣ на г. Каранова се види, че думата Ведена тукъ е собственно име.

цата си: изъ Видинъ въ Нишъ, а оттамъ — въ Пиротъ, послѣ въ София, а най-напоконъ въ мънастирьтъ седемь престоли, който се намира край Искъръ, не далече отъ София. Возможно е, че ние тукъ имаме убъркана спомень за покорението на западна България отъ Византийцитѣ въ 1041 г. и че подъ български царь Петъръ тукъ се разумѣва царь Петъръ Делянъ, ржководительтъ на онова знаменито народно движение, което се захванѫ на долнѫ Морава, а отъ тамъ съ изумителна бързина се распространи прѣзъ Нишъ, София и Скопие по цѣла Македония. Мънастирьтъ седемь престоли, който се споменува въ сказанието, за което ни е речьта, е построенъ отъ брата на Петра Деляна, Георгия, „който тамъ 146
и почива.“[1]) Това обстоятелство, види се, е спомогнѫло за да се уварди между народа ни спомень за толко отдавнашни събития, спомень, която прѣзъ такво дълго врѣме се е затъмнила и убъркала.

Между историческитѣ пѣсни на г-на Качановскаго особна важность иматъ двѣ пѣсни за Момчила юнака: въ една отъ тѣхъ, [която по-добрѣ се е запазила] (№ 183), се разказва, какъ „Реля Крилатица“ сполучилъ да погуби Момчила съ помощьта на неговата невѣрна жена, въ другата (№ 182) се говори, какъ Момчиловата жена искала да погуби мѫжа си съ помощьта на нѣкого си црна Арапина, който билъ прѣдводитель на три хиляди Турци. По съдържанието си втората отъ тие пѣсни прилича на първата, но тя се свършава нѣкакъ-си неестественно: отъ неѫ излиза, че Момчило сполучилъ „да обори до три хиляди Турци“ заедно съ црний Арапинъ и да се спаси отъ тѣхъ, макаръ че неговото „хитро и опако любе“ у врѣме взело всичкитѣ потрѣбни мѣрки, каквото това спасение да бѫде невъзможно. Ние не се съмнѣваме, че и тая пѣсенъ се е свършила съ смъртьта на Момчило, но окончанието ѝ е прѣправено отъ нѣкой, види се, неискусенъ пѣвецъ, комуто не се е ревнѫло погубаньето на такъвъ „добъръ юнакъ“ чрѣзъ женска хитрость. Намъ до сега бѣше позната само една подобна пѣсень за смъртьта на Момчила („Момчулъ войвода“ въ сборника на братия Миладиновци № 105); въ неѫ се казва, че Момчило погинѫлъ не отъ „Реля Крилатица“ и не отъ „Црний Арапинъ“, но отъ „царь Коста-

[1]) Захаріевъ: „Описаніе на Т.-Пазарджиската каза“. Стр. 54, 55.

динъ изъ Стамбола града". Нѣма съмнѣние, че во вситѣ тие български пѣсни, които могжтъ да се сматрятъ като различни варианти отъ една пѣсень, ние имаме спомень за геройската смърть на познатий български войвода Момчило, владѣнията на когото сж се намирали въ южната часть на Родопскитѣ
147 гори, близо до владѣнията на „Протосеваста Хреля" (Реля Крилатица, шестокрила), възстановителя на Рилский мънастирь въ 1335 г. Както е познато, Момчило е паднжлъ въ отчаянната си битка съ Іоанна Кантакузена и неговий турски съюзникъ Умуръ-бегъ при градътъ Периторъ (Περιθεώριον), който се е намиралъ при Лагосский заливъ отъ Архипелага.[1]) Тая битва, която е ставала въ 1345 г., подробно е описана отъ Іоанна Кантакузена въ неговитѣ мемуари, дѣто срѣщаме извѣстия, удивителни по своята гармония съ нѣкои подробности въ пѣснитѣ, за които ни е речьта. Отъ тука, както и отъ други нѣкои обстоятелства се види, че българскитѣ пѣсни за смъртьта на Момчило сж извадени на́-скоро слѣдъ 1345 г. и че въ тѣхъ ние имаме много стари паметници отъ на-
148 родний ни епосъ, по́-стари отъ пѣснитѣ за царя Ясеня, царя Шишмана, Марка Кралевича и пр. Но не е само голѣмата древность на пѣснитѣ за Момчила, която ни накара да поговоримъ за тѣхъ по́-подробно: тие пѣсни сж важни и по това, дѣто хвъргатъ свѣтлина на нѣкои тъмни, но много любопитни точки въ историята на южно-словѣнский епосъ, който и до сега остава неразработенъ. Между сърбскитѣ епически пѣсни има една, въ която се воспѣва коварното убийство на Момчила войвода, който билъ живѣлъ въ Херцеговина „у бијеломе граду Пирлитору према Дормитору". Това убийство извършилъ ужъ краль Вукашинъ съ помощьта на Момчиловата жена. Тая пѣсень се счита за една отъ найзнаменититѣ сърбски пѣсни, „самое поэтическое преданіе народной сербской поэзіи".[2]) Тя е обнародвана въ сборника на Вука Караджича (II, № 25). Ние сега не се съмнѣваме, че тая наистина прѣкрасна сърбска пѣсень е произлѣзла отъ българскитѣ пѣсни за смъртьта на Момчило. Както по главното си съдържание (мотивъ), така и по главнитѣ си подроб-

[1]) Глед. членътъ отъ г. Пречека за пжтуваньето на Бертрандона, въ „Период. Списание на Българското Книж. Дружество" 1882. Кн. III, стр. 70.

[2]) Гильфердингъ: „Поѣздка по Герцеговинѣ, Босніи и Старой Сербіи" Сѫб. 1859 г., стр. 335–341.

ности, тя напълно се посрѣща съ обнародванната отъ г-на Качановскаго пѣсень подъ № 183. Нѣкои отъ подробноститѣ ѝ, които не се намиратъ въ послѣднята, срѣщатъ се въ другитѣ два български варианта (Качановский № 132, Милад. № 105). Отъ българскитѣ пѣсни за Момчило сърбската сѫществено се отличава токо по слѣдующитѣ двѣ особности, които нѣматъ никакво реално основание, но сѫ любопитни по това, че ни показватъ, какъ сърбскитѣ пѣвци сѫ постѫпяли съ пѣсенний материалъ, който имъ е билъ донесенъ изъ България. Ето какви сѫ тие особности:

1. Историческитѣ врагове и убийци Момчилови, Иоаннъ Кантакузенъ и Умуръ-бегъ, които и до сега доста вѣрно обозначаватъ българскитѣ пѣсни, като наричатъ Кантакузена „царь Костадинъ отъ Стамбола града“ (Милад. № 105), а Анадолията Умуръ-бега „църний арапинъ“ (Качановский № 182), тие, така да кажемъ, истински убийци Момчилови сърбскитѣ пѣвци сѫ замѣнили съ краля Вукашина, който не е ималъ никаква намѣса въ битвата при г. Периторъ, дѣто погина Момчило. Въ 1345, когато е ставала тая битва, 149
Вукашинъ не само не бѣше краль, но не бѣше още и твърдѣ голѣмъ человѣкъ: шесть годинъ слѣдъ тая битва, именно въ 1351 г. ние го срѣщаме, като „писарь царскаго собора“.[1]) По всичко се види, че сърбскитѣ пѣвци тенденциозно сѫ приписали Вукашину коварното убийство на добрий юнакъ Момчило, както тенденциозно му приписватъ и убийството на царя Уроша, който споредъ новитѣ издирвания на нѣкои сърбски учени (Руварацъ, Новаковичъ) несъмнѣнно се е поминѫлъ слѣдъ смъртьта на Вукашина.

2. Градътъ Периторъ, при който е загинѫлъ Момчило и който се е намиралъ при Архипелага, сърбскитѣ пѣвци сѫ убъркали съ Пирлиторъ „према Дормитору“ въ Херцеговина. По тоя начинъ и всичкото съдържание на пѣсеньта за Момчиловата смъртъ тѣ сѫ свързали съ херцеговинский „Пирлиторъ према Дормитору“. Това име е дало поводъ да украсятъ Момчиловата пѣсень съ едно описание на южно-херцеговинската природа, описание толко хубаво, щото покойний Гилфердингъ

[1]) [Miklosich, Monumenta Serbica, 152].

твърдѣ сполучливо го е нарекълъ „лучшій цвѣтокъ сребскаго эпоса.“[1])

За Марка Кралевича въ сборника на г-на Качановскаго намираме 52 пѣсни. Тѣ съдържатъ въ себе си доста много новъ твърдѣ важенъ материалъ, съ който до нѣйдѣ ще може вече да се рѣши въпроса за, така да кажемъ, историколитературното отношение между сърбскитѣ и български Марковски пѣсни.[2])

150 Между другитѣ стари исторически пѣсни на г-на Качановскаго ние намѣрваме: една пѣсень за Могленский краль, три пѣсни за царя Костадина, подъ когото, види се, се разумѣва приятельтъ на Марка Кралевича, Костадинъ бегъ, една пѣсень за Мисирский краль, която прилича на Миладиновската пѣсень „кралъ Шишманъ и кралъ Латинъ“ (№ 57 сравн. и въ сборника на г. Безсонова № 5); четери пѣсни за Косовската битва и пр.[3])

---

[1]) Въ познатитѣ сега български пѣсни за смъртьта на Момчило не се споменува името на града Перитеоръ. Но може да се мисли, че то се е споменувало въ онзи старъ и безъ съмнѣние по-пъленъ български текстъ, отъ който сж се ползували съставительтѣ на сърбската пѣсень. Сърбскитѣ пѣвци сж могли да се научатъ за това име и изъ сърбскитѣ кратки лѣтописи, въ които срѣщаме и такви не твърдѣ вѣрни бележки: „въ лѣто 6869 погыбѣ Момчило Перитеорски“.... „Убы царь Отманъ храбраго Момчила и пріими Перитеоръ“. Ягичъ: „Serbische Annalistik“ 94. Шафарикъ: „Památky“ и пр. 74.

[2]) Въ Archiv' а вмѣсто тоя пасажъ четемъ: „Къмъ Марко Кралевича се отнасатъ въ изданието на Качановски не по-малко отъ 52 пѣсни (№№ 124—174, 178—197), обаче има главно варианти къмъ извѣстни вече пѣсни съ заслужаваща внимание нова подробность, която би могла да бѫде съ значение за въпроса относно произхода и разширението на народнитѣ пѣсни (ср. Archiv, VI, 241—242. Русск. филол. вѣстникъ 1882, № 3, стр. 25—29). Бѫдащитѣ изслѣдвачи ще обърнатъ внимание главно върху № 196 (впрочемъ една твърдѣ тъмна версия), дѣто става дума за една школа на пѣвци въ Битоля, недалечъ отъ Прилѣпъ (седалището на Марка)“ (стр. 112).

[3]) Въ Archiv' а вмѣсто тоя пасажъ четемъ: „Пѣсеньта за свадбата на краля Мисирски“ (№ 119) не принадлежи къмъ неизвѣстнитѣ исторически народни пѣсни, както мисли г. Качановски (Прѣдговоръ. стр. V, VI), напротивъ тя е отколѣ вече извѣстна по два у Безсонова (№ 5) и Миладинови (№ 57) издадени текста: вариантътъ на г. Качановски е забѣлѣжителенъ по това, че той по-подробно е запазенъ и съдържа много допирни точки съ сърбскитѣ народни пѣсни „за свадбата на Душана“ (Караджичъ II, № 29, ср. сѫщо № 79, 92), (стр. 112).

„ Отъ другитѣ народни пѣсни съ историческо съдържание въ тоя сборникъ заслужаватъ да се изтъкнатъ № 113—118, дѣто става дума за единъ царь Костадинъ, който по нѣкои черти напомня за Костадинъ-бегъ, чиито земи, находящи се въ сѣверна Македония, сж били извѣстни още въ XV вѣкъ подъ името „Земя Костадина“. Достойна за внимание е още пѣсеньта № 11 (ср. у Дозона № 39), чиято основна мисъль напомня за знаменитата сръбска народна пѣсня „Зиданіе Раванице“ (стр. 112).

„ Сѫщо отъ Косовския цикълъ четири пѣсни се намиратъ въ книгата на Качановски (№ 175—178); отъ тѣхъ една, № 177, била записана по думитѣ на единъ слѣпецъ, Николя Млечановъ, въ Дупница, съдържа 601 стихъ и прѣд-

Стари и любопитни паметници срѣщаме и между пѣснитѣ, които г. Качановски нарича митически, апокрифически [по-нататъкъ пѣсни „на опрѣдѣлени праздници прѣзъ годината“, „отъ сѣмейния животъ“] и пр. Ние тукъ си дозволяваме да се позапремъ токо на една отъ тѣхъ [№ 48], въ която се говори за пѫтуването на единъ умрѣлъ человѣкъ, по име Лазарь. Сѫщо такъва пѣсень иматъ и Сърбетѣ, па освѣнъ тѣхъ още и Гърцитѣ, и Албанцитѣ. Отъ нея до сега ни бѣхѫ познати четири български варианти, отъ които единъ е обнародванъ въ „Български Книжици“ (1860 февруарий, стр. 169—170), другъ — въ Миладиновский сборникъ (№ 200), трети — въ сборника на Дозона (стр. 130—133, 319—321), а четвъртий, — който за жалость не е цѣлъ, обнародва прѣди нѣколко врѣме г. Н. Поповъ въ „Период. Списание на Бълг. Книж. Дружество“ (1882, № 2, 162—163). Съ литературната история на тая, види се, много стара пѣсень сѫ се занимавали нѣколко учени мѫжье (Дозонъ, Сатасъ, Легранъ, а въ послѣдньо врѣме Воллнеръ [Archiv, VI. 260—269]), но все още не е рѣшено добрѣ, дѣ се е появила тя най-напрѣдъ: у Гърцитѣ ли и Албанцитѣ, или у Българетѣ и Сърбитѣ. Въ обнародванний сега отъ г-на Качановскаго вариантъ ние намѣрваме нѣколко подробности, които, може би, ще спомогнѫтъ за правилното рѣшение на речений любопитенъ въпросъ. Намъ се чини, че бѫдѫщитѣ изслѣдователи ще обърнѫтъ особно вни- 151
мание между друго и на това, дѣто въ варианта на г-на Качановскаго странствуѫщий мъртвецъ се нарича Лазарь. Така се нарича тоя мъртвецъ и въ варианта, който е обнародванъ въ „Българскитѣ Книжици“. Въ гърцко-албанскитѣ варианти

ставя, споредъ възгледа на издателя, „цѣла епопея“ за Косовската битка. Обаче въ тая „епопея“, върху която възгледътъ на Павича би могълъ да търси подкрѣпа, ние не виждаме нищо друго, освѣнъ една доста несрѫчно съставена компилация отъ нѣколко сръбски народни пѣсни, една компилация, която вѣроятно е направена отъ самаго Млечановъ, който се е много скиталъ по свѣта и много знае. Ние не се съмнѣваме сѫщо, че ако тоя човѣкъ да не е „бързалъ да потегли по-нататъкъ съ другаритѣ си“ (ср. забѣлѣжката на г. Качановски на стр. 341) и г. Качановски да бѣше се въорѫжилъ съ нужното търпение да запише всичко, то „епопеята“ за Косовската битка щѣше да се свърже не вече съ освобождението на сърбитѣ отъ турцитѣ (както е сега случаятъ), а вѣроятно щѣше да прибави нѣкои дѣяния на краль Милана! За насъ е интересенъ № 177, сѫщо № 175, 176, 178, като илюстрация на това, какъ нѣкои сръбски народни пѣсни циркулиратъ въ България и на какви прѣправки тѣ се подлагатъ. Къмъ такива заимствувания принадлежатъ и вариантитѣ № 120, 121 на знаменитата сръбска народна пѣсня за постройката на крѣпостьта Скутари. Истински български пѣсни, които не сѫ само копии на казанитѣ сръбски, прѣнасятъ мотива за постройката на крѣпостьта или на нѣкое друго строително прѣдприятие, съ принасяне на човѣшки жертви, върху други мѣстности, други личности, и сѫ изобщо иначе запазени“ (стр. 112—113).

той е нареченъ Константинъ, както е нареченъ и въ варианта на г-на Н. Попова, [а у Дозона — Димитрий].[1])

Отъ изложеннитѣ до тукъ бѣлѣжки читательетѣ ни, надаме се, ще разберѫтъ, колко е важенъ по съдържанието си сборникътъ на г-на Качановскаго. Жалко е само, че доста много отъ пѣснитѣ сѫ продиктувани (казани) на почтенний имъ записвачъ съ различни пропущания, които по нѣкога затъмняватъ съдържанието. Въ свързка съ тоя недостатъкъ ние тукъ намираме и другъ единъ недостатъкъ, който състои въ това, че въ по̀-вечето отъ пѣснитѣ на г-на Качановскаго не е упазенъ добрѣ размѣрътъ имъ [ср. напр. № 43 пѣсеньта за св. Иванъ Рилски]. Тоя недостатъкъ обаче се срѣща, дѣ по̀-вече, дѣ по̀-малко, и въ другитѣ издадени до сега сборници отъ български пѣсни. Той е породилъ много криво мнѣние за вънкашната страна на нашата народна поезия, за която, напримѣръ, Дозонъ е казалъ, че тя се отличава отъ сърбската съ l'extrême irrégularité de la versification.[2]) Ние нарѣчаме това мнѣние много криво, защото сме имали случай да се увѣримъ, че българскитѣ народни пѣсни по правилностьта на размѣра си никакъ не сѫ по̀-долни отъ сърбскитѣ. И ако по̀-вечето отъ обнародваннитѣ до сега наши пѣсни ку̀цатъ отъ къмъ тая страна, то това е произлѣзло отъ голѣмитѣ мѫчнотии, съ които е свързано вѣрното записванье на такви народни паметници. По̀-вечето отъ записвачитѣ на обнародванитѣ до сега български пѣсни не сѫ се грижили между друго и за това, че народни пѣсни трѣбва да се взиматъ отъ устата на добри и искусни пѣснопойци и пѣснопойки, съ други думи да кажемъ, не сѫ се

[1]) Въ Archiv'а по-нататъкъ продължава: „Обаче началото на пѣсеньта у Качановски не стои въ свързка съ слѣдващия разказъ, очевидно, затова, защото слѣдъ стихъ 19 има блѣзна. Сѫщо така пѣсеньтя № 23 „Конь Вирогонъ (= вихрогонъ) опережаетъ солице“ допуща слѣдъ стихъ 5 една значителна блѣзна, ср. по-добрѣ записания вариантъ у Безсонова № 63. Поради такива блѣзни и разваления на текста смисълътъ на нѣкои пѣсни е тъменъ и мъчно разбираемъ. Ако г. Качановски бѣше послѣдвалъ извѣстния примѣръ на Караджича и при опрѣдѣленитѣ за издание пѣсни бѣше се отнесълъ съ малко по-голѣма строгость къмъ критически прѣгледъ, то неговото издание щѣше да спечели значително по стойность“ (стр. 113 - 114).

[2]) Dozon: „Chansons populaires Bulgares“ p. XXIII. Подобно мнѣние прѣди Дозона е изказалъ и П. А. Безсоновъ. Глед. въ неговий Сборникъ членътъ: „Епосъ Сербскій и Болгарскій“ стр. 133—134. Трѣбва да забелѣжимъ обаче, че г. Безсоновъ се изказва така само за источно-българскитѣ пѣсни. „Пѣсни, идущія изъ западной Болгаріи, забѣлѣзва той, сколько замѣтили мы, какъ-то устроеннѣе въ своемъ внѣшнемъ складѣ“.

грижили да пробиратъ пѣвцитѣ, между които често се срѣщатъ и лоши пѣвци. Такиви лоши пѣвци се срѣщатъ и у Сърбетѣ, както свидѣтелствува Вукъ Караджичъ, който тѣхъ 152
е прѣзиралъ и избѣгвалъ, а се е старалъ да записва само отъ искусни въ пѣяньето мжжье и жени. Та че и отъ пѣснитѣ, що е записвалъ отъ такива избрани пѣвци, Караджичъ се е старалъ да обнародва токо най-добрѣ сполученитѣ варианти. Отъ-това неговий сборникъ е излѣзълъ такъвъ, дѣто му се свѣтъ чуди. Като показваме на тоя недостатъкъ въ сборника, за който пишемъ настоящий си членъ, ние чрѣзъ това ни най-малко не желаемъ да укоряваме почтенний съставитель на тоя сборникъ, особенно като знаемъ, че той е можилъ да издѣли твърдѣ кратко врѣме (нѣколко мѣсеци) за путуванье по българскитѣ области, въ които е събралъ пѣснитѣ си и които е видвалъ за пръвъ пжть.

При събираньето на пѣснитѣ си г. Качановски особно се е грижилъ да уварди особноститѣ на езика имъ, каквото тѣ да служатъ като материалъ за запозванье съ оние западно-български говори, които още малко сж познати. Тая трудна задача намъ се види извършена доста сполучливо: има само нѣколко нѣща, които изискватъ разяснение, именно. При плавнитѣ букви *л, р* г. Качановски твърдѣ често смѣсва гласнитѣ *ъ, ь, ы, е*. И това смѣсванье съглеждаме да става не само въ една и тая пѣсень, но още въ една и сжщата дума. На примѣръ: въ пѣсеньта № 4, която е записана въ Дупница, глаголъ кърсти, веднъжъ е написанъ така, сиречь съ *ь*, четири пжти керсти (се *е*), а три пжти кырсти. Въ пѣсеньта № 46, която е записана въ Радомиръ, срѣщаме: „два бърза ангела“, а слѣдъ осемь реда: два берза ангела“. Въ пѣсень № 29, изъ Трънский окржгъ, намѣрваме — зълву и зелву: „Сна (снъха) зелву за зълву не знае“. Така размѣсено сж писани и въ други случаи, на примѣръ, въ пѣснитѣ, които сж записани въ Радомиръ отъ едно и сжщото лице намѣрваме: два пжти „мъшки деца“, (№ 127), а два пжти — „мышко дете“ (№ 82). Отъ многобройнитѣ смѣшения на *ъ* съ *ы* се види, че г. Качановски чрѣзъ буквата *ы* изображава тжпъ звукъ, който ние въ писменний си езикъ пишемъ съ *ж* или съ *ъ*. Но въ такъвъ случай намъ се види чудно, като срѣщаме *ы* на мѣсто *и* въ окончанията на думитѣ, особено въ глаголнитѣ окончания, на примѣръ, въ пѣсень № 4: кърсты,

153 керстышь; въ нѣколко Радомирски пѣсни: ойды, изведы, яны (яхни), роды и пр.[1]) Друга една непослѣдователность, която г. Качановски такожде е оставилъ безъ обяснение, срѣщаме въ замѣнитѣ на старий звукъ *ѫ*. На мѣстото на тоя звукъ въ кореннитѣ слогове ние тукъ намираме нѣкога *а*, нѣкога *ы*, нѣкога *у*; на примѣръ: въ нѣкои пѣсни, записани въ Берковско отъ едно и сѫщото лице, срѣщаме: патъ (пѫть), мажé (мѫжие), кыща (кѫща), гысти (гѫсти), буде (бѫде).

Въ края на сборника е приложенъ словарь. Както въ него, така и въ текста на пѣснитѣ срѣщатъ се думи, които не сѫ добрѣ разбрани и истълкувани. На тие погрѣшки ние нѣма да се запираме,[2]) защото не се съмнѣваме, че г-нъ Кача-

---

[1]) Въ Archiv'а се чете още: „До сега ние знаехме, че въ сѣверозападнитѣ говори на българския езикъ се особено прѣдпочита тъмния звукъ (ср. Период. списание, браилско издание, кн. XI—XII, стр. 176 забѣл. 2. Каквото е тамъ казано относно кратовския говоръ, ние го отнасяме възъ основа на прѣдлежащитѣ ни данни и къмъ пиротския и вранския говоръ) и че въ нѣкои думи звукътъ *и* се чува тъмно, приблизително като едно кратко изговорено *ы*, напр., думата един се изговоря едън (ср. сръб. један, слов. ed'n), ала и въ флексията се изговаря *и* като *ы*, т. е. като единъ силно-тъменъ звукъ, що досега никой не бѣ забѣлѣзълъ, па не е и вѣроятно. Затова още повече издателътъ бѣше длъженъ да обоснове или поне да обясни своето употрѣбение на *ы*“. (Стр. 115 и забѣл. 1).

[2]) Въ Archiv'а четемъ слѣднето: „Въ края на книгата се дава единъ словарь, съ който г. Качановски искалъ не само да облегчи за рускитѣ читатели четенето на пѣснитѣ, но сѫщо и да даде единъ опитъ за планирания отъ него български рѣчникъ. Ние намѣрихме както въ словаря, тъй и на извѣстни мѣста въ текста нѣкои недоразумѣния, които трѣба да се изправятъ. Напр. стр. 90, ст. 11 гласи: „Болеглава ме загуби“, тукъ въ „Болеглава“ погрѣшно сѫ съединени двѣ думи въ една: боле (старослав. болѣ) и глава, вѣроятно, трѣба и *ми* да гласи вмѣсто *ме*, тъй че, споредъ нашето схващание, цѣлиятъ стихъ гласи: „боле глава ми загуби“ (т. е. по-добрѣ е, щото ти да ми унищожишъ главата).—Стр. 115, ст. 33: „стори се орелъ Таликна“, прѣдполаганото собствено име „Таликна“ е погрѣшно поставено отъ съединит. частица *та* (и) и глаг. ликна (3. лич. един. аор. ликнѫ вм. литнѫ отъ гл. летѣти) и естествено трѣба да се изправи по тоя начинъ (ср. стр. 340: „та си литнаше презъ деветъ планине“, „та си литну какъ вѣтрокъ“, стр. 82: „да прилитамъ презъ Дунава“).—Стр. 120, ст. 47: „керезъ те да ги искарашь“ (п. т. ст. 63), тукъ г. Качановски направилъ отъ турската дума кересте (строителенъ материалъ) двѣ думи: керезъ и те и керезъ сравнява съ рус. черезъ (ср. въ словаря).—На стр. 299, ст. 86: „Да се сетимъ за младнѣтъ вака-тъ“, тукъ сѫ образувани отъ турската дума вакатъ (врѣме) двѣ думи: вака и тъ.—На стр. 377, ст. 99: „личь балича по стамбола града“ трѣба да се чете: „личба лича“ (= личатъ), ср. паралелни мѣста у Миладиновци: личба личитъ цара мират-бега . . . . личба личитъ низъ града стамбола (стр. 180) или п. т. 255: личба личила више гѫркина. Цѣлиятъ изразъ се срѣща и въ сръбския езикъ.—На стр. 489, ст. 30, 32, 34: „подъ китію сосъ черна мониста—подъ китію (сось) жълте желтице—подъ китію сосъ кара грошове“, изобщо подъ китію трѣба да се измѣни въ съвсѣмъ понятното подкити ю. — Формитѣ на мѣстоимението *ми*, *ти* (dativus ethicus) г. Качановски отдѣля съ прѣпинателенъ знакъ, между това обаче той свързва спомагателния глаголъ *е* (= есть) съ това мѣстоимение въ една съвсѣмъ безсмислена дума, като напр., стр. 444, ст. 40, 41:

новски и самъ ще ги забелѣжи и изправи, като се опознае добрѣ съ всичкитѣ тънкости на народний ни езикъ. А за такво запознаванье той вече има възможность. Намъ ни е драго, дѣто можемъ да извѣстимъ читательетѣ си, че русската Императорска „Академія Наукъ“ и русското министерство на народното просвѣщение сж вече дали г-ну Качановскому срѣдства за да направи второ пжтуванье по българскитѣ земли съ цѣль да събира още паметници отъ народната българска словесность и градиво за подробенъ български словарь. Доколкото знаемъ, младий русски славистъ скоро вече ще пристигне въ България, дѣто тоя пжть ще се помае по-вече отъ година врѣме.

Харьковъ, Декемврий 1882.

М. Дриновъ.

„пушки тіе вода насипало, ножи тіе кони заканило,“ тукъ, разбира се, трѣба да се пише „пушки ти е“, „ножи ти е“. — Най-сетнѣ любимиятъ въ българския, както и въ сърбския народенъ стихъ изразъ: тио (т. е. тихо) говори, по тио (= по-тихо) говори, г. Качановски съвсѣмъ погрѣшно разбралъ и безсмислено изразилъ: „ти оговори“ и „по ти оговори„ или „поти оговори“!

Сжщо въ словаря азъ забѣлѣзахъ погрѣшни обяснения, главно въ турскитѣ чужди думи, които минавамъ мимо, а само слѣднитѣ четири случая бихъ изправилъ:

а) Бечви на стр. 529 би трѣбало да означава, споредъ схващането на Качановски, бочки (бъчви), противъ което вече говори общиятъ смисълъ, думата се срѣща въ непосрѣдна свръзка съ гати (гачи, гащи, сръб. гаће):

Бечви-те ти се на страна (? по-скоро насрани)
Тати-те ти се посраны.

Думата бечви (въ формата бичвъ) въ свръзка съ гати (въ фор. гачь) ни се е срѣщала въ езика на молизскитѣ славяни, които се присмиватъ на съсѣдитѣ си, албанци: „ямье напри (= напрѣдъ) бичвъ, пакъ та гачь“. Думата е много отдавно извѣстна въ сърбо-хърватския езикъ (ср. Караджичъ п. д. бјечва), тя означава „чорапи“ (ital. calza, calzetta).

б) Думата „повершанта“, която въ словаря е прѣдадена съ причастието „возвращающійся“ ние разбираме като сжществ. ср. р. съ членъ: повершане-то (или повершань-та).

в) Думата „прачка“ (въ източ. България се изговаря пръчка или пърчка) означава не пучокъ, а клонъ, пъртъ, свързва се негли съ старослов. прѧтъ.

г) Думата „стъркъ“ означава, споредъ Качановски, аистъ, обаче примѣра, на който той се позива, за да подкрѣпи това значение, съвсѣмъ противорѣчи („три стърка босилекъ“, стр. 71) и не оставя никакво съмнѣние, че думата е идентична съ сръбската струк.

Било би излишне тукъ да изтъкваме, че всички тия възражения противъ отдѣлности не могатъ да намалятъ голѣмата заслуга на самото издание (стр. 115—117).

19. Три български грамоти въ единъ български отговоръ Професcору Миклошичу.*)

Прѣди двѣ години професcоръ Миклошичъ обнародва единъ особно любопитенъ за насъ трудъ подъ надсловъ:[1]) Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen (Wien 1883, стр. 48). Прочутий славистъ тукъ издирва, какви особни гласове, или звукове, има български езикъ, съ какви букви различни български писателье въ различни врѣмена сѫ писали тие гласове, па изказва и своето мнѣние за начина, по който би трѣбвало да се нареди новобългарското азбуке и т. п. Тия си издирвания професcоръ Миклошичъ е придружилъ съ едно *въведение,* въ което излага вкратцѣ своитѣ мисли за пореклото на църковно-словѣнския езикъ[2]). По поводъ на тоя новъ Миклошичовъ трудъ сега на́-скоро се е появила една българска брошура, която е написана отъ г-на Богорова и носи такъвъ надсловъ: „Отговоръ къмъ бывалица за гласнитѣ знакове въ Българскыа языкъ, списана отъ Д-ръ Ф. Миклошича“ (Віена 1885 стр. 16). Тукъ г-нь Богоровъ е обърнѫлъ внимание токо на *въведението,* което е прѣвелъ изцѣло по своя български езикъ[3]). Въ въведението си профес-

*) Изъ „Периодич. Списание на Българ. Книж. Друж. въ Срѣдецъ“ кн. XIII (1885), стр. 155—159.

[1]) Кратко извѣстие за тоя новъ Миклошичовъ трудъ заедно съ нѣколко кратки критически бѣлѣжки върхъ него биде обнародвано, ако се не лъжемъ, лани въ вѣстникъ „Марица“.

[2]) Тие си мисли г-нъ Миклошичъ е изложилъ по́-подробно въ своята книжка: Altslovenische Formenlehre in Paradigmen. Wien 1874.

[3]) За да видѫтъ читательетѣ, до колко е непригоденъ тоя прѣкаленъ български езикъ за такива учени работи и до колко е тъменъ, а по нѣйдѣ и неправиленъ прѣводътъ на г. Богорова, ние тукъ привождаме слѣднитѣ редове:

Изъ въведението на г. Миклошича:

Noch immer wird Bulgarien von manchen als die Wiege der slawischen Liturgie und die Sprache des bulgarischen Volkes in der Form, die ihr ohne irgend einen Beweis für das neunte Jahrhundert zugeschrieben wird, als die Grundlage der slawischen Kirchensprache angesehen...

... Was die sprachliche Seite der Frage anlangt, so meinen viele Konstantin und Method hätten die übersetzung der heiligen Bücher in Bulgarien mindenstens begonnen und berufen sich zum Beweise des bulgarischen Ursprungs der Kirchensprache...

Изъ прѣвода на г. Богорова:

Още и до сегись разсѫждатъ нѣкои, че България е гнѣздото за литѫргията славянска и за Българското народно нарѣчие въ образа, що тія му приписватъ безъ да има нейдѣсь нѣкой доказъ ради деветыа вѣкъ, както основникъ за церковно-славянскыа языкъ...

... А кога остане заради язычната страна, то мнозина мыслятъ, че пѣрвомъ Константинъ и Методий сѫ почнали прѣвожданьето церковнитѣ книги и то въ Българія, па иматъ доказъ българското изричанье у церковныа языкъ...

ссоръ Миклошичъ, между друго, увѣрява, че български езикъ 156
още въ 9-ий и въ 10-й вѣкъ е билъ токо речи такъвъ, какъвто го видимъ сега, та поради това старий църковенъ езикъ не билъ български и т. н. Това увѣряванье на г. Миклошича г. Богоровъ се е наелъ да обори съ отговора си. Безъ да се пуща въ нѣкакви подробни разглеждания на въпроса, онъ тукъ привожда три грамоти, или (както той се нарича) „искази", които по негово мнѣние сѫ доста да опровергнѫтъ Миклошичовото мнѣние и да покажѫтъ, че „новобългарскыа языкъ е започнѫлъ да ся образява подиръ турското дохажданье въ Европа" (стр. 1). Обнародванитѣ въ отговора на г. Богорова грамоти заслужватъ да се позапремъ на тѣхъ. Първата отъ тие грамоти г. Богоровъ титулува така: „Исказъ отъ царь Іоанна Калимана Асѣна, Самодьржецъ Себългарски и Грьцки, даденъ за Аѳонскыа Зографски монастырь, 2 февруарія 1192 година".

Г-нъ Богоровъ не казва, отъ гдѣ е взелъ тая грамота, но тя отколѣ е позната, защото е обнародвана още на 1845 г. отъ Априлова.[1]) Кратки извѣстия за нея сѫ обнародвали и русскитѣ пѫтници В. Григоровичъ,[2]) Порфирий Успенский (сега епископъ),[3]) таче и Іосифъ Миллеръ.[4]) Но освѣнъ това, около 1860 година русский археологъ Севастьяновъ е извадилъ отъ нейния оригиналъ, който се намѣрва въ Зографския мънастирь, нѣколко фотографически копии, които сега се намѣрватъ въ Петербургъ и въ Москва.[5]) Вѣренъ прѣписъ отъ една такъва копия се намѣрва у мене, та споредъ него азъ могѫ да кажѫ, че г. Богоровъ е издалъ тоя паметникъ съ доста много погрѣшки, за една отъ които трѣбва да се спомене тука. Тя се касае до годината, която е написана въ паметника и която споредъ моя прѣписъ трѣбва да се чете не 6700 (= 1192), а 6750 (= 1242). Не ще бѫде излишно, ако припомнимъ, че на 1192 въ България владаше Калоіоаннъ, а не Іоаннъ Калиманъ, за когото се знае, че е царувалъ

[1]) Априловъ, Болгарскія грамоты. Одесса 1845 г., стр. 31—35.

[2]) Глед. въ неговия „Очеркъ путешествія по Европейской Турціи", изд. 2-ое, стр. 61.

[3]) Въ Журналѣ министерства народнаго просвѣщенія за 1848 г. томъ 58, стр. 180.

[4]) *Миклошичъ*, Slawische Bibliothek. I, 154.

[5]) *Флоринскій:* „Аѳонскіе акты и фотографическіе снимки съ нихъ въ собраніяхъ П. И. Севастьянова" Спб. 1880, стр. 34.

отъ 1241 до 1246 година.[1]) Тоя паметникъ е любопитенъ
отъ нѣкои страни, но г-нъ Богоровъ много злѣ е сторилъ,
дѣто се е взелъ съ него да оборва мнѣнието на г-на Мик-
157 шича. Въ това, мислимъ, лесно ще се увѣрѫтъ читателитѣ
ни, ако прочетѫтъ Калимановата грамота. Въ нея, напримѣръ,
се говори: .... „и дадох имь въ Серь градь метохь .... у
Калоѭанова чаршіа 18 дуганы, Калоѭанъ да настои, що при-
ходить от дуганыите да приноси у монастиръ, — и дадохь
имь на Дунавь, на грьло, ловище, идѣже се ловѣть моруны,
и на Никополи скѭле, іаковова махала, и ѳеодорова махала,
и Петрь логофать махала и ту 8 дуганы дах им; Петрь ло-
гофеть найстойник що приходи от дуганы, от скѭле и от
ловища да приносит у манастирь . . . . . И повѣх
(sic) азь оградити место іоанова Селимова рака на краи море
на кладѣнець ...., и от тува над лозїе Филипо на врьх на
брьдо ...., и от тува горѣ на големи путь, и на въсточна
страна над путь горѣ камень ...., и от тува на путь чрѣша
Мосиева, та на Іоань Камара и от Іоань Камара по путь
та на стари стльпь, спреч пиргос, и назадь мало на стрьмно
масто, и ту вула оставиха .... И от здѣ низ долчина на
голама река та на водѣница“ [2]) и пр.

Тия примѣри сѫ доста да увѣрѫтъ всѣкого, че Кали-
мановата грамота е писана съ такъвъ езикъ, който, токо речи,
съвсѣмъ прилича на сегашния ни народенъ езикъ. И ако да
бѣше истина, че тая грамота е писана въ 1192, или въ
1242 год., то тя щѣше да бѫде едно най-силно подтвър-
ждение на Миклошичовитѣ мисли, които г. Богоровъ оборва
съ нея. Нека ни прости достопоченний *упѫтвачь* на Бълга-
рския езикъ, ако му кажемъ съ българската пословица, че
онъ тука се е взелъ ужъ *да пише вежди, а вади очи.* —
Нѣма съмнѣние, че Калимановата грамота е лъжовна, че тя
е съчинена на турско врѣме. Въ нея се намѣрватъ твърдѣ

---

[1]) Трѣбва да кажѫ, че така невѣрно, както въ изданието на г-на Богорова, е напечатана тая година и въ извѣстията на Григоровича, на Порфирия Успенскаго и на Иостфа Миллера. Професоръ Флоринский въ горѣреченото си съчинение забѣлѣжва, че въ една отъ Севастиановскитѣ копии, която онъ е видвалъ, стои година 6758 (= 1250).

[2]) Тие примѣри ние привождаме по нашия прѣписъ отъ Калимановата грамота; въ г-нъ Богоровото издание тѣ сѫ напечатани съ нѣколко погрѣшки, отъ които по-голѣмитѣ сѫ: намѣсто — *8 дуганы*, тамъ е напечатано — *15 дуганы*, намѣсто — „повѣх азь оградити“, напечатано е: „посѣхь азь оградить“; на мѣсто — *стльпь — стьлпь*.

явни за това доказателства, отъ които доста ще бѫде да наведемъ слѣднитѣ.

1) Въ тая грамота, писана ужъ въ врѣмето на Калимана, се казва, че Охридский архиепископъ Макарий билъ назначенъ да бѫде настойникъ на Зографския имотъ въ Охрида. А познато е, че архиепископъ Макарий е светителствовалъ около 50—60 годинъ слѣдъ смъртьта на Калимана[1]).

2) Въ тая грамота се срѣщатъ турски думи — *чаршия, дуганы, махала, пазаръ* (говѣжды пазаръ, мадни пазаръ) — които подъ никой начинъ не сѫ могли да се вмъкнѫтъ и загнѣздѭтъ въ езика ни по-рано отъ 15-й вѣкъ.

Ние мислимъ, че Калимановата грамота е измайсторена, и то не много искусно, около половината на 16-й вѣкъ: измайсторяванъето ѝ, може би, е било прѣдизвикано отъ мѣркитѣ, които турското правителство бѣше взело по онова врѣме спрямо мънастирскитѣ имоти[2]).

Втората отъ обнародванитѣ въ отговора на г. Богорова 158
грамоти е титулована така: „Исказъ отъ царь Іоанна Александра, Самодържецъ Себългарски и Грьцки, даденъ въ Сергѣвци, село близо при Търново въ Българія прѣзъ 6856 година (1340)“.

Като прочетохме това заглавие, помислихме си, че тука г. Богоровъ е обнародвалъ нѣкаква нова, непозната до сега грамота: но като се повзрѣхме въ работата, лесно се увѣрихме, че не било така. И тоя паметникъ отколѣ е познатъ, таче е и обнародванъ два пѫти. Първъ пѫть той е издаденъ на 1873 въ второто издание на Шафариковитѣ южнословѣнски паметници[3]). Изданието му тука е направено по единъ Григоровичовъ прѣписъ отъ оригинала, който се намѣрва въ Хилендарския мънастирь. Втори пѫть тоя паметникъ е напечаталъ покойний руски академикъ Срезневский по една фотографическа копия, извадена отъ горѣспоменѫтия руски археологъ Севастьановъ[4]). Тия двѣ издания не оставятъ никакво

[1]) *Голубинскій:* „Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей Болгарской, Сербской“ и пр. стр. 127.

[2]) Глед. наший членъ въ Период. Списание на Българск. Кн. Др. Срѣдецъ, кн. VII, стр. 10. [вж. Съчинения, I, стр. 530—531]. Сравн. и бѣлѣжката на г-на Иречка въ сѫщата книжка, стр. 119.

[3]) Památky dřevn. písemnictví jihoslov. v Praze 1873. Okazky ob. písemn. 96—99.

[4]) „Записки Императорской Академіи Наукъ“ томъ 34, кн. II, прилож. № 4, стр. 31—34.

съмнѣние, че грамотата, за която ни е тукъ рѣчьта, е съставена на 1 декемврия 1347 или 1348, а не на 1340 година, както казва г-нъ Богоровъ. Освѣнъ това, въ изданието на г-на Богорова е казано, че тая грамота е *дадена въ Серѣвци*, а въ Шафариковото издание, на мѣсто *Серѣвци*, четемъ — *в' Сербеници*, а пакъ въ изданието на Срезневскаго е написано — *в' Орѣевици*. Кое отъ тия три названия трѣбва да се смятря за право, това мжчно може да се развѣщѣе, особно като г. Богоровъ и тукъ не се е погрижилъ да ни каже, по какъвъ прѣписъ той е напечаталъ тоя документъ. Види се, че неговий прѣписъ въ нѣкои мѣста е по-добъръ отъ копиитѣ, които сѫ имали въ рѫцѣтѣ си Шафарикъ и Срезневски: въ Шафариковия прѣписъ не вѣрно е написано, че грамотата, за която ни е тукъ рѣчьта, е отъ Иоанна Асѣня, па, освѣнъ това, въ тоя прѣписъ сѫ пропуснжти на едно мѣсто два-три реда; въ изданието на Срезневскаго такожде има пропуснжти петь-шесть думи, които не сѫ били извадени ясно въ фотографическата Севастьановска копия; такъви пропущания ние не намѣрваме въ г. Богоровото издание, въ което отъ къмъ тая страна паметникътъ е издаденъ добрѣ. Но, за жалость, ние тукъ срѣщаме нѣколко думи, които сѫ напечатани погрѣшно, па срѣщаме и твърдѣ важни правописни погрѣшки, именно: ѩ, на мѣсто ѭ; и, на мѣсто ѣ; ѫ, на мѣсто ъ и т. п. Такъви правописни погрѣшки, които г. Богоровъ, види се, има за дребни работи, сѫ много зловрѣдни за главната цѣль, за която онъ се е потрудилъ да напечата тая грамота.

На третята си грамота г-нъ Богоровъ е далъ такъвозаглавие: „Исказъ отъ царь Іоанна Шишмана, Самодържецъ Себългарски и Грьцки, даденъ за Рылскыа монастырь. 21 септемврія, 1379 год.“.

Това е добрѣ познатата Шишманова грамота, която е издавана вече петь-шесть пжти. Между тия издания има двѣ, особно добрѣ направени: то сѫ изданията, които намѣрваме въ горѣспоменжтитѣ трудове на Шафарика и Срезневскаго.
159 Г-нъ Богоровъ е напечаталъ тая грамота съ голѣми правописни погрѣшки, каквито се срѣщатъ, токо речи, въ всѣки редъ.

Излишно е да казваме, че съ напечатваньето на тия грамоти, които отдавна трѣбва да сѫ познати и професору

Миклошичу, г. Богоровъ никакъ не е постигнѫлъ главната цѣль на своя „отговоръ къмъ бывалица за гласнытѣ знакове“ и пр.

При всичко това, ние сме много благодарни г-ну Богорову за напечатваньето на една отъ рѣченитѣ грамоти, именно на Иоаннъ-Александровата грамота отъ 1347 г. Макаръ тя и да е печатана вече два пѫти, но, както казахме по-горѣ, печатана е съ пропущания на нѣколко думи, които изданието на г-на Богорова допълня. Освѣнъ това, прѣднитѣ издания на тая грамота на́-да ли се намѣрватъ нѣйдѣ въ България, та по насъ тя е твърдѣ малко позната, макаръ че е много любопитна: въ нея се намѣрва драгоцѣненъ материалъ за историята на държавнитѣ и обществени наредби и изобщо за вънрѣшния животъ на България прѣзъ 14-й вѣкъ. Мислимъ, че не ще да сторимъ злѣ, ако исправимъ тукъ по-голѣмитѣ грѣшки въ г-нъ Богоровото издание на тоя важенъ паметникъ.

Редъ:	*Напечатано е:*	*Трѣбва да се чате така:*
1	похално	похвално
10	тѣмжи	тѣмъ же
34	и конорѫзъ	и конорѣзъ
46	а потхаторе	аподохаторе
46	крагѵѣре ипесъѣщи . . .	крагѵѣре и песъѣщи
48	ни носи поставити насилѫ .	ни ноги поставити на силѫ
	всиіа села	в сиіа села
52	ни имъ конъ енгаре псати .	ни имъ конъ енгарепсати
58	ѵиноградъ вдрачовѣ . . .	виноград в Драчовѣ

На много мѣста г. Богоровъ е съединилъ по двѣ думи една; такъви погрѣшки ние тукъ не привождаме, защото читательтъ и самъ може да ги забѣлѣжи и разбере. Не привождаме и правописнитѣ грѣшки, защото тѣ не врѣдѫтъ смисъла на грамотата.

Харьковъ, 11 мартъ 1885 г.

М. Дриновъ.

20. По поводу замѣчаній г. Сретьковича на мою статью о говорѣ и обычаяхъ Дебрянъ.*)

(см. Извѣстія Слав. Благотв. Общества, за 1887, № 9, стр. 440—449).

Русскихъ ученыхъ, доказывавшихъ до г. Ястребова, что македонскіе Славяне принадлежатъ къ болгарскому племени, г. Сретьковичъ называетъ „добродушными и честными славистами, писавшими по порученію (кого?) или по слухамъ или на основаніи показаній кое-какихъ пропагандистовъ и турецкихъ чиновниковъ“ (стр. 443). Но въ моей статьѣ ясно сказано, что Григоровичъ, Гильфердингъ и имъ подобные ученые въ этомъ дѣлѣ шли по стопамъ сербскаго дѣятеля Вука Караджича, который еще въ 1822 г. доказывалъ, что славянское населеніе какъ восточной, такъ и западной Македоніи принадлежитъ къ болгарскому племени. Мой оппонентъ „не сомнѣвается въ Караджичѣ“, но онъ умалчиваетъ о томъ, что Караджичъ признавалъ несомнѣнно болгарскимъ Мосхопольскій памятникъ, содержащій въ себѣ прекрасные образцы западномакедонскаго подрѣчія, къ которому относится и дебрскій говоръ

Касаясь моего обзора работъ по этнографіи и языку Дебрянъ, г. Сретьковичъ замѣчаетъ, что мною тутъ съ злымъ умысломъ не упомянуто объ Аннѣ Комнинѣ, Григорѣ и императорѣ Кантакузинѣ. Но къ чему тутъ злой умыслъ? Я отлично знаю, что Анна Комнина называетъ македонскихъ Славянъ Болгарами, а не Сербами. Знаю также, что Григора и І. Кантакузинъ, говоря о Сербахъ въ Македоніи въ 14-мъ вѣкѣ, прямо указываютъ на то, что эти Сербы, такъ сказать, гостями въ этой странѣ, а не принадлежали къ ея населенію. Почему-бы я сталъ съ злымъ умысломъ умалчивать о такихъ писателяхъ, свидѣтельства которыхъ подтверждаютъ защищаемое мною мнѣніе „честныхъ славистовъ“ и Вука Караджича о народности славянскаго населенія нынѣшней Македоніи? По моему разумѣнію, имена А. Комнины, Григоры и Кантакузина были-бы совершенно неумѣстными въ обзорѣ новѣйшей литературы по этнографіи и языку Дебрянъ[1]). Вотъ почему я и

*) Изъ „Извѣстія С. Петербурскаго Славянскаго Благотворительнаго Общества“ годъ IV, 1887 г. (№ 11 и 12), стр. 553—557.

[1]) Вслѣдствіе этого я не упоминалъ и о книгѣ Тетовскаго Болгарина Кирилла Пейчиновича, изданной въ 1816 г. — Г. С-чъ совершенно некстати попрекнулъ меня незнаніемъ ея, ибо я когда-то писалъ о ней. Приводимыя имъ

не касался въ этомъ обзорѣ не только названныхъ трехъ, но и многихъ другихъ средневѣковыхъ историковъ, у которыхъ имѣются и болѣе важныя обстоятельства въ пользу защищаемаго много мнѣнія.

Общеизвѣстные болгарскіе сборники, на которые я ссылался въ своей статьѣ, мой оппонентъ объявляетъ сборниками сербскихъ пѣсенъ и обычаевъ, намѣренно искаженныхъ Караведовымъ, Чолаковымъ и Миладиновыми. Фальсификаторство Каравелова отъ доказываетъ такимъ образомъ: въ сборникѣ Верковича[1]) есть пѣсня о воеводѣ Милошѣ; Каравеловъ взялъ ее, „выдумалъ никогда не существовавшаго Мануша, замѣтилъ имъ Милоша“ и пр. Это выходитъ довольно гладко, да бѣда въ томъ, что въ русской литературѣ еще съ 1855 г. извѣстно, что Болгаре воспѣваютъ не только Милуша, но и Мануша, котораго, значитъ, не было никакой надобности выдумывать Каравелову (см. Сборникъ проф. Безсонова, I, 108 и пр.). Относительно поддѣлокъ Чолакова г. Сретьковичъ ограничился лишь замѣчаніемъ, что Чолаковъ „согрѣшилъ передъ Богомъ, записавъ слово р ъ к а“ въ одной пѣснѣ изъ Панагюрища, гдѣ будто-бы „нѣтъ слова р ъ к а, а есть слово р о к а или р а к а. Замѣтьте, читатель, что Чолаковъ родился и живетъ въ Панагюрищѣ и что р о к а и р а к а такія-же болгарскія и совершенно чуждыя сербскому языку формы, какъ и р ъ к а. Фальсификаторство Миладиновыхъ мой оппонентъ изобличаетъ рѣшительнымъ заявленіемъ, что въ ихъ сборникѣ нѣтъ ни одной такой пѣсни, какія представилъ теперь г. Ястребовъ (стр. 447). Смѣю надѣяться, что это столь рѣшительное заявленіе будетъ по достоинству оцѣнено благосклонными читателями моей статьи, въ которой довольно наглядно, кажется, доказано, что почти

выписки изъ этой книги оказываются не совсѣмъ согласными съ имѣющимся у меня подлинникомъ, но и въ этомъ видѣ онѣ нисколько не опровергаютъ того, что я говорилъ о нѣбныхъ *а* и *т* и что моему оппоненту угодно было понять по-своему.

[1]) „Народне песме Македонски Бугара“. Эти пѣсни г. Сретьковичъ объявляетъ сербскими пѣснями, невѣрно названными Верковичемъ (Сербомъ) болгарскими (и такъ говоритъ человѣкъ, который тутъ-же заявляетъ, что озаглавленныя такъ Верковичемъ пѣсни изданы почтеннымъ сербскимъ ученымъ обществомъ!). Въ доказательство того, что эти пѣсни Верковича — сербскія г. С-чъ приводитъ одно изъ нихъ и спрашиваетъ: „Какой это языкъ, г-нъ Дриновъ?“ Здѣсь мнѣ ничего не остается дѣлать, какъ обратиться къ читателямъ, сколько нибудъ знакомымъ съ дѣломъ, и покорнѣйше просить ихъ, свѣривъ приведенную моимъ оппонентомъ пѣсню съ ея подлинникомъ въ сборникѣ Верковича (на стр. 300), дать отвѣтъ на этотъ, хотя и нетрудный, но нѣсколько щекотливый для меня вопросъ.

всѣ дебрскія пѣсни г. Ястребова, признанныя въ извѣстныхъ рецензіяхъ особенно любопытными, имѣются и въ сборникѣ Миладиновыхъ, да при томъ въ болѣе исправномъ видѣ. О Миладиновыхъ (уроженцахъ западной Македоніи) г. Сретковичъ утверждаетъ еще, что они были Сербами, но какіе-то „бо́льшіе ихъ невѣжды въ Австріи убѣдили ихъ, что они Болгаре“ (стр. 443). Говоря такія вещи объ этихъ мученикахъ, мой оппонентъ не знаетъ, видно, что Константинъ Миладиновъ до поѣздки своей въ Австрію учился въ Московскомъ университетѣ и принималъ тогда самое дѣятельное участіе въ основаніи болгарскаго журнала „Братскій трдъ“, въ которомъ сотрудничалъ и его братъ Димитрій.

Мое незнакомство съ языкомъ Старой Сербіи г. Сретковичъ изобличаетъ указаніемъ на то, что я не знаю, какъ говорятъ въ городкѣ Панагюрищѣ, который онъ считаетъ такимъ чистымъ сербскимъ уголкомъ, „гдѣ о болгарщинѣ всего менѣе можно говорить“ (стр. 448). Тутъ мой обличитель и не подозрѣвалъ, конечно, того, что я родился и выросъ въ городкѣ Панагюрищѣ, о говорѣ котораго и писалъ кое-что.[1])

Мое упоминаніе о православныхъ Албанцахъ вызвало со стороны моего оппонента два восклицательныхъ знака и поправку въ скобкахъ, что это тоже Сербы.

Мои мнѣнія и доводы искажены до неузнаваемости въ разсматриваемыхъ „замѣчаніяхъ“. Авторъ послѣднихъ не поцеремонился даже и съ основнымъ положеніемъ моей статьи, утверждая, что я тутъ и не осмѣлился будто-бы назвать Дебрянъ Болгарами, а доказываю, что они составляютъ какую-то особую славянскую народность (стр. 446). При этомъ съ такою-же смѣлостію онъ увѣряетъ, что я въ своей книжкѣ о „заселеніи Балканскаго полуострова славянами“ доказывалъ будто-бы тоже самое и относительно Травунянъ, Зетянъ и т. д.

Останавливаться долѣе на возраженіяхъ г. Сретковича противъ моихъ мнѣній и доводовъ считаю невозможнымъ да и безполезнымъ. Но я не въ правѣ оставлять безъ объясненій слѣдующія его сообщенія.

По поводу высказаннаго мною недовѣрія къ утвержденіямъ г. Ястребова о томъ, что греческіе владыки и какіе-то бол-

[1]) Другое доказательство моего незнакомства съ языкомъ „Старой Сербіи“ г. С-чъ усмотрѣлъ въ моихъ замѣткахъ о ринезмѣ въ дебрскомъ говорѣ, не зная, повидимому, что я нѣсколько причастенъ къ выясненію вопроса о существованіи ринезма въ языкѣ такъ называемой имъ Старой Сербіи (ст. 444).

гарскіе агенты преслѣдуютъ такъ называемый „праздникъ славы“, по политическимъ мотивамъ, видя въ немъ исключительно сербскій обычай,[1]) г. Сретьковичъ, упрекнувъ меня въ недобросовѣстности, утверждаетъ, что „изъ неуваженія къ истинѣ“ я тутъ не хотѣлъ обратить вниманіе „на сотни фактовъ разрушенія (болгарскими агентами) сербскихъ памятниковъ и уничтоженіе сербскихъ обычаевъ“. Изъ этой массы фактовъ онъ выбралъ самые разительные, которые и привелъ въ своихъ „замѣчаніяхъ“. Я остановлюсь прежде всего на томъ изъ нихъ, которому г-нъ Сретьковичъ придастъ особенную важность. „Монахи Рыльскаго монастыря, — говоритъ онъ, — напечатали службу и житіе св. Іоанна Рыльскаго въ Бѣлградѣ и въ этой книгѣ разсказали, кто основалъ Рыльскій монастырь, который въ самое послѣдние время болгарскіе пропагандисты разрушили тѣсноты ради; поэтому ввозъ названной книги тогдашній Нишскій муавинъ Цанковъ запретилъ и у монаховъ пропалъ великій трудъ и издержки“. Такими словами изложенъ моимъ оппонентомъ фактъ, долженствующій, по его разсчетамъ, привести въ ужасъ „весь православный славянскій міръ“. Я очень счастливъ, что имѣю возможность успокоить весь этотъ славянскій міръ нѣсколькими простыми заявленіями, справедливость которыхъ, не сомнѣваюсь, подтвердятъ многіе русскіе люди, бывавшіе „въ самое послѣднее время“ въ Рыльскомъ монастырѣ. Прежде всего позволю себѣ заявить, что никакіе пропагандисты никогда не разрушали Рыльской обители, что обитель сія продолжаетъ красоваться на своемъ старомъ мѣстѣ, составляя драгоцѣннѣйшую святыню, гордость и славу православнаго болгарскаго народа, поражая своимъ видомъ и иностранныхъ туристовъ, находящихъ, что во всей сѣверной половинѣ Балканскаго полуострова нѣтъ другой столь большой постройки. Къ этому считаю нужнымъ прибавить, что въ оградѣ Рыльскаго монастыря возлѣ большой церкви, основанной въ 1834 г., возвышается старый пигръ (башня), на которомъ красуется прекрасно сохранившаяся и издали видная

[1]) Что праздникъ „слава“ не исключительно сербскій обычай, на этомъ я также стою и буду стоять твердо, пока не будетъ мнѣ доказано научнымъ образомъ, что сообщеніе Караджича о существованіи славы у Болгаръ невѣрно и что приведенныя мною русскія и болгарскія указанія на этотъ обычай, не относятся къ нему. Страстныя выходки, которыми г. Сретьковичъ защищаетъ свои взгляды на „славу“, какъ на самую характеристичную черту племени, не заключаютъ въ себѣ, конечно, ничего доказательнаго.

древняя надпись, гласящая, что пиргъ сей построенъ въ царствованіе Стефана Душана на средства протосеваста Хреля. (Этого то протосеваста Хреля г. Сретьковичъ считаетъ основателемъ Рыльскаго монастыря, упуская изъ виду, что исторія знаменитой болгарской обители начинается еще съ 10-го вѣка, за четыре почти столѣтія до царствованія Душана). Далѣе я могу заявить еще, что не пропала и книга рыльскихъ монаховъ, уничтоженная, по утвержденію моего оппонента, г. Цанковымъ. Эту книгу, на которой въ болгарскихъ церквахъ совершается служба св. отцу и покровителю Болгаріи, мнѣ неоднократно приходилось читать, но я не встрѣчалъ въ ней никакого даже намека на какія-нибудь разрушительныя дѣйствія въ Рыльскомъ монастырѣ со стороны какой нибудъ болгарской пропаганды. Въ предисловіи этой книги, составленной извѣстнымъ іеромонахомъ Неофитомъ, говорится, что въ 1833 г. рыльское братство, озабочиваясь возобновленіемъ монастырскихъ зданій, истребленныхъ тогда большимъ пожаромъ, рѣшило одновременно приступить и къ постройкѣ новаго большаго храма, въ которомъ давно ощущалась настоятельная необходимость. Крутая и сжатая мѣстность не дозволяла однако постройки задуманнаго храма безъ снесенія старой небольшой церкви, построенной тѣмъ же самымъ Хрелемъ, которымъ былъ воздвигнутъ, существующій и донынѣ, вышеназванный пиргъ съ надписью о Душанѣ и пр. Послѣ долгихъ колебаній рыльское братство, наконецъ, скрѣпя сердце, рѣшило снести эту старую церковь, что̀ и было исполнено въ 1834 г. при закладкѣ новаго большаго храма. Повидимому въ этомъ дѣлѣ,[1]) происходившемъ около шестидесяти лѣтъ тому назадъ, когда о какой-нибудь болгарской пропагандѣ не могло быть и рѣчи, г-ну Сретьковичу угодно было усмотрѣть „разрушеніе Рыльскаго монастыря болгарскими пропагандистами въ самое послѣднее време“!

---

[1]) Оно изложено гораздо подробнѣе въ другомъ сочиненіи Неофита, написанномъ въ 1868 г. и изданномъ въ 1879 г. въ Софіи: „Описаніе болгарскаго священнаго монастыря Рыльскаго“. Тутъ на стр. 24 представлено описаніе этой старой церкви, и на стр. 48—49 очень обстоятельно изложены причины, заставившія рыльскихъ братьевъ подумать въ 1834 г. о построеніи новаго большаго храма и рѣшиться при этомъ, со слезами на глазахъ, на снесеніе стараго. „Жалко е воистину много, замѣчаетъ между прочимъ Неофитъ, защо се лиши монастыротъ тая драгоцѣнна древность, антика! Но не бѣше възможно отнюдь, ако се не развалеше, защото иначе щеше да се повреди всичката съразмѣрность и на новата церква и на новообновленнынтъ монастырь“ (стр. 24).

Перехожу къ другому факту, которымъ мой оппенентъ доказываетъ, что болгарскіе владыки дѣйствительно преслѣдуютъ праздникъ „слава“ по политическимъ соображеніямъ, видя будто бы въ немъ исключительно сербскій обычай. Во избѣжаніе всякаго недоразумѣнія я изложу и этотъ фактъ словами г. Сретьковича. „Въ то время, говоритъ онъ, когда Сербы занимали Брезникъ и Брезничкую нахію (въ 1878 г.), я былъ на окружномъ собраніи въ Брезникѣ.... Тогда пришли ко мнѣ съ жалобой крестьяне изъ села Богдани и сказали: Господинъ, нашъ дѣдъ-владыка требуетъ съ каждаго одра по шести грошей (около 40 копѣекъ. Тутъ идетъ рѣчь объ извѣстномъ церковномъ сборѣ, который во время турецкаго ига былъ единственнымъ источникомъ содержанія высшаго болгарскаго духовенства). Мы готовы дать ему, но просили его благословить нашу слава, а онъ проклинаетъ нашу славу и не хочетъ ее благословлять. Что ты на это скажешь“? На этотъ вопросъ крестьянъ г. Сретьковичъ отвѣтилъ такъ: „если онъ (владыка) не хочетъ благословлять вашей славы, то вы не давайте ему съ одра“. Крестьяне послушались, „не стали платить вѣнчило, а славу славили“.

Въ архивахъ русскаго гражданскаго управленія въ Болгаріи имѣются документы, нѣсколько иначе излагающіе дѣло, о которомъ говорится въ приведенныхъ тутъ воспоминаніяхъ г. Сретьковича. Но я считаю излишнимъ останавливаться на критической провѣркѣ сообщаемаго въ этихъ воспоминаніяхъ факта. Замѣчу только, что тутъ дѣло идетъ объ извѣстномъ софійскомъ митрополитѣ Мелетіи, воспитанникѣ С.-Петербургской духовной академіи, сосланномъ года четыре тому назадъ нѣкоторыми изъ нынѣшнихъ правителей болгарскаго княжества. Въ епархіи этого болгарскаго митрополита находился г. Сретьковичъ, въ 1878 г., когда присутствовалъ на окружномъ собраніи, въ Брезникѣ, и тамъ говорилъ крестьянамъ не исполнять приказаній своего архіерея. Спрашивается, изъ чего онъ заключилъ, что митрополитъ Мелетій, по политическимъ соображеніямъ, непремѣнно не хотѣлъ благословлять праздника „славы“? Вѣдь сами крестьяне не объясняли такимъ образомъ этого поступка владыки? Не естественнѣе ли было предположить, что преосвященный Мелетій думалъ объ исполненіи своихъ архипастырскихъ обязанностей, запрещая обычай, который не признанъ православною церковью и противъ котораго

ратовало, напримѣръ, и древнерусское духовенство? Объяснять политическими мотивами этотъ поступокъ Софійскаго митрополита тѣмъ неосновательнѣе, что преосвященный Мелетій, жившій въ разныхъ частяхъ Болгаріи, несомнѣнно зналъ, что праздникъ „слава“ (служба) очень распространенъ среди болгарскаго крестьянства, тогда какъ о существованіи такого же обычая и у Сербовъ онъ могъ и ничего не знать. Еще менѣе онъ могъ знать о своеобразныхъ воззрѣніяхъ г. г. Сретьковича и Милоевича на народные обычаи вообще и въ частности на „праздникъ славы“. Послѣ этихъ разъясненій дѣла, о которомъ говорится въ занимающихъ насъ здѣсь воспоминаніяхъ моего оппонента, я представляю читателямъ самимъ рѣшить, кто въ этомъ дѣлѣ занимался пропагандою: Софійскій ли митрополитъ, который не хотѣлъ благословлять обычая, не признаннаго церковью, и требовалъ при этомъ уплаты установленнаго закономъ церковнаго сбора, или г. Сретьковичъ, говорившій крестьянамъ Софійской епархіи не исполнять законныхъ приказаній своего архіерея и (по собственному его признанію) успѣвшій убѣдить ихъ въ этомъ?

Таковы факты, которыми г. Сретьковичъ доказываетъ недобросовѣстность моего довѣрія къ извѣстнымъ сообщеніямъ г. Ястребова! Я счелъ нужнымъ подробнѣе остановиться на нихъ, между прочимъ, и потому, что они насъ вводятъ въ самую, такъ сказать, лабораторію небылицъ, которыми извѣстные дѣятели разжигаютъ взаимную ненависть между двумя родственными и сосѣдними народцами къ великому утѣшенію ихъ общихъ враговъ и эксплуататоровъ.

Да позволено будетъ остановиться и на лично меня касающемся разсказѣ г. Сретьковича о томъ, „какъ Груичевичъ изъ Охриды пріѣзжалъ къ г. Дринову въ Софію съ учителемъ охридскимъ“. Въ этомъ разсказѣ, которымъ мой оппонентъ счелъ нужнымъ предпослать своимъ возраженіямъ на мою статью о Дебрскомъ говорѣ, говорится, что когда охридскій учитель, входя въ мое жилище, привѣтствовалъ меня словами: „добро ютро“, я, усмотрѣвъ въ этомъ привѣтствіи сербизмъ, разгнѣвался и сказалъ: „неужели и ты посербился“? Вслѣдствіе этого моего гнѣва, учитель „уѣхалъ навсегда изъ Софіи, говоря повсюду и всѣмъ, что Дриновъ назвалъ его сербомъ“. Далѣе разсказывается, что „самъ Груичевичъ (тоже какъ бы вслѣдствіе моего гнѣва), проѣхавъ по Болгаріи съ одного каря до дру-

гого. убѣдился, что ни онъ не понималъ болгаръ, ни они его не понимали; благодаря этому онъ насидѣлся въ болгарской тюрьмѣ и теперь сталъ ревностнѣйшимъ борцомъ за свою народность въ Македоніи и покорнымъ подданнымъ султана". — Къ счастію, вся эта трагикомедія такого рода, что говорить о ней слишкомъ много не приходится. Достаточно сказать, что привѣтствіе „добро ютро", на которомъ она построена, не исключительно сербское, но и болгарское. Видѣть въ немъ сербизмъ и приходить отъ него въ такую ярость, я не имѣлъ ни малѣйшаго повода.

Харьковъ, 1887, Октябрь.

М. Дриновъ.

21. Нѣсколько поправокъ къ этнографическому очерку г. Драганова.*)

(см. Извѣстія Славянск. Благотвор. Общества 1888 г., № 1 и 2, стр. 31—36, 89—98).

Откладывая болѣе подробное разсмотрѣніе этнографическаго очерка г. Драганова до обнародованія и остальной его половины, я теперь остановлюсь лишь на нѣкоторыхъ изъ неточностей, замѣченныхъ мною въ напечатанной уже его части. Неточности эти такого свойства, что откладывать ихъ устраненіе на неопредѣленное время не совсѣмъ удобно. Авторъ этого очерка ссылается кое гдѣ на нѣкоторыя мои мнѣнія и замѣтки, но всякій разъ, почти, передаетъ ихъ не въ надлежащемъ видѣ. Между этими извращеніями моихъ словъ есть вещи невинныя, иногда и забавныя, каково, напримѣръ, указаніе на то, что мой отвѣтъ г-ну Сретьковичу написанъ подъ вліяніемъ какой-то великой идеи, по которой отъ русской Бессарабіи и до Адріатики „ничего, кромѣ Болгаръ и единаго болгарскаго народа нѣтъ, не можетъ и не должно быть" (Извѣстія № 2, стр. 92). Но встрѣчаются тутъ и болѣе серьезныя вещи, — на нихъ-то я только и остановлюсь здѣсь.

На стр. 33-й январьской книги „Извѣстій" г. Драгановъ замѣчаетъ: „проф. Дриновъ, ссылаясь на такой историческій

*) Изъ „Извѣстія С.-Петербургскаго Славянскаго Благотворительнаго Общества, годъ V, 1888, № 6—7, стр. 310—312.

авторитетъ, какъ царственникъ Паисія Самоковскаго (?), почему-то говоритъ, что будто краль Вукашинъ и его королевичъ Марко . . . . были Болгаре, а не Сербы". За таковыя якобы мои гаданія г. Драгановъ производитъ меня въ фантазеры. Такихъ „гаданій", однако, я никогда и нигдѣ не дѣлалъ. Въ той статьѣ, на которую тутъ ссылается г. Драгановъ, я останавливался подробнѣе на словахъ Паисія о томъ, что король Вукашинъ и сынъ его Марко королевичъ были болгарскими владѣтелями, владѣли болгарскою землею, или землю Охридскихъ Болгаръ (такъ Паисій называетъ извѣстную часть нынѣшней Македоніи). На этомъ сказаніи Паисія я счелъ нужнымъ остановиться потому, что оно само собою напрашивалось на сопоставленіе съ тѣмъ, что говорятъ о Влъкашинѣ нѣкоторые старые писатели, именно: албанскій князь Иванъ Музаки и извѣстный Сербъ Михаилъ Константиновичъ, дѣйствовавшіе въ то время, когда еще жили современники Марка королевича (Иванъ Музаки называетъ и Марка Re di Bulgaria). Указаніемъ на сходство извѣстій названныхъ тутъ старыхъ писателей съ вышеозначеннымъ сказаніемъ Паисія и ограничиваются мои слова о Влъкашинѣ и Маркѣ королевичѣ. Что касается замѣчанія Паисія о томъ, что Влъкашинъ и Марко были Болгаре, то по поводу его я ничего не говорилъ и на основаніи его никакихъ гаданій о родѣ и племени Вукашина не дѣлалъ. Замѣчаніе это, какъ и нѣкоторыя другія подобнаго же рода замѣчанія Паисія, приведены въ моей статьѣ лишь для характеристики воззрѣній человѣка, который считается начинателемъ болгарскаго возрожденія. Другаго какого-либо значенія такимъ замѣчаніямъ Паисія я не придавалъ, о чемъ и прямо заявлено въ моей статьѣ, имѣющей чисто историко-литературный характеръ . . . .

Въ февральской книгѣ „Извѣстій" на стр. 94-й, въ примѣчаніи, г. Драгановъ говоритъ: „нарѣчіе болгарскаго отдѣла Московольской книги, по моему убѣжденію, есть нарѣчіе
311 велесскихъ и прилѣпскихъ Барзаковъ, а отнюдь не Дебрянъ, какъ утверждаетъ почему-то М. С. Дриновъ". — Тутъ можно было бы замѣтить, что высказанное въ этихъ строкахъ убѣжденіе г-на Драганова противорѣчитъ другому убѣжденію его, высказанному нѣсколькими строками раньше, на стр. 93. Тамъ

онъ, напримѣръ, доказывалъ, что переходъ сочетанія *лъ* въ *ол*[1]) составляетъ одну изъ самыхъ характерныхъ особенностей, отличающихъ „нарѣчіе“ Дебрянъ отъ „нарѣчія“ Барзаковъ (сравн. „Извѣстія“ № 1, 35). Въ подтвержденіе этого онъ приводитъ изъ своихъ дебрскихъ матеріаловъ примѣры: яболка, волкъ, волна (влъна = шерсть). А между тѣмъ тѣже самыя слова съ *ол* вмѣсто *лъ* мы встрѣчаемъ и въ Москопольскомъ памятникѣ. Но здѣсь дѣло не въ противорѣчіяхъ г. Драганова, а въ томъ, что онъ совершенно исказилъ мои слова объ языкѣ Москопольской книги. Въ моей статьѣ о Дебрянахъ, которую онъ тутъ имѣетъ въ виду, по этому вопросу говорится буквально слѣдующее: „въ москопольскомъ памятникѣ мы имѣемъ образецъ западно-македонскаго нарѣчія, къ которому относится Дебрскій говоръ. Послѣдній отличается отъ языка москопольскаго памятника лишь двумя-тремя маловажными особенностями“. Вотъ что сказано мною объ языкѣ этого памятника, и сказано не „почему-то“, а на основаніи внимательнаго изученія дѣла. Этого своего мнѣнія я придерживаюсь и теперь, ибо имѣю основанія не придавать значенія предлагаемой г-мъ Драгановымъ кассификаціи македонскихъ нарѣчій, равно какъ и его характеристикѣ этихъ нарѣчій.

На той же 94-й страницѣ „Извѣстій“ г. Драгановъ, доказывая, что „чистые ѣ и ѣ существуютъ несомнѣнно въ сѣверо-македонскихъ говорахъ“, находитъ подтвержденіе этому своему мнѣнію въ „Додаткѣ“ Караджича и въ моихъ ссылкахъ на этотъ „Додатак“. Но въ этомъ трудѣ Караджича, равно какъ и въ моихъ ссылкахъ на оный, нѣтъ ничего, чтобы подтверждало существованіе названныхъ сербскихъ знаковъ въ македонскихъ говорахъ. Тамъ, напротивъ, говорится, что Караджичъ употреблялъ сербскія буквы ѣ и ѣ въ изданныхъ имъ памятникахъ македонскихъ Болгаръ условно, съ оговоркою, что эти Болгаре выговариваютъ передаваемые имъ такими знаками звуки, какъ мягкіе *г* и *к*.

---

[1]) Что сочетаніе *лъ* въ извѣстномъ случаѣ, у Дебрянъ переходитъ не только въ *ол*, но и просто въ *л* sonans, это отлично разъяснено г-нъ Ровинскимъ, который, нужно замѣтить, и нѣкоторыя другія особенности дебрскаго говора опредѣлилъ лучше г. Драганова. Въ виду этого намъ представляется неумѣстнымъ заявленіе послѣдняго о томъ, что г. Ровинскій въ своихъ замѣткахъ объ языкѣ пѣсенъ г. Ястребова „пустился разсуждать о томъ, чего въ сущности вовсе не знаетъ“. „Извѣстія“ № 2, 92.

Считаю не лишнымъ остановиться еще на одной неточности г. Драганова, хотя она и касается меня лишь косвеннымъ образомъ. Въ своей статьѣ о Дебрянахъ, указавъ на извѣстное замѣчаніе профессора Ягича о томъ, что пѣсни г. Ястребова, по языку, дѣлятся на три категоріи — болгарскія, сербскія и смѣшанныя, я выразилъ мнѣніе, что подъ болгарскими почтенный ученый разумѣетъ тутъ дебрскія пѣсни. Г. Драгановъ толкуетъ замѣчаніе профессора Ягича въ пользу своего мнѣнія, утверждая, что г. Ягичъ считаетъ языкъ этотъ дебрскихъ пѣсенъ не болгарскимъ, а смѣшаннымъ, сербо-болгарскимъ, или болгарско-сербскимъ („Извѣстія“ № 2. 23). Но если такъ, то гдѣ прикажетъ г. Драгановъ искать тѣ пѣсни г. Ястребова, которыя г. Ягичъ считаетъ болгарскими по языку? Не между тѣми ли пѣснями, которыя записаны къ сѣверу отъ Македоніи, въ округахъ Ипекскомъ, Призрѣнскомъ, Гиланскомъ (Моравскомъ) и на Косовомъ полѣ? Вѣдь въ сборникѣ г. Ястребова, кромѣ Дебрскихъ и одной Тетовской, нѣтъ другихъ пѣсенъ, записанныхъ внѣ названныхъ тутъ мѣстностей? Въ
312 виду этого, какъ и многаго другаго, я не сомнѣваюсь, что занимающія насъ здѣсь слова профессора Ягича слѣдуетъ понимать именно такъ, какъ они поняты мною.

М. Дриновъ.

---

22. Братя Шкорпилови, Паметници изъ Българско, Дѣлъ I, часть 1. „Тракия“, София, 1888 стр. 90.*)

Братья Шкорпиловы, родомъ чехи, ревностно, повидимому, занялись археологическими разысканіями въ Болгарскомъ княжествѣ, особенно въ сѣверной Ѳракіи (бывшей Восточной Румеліи), въ которой одинъ изъ нихъ (Х. В. Шкорпилъ) и живетъ постоянно, занимая преподавательскую должность въ Сливенскомъ реальномъ училищѣ. Года четыре тому назадъ они обнародвали на болгарскомъ языкѣ довольно объемистую книжку подъ заглавіемъ: „Нѣкои бѣлѣжки вьрху археологическитѣ и историческитѣ изслѣдования въ Тракия, Пловдивъ 1885“. Тутъ мы находимъ рядъ сообщеній о слѣдахъ римскихъ и византійскихъ дорогъ, пролегавшихъ черезъ Ѳракію, о мѣсто-

*) Изъ „Славянскія Извѣстія“, издаваемыя В. В. Комаровымъ за 1889 г., № 30 (отъ 23-го іюля), стр. 742—744.

положеніи нѣкоторыхъ древне-Ѳракійскихъ, римскихъ и средневѣковыхъ (византійскихъ и болгарскихъ) городовъ, укрѣпленій, станцій и т. п., о земляномъ валѣ, служившемъ нѣкогда границею между Болгарскимъ государствомъ и Византіею, о развалинахъ многихъ церквей и монастырей, преимущественно въ окрестностяхъ г. Сливна. Кромѣ того, тутъ обнародованы и двѣнадцать древнихъ надписей: десять греческихъ, одна римская и одна болгарская, относящаяся къ 1357 г., ко вре- 743
мени царя Іоанна-Александра.[1]) Большая часть памятниковъ, о которыхъ говорится въ этой книжкѣ, останавливали на себѣ вниманіе и другихъ ученыхъ путешественниковъ и изслѣдователей, особенно профессора К. Пречка. См. его книгу „Cesty po Bulharsku“, v Praze 1888, стр. 710 + XVI, и его статьи: Beiträge zur antiken Geographie und Epigraphik (Monatsberichte der K. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1881); Archäologische Fragmente aus Bulgarien (Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich 1887, 43—208). Но въ книжкѣ гг. Шкорпиловыхъ нѣкоторые изъ этихъ памятниковъ описаны подробнѣе. Кромѣ того, мы въ ней находимъ и немало цѣнныхъ указаній на такіе остатки старины, о которыхъ совсѣмъ не упоминаютъ другіе изслѣдователи. Благодаря всему этому она не потеряла своего значенія и послѣ указанныхъ прекрасныхъ работъ г. Иречка.

Въ настоящее время гг. Шкорпиловы предприняли изданіемъ большаго археологическаго сборника, въ которомъ обѣщаютъ познакомить насъ съ дальнѣйшими своими археологическими разысканіями и находками въ Болгаріи. Означенная въ заглавіи настоящей статьи книга, составляющая первый выпускъ этого сборника, посвящена древностямъ Сакарской возвышенности въ Ѳракіи, образуемой сѣверными отрогами Сакаръ-планины, главный хребетъ которой тянется въ нѣсколькихъ десяткахъ верстъ къ сѣверу отъ Андріанополя по турецко-болгарской границѣ. Съ востока эта Ѳракійская возвышенность ограничивается рѣкою Тунджею, съ запада же и сѣвера Тырново-Ямболскою желѣзною дорогою. На этой возвышенности гг. Шкорпиловы открыли множество дольменовъ, кромлеховъ и другихъ мегалитовъ, описанію и изслѣдованію

[1]) Точный снимокъ съ этой болгарской надписи гг. Шкорпиловы обнародовали въ Періодическомъ спискѣ болгарскаго книж. Дружества за 1887 г., кн. 21—22.

которыхъ отведено довольно много мѣста въ разсматриваемомъ первомъ выпускѣ ихъ сборника. До сихъ поръ, насколько мы знаемъ, ничего не было извѣстно о существованіи такихъ памятниковъ на Балканскомъ полуостровѣ, который нѣкоторые ученые и совершенно исключали изъ области мегалитическихъ сооруженій, относя его къ району циклопическихъ построекъ. Въ виду этого считаемъ не лишнимъ остановиться подробнѣе на указаныхъ открытіяхъ гг. Шкорпиловыхъ.

Названные мегалитическіе памятники найдены почтенными авторами разсматриваемой книги въ области средняго теченія рѣки Тунджи. По скатамъ многочисленныхъ въ этой мѣстности пригорковъ они очень часто встрѣчали дольмены, извѣстные у мѣстныхъ жителей подъ именемъ скитовъ, пещеръ, или же подъ турецкимъ названіемъ капаклы-ташъ (крытые камни, или камни съ крышею). Особенно много дольменовъ по верховьямъ горныхъ рѣчекъ Дуандере и Явуздере. Здѣсь около села Гердеме наши изслѣдователи насчитали до 75-ти дольменовъ. Какъ эти, такъ и другіе осмотрѣнные ими Ѳракійскіе дольмены состоятъ обыкновенно изъ двухъ отдѣленій: изъ камеры и крытаго коридорчика. Основаніе камеры имѣетъ видъ квадрата, сторона котораго равна двумъ метрамъ. Коридорчикъ нѣсколько длиннѣе. Обѣ части дольмена отдѣлены одна отъ другой стѣнкой изъ цѣльной плиты, въ которой вырублено отверстіе, обращенное, за весьма немногими исключеніями, на югъ и имѣющее видъ полукруга, изрѣдка прямоугольника. Черезъ это отверстіе человѣкъ можетъ, хотя и съ трудомъ, пролѣзать изъ коридорчика въ камеру и обратно. Ѳракійскій дольменъ сооруженъ обыкновенно изъ весьма громадныхъ каменныхъ плитъ, достигающихъ иногда трехъ метровъ въ длину, полтора м. въ ширину и 0·3 м. въ толщину. По такому типу сооружена большая часть дольменовъ, осмотрѣнныхъ нашими изслѣдователями. Имъ встрѣчались, однако, на Сакарской возвышенности и дольмены съ двумя камерами, а также и такіе, камеры которыхъ сооружены не изъ плитъ, а вырублены въ скалахъ.

Ѳракійскіе дольмены несомнѣнно были когда-то покрыты землею, отъ которой многіе и теперь не совсѣмъ обнажены. Это не оставляетъ сомнѣнія въ томъ, что мы тутъ имѣемъ такъ называемые дольмены-тумулусы, какіе встрѣчаются въ западныхъ частяхъ Франціи. Недалеко отъ нѣкоторыхъ доль-

меновъ, не вполнѣ еще обнаженныхъ отъ покрывавшей ихъ насыпи, находятся большіе курганы, въ которыхъ гг. Шкорпиловы предполагаютъ существованіе дольменовъ.

На Сакарской возвышенности гг. Шкорпиловы встрѣтили и каменныя ограды, которыя они не безъ основанія, кажется, считаютъ кромлехами. Ограды эти, подобно дольменамъ, большею частію расположены группами, иногда довольно многочисленными. Въ окрестностяхъ села Гердеме, гдѣ, какъ было сказано, почтенные изслѣдователи насчитали до 75-ти дольменовъ, ими открыто и около 50-ти такихъ каменныхъ оградъ. Сакарскія каменныя ограды имѣютъ обыкновенно видъ правильнаго круга, подобно кромлехамъ французскимъ, англійскимъ и датскимъ, но попадаются, хотя и изрѣдка, между ними и такія, которыя имѣютъ форму прямоугольника, или же квадрата, подобно кромлехамъ, встрѣчающимся въ Германіи. Въ центрѣ этихъ сакарскихъ оградъ иногда попадаются дольмены, что, какъ извѣстно, встрѣчаются и въ другихъ странахъ, обладающихъ такими мегалитическими памятниками.

Кромѣ дольменовъ и кромлеховъ, гг. Шкорпиловы встрѣтили на Сакарской возвышенности и другаго рода мегалиты, изъ коихъ мы отмѣтимъ двѣ грамадныя каменныя глыбы яйцеобразнаго вида съ ясными признаками отдѣлки. Въ верхней части каждой изъ нихъ имѣется довольно большое углубленіе, со дна котораго по направленію къ боковой сторонѣ вырублено узкое отверстіе. Эти каменныя глыбы находятся недалеко отъ горнаго ручейка, извѣстнаго теперь подъ названіемъ Курбанъ-дере (жертвенный ручей). Это обстоятельство, равно какъ и сдѣланныя на занимающихъ насъ здѣсь глыбахъ приспособленія даютъ поводъ нашимъ изслѣдователямъ предполагать, то глыбы эти служили алтарями для жертвоприношеній.

Считаемъ нелишнимъ прибавить, что на поверхности нѣ- 744
которыхъ каменныхъ плитъ, изъ коихъ сооружены Ѳракійскіе дольмены, находятся такъ называемыя чашечныя углубленія (pierres à ecuelles) и разные рисунки въ видѣ круговъ, звѣздъ и т. п. На одномъ монолитѣ, находящемся около села Главана, имѣется рядъ знаковъ, въ которыхъ, повидимому, скрывается какая-то надпись. Всѣ эти рисунки и знаки очень напоминаютъ подобныя же украшенія и іероглифическія надписи, которыя встрѣчаются на аналогичныхъ мегалитахъ другихъ странъ.

Гг. Шкорпиловы не сомнѣваются, что открытые ими Ѳракійскіе мегалиты принадлежатъ тѣмъ Галламъ, которые въ 3-мъ вѣкѣ до Р. Хр. основали на Балканскомъ полуостровѣ государство, просуществовавшее цѣлое почти столѣтіе и имѣвшее свою столицу въ г. Тюле, или Туле. Они убѣждены, что центръ этого кельтскаго (гальскаго) государства находился именно въ той части Ѳракіи, древностямъ которой посвященъ разсматриваемый 1-й выпускъ ихъ сборника и въ которой находятся описываемые ими тутъ мегалиты. У подошвы сѣверозападнаго отрога Сакаръ-планины, недалеко отъ села Главана, находятся развалины древняго города, который, судя по его остаткамъ, былъ хорошо укрѣпленъ. Гг. Шкорпиловы стараются доказать, что тутъ находился г. Туле, столица названнаго кельтскаго государства. Изъ мегалитовъ, особенно обильныхъ въ этой мѣстности, по мнѣнію почтенныхъ изслѣдователей, дольмены были могильными склепами обитавшихъ въ этомъ государствѣ галловъ, кромлехи — мѣстами ихъ народныхъ собраній, яйцевидныя же каменныя глыбы служили алтарями, на которыхъ друиды совершали свои кровавыя жертвоприношенія. Такой взглядъ на Ѳракійскіе мегалиты очень напоминаетъ прежній романтическій взглядъ на французскіе и англійскіе мегалиты, давно отвергнутый наукою, доказавшею, что дольмены, кромлехи и имъ подобные мегалиты встрѣчаются нетолько въ западной Европѣ, но и въ Азіи, и Америкѣ. Въ послѣднее время слѣды подобныхъ мегалитическихъ сооруженій найдены и въ южной Россіи.[1]) Пріуроченіе занимающихъ насъ Сакарскихъ мегалитовъ къ Ѳракійскимъ галламъ, по нашему мнѣнію, тѣмъ неосновательнѣе, что центръ государства этихъ галловъ находился не на Сакарской возвышености, какъ усиливаются доказать наши изслѣдователи. Достовѣрныя историческія свидѣтельства, тщательно собранныя г. Пречкомъ, не оставляютъ сомнѣнія въ томъ, что г. Туле, столица Ѳракійскихъ галловъ, лежалъ у южной подошвы Шипкинскаго балкана, въ Казанлыкской долинѣ, издавна извѣстной у болгаръ подъ именемъ Туловскаго поля. Въ виду высказаннаго гг. Шкорпиловыми скептицизма относительно послѣдняго названія, мы, въ дополненіе къ даннымъ, собраннымъ въ извѣстныхъ изслѣ-

[1]) См. статью г. Мельникова въ „Трудахъ VI археологическаго съѣзда", томъ I, Одесса, 1886 г.

дованіяхъ г. Иречка, позволимъ себѣ указать, что названіе это (provinzia di Tulia) встрѣчается и въ итальянской запискѣ Дубровчанина Павла Джорджича, очень долго путешествовавшаго по восточной Болгаріи въ 16-мъ вѣкѣ. Записка Джорджича издана покойнымъ Макушевымъ во 2-мъ томѣ его Documenta historiæ Slavorum meridionalium.

Находя неосновательнымъ мнѣніе гг. Шкорпиловыхъ о принадлежности открытыхъ ими сакарскихъ мегалитовъ Ѳракійскимъ галламъ, мы этимъ нисколько не думаемъ уменьшать научное значеніе этого ихъ открытія. Прекрасно описанные ими сакарскіе дольмены, кромлехи и другіе мегалиты несомнѣнно обратятъ на себя серьозное вниманіе любителей археологіи, вызовутъ новыя изслѣдованія въ этой области.

Попытка гг. Шкорпиловыхъ доказать, что столица и вообще центръ государства Ѳракійскихъ галловъ находился на Сакарской возвышенности, неудачная, по нашему мнѣнію, относительно главной своей цѣли, является весьма плодотворной въ другихъ отношеніяхъ. Она побудила почтенныхъ изслѣдователей предпринять тщательныя археологическія разысканія въ этой малоизвѣстной части Ѳракіи, довольно богатой, какъ оказывается, не только мегалитами, но и другаго рода археологическими памятниками: развалинами большихъ и малыхъ городовъ и укрѣпленій, слѣдами древнихъ военныхъ дорогъ, античными надписями и т. п. Въ разсматриваемой книгѣ описанъ цѣлый рядъ отысканныхъ тутъ ея авторами такихъ памятниковъ, о которыхъ до сихъ поръ или ничего не было извѣстно, или было извѣстно очень мало. Гг. Шкорпиловы и тутъ не ограничиваются простымъ описаніемъ открытыхъ ими остатковъ старины, но останавливаются и на опредѣленіи происхожденія и значенія послѣднихъ. При этомъ они высказали немало такихъ соображеній, которыя заслуживаютъ полнаго вниманія. Вообще мы можемъ сказать, что сборникъ ихъ, судя по разсматриваемому первому выпуску его, обогатитъ науку многими археологическими открытіями и прольетъ много свѣта на малоизслѣдованное еще прошлое внутреннихъ областей Балканскаго полуострова.

М. Дриновъ.

23. Заявленіе болгарскихъ эмигрантовъ.*)

На картѣ славянскихъ народностей, приложенной къ „Русско-Славянскому календарю“ на 1890 годъ, такъ называемая Македонія, которую всѣ лучшія этнографическія карты, и русская и иностранныя, включаютъ въ болгарскую этнографическую область, отмѣчена, какъ страна, населенная какимъ-то особымъ Славянскимъ народцемъ.

Мы нижеподписавшіеся болгарскіе эмигранты, надѣясь быть точными выразителями взглядовъ своихъ соотечественниковъ и на основаніи полученныхъ нами писемъ изъ болгарскихъ земель, въ томъ числѣ и Македоніи, считаемъ своимъ долгомъ представить по этому поводу нѣсколько замѣтокъ на благоусмотрѣніе высокочтимаго Славянскаго Благотворительнаго Общества, въ изданіи котораго появилось названное нововведеніе относительно столь близкой, родной намъ, страны.

Славянскіе обитатели нынѣшней Македоніи, за исключеніемъ нѣсколькихъ отцепенцевъ, или, по выраженію извѣстнаго македонца Паисія, отцеубійцъ, называютъ себя „болгарами“. И это народное названіе они приняли не съ недавнихъ поръ, какъ увѣряютъ теперь нѣкоторые писатели, а унаслѣдовали его отъ своихъ отцовъ и праотцовъ, которые всегда считали себя болгарами, а свою страну — болгарскою страною. Съ названіемъ Македоніи, которымъ въ средніе вѣка обозначалась совсѣмъ иная страна, они даже и вовсе не были знакомы до недавняго времени. Да и теперь это книжное названіе неизвѣстно сельскому населенію нынѣшней Македоніи, которое, кромѣ имени болгаръ, не знаетъ иного имени для обозначенія своей народности.

Болгарами называли славянскихъ обитателей нынѣшней Македоніи и греки, и называли ихъ такъ въ теченіе цѣлаго почти тысячелѣтія, начиная со временъ императора Василія Болгароктона, (прозваннаго такъ за уничтоженіе западноболгарскаго или охридскаго царства, которое было основано предками нынѣшнихъ македонцевъ) и до нашихъ почти дней. Только около половины нынѣшняго вѣка имя болгаръ было

*) Изъ „Славянскія извѣстія“, за 1890 г., № 18, стр. 355—357.

окончательно вытѣснено греками изъ македонскихъ церквей. До того времени митрополиты главнѣйшихъ македонскихъ епархій украшались титулами экзарховъ Болгаріи, титулами, которые даны были имъ Вселенскою патріархіею послѣ уничтоженія автокефальнаго болгарскаго охридскаго архіепископства. Что и въ настоящее время греки считаютъ македонскихъ Славянъ болгарами, объ этомъ свидѣтельствуетъ придуманное для нихъ нынѣшними греческими писателями странное названіе болгарогласныхъ Еллиновъ (Ἕλληνες Βουλγαρόφωνοι).

Болгарскою страною всегда называли нынѣшнюю Македонію и сербы, даже въ такія времена, когда достигали въ ней нѣкоторой власти, политической или церковной. Не иначе смотритъ на нее и теперь простой сербскій людъ, а также и лучшіе сербскіе ученые. Достаточно сказать, что начатая съ недавнихъ поръ нѣкоторыми бѣлградскими писателями агитація противъ македонской болгарщины встрѣтила самаго суроваго обличителя въ лицѣ извѣстнаго сербскаго историка архимандрита Руварца, который съ свойственною ему прямотою, въ одномъ изъ новѣйшихъ своихъ изслѣдованій называетъ этихъ писателей сметениками (homines mentis perturbatae, по толкованію Караджичева словаря).

Многовѣковая исторія нашего народа представляетъ не мало такихъ моментовъ, даже цѣлые періоды, въ которые только македонскіе болгаре стояли, такъ сказать, на стражѣ общенародныхъ болгарскихъ интересовъ, приходившихъ какъ бы въ полное забвеніе въ другихъ болгарскихъ странахъ.

Такъ, во время Византійскаго господства надъ болгарами въ XI и въ XII вѣкахъ, когда болгарское населеніе придунайскихъ и ѳракійскихъ областей не проявляло никакихъ почти признаковъ жизни и когда, до Терновскаго возстанія 1186 года, самое имя болгаръ рѣдко слышалось въ этихъ областяхъ, только нынѣшняя Македонія отстаивала, и не совсѣмъ безуспѣшно, древнія права автокефальной болгарской церкви, — только въ ней дѣлались попытки, иногда замѣчательныя по своей обдуманности и по своимъ размѣрамъ къ возстановленію политической самостоятельности болгарскаго народа.

Такую живучесть своихъ народныхъ чувствъ, такую „ревность и жалость по родѣ своемъ болгарскомъ“ македонцы проявили и въ другой еще болѣе печальный періодъ нашей исторіи, именно въ періодъ такъ называемаго фанаріотскаго ига.

Извѣстная система фанаріотовъ и въ Македоніи принесла обильные плоды; но обусловленный этою системою нравственный упадокъ нашего народа не достигалъ здѣсь такой низкой степени, до которой доходилъ въ другихъ болгарскихъ областяхъ. Во всѣхъ болгарскихъ движеніяхъ, вызванныхъ усиліями фанаріотовъ и составляющихъ главное содержаніе нашей новой исторіи, македонскіе болгаре являлись всегда главными дѣятелями и, такъ сказать, зачинщиками. Мы тутъ припомнимъ лишь нѣсколько фактовъ.

Начинатель болгарскаго возрожденія, іеромонахъ Паисій, былъ уроженцемъ западной, или македонской части Самоковской епархіи. Въ Македоніи, именно въ Скопской области, онъ и окончилъ свои дни. Первые печатные образцы болгарской рѣчи, изданные еще въ 1770 году въ такъ называемой Московольской книгѣ, писаны македонцемъ или, по крайней мѣрѣ, со словъ македонца, о чемъ ясно свидѣтельствуетъ замѣчательная чистота языка этихъ образцовъ, до мельчайшихъ подробностей сходнаго съ современнымъ языкомъ извѣстныхъ западно-македонскихъ округовъ. Македонцемъ сообщены Вуку Караджичу тѣ македонскія пѣсни по которымъ этотъ знаменитый сербъ познакомилъ первыхъ славистовъ съ болгарскимъ народнымъ языкомъ. — Первыя книги, писанныя „препростѣйшимъ и некнижнымъ языкомъ болгарскимъ“, составлены и изданы (въ 1814—1818 гг.) македонцами: Іоакимомъ, даскаломъ Крчовскимъ и Іеромонахомъ Кирилломъ Пейчиновичемъ Тетовцемъ. — Основатель первой болгарской типографіи, Синайскій архимандритъ Хаджи Ѳеодосій, былъ уроженцемъ македонскаго города Дойрана. Македонцами были и составители печатавшихся въ этой типографіи книгъ „на простомъ болгарскомъ языкѣ, къ разумѣнію простому народу“. Изъ среды македонцевъ вышелъ и патріархъ болгарскихъ учителей, Неофитъ Рыльскій, равно какъ и современный ему болгарскій дѣятель Христаки Павловичъ. Этими двумя македонцами и ихъ многочисленными учениками соста-

влены и первыя учебныя книги для болгарскихъ народныхъ школъ. Ими же написаны и первыя болгарскія грамматики. По пути, намѣченному впервые въ грамматикѣ Неофита, шло развитіе современнаго письменнаго нашего языка, который болѣе близокъ къ западнымъ или македонскимъ нашимъ говорамъ, чѣмъ къ восточнымъ. — Составители перваго большого и лучшаго этнографическаго болгарскаго сборника, братья Миладиновы, также уроженцы Македоніи. Тамъ же родился и выросъ и маститый нынѣ митрополитъ Наѳанаилъ, впервые научнымъ образомъ познакомившій болгаръ съ ихъ исконными церковными правами и съ тѣми незаконными средствами, которыми эти права ихъ были попраны фанаріотствомъ. Посвященные этимъ вопросамъ труды Наѳанаила начали появляться еще съ 1852 года. Въ возгорѣвшейся вскорѣ послѣ этого греко-болгарской распрѣ всего болѣе усердствовали македонцы. Достаточно припомнить, что первое изъ самыхъ крупныхъ и самое важное по своимъ послѣдствіямъ столкновеніе болгаръ съ греками произошло въ 1858 году, въ одной изъ македонскихъ епархій, именно Полянской или Кукушской. Тамъ впервые возникла мысль о возстановленіи древнихъ церковныхъ правъ болгарскаго народа при помощи римскаго папы, мысль, вызвавшая то уніатское движеніе, которое повело къ появленію уніатскаго болгарскаго патріарха и которое удалось остановить только учрежденіемъ болгарской Экзархіи 1870 г.

Позволимъ себѣ закончить эти краткія выдержки изъ нашей новой исторіи слѣдующими стихами, принадлежащими перу извѣстнаго македонца Жинзифова и написанныя въ началѣ шестидесятыхъ годовъ, во время полнаго разгара греко-болгарской распри.

Македонія, чудна страна,
Нема да быдитъ гърчка она!
Шума и гори и планина,
Самый камень на тая страна,
Птица и рыба въ Вардаръ рѣка,
Живо, мьртво на свои крака
Ке станатъ и ке дадатъ отвѣтъ

Н' цѣла Европа и на цѣлъ свѣтъ:
Я Българка сумъ, Българинъ сумъ я,
Българи живеятъ въ тая страна!

Вышеизложенныя замѣтки съ достаточною ясностью показываютъ, на-сколько основательны доводы, помощью которыхъ г. г. Сретьковичъ, Протичъ, Гопчевичъ, Ястребовъ и т. п. принялись теперь доказывать, — и доказывать тономъ людей, глубоко будто бы изучившихъ дѣло, — что въ нынѣшней Македоніи болгаръ никогда не было, что славянское населеніе этой страны и его языкъ оболгарены въ самое послѣднее время какими-то болгарскими пропагандистами, агентами болгарской Экзархіи и т. д. и т. д. — Мы указываемъ на этихъ писателей, ибо ихъ произведеніями, повидимому, вызвано рѣшеніе составителя карты, приложенной къ почтенному изданію Славянскаго Благотворительнаго Общества, исключить изъ болгарской этнографической области столь исконную болгарскую страну.

Смѣемъ надѣяться, что эти наши замѣтки будутъ приняты во вниманіе высокочтимымъ Обществомъ при предположенныхъ исправленіяхъ названной карты, въ которой мы желали бы видѣть исправленными и нѣкоторыя другія, хотя и не столь крупныя, неточности относительно нашего племени.

1890 г.

Д. Цанковъ.
П. Груевъ.
А. Бендеревъ.

24. А. Л. Дювернуа, Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати, Москва, 1885—1889, стр. 2622 + приложенія ок. 120.*)

I.

Ровно 120 лѣтъ прошло уже съ тѣхъ поръ, какъ впервые въ Nordische Geschichte Шлецера была высказана мысль о необходимости составленія болгарской грамматики и словаря. Выражая такое желаніе, Шлецеръ не зналъ, да и не могъ, конечно, знать, что за нѣсколько мѣсяцевъ до выхода въ свѣтъ названной его книги уже былъ обнародованъ небольшой болгарскій словарикъ, появившійся въ составленномъ по образцу Januae linguarum Коменскаго четверо-язычномъ лексиконѣ Греко-Албано-Влахо-Болгарскомъ, изданномъ въ 1770 году, въ Москополѣ, захолустномъ городкѣ южной Албаніи. Болгарскій отдѣлъ этого *лексикона*, какъ и всѣ остальныя части его, писанъ греческимъ алфавитомъ. Это не помѣшало однако его составителю вѣрно передать особенности того болгарскаго говора, изъ котораго онъ почерпнулъ свой прекрасно-подобранный лексическій матеріалъ и который, несомнѣнно, былъ однимъ изъ говоровъ западной Македоніи, по нашему мнѣнію, Битольскій. Москопольскій *тетраглоссъ*, которымъ еще въ 1774 году пользовался шведскій историкъ Тунманнъ въ своихъ Untersuchungen über die Geschichte der Oestlich-europäischen Völker, долгое время ускользалъ отъ вниманія славянскихъ историковъ и филологовъ[1]), которымъ до двадцатыхъ годовъ нынѣшняго столѣтія ничего почти не было извѣстно о современномъ болгарскомъ языкѣ. Славянскихъ ученыхъ впервые познакомилъ съ этою книжкою Вукъ Караджичъ, который на основаніи ея и нѣсколькихъ другихъ имъ собранныхъ болгарскихъ фрагментовъ составилъ первый опытъ характеристики 70

*) Изъ „Записки Императорской Академіи Наукъ“ т. LXX, С.-Петербургъ, 1893, № 2, стр. 69—125.

[1]) И это тѣмъ удивительнѣе, что Москоп. *тетраглоссъ* въ нач. нынѣшняго столѣтія былъ переиздаваемъ два раза: въ 1802 г. въ Венеціи и въ 1814 (съ небольшими сокращеніями) въ Лондонѣ, въ извѣстной книгѣ Мартина Лика Researches in Greece. Не лишнимъ считаемъ при этомъ замѣтить, что болг. и греч. отдѣлы этого лексикона съ переводомъ на турецкій языкъ переизданы въ 1841 г. въ Солуни подъ заглавіемъ: „Книга за наученіе трихъ языковъ, славяно-болгарскіи и греческыя и карамалицкой“. См. дополненіе А. Ѳ. Бычкова къ библіографіи Ундольскаго, ст. 354.

болгарскаго языка, помѣщенный въ его „Додаткѣ къ Санктпетербургскимъ сравнительнымъ рјечницима свију језика“. Вѣна 1821—22 г. Кромѣ краткой болгарской грамматики и коекакихъ образцовъ болгарскаго народнаго языка (27 народныхъ пѣсень и двухъ небольшихъ евангельскихъ отрывковъ, притчи о Самарянинѣ и блудномъ сынѣ), Караджичъ тутъ обнародовалъ и небольшой болгарскій словарикъ изъ 273 словъ.

Додатак Вука Караджича, дававшій *первое свѣдѣніе* о болгарскомъ языкѣ, обнаружилъ несостоятельность высказаннаго передъ тѣмъ Добровскимъ мнѣнія о томъ, что языку этому не слѣдуетъ отводить отдѣльнаго мѣста въ классификаціи славянскихъ нарѣчій и что онъ долженъ быть принимаемъ какъ говоръ сербскаго нарѣчія. „De bulgarica tamen dialecto depone tuum praejudicium, quod Vuk docet esse falsum“ писалъ въ 1824 году Добровскому Копитаръ,[1]) который въ болгарскихъ матеріалахъ Вука подмѣтилъ черты, дѣлающія болгарскій языкъ болѣе близкимъ къ словенскому, чѣмъ къ
71 сербскому[2]). Считаемъ не лишнимъ привести здѣсь и отзывъ Востокова объ этой книжкѣ Караджича, помѣщенный въ томъ самомъ письмѣ его (отъ 1-го мая 1822 года), въ которомъ онъ сообщалъ графу Румянцеву и свой отзывъ о только что появившихся тогда Institutiones linguae slavicae Добровскаго. Высказавъ свое мнѣніе объ этихъ *плодахъ многолѣтнихъ розысканій* „перваго въ иностранныхъ земляхъ знатока славянскаго языка“, Востоковъ продолжаетъ: „Другое новое и важное пособіе, какъ для Грамматики, тамъ и для Словаря Словенскаго, естъ изданное въ нынѣшнемъ же году Вукомъ Стефановичемъ въ Вѣнѣ дополненіе къ сравнительнымъ Словарямъ Екатерины II, содержащее въ себѣ поправленныя Вукомъ Сербскія и Иллирійскія слова означенныхъ Словарей, а также вновь присовокупленныя къ этому слова *Болгарскаго діалекта,* доселѣ никѣмъ еще неописаннаго, и — что еще важнѣе, небольшую Грамматику сего послѣдняго діалекта, который, довольно отличаясь отъ Сербскаго, сохранилъ большія сходства съ Церковнославянскимъ, что и подкрѣпляетъ догадку

[1]) См. изданныя акад. Ягичемъ „Письма Добровскаго и Копитара“. стр. 503.

[2]) Копитаръ, имѣвшій возможность ознакомиться съ болгарскими матеріалами Вука до выхода ихъ въ свѣтъ, еще въ 1818 году пришелъ къ тому мнѣнію, которое онъ потомъ подробно развилъ въ своей Glagolita Closianus. Письма Добр. и Коп. 437 стр.

мою о тождествѣ Церковнославянскаго языка съ древнимъ Словеноболгарскимъ".[1])

Додатак Вука, усугубляя интересъ къ болгарскому языку, естественно, побуждалъ къ дальнѣйшимъ изученіямъ его, къ каковымъ тогдашніе представители и покровители славяновѣдѣнія и поощряли Караджича. Достаточно указать, что въ 1826 году Кеппенъ, извѣщая Копитара, отъ имени Шишкова, о сочувственномъ отношеніи въ Петербургѣ къ его (Копитара) мысли объ ученой коммандировкѣ Вука Стефановича въ южнославянскія земли, указывалъ на изученіе болгарскаго языка, какъ на одну изъ главныхъ задачъ этой коммандировки,[2]) которая, къ сожалѣнію, почему-то не состоялась, несмотря на то, что Императорская Россійская Академія обѣщала оказать этому дѣлу свою матеріальную поддержку.[3])

Тѣмъ съ большею готовностью принято въ 1829 году 72
Академіею предложеніе Венелина совершить ученое путешествіе въ „страну, классическую для филологовъ и историковъ славянскихъ", чтобы тамъ, между прочимъ, изучить на мѣстѣ болгарскій языкъ, собрать его образцы и составить потомъ словарь и грамматику. Планъ путешествія Венелина, составленный въ то время, когда армія Дибича стояла у Адріанополя, пришлось осуществлять при самыхъ неблагопріятныхъ условіяхъ, сдѣлавшихъ его исполненіе невозможнымъ. Прибывъ въ Болгарію въ іюнѣ 1830 года, „когда русскія войска уже удалялись оттуда, болгарскій народъ находился въ разбродѣ, а рыскавшія по странѣ разныя мѣстныя выголодавшіяся ватаги и Арнауты Скодра-паши дѣлали путешествіе по ней крайне опаснымъ,[4]) Венелинъ былъ вынужденъ сократить планъ своего маршрута. Вмѣсто цѣлаго года, онъ пробылъ въ Болгаріи около двухъ мѣсяцевъ, въ теченіе которыхъ успѣлъ объѣхать, да и то очень поспѣшно, только окрестности Варны и часть Добруджи. Такое путешествіе могло дать ему лишь около 50-ти народныхъ пѣсень, изданныхъ впослѣдствіи профессоромъ Безсоновымъ, да еще кое-какой другой лексикографическій и грамматическій матеріалъ, о количествѣ и достоинствѣ котораго мы теперь не можемъ судить, такъ какъ ему

[1]) См. переписку Востокова, стр. 29. срав. и стр. 408.
[2]) См. Письма Добр. и Копит. 690—700. стр.
[3]) Кочубинскій: Начальные годы русскаго славяновѣдѣнія, 234 с.
[4]) См. обнародованное недавно письмо Венелина къ Априлову въ „Сборникѣ за народни умотворения, наука и книжнина". София 1889 г. Т. I, ст. 176 сл.

не суждено было и до сихъ поръ увидѣть свѣта. Не много подвинули впередъ знакомство съ болгарскимъ языкомъ и Влахо-Болгарскія грамоты, отысканныя Венелинымъ въ Валахіи, куда онъ направилъ свои поиски послѣ неудачной попытки своей проникнуть въ глубь „классической для филологовъ и историковъ славянской страны". Влахо-Болгарскія грамоты Венелина, изданныя Императорской Академіею Наукъ въ 1840 году, содержатъ въ себѣ богатый матеріалъ для болгарскаго словаря и исторической грамматики, но этого матеріала, къ сожалѣнію,
73 слависты мало еще касались[1]), быть можетъ потому, что научное критическое пользованіе имъ требуетъ такихъ знаній, какими славянская наука и въ настоящее время не можетъ еще похвалиться. Дѣятельность Венелина по приведенію въ извѣстность болгарскаго языка и его памятниковъ не ограничилась, однако, лишь его личными, на мѣстѣ, поисками, не совсѣмъ, какъ мы видѣли, удачными. Онъ оказалъ этому дѣлу и другую весьма важную услугу, привлекши къ нему новыхъ работниковъ изъ среды самихъ болгаръ.

Во время своего путешествія, при встрѣчѣ со сколько-нибудь развитыми болгарами, Венелинъ побуждалъ ихъ заниматься собираніемъ народныхъ пѣсень и другихъ памятниковъ языка. То же онъ дѣлалъ и потомъ, по возвращеніи въ Москву, откуда для этого входилъ въ сношенія съ нѣкоторыми Букарештскими, Болградскими, Кишиневскими и, наконецъ, Одесскими болгарами, между которыми были Априловъ и Палаузовъ, усердно взявшіеся пропагандировать мысли „болгарскаго исторіографа" среди тогдашнихъ болгарскихъ писателей и учителей[2]). Результаты этой агитаціи Венелина вскорѣ начали сказываться. Еще въ 1836 г. извѣстний Анастасъ Стояновичъ Кипиловскій, учитель Пѣшакова, автора одъ въ честь и память Венелина, напечалъ въ *Будинъ*, гдѣ въ то время главнымъ образомъ издавались болгарскія книги, „объявленіе за изданіе на лексиконъ (рѣчникъ) славено-россійскій, преведенъ на славено-болгарскій и греческій языкъ". На изданіе такого лексикона, какъ увидимъ далѣе, смотрѣли тогда, какъ на самый удобный путь къ скорѣйшему собранію матеріаловъ

[1]) Насколько намъ извѣстно, ими, кромѣ Миклошича, серьозно занимался лишь Билярскій въ своемъ изслѣдованіи о Реймскомъ евангеліи, но изучалъ ихъ главнымъ образомъ со стороны правописанія.

[2]) См. вышеуказанное письмо Венелина къ Априлову.

для составленія болгарскаго словаря. Около того же времени, другой болгаринъ Василій Неновичъ замышлялъ составить „лексиконъ болгаро-влахо-русски“. Объ эти попытки однако, насколько намъ извѣстно, остались лишь въ области благихъ намѣреній[1]).

Гораздо серьознѣе отнесся къ мысли о болгарскомъ сло- 74
варѣ самый видный изъ тогдашнихъ болгарскихъ учителей, извѣстный Неофитъ Рыльскій. Обнародованная недавно часть переписки Неофита показываетъ, что его лексикографическіе труды восходятъ своимъ началомъ къ указанной дѣятельности Венелина. Въ этомъ, кажется, не оставляютъ сомнѣнія нѣкоторыя мѣста изъ этой переписки. Въ 1837 и 1838 годахъ Априловъ и Палаузовъ неоднократно обращались къ Неофиту и отъ себя и отъ имени Венелина съ разными предложеніями и порученіями. Въ одномъ изъ своихъ писемъ, отъ 24 апрѣля 1838 г., они писали ему: „признавая самымъ необходимымъ въ настоящее время дѣломъ скорѣйшее составленіе болгарскаго словаря или, по крайней мѣрѣ, переводъ словаря россійской академіи на болгарскій языкъ, мы просимъ васъ приняться“ и т. д.[2]). Черезъ нѣсколько мѣсяцевъ послѣ этого, именно, 7-го ноября 1838 г., Неофитъ уже пишетъ одному своему пріятелю (Райну Поповичу): „относительно лексикона я остаюсь *колеблющимся сѣмо и овамо мыслію* и никакого пути (плана) не могу признать правильнымъ“[3]). — Колебанія *сѣмо и овамо* продолжались однако недолго. Въ 1845 г. Григоровичъ уже засталъ Неофита въ Рыльскомъ монастырѣ за работою надъ словаремъ, о которой онъ такъ отзывается въ своемъ „Очеркѣ путешествія по Европейской Турціи“: „Еще важнѣе (другихъ трудовъ О. Неофита) настоящее его предпріятіе, на которое желалъ бы я обратить вниманіе своихъ соотечественниковъ, предпріятіе — издать словарь болгарскаго языка. Какъ отличный знатокъ своего отечества, онъ собралъ въ своемъ словарѣ всѣ оттѣнки діалектовъ въ формахъ, сло-

[1]) Болгарскій писатель Миларовъ, издавшій недавно біографію Априлова (Одесса, 1888 г.) увѣряетъ (на стр. 33), что словари Кипріановскаго и Неновича были изданы, не указывая однако, гдѣ и когда. Мы имѣемъ основаніе думать, что г. Миларовъ принялъ тутъ намѣренія за совершившіеся факты. Вѣроятно, слухи объ этихъ неудавшихся попыткахъ дали поводъ Погодину писать въ 1837 г. Востокову: „Знаете-ли вы, что въ Болгаріи выходитъ лексиконъ?“ (Переписка Востокова, 334 стр.)

[2]) Период. списаніе Болгар. книжев. друж., кн. 25—26, 1888 г., 33 стр.

[3]) Тамъ же, 59 стр.

75 вахъ и оборотахъ выраженій, а также включилъ сюда пословицы и поговорки. Сочиненіе это будетъ состоять изъ двухъ частей, греко-болгарскаго и болгаро-греческаго словаря. Первая часть уже готова и частію переписана, для второй видѣлъ я въ большомъ количествѣ собранные матеріалы".

Нѣсколько позднѣе Неофитъ раздумалъ издавать греко-болгарскую часть и рѣшилъ ограничиться лишь болгаро-греческою, надъ которою онъ и продолжалъ усердно работать съ значительными однако перерывами, позволившими приступить къ печатанію лишь въ 1875 году, въ Константинополѣ. Но наступившія тогда событія, приведшія къ послѣдней рускотурецкой войнѣ, пріостановили печатаніе, которое болѣе уже не возобновлялось. Оно остановилось на 64-ой страницѣ. Такимъ образомъ этой крупной работѣ по болгарской лексикографіи, надъ которой Неофитъ продолжалъ работать до самой кончины († 4 января 1881 г.) и которая въ теченіе 50 лѣтъ съ интересомъ ожидалась славистами, не суждено было увидѣть свѣта. Напечатанное въ 1875 году начало ея не поступало въ продажу. Достояніемъ публики остаются пока тѣ небольшія выдержки изъ нея, которыя были обнародованы въ Константинопольскомъ журналѣ „Български книжици" за декабрь 1859 г. и январь 1860 г. По смерти Неофита, при разсмотрѣніи его рукописей оказалось, что словарь его приготовленъ и переписанъ начисто только до буквы *О* (до слова *овца*). Дальнѣйшая же часть его осталась въ черновомъ видѣ[1]).

Не лучше шла, до сихъ поръ по крайней мѣрѣ, и другая болѣе серьозная работа по составленію и изданію болгарскаго словаря. Мы тутъ разумѣемъ словарь Герова, отъ котораго остается обнародованнымъ лишь его начало, до слова *влъкж*, изданное еще 1855 г. Императорской Академіею Наукъ въ „Матеріалахъ для сравнительнаго и объяснительнаго словаря и грамматики".

Довольно полный на видъ болгаро-французскій *рѣчникъ*
76 изданъ въ 1871 году извѣстнымъ ветераномъ болгарской письменности Богоровымъ. Составленный наскоро и, кажется, при пособіи русской части параллельныхъ словарей Рейфа, этотъ *рѣчникъ* переполненъ иностранными реченіями, встрѣ-

[1]) См. статью Иречка въ „Период. спис. Болг. книжн. дружества", кн., II, 1882 г., стр. 131—138.

чающимися, да и то весьма рѣдко, лишь въ книжномъ языкѣ болгаръ. Народныхъ словъ въ немъ сравнительно мало, да и въ переводѣ ихъ принимались во вниманіе лишь обыденныя значенія. Издавая этотъ *рѣчникъ*, Богоровъ помѣстилъ въ немъ извѣщеніе о томъ, что приступаетъ къ печатанію большого толковаго болгарскаго словаря въ 1000 приблизительно страницъ и т. д. Къ исполненію этого обѣщанія онъ однако приступилъ лишь черезъ десять лѣтъ, выпустивъ небольшую брошюру въ 64 страницы подъ слѣдующимъ претенціознымъ заглавіемъ: „Български рѣчникъ. Събрание *сичкитѣ* наши думи, посрѣщнати съ френски и истълкувани дълго и широко български". Кн. пьрва А—Г. Русе 1881 г., стр. 64. Въ этой брошюрѣ Богоровъ помѣстилъ съ своими весьма оригинальными объясненіями 1117 словъ на *а, б, в* и отчасти *г*, въ увѣренности, что въ болгарскомъ языкѣ нѣтъ другихъ реченій, начинающихся съ этихъ буквъ. Несерьозность этого предпріятія была выяснена тогда же молодымъ болгарскимъ филологомъ Тодоровымъ, насчитавшимъ въ названной брошюркѣ Богорова довольно много сомнительныхъ или скованныхъ самимъ авторомъ словъ, но не нашедшимъ въ ней до 700 очень употребительныхъ болгарскихъ реченій. (См. Филиппов. жур., „Наука", I, №№ 9, 12).

До рѣшенія покойнаго А. Л. Дювернуа — приняться за составленіе и изданіе словаря болгарскаго языка, кромѣ вышеуказанныхъ попытковъ этого рода, не достигшихъ цѣли, появлялись лишь небольшіе болгарскіе словарики, изъ коихъ заслуживаютъ упоминанія словарики: Цанковыхъ, при ихъ грамматикѣ 1852 г.; проф. Безсонова, при его сборникѣ 1855 г.; Морса, при его учебникѣ болгарскаго языка, составленномъ для англичанъ и сѣверо-американцевъ 1859—1860 г.; Верковича, при его сборникѣ пѣсень Македонскихъ болгаръ 1861 г.; Каравелова, при его „Памятникахъ народ- 77
наго быта болгаръ" 1861 г.; проф. Ламанскаго, при описаніи Люблянской рукописи, 1869 г., и Дозона, при его сборникахъ болгарскихъ пѣсень 1875 г. — Къ означеннымъ тутъ словарикамъ[1]) можно прибавить еще слѣдующіе, имѣющіе болѣе

[1]) Въ ихъ списокъ мы не включили словарика, составленнаго Миклошичемъ на основаніи изданныхъ имъ (въ 1856 г.) памятниковъ языка седмиградскихъ болгаръ, такъ какъ эти памятники, число которыхъ въ послѣднее время увеличилось открытіями д-ра Амлахера, имѣютъ скорѣе значеніе для исто-

спеціальное содержаніе: Михаила Павлова „Рѣчникъ на думи турски и гърцки въ языка българскій“. Букурештъ 1855 г., стр. 63+XII; Хрулева „Кратъкъ рѣчникъ за чюждестранни рѣчи въ б. языкъ“. Браила. 1863 г., стр. 26, а также Пулевскаго Сравнительные речники (большею частію діалоги) Македоно-албано-греко-турецкіе, Бѣлградъ, 1873, 1875 г.

Изъ словарныхъ работъ, появившихся въ теченіе послѣдняго десятилѣтія, когда разсматриваемый словарь уже печатался или готовился къ печати, здѣсь заслуживаетъ упоминанія *Рѣчникъ* Тодора Коджева, содержащій 4000 иностранныхъ словъ, употребляющихся въ болгарскомъ языкѣ, и составленный по русскимъ словарямъ этого рода (Софія 1860—1862 г.); небольшой болгарско-нѣмецкій словарь: словарики при сборникахъ: Качановскаго (1882 г.) и Плиева (1889 г.); словарикъ, составленный Драгановымъ и содержащій около 300 реченій, которыя составитель невѣрно принималъ за малоизвѣстныя слова, свойственныя будто-бы лишь двумъ македонскимъ говорамъ. (Слав. Изв. за 1888 г., №№ 8, 9). Большая половина ихъ встрѣчается въ словарѣ Дювернуа, куда они внесены изъ давно извѣстныхъ памятниковъ. Особеннаго вниманія заслуживаетъ обнародованный Веженовымъ въ Филиппопольскомъ журналѣ „Наука“ (за 1883—1884 г., стр. 309—325) списокъ болгарскихъ названій главнѣйшихъ и болѣе
78 извѣстныхъ растеній. Этимъ спискомъ Веженова положено начало спеціальному ботаническому словарю. Хорошій матеріалъ для такого словаря обнародванъ въ самое послѣднее время Лазаровымъ въ „Сборникѣ за народни умотворения, наука и книжнина“, т. I. София 1889 г. и, особенно, Тошевымъ въ статьѣ „Къмъ терминологията на българската флора“, напечатанной въ журналѣ „Периодическо списание болг. книжевн. друж., кн., XXXV, Софія 1890 г.[1]). Въ самое послѣднее время стали появляться и матеріалы для зоологическаго словаря. Починъ изданія ихъ принадлежитъ Г. Христовичу, который обнародвалъ во 2-омъ томѣ названнаго

ническаго болгарскаго словаря. По новѣйшимъ изслѣдованіямъ выселеніе седмиградскихъ болгаръ съ Балканскаго полуострова совершилось не позже 14-го вѣка. См. брошюру проф. Пича и д-ра Амлахера „Die Dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren. Prag 1868 г. (Особый оттискъ изъ записокъ Чешскаго ученаго общества).

[1]) См. и въ Солунскомъ журналѣ „Книжици за прочитъ“, 1890 г., кн. IV, статью Матова и Тошева „Къмъ български рѣчникъ“.

„Сборника за народни умотворения“ и пр. (София 1890 г.) списокъ болгарскихъ названій многихъ птицъ. Отмѣтимъ еще издаваемый нынѣ въ Солунскихъ „Книжицахъ“ матеріалъ для областнаго болгарскаго словаря, прекрасно подобранный и сгруппированный молодымъ болгарскимъ славистомъ Матовымъ.

Вышеизложенныя историко-библіографическія справки показываютъ, что, не смотря на исходившія съ разныхъ сторонъ попытки составить сколько нибудь полный словарь народнаго болгарскаго языка, цѣль оставалась недостигнутою въ теченіе многихъ лѣтъ до вмѣшательства въ это дѣло покойнаго А. Дювернуа. Только ему удалось, и притомъ безъ всякой посторонней матеріальной помощи, дать намъ вполнѣ законченный и весьма объемистый (въ 170 печатныхъ листовъ) словарь болгарскаго языка. Уже это одно обстоятельство придаетъ труду покойнаго московскаго слависта особую важность.

II.

Словарь А. Дювернуа состоитъ изъ 2622 страницъ въ большую восьмушку, кромѣ прибавленій, занимающихъ въ общей сложности 116 страницъ. Онъ изданъ въ девяти выпускахъ, изъ коихъ 1-ый вышелъ въ 1885 году, девятый же и послѣдній въ 1889 г. — По своему характеру и общему 79
плану разсматриваемый словарь подходитъ къ Толковому словарю Даля, который, какъ увидимъ далѣе, онъ нѣсколько напоминаетъ и способомъ расположенія словъ. Значительно уступая послѣднему въ полнотѣ, нашъ словарь превосходитъ его однако въ нѣкоторыхъ другихъ отношеніяхъ, главнымъ образомъ документальностію. Въ словарѣ Дювернуа, можно сказать, нѣтъ слова, источникъ котораго не былъ бы указанъ, нѣтъ толкованія, неподтвержденнаго примѣрами, взятыми изъ извѣстныхъ изданій, на которыя всякій разъ и указывается. Приложенія, выходившія разновременно при нѣсколькихъ выпускахъ (2-мъ, 3, 4, 5 и 9-мъ), заслуживаютъ того, чтобы на нихъ остановиться здѣсь подробнѣе. Въ приложеніи къ 9-му выпуску мы находимъ весьма важныя дополненія къ словарю, именно: 1) довольно большіе списки собственныхъ именъ; 2) около 600 любопытныхъ словъ, невошедшихъ въ основной текстъ словаря; 3) около 900 „дополнительныхъ сносокъ“, т. е. діалектическихъ варіантовъ и производныхъ

словъ, неуказанныхъ на своемъ мѣстѣ въ азбучномъ порядкѣ словаря; 4) общія указанія, которыми слѣдуетъ руководиться при подъискиваніи словъ въ словарѣ. Эти общія указанія напечатаны на отдѣльномъ листкѣ, чтобы пріобрѣтающіе словарь могли пріобщить ихъ, гдѣ признаютъ болѣе удобнымъ для себя. Далѣе въ приложеніяхъ къ этому же выпуску (9-му) помѣщены и опечатки, но лишь такія, которыя замѣчены въ послѣднихъ четырехъ выпускахъ (6, 7, 8 и 9). Опечатки 5-го выпуска помѣщены въ концѣ послѣдняго, гдѣ мы находимъ и кое-какія поправки, а также дополненія къ *тексту* этого выпуска. То же самое сдѣлано и для опечатокъ и нѣкоторыхъ другихъ погрѣшностей, вкравшихся въ 4-ый вып. Въ 3-мъ выпускѣ, кромѣ поправокъ, относящихся къ нему, помѣщены и два прибавленія къ первымъ двумъ выпускамъ, озаглавленныя такъ: „Списокъ словъ I и II вв. съ выставленными на нихъ удареніями“ и „Перечень словъ, попавшихъ въ I и II вып. по недосмотру“. Подъ означенными рубриками приведены чрез-
80 вычайно важныя дополненія и поправки къ первымъ двумъ выпускамъ словаря. Но къ сожалѣнію дополненія эти не всегда соотвѣтствуютъ заглавію той рубрики, къ которой они отнесены. Въ первой рубрикѣ, т. е. въ спискѣ словъ съ выставленными на нихъ удареніями, мы совершенно неожиданно встрѣтили такія поправки и дополненія, которыхъ пользующійся словаремъ никоимъ образомъ не догадается разыскивать тамъ[1]). Они настолько существенны и важны, что заслуживали болѣе внимательнаго отношенія къ нимъ со стороны издателя. Нельзя не пожалѣть и о томъ, что они не объединены въ одномъ общемъ спискѣ вмѣстѣ съ другими, такого же рода дополненіями и поправками, разбросанными по разнымъ выпускамъ. То же самое позволимъ себѣ сказать и объ опечаткахъ. Для указаннаго объединенія тѣхъ и другихъ пришлось бы прибавить въ концѣ словаря не болѣе одного печатанаго листа, что потребовало бы небольшой сравнительно затраты времени и пр., а между тѣмъ отъ этого словарь значительно бы выигралъ.

Остальныя приложенія состоятъ: а) изъ *Введенія*, изданнаго при второмъ выпускѣ, — оно содержитъ въ себѣ „обзоръ

[1]) Въ предисловіи къ 3-му выпуску сказано, правда, что подъ этой рубрикой помѣщены и другія поправки и дополненія, но такое указаніе врядъ-ли поможетъ дѣлу.

гласныхъ болгарскаго языка“ и *списокъ источниковъ*, легшихъ въ основаніе словаря (изложенныя въ введеніи наблюденія автора надъ болгарскимъ вокализмомъ намъ придется затрогивать далѣе въ настоящей рецензіи); б) изъ *Предисловія* къ 3-му выпуску, составленнаго и подписаннаго П. А. Лавровымъ, ученикомъ А. Л. Дювернуа. Въ этомъ предисловіи излагается исторія составленія и изданія разсматриваемаго словаря, настолько важная для правильной оцѣнки послѣдняго, что мы считаемъ необходимымъ изложить здѣсь вкратцѣ ея содержаніе.

Покойный Дювернуа серьозно принялся за составленіе разсматриваемаго труда въ 1878 году. Къ этому труду онъ былъ побужденъ неполнотою однихъ и неудовлетворительностію другихъ словарныхъ работъ по языку болгарскому. На- 81
чавши дѣло при скудныхъ средствахъ, какими можно было располагать въ Москвѣ, онъ въ 1880 году совершилъ на свой счетъ поѣздку въ Болгарію, чтобы тамъ на мѣстѣ запастись разными болгарскими изданіями и прислушаться къ живому болгарскому языку. Пріобрѣтенныя имъ во время этой поѣздки болгарскія книги и легли главнымъ образомъ въ основу труда, которому покойный всецѣло посвятилъ себя, не щадя силъ и здоровья. Послѣ шестилѣтней усиленной работы надъ собираніемъ и обработкой матеріала онъ подвинулъ свой трудъ настолько, что могъ уже приступить къ напечатанію его въ 1885 году, когда имъ и былъ изданъ 1-ый выпускъ, оканчивающійся словомъ *вратига*, на 272-ой стр. Желаніе выпустить въ свѣтъ начало словаря ко дню тысячелѣтія со времены кончины св. Меѳодія было причиною, повидимому, того, что указанный 1-ый выпускъ изданъ безъ предисловія и даже безъ объясненія употребляемыхъ въ немъ сокращенныхъ обозначеній источниковъ и т. п. Послѣ изданія 1-го выпуска немедленно было приступлено къ печатанію 2-го. Но автору не суждено было дожить до выхода его въ свѣтъ. Онъ скончался 16-го Марта 1886 года, во время печатанія послѣдняго листа этого выпуска, оканчивающагося словомъ *ольбъ*, на 512-ой стр. Незадолго до своей кончины покойный Дювернуа, сознавая всѣ неудобство изданія словаря живого языка только по книгамъ, безъ помощи природныхъ знатоковъ его, и не имѣя возможности пріобрѣсти такихъ помощниковъ въ Москвѣ, замышлялъ по окончаніи университетской службы отправиться въ Болгарію, чтобы тамъ продолжать печатаніе

своего труда. При разсмотрѣніи оставшихся по смерти покойнаго матеріаловъ, заготовленныхъ для далнѣйшихъ выпусковъ, оказалось, что и они были собраны съ такою же полнотою, какъ матеріалы уже напечатанной при его жизни части словаря. Вдова покойнаго, Г. А. Дювернуа, „глубоко чтя трудъ своего мужа, выросшій на ея глазахъ, рѣшила не щадя своихъ средствъ, довести изданіе до конца“ (3 в., IX с.). Выучившись
82 болгарскому языку, она сама принимала дѣятельное участіе въ работѣ, главное веденіе которой взялъ на себя П. А. Лавровъ. Кромѣ вдовы покойнаго, г-ну Лаврову помогали въ этомъ дѣлѣ молодые слависты В. Н. Щепкинъ и Б. М. Ляпуновъ. За указаніями относительно словъ, заимствованныхъ изъ турецкаго языка, г. Лавровъ обращался къ профессору Ѳ. Е. Коршу, благодаря содѣйствію котораго словарь обогатился очень цѣнными объясненіями. Здѣсь мы считаемъ нужнымъ обратить особенное вниманіе на слѣдующее обстоятельство. Издателямъ оставшихся по смерти покойнаго А. Л. Дювернуа матеріаловъ при разборкѣ и приготовленіи послѣднихъ къ печати посчастливилось найти себѣ рѣдкаго помощника въ лицѣ молодого болгарскаго писателя Т. Г. Влайкова, пріѣзжавшаго около того времени въ Москву для слушанія лекцій нѣкоторыхъ професоровъ историко-филологическаго факультета. Въ новѣйшей болгарской письменности г. Влайковъ пользуется весьма почтенною извѣстностію, которую онъ пріобрѣлъ нѣсколькими своими разсказами на сюжеты изъ народной жизни болгаръ. Первый изъ его разсказовъ, подъ псевдонимомъ Веселина, появился еще въ 1885 г., до поѣздки въ Москву[1]). Особенное вниманіе обратила на себя его прекрасная повѣсть „За дядовата Славчова унука“, изданная имъ (подъ тѣмъ же псевдонимомъ) вскорѣ по возвращеніи изъ Москвы[2]). Редакція издаваемаго съ недавнихъ поръ болгарскимъ министерствомъ народнаго просвѣщенія „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“ помѣстила во II-омъ томѣ своего изданія подробный разборъ этой повѣсти, въ которой рецензентъ весьма справедливо указываетъ немало такихъ прекрасныхъ страницъ, написанныхъ чисто-народнымъ языкомъ, какія до сихъ поръ не появлялись

[1]) „Разсказъ на една бабичка“ въ Период. спис. болг. книж. друж. 1885 г., кн. XVII.

[2]) Тамъ же, кн. XXVIII—XXX, 1889 г.

въ болгарской литературѣ (см. стр. 233, 241). Участіе этого молодого болгарскаго писателя въ изданіи разсматриваемаго словаря отразилось на немъ весьма благопріятно. Ему при- 83
надлежитъ разстановка ударенія, которымъ продолжатели изданія рѣшились снабдить трудъ покойнаго А. Л. Дювернуа, исполнивъ этимъ одно изъ завѣтныхъ его желаній. Съ этой важной, но и чрезвычайно трудной задачей г. Влайковъ справился, можно сказать, весьма удачно. Разстановленное имъ удареніе можно назвать типичнымъ и самымъ распространеннымъ въ болгарскихъ говорахъ. Оно встрѣчается не только въ Софійской области, на родинѣ Влайкова, но съ незначительными видоизмѣненіями и въ Придунайской Болгаріи, въ Ѳракійскихъ болгарскихъ областяхъ, въ говорахъ родопскихъ равно какъ и въ большинствѣ говоровъ Македоніи, главнымъ образомъ восточной и южной[1]). Существенныя отклоненія отъ этого типа представляютъ лишь говоры западной Македоніи, именно западной части Скопской области и округовъ: Велесскаго, Прилѣпскаго, Охридскаго, Костурскаго и Дебрскаго. Но ударенія этихъ областей не отличаются такою гибкостью и такимъ разнообразіемъ, какъ въ остальныхъ краяхъ, строго подчиняясь извѣстнымъ законамъ, которые только недавно, въ прошломъ году, были подмѣчены молодымъ болгарскимъ славистомъ, Велесскимъ уроженцемъ, Матовымъ[2]). По наблюденіямъ г. Матова, въ указанныхъ мѣстностяхъ западной Македоніи, за исключеніемъ Костурскаго округа, двусложныя слова имѣютъ удареніе на второмъ слогѣ, а многосложныя на третьемъ отъ конца, напр. *вода, студена*. Съ указанныхъ слоговъ удареніе можетъ подвигаться впередъ, къ концу, только въ тѣхъ случаяхъ, когда къ двусложному или многосложному 84
слову примыкаетъ какая-нибудь энклитика, въ роли которой являются не только разныя частицы и мѣстоименія, но и существительныя имена *(студена* и *студена вода)*. Въ Ко-

[1]) Въ этомъ не оставляютъ сомнѣнія обнародованные въ самое послѣднее время образцы говоровъ всѣхъ указанныхъ тутъ областей, образцы снабженные удареніями; см. Периодическо списаніе болгарскаго книжевнаго дружества, Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, „Сборникъ отъ народни умотворения, обычаи и др.“ А. Илиева, София, 1889 г., Солунскія „Книжици“ и проч., см. также статью Ворачка и Стойнова объ удареніи въ Сливенскомъ говорѣ, Наука III ч. 11, 12 кн.

[2]) См. Отчетъ Солунской гимназіи за 1889 г., стр. 29 и въ Солунскихъ „Книжицахъ“, кн. III, стр. 55 въ примѣчаніи къ пословицамъ и поговоркамъ, записаннымъ въ Прилѣпѣ; сравн. и кн. II, стр. 48 въ характеристикѣ говора Солунскаго села Киречь-киой (Позвантово).

стурскомъ же говорѣ преобладаетъ акцентовка втораго слога. При такомъ однообразіи и строгой опредѣленности западномакедонскаго ударенія, разстановка его въ разсматриваемомъ словарѣ была бы, по нашему мнѣнію, совершенно излишней.

Кромѣ разстановки ударенія, г. Влайковъ оказалъ и другую не менѣе существенную услугу продолжателямъ изданія. При помощи его они могли подвергнуть тщательному пересмотру весь оставшійся по смерти покойнаго А. Л. Дювернуа матеріалъ и устранить замѣченныя въ немъ неисправности. (Предисловіе VIII—IX и дополн. къ 9-му вып. 35 стр.). Такія же поправки сдѣланы при помощи г. Влайкова и въ изданныхъ при жизни покойнаго первыхъ двухъ выпускахъ. Поправки эти касались главнымъ образомъ значеній и основныхъ формъ помѣщенныхъ тутъ словъ, перечень которыхъ съ разставленными на нихъ удареніями, продолжатели изданія, какъ мы уже говорили выше, сочли нужнымъ приложить къ 3-му выпуску. Далѣе участіе г. Влайкова позволило продолжателямъ изданія „оживить до нѣкоторой степени матеріалъ, собранный составителемъ словаря. Это было достигнуто (начиная съ IV выпуска, съ буквы *к)* прибавленіемъ примѣровъ (безъ цитатъ) въ тѣхъ случаяхъ, когда ихъ недоставало для первоначальнаго значенія слова, или же, когда примѣръ былъ нуженъ для уясненія уже имѣвшихся“ (см. Дополненіе къ IX вып.). Наконецъ, Влайкову издатели, по ихъ собственному признанію, „много были обязаны и уясненіемъ словъ и темныхъ выраженій, нуждающихся въ бытовыхъ объясненіяхъ“ (см. тамъ же 35 стр.). Издатели позволяли себѣ дѣлать и другія подобнаго рода дополненія, заимствуя ихъ изъ разныхъ книгъ, которыми составитель словаря не могъ пользоваться. Кромѣ того, они „въ интересахъ полноты прибавляли несомнѣнно чисто болгарскія народныя слова и безъ примѣровъ изъ словарей Цанкова, Богорова и Морса“, которыми покойный очень мало пользовался. Благодаря всему этому, вторая большая часть разсматриваемаго словаря вышла не только исправнѣе, но и сравнительно полнѣе 1-ой, т. е. первыхъ двухъ выпусковъ.

III.

О словарѣ Дювернуа, на сколько мы знаемъ, до сихъ поръ въ печати появлялись лишь краткіе отзывы, вызывавшіеся выходомъ въ свѣтъ отдѣльныхъ его выпусковъ, особенно пер-

выхъ. Между этими отзывами большей частью сочувственными, мы находимъ и одинъ суровый приговоръ, напечатанный на страницахъ „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“ (I, 25 стр.). Это — тоть самый Сборникъ, въ 2-омъ томѣ котораго, какъ мы говорили выше, помѣщена статья съ извѣстнымъ отзывомъ объ одномъ изъ главныхъ участниковъ въ изданіи разсматриваемаго словаря, именно о г. Влайковѣ, какъ о выдающемся болгарскомъ писателѣ и отличномъ знатокѣ болгарскаго народнаго языка. Авторъ этого приговора, писаннаго, нужно замѣтить, въ 1889 г., когда изданіе словаря было уже окончено, зналъ лишь о первомъ выпускѣ; но это не помѣшало ему высказаться въ слѣдующихъ выраженіяхъ обо всемъ изданіи: „Къ сожалѣнію, Дювернуа обманулъ наши ожиданія. Его словарь переполненъ ошибками и для насъ болгаръ едва-ли имѣетъ какое-либо значеніе. Вѣроятно, уважаемый филологъ раздѣлялъ мнѣніе Безсонова, который еще въ 1855 г. радовался, что при пособіи приложеннаго къ его сборнику небольшого словарика, затѣмъ съ помощью словарика при грамматикѣ Цанковыхъ и „Карманной книжки для русскихъ воиновъ“ С. В. Филаретова можно будетъ составить словарь болгарскаго языка“. — Этотъ приговоръ, въ искаженномъ видѣ передающій и слова Безсонова, настолько несерьозенъ, что мы бы и не остановились на немъ, если бы онъ не былъ перепечатанъ недавно безъ всякихъ оговорокъ въ одномъ очень почтенномъ русскомъ журналѣ. Послѣднее обстоятельство заставляетъ насъ подробнѣе остано- 86
виться на ошибкахъ разсматриваемаго словаря и на источникахъ, по которымъ онъ составленъ. Объ ошибкахъ будетъ еще рѣчь впереди, здѣсь же остановимся на источникахъ.

Перечисленными въ началѣ нашей рецензіи словарными работами очень мало пользовался составитель словаря. Нѣкоторыя изъ нихъ по своей недоступности остались ему совершенно неизвѣстными, каковы: Москопольскій словарикъ, обнародованныя въ „Болгарскихъ книжицахъ“ небольшія извлеченія изъ словаря Неофита и спеціальные словарики Михаила Павлова и Хрулева. Въ изданный Императорской Академіей Наукъ отрывокъ изъ словаря Герова покойный А. Л. Дювернуа, несомнѣнно, имѣвшій его въ своихъ рукахъ, почему-то и не заглядывалъ. Очень рѣдко онъ заглядывалъ и въ словарь Богорова, а также и въ словарики Цанко-

выхъ, Морса и др., несомнѣнно, бывшіе у него подъ руками. Этими словариками пользовались только продолжатели изданія, начиная съ 3-го выпуска. Нельзя не пожалѣть о такомъ отношеніи автора къ работамъ его предшественниковъ. Правда, онѣ прибавили бы къ собранному имъ лексическому матеріалу не болѣе сотни употребительныхъ въ болгарскомъ народномъ языкѣ словъ, но и такими крупицами не слѣдовало бы пренебрегать, тѣмъ болѣе что между ними встрѣчаются нѣсколько любопытныхъ реченій, каковы:

— *бѣлецъ* (въ слов. Богорова) — un Séculier, frère lai, ср. др.-сл. *бѣльць* — laicus. См. и въ словарѣ Герова.

— *беседимъ* (говорю) — въ словарѣ Неофита, по которому слово это сохранилось въ западной Македоніи (Драгановъ считаетъ его принадлежностью только говора Бандовцевъ). Срав. *бесяда, бесяди* въ языкѣ седмиградскихъ болгаръ.

— *бигоръ*, по объясненію Неофита значитъ: 1) какой-то мягкій, пористый камень, 2) нѣчто солёное, горькое. Приблизительно такъ же объяснено это слово и у Герова.

— *бочникъ*, у Неофита и Герова — боковая складка женскаго платья.

87 — *вабимъ* и *вабїж*, у Неофита и Герова — приманываю, ваблю.

— *вагарецъ* —, у Неофита (у Герова и *вжгарецъ*) — какое-то паразитное животное.

— *варзилка* и *варзило*, у Герова — красное дерево, которымъ красятъ яйца къ Пасхѣ; сандалъ (слово это, какъ намъ извѣстно, встрѣчается и въ формѣ *вардзія*).

— *варякамъ*, у Герова — плакать съ крикомъ, вопить.

— *верверица*, у Богорова — бѣлка.

— *веревъ*, по объясненію Герова употребляется въ такихъ выраженіяхъ, какъ „рѣжж на веревъ“ — рѣжу наискось.

— *вирїж*, у Герова и Морса — поднимаю вверхъ.

— *влака*, у Герова — родъ, порода, племя.

— *жидъ*, у Богорова — великанъ.

Повидимому у автора былъ строго обдуманный планъ, основать свой трудъ исключительно на памятникахъ народнаго языка и новѣйшей письменности болгаръ, другими словами, вносить въ словарь лишь такой лексикографическій матеріалъ, который встрѣчается въ этихъ памятникахъ. Такихъ памятниковъ въ то время, когда обдумывался планъ разсматриваемаго

словаря, было уже довольно много. Ново-болгарская письменность, которая въ 20-хъ годахъ нынѣшняго столѣтія представлялась 3—4 книжками, въ 70-хъ годахъ насчитывала уже до 1000 разныхъ изданій, въ числѣ которыхъ находилось и довольно много памятниковъ народнаго языка, записанныхъ въ разныхъ мѣстностяхъ. Воспользоваться всѣми этими изданіями было, конечно, не по силамъ, да и не по средствамъ одного человѣка. Нужно было дѣлать выборъ между ними. Посмотримъ, какъ справился нашъ авторъ съ этой задачей.

Списокъ книгъ, по которымъ началось собираніе матеріала для разсматриваемаго словаря, изданъ въ прибавленіи ко 2-му выпуску послѣдняго, сейчасъ послѣ „Введенія“ на страницахъ XXV—XXVI. Въ немъ перечислено около 30 болгарскихъ изданій, въ томъ числѣ *Лютострун* Данова, состоящій изъ восьми книгъ, и „Периодическое списание болгарскаго книжевнаго дружества“, 12 кн. Браильской серіи и 12 кн. Срѣдецкой, или Софійской. Разсматривая означенный списокъ источниковъ, мы замѣчаемъ, что между послѣдними находятся всѣ изданные до начала 80-хъ годовъ этнографическіе сборники, содержащіе богатый матеріалъ для словаря народнаго языка. Кромѣ сборника Безсонова, въ которомъ объединены почти всѣ появлявшіеся до 1855 года памятники народнаго творчества болгаръ, мы находимъ туть богатѣйшіе содержаніемъ сборники Миладиновыхъ, Чолакова, Верковича (Песме Македонски Бугара 1860), Каравелова, Дозона, а также Показалецъ Раковскаго. Кромѣ того, мы находимъ тутъ и нѣкоторыя періодическія изданія, въ которыхъ помѣщенъ значительный запасъ памятниковъ народнаго языка и быта болгаръ, именно: Периодическо списание болгар. кн. дружества, „Знаніе“ (журналъ Каравелова), „Болгарская старина“ Раковскаго. — Въ этомъ спискѣ, можно сказать, не значатся только два изданія, въ которыхъ содержатся болѣе или менѣе интересные памятники народнаго творчества, изданные до начала составленія словаря. Это, во-первыхъ, обнародованныя въ *Извѣстіяхъ* Императорской Академіи Наукъ и въ *Приложеніяхъ* къ нимъ (1852—1856 г.) болгарскія пѣсни и пословицы. (Впрочемъ значительная часть этихъ пословицъ переиздана въ сборникахъ Каравелова и Чолакова, которыми пользовался составитель словаря). Во-вторыхъ, издававшійся въ Константинополѣ (1858—1862 г.)

88

журналъ „Български книжици“, въ которомъ, кромѣ пѣсень, записанныхъ въ разныхъ краяхъ Болгаріи и довольно большого собранія пословицъ изъ сборника Славейкова, помѣщены и тѣ выдержки изъ словаря Неофита, о которыхъ мы говорили выше. Пренебрегать этимъ журналомъ, правда, весьма рѣдко теперь встрѣчающимся, не слѣдовало уже и потому, что въ немъ помѣщались труды лучшихъ болгарскихъ писателей 60-хъ годовъ. — Богатый лексикографическій матеріалъ, заключающійся въ перечисленныхъ выше памятникахъ народнаго языка, былъ, повидимому, причиною того, что состави-
89 тель словаря не особенно гонялся за „произведеніями новѣйшей печати“. Впрочемъ и самый выборъ такихъ *произведеній* является дѣломъ весьма труднымъ. Болгарская письменность до 80-хъ годовъ состояла главнымъ образомъ изъ учебниковъ для народныхъ школъ, да изъ переводныхъ книгъ поучительнаго и беллетристическаго содержанія. Періодическая печать, за исключеніемъ пяти, шести журналиковъ учено-литературнаго или педагогическаго характера, состояла изъ газетъ. Самостоятельныхъ литературныхъ произведеній и притомъ такихъ, которыя занимались бы художественнымъ воспроизведеніемъ народнаго быта болгаръ и отъ которыхъ только и могъ бы ожидать поживы составитель болгарскаго словаря, было очень мало. Болѣе извѣстныя изъ нихъ и значатся въ разсматриваемомъ спискѣ источниковъ, именно: „Горскій пѫтникъ“ Раковскаго, повѣсть Друмева (митрополита Климента) „Нещастна фамилия“ (которая сначала появилась въ Болгарскихъ книжицахъ, а потомъ издана отдѣльно въ Руссе); нѣкоторые разсказы и повѣсти Любена Каравелова, изданные въ его журналѣ „Знаніе“; повѣсть Ил. Блъскова „Злочеста Крьстинка“; драма Кира Петрова „Сиромахъ Танчо“. Къ самостоятельнымъ произведеніямъ болгарской печати, внесеннымъ въ разсматриваемый списокъ, можно отнести и книжки „Лѣтоструя“ Данова, пользовавшіяся въ 70-хъ годахъ громадною популярностью среди болгаръ. Что бы ни говорили о нѣкоторой неряшливости этого изданія, но оно своимъ „пестрымъ содержаніемъ“ захватываетъ разныя стороны народнаго быта и содержитъ въ себѣ богатый лексикографическій матеріалъ. Въ виду этого мы находимъ внесеніе „Лѣтоструя“ въ число источниковъ разсматриваемаго словаря весьма удачнымъ. Удачнымъ считаемъ также и выборъ „Готварской

книги“ или „наставленія за всѣкакви гостбы“. — Говоря объ оригинальныхъ произведеніяхъ болгарской письменности, мы позволимъ себѣ выразить сожалѣніе, что составитель словаря не воспользовался и такими же сочиненіями Славейкова, особенно сатирическими именно: его юмористическими календарями и газетой „Гайда“ — Изъ переводныхъ произведеній 90
въ разсматриваемомъ спискѣ значатся нѣкоторые переводы лучшихъ болгарскихъ писателей: Славейкова (Робинзонъ, Эзоповы басни и пр.), Михайловскаго (Телемахъ), Бончева (Разбойники Шиллера, Тарасъ Бульба) и др. менѣе извѣстныхъ. При опредѣленіи значеній турецкихъ словъ А. Л. Дювернуа пользовался турецко-французскимъ словаремъ Киффера и Бьянки, который также помѣщенъ въ спискѣ.

Въ послѣднемъ однако отмѣчены далеко не всѣ источники словаря. Продолжатели изданія дополняли первоначально-собранный матеріалъ, какъ было замѣчено выше, пользуясь и и другими источниками не только давно вышедшими, каковы, напр. Букварь Беровича, Библія и др., но и такими, которые появлялись въ самое послѣднее время, каковы, напр., богатыя запасомъ народныхъ словъ изданія Блъскова, Бончева (нар. пѣсни), Иліева (Сборн. пѣсень), Качановскаго (Сборн. п.), Любенова (Баба-ега), Маринова (загадки), Шапкарева (сказки). Далѣе, они пользовались спискомъ словъ съ ринезмомъ, изданныхъ въ Макед. сборникѣ Офейкова, а также словарикомъ Драганова. Кромѣ того они пользовались нѣкоторыми новѣйшими произведеніями болгарскаго поэта Вазова, а также сочиненіями Ботева и вышедшимъ недавно Полнымъ собраніемъ сочиненій Каравелова. Въ послѣдней части словаря мы встрѣчали также ссылки на нѣкоторые изъ новѣйшихъ болгарскихъ журналовъ, каковы: Наука, Трудъ, „Книжици за прочитъ“. Вообще мы можемъ сказать, что составитель и издатели словаря имѣли въ своихъ рукахъ удачно выбранные источники, довольно значительные по количеству и разнообразные по своему содержанію. Спрашивается, какъ воспользовались они своими источниками и на сколько ихъ исчерпали.

IV.

Источники, легшіе въ основаніе словаря, изобилуютъ многими типографическими погрѣшностями, какія до недавняго времени были обыкновеннымъ явленіемъ въ болгарскихъ изда- 91

ніяхъ. Кромѣ того, памятники народнаго языка не свободны и отъ другого рода ошибокъ, допущенныхъ собирателями, которые не всегда вѣрно передавали нѣкоторыя своеобразныя черты болгарской народной рѣчи. Такихъ идіотизмовъ, естественно, должно быть очень много въ языкѣ, развивавшемся въ теченіе вѣковъ при отсутствіи какой-нибудь національной литературной школы и подъ вліяніемъ разныхъ языковъ: турецкаго, греческаго, албанскаго, румынскаго, сербскаго и др. Памятники языка письменнаго, обработка котораго началась лишь съ недавняго времени, представляютъ и другія затрудненія для пользующихся ими съ лексикографической цѣлью. Писатели болгарскіе, не связанные какими-нибудь прочноустановившимися литературными традиціями или требованіями какой-нибудь школы, пользовались безграничной свободой въ выборѣ словъ для выраженія своихъ мыслей. Сочиненія ихъ изобилуютъ многими словами и формами, безъ разбору заимствованными изъ того или другого языка, или неудачно скованными вопреки самымъ элементарнымъ требованіямъ свойствъ народнаго языка и уже по одному этому недолговѣчными.

Само собою разумѣется, что пользованіе такого рода памятниками съ лексикографической цѣлью должно сопровождаться строгою критикой, для каковой необходимо, конечно, основательное знаніе языка, не только теоретическое, какимъ въ настоящее время и невозможно запастись въ достаточной степени при отсутствіи сколько-нибудь пригодныхъ для этого пособій, но главнымъ образомъ и практическое, охватывающее притомъ главнѣйшіе, по крайней мѣрѣ, болгарскіе говоры. Такого знанія, которымъ, кстати замѣтимъ, въ настоящее время не могутъ похвалиться и записные, такъ сказать, болгарскіе филологи, невозможно было ожидать и отъ покойнаго А. Л. Дюверіуа. Путешествіе по Болгаріи, несомнѣнно, обогатило его многими свѣдѣніями по болгарской діалектологіи, познакомило со многими тонкостями болгарской рѣчи, какъ свидѣ-
92 тельствуетъ представленный имъ въ Введеніи къ словарю „Обзоръ болгарскихъ гласныхъ“, гдѣ мы находимъ не мало такихъ наблюденій надъ нѣкоторыми особенностями болгарской фонетики, которыя раньше не были никѣмъ замѣчены. Къ сожалѣнію однако это путешествіе было не продолжительно и могло коснуться лишь одной части болгарской земли. Тотъ же „Обзоръ болгарскихъ гласныхъ“ нѣкоторыми неудачными

по нашему мнѣнію, обобщеніями и принятымъ безъ всякой критики мнѣніемъ Каница о томъ, что Калоферскій говоръ есть самый типичный представитель болгарскаго языка, показываетъ, что практическое знакомство автора съ послѣднимъ было нѣсколько одностороннимъ. Это хорошо сознавалъ и самъ онъ, если послѣ выпуска въ свѣтъ начала своего труда сталъ серьозно помышлять, какъ мы видѣли, о перенесеніи изданія въ Болгарію. Къ чести покойнаго нужно однако сказать, что онъ осторожно пользовался своими источниками и удачно преодолѣлъ тысячи затрудненій, встрѣчавшихся ему при извлеченіи изъ нихъ необходимаго матеріала, равно какъ и при разработкѣ послѣдняго. Съ нѣкоторыми же трудностями онъ не могъ справиться, вслѣдствіе чего при подборѣ словъ и объяснительныхъ къ нимъ примѣровъ иногда впадалъ въ погрѣшности. Такія неисправности встрѣчаются и въ предлагаемыхъ имъ толкованіяхъ нѣкоторыхъ словъ. О промахахъ послѣдняго рода мы будемъ говорить далѣе, здѣсь остановимся на ошибкахъ, допущенныхъ при подборѣ, сортировкѣ и внѣшней вообще разработкѣ матеріала. Разсмотрѣніе этого рода ошибокъ дастъ намъ возможность наглядно ознакомиться съ отношеніемъ автора къ источникамъ и со свойствомъ тѣхъ трудностей, которыя ему приходилось преодолѣвать при пользованіи послѣдними. Нужно замѣтить, что ошибки, которыя мы здѣсь имѣемъ въ виду, встрѣчаются главнымъ образомъ въ первыхъ двухъ выпускахъ, приготовленныхъ къ печати и обнародованныхъ, какъ мы уже знаемъ, исключительно трудомъ А. Л. Дювернуа безъ всякой посторонней помощи. Нѣкоторыя изъ этихъ ошибокъ исправлены въ прибавленіяхъ къ дальнѣйшимъ выпускамъ продолжателями изданія, имѣвшими возможность пользоваться содѣй- 93
ствіемъ г. Влайкова, но кой-какія остались незамѣченными. На нихъ-то мы и остановимся главнымъ образомъ.

Одинъ изъ діалектическихъ варіантовъ удвоеннаго предлога *въ* (ввъ), именно варіантъ *авъ* (отъ *вавъ)* въ прекрасномъ по содержанію Сборникѣ македонскихъ пѣсень Верковича очень часто пишется, какъ двѣ отдѣльныя частицы *а* и *въ*. Эта ошибка издателя названнаго сборника, не понятая авторомъ словаря, дала ему поводъ приписать и такое значеніе болг. частицѣ *а*, котораго она въ дѣйствительности не имѣетъ. По его толкованію, *а* есть, между прочимъ, „слагающая и предупреждающая разные члены предложенія частица,

употребляющаяся въ эпическомъ строѣ рѣчи". Эти слова автора, равно какъ и приведенные къ нимъ объяснительные примѣры изъ сборника Верковича — совершенно неумѣстны.

Подъ словомъ *айлякъ* (тур.) — мѣсячное содержаніе, приведенъ примѣръ съ словомъ *айлякъ*, которое авторъ принялъ за тожественное съ первымъ, тогда какъ оно отличается отъ него, какъ по производству, такъ и по значенію, и заслуживаетъ особаго мѣста въ азбучномъ порядкѣ[1]). Если бы авторъ заглянулъ въ словарь Герова, гдѣ слово *айлякъ* значится на своемъ мѣстѣ и гдѣ оно переведено совершенно правильно (незанятый), то онъ бы уберегся отъ такой ошибки.

Въ объясненіяхъ къ словамъ *бабо, бабайко* — отецъ, встрѣчаемъ примѣръ съ словомъ *баби*, дат. п. отъ *баба* (бабушка), невѣрно принятымъ за ласкательную форму объясняемаго тутъ слова *бабо*. Въ подборѣ объяснительныхъ примѣровъ къ этому слову встрѣчается и другая неисправность, на которой мы не будемъ останавливаться, такъ какъ пользующіеся словаремъ легко могутъ устранить ее сами.

Слово *баръ* — (по крайней мѣрѣ), хорошо объясненное
94 подъ тожественнымъ съ нимъ *баре*, выставлено и на своемъ мѣстѣ, гдѣ авторъ тщетно пытался произвести отъ него и такимъ образомъ объяснить два очень темныхъ, дѣйствительно, слова, именно: *бара*, встрѣчающагося въ апострофическомъ выраженіи „о мой бара!" въ сборн. Миладиновыхъ, и *баренъ* въ *локуціи* „шарени барени, като детелина", употребленной въ Лѣтоструѣ Данова для обозначенія нравственной пестроты или разношерстности болгарскаго общества. По нашему мнѣнію, первое изъ этихъ словъ, именно *бара* въ выраженіи „о мой бара!" слѣдуетъ сопоставлять съ серб. *бора*, употребленнымъ въ подобныхъ же выраженіяхъ вмѣсто слова *Богъ*:

Не умри, сынко, за бора![2]).
О бора ти, драги господару!

Что касается второго изъ занимающихъ насъ здѣсь словъ, т. е. *барени*, то, по всей вѣроятности, оно происходитъ отъ *багърити* — красить багрецомъ, какъ и *шарени* отъ *шарити* —

---

[1]) Слово *айлякъ* внесено въ „Списокъ словъ съ удареніями", гдѣ и переведено правильно. При этомъ однако не указано на тотъ промахъ, который мы здѣсь отмѣчаемъ.

[2]) См. въ словарѣ Караджича подъ словомъ *бора*.

рисовать, расписывать. Такимъ образомъ Дановская локуція „шарени барени, като детелина“, по нашему мнѣнію, значитъ: расписаны и раскрашены, какъ цвѣтокъ клевера. Тутъ намъ невольно приходитъ на умъ выраженіе *Толковой Палеи:* „яко же бо зарям свѣтлѣющимся и багром шареющимся“.

Бѣлмушьцъ. Такъ обозначено въ словарѣ названіе кушанья, „отмѣченнаго Каницемъ въ Троянскомъ перевалѣ Балканъ орфографіей Belmoušc“. Авторъ словаря не понялъ, что Каницъ неточно передалъ такою орфографіею названіе очень извѣстнаго болгарскаго кушанья *бѣлмжш, бѣлмжжец* (уменьш.) или *бѣлмажец.*

Подъ турец. словомъ *бѣля,* правильнѣе *беля* (бѣдствіе бѣда), находимъ одинъ примѣръ, показывающій, что авторъ смѣшалъ съ нимъ слово *бѣлю* (зват. пад. отъ *бѣлъ),* употребленное какъ кличка бѣлой собаки. Авторъ невѣрно понялъ и другой изъ приведенныхъ имъ тутъ примѣровъ, изъ коего 95
вывелъ особое значеніе этого слова — *прорѣха,* какого оно не имѣетъ.

Глаголъ *бѣлѫ* въ болг. языкѣ значитъ не только „бѣлю, мою“ и т. п., но еще и снимаю кору, облупляю кожицу (переносно — *обдираю).* Послѣднее значеніе, указанное въ словарѣ Неофита и Герова, упущено изъ виду авторомъ, который тутъ создалъ особый, не существующій глаголъ *белѫ* (отъ вышеозначеннаго тур. слова *беля)* со значеніемъ *дѣлаю несчастнымъ*[1]).

Въ журналѣ Каравелова „Знаніе“ встрѣчается странное выраженіе: *блѣкътъ, буника* (hyosciamus niger). — Составитель словаря вѣрно понялъ, что тутъ Каравеловымъ употреблено серб. слово *буника* для названія *белены* (см. въ словарѣ подъ словомъ *буника).* Что касается слова *блѣкътъ,* которое, очевидно, напечатано такъ вмѣсто *лѣкътъ* (лекарство), то относительно его нашъ авторъ, не понявъ, что имѣетъ тутъ дѣло съ опечаткой, сообразилъ, что слово это есть болг. названіе *белены* и внесъ его въ этомъ видѣ въ словарь. Не лишнимъ считаемъ замѣтить, что вслѣдъ за этимъ словомъ мы находимъ въ послѣднемъ *блено биле* — зелiе. бредъ наводящее, чарующее; а нѣсколько дальше встрѣчаемъ и настоящее болгар-

[1]) Въ „Спискѣ словъ съ удареніями“, помѣщенномъ въ 3-мъ выпускѣ, правильно показаны оба значенія глагола *бѣлѫ,* но не исправлена и та ошибка, о которой мы здѣсь говоримъ.

ское названіе белены, именно — *блѣнъ*, но авторъ указалъ подъ нимъ лишь переносное значеніе его: мечта, воображеніе, иллюзія.

Глаголъ *боравѣ* — длиться, бывать, заниматься, выставленъ два раза въ азбучномъ порядкѣ, причемъ одинъ разъ съ возвр. мѣст. *са*, съ какимъ онъ никогда не встрѣчается.

Подъ словомъ *боръ* — сосна, встрѣчаемъ одинъ, неудачно отнесенный сюда, примѣръ съ выраженіемъ *боръ юнацы*, въ которомъ слово *боръ* = отборъ вмѣсто эпитета *отборные*.

Буренецъ уменшит. отъ *буренъ* (бурьянъ), принято за уменьшит. отъ *буре* (боченокъ).

96 Слово *буче*, встрѣчающееся, насколько намъ извѣстно, лишь въ одной прибауткѣ, авторъ сблизилъ съ сербскимъ словомъ *буче* (индѣйскій пѣтухъ), хотя прибаутка, которую онъ здѣсь приводитъ, дѣлаетъ такое сближеніе невозможнымъ. При этомъ имъ не принято во вниманіе толкованіе Каравелова, который видитъ въ этомъ словѣ уменьш. отъ *букъ*[1]).

Подъ словомъ *викъ* указано сл. *вика*, какъ діалектическое (македонское) видоизмѣненіе перваго. Но изъ объяснительнаго примѣра къ сл. *вика* видно, что тутъ мы имѣемъ дѣло съ глаг. формой, наст. вр. ед. ч. 3-го лица отъ *викамъ* — зову, кричу.

Подъ словомъ *вадѣ* предпослѣдній объяснительный примѣръ „да си вадятъ очитѣ“ неправильно отнесенъ къ 6-му значенію этого глагола (орошаю); его мѣсто подъ 2-мъ значеніемъ (вынимаю) или подъ 3-мъ (выцарапываю).

Подъ глаголомъ *вратѣ* приведенъ примѣръ, въ которомъ встрѣчается слово *вратъ*, невѣрно принятое за повелит. наклоненіе отъ этого глагола, такъ какъ мы, несомнѣнно, имѣемъ въ немъ форму наст. вр. мн. ч. 3-го лица отъ глагола *врѣ* — киплю.

Врачешъ, встрѣчающееся у Каница названіе извѣстнаго села у одного изъ балканскихъ переваловъ (Араба-конакскаго), авторъ принялъ за нарицательное имя *воротца*.

Подъ *врънѣ* — возвращу, верну, некстати приведенъ примѣръ изъ Верковича: „когда я Яна турчиха, жежки каменя врнеха“, ибо тутъ *врнеха* значитъ падали съ неба, какъ дождь; срав. въ сборн. Илиева (134): „до три години дош (дождь)

[1]) Мы думаемъ, что слово *буче*, происходящее, несомнѣнно, отъ *букъ*, употреблено въ указанной прибауткѣ, какъ названіе какой-то мѣстности. Такія мѣстныя названія встрѣчаются и у сербовъ. См. въ словарь Даничича подъ словомъ *Буће*.

не ми врна". См. и въ словарѣ Герова *варни* (вост.-болг. варіантъ вм. врѣне) = дождь идетъ, дождитъ. Съ такимъ же точно значеніемъ мы находимъ это слово (вьрни) въ спискѣ, яко бы исключительно — Бандовскихъ словъ Драганова[1]).

Глаголъ *врѣчь* въ Лѣтоструѣ Данова является орографическимъ варіантомъ, быть можетъ, и болѣе правильнымъ этимологически, весьма распространеннаго у болгаръ глагола *хврѣчь*, *хврѣкамъ* или *фрѣчж*, *фрѣкамъ* — летаю. Авторъ не понялъ этого и, принявъ *врѣчж* за особый глаголъ, приписалъ ему не существующее значеніе — грохочу, шумлю, щебечу. Указывая послѣднее изъ этихъ значеній, т. е. *щебечу*, онъ, повидимому, мысленно сближалъ глаголъ *врѣчж* съ др.-слав. *врѣкати*. Такое сближеніе и намъ кажется возможнымъ въ этимологическомъ отношеніи, но отсюда еще не слѣдуетъ заключать о нынѣшнемъ значеніи болг. *врѣчж*. 97

Слово *гавтанджи* отъ *гавтанъ* (кафтанъ) невѣрно принято за видоизмѣненіе *гайтанджи* (бахромщикъ) отъ *гайтанъ*.

Въ сборн. Миладиновыхъ (стр. 527—8) говорится, что недалеко отъ Охриды на горѣ Гжбовци находится небольшой монастырь во имя св. Геразма. Такъ, т. е. съ придыханіемъ г, нѣкоторые болгаре произносятъ имя св. Седмичисленника Еразма (Горазда). Ср. въ сборн. Миладиновыхъ *гязъ* вм. *язъ*, *гяребица* вм. *яребица* и пр., срав. также др.-слав. *геноуарь* при *ѥнуарь* = ianuarius. Упустивъ изъ виду эту діалектическую особенность болгарскаго языка, довольно часто встрѣчающуюся и въ объяснительныхъ примѣрахъ разсматриваемаго словаря, авторъ послѣдняго понялъ, что въ указанной замѣткѣ Миладиновыхъ рѣчь идетъ о св. Герасимѣ, имя котораго онъ при этомъ обозначилъ въ красной строкѣ въ формѣ *Герасъмъ*.

Подъ глаголомъ *даднж, дадж, дамъ, давамъ* невѣрно принято (на стр. 445) за форму повел. накл. этого глагола междометіе *дейди (дейгиди*, см. подъ сл. *гиди)*. Въ послѣднемъ изъ объяснительныхъ примѣровъ къ этому же глаголу (на стр. 458) также невѣрно принято за повел. накл. отъ него *дай*, въ которомъ мы имѣемъ сокращенное, слитное написаніе двухъ отдѣльныхъ словъ *да е* (да есть). 98

[1]) Подобнаго рода смѣшенія мы замѣтили еще подъ словами: *ала* (къ которому невѣрно отнесены *аль* и *алалемъ*); *биж* — бью, съ нѣкоторыми формами котораго смѣшаны формы глагола *быть*; *бжденъ* — будущій, къ которому отнесено *будни, будень* — правильно впрочемъ переведенное на своемъ мѣстѣ — *бодрый, внимательный*.

Глаголъ *деверувамъ* принятъ за уменьшительное отъ существительнаго *деверъ*.

Подъ словомъ *джебъ* — карманъ, въ послѣднемъ изъ объяснительныхъ къ нему примѣровъ встрѣчаемъ любопытное слово *джупче*, невѣрно принятое за уменьшительную форму отъ *джебъ*. Мы не сомнѣваемся, что *джупче* есть чрезвычайно любопытный въ фонетическомъ отношеніи діалектическій вариантъ уменьшит. *егюпче* отъ *егюптинъ* (цыганъ). Сравн. древн.-слав. *Егюпьтъ, егюпьтьнинъ*, въ которыхъ нѣкоторые глаголическіе памятники, какъ Сборникъ Клоцовъ, Синайская псалтырь и пр., пишутъ вмѣсто *г* извѣстную глаголическую букву.

Къ вышеозначеннымъ неисправностямъ относятся еще слѣдующія. Въ тѣхъ случаяхъ, когда авторъ не находилъ въ источникахъ начальной формы намѣченныхъ имъ для внесенія въ словарь реченій, онъ долженъ былъ самъ отгадывать ее и, надо отдать ему справедливость, вообще удачно справлялся съ этой нелегкой задачей. Иногда впрочемъ и тутъ онъ впадалъ въ ошибки. Такъ слово *акжла* (въ выраженіи „болѣло го глава отъ акжла му“), въ которомъ имѣемъ членную форму отъ *акжлъ* — умъ, разумъ (акжлътъ, акжлатъ съ отпаденіемъ члена = акжла), выставлено у него въ азбучномъ порядкѣ съ окончаніемъ *а*, какъ сущ. женск. рода, причемъ и переведено невѣрно — многояденіе.

Такой же промахъ находимъ и подъ междометіемъ *ахъ*, гдѣ приведенъ примѣръ съ словомъ ахту (усѣченная членная форма отъ турец. слова *ахтъ* — жажда мести), принятымъ за какое-то діалектическое видоизмѣненіе этого междометія.

Слово *врукя*, въ выраженіи *врукя леба* — горячій хлѣбъ, нашъ авторъ совершенно вѣрно считаетъ причастіемъ, перешедшимъ въ македонскій говоръ изъ сербскаго языка; но при этомъ онъ создалъ для него основную форму *врушть*, невозможную ни въ сербскомъ, ни въ болгарскомъ.

Какъ основную форму слова *главоболици*, встрѣчающагося въ объяснительномъ примѣрѣ только въ множ. ч. съ значе-
99 ніемъ — хлопоты, авторъ выставилъ въ красной строкѣ — *главоболецъ* м. р. вмѣсто *главоболица* ж. р. Точно также неправильно выставляется имъ, какъ основныя формы: *гущера* вм. *гущеръ; жигла, жегла* вм. *жеглъ*. При множ. числѣ *коски* (діалект. вм. кости) показана, какъ единств. число форма *коска* вм. *коскъ*.

Нѣкоторыя имена существ., употребляемыя лишь во множ. числѣ съ окончаніемъ *овци: бейовци, господиновци, готовановци, градовци, грошовци, дебеловци* и пр., выставлены въ единств. числѣ съ окончаніемъ *овецъ:* бейовецъ, господиновецъ, готовановецъ, градовецъ и т. д., съ каковымъ они не встрѣчаются.

Слово *бесѫ* (бѣсѫ) показано въ красной строкѣ, какъ глаголъ соверш. вида — повѣшу, между тѣмъ, какъ видно и изъ объяснительнаго къ нему примѣра, онъ въ этой формѣ употребителенъ съ значеніемъ — *вѣшаю,* нес. в.

Подъ *блъвамъ* — испытываю тошноту, изрыгаю, показанъ какъ учащательная форма его, гл. *блъкамъ,* въ которомъ однако мы имѣемъ несовер. видъ совсѣмъ другого глагола *бликнѫ* — польюсь, хлыну.

Таковы болѣе существенныя изъ ошибокъ, сдѣланныхъ авторомъ разсматриваемаго словаря при подборѣ и внѣшней обработкѣ лексикографическаго матеріала. Принимая во вниманіе громадность послѣдняго, наполняющаго собою болѣе двухъ съ половиной тысячъ страницъ, мы находимъ, что количество этихъ промаховъ — не очень значительно. Нѣкоторые изъ нихъ можно объяснять простымъ недосмотромъ.

Относительно подбора словъ должно сказать още слѣдующее. При пользованіи источниками, авторъ неохотно бралъ изъ нихъ для внесенія въ свой словарь такія иностранныя слова, которыя онъ встрѣчалъ въ произведеніяхъ новѣйшей болгарской печати, но не находилъ и въ памятникахъ народнаго языка. Поэтому въ его трудѣ мы и не встрѣчаемъ такихъ словъ, какъ — *архангелскій, архангелъ, архидіаконскій, архіепископскій, архіепископство, архіепископъ, архіерей, архіерейскій, архіерейство, архимандритскій, архимандритство, архимандритъ* и т. д. и т. д. и т. д., для каждаго изъ 100
которыхъ Геровъ отводитъ въ азбучномъ порядкѣ своего словаря особое мѣсто. Точно также мы не находимъ въ нашемъ словарѣ и такихъ словъ, которыми переполненъ болгарско-французскій речникъ Богорова, каковы напр.: *магнитенъ, магнитъ, магъ,* (жрецъ), *мадера, мадонна, мадригаленъ, мадригалъ, макаронически, макаронъ* ед. ч., *макароны* мн. ч. и т. п. или такихъ, какъ — *вліяніе, вліятеленъ, значеніе, значителенъ, значително, значителность, относителенъ, относително, относителность, собственность, собственъ* и проч.

и проч. Невнесеніе такихъ словъ въ разсматриваемый словарь можно поставить только въ заслугу автору. Умѣстныя въ болгарско-французскомъ речникѣ Богорова, подобныя реченія составили бы излишній балластъ въ болгарско-русскомъ словарѣ, каковъ — разсматриваемый, тѣмъ болѣе, что они, какъ легко можетъ замѣтить читатель, перешли въ новую болгарскую письменность большею частію изъ русской литературы. Но поступивъ такимъ образомъ съ подобнаго рода словами, изъ коихъ многія, нужно сказать, получили уже право гражданства въ ново-болгарской письменности, авторъ слишкомъ снисходительно отнёсся къ кое-какимъ измышленіямъ болгарскихъ авторовъ, произведеніями которыхъ онъ пользовался. Онъ отлично зналъ, напр., что сочиненія Раковскаго и нѣкоторыхъ другихъ, переполнены словами выдуманными, несуществующими въ народной рѣчи, встрѣчающимися только въ произведеніяхъ ихъ авторовъ (см. его введеніе къ словарю, с. XVII). Тѣмъ не менѣе онъ внесъ кое-какія изъ нихъ и въ свой словарь, какъ, напр., изъ сочиненій Раковскаго: *Бъдайбогъ, бъсовище, боилище, бракосчисление* (бракосочетаніе), *дъвичиная вечеря* (дѣвичникъ), *пъняжникъ* (банкиръ), *храбренъ* (храбръ), *жзница, жзилище:* изъ славянской Веды Верковича: *Дожда-Бога,* богъ плодородія; изъ Лѣтоструя Данова: *найвоевода* — ерцгерцогъ и проч.

Переходя къ вопросу о томъ, насколько исчерпаны источники, мы считаемъ нужнымъ напомнить, что при разсмотрѣніи этого вопроса нужно дѣлать разницу между первоначальными
101 источниками, указанными въ приложенномъ ко 2-му выпуску спискѣ, и источниками дополнительными, привлеченными къ дѣлу позднѣе (начиная съ 4-го выпуска) продолжателями изданія. При той поспѣшности, съ какою велось изданіе, продолжатели его не могли, конечно, воспользоваться всѣмъ тѣмъ новымъ лексическимъ матеріаломъ, который находится въ дополнительныхъ источникахъ. Такъ ни въ основномъ текстѣ словаря, ни въ дополненіяхъ къ нему мы не нашли нѣкоторыхъ весьма любопытныхъ словъ, встрѣчающихся въ сказкахъ Шапкарева и въ сборн. Илиева, напр.: *вжашенъ* — ужаснувшійся (Шапк. 109); *вджашиле се* — ужаснулись (III. 114); *волненица* — шерстяная одежда, исподняя (III. 120); *гърстъ* — горсть (III. 94); *губа — долна* и *губа горна* — нижняя и верхняя часть слоенаго пирога (III. 57); *дихания* ж. р. во

мн. ч. *диханиі* — звѣри и хищныя птицы (III. 16. 141); *иманье* — домашнія животныя, скотъ (III. 119, 120. Не лишнимъ считаемъ при этомъ замѣтить, что слово это съ такимъ же значеніемъ встрѣчается и въ Москопольскомъ словарикѣ); *лилякъ* — летучая мышь (III. 10); *окрув*, названіе обрядового хлѣба, которымъ мѣняются сосватанные[1]), см. въ сборникѣ Ильева 147 с. Тутъ мы, несомнѣнно, имѣемъ др.-сл. оукроухъ, съ обычнымъ переходомъ *х* въ *в*, *у* въ *о*. Далѣе: *рущж*, *рускамъ* — хрущу (у Ильева 380 с. „като ти рускат полите"); *рутишча* у Шапкарева 22 ст. Господь .... се сторилъ чо'екъ, старецъ со долга бела брада и облеченъ во бели рутишча (рубища?); *столя* сущ. мн. ч. у Ильева 171 ст., при описаніи дерева:

Столято му сребарени
Клонято му позлатени
Вършане му ситен бисер.

Повидимому это слово тожественно съ русскимъ *стволъ*, (ср. болг. *доръ* отъ дворъ, *сторж* отъ *съторж*).

Нельзя сказать, чтобы и первоначальные источники, легшіе 102
въ основу словаря, были исчерпаны съ абсолютной полнотой. Мы не нашли въ немъ кое-какихъ интересныхъ реченій имѣющихся въ сборн. Каравелова, Миладинова, Верковича и Чолакова, напр. *безтраіа* напр. безслѣдно (Кар. 51); *вирж*, глаголъ, поднимаю вверхъ (Чол. 144): „градъ біе козжтж, а тя си вири опашката"): *глухъ* или *глувъ* уменьшит. *глуфче* — мышь (Милад.); *карамула*, встрѣчается въ сборн. Верковича, который невѣрно принялъ его за собственное имя какого-то турка. Слово это находится въ самомъ запѣвѣ одной изъ македонскихъ пѣсень Верковича, начинающейся слѣдующими стихами (стр. 95):

Іой Стое Стое!
Іой мала моме!
Кавга е *карамула*
На новата маха́ла
До троица ергени
За Стоя са каратъ.

---

[1]) Въ этомъ сборникѣ по ошибкѣ, кажется, напечатано *именен окрув* вм. *и менен окрув*.

Въ буквальномъ переводѣ это значитъ: „гой Стоя Стоя, молодая дѣвица! ссора и *карамула* въ новой махалѣ (части города): трое молодцевъ изъ-за Стои спорятъ“. Нѣтъ сомнѣнія, что въ словѣ *карамула* мы здѣсь имѣемъ извѣстное *крамола*, довольно распространенное въ болгарскомъ языкѣ[1]), внесенное и въ разсматриваемый словарь, но безъ указанія на эту любопытную его форму. Укажемъ еще на слово *пулати* = палаты (ср. др.-сл. полата), встрѣчающееся въ сборникѣ Верковича, 147 с., но также не внесенное въ словарь. Впрочемъ такихъ важныхъ упущеній, сдѣланныхъ при пользованіи основными источниками, весьма не много. Всё болѣе существенное въ
103 нихъ, можно сказать, извлечено авторомъ. А такъ какъ этихъ источниковъ немало и въ нихъ, какъ мы уже говорили, заключается весьма богатый лексикографическій матеріалъ, то и словарь, основанный на нихъ, вышелъ довольно полнымъ и полнымъ именно общеупотребительными словами, или, хотя и рѣдкими, но весьма интересными въ томъ или другомъ отношеніи, областными реченіями. Мы, думаемъ, не ошибемся, если скажемъ, что разсматриваемый словарь по количеству собранныхъ въ немъ такого рода словъ немногимъ уступаетъ сербскому речнику Караджича (разумѣемъ первое его изданіе).

V.

Къ сожалѣнію, однако, пріисканіе громаднаго количества словъ, имѣющихся въ словарѣ, сопряжено съ нѣкоторыми затрудненіями, особенно чувствительными для лицъ, мало знакомыхъ съ особенностями болгарскаго языка. Затрудненія эти зависятъ: 1) отъ расположенія словъ, 2) отъ отношенія автора къ діалектическимъ ихъ видоизмѣненіямъ и 3) отъ отсутствія строгой послѣдовательности въ его орѳографіи.

а) Глаголамъ производнымъ не отведено особаго мѣста въ азбучномъ порядкѣ: они, за весьма немногими исключеніями, обыкновенно указываются и объясняются подъ первообразными или, лучше сказать, подъ относительно первообразными.[2]) Такой пріемъ имѣетъ, конечно, свои удобства относи-

[1]) Срав. въ словарикѣ проф. Ламанскаго къ Люблянской рукописи, писанной чистымъ народнымъ болгарскимъ языкомъ: см. и „жена крамольница“ въ выпискѣ Срезневскаго изъ другого подобнаго же болг. сборника, „Сказанія о антихристѣ и пр.“, стр. 64.

[2]) Отдѣльно показаны: *втикамъ* (втыкаю) и *втъкнѫ* (воткну); *кажѫ* и *казувамъ*; *клечѫ* (сижу на корточкахъ) и *клекнѫ*, *клякамъ*: *лъчѫ* и *лъкувамъ*, и еще нѣкоторые другіе.

тельно такихъ, напр., глаголовъ, какъ — *грабѫ, грабнѫ, грабнувамъ, грабвамъ; избавѫ, избавямъ, избаввамъ, избавувамъ; капѫ* (капаю, каплю), *капнѫ, капвамъ; клепѫ, клепнѫ* (бью, ударяю, трещу); *осъмнѫ* (отъ *осъвнѫ* вм. *освънѫ), осъмнувамъ* и т. п. Но въ примѣненіи къ такимъ глагольнымъ дериватамъ, образованіе которыхъ сопровождается болѣе или менѣе значительнымъ измѣненіемъ коренныхъ звуковъ и каковыхъ очень много въ болгарскомъ языкѣ, особенно въ глаголахъ 104
предложныхъ, указанная система автора оказывается крайне неудобною для начинающихъ изучать болгарскій языкъ. Мы думаемъ, что весьма немногіе изъ пользующихся словаремъ легко догадаются, что, напр., *влачямъ* и *влъчкамъ* нужно отыскивать подъ *влъчѫ; врѣскамъ* и *врѣснѫ* подъ *врештѫ; износѫ, изнисамъ, изнасямъ, изнасвамъ* подъ *изнесѫ; наричамъ* подъ *нарекѫ; наряждамъ, наредвамъ* подъ *наредѫ; промичамъ* подъ *промъкнѫ; съзирамъ* подъ *съзрѫ* и т. п.

Иногда подъ нѣкоторыми относительно первообразными глаголами приводятся и такіе, которые сходны съ ними лишь по значенію, но не и по своему происхожденію. Такъ, отъименные *заходѫ, захождамъ* (отъ *ходъ)* показаны подъ *зайдѫ; дохождамъ* — подъ *додѫ, дойдѫ; исцѣрѫ, исцѣрявамъ* подъ *исцѣлѫ*. Авторъ, повидимому, думалъ, что *цѣрѫ* образовалось отъ *цѣлѫ* вслѣдствіе замѣны *л* черезъ *р,* что едва-ли вѣрно. Встрѣчающаяся два раза въ одной болгарской рукописи 13-го вѣка форма *цѣродѣицъ* вм. *чародѣицъ* (см. это слово въ словарѣ Миклошича) не оставляетъ, кажется, сомнѣнія въ томъ, что очень распространенное теперь у болгаръ съ значеніемъ лекарства существ. *цѣръ* или *цяръ, царъ* (ср. цѣна и цана) есть діалектическій варіантъ слова *чаръ* — чарованіе, нерѣдко употребляемаго въ нѣкоторыхъ памятникахъ въ значеніи лекарства. Таково, по нашему мнѣнію, и происхожденіе глагола *цѣрѫ*.

Точно также и производнымъ существительнымъ (уменш. и отглаг.) и прилагательнымъ рѣдко отводятся отдѣльныя мѣста въ алфавитномъ порядкѣ. Весьма часто они указываются подъ своими первообразами,[1]) иногда очень отдаленными и потому отличающимися отъ нихъ по звуковому составу корней, напр. *гжши* — гусиный, показано подъ *гжска* — гусь; *грацане* —

[1]) Иногда впрочемъ и наоборотъ, напр. *тетка* и *тетя* показаны подъ *тетинъ*.

подъ *гракнѫ: клане* (рѣзня) — подъ *колѫ; подаяне* — подъ *подоѫ: отгаяне* (откармливаніе) — подъ *отгоѫ; снашица* — подъ *снаха* (сноха) и т. д.

105 Къ этому прибавимъ еще, что многія производныя имена, встрѣчающіяся въ объяснительныхъ примѣрахъ къ разнымъ словамъ, напр. *берене, бране* — сборъ; *возене, возитба* — перевозка; *вршене* (молотьба и пр.); *гвацане* — жеваніе; *гледане* — глядѣніе; *драскане, драсканица* — царапаніе, царапина и пр. не только не указываются въ азбучномъ порядкѣ, но и не отмѣчаются крупнымъ шрифтомъ при своихъ первообразахъ. Очень рѣдко указываются и причастія страдат. залога прош. времени, часто встрѣчающіяся въ объяснительныхъ примѣрахъ, да притомъ въ роли прилагательныхъ именъ. Авторъ, повидимому, полагалъ, что пользующіеся его словаремъ и сами легко догадаются, къ какимъ глаголамъ нужно обращаться за разъясненіемъ значенія такихъ причастій. Но такой расчетъ его тѣмъ неосновательнѣе, что авторъ въ красной строкѣ обозначаетъ глаголы лишь въ формѣ настоящаго времени, основа котораго не всегда совпадаетъ съ инфинитивной основой, отъ которой образуются такія причастія. Нужно быть хорошо знакомымъ съ болгарскимъ языкомъ, чтобы догадаться, напр., что ключъ къ объясненію слова *небрано* въ такихъ выраженіяхъ, какъ *небрано лозе,* нужно отыскивать въ объясненіяхъ къ глаголу *берѫ*, а объясненіе слова *гвацана* въ выраженіи *гвацана дума* нужно отыскивать въ объясненіяхъ къ глаголу *гвачѫ* (жую) и пр.

Авторъ отлично сознавалъ необходимость внесенія въ азбучный порядокъ падежныхъ формъ, сохранившихся въ нѣкоторыхъ парѣчіяхъ, и тщательно отмѣчалъ таковыя, какъ: *блазъ* (отъ благъ), *долу, зимъ, лѣтъ, снощи* и т. д. Но кое-что изъ этого разряда словъ онъ оставилъ подъ спудомъ, помѣстивъ только въ объясненіяхъ къ другимъ реченіямъ, напр., очень распространенное во всѣхъ почти болгарскихъ говорахъ парѣчіе *вездень* (впродолженіе цѣлаго дня) мы находимъ въ объясненіяхъ къ слову *день* и проч.; *памтивѣка* въ выраженіи „отъ памтивѣка“ (съ незапамятныхъ временъ) встрѣчаемъ въ примѣрахъ подъ словомъ *още: насънь* (во время сна) — подъ словомъ *сънъ; яцъ* (очень, сильно, отъ *якъ* — сильный) подъ слов. *каматенъ* (красивый) и пр.

Точно также, выставляя въ азбучномъ порядкѣ нѣкоторыя 106
формы звательнаго падежа, какъ напр. *буле* отъ *буля* (невѣста или правильнѣе, молодая замужная женщина), *тене* вм. *тейно*, тейко (отецъ), *мале* въ обращеніи къ матери, авторъ не помѣстилъ однако тамъ же и такой любопытный зват. падежъ какъ *дъшти*, который мы находимъ въ объяснительныхъ примѣрахъ.

б) Затрудненія, подобныя вышеуказаннымъ, возникаютъ и отъ отношенія автора словаря къ діалектическимъ видоизмѣненіямъ словъ, очень разнообразнымъ и сложнымъ въ болгарскомъ языкѣ. Въ словарѣ, составленномъ главнымъ образомъ по памятникамъ народнаго языка, записаннымъ въ самыхъ разнообразныхъ мѣстностяхъ, всякій, думаемъ, въ правѣ ожидать указанія не только той формы слова, которую авторъ считаетъ почему-либо нормальною, но и видоизмѣненія ея по говорамъ, на сколько, по крайней мѣрѣ, они отразились въ источникахъ. Если возникновеніе такихъ діалектическихъ варіантовъ сопровождается значительнымъ измѣненіемъ коренныхъ звуковъ слова, то отдѣльное обозначеніе ихъ въ азбучномъ порядкѣ намъ кажется обязательнымъ для составителя такого словаря. Нашъ авторъ отлично сознавалъ эту свою обязанность и старался оправдать возбуждаемыя заглавіемъ его словаря ожиданія, но сдѣлалъ это лишь относительно весьма ограниченнаго сравнительно числа діалектическихъ варіантовъ. Въ его источникахъ, напр., слово *бъчва* встрѣчается въ слѣдующихъ разновидностяхъ: *бъчва, бачва, бочва и бочка*. Первыя двѣ показаны, отдѣльно каждая, въ азбучномъ порядкѣ основнаго текста; третью — *бочва* мы находимъ въ дополненіяхъ къ словарю. Что же касается четвертаго болѣе сложнаго варіанта *бочка*, то ему не отведено самостоятельное мѣсто въ алфавитѣ: онъ указанъ подъ *бъчва*, гдѣ врядъ-ли кто догадается его отыскивать. Точно также слово *дъждъ* и одинъ изъ варіантовъ его *дажд* показаны отдѣльно, но другой вар. *дождъ* (дожъ или дошъ, мн. ч. *дожеи*) мы встрѣчаемъ лишь въ объяснительныхъ примѣрахъ къ слову *дъждъ* и нѣкоторымъ другимъ.

Отдѣльно на своихъ мѣстахъ показаны: *вече* (болѣе, уже), 107
вечь и *веке: жетва* (др.-сл. жатва) и *жътва* (средне-болг. жѫтва), *жетварь* (жнецъ) и *жътварь: жедень* и *жъдень*, *кжпина* (ежевика) и *капина*[1]); *коливо* и *колово: мъники* (отъ *мъни*) и

[1]) Въ дополнительныхъ источникахъ встрѣчается и *кѫпина* см. въ франц. сборникѣ Офейкова „La Macédoine", ст. 146 и въ Солунскихъ „Книжицахъ" I, 21.

маненки; между и *мегю; чуждина, чужина, чуздина* и *тугина; дяволщина* и *гяволщина; дякъ* и *гяче; кжща* и *кукя: тетива* и *тютюва; цѣлъ* и *цалъ; цѣна* и *цана* и пр. Но огромное количество такихъ же, а иногда и болѣе сложныхъ діалектическихъ варіантовъ вовсе не значатся въ красной строкѣ, хотя и часто встрѣчаются въ объяснительныхъ примѣрахъ. Таковы: *гяволъ* отъ *дяволъ; жювина* отъ *живина; мажъ, можъ, моажъ, мънжъ* отъ *мжжъ; рагямъ* отъ *раждамъ; свѣкя* отъ *свѣшть; стрѣкя* отъ *стрѣща* (встрѣча); *фала* отъ *хвала; фатѫ* отъ *хватѫ; юме* отъ *име* и т. д.

Предлогъ *въ* подвергается слѣдующимъ видоизмѣненіямъ въ болгарскихъ говорахъ: 1) *въ, во, ва;* 2) *въвъ, вовъ, вавъ* (съ удвоеніемъ); 3) *фъфъ, фофъ, фафъ;* 4) *авъ* и *аф* (съ отпаденіемъ начальнаго *в* или *ф), у-въ* отъ *овъ* (съ переходомъ *о* въ *у).* На нѣкоторыхъ другихъ видоизмѣненіяхъ этого слова, каковы, напр. *уф* — дальнѣйшее видоизмѣненіе *увъ, вжвъ,* — орѳографическій варіантъ, мы не будемъ останавливаться. Изъ указанныхъ тутъ 12-ти видоизмѣненій занимающаго насъ предлога, въ азбучномъ порядкѣ разсматриваемаго словаря поставлена только форма *въ,* вслѣдъ за которой, на той же строкѣ, обозначены крупнымъ шрифтомъ еще формы *въвъ* и *уф,* а нѣсколько ниже, въ примѣрахъ, такимъ же шрифтомъ отмѣчено и *въвъ.* Что же касается другихъ варіантовъ, большинство которыхъ также встрѣчается въ объяснительныхъ примѣрахъ *(во, вжвъ, фафъ, афъ, авъ),* то они остались лишь въ послѣднихъ, шрифтомъ которыхъ и напечатаны. Сказанное тутъ о прѣдлогѣ *въ* относится и къ предлогу *съ,* отдѣльно отъ котораго помѣщенъ въ азбучномъ порядкѣ на своемъ мѣстѣ лишь его варіантъ *са;* остальные же варіанти *съсъ, со,*
108 *сосъ, сасъ* мы нашли только въ объяснительныхъ примѣрахъ.

Глухой звукъ *ъ* въ сочетаніи *лъ* между двумя согласными въ настоящее время только въ весьма немногихъ болгар. говорахъ слышенъ послѣ *л.* Обыкновенно онъ теперь слышится передъ *л,* причемъ въ нѣкоторыхъ говорахъ переходитъ въ *о.* Такъ слово *плънъ* произносится: плънъ (очень рѣдко), *пълнъ* (въ большой части говоровъ) *полнъ* и *поалнъ* (тоже довольно распространены). Въ азбучномъ порядкѣ разсматриваемаго словаря выставляется и весьма послѣдовательно лишь первая форма такихъ словъ, *плънъ,* при которой никогда не приводятся остальныя, хотя и часто встрѣчающіяся въ объяснительныхъ

примѣрахъ. Даже народное имя *болгаръ* показано лишь въ формѣ *„блъгаринъ,* встрѣчающейся лишь въ весьма немногихъ говорахъ, какъ видно изъ приведенныхъ въ словарѣ примѣровъ, въ которыхъ несравненно чаще встрѣчаются формы *българинъ, балгаринъ, болгаринъ, богаринъ, бугаринъ.* Послѣдовательность составителя словаря въ этомъ случаѣ доходитъ до того, что онъ не обозначаетъ такихъ варіантовъ даже и тогда, когда въ нихъ, кромѣ перемѣны мѣста и измѣненія физіологическаго свойства ъ-ра, имѣются измѣненія и нѣкоторыхъ другихъ звуковыхъ элементовъ корня. Напримѣръ, въ объясненіяхъ къ слову *блъха (=блоха)* мы, кромѣ формы *бълха,* находимъ такія сложныя видоизмѣненія этого слова, какъ *болва, болфа,* которыя читатель напрасно будетъ искать на ихъ мѣстахъ въ азбучномъ порядкѣ. Точно также мы напрасно будемъ искать тамъ и такіе любопытные діалектическіе варіанты, какъ *сълнце, слонце, сонце, сжнце, сончице,* часто встрѣчающіеся въ объяснительныхъ примѣрахъ къ *слънце.* Въ примѣрахъ подъ словомъ *жлътъ* встрѣчаются такія измѣненія этого слова: *желтъ* („зимали желти желтици“); *жолтъ* („жолта дуня“, „две жолте свеке“ = двѣ жолтыя свѣчи); *жалтъ* („извади жалти жалтици“); они тоже остались напечатанными только въ примѣрахъ, и шрифтомъ послѣднихъ.

Къ вышеизложеннымъ замѣткамъ объ отношеніи автора къ діалектическимъ видоизмѣненіямъ словъ считаемъ нелишнимъ 109
прибавить еще одну. Въ примѣрахъ подъ словомъ *дебелъ* — толстый встрѣчается слово *добелъ,* принятое за простой діалектическій варіантъ перваго. Но противъ такого пониманія дѣла говоритъ, кажется, то, что оба эти слова встрѣчаются въ пѣсняхъ, записанныхъ Верковичемъ со словъ одной и той же пѣвицы (извѣстной Дафины). При этомъ они тутъ нѣсколько отличаются одно отъ другого и по значенію: *дебелъ,* какъ вообще у болгаръ, употреблено въ значеніи — толстый, густой, а *добелъ,* какъ эпитетъ камня, бросаніемъ котораго молодцы измѣряютъ свои силы (Верков. № 150):

Премлатъ Стоянъ назатъ стои!
Ка си юзе *добелъ* каменъ,
Ка си микна *добелъ* каменъ,
Натф'рльи го *добелъ* каменъ.

Весьма возможно, что *добелъ* тутъ = др.-слав. *доблъ*. Но какъ бы то ни было, его во всякомъ случаѣ слѣдовало выставить отдѣльно.

Здѣсь мимоходомъ скажемъ нѣсколько словъ по поводу встрѣченныхъ нами при нѣкоторыхъ словахъ и формахъ указаній на принадлежность ихъ къ той или другой мѣстности. По нашему мнѣнію, сколько нибудь точное географическое распредѣленіе областныхъ словъ и діалектическихъ особенностей болгарскаго языка въ настоящее время является весьма труднымъ дѣломъ.

Въ подтвержденіе этого мы могли бы указать на нѣсколько крайне неудачныхъ попытокъ такого рода, сдѣланныхъ въ теченіе послѣднихъ четырехъ лѣтъ и притомъ людьми, имѣвшими, кажется, возможность и достаточно времени собирать свѣдѣнія по сему предмету на мѣстѣ. Не удивительно, что и занимающія насъ здѣсь указанія автора разсматриваемаго словаря не всегда вѣрны. Такъ, онъ обозначаетъ, какъ употребительныя только въ Македоніи, слова *вранъ, врани* (вороной), *оглавѫ се* (помолвлюсь), *чинѫ*, тогда какъ они на самомъ
110 дѣлѣ встрѣчаются и въ восточныхъ болг. говорахъ. Это явствуетъ и изъ объяснительныхъ къ нимъ примѣровъ, взятыхъ для сл. *вранъ* и *чинѫ* отчасти, а для *оглавѫ се* исключительно изъ восточно-болгарскихъ источниковъ.[1]) Слово *понуда* (гостинцы больному, особенно родильницѣ) авторъ считаетъ македонскимъ варіантомъ отъ *понѫда*, а между тѣмъ приведенные подъ этимъ словомъ въ большемъ количествѣ объяснительные примѣры говорятъ совсѣмъ другое, а именно, что *понуда* болѣе распространено въ восточныхъ говорахъ, чѣмъ въ македонскихъ, гдѣ рядомъ съ нею употребляется еще *понада*, совсѣмъ, кажется, не встрѣчающееся на востокѣ.[2]) Далѣе, принявъ за правило обозначать въ красной строкѣ глаголы (за исключеніемъ 6-го класса и 1-ой групы 5-го, по дѣленію Миклошича) въ той формѣ 1-го лица ед. ч. наст. времени, какая принята теперь большинствомъ болгарскихъ писателей, т. е. съ окончаніемъ ѫ (= глухому или чистому *а*), авторъ

[1]) Подъ *оглавѫ се* приведенъ собственно лишь одинъ примѣръ, который взятъ изъ пѣсни, записанной въ мѣстечкѣ *Малко Търново*, находящемся въ восточной Ѳракіи, не такъ далеко отъ Чернаго моря.

[2]) Впрочемъ *понада* и *понуда*, тожественныя теперь по значенію, врядъ-ли, какъ думаетъ авторъ, восходятъ къ одному корню. Срав. малорус. *понада* — приманка, прикормъ и т. п.

иногда при ней выставляетъ и діалектическую форму на *мъ*, на которую указываетъ, какъ на македонскую, напр. *крадж*, мак. *крадамъ; родж*, макед. *родамъ*. Указаніе это оказывается не совсѣмъ вѣрнымъ, ибо въ настоящее время не подлежитъ уже никакому сомнѣнію, что во многихъ македонскихъ говорахъ такіе глаголы не употребляются съ окончаніемъ *мъ*, которое наоборотъ встрѣчается въ кое-какихъ восточныхъ говорахъ. Впрочемъ такого рода указанія очень рѣдко встрѣчаются въ словарѣ, въ которомъ однако, нужно замѣтить, собранъ громадный запасъ весьма цѣнныхъ фактовъ и по затронутому нами тутъ вопросу.

в) Переходя къ ороографіи, мы прежде всего укажемъ, что авторъ тщательно заботился о сохраненіи въ примѣрахъ правописанія источниковъ, но относительно „заголовокъ словъ“ былъ вынужденъ стремиться къ установленію какого-нибудь 111
однообразія въ этомъ отношеніи, ибо иначе, при существующемъ въ источникахъ ороографическомъ хаосѣ, нужно было выписывать въ азбучномъ порядкѣ по нѣсколько разъ одно и то-же слово собствено ради такого или иного написанія его въ произведеніяхъ того или другого писателя, или въ разныхъ собраніяхъ памятниковъ народнаго творчества. Такое стремленіе въ данномъ случаѣ весьма естественно, но тѣ пріемы, которые были выбраны авторомъ для выхода изъ указанныхъ затрудненій, намъ представляются не особенно удобными. Иногда, какъ мы уже видѣли, говоря о словахъ съ сочетаніемъ *ъ* между двумя согласными, онъ прибѣгалъ, и безъ надобности, къ этимологическому, или, правильнѣе сказать, историческому правописанію и, систематически придерживаясь его, принёсъ ему въ жертву множество чрезвычайно любопытныхъ діалектическихъ варіантовъ. Но въ другихъ случаяхъ, гдѣ этимологическое правописаніе можно было бы употребить съ большимъ удобствомъ, онъ не очень придерживался его. Такъ напримѣръ, удержавъ *ѣ*, который въ однихъ болг. говорахъ произносится какъ *я*,[1]) въ другихъ какъ *е*, онъ позволилъ себѣ слишкомъ большую вольность въ употребленіи его и его замѣнъ. Слова съ *ѣ* онъ очень часто обозначаетъ въ алфавитѣ

[1]) Въ нѣкоторыхъ говорахъ и какъ *еа*. Но это произношеніе ѣ, открытое въ самое послѣднее время, не могло быть, конечно, извѣстно автору словаря. См. Солунскія „Книжицы“ 1889 г. № 2, 46 стр. въ составленной Матовымъ характеристикѣ одного изъ говоровъ Солунскаго округа.

или только черезъ *е: среща* (встрѣча), *тресъкъ* (др.-сл. трѣскъ) *трескж, трѣскамъ* и проч., хотя въ примѣрахъ они чаще встрѣчаются съ *я* и съ *ѣ;* или только черезъ *я: врясъкъ* (крикъ), *вряскамъ* (въ примѣрахъ — только съ *е);* или черезъ *ѣ: плѣнъ* (въ примѣрахъ только *пленъ* и *плянъ).*

Далѣе, поддавшись вліянію нѣкоторыхъ болгарскихъ писателей, очень часто, по невѣдѣнію, пишущихъ *ѣ* и тамъ, гдѣ онъ не требуется ни произношеніемъ, ни этимологіей, авторъ вносилъ въ азбучный порядокъ лишь съ написаніемъ *ѣ* и
112 такія слова, какъ: *врѣдж* — (заслуживаю, имѣю цѣну, буквально — становлюсь въ рядъ). *глѣдка* (взоръ, взглядъ), *глѣдъ* (зрѣніе, видъ), *горѣщина* (жаръ), гдѣ *ѣ* у него, какъ и въ нѣкоторыхъ книжныхъ его источникахъ, совсѣмъ некстати является на мѣстѣ малаго юса, ни въ одномъ болгарскомъ говорѣ не переходящаго въ тотъ звукъ, для котораго въ нынѣшней болгарской графикѣ удержана буква *ѣ*. Звукъ этотъ теперь слышится на мѣстѣ а лишь въ кратныхъ глаголахъ, какъ напр.: *нарѣждамъ* (произносится *нареждамъ и наряждамъ)* отъ *наредж* (ср. др.-сл. нарадити, нараждати). Но онъ тутъ является не простымъ діалектическимъ варіантомъ малаго юса, а этимологическимъ измѣненіемъ его замѣны — *е,* другими словами, удлиненіемъ — *е*. Срав. др.-сл. *гнести — огнѣтати, плести — плѣтати* и т. п. Нашъ авторъ, какъ видно изъ его „Введенія", отлично зналъ это свойство болгарской фонетики. Тѣмъ страннѣе видѣть, что онъ такіе кратные глаголы выставляетъ въ азбучномъ порядкѣ иногда лишь съ *я (наряждамъ* при *наредж, отпрягамъ* при *отпрегнж,* ср. др.-сл. прѧшти, прагѫ и т. д.), иногда только съ *ѣ (клѣкамъ* при *клечж,* др.-сл. *клачѫ* — inclinari и т. д.). При употребленіи большого юса авторъ, повидимому, старался придерживаться этимологіи, которой мѣстами однако измѣнялъ. Такъ, слово *гѣба* — грибъ, онъ обозначаетъ въ своемъ алфавитѣ только черезъ *ъ,* хотя въ примѣрахъ чаще встрѣчается *гжба,* этимологически совершенно правильное. Къ этому прибавимъ, что форма *гжба* у него также выставлена на своемъ мѣстѣ, но лишь въ значеніи — губка, вслѣдствіе чего подъискиваніе въ словарѣ болгарскаго названія гриба можетъ повести къ нѣкоторымъ недоразумѣніямъ. — *Бждни вечеръ, бждникъ* онъ пишетъ лишь черезъ *ж,* хотя при этомъ же совершенно основательно указываетъ, что слова эти происходятъ отъ корня глагола *бъдѣти* (vigilare)

и что *бѫдни вечеръ* есть этимологическій синонимъ латинскихъ vigiliae. Наоборотъ, слова *гръди* (др.-сл. грѫди) *трътѭ, тръшнѫ,* (др.-сл. трѫтъ, *русск.* трутить) пишетъ только черезъ *ъ,* несмотря на то, что въ объяснительныхъ примѣрахъ девять разъ встрѣчается *грѫди* и только одинъ разъ *гърди.*

При написаніи *гръди* и *трътѭ* только черезъ *ъ* авторъ 113
имѣлъ въ виду одно, хорошо подмѣченное имъ свойство болгарской фонетики, о которомъ онъ въ своемъ „Обзорѣ болг. гласныхъ" выражается слѣдующимъ образомъ: „Въ большинствѣ областей болгарскаго языка liquida sonans сербскаго языка предупреждается гласнымъ предударомъ, который лишаетъ слѣдующую за нимъ плавную ея гласнаго слогового значенія. Такое произношеніе, предваряемое гласнымъ предударомъ, распространяется на обѣ ликвиды *р, л: бърдо, първи, бълха, стълба,* или *сълба, хлъцамъ* (всхлыпиваю, икаю)" и пр. Нѣсколько ниже въ этомъ же „Обзорѣ болгар. гласныхъ" читаемъ: „Плавныя съ глухимъ предударомъ замѣняютъ собою фонетическія явленія, весьма разнообразныя: *рѣшето — ръшето... врѣтено — врътено, грѫдь — гръдитѣ, страна — стръна, пърлича* (приличествуетъ) и пр." (стр. XIII). Приведенныя тутъ замѣчанія, за исключеніемъ тѣхъ примѣровъ, въ которыхъ *глухой предударъ* поставленъ послѣ плавной — совершенно вѣрны. Но, пиша по требованію указаннаго тутъ фонетическаго свойства, лишь *гръди, трътѭ,* еще *влъма* (въ примѣрахъ и *валма,* такъ и въ словарѣ Неофита и Герова) и пр., авторъ въ нѣкоторыхъ другихъ аналогичныхъ случаяхъ, принимая въ расчетъ и этимологію, пишетъ отдѣльно *врѣтено* и *врътено, грамада* и *гръмада, приличенъ* и *пърличенъ, страна* и *стръна* и проч. Иныя же изъ относящихся сюда словъ онъ пишетъ только по требованію этимологіи: *врата* (а въ примѣрахъ вѫрта — върта), *трѫба* (въ примѣрахъ и *търба)* и проч.

Отсюда видно, что авторъ въ своей орѳографіи не придерживался строго какого-нибудь одного начала. Объ этомъ свидѣтельствуетъ и отношеніе его къ буквѣ *ы,* которую онъ счелъ нужнымъ уреждать въ своей графикѣ, несмотря на то, что произношеніе ея, за исключеніемъ весьма немногихъ говоровъ, ничѣмъ не отличается отъ *и.* Слово *быва* — (бываетъ, слѣдуетъ, возможно, прилично) онъ приводитъ въ двухъ разныхъ мѣстахъ азбучнаго порядка съ *ы* и съ *и,* а слово *бикъ*
обозначаетъ только одинъ разъ (съ *ы),* замѣчая при этомъ, 114

что такъ оно пишется по орѳографической традиціи вмѣсто *бикъ* (въ примѣрахъ — *бикъ* чаще, чѣмъ *быкъ*). Слова *дымъ, дыня* и пр. онъ пишетъ только черезъ *ы* (въ примѣрахъ и съ *и*), а *дихамъ, дишамъ* (нюхаю, дышу) только черезъ *и*.

Изъ изложенныхъ въ настоящемъ отдѣлѣ нашего разбора замѣтокъ читатель легко, думаемъ, пойметъ, какого рода затрудненія встрѣчаются при подыскиваніи громаднаго числа словъ, имѣющихся въ разсматриваемомъ словарѣ. Нѣкоторыя изъ этихъ затрудненій устраняются: 1) помѣщеннымъ въ приложеніи къ 9-му выпуску „указателемъ дополнительныхъ сносокъ", 2) „общими указаніями, которыми слѣдуетъ пользоваться при подыскиваніи словъ". Но въ *указателѣ*, заключающемъ въ себѣ около 900 дополнительныхъ сносокъ, отмѣчена незначительная сравнительно часть тѣхъ діалектическихъ варіантовъ и производныхъ словъ, которымъ не отведено въ азбучномъ порядкѣ словаря особаго мѣста. Что касается „общихъ указаній", весьма толково, нужно сказать, составленныхъ, то и въ нихъ отмѣчено далеко не всё то, что читатель вправѣ тамъ искать. Въ этихъ *указаніяхъ*, напримѣръ, ничего не сказано о замѣнахъ *ѣ*-ти, малаго юса и *ы*: о діалектическихъ *к* вм. *ш*, *г* вм. *жд*, *в* и *ф* вм. *х*, *ф* вм. *хв* и проч. Ничего не сказано также объ этимологическихъ измѣненіяхъ болгарскихъ гласныхъ, хотя на нихъ необходимо нужно было указать въ виду принятаго въ словарѣ способа распредѣленія словъ. Впрочемъ неудобства, о которыхъ мы тутъ говоримъ, не будутъ особенно затруднительными для лицъ, сколько нибудь знакомыхъ съ особенностями болгарскаго языка и желающихъ пользоваться словаремъ съ какими-нибудь учеными цѣлями. Затрудненія будутъ испытывать лишь начинающіе знакомиться съ болгарскимъ языкомъ, хотя и они при нѣкоторой доброй волѣ легко могутъ пріобрѣсти извѣстный навыкъ для преодолѣнія встрѣченныхъ ими на первыхъ порахъ препятствій.

115

VI.

Переходимъ къ толкованіямъ и объясненіямъ словъ. Въ объяснительной части словаря, въ основномъ его текстѣ мы могли насчитать около сотни разныхъ неисправностей и пробѣловъ. Нѣкоторые изъ нихъ устранены въ приложеніяхъ къ разнымъ выпускамъ, но иные остались незатронутыми въ этихъ

дополненіяхъ. На болѣе существенныхъ изъ нихъ мы и считаемъ нужнымъ прежде всего здѣсь остановиться.

Слово *Гагаузинъ* авторъ принимаетъ за „племенное названіе арнаутское", придерживаясь, кажется, одного изъ предположеній, высказанныхъ Лежаномъ. Предположеніе это однако — совершенно неосновательно[1]). Названіе *Гагаузовъ* носитъ небольшой христіанскій народецъ, считающій турецкій языкъ своимъ роднымъ языкомъ и обитающій по побережью Чернаго моря между Дунаемъ и Варной и отчасти въ южной Бессарабіи. Происхожданіе Гагаузовъ остается и до сихъ поръ темнымъ. Но не подлежитъ сомнѣнію, что они никакого отношенія къ албанскому племени не имѣютъ. По всей вѣроятности Гагаузы — потомки средневѣковыхъ *Узовъ* или *Огузовъ* — Половцевъ (предположеніе Славейкова и Пречка).

Слово *галатенъ* въ одной самодивской пѣснѣ — „тая са вода не пие, тая е вода галатна" (Период. спис. болг. книж. друж. Брапла, кн. XI—XII, Съчинения, II, стр. 542) авторъ считаетъ какимъ-то причастіемъ отъ глагола *галѫ* — нѣжу, ласкаю, балую. Такое объясненіе намъ представляется неосновательнымъ и въ грамматическомъ отношеніи, и въ лексикологическомъ. Слово *Галатинъ*, по нашему мнѣнію, находится въ тѣснѣйшей связи съ словамъ *галатинъ*, или *галатъ*, что доказывается между прочимъ и слѣдующими стихами одной пѣсни, изданной въ „Болгарской Старинѣ" Раковскаго, 116 стр. 182:

Не пий, Драганке, тѫсъ водѫ
Тази вода е *Галатска*
Галатска іоще мрътвешка!
Сношти *Галати* минахѫ
Мьртво *Галатче* носѣхѫ
Въ тѫзи го водѫ кѫпахѫ[2])...

Раковскій по своему обыкновенію видитъ въ подобныхъ пѣсняхъ воспомнинаніе о столкновеніи предковъ болгаръ въ 3-мъ вѣкѣ до Р. Х. съ гальскими полчищами Бренна

[1]) Въ приложеніи къ 3-му выпуску, въ спискѣ словъ съ удареніями, мимоходомъ замѣчено, что Гагаузинъ есть названіе грековъ, населяющихъ Варненскій округъ. Замѣтку эту, взятую, кажется, изъ извѣстнаго сочиненія Каница о Придунайской Болгаріи, мы тоже считаемъ невѣрною.

[2]) Новый варіантъ этой пѣсни изданъ въ Сборн. Ник. Бончева (Варна, 1884 г.), № 126. Въ немъ мы находимъ *галари*, *галарска* вмѣсто *галати*, *галатска*, правильно сохранившихся и въ нѣкоторыхъ другихъ болгарскихъ пѣсняхъ, кромѣ вышеприведенныхъ.

и т. п. Но дѣло объясняется гораздо проще, если припомнимъ, что названіе Галловъ у позднѣйшихъ Грековъ (Γαλάτης) употреблялось въ значеніи волхва, колдуна и т. п. Съ такимъ значеніемъ это слово очень рано, путемъ книжнымъ, проникло къ болгарамъ, какъ видно изъ одного, имѣющагося у насъ, рукописнаго сказанія, переведеннаго, несомнѣнно, съ греческаго языка. Въ этомъ сказаніи между прочимъ читаемъ: „вь послѣднѣ лѣта вьстанѫть магесницы, обадницы, митоемци, ненавистници въ братиѭхь, *галате*. поповы не почитаѭще, кѫбосници, тие вси вражи воие нарекѫтсѫ“. На основаніи вышесказаннаго мы полагаемъ, что занимающее насъ слово *галатенъ* происходитъ отъ *галатъ, галатиѫ* и значитъ — околдованый, испорченный волшебствомъ и т. п.

Глушево меше, встрѣчающееся въ одной шутливой пѣснѣ Миладиновыхъ, невѣрно переведено — *мѣшокъ изъ глушины.* Приведенный тутъ объяснительный примѣръ изъ названой пѣсни не оставляетъ сомнѣнія въ томъ, что въ ней рѣчь идетъ о мѣшечкѣ, сшитомъ изъ шкурки мыши. Срав. и
117 подъ словомъ *глуфче* выраженіе „отъ глуфче меше“. (Слово *глухъ* или *глуфъ* въ нѣкоторыхъ говорахъ есть названіе мыши: съ такимъ значеніемъ оно часто встрѣчается въ сборникѣ Миладиновыхъ и въ „Сказкахъ“ Шапкарева).

Куна, оставленное авторомъ безъ перевода, встрѣчается въ одной Миладиновской пѣснѣ № 517, гдѣ дѣвушка выражаетъ желаніе получить такого жениха, „що не піетъ вино и ракія . . . що му играть *куна* на колена“. Намъ извѣстна другая подобная болг. пѣсня, въ которой вмѣсто *куна* является *вырда:* „Що не піе вино ни ракія, що му седи видра на коляно“ („Братски трудъ“, Москва, 1860 г. № 3, стр. 8. Срав. и въ словарѣ подъ словомъ *видра*). Сопоставленіе этихъ двухъ пѣсень не оставляетъ сомнѣнія въ томъ, что занимающее насъ слово *куна* ость ничто иное, какъ *кунища,* употребленное въ Миладиновской пѣснѣ, какъ символъ дѣвицы, *невѣсты* (срав. въ соч. проф. Потебни „Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ пар. пѣсень“, II т., 357 стр.). Къ сказанному не лишнимъ считаемъ прибавить, что въ помѣщенныхъ въ дополненіи къ разсматриваемому словарю спискахъ личныхъ болгарскихъ именъ встрѣчается женское имя Куна (стр. 2 и 6), которое Каравеловъ невѣрно производилъ отъ *икона*—образъ.

Ластагарка, оставленное также безъ перевода, означаетъ длинную дубину, употребляемую при навъючиваніи лошадей: ею подпирается навьюченная уже сторона, пока налаживаютъ вьюкъ съ другой стороны. Дубина эта имѣетъ у болгаръ еще слѣдующія названія: *товарникъ, индивакъ, помагалка*[1]) и проч. (См. изданные Матовымъ матеріалы для болгарскаго словаря къ Солунскихъ „Книжицахъ“ 1889 г. I., 27 стр.).

Особеннаго вниманія заслуживаетъ слово *мисиръ,* также оставленное подъ вопросомъ. Авторъ встрѣтилъ его въ одной пѣснѣ Верковича, гдѣ молодой парень проситъ у дѣвушки букета цвѣтовъ, обѣщая ей днемъ носить его на головѣ, а на 118
ночь класть въ *мисиръ* съ водою, чтобы не завялъ. Очевидно, тутъ *мисиръ* означаетъ какую-то посуду. Въ обнародованномъ въ филиппопольскомъ журналѣ „Наука“ (1882 г. № 2) небольшомъ спискѣ болгарскихъ областныхъ словъ, которымъ А. Л. Дювернуа не могъ пользоваться, мы встрѣчаемъ *мисуръ* — блюдо. Это, несомнѣнно, то же самое, что и *мисиръ* съ небольшимъ видоизмѣненіемъ суффикса *иръ* въ *уръ*. Суффиксъ этотъ тутъ намъ представляется поздѣйшимъ наростомъ, отбросивъ который, мы получаемъ слово, совершенно тожественное и по звуковому составу и по значенію съ словомъ *миса,* встрѣчающимся въ самыхъ древнихъ славянскихъ памятникахъ въ значеніи блюда. Срав. выраженіе *„на мисѣ“,* употребляемое въ Маріинскомъ евангеліи и др. тамъ, гдѣ въ Зограф., Ассем., Остром. находимъ *„на блюдѣ“.*

Благодаря любезности директора Солунской гимназіи. Н. А. Начева, къ которому мы обращались за нѣкоторыми справками относительно занимающаго насъ здѣсь слова, *мисиръ* или *мисуръ,* намъ сдѣлалось извѣстнымъ, что слово это очень распространено въ македонскихъ говорахъ и, кромѣ *блюда,* означаетъ еще *супную чашку* и т. п. Ср. русск. *миска.* Вмѣстѣ съ симъ мы узнали отъ г-на Начева, усердно занимающагося собираніемъ матеріаловъ для областнаго болгарскаго словаря, что въ Радовиштскомъ округѣ въ сѣверо-восточной Македоніи сохранилось занимающее насъ слово въ древнѣйшемъ своемъ видѣ (безъ наставки *ир, ур*) *миса.* Мы сочли нужнымъ привести здѣсь собранныя нами свѣдѣнія относительно этого

[1]) Ксати замѣтимъ, что слово *помагалка* въ разсм. словарѣ невѣрно переведено — ружье.

слова въ виду того, что приверженцы паннонской теоріи происхожденія первоначальнаго перевода (славянскаго) евангелія отрицаютъ существованіе такого слова въ болгарскомъ языкѣ. Не лишнимъ считаемъ тутъ указать, что въ разсматриваемомъ словарѣ мы встрѣтили довольно много и другихъ такихъ же мнимыхъ паннонизмовъ.

Молитва по толкованію автора: „родъ кутьи". Слово это взято изъ одной болгарской пѣсни Миладиновыхъ, которые и
119 сами не понимали его значенія, какъ видно изъ поставленнаго при немъ вопросительнаго знака. Въ пѣснѣ говорится, что молодая женщина, задумавъ съ извѣстною цѣлью справлять поминки по мнимо-умершемъ свекрѣ, напекла девять печей хлѣба, наварила девять большихъ котловъ *молитвы*, да еще девять такихъ же котловъ жита (зернового хлѣба, въ данномъ случаѣ пшеничнаго). Намъ кажется, что изъ приведеннаго примѣра, въ которомъ вареное жито прямо противополагается *молитвѣ*, никоимъ образомъ не слѣдуетъ, что послѣднее слово означаетъ кутью. По имѣющимся у насъ свѣдѣніямъ, *молитва* у болгаръ значитъ — кушанье изъ жертвенныхъ животныхъ, другими словами, кровная жертва. Съ такимъ значеніемъ въ настоящее время по крайней мѣрѣ употребляется это слово жителями Габровскаго Балкана, которыхъ касаются наши свѣдѣнія.

Слово *невѣстулка* авторъ переводитъ — сусликъ, находя для этого опору въ прекрасно-переведенной Бончевымъ повѣсти „Тарасъ Бульба". Но рядомъ съ примѣромъ, взятымъ изъ этого источника, онъ приводитъ и слова Каравелова, который говоритъ, что такъ называется звѣрекъ, похожій на крысу, истребляющій мышей" и т. п. и, слѣдовательно, имѣющій мало общаго съ сусликомъ-грызуномъ. По нашимъ свѣдѣніямъ, словомъ *невѣстулка* болгаре называютъ *ласочку, ласку*.

Паламарка — не рукоятка серпа, какъ переведено въ словарѣ, а деревянная полуперчатка (съ извѣстными приспособленіями), которую жницы во время жатвы надѣваютъ на лѣвую руку.

Плѣникъ, плѣници — не шнурокъ, который вплетаютъ женщины въ волосы, а косички, сплетенныя пряди волосъ, какъ и въ нѣкоторыхъ др.-слав. памятникахъ — *пленица, плѣница*.

Пообадвамъ са только въ переносномъ смыслѣ значитъ — почитываю; буквальное значеніе см. подъ *обадѭ*, *обаждамъ*.

Темничаринъ — не темничный стражъ, а посаженный въ тюрьму, арестантъ, узникъ, въ чемъ не оставляютъ сомнѣнія 120
приведенные здѣсь объяснительные примѣры[1]).

Таковы — главнѣйшіе изъ замѣченныхъ нами въ объяснительной части словаря неточностей и пропусковъ, оставшихся неустраненными въ приложеніяхъ. Они, какъ могъ замѣтить читатель, касаются большею частію словъ, хотя и любопытныхъ, но малоизвѣстныхъ. Нѣкоторыя изъ этихъ словъ, какъ мы видѣли, были непонятны и довольно извѣстнымъ болгарскимъ писателямъ и этнографамъ. Къ этому нужно прибавить, что многія неисправности въ толкованіи словъ легко устраняются, благодаря объяснительнымъ примѣрамъ.

На подборъ и выписку объяснительныхъ примѣровъ нашъ авторъ не щадилъ труда. Онъ внимательно слѣдилъ за видоизмѣненіемъ значеній словъ, тщательно подбиралъ всѣ оттѣнки, насколько, конечно, они обрисовывались въ его источникахъ, и старался объяснять каждое изъ нихъ въ его историко-психологической послѣдовательности. При этомъ каждое подмѣченное имъ значеніе подтверждается и разъясняется примѣрами, иногда очень многочисленными. Для иллюстраціи здѣсь сказаннаго, считаемъ нелишнимъ сдѣлать нѣсколько сопоставленій.

Слову *вече* (варіанты *вечь* и *веке*) Геровъ приписываетъ лишь одно значеніе — *уже*, приводя въ подтвержденіе этого одинъ только примѣръ, придуманную имъ самимъ фразу: „азъ съмъ вече старъ“ — *я уже старъ*. Въ словарѣ же Дювернуа кромѣ этого значенія показано и другое — *болѣе*, поставленное при томъ на первомъ мѣстѣ и подтвержденное такими примѣрами, которые ясно показываютъ, что мы тутъ имѣемъ дѣло съ др-слав. *вѧще*. Приведемъ эти примѣры съ нѣкоторыми 121
сокращеніями: „старъ сѫмъ, вече не мога“, Милад. 99 (я старъ, не могу болѣе). „Марко Дафини говори: щѫ да те,

---

[1]) Укажемъ еще на слѣдующія неисправности: слово *видовенъ* въ выраженіи „да ти е видовно“ употреблено не въ смыслѣ заклятія, а благопожеланія. *Въpелче* — не эпитетъ вина, а боченокъ. *Гевгерлия* — не голубятня, а каменная стѣна, сводъ. *Дабоанъ* — барабанъ. *Давранъ*, въ приведенномъ къ нему объяснительномъ примѣрѣ „Давранъ, црна арапина, давранъ да се обидиме!“ значитъ *держись!* — *Дѣтелина* употребляется лишь съ значеніемъ клевера, но не и дятла. *Калешъ* не пестрый, а красивый (καλός). *Келчо* — не плѣшивый, а скорѣе паршивый, отъ *келъ* — сыпь, струпья.

либе, напустнѫ, че вече не си хубава", Дозонъ 45 (я разведусь съ тобой, ибо ты болѣе не красива). Прощавайте, чърни очи, че нема веке да си приказвами", Доз. № 75 („Прощайте, черныя очи, мы болѣе не встрѣтимся", говоритъ парень своей возлюбленной). Далѣе показано, что *веке* въ сочетаніи съ мѣстоименіемъ *що* значитъ — *болѣе чѣмъ:* въ подтвержденіе этого приведенъ слѣдующій примѣръ изъ сборника Миладиновыхъ, № 64: „Ето ти тежко имане, *веке що* можешь да носишь" (вотъ тебѣ добра, богатства, больше, чѣмъ ты въ состояніи понести!).—Для второго, болѣе отдаленнаго значенія этого слова, т. е. для значенія *уже,* приведено около двадцати примѣровъ, и они, по нашему мнѣнію, совсѣмъ нелишни, ибо не только уясняютъ ходъ развитія значенія *уже* изъ *болѣе,* но могутъ оказать важную услугу и тому, кто бы поинтересовался узнать, въ какихъ мѣстностяхъ употребляются діалектическія разновидности занимающаго насъ слова (*вече* и *веке*).

Глаголъ *говѣѫ* въ словарѣ Богорова приведенъ съ однимъ только значеніемъ — *пощусь.* У Дювернуа это значеніе также показано, но оно у него стоитъ на второмъ мѣстѣ. На первомъ же мѣстѣ тутъ указаны другія значенія: выражаю почтеніе молчаніемъ, держу себя учтиво, кланяюсь (ср. др.-слав. говѣти, говѣзнь и пр.). Въ подтвержденіе этихъ болѣе первоначальныхъ значеній въ разсматриваемомъ словарѣ помѣщены не только примѣры изъ разныхъ народныхъ пѣсень, но и довольно подробное описаніе весьма распространеннаго у болгаръ обычая — *говѣнія новобрачной*[1]). Говѣніе это заключается въ томъ, что молодая женщина въ теченіе извѣстнаго періода времени соблюдаетъ нѣкотораго рода обѣтъ молчанія по отношенію къ родственникамъ мужа.

122 При глаголѣ *карамъ* — „привожу въ движеніе" только для одного дѣйствительнаго залога показано въ разсматриваемомъ словарѣ девять значеній. У Богорова же упущено изъ виду болѣе половины этихъ значеній, въ томъ числѣ и весьма любопытныя, именно: *заставляю, принуждаю* („кара ме да му готвѫ обѣда" = заставляетъ меня готовить ему обѣдъ) и *наставляю, руковожу:* „учи ме, майко, карай ме, какъ да Бояна пограбамъ" = научи меня, матушка, наставь, какъ мнѣ похитить Бояну (дѣвушку).

[1]) Одна приведенная здѣсь замѣтка изъ сборника Миладиновыхъ, стр. 517, не совсѣмъ правильно понята авторомъ.

Слово *мъса* у Богорова приведено лишь съ однимъ значеніемъ le râtelier — рѣшетка въ конюшнѣ. Въ разсматриваемомъ же словарѣ выставлено четыре значенія: 1) переносный плетень, употребляемый для овечьяго полевого хлѣва, для ловли рыбы, для шелковичныхъ червей; 2) плетенная изъ прутьевъ настилка, рѣшетка; 3) плотъ, и 4) прическа дѣвицъ и молодыхъ женщинъ, представляющая какъ-бы рѣшетку или сѣтку изъ тонко-сплетенныхъ косичекъ. Каждое изъ этихъ значеній, само собою разумѣется, подтверждается рядомъ примѣровъ.

Особенное вниманіе авторъ разсматриваемаго словаря обращалъ на предлоги и нѣкоторыя другія частицы, на которыхъ прежніе лексикографы мало останавливались, но которыя играютъ весьма важную роль въ болгарскомъ языкѣ, утратившемъ, какъ извѣстно, свое склоненіе. На объясненіе такихъ частицъ и на объяснительные къ нимъ примѣры онъ иногда удѣлялъ по нѣсколько страницъ, какъ, напримѣръ, предлогу *въ* — около 3-хъ, союзу *да* — 7, предлогу *за* — 5 ст., предлогу *на* 6 стр. и т. д.

Съ такимъ же вниманіемъ авторъ отнёсся и къ словамъ болѣе или менѣе интереснымъ въ бытовомъ отношеніи, каковы, напримѣръ, названія народныхъ праздниковъ, обрядовъ, обычаевъ, повѣрій и т. п. Такими цѣнными реальными объясненіями нашъ словарь не менѣе богатъ, чѣмъ *рѣчникъ* Вука Караджича. Благодаря этому, онъ является полезной книгой не только для интересующихся языкомъ, но и для этнографовъ.

Наконецъ считаемъ своею обязанностью указать, что разсматриваемый словарь даетъ болѣе того, что можно было 123
ожидать, судя по его заглавію. Въ объясненія словъ авторъ вноситъ иногда чрезвычайно интересный сравнительно-историческій элементъ. Такъ, при объясненіи слова *викия*, часто встрѣчающагося въ болгарскихъ народныхъ пѣсняхъ въ значеніи *винной посудины*, онъ указываетъ, что то же самое слово съ такимъ же значеніемъ встрѣчается въ житіи св. Ѳеодосія Печерскаго, и сопоставляетъ его съ новогреч. βύκιον.

Подъ словомъ *врѣча*, встрѣчающимся въ сборникѣ Верковича въ значеніи *бочки*, авторъ указываетъ на др.-сл. *врѣчьва*. Подъ словомъ *въбелъ* или *вжбелъ* — колодязь, весьма распространеннымъ въ болгарскомъ языкѣ, указано на црк.-слав.

оуболъ, жболъ, употребительное въ Патерикѣ Синайскомъ XII в. Сдѣланныя авторомъ сопоставленія нѣкоторыхъ мѣстъ этой рукописи съ гречес. подлинникомъ ясно показываютъ, что мы тутъ имѣемъ дѣло съ греч. ἔμβολον, очень давно, слѣдовательно, вошедшимъ въ болг. языкъ.[1]) *Грубѫ* — ущербляю, порчу, искажаю, въ пѣсенныхъ выраженіяхъ: „лицето да си погрубишь“... или „лице грубитъ пиле да го ранитъ“ даетъ поводъ автору припомнить отглагольное существительное *гроубленіе*, встрѣчающееся у Іоанна Экзарха въ значеніи μείωσις — уменьшеніе, умаленіе. — Подъ словомъ *принадѫ* — прибавляю, прилагаю, пришиваю, приведенъ глаголъ *принадити, принаждати* изъ *сборн.* 1073 года (въ значеніи — *прибавить*). Далѣе, при словѣ *вртьва* — шумъ, молва, приведены *польск.* wrzawa, *словен.* verva, vreva; при *възнькъ* — навзничь, указано *чешск.* vznaku, navznaku; при сл. *дѣтелина* — кашка, клеверъ, — *словен.* détela, *серб. дјетелина, словац.* d'atelina и jatelina, *чеш.* dételina и jetelina, *польск.* dziecielina. *Марой, мара, марокъ* (названіе сказочнаго страшилища) весьма удачно сопоставлено съ *русск. мара́, морокъ*. Такого рода сравнительно-историческія объясненія встрѣчаются въ разсматриваемомъ словарѣ довольно часто.

124 При объясненіи турецкихъ словъ, вошедшихъ въ болгарскій языкъ, авторъ выписываетъ ихъ и въ томъ видѣ, въ какомъ они встрѣчаются въ турецкомъ словарѣ Бьянки. Такія выписки очень важны, такъ какъ онѣ позволяютъ намъ судить о фонетическомъ видоизмѣненіи турецкихъ словъ на болгарской почвѣ.

Точно также и съ такою же пользою для дѣла авторъ поступалъ и съ словами, заимствованными изъ другихъ языковъ, главнымъ образомъ, изъ греческаго и румынскаго, напр.: *еня* — безпокойство, забота — ἔννοια; *клонъ*, вѣтвь — κλών, κλόνος; *перивольъ, пилеворъ*, садъ, περιβόλι; *малакъ, макъ, малаче, маче*, буйволъ и проч., *румын.* malacu.

Въ этомъ отдѣлѣ разсматриваемаго словаря мы встрѣтили весьма удачныя объясненія нѣкоторыхъ очень темныхъ реченій, между прочимъ и такихъ, смыслъ которыхъ оставался непонятнымъ и для одного изъ лучшихъ нынѣшнихъ болгар-

[1]) Недавно сдѣлалось извѣстнымъ, что это слово съ ринезмомъ *ѧмбель* и теперь существуетъ въ Костурскомъ говорѣ (см. Солун. „Книжици“ I, 19).

скихъ филологовъ, г-на Тодорова. Такъ, слово *Арвентино*, встрѣчающееся въ пѣснѣ Милад. № 144, въ стихѣ „преку море дури Арвентино", г-нъ Тодоровъ принималъ, не такъ давно еще[1]), за названіе какого-то моря. Въ словарѣ же указано, что это слово происходитъ отъ турецкаго названія р. Тигра Ervend — и значитъ — Месопотамія. Такое объясненіе вполнѣ подтверждается смысломъ пѣсни. Столь же удачнымъ мы считаемъ встрѣченное нами тутъ сопоставленіе слова *вигла* — подзорная труба (Милад., № 156), съ новогреч. ἡ βίγλα, βιγλίζω — vigiliae, vigilias ago. Это сопоставленіе дѣлаетъ совершенно излишнимъ предположеніе г-на Тодорова, видѣвшаго здѣсь опечатку и предлагавшаго читать *видла* вм. *вигла*[2]).

Разсматриваемый словарь восполняетъ собою весьма существенный и давно дававшій себя живо чувствовать пробѣлъ въ пособіяхъ по славянскому языкознанію. Онъ несвободенъ отъ недостатковъ, но эти недостаки блѣднѣютъ предъ тѣми достоинствами, которыми отличается громадный трудъ покой- 125
наго московскаго слависта. Тутъ впервые, можно сказать, сдѣлана попытка собрать во-едино не только общеупотребительныя, но и областныя реченія болгарскаго языка, насколько, конечно, они выразились, главнымъ образомъ, въ памятникахъ народнаго творчества, изданныхъ до 80-хъ годовъ нашего вѣка. Покойному автору принадлежитъ и починъ объясненія значеній словъ болгарскаго языка тѣми средствами, которыя даютъ сами памятники этого языка. И эта важная задача исполнена имъ блистательно. Поражающія своимъ обиліемъ и разнообразіемъ выписки, которыя онъ съ указанною цѣлью приводитъ въ своемъ словарѣ изъ памятниковъ, записанныхъ въ разныхъ концахъ болгарской племенной области, заключаютъ въ себѣ богатѣйшій матеріалъ для изученія болгарскаго языка и со стороны грамматическихъ его особенностей, а также и со стороны бытового его содержанія.

Весьма удачное объясненіе многихъ тёмныхъ реченій, цѣнныя указанія на заимствованія изъ чужихъ языковъ, обиліе вещественныхъ толкованій, тонкій анализъ значеній болгарскихъ частицъ, принимающій часто характеръ довольно подробныхъ изслѣдованій по болгарскому синтаксису, придаютъ этому труду

[1]) „Наука" I, кн. 9, стр. 712.
[2]) Тамъ же, стр. 713.

весьма важное научное значеніе и дѣлаютъ его, можно сказать, настольною книгой для всякаго занимающагося славянскою филологіей, въ самомъ обширномъ смыслѣ этого слова.

Считаемъ излишнимъ распространяться о значеніи, которое трудъ этотъ будетъ имѣть для дальнѣйшихъ лексикографическихъ работъ по болгарскому языку; замѣтимъ только, что послѣдующіе работники въ этой области найдутъ въ немъ важное пособіе.

Словарь А. Л. Дювернуа представляетъ весьма цѣнный вкладъ въ славянскую науку, и мы считаемъ его вполнѣ заслуживающимъ *полной преміи* митрополита Макарія.

---

25. D-r. Antoni Kalina, Studyja nad historyją języka bułgarskiego. Kraków, 1891 (Двѣ части, стр. 385+205).*)

Новиятъ трудъ на познатия професоръ отъ лъвовския университетъ А. Калина, издаденъ отъ краковската академия на наукитѣ, се явява като първи опитъ за по̀-пълно изложение историята на българския езикъ, собственно на звуковетѣ и формитѣ му. Г. Калина се е снабдилъ съ доста обиленъ и разнообразенъ материялъ за това свое съчинение, прѣдприето най-вече съ цѣль да изясни отношенията на българския езикъ къмъ стария църковно-словѣнски. Той направилъ едно дълговрѣменно пѫтуване низъ българскитѣ области не само въ княжеството и въ бившата источна Румелия, но и въ южна Тракия и Македония. Освѣнъ непосрѣдственното запознаванье съ разнитѣ народни говори и опознаванье съ това, което е било направено въ българската литература по изучванье диалектологията и историята на езика, това пѫтуванье му е дало възможность да изучи и доста голѣмо количество малкоизвѣстни ржкописни паметници, запазени въ библиотекитѣ: Софийска (до 50), на Книжовното дружество (19) и Пловдивска (до 35). Авторътъ се е възползувалъ и отъ много български ржкописи, които се намиратъ вънъ отъ България, споредъ изданията или пъкъ споредъ описанията на Востоковъ, Срезневски, Ламански, еп. Амфи-

*) Обнародвана въ рус. сп. „Славянское обозрѣніе“ за 1892 г. кн. X, 586—593. — Прѣведена на български отъ Д-ръ А. Боруйски (В. Д. Стоянова) и напечатана въ „Период. списание на Бълг. Книж. Дружество“ Срѣдецъ, кн. XL, стр. 664—671. — Ние даваме тукъ послѣдния прѣводъ, слѣдъ като изправихме нѣкои неточности и пропуски въ него. **Ред.**

лохий, Миклошичъ, Ягичъ, Новаковичъ, Шолвинъ и Поливка. Отъ неговото внимание, за жалость, сѫ изплъзнѫли тука нѣкои издания, които съдържатъ тъй сѫщо любопитенъ материялъ за историята на българския езикъ, каквито сѫ: описанията на ржкописнитѣ сбирки на Императорската (русска) Публична Библиотека и на Хлудова, българскитѣ грамоти, издадени отъ Шафарика и Срезневски, а сѫщо и влахо-българскитѣ грамоти на Венелина. Подирнитѣ биха могли до нѣйдѣ да допълнятъ забѣлѣженитѣ и отъ самия авторъ блѣзни въ неговитѣ източници за XV. вѣкъ. За този вѣкъ г. Калина би могълъ, струва ни се, много лесно да се възползува и отъ българския Прологъ, който се намира въ библиотеката на лъвовския университетъ и който е твърдѣ интересенъ по езика, ако сѫдимъ споредъ нѣкои бѣлѣжки за него, напечатани отъ Петрушевичъ въ Науковия Сборникъ. Не можемъ да не съжаляваме тъй сѫщо, че на автора сѫ останѫли неизвѣстни и наблюденията на Прайса върху нѣкои малко познати български паметници и че той твърдѣ малко, па и то само отъ втора ржка, е могълъ 665
да се ползува отъ издирванията на Билярски за срѣдне-българския вокализъмъ по патриаршеския прѣписъ на Манасиевата хроника.

Съ по-голѣма сравнително пълнота сѫ събрани отъ г. Калина изворитѣ и помагалата по съврѣменната българска диалектология. Разумѣва се, той не е могълъ да си послужи съ излѣзлитѣ на свѣтъ въ послѣднитѣ петь-шесть години въ голѣмо количество диалектологически материяли, издадени въ сборницитѣ ни Любеновъ, Илиевъ, Министерството на Народното Просвѣщение, Д. Мариновъ, Шапкаревъ и въ Солунскитѣ книжици; не е могълъ сѫщо да се ползува и отъ нѣкои по-нови издирвания отъ българскитѣ филолози: Тодоровъ, Милетичъ, Матовъ, Цоневъ и др. Ала отъ това, което е било издадено по тази часть по-рано, той извлѣкълъ, може се каза, токо речи всичко сѫществено, и го е извлѣкълъ съ познаванье на работата. Срѣщатъ се, наистина, въ книгата му невѣрно разбрани думи и форми, напримѣръ: думата *млодзина*, диалектиченъ вариантъ вм. *мнодзина* или *мнозина* (отъ *мнози, мноѣ*), взета като произведена отъ *младъ* (I, 129—130); турско-персийската *дувар* или *довар* е взета за *дверь*; прилагателната *сетни*, послѣдніе (сравни старославянск. сѣтьнъ), е взета като числителна отъ сѣто (I, 193); звукъ *о* въ думата *сноха* (снѣха) се

приема като диалектична замѣна на звукъ *а,* и др. т. Срѣщнаха ни се тукъ и нѣкои съмнителни или и просто неточно прѣдадени звукови явления, отговорността за които пада обаче не върху автора, а върху издателитѣ на нѣкои отъ неговитѣ извори. Впрочемъ такива несъглеждания сравнително не сж много въ разгледваната отъ насъ книга.

Споредъ посоченитѣ диалектологични и исторически материяли г. Калина е могълъ да наблюдава и издирва историческото развитие на българскитѣ звукове и форми въ продължение на осемь вѣка съ XI в. включително. Относно по́старитѣ врѣмена, отъ които не сж останжли такива паметници, той се ползувалъ отъ словѣнскитѣ елементи, които се срѣщатъ въ езицитѣ гръцки и румжнски, и твърдѣ отдавно сж влѣзли въ тия езици по́-вечето чрѣзъ българскитѣ словѣни.

Възъ основа на сжщо такъвзи материялъ, запазилъ се въ маджарския езикъ и въ разнитѣ латински извори отъ XI—XII вѣкъ, които се отнасятъ до историята и топографията на южно-словѣнскитѣ земи, а тъй сжщо възъ основа на познатитѣ остатъци отъ езика на седмиградскитѣ българи, авторътъ е гледалъ да изясни отношенията на българския езикъ къмъ другитѣ южно-словѣнски въ пай-старитѣ врѣмена, па се е опитвалъ да проникне и въ тайната на зараждането на всичкитѣ тѣзи езици. По тѣзи въпроси, па които сж посветени първитѣ сто страници отъ разгледваната книга, г. Калина, който се е ползувалъ тукъ и отъ издиранията на нѣкои историци, дошелъ до слѣднитѣ заключения.

Южнитѣ словѣни около началото на VI. вѣкъ потеглили отъ областьта на Днѣпъръ къмъ долния и срѣдния Дунавъ, отдѣто наскоро захванжли да се прѣселятъ и на десния
666 брѣгъ на тази рѣка, като сж потеглили една часть къмъ Цариградъ и Гърция, а друга часть къмъ Адриатическо море и Хорутанскитѣ Алпи. Въ VI—VIII вѣкъ тѣ вече завземали всичкитѣ земи, които се простиратъ отъ устието на Дунавъ до изворитѣ на Сава, отъ Пелопонесъ до западна Хорутания, и въ етнографическо отношение съставяли едно цѣло, което малко се различавало въ своитѣ части. Ала отсетнѣ въ тази едничка по езика си словѣнска вѣтка взели да се обособяватъ отдѣлни нарѣчия; въ IX вѣкъ тѣ вече сж били разцѣпени на три групи: *българска,* въ источнитѣ и срѣдни части на Балканския полуостровъ до Пелопонесъ и рѣка Морава, а

тъй сѫщо и въ частитѣ на стара Дакия, *сърбохърватска* и *панонскословенска* (I, 22, 43, 48, 81 и 101). Въ езика на панонскитѣ словѣни, върху които тука е обърнѫто особно внимание (74—91), още въ IX вѣкъ сѫ били вече обозначени доста ясно онѣзи черти, съ които се характеризува сегашната кайковщина: юсоветѣ сѫ били замѣнени по́-вечето съ *о* и *е*; *ѣ* се е произнасяло като *е*, съчетанието *тj* прѣминавало въ *шт* или въ *ч*. Съ тѣзи и нѣкои други черти езикътъ на панонскитѣ словѣни още въ врѣмето на словѣнскитѣ първоучители се е отличавалъ отъ онзи езикъ, който намираме въ езика на Зографското евангелие и на еднороднитѣ съ него паметници, съвсѣмъ неосновно наречени панонски. На послѣдния въпросъ г. Калина се спира и въ другитѣ части на книгата си, дѣто се досѣга до него и отъ други страни; и всѣки пѫть все по́-вече и по́-вече се укрѣпява въ исказаното тука за него заключение.

Не може се каза, че всичкитѣ изложени тука положения сѫ подтвърдени отъ автора съ таквизи доводи, които да ги направѣтъ непоколебими. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ основани върху лингвистиченъ материялъ, малко разработенъ, дору лошо распрѣдѣленъ по категории на пространството и врѣмето, и се прѣдставятъ твърдѣ смѣли, толкози по́-вече, че и изслѣдванията на историцитѣ, съ които се е мѫчилъ авторътъ да ги подкрѣпи, не се отличаватъ съ непогрѣшимость. Безъ да гледаме това, ние сме много благодарни на г. Калина за рѣшението му да се спре върху досегнѫтитѣ въ неговия уводъ твърдѣ важни и мѫчни въпроси, нѣкои отъ странитѣ на които сѫ добрѣ изслѣдвани отъ него. Освѣнъ това натрупанията тукъ отъ него лингвистиченъ материялъ, взетъ не само изъ познатитѣ статии на Миклошича, но и изъ нѣкои други съчинения, а тъй сѫщо изъ първоначалнитѣ извори отъ IX—XII вѣкъ, значително правятъ по́-малко заплетено издирването генезиса на южнословѣнскитѣ нарѣчия и тѣхнитѣ взаимни отношения въ нáй-старитѣ прѣдисторически врѣмена.

Минуваме къмъ главното съдържание на разглеждата книга, т. е. къмъ наблюденията на автора върху историческото развитие на звуковетѣ и формитѣ въ българския езикъ, дѣто той се намиралъ въ несравненно по́-добри условия относително изворитѣ. Като събира, споредъ послѣднитѣ, и грижливо туря въ редъ звуковитѣ и морфологичнитѣ черти на разнитѣ говори

отъ сегашния български езикъ, и като отбѣлѣжва сходствата имъ съ стария църковно-словѣнски и отличията имъ отъ него,
667 г. Калина особно подробно се спира върху явленията отъ послѣдния редъ, и чрѣзъ едно послѣдователно слизанье отъ горѣ на долу, отъ наше врѣме къмъ дълбоката старина, слѣди постепенното развите на тѣзи явления до самия моментъ на зачеваньето имъ.

Не е мѣсто тука да се впущаме въ подобна оцѣнка на дребнитѣ изслѣдвания по езика, които напълнятъ до 500 страници. Ние ще се ограничимъ само съ най-общи бѣлѣжки върху тѣхъ.

Заключенията, до които е стигнълъ авторътъ по главния прѣдметъ на своето издирване, въ общи черти сж такива:

Съврѣменниятъ български езикъ излазя прѣмъ потомъкъ отъ стария църковно-словѣнски езикъ; той е продуктъ отъ вѣковно развитие и отъ естественни прѣобразования на послѣдния въ самого себе си. Тѣзи прѣобразования, захванѫти въ областьта на вокализма съ сближение на физиологически сродни, ако и отъ най-напрѣдъ доста рѣзко отличавани единъ отъ други звукове, неизбѣжно трѣбвало да прѣдизвикатъ съотвѣтна нивелировка и въ областьта на морфологията, особно въ склонението. Чрѣзъ такива чисто звукови процесси е унищожена постепенно значителната часть отъ падежнитѣ окончания; а другата часть отъ тѣхъ, както и нѣкои глаголни форми, сж затрити отъ други факторъ, именно отъ грамматическа аналогия. Дѣятелностьта на тѣзи два фактора се е захванѫла още прѣди XI-ия вѣкъ, и, както свѣдочѫтъ тъй наречените панонски паметници, още тогава е билъ опрѣдѣленъ нейниятъ характеръ и пѫть, по който тя е вървѣла прѣзъ слѣдващитѣ вѣкове. Нѣкои звукови черти, свойственни на стария църковно-словѣнски езикъ, и само нему, както и много стари форми, сж уцѣлѣли отъ съсипителното дѣйствие на казанитѣ два фактора, като се упазили тукъ-тамъ и до тосъ-часъ въ разнитѣ съврѣменни говори, като живи свидѣтели за тъждеството на старобългарския езикъ съ езика на Зографското евангелие и на нему подобни стари паметници.

До подобни заключения сж дохождали и други изслѣдователи, ала отъ никого до сега тѣ не сж били изнесени съ толкози много фактове, както е направено въ разгледваната книга. Въ изворитѣ на г. Калина, както се посочи по-горѣ, се намиратъ блѣзни, но имаме основание да мислимъ, че тѣхното запълняньe ще може само да уякчи изложенитѣ

тукъ заключения. За да подтвърдимъ това, което ей сега казахме, ще си позволимъ да приведемъ нѣкои примѣри.

Като доказва, че е възможно да сѫществуватъ въ български езикъ такива форми за повелително наклонение, като *бияте, пишате* (II, 155, 190), които Миклошичъ е броилъ за свойственни само на прѣдполагания панонски, г. Калина подтвърждава тѣзи свои съображения само съ немного примѣри, взети при това отъ такива български паметници, въ които послѣдователитѣ на Миклошича могѫтъ да заподозрятъ панонското влияние. Имаме право да мислимъ, струва ни се, че за такива подозрѣния не би останѫло мѣсто, ако авторътъ би подкрѣпилъ своитѣ доводи и съ примѣри отъ народния български езикъ, каквито и наистина се срѣщатъ въ нѣкои говори 668
на послѣдния, между другитѣ и въ плѣвненския, дѣто азъ чухъ отъ устата на жителитѣ въ историческото село Бо́хотъ: *пия́те, беря́те, не дя́йте* и пр.

Неопрѣдѣленното наклонение съ окончание *тъ,* което твърдѣ често се редува въ много български рѫкописи съ окончанието *ти* и въ което авторътъ вижда остатъкъ отъ супинъ (II, 170), и до сега си го има въ нѣкои търновски говори, дѣто неведнѫжъ ми се е случвало да чуѭ тая форма; тя е вече и отбѣлѣжена въ граматикитѣ на Момчиловъ, Радуловъ и др.

Формата на сложното склонение отъ мѫжски родъ единственно число на *ой,* която доста често се срѣща въ таквизи стари паметници, каквито сѫ Марийнското евангелие и Синайския псалтирь, авторътъ могълъ да намѣри само въ Парамейника на Григоровича и въ българската Александреида отъ XVI в. (II, 67, 183), когато тя се срѣща и въ други паметници, напр. въ една твърдѣ любопитна грамота отъ XIII в.: **Вильскоі кладезь, свѧтоі Георгие, всакоі дльгъ** и проч. Тази форма и до сега живѣе въ нѣкои югозападни говори: *доброй, дебелой, богарской* и т. н. Ще посочѫ още къмъ твърдѣ распространеното въ западнитѣ говори мѣстоимение *овой.*

На г. Килина ще бѫде приятно, мислимъ, да се научи, какво и въ минѫло врѣме отъ дѣйствително причастие (II, 174) сѫ уцѣлѣли и до сега по нѣкои остатъци, напр. *скришемъ* и *скришомъ, скришема* и *скришома* (вижъ въ Рѣчника на Дювернуа), въ които имаме творителенъ падежъ единственно и двойственно число отъ **съкрывъ, скрывша** (колкото за отпаданьето на *в* сравни *стори* отъ „створи“ и др. т.).

Отъ склонението на съгласнитѣ основи, освѣнъ посоченитѣ отъ автора форми, сѫ се упазили още: *дъщи, дъще* (Дювернуа); *дванадесте, тринадесте, петнадесте* (мѣстний един. число на *е); мислеще, стояче, служаяче* (им. множ.). Па и отъ други именни склонения има упазено много по́вече отъ това, което е приведено въ разгледваната книга (вижъ статията на г. Милетича въ кн. II отъ Мин. Сборникъ, 1890 г.). Сѫщото може да се каже и за мѣстоименията, както и за сложното склонение, отъ които сѫ се упазили и таквизи форми, като: *светехи,* или *светей* (дат. един. число); *светие, небесние* (въ охридския говоръ — *небески).* Къмъ това ще прибавимъ още, че исказаннитѣ отъ автора (II, 87) недо-
669 умѣния относително мѣстоименната форма *ними* излазятъ съвсѣмъ неумѣстни, защото, споредъ думитѣ на г. Матовъ, родомъ изъ Македония, тази форма ѭ има въ охридския говоръ (Отчетъ на Солунската гимназия за 1889, стр. 5).

Въ заключенията на г. Калина, които ни тука занимаватъ, споредъ нашето мнѣние, има само единъ пунктъ, който изисква извѣстно ограничение: разбираме твърдението на автора, че историческото развитие на българския езикъ е вървѣло досущь по естественъ пѫть, станѫло подъ исключително влияние на процесси, които сѫ произлѣзли вѫтрѣ въ този езикъ. Това положение се доказва въ много мѣста на разгледваната книга. на́й-вече въ първитѣ страници отъ втората часть, посветени на разбора на Миклошичева възгледъ върху растройството на българското склонение. Знаменитиятъ славистъ въ 1871 г., въ прѣдговора къмъ издадената отъ него тогава българска повѣсть за Троянската война (Starine, III), приписва това дѣло исключително на вѫтрѣшни фонетични процесси и при това рѣзко се исказва срѣщу вънкашнитѣ влияния, особно срѣщу влиянията на албанцитѣ. Малко по́-късно, въ второто издание на своята Морфология (1876 год.), той излазя досущь съ другъ възгледъ, като казва, че българскиятъ езикъ е смѣсь отъ словѣнски езикъ съ езика на сроднитѣ съ албанцитѣ трако-иллирийци. Срѣщу този възгледъ, о който, трѣбва да кажемъ, Миклошичъ се държа до края на живота си, се и бо́ри г. Калина; той го намира за съвсѣмъ неоснователенъ, въ което ние напълно сме съ него съгласни, толкозъ повече, че къмъ неговитѣ заключения можемъ да прибавимъ още по нѣщо. Ала струва ни се, че авторътъ не е съвсѣмъ правъ, като отрича и всѣкакви

други вънкашни влияния върху българския езикъ. Не можемъ да се съмнѣваме, че когато българскитѣ словѣни сѫ се прѣселяли на Балканския полуостровъ, подирниятъ е билъ силно романизуванъ и че романско население въ твърдѣ значително количество е живѣло тамъ заедно съ българитѣ въ XI—XII вѣкъ. Въ синтаксиса на българския езикъ, както и въ състава на думитѣ му, намираме доста значителни романски елементи, които донѣйдѣ сѫ познати и на г. Калина. Позволително е да се мисли, че тази романска стихия е могла да причини нѣкое влияние тъй сѫщо върху българската фонетика и склонението. Пó-нататъкъ, безъ да говоримъ за готскитѣ и за нѣкои други старонѣмски колонисти въ покрайбалканскитѣ области, ние ще посочимъ върху етнографическитѣ разбърквания, станали въ българскитѣ области въ XI—XII вѣкъ, въ врѣме на византийското въ тѣхъ господство, когато тѣзи области сѫ били силно еллинизувани, и освѣнъ това сѫ били длъжни да приемѫтъ
грамадно количество печенѣжски и кумански колонисти. Въ 670
сѫщото врѣме, споредъ свидѣтелството на съврѣменнитѣ историци (Кинама и др.), тука сѫ били прѣселени отъ византийското правителство голѣмъ брой жители отъ покрайсавска и сѣверна Паннония (по всѣка вѣроятность словѣни), а тъй сѫщо и много сърби отъ расската и съсѣднитѣ съ нея области. Сърби сѫ били прѣселявани въ разни български области и пó-рано: да си спомнимъ думитѣ на Багренородни върху това, че неговиятъ съврѣменникъ, българския царь Симеонъ, като завзелъ една извѣстна сръбска область, прѣселилъ всичкитѣ нейни жители отъ мало до голѣмо въ България. Сѫщиятъ писатель посочва, че подиръ сгромолясваньето на велико-моравската държава отъ маджаритѣ, много моравани сѫ се изселили въ България. Да се спремъ за сега на тѣзи свидѣтелства. Върху тѣхъ до днесь твърдѣ малко сѫ обръщали внимание онѣзи, както сѫ издирвали сѫдбинитѣ на българския езикъ; не ги засѣга и г. Калина, ако и, споредъ нашето мнѣние, тѣ бихѫ могли да хвърлятъ свѣтлина върху нѣкои странни явления въ българската диалектология и въ писменнитѣ паметници, явления, които си оставатъ загадъчни и подиръ изслѣдванията на нашия авторъ.

Подтвърждение на своето мнѣние, което ни тукъ занимава, г. Калина търси и въ познатитѣ паметници отъ езика на исчезнѫлитѣ неотдавна седмиградски словѣни, които той

брои за потомци на старитѣ дакийски българи. Като посочва къмъ поразителното сходство на езика въ тѣзи паметници (записани въ началото на този вѣкъ) съ най-новия езикъ на отсамдунавскитѣ българи, авторътъ вижда въ този фактъ важно доказателство за това, че езикътъ както на дакийскитѣ, тъй и на отсамдунавскитѣ българи, безъ да се гледа различната историческа сждбина на еднитѣ и другитѣ, се е подлагалъ на едни и сѫщи видоизмѣния, които сѫ зависѣли, слѣдователно, не отъ нѣкакви-си вънкашни влияния, но отъ едни и сѫщи вѫтрѣшни причини (II, 194—197). Ние сме досущь съгласни съ мнѣнието на г. Калина въ това, че седмиградскитѣ паметници сѫ писани на български езикъ. Къмъ неговитѣ доводи по този въпросъ ще си позволимъ да прибавимъ, че и думата *юме* вмѣсто *име*, която се срѣща въ тѣзи паметници и надъ която сѫ се тъй замисляли нѣкои учени, се употрѣбява тъкмо въ този видъ въ нѣкои покрайбалкански говори. (Вижъ въ рѣчника на Дювернуа; въ 3-ия отчетъ на проф. Кочубински, стр. 52; въ разглежданата книга I, 174). Да прибавимъ още, че гърцизмитѣ, които се срѣщатъ въ седмиградскитѣ паметници, сѫществуватъ и въ езикъ на отсамдунавскитѣ българи. Ала тъкмо това поразително сходство на сравняванитѣ тука езици ни прѣчи да приемаме седмиградскитѣ българи за прѣми потомци на дакийскитѣ, и ни кара да мислимъ, че тѣ сѫ се изселили въ Седмиградско отъ Балканския полуостровъ въ XII-ия, или пъкъ въ XIII-ия вѣкъ. (Вижъ статията на проф. Пича въ Извѣстията на Чеш. науч. друж. за 1888: Die Dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren).

Като намираме за неумѣстно да се спираме тука върху други, не съвсѣмъ правилни, споредъ нашето мнѣние, възгледи
671 и тълкувания на г. Калина, ще забѣлѣжимъ само, че тѣ се отнасятъ до частни въпроси или разни дребни факти, и не сѫ отъ такова свойство, дѣто да могѫтъ да подкопаѫтъ научното значение на разглежданата книга. Тази книга, поради богатството на събрания въ неѭ материялъ, донѣйдѣ съвсѣмъ новъ, както и поради сполучливото освѣтление на много страни въ историческото развитие на българския езикъ, безъ съмнѣние, ще заеме приличното си мѣсто въ реда на капиталнитѣ трудове по словѣнското езикознание.

Харковъ, 21 Мартъ 1892 г.

26. Отговоръ на правописнитѣ въпроси, прѣдложени отъ редакцията на „Мисъль“.*)

1.

Правописната комисия взема книжовний езикъ за сѫдия по такива въпроси, въ които той е и подсѫдимий. Това е методологическа грѣшка, която не може да ни доведе до ясни и положителни резултати, както увѣрява г. Милетичъ.

2.

Безъ ъ можемъ да поминемъ въ края на думитѣ, но ь ни трѣбва за мекитѣ окончания.

3.

Мнѣнието си за ѫ въ срѣдата на думитѣ излагамъ подолу подъ №№ 8, 9.

4.

Въпросътъ за ѣ не може да се пареди само по книжовното произношение, както мисли и върши комисията, защото ние нѣмаме, таче и нѣма скоро да имаме едно общо книжовно произношение. Азъ и до сега съмъ увѣренъ, че правилното уреждане на тоя въпросъ може да стане по онова мое старо правило, което и Миклошичъ призна за най-сгодно 710
и което гласи така: „отъ много страни ще е по-добрѣ да пишемъ ѣ тамъ, дѣто (въ народнитѣ говори) нѣкога и нѣкѫдѣ се слуша звукъ *я*, а нѣкога и нѣкѫдѣ звукъ *е*“. Прѣди 24 годинъ, когато биде исказано това правило, неговото прокарванье бѣше мѫчно, но сега става лесно, защото ние имаме вече събранъ потрѣбний диалектологически материалъ. До колкото азъ съмъ могълъ да се запозная съ тоя материалъ, чини ми се, че той ще изисква да се уреди писанъето на ѣ по етимологията, съ малки нѣкои исключения.

5.

Разлаганьето на ю, я не мога да одобря, защото зная, че българетѣ нѣма да се отрекатъ така лесно отъ единъ

*) Изъ сп. „Мисъль“, София, год. III (1893), кн. 8—9, стр. 709—712. — Вж. и „Български Прѣгледъ“, год. I (1893), кн. V, стр. 201—208, а сѫщо и в. „Новины“, Цариградъ, за 1893 г. отъ 21 и 31 декември.

толко старъ, всеобщъ, свещенъ обичай, който не причинява никаква врѣда на просвѣщението ни. Па и начинътъ, по който комисията разлага тие букви, не е съвсѣмъ рационаленъ и педагогиченъ. Излишно е да притурямъ, че специалиститѣ по езикознанието могатъ да разлагатъ въ ученитѣ си съчинения *ю, я,* както намѣрватъ за по̀-сгодно.

6.

По сѫщитѣ причини намѣрвамъ за по̀-добрѣ да не исхвърляме *й,* което трѣбва да кажа, не е чуждо, както мисли комисията и както вѣрвахъ азъ прѣди 24 годинъ, а самостоятелно се е развивало въ нашата стара писменность. Замѣняваньето на *й* съ *і* е несгодно, непедагогично, защото *і,* вземено така отдѣлно, у насъ бѣше гласна буква, каквато остава и за напрѣдъ въ църковното ни или старобългарско азбуке, което българскитѣ дѣца сѫ и ще бѫдатъ длъжни да изучватъ. А пъкъ да прибѣгваме къмъ латинската йота, както направиха сърбитѣ, било би съвсѣмъ безпѫтно. Сърбитѣ все имаха за това нѣкакво основание, защото голѣма часть отъ тѣхъ сѫ „римскога закона“, както каже Караджичъ, а пакъ нашитѣ католици сѫ една шѫпа.

7.

Употрѣбителнитѣ въ писменний ни езикъ членни форми за мѫжский родъ сѫ съвсѣмъ еднозначни, и ние нѣмаме право да имъ даваме различни функции, както прави комисията. Желателно е да оставимъ само една, но коя? За тоя въпросъ
711 трѣбва да се помисли, па и поработи още доста много надъ диалектологията ни.

8, 9 и 3.

Въ статията си за азбукето, която е обнародвана още въ 1870 г., азъ казвахъ, че въ глаголнитѣ окончания трѣбва да пишемъ ѫ (ѭ), сѫщо и въ глаголната наставка *нѫ*. Но послѣ, когато се запознахъ по̀-отблизу съ българскитѣ нарѣчия, увѣрихъ се, че ще бѫде по̀-добрѣ да пишемъ въ тия случае *а* (я). Така се и наговорихме да пишемъ съ нѣкои приятеле отъ четири-петь годинъ на самъ. И ако това писанье се

приеме, тогава нѣма вече защо да държимъ въ новобългарското азбуке *ѫ*, защото въ срѣдата на думитѣ тая буква може лесно и правилно да се замѣни съ буква *ъ*. Запазенитѣ и до днесъ въ нѣкои малки наши говори остатъци отъ старото (носовно) изговаряньe на *ѫ* не трѣбва да ни въспира, както не ни въспрѣха такви исто остатъци (survivals) да исхвърлимъ и малкий юсъ, сѫщо и *ы*.

10.

Въ прѣдлозитѣ прѣдъ тъмнитѣ съгласни по̀-добрѣ е да пишемъ *с* вмѣсто *з*, защото така го иска произношението и така се е писало по насъ и въ старитѣ врѣмена, още отъ тогава, когато е писано Зографското Евангелие.

11.

Окончанието *ие* и за напрѣдъ трѣбва да оставимъ въ оние думи (по̀-вечето книжовни), въ които е несгодно да пишемъ сегашнитѣ народни окончания *ье* и *е*. Отъ послѣднитѣ двѣ по̀-добрѣ би било да прѣдпочетемъ първото, сирѣчь *ье*.

12.

Прѣдлозитѣ *въ* и *съ* могатъ да се пишатъ и удвоено: *въвъ* и *съсъ*.

13.

Прѣдложението на комисията за удвояванието *н* не е изложено съ потрѣбната пълнота и не може да се вземе за правило. — Азъ мислѫ, че ако има оправдание да пишемъ временна — временно, то ние трѣбва да пишеме и писменна — писменно, защото тия прилагателни форми сѫ съвсѣмъ еднакви и по образованието си, и по изговаря- 712
нието. Трѣбва още да кажа, че освѣнъ такви прилагателни имена, като временень — временни, законень — законни, ние имаме и други прилагателни, които въ книжовний ни езикъ сега такожде се окончаватъ на ненъ (старобълг. нѣнъ), но не удвояватъ *н*: вълненъ — вълнени, ленень — ленени. сукненъ — сукнени,

сънênъ — сънени, търнênъ — търнени. — Па не ще бѫде излишно да наумимъ, че има и причастия, които свършватъ на нênъ и по нѣкога се вематъ за прилагателни, безъ да удвояватъ *н*.

14.

За писанъето на чуждитѣ думи въ наший писменъ езикъ е вече изработенъ единъ начинъ, който нѣма нужда да измѣняваме.

Харковъ, 24 Ноемврѝия 1893 г.

М. Дриновъ.

27. Найденъ Геровъ, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ съ тлъкуване рѣчиты на блъгарскы и русскы, Чясть I, А.—Д. Пловдивъ 1895 г., стр. LII + 397, въ большую 8-ку.*)

Въ означенной книгѣ мы имѣемъ начало давно обѣщаннаго г-мъ Геровымъ словаря. Она обнимаетъ первыя пять буквъ (а, б, в, г, д,) болгарской азбуки, остальныя буквы которой авторъ расчитываетъ умѣстить въ четырехъ другихъ книгахъ такой же величины, какъ и уже изданная, состоящая изъ 450-ти страницъ. Такимъ образомъ, трудъ г. Герова по количеству страницъ будетъ уступать болгарскому словарю Дювернуа, гдѣ ихъ 2738, но въ дѣйствительности нѣсколько превзойдетъ его своимъ внѣшнимъ объемомъ, такъ какъ издается въ бо̀льшемъ форматѣ и болѣе убористымъ шрифтомъ.

Буквы *а, б* и *в* до слова *въкамъ,* занимающія около половины разсматриваемой книги, издаваемы были авторомъ и раньше, въ „Приложеніяхъ къ извѣстіямъ 2-го Отдѣленія Императорской Академіи Наукъ“ за 1855—1856 г. Сравнивая эти два изданія, мы находимъ, что раздѣляющее ихъ весьма продолжительное время, около сорока лѣтъ, не прошло безплодно для сравниваемой части труда г. Герова, которая въ новомъ изданіи занимаетъ вдвое больше мѣста противъ прежняго. За это время авторъ существенно увеличилъ свой сло-

*) Изъ „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ, т. I (1896), кн. 1. стр. 355—381.—Прѣпечатано отъ тамъ съ нѣкои допълнения въ Записки Императорскаго Харьковскаго Университета“ за 1896, вып. IV, стр. . . . Ние даваме тукъ послѣднето издание.

варный матеріалъ, дополнивъ его и словами, и особенно объяснительными примѣрами, которые въ первомъ изданіи попадались очень рѣдко. Между дополненіями, сдѣланными въ запасѣ словъ, мы находимъ немалое количество областныхъ реченій и синонимовъ, относящихся преимущественно къ названіямъ животныхъ и растеній. Такія названія въ новомъ изданіи переводятся и на латинскій языкъ, чего не было въ первомъ.

Помѣщенной въ разсматриваемой книгѣ части своего словаря г. Геровъ предпослалъ два приложенія, именно: небольшое предисловіе, стр. I—VII, и довольно большую статью о болгарскомъ правописаніи, заканчивающуюся, на стр. LII, благодарностью болгарскому правительству за данныя автору матеріальныя средства на изданіе его *пятидесятилѣтняго* труда. Съ этихъ приложеній мы и должны начать разсмотрѣніе лежащей предъ нами книги.

На статьѣ о болгарскомъ правописаніи не будемъ оста- 2
навливаться слишкомъ долго, замѣтимъ только, что въ этой статьѣ, занимающей болѣе сорока страницъ, авторъ совершенно незнакомый, повидимому, съ довольно многочисленными работами по исторіи болгарскаго языка и съ историческими памятниками послѣдняго, доказываетъ, что нынѣшній болгарскій языкъ по звуковому своему составу и т. п. сходенъ съ тѣмъ языкомъ, которымъ говорили болгаре при началѣ славянской письменности, и что поэтому и нынѣшнее болгарское правописаніе должно быть *почти одинаковымъ* съ древнеславянскимъ (стр. 4—41). Такого архаичнаго правописанія, почерпнутаго, нужно прибавить, изъ какихъ-то устарѣвшихъ уже учебниковъ, и держится г. Геровъ въ своемъ словарѣ. Ниже мы еще вернемся къ этой своеобразной орѳографической системѣ, при чемъ будемъ имѣть возможность наглядно убѣдиться въ ея полной несостоятельности и зловредномъ воздѣйствіи на весь огромный трудъ автора.

Что касается предисловія, то оно заслуживаетъ болѣе подробнаго разсмотрѣнія. Въ немъ послѣ нѣсколькихъ историческихъ замѣтокъ о своемъ *пятидесятилѣтнемъ* трудѣ, г. Геровъ знакомитъ насъ съ задачей этого труда и съ его источниками. „Цѣль моя, говоритъ здѣсь авторъ, съ самаго начала заключалась въ томъ, чтобы представить въ своемъ словарѣ болгарскій языкъ такимъ, какимъ онъ существуетъ въ

устахъ народа и лишь съ тѣми иностранными словами, которыя употребляются народомъ. Поэтому изъ книгъ, которыя мы теперь имѣемъ, я не взялъ ни одного слова, ни одного объяснительнаго примѣра; все то, что внесено въ мой словарь, *записано мною изъ устъ народа и изъ народныхъ твореній:* пословицъ, пѣсень и проч. (имамь записано отъ устата на народа и отъ народны-ты творения). II могу смѣло („безпогрѣшно“) сказать, что издаю словарь живого болгарскаго народнаго языка, оставляю памятникъ, который бы показывалъ, какимъ былъ болгарскій языкъ въ народѣ передъ началомъ новой болгарской письменности“.[1]) Свое твердое рѣшеніе — не брать ни одного слова, ни одного примѣра изъ болгарскихъ книгъ г-нъ Геровъ объясняетъ, здѣсь же, указаніемъ на то, что всѣ эти книги полны иностранныхъ словъ, главнымъ образомъ русскихъ, и что вслѣдствіе этого онъ, при
3 пользованіи ими, рисковалъ бы внести въ свой трудъ много такого, что совсѣмъ несвойственно народному языку болгаръ (всичкы-ты тыя книгы сѫ плъны съ чуждицѫ..... да доплънѣхъ рѣчника си отъ книгы-ты, които имамы сега, то щѣхъ да внесѫ въ него много нѣчто, което никакъ не е Блъгарско). Съ приведеннымъ здѣсь отзывомъ, охватывающимъ всѣ, безъ исключенія, болгарскія книги, мы не можемъ согласиться. Между болгарскими изданіями, которыя въ настоящее время считаютъ уже тысячами, кромѣ плохихъ и по содержанію, и по языку книгъ, есть и немало такихъ, съ которыми долженъ считаться составитель такого болгарскаго словаря, за какой выдаетъ намъ г. Геровъ свой трудъ. Не говоря о многихъ отличающихся довольно чистымъ народнымъ языкомъ оригинальныхъ и переводныхъ трудахъ болгарскихъ писателей, не говоря и о томъ, что въ разныхъ болгарскихъ изданіяхъ имѣется уже и громадный запасъ памятниковъ народнаго творчества — пѣсень, сказокъ, пословицъ, загадокъ и т. п., большей частью прекрасно записанныхъ, мы здѣсь напомнимъ, что въ болгарскихъ книгахъ есть уже и изрядно количество

[1]) Эта фраза, относящая начало новой болгарской письменности къ пятидесятымъ годамъ нынѣшняго столѣтія, обнаруживаетъ въ авторѣ односторонное знакомство съ исторіею этой письменности. Не говоря уже о томъ, что теперь извѣстны многіе рукописные сборники, писанные чистѣйшимъ народнымъ болгарскимъ языкомъ въ XVIII и даже XVII-мъ вѣкахъ, укажемъ на печатные труды Кирилла Пейчиновича, Хаджи Іоакима, Кипиловскаго, Петра Беровича и пр., изданные еще въ 1-й четверти нашего столѣтія и тоже отличающіеся довольно чистымъ народнымъ языкомъ.

чисто лексикографическихъ работъ по болгарскому языку. Въ нашемъ разборѣ словаря Дювернуа приведенъ довольно большой списокъ такого рода работъ, изданныхъ главнымъ образомъ до появленія капитальнаго труда покойнаго Московскаго слависта. Списокъ этотъ мы теперь можемъ дополнить и нѣкоторыми другими болѣе серьезными лексикологическими работами, которыя изданы въ теченіи послѣднихъ десяти лѣтъ разными болгарскими писателями: Шивачевымъ, Вацовымъ, Офейковымъ, Тошевымъ, Стоиловымъ (въ Періодическомъ списаніи Болгарск. книж. Дружества за 1885—1894 г.). Шапкаревымъ въ его сборникѣ отъ народни умотв., стр. XX—XXI, и пр.; Матовымъ и Тошевымъ (въ солунск. жур. „Книжици“ за 1889 г.), С. Н. Шишковымъ (въ повремен. списаніи Родопски старины), Георгіевымъ, Христовичемъ, Сталійскимъ, Башевліевымъ, Матовымъ, Христовымъ, Іончевымъ, Гяуровымъ, Габювымъ, Мариновымъ въ громадныхъ десяти „Сборникахъ за народни умотворения“ 1889—1894 гг. Мы здѣсь отмѣтили лишь труды, имѣющіеся у насъ подъ рукой. Эти труды, хотя иногда и довольно незначительные по объему, въ своей совокупности представляютъ богатый запасъ любопытныхъ въ томъ или иномъ отношеніи словъ, собиратели которыхъ заботились и о сохраненіи діалектическихъ особенностей своего матеріала. При этомъ они всякій разъ почти отмѣчаютъ съ большей или меньшей обстоятельностью мѣстности, откуда ими взято то или другое слово. Нѣкоторые изъ названныхъ почтенныхъ болгарскихъ писателей не довольствовались лишь объясненіемъ собранныхъ ими реченій, но переводили ихъ и на русскій языкъ (Матовъ, Тошевъ), а названія животныхъ и 4
растеній также на латинскій (Тошевъ, Георгіевъ, Христовичъ). Вотъ какого рода драгоцѣнныя для составителя общаго болгарскаго словаря матеріалы имѣются въ тѣхъ книгахъ, къ которымъ нашъ лексикографъ относится съ такимъ пренебреженіемъ. Полное умолчаніе Герова объ указанныхъ лексикологическихъ болгарскихъ работахъ тѣмъ страннѣе, что съ нѣкоторыми изъ нихъ, какъ увидимъ далѣе, онъ знакомъ и даже очень близко.

Изъ изданныхъ раньше лексикографическихъ трудовъ по болгарскому языку г. Геровъ упоминаетъ въ своемъ предисловіи лишь о словарѣ Дювернуа и словаряхъ Богорова, при чемъ позволилъ себѣ новую неумѣстную выходку, замѣчая,

что словарь Дювернуа составленъ по нѣсколькимъ негоднымъ для лексикографа болгарскимъ книгамъ, и что составитель, по незнанію болгарскаго языка, истолковалъ многія слова невѣрно (стр. III). Замѣчаніе это крайне несправедливо, какъ по отношенію къ покойному слависту и издателямъ его словаря, въ числѣ которыхъ былъ и извѣстный болгарскій писатель Влайковъ, прекрасный знатокъ роднаго языка, такъ и по отношенію къ источникамъ этого словаря, между которыми, кромѣ произведеній нѣкоторыхъ изъ лучшихъ болгарскихъ писателей — Славейкова, Михайловскаго, митрополита Климента, Блъскова, Бончева и др., мы находимъ и такіе сборники народныхъ пѣсень и пр., каковы сборники Миладиновыхъ, Чолакова, Верковича, Каравелова, Дозона и пр. Этими сборниками, какъ увидимъ ниже, пользовался, несомнѣнно, и самъ г. Геровъ, да при томъ пользовался ими по указаніямъ Дювернуа, а не рѣдко и по его же выпискамъ. Трудъ Дювернуа оказалъ несомнѣнно и другія немаловажныя услуги г-ну Герову. Тѣмъ удивительнѣе слышать отъ послѣдняго такой высокомѣрный отзывъ объ этомъ трудѣ, о которомъ, замѣтимъ кстати, совсѣмъ иначе отзываются другіе болгарскіе лексикографы.

Обратимся теперь къ вопросу о томъ, дѣйствительно ли въ разсматриваемомъ словарѣ, какъ увѣряетъ его авторъ, болгарскій языкъ представленъ такимъ именно, какимъ онъ существуетъ въ устахъ народа.

Языкъ болгарскій, какъ извѣстно, распадается на изрядное количество говоровъ, иногда довольно значительно разнящихся одинъ отъ другого. Отъ лексикографа, берущагося воздвигнуть этому языку такой памятникъ, за какой выдаетъ намъ свой пятидесятилѣтній трудъ г. Геровъ, мы вправѣ ожидать и даже требовать не только полнаго, по возможности, списка словъ, употребляемыхъ въ разныхъ говорахъ, но и приведенія ихъ въ такомъ именно видѣ, въ какомъ они произносятся въ томъ или иномъ говорѣ, т. е., сохраненіемъ мѣстныхъ фонетическихъ и морфологическихъ особенностей, и при томъ съ указаніемъ, хотя и общимъ, на мѣстности, гдѣ записаны по крайней мѣрѣ болѣе рѣдкія и интересныя въ какомъ либо отношеніи реченія. Относительно объяснительныхъ примѣровъ для такого лексиколога обязательно также и сохраненіе народнаго склада рѣчи. Г. Геровъ заботился, можно

сказать, лишь о первомъ изъ этихъ требованій, на остальныя же онъ совсѣмъ почти не обращалъ вниманія и даже поступалъ совершенно на перекоръ имъ.

Въ его словарѣ, за исключеніемъ трехъ-четырехъ случаевъ, нѣтъ указаній на мѣстности, откуда происходитъ приводимый тамъ матеріалъ. Такое опущеніе тѣмъ менѣе извинительно автору, что между его словами, взятыми, по его увѣренію, все изъ источниковъ, свободныхъ отъ всякихъ вліяній книжнаго языка, встрѣчаются не рѣдко слова, вызывающія разныя недоумѣнія. Таковы напримѣръ: благоговѣніе, благоговѣйный, благоговѣж, безпечалный, блядословеніе, блядословж, виновный, геровска (юнашка) пѣсень, достовѣрный, дрьжаливый и пр. и пр. которыя г. Геровъ приводитъ лишь съ краткими толкованіями, безъ всякихъ объяснительныхъ примѣровъ.

Объясняемыя слова авторъ обыкновенно пишетъ не такъ, какъ они звучатъ въ устахъ народа, а согласно съ своими орѳографическими и грамматическими правилами. Такъ, напримѣръ, онъ пишетъ: агня и ягня (*я* у него означаетъ малый юсъ), вмѣсто агне и ягне, какъ произноситъ народъ и какъ самъ г. Геровъ писалъ въ первомъ изданіи; брѣмя, врѣмя, вм. бреме, време или же бряме, вряме; гъгы (ходули) вм. г'иг'е (см. въ матеріалахъ, собранныхъ Вацовымъ въ Пиротѣ и обнародованныхъ около десяти лѣтъ тому назадъ въ 16-й книгѣ Періодич. списанія Б. кн. Дружества 1885, стр. 165). Это рѣдкое слово несомнѣнно находится въ связи съ греческимъ γίγας, которое и въ древнеславянскихъ памятникахъ передавалось не черезъ ъı (г'игантъ, г'игово поле). Отмѣтимъ еще прилагательныя формы горкый, горкъ, горъкъ, приведенныя на одной и той же строкѣ въ означенномъ здѣсь видѣ и порядкѣ. Первыя двѣ изъ нихъ не существуютъ, да, по весьма понятнымъ причинамъ, и не могутъ существовать въ народномъ болгарскомъ языкѣ, который знаетъ лишь запрятанную здѣсь на третьемъ мѣстѣ форму горък, видоизмѣняя ее по говорамъ въ горок и горак, нигдѣ не указанныя въ разсматриваемомъ словарѣ. Г. Геровъ распоряжается такимъ же образомъ со всѣми прилагательными именами, вовсе не отмѣчая дѣйствительно существующихъ въ народномъ языкѣ ихъ членныхъ формъ, между которыми, кромѣ весьма распространенныхъ новыхъ образованій съ

мѣстоименіемъ *тъ* и отчасти *овъ, онъ, сь,* попадаются кое-гдѣ и любопытные остатки древняго окончанія: доброй, добри и т. п.

6 На приведеніе варіантовъ авторъ охотно удѣляетъ мѣсто въ своемъ словарѣ, но это дѣлаетъ лишь тогда, когда дѣло идетъ объ его орѳографическихъ, такъ сказать, варіантахъ, дающихъ превратное понятіе о народномъ произношеніи. Напримѣръ, слову врѣтено и производнымъ отъ него онъ удѣлилъ 18 отдѣльныхъ строкъ въ азбучномъ порядкѣ, выписывая каждое изъ нихъ по два раза, одинъ разъ съ ъ въ коренномъ слогѣ, другой съ *ѣ* въ томъ же слогѣ.

На стр. 160—161:	На стр. 169:
врьтено	врѣтено
врьтенарка	врѣтенарка
врьтенарскъый	врѣтенарскъый
врьтенарчя	врѣтенарчя
врьтенарь	врѣтенарь
врьтенце	врѣтенце
врьтенѫ	врѣтенѫ
врьтенявамь	врѣтенявамь
врьтенѭваньє	врѣтенѭваньє

При этомъ, однако, нигдѣ не указано, что основная часть всѣхъ означенныхъ искусственныхъ начертаній въ народныхъ говорахъ звучитъ, какъ вретен, врятен, въртен, изрѣдка врътен.

Слишкомъ щедрый на такіе варіанты, авторъ очень рѣдко приводитъ чисто народныя діалектическія видоизмѣненія словъ. Такъ, напримѣръ, онъ отмѣчаетъ блъха и бълха, но вовсе не указываетъ довольно распространенные въ западныхъ говорахъ варіанты болха, болва, болфа, чрезвычайно важные въ фонетическомъ отношеніи; слова въшка (вошь) и гълѫбъ приводитъ лишь въ означенномъ здѣсь видѣ, не отмѣчая и областныхъ видоизмѣненій: вошка, вашка, галап, голап и проч. Кромѣ своего правописнаго варіанта гряда, онъ приводитъ и народные греда и гренда, съ ринезмомъ, но слова бѫзъ, дѫбъ, вѫже, глядамъ, девять, десять и пр. и пр. приводитъ лишь въ означенномъ здѣсь видѣ, хотя по народнымъ говорамъ они видоизмѣняются въ базъ, бозъ; дабъ, добъ; важе, воже; гледам, десет и, сверхъ того, кое-гдѣ въ бънзъ, дъмбъ, вънже, глендам, девент (съ ринезмомъ).

Что касается объяснительныхъ примѣровъ, то въ нихъ мы не находимъ и тѣхъ слабыхъ отраженій областной рѣчи, которыя попадаются, хотя и изрѣдка, въ спискѣ словъ. Всѣ эти примѣры, взятые, по увѣренію автора, непосредственно изъ устъ народа, отличаются удивительно однообразнымъ языкомъ и при томъ такимъ же точно, какимъ писана и статья автора о правописаніи. Точно, всѣ они записаны со словъ одного лица и при томъ такого, которое строго сообразовало 7
свою рѣчь съ ученіемъ автора о болгарскомъ правописаніи и письменномъ языкѣ.

Г. Геровъ, видно, заботился о систематическомъ уничтоженіи всякихъ особенностей народнаго языка, которыя противорѣчатъ названному его ученію. Въ своемъ усердіи нивеллировать въ извѣстномъ смыслѣ вносимый въ его словарь матеріалъ онъ заходитъ такъ далеко, что передѣлываетъ на свой ладъ и тотъ матеріалъ, который онъ несомѣнно бралъ изъ книгъ.

Что г. Геровъ, вопреки его столь рѣшительнымъ заявленіямъ, пользовался книгами и пользовался ими такимъ именно своеобразнымъ способомъ, въ этомъ, надѣемся, не оставятъ никакого сомнѣнія слѣдующія сопоставленія его труда съ словаремъ Дювернуа и съ трудами нѣкоторыхъ изъ перечисленныхъ выше болгарскихъ лексикографовъ. Матеріалъ для этихъ сопоставленій, которыя наглядно познакомятъ насъ со всѣми вообще достоинствами и недостатками разсматриваемаго труда, мы будемъ брать преимущественно изъ первой половины этого труда, заключающей въ себѣ буквы *а*, *б* и *в*, которыя, какъ мы уже замѣтили, были издаваемы авторомъ и раньше.

Союзу *а* г. Геровъ въ первомъ изданіи удѣлилъ всего семь строчекъ, въ новомъ же онъ посвятилъ ему цѣлыхъ два столбца, болѣе ста строкъ, гдѣ отмѣчаетъ пять разныхъ оттѣнковъ въ его значеніи и, кромѣ того, указываетъ на постоянныя сочетанія этого союза съ разными другими частицами, объясняя при этомъ и значеніе такихъ сочетаній (*а не, а па, а то, а че, а что*). Такое довольно обстоятельное въ новомъ изданіи г. Герова раскрытіе значеній союза *а* и разныхъ его сочетаній явилось, несомнѣнно, подъ вліяніемъ словаря Дювернуа, гдѣ это дѣло изложено въ сущности совершенно также, да притомъ съ большей еще обстоятельностью и полнотой, на шести страницахъ. Между объяснительными

примѣрами г. Герова здѣсь подъ сочетаніемъ „а что бѣше“ приведенъ и одинъ отрывокъ изъ народной пѣсни безъ указанія, откуда онъ взятъ. Оказывается, что тотъ же самий примѣръ приведенъ подъ тѣмъ же самымъ сочетаніемъ (а що бѣше) и въ словарѣ Дювернуа съ ссылкой на Миладиновскій сборникъ, № 173. Любопытно посмотрѣть, въ каковъ видѣ Миладиновская пѣсень приведена у того и другого.

У Дювернуа:	*У Герова:*
А що бѣше дете Голомеше Търгна дете на нишанъ застана... А що бѣше детевата коня! Легна коня ничкумъ коленички.	А что бѣше дѣтя Голомѣше, Тръгнѫ дѣтя на нишанъ застанѫ... А что бѣше дѣтевата конѧ, Легнѫ конѧ ничкомъ колѣничкъı.

8 Сравнивая эти выписки съ подлинникомъ, мы замѣчаемъ, что послѣній переданъ у Дювернуа съ буквальной точностью, у Герова же съ извѣстными искаженіями фонетическихъ особенностей живой рѣчи. Отмѣтимъ еще одинъ обнаруженный здѣсь г. Геровымъ характерный пріемъ. Къ вышеприведеннымъ четыремъ стишкамъ онъ прибавляетъ изъ той же, указанной въ словарѣ Дювернуа, Миладиновской пѣсни еще три, не имѣющихъ никакого отношенія къ объясняемому сочетанію „а что бѣше“, и потому пропущенныхъ покойнымъ Дювернуа. Подобнаго рода излишества довольно часто встрѣчаются въ объяснительныхъ примѣрахъ разсматриваемаго словаря, который безъ такого баласта вышелъ бы не столь обширнымъ по объему и болѣе доступнымъ по цѣнѣ.

Подъ вліяніемъ словаря Дювернуа, несомнѣнно, разработаны довольно обстоятельно въ новомъ изданіи г-на Герова и многія другія слова, особенно столь важныя въ новоболгарскомъ языкѣ частицы, которымъ въ первомъ изданіи авторъ также удѣлялъ лишь по нѣсколько строчекъ. Но этимъ далеко не ограничиваются услуги, оказанныя трудомъ покойнаго московскаго слависта г-ну Герову. Въ разсматриваемой книгѣ мы встрѣчаемъ немало словъ, взятыхъ изъ словаря Дювернуа цѣликомъ, вмѣстѣ съ объяснительными примѣрами. Въ этомъ не трудно убѣдиться изъ слѣдующихъ сопоставленій, въ которыхъ мы найдемъ и рядъ новыхъ доказательствъ того, съ

какой безпощадностью нашь авторъ уничтожаетъ характерныя черты живой болгарской рѣчи.

Въ словарѣ *Дювернуа:*	Въ словарѣ *Герова:*
Аинкъ, турецкое слово âhenk, по турецко-французскому словарю Кіеффера и Біанки, entreprendre une chose et se divertir, удовольствіе.	Аинкъ, увеселеніе.
Да си ядатъ, да си піятъ Доборъ аинкъ да си чинатъ. *Милад.* № 206.	Да си ѣдѧть, да си пиѭть Добъръ аинкъ, да си чинять. *Пѣсень.*
Бегли, производное отъ турецкаго бег, въ значеніи древнорусскаго: „княжой мужъ“, употребляемое въ пѣснѣ, произносимой сватами при входѣ въ домъ невѣсты, содержащей шутливую угрозу плѣномъ и разграбленіемъ:	Бегли, въ пѣснѣ, которая поется, когда сваты идутъ за невѣстою.
Бегли біатъ у момини дворіе. Ке разбіатъ момина-та майка, Ке расплачатъ момини-отъ татко. *Милад.* № 559.	Бегли биѭть у момины дворы 9 Щѧть разбиѭть моминѧтѫ майкѫ Щѧть расплачиѭть момынъıа татко. *Пѣсень.*

Изъ слѣданныхъ тутъ г. Геровымъ искаженій заслуживаетъ особеннаго вниманія способъ замѣны имъ западно-македонскихъ формъ: ке разбіатъ, ке расплачатъ, момини-отъ.

Бекярщина — холостой бытъ. Веке ми сѣ здодеало Отъ ова бекярщина. *Милад.* № 344.	Бекıарщина, холостьба, холостая жизнь. Веке ми ся здодѣяло Отъ овѫ бекıарщина (Само легни, само стани Со ржцѣ-вѣ во пазухъı Со нозѣвѣ во скутовъı). *Пѣсень.*

Отмѣченные скобками три стиха опущены у Дювернуа. Геровымъ они здѣсь прибавлены весьма кстати.

Безчадка, бездѣтная женщина.
Хубава, Добро, болярко
Болярко, Добро, безчатко.

Милад. № 80.

Безчядка, бездѣтная, безчадная.
Хубава, Добро, болнарко
Болнарко, Добро, безчядко.

Пѣсень.

Бракъ, бракъ, пиръ:
Міе на бракъ те канифме
Да ми ядишъ, да ми піешъ
Големъ аинк да ми чинишъ.

Милад. № 28.

Бракъ, бракъ:
Мые на бракъ тя канихмы
Да ми ѣдешь, да ми пиешь
Голѣмъ аинкъ да ми чинишь.

Пѣсень.

Бранъ, хлябь, сильная волна.
„Старци со бѣли брады не можетъ да сѣ стигнѣтъ“
Гат. (брано'и=волны).

Мил. стр. 531.

Бранъ, волна.
Старци съ бѣлы брады гонятся, не могѫтъ ся стигнѫтъ.
Гат. — Бранове на море.

Тутъ г. Геровъ не ограничился искаженіемъ языка западно-македонской загадки Миладиновыхъ, но дозволилъ себѣ вставить въ нее глаголъ *гонятся* и при томъ съ постпозиціею мѣстоименія *ся*, которое по свойствамъ болгарскаго языка, особенно западно-македонскихъ говоровъ, въ данномъ случаѣ должно предшествовать глаголу (*се гонетъ*) или *съ гонетъ* (по правописанію Миладиновыхъ, которые черезъ *ѣ* передаютъ йотированное *е*).

Вала (Ср. серб. вал бурунджукъ), полотно
Бела Радѫ поробихѫ:
Вѫрзахѫ и́ бело лице,
Бело лице съ бялѫ валѫ,
Черны очи съ чернѫ валѫ,
Тънкы вѣжде съ тѫнкѫ валѫ.

Чолаковъ 298.

Вала, родъ головного убора.
Бѣлѫ Радѫ поробиха,
Врьзахѫ и́ бѣло лице,
Бѣло лице съ бѣлѫ валѫ,
Чернъı очи съ чернѫ валѫ,
Тънкъı вѣжды съ тънкѫ валѫ.

Пѣсень.

Слово *вала* имѣется и въ первомъ изданіи словаря г-на Герова, но безъ всякихъ объяснительныхъ примѣровъ.

Приведемъ нѣсколько примѣровъ и изъ матеріала, помѣщеннаго подъ буквами *г* и *д*.

Дювернуа.

Подъ слов. горкий, горъкъ.
Горкиятъ Стоянъ горкиятъ,
Какъ си на правда загинѫ.

Дозонъ, 48, 51—53.

Растурай, мале годежо,
Горокъ си сонакъ санувахъ.

Чоликовъ, 331.

Подъ сл. гѫзно, гѫзъ, гѫзецъ.
Варви старчекъ призъ мостецъ,
Тиква носи на газецъ;
Поардна старчекъ на мостецъ,
Удри тиква на газецъ.

(Баяніе за уроки, *Чол.*, 114).

Подъ слов. дарба, милостыня.

Така ли Рада мислила,
Бѣла промяна готвила,
Черно циганче да земе,
На дарба Рада да ходи,
По село и по друмове.

Малад. 71.

Подъ слов. даровенъ.
Винари лепи вардари!
Не прашете ми платно-то,
Оти ѣ платно даровно.

Милад. 416.

Герова.

Подъ слов. горкый, ркъ, ръкъ.
Горкыя Стоянъ горкыя,
Какъ си на правдѫ загыня.

Пѣсень.

Растурѣай, меле, годежя,
Горъкъ си сънъкъ сънувахъ.

Пѣсень.

Подъ слов. гѫзецъ.
Врьви старчець прѣзъ мостець,
Тыквѫ носи на гѫзець;
Прьднѫ старчець на мостець,
Удри тыквѫ на гѫзець.

Баяние за урокы.

Подъ слов. дарба, милостыня, подаяніе.
Така ли Рада мыслила,
Черно циганчя да земе,
На дарбѫ Рада да ходи,
По село и по друмовы.

Пѣсень.

Подъ слов. даровнъый.
Винари, лѣпи Вардари!
Не прашѣте ми платно-то
Оти е платно даровно.

Пѣсень.

11

Подъ сл. Дарданъ с. м., Дардана с. ж., *звукоподражательное прозвище въ слѣдующей загадкѣ:* „а Дарданъ татка, а Дардана майка, шеберести деца (елеміа, вѫртелька).

Милад. 531.

Подъ сл. Дарданъ, въ гатанкѫ за вртѫшкѫ: а дарданъ татка, а дардана майка, шеребисты дѣца.

Подъ слов. дебелъ
(Премладъ Стоянъ назадъ стои)
Ка си юзе добелъ каменъ,
Ка си микна добелъ каменъ,
Натрф'рльи го добелъ каменъ.

Верковичъ, П. Мак. б. 161.

Подъ слов. добелъ
Прѣмладъ Стоянъ назадъ стои,
Ка си юзе добелъ камень,
Ка си мъкнѫ добелъ камень,
Надврьли го добелъ камень.

Пѣсень.

Лишній у Герова первый стишокъ тоже находится въ указанной у Дювернуа пѣснѣ Верковича. Ср. нашу рецензію на словарь Дювернуа стр. 109. [См. выше, стр. 369—370].

Изъ приведенныхъ сопоставленій читатель, полагаемъ, легко можетъ себѣ составить понятіе о томъ, какого рода услуги оказали г-ну Герову словарь Дювернуа и его источники, о которыхъ онъ отзывается столь неодобрительно въ своемъ предисловіи. Принимая во вниманіе свойство тѣхъ поправокъ и передѣлокъ, которыя нашъ авторъ позволяетъ себѣ дѣлать въ матеріалѣ, почерпаемомъ изъ этихъ негодныхъ, по его отзыву, книгъ, невольно задаешься вопросомъ, не потому ли онъ называетъ эти книги негодными, что онѣ писаны не по его орѳографическимъ и грамматическимъ правиламъ?

Обратимся къ трудамъ болгарскихъ лексикографовъ, о которыхъ г. Геровъ нигдѣ не упоминаетъ. Такихъ трудовъ,
12 какъ было уже сказано выше, не мало. Мы остановимся лишь на нѣкоторыхъ, главнымъ образомъ, на трудахъ *Матова* (въ Солунскихъ „книжици" 1889 и въ „Сборн. за народ. умотв." т. VI, 1892 г.), *Христовича* (Сбор. на народ. умотв. т. II, 1890), *Тошева* (Солунск. „книжици" и Пер. Спис. Б. кн. Дружества кн. 35, 1889 г., кн. 39, 1892 г.) и *Георгіева* (Сборн. за народн. умотв. т. IV, V, 1891—1892 гг.). Труды Христовича, Тошева и Георгіева отличаются спеціальнымъ характеромъ,

посвящены изученію болгарской флоры и фауны, а также народной ихъ терминологіи сравнительно съ латинской, труды же Матова содержатъ въ себѣ матеріалы для областнаго болгарскаго словаря. Во всѣхъ этихъ трудахъ обращено особенное вниманіе на подборъ подобозначущихъ названій, употребляемыхъ въ разныхъ болгарскихъ краяхъ, и изъ такихъ словъ здѣсь, особенно у Матова и Тошева, составлены довольно большія группы, иногда въ двадцать и болѣе синонимовъ.

Разсматриваемая нами книга, тоже отличающаяся обиліемъ такихъ терминовъ и синонимовъ, представляетъ богатѣйшій матеріалъ для сопоставленій съ трудами названныхъ четырехъ болгарскихъ ученыхъ. Чтобы не затрудняться въ выборѣ такого матеріала, мы остановимся лишь на томъ, который встрѣчается на пяти-шести изъ страницъ, посвященныхъ г. Геровымъ буквѣ *б*, и котораго, надобно прибавить, совсѣмъ не было въ первомъ изданіи этой буквы.

Въ своихъ сопоставленіяхъ мы тутъ должны дѣлать нѣкоторыя перестановки въ сравниваемомъ матеріалѣ, который у г. Герова излагается въ азбучномъ порядкѣ, у другихъ же иными способами. Перестановки мы все будемъ дѣлать въ пользу принятой г. Геровымъ системы, за исключеніемъ лишь одного случая, на которомъ поэтому прежде всего и остановимся.

Тошевъ. Пер. сп. Б. кн. Др. кн. 35, стр. 638.	*Геровъ,* подъ слов. бабины гниды
Capsella bursa pastoris.	Draba verna, capsella bursa pastoris.
Рус. Пастушья сумка.	Пастушьи сумки, ярушка пастушья.
Овчарска торбичка (вост. Б.)	овчарска торбичка.
Лютиче (Бобища, въ Макед.)	лютичя.
Попови въшки (М.-Търновско)	поповъ въшкъ.
Бяла трева (Сопотъ).	бѣла трѣва
Бабини гниди (Гевгеліе, Прилѣпъ въ Мак.)	бабинъ гниды
Raphanus sativus, рѣдька.	. . . . .
Ряпа (вост. Б. и Горно Броди въ Макед.)	рѣпа
Реапа (Зарово, Висока, Сухо въ Макед.)	рупа

Рапонъ (Враца).	рапонъ
Рипаня (Гумендже въ Мак.)	рипаня
Ѫрдоква (Кавадарци, Неготинъ въ Макед.)	ѫрдовка
Рѫдоква, (Щипъ въ Макед.)	рьдоква
Трупка, турец., (Прилѣпъ, Скопие въ Макед.)	. . . . .
Репа (Воденъ и пр. въ Макед.).	рѣпа.

Приведенныя тутъ разныя болгарскія названія въ спискѣ Тошева относятся къ двумъ разнымъ предметамъ, именно: первыя шесть — къ пастушьей сумкѣ, capsella bursa pastoris, остальныя же къ рѣдькѣ, raphanus sativus. Геровъ же смѣшалъ всѣ (за исключеніемъ пропущеннаго имъ — трупка) въ одну кучу и, не упоминая совсѣмъ о рѣдькѣ, raphanus sativus. отнесъ ихъ къ capsella bursa pastoris. У него, несомнѣнно, имѣются какія то латинско-русскія пособія, изъ которыхъ онъ къ приведеннымъ у Тошева названіямъ capsella bursa pastoris и пастушья сумка прибавилъ еще Draba verna, ярушка пастушья. Но каковы бы ни были эти пособія, трудно допустить въ нихъ такое полное отождествленіе рѣдьки, raphanus sativus, съ пастушьей сумкой или ярушкой, какое мы тутъ находимъ у г. Герова. Это смѣшеніе двухъ совершенно разнородныхъ растеній произошло, повидимому, вслѣдствіе того, что въ спискѣ Тошева болгарскія названія рѣдьки слѣдуютъ непосредственно за названіями пастушьей сумки, отдѣлены отъ нихъ лишь словами: raphanus sativus — рѣдька, которыя выставлены тамъ не совсѣмъ отчетливо, такъ что при малѣйшемъ какомъ-нибудь затменіи весьма легко можно ихъ проглядѣть. Всѣ занимающія насъ здѣсь слова г. Геровъ приводитъ безъ всякихъ поправокъ, измѣненій или дополненій, еще разъ подъ буквою *б*, именно подъ словомъ: бѣла трѣва.

Геровъ.	*Христовичъ.* Сборн. II, 220.
Баба, птица pelicanus	баба pelecanus onocrotalus
несытъ	неситъ (с. Негованъ, Соф.)
ненасытъ	ненаситъ (Радомирско)
батланъ (турецкія)	сака кошу
русск. пеликанъ, баба.	

Означенныя тутъ слова вмѣстѣ съ русскими и латинскимъ 14
pelicanus г. Геровъ выписываетъ черезъ нѣсколько страницъ еще разъ, подъ словомъ батланъ, но, къ сожалѣнію, ни тутъ, ни тамъ не приводитъ указаній Христовича на то, гдѣ сохранились древнія любопытныя названія неситъ, ненаситъ, изъ коихъ послѣднее, если только передано правильно, дошло до насъ въ нѣсколько искаженномъ видѣ.

Геровъ. Подъ сл. „бабинъ квасъ“	*Георгіевъ.* Сборн. IV 577.
sempervivum tectorum и sagina	sempervivum tectorum
бабинъ квасъ	бабинъ квасъ (Ахж-Челебійско)
дебелецъ	дебелецъ (Калоферъ)
Кашличiавчя	Кашличавче (Кюстендилско)
нежито	нежито (Айтоско и Калоферъ)
нежитъ	нежитъ (тамъ же)
тлъстига	тлъстига (Трѣвна)
тученица	
тучница	тучница (Прилѣпъ, Охридъ).

русс. очитокъ, жируха.

Недостающее тутъ у Георгіева слово тученица, какъ явствуетъ изъ предыдущей 576 страницы его статьи и изъ матеріаловъ Тошева, въ Пер. Сп. 35, 644, есть простой варіантъ названія тучница. Такимъ образомъ, къ приведеннымъ здѣсь названіямъ Георгіева г. Геровъ не прибавилъ ни одного. Но почему же онъ относитъ всѣ эти названія не только къ sempervivum tectorum, какъ дѣлаетъ Георгіевъ, но и къ sagina, и почему такимъ же образомъ смѣшиваетъ и русскія названія очитокъ, жируха? Эту тайну, вѣроятно, могутъ разгадать намъ его таинственныя русско-латинскія пособія, которыхъ, по недостатку времени, мы не могли разыскать. Замѣтимъ только, что въ имѣющемся у насъ подъ рукою Ботаническомъ Словарѣ Анненкова (1878 г.) слово жируха встрѣчается между русскими названіями saginae procumbentis, но между этими названіями мы не нашли и слова очитокъ. Слово это Анненковъ приводитъ подъ латинскимъ названіемъ sedum, на стр. 323, гдѣ замѣчаетъ, что sempervivum „тоже назывался прежде sedum“. Если это замѣчаніе Анненкова вѣрно, то

можно думать, что таинственныя латинско-русскія пособія нашего автора, съ помощью которыхъ онъ поправляетъ иногда молодыхъ болгарскихъ лексикологовъ, не отличаются особенной свѣжестью.

15	*Геровъ.* Подъ словомъ „бабинъ прѣшленъ“:	*Тошевъ.* Пер. Сп. 35, 651
	veronica	veronica triphyllos
	бабинъ прѣшленъ	бабинъ прѣшленъ (Кукушъ, Петричъ)
	великденчя	великденче (Горно Броди)
	любичица	любичица (Скопие)
	рус. вероника трилистная	вероника трилистная.
	Подъ слов. „бабинъ пуешъ“:	Тамъ же, стр. 669:
	Lycoperdon	Lycoperdon perlatum
	бабинъ пуешъ	бабинъ пуешъ (Прилѣпъ)
	гжба бжбжрушка	бжбжрушка (Бобища)
	памиуръ	памиуръ (Пищигово)
	папавица	папайца (Рѣсенъ—Охридъ)
	папушнаръ	папушнаръ (Г.-Джумайско)
	прахуница	прахуница (Копривщица)
	прахутка	пжтжйца (Охридъ)
	прьхуда	пжрхуда (М.-Търновско)
	пувка	пуфка (Петричъ)
	русс. дожжевикъ, дождяникъ.	дожевикъ.

Въ этихъ двухъ группахъ г. Геровъ позволилъ себѣ урѣзать латинскія названія такъ, что приведенныя подъ ними болгарскія, а отчасти и русскія названія, получили такое широкое, родовое значеніе, какого Тошевъ имъ не придаетъ, имѣя, повидимому, на то законныя основанія.

Матеріалъ, сопоставленный въ послѣднихъ пяти — шести группахъ, мы брали все съ 18-й стр. книги Герова. На этой же самой страницѣ, подъ словами бабино винце, бабино врѣтенце, бабина душица, бабина риза, имѣется и другой такой же матеріалъ, напрашивающійся на столь же любопытныя сопоставленія, но мы не будемъ останавливаться на немъ, а перейдемъ къ двумъ, тремъ другимъ страницамъ.

Геровъ стр. 21:	*Тошевъ* Пер. Списаніе Б. кн. Др. 39, стр. 393 и Солунскія „Книжици“ кн. 4, стр. 290. *Христовичъ* Сборникъ народни ум. VII, 418.
байнѳва булчица	байнова булчица
mustela nivalis	mustela vulgaris, Foctorius vulgaris
батева булчица	батюва булка
байновка	байновка (Терновско)
власица	власица (Прилѣпъ)
енева булчица	Иенюва булчица
ласица	ласица (Призрѣнъ, Крушево)
невѣстулка	невестýлка (Враца, Сѣрско), невéстулка (Велесъ)
попадийка	попадийка (Сопотъ)
попова булчица	попова булка (Христовичъ)
калмапка	кальманка (Ахж-Челеби)
каджнка	Каджнка (Сливенъ, Ямболъ, Кукушъ)
пиши-попадийка	пиши попадийка (Копривщица)
царева невѣста	царева невеста (Воденъ)
царева невѣстулка	царева невéстулька (Охридъ)
царева щерка	царева керка (Велесъ, Загоричане)
русс. ласица, ласка, ласочка, ластка, норокъ.	ласица.

16

Означенные тутъ пятнадцать синонимовъ авторъ приводитъ въ такомъ же видѣ и на стр. 134 подъ сл. власица.

На стр. 59 подъ словомъ божюръ г. Геровъ, выставивъ латинскія названія — Papaver rhoeas, Argemone, приводитъ затѣмъ болѣе двадцати другихъ однозначащихъ болгарскихъ словъ. Всѣ эти болгарскіе синонимы приведены и Тошевымъ съ указаніемъ на мѣстности, гдѣ каждый записанъ и съ удержаніемъ ихъ діалектическихъ особенностей (Період. Сп. 35, 637 и Солун. „Книжици“ IV, 294). Кромѣ того Тошевъ приводитъ (въ Солунскихъ Книжицахъ) и другіе, относящіеся

сюда же синонимы, которые встрѣчаются въ разныхъ болгарскихъ учебникахъ по ботаникѣ: **вълчи макъ, полски макъ, петлевъ макъ, дивъ макъ** и проч. Но при этомъ указываетъ, что всѣ эти названія, какъ народныя, такъ и книжныя относятся къ papaver rhoeas. Почему г. Геровъ, не прибавившій къ нимъ ничего отъ себя, относитъ ихъ не только къ papaver rhoeas, но еще и къ argemone, означающему другой видъ мака, это опять таки остается для насъ тайною.

Геровъ, на той же 59 стр., подъ словомъ „Божія кравица“.	*Тошевъ*, Пер. Сп. Б. кн. Др. 39, 389 и Солун. Книжицы IV, 283.
Chrysomela	Coccinella septempunctata
божја кравица	Божиа кривица, крава (Струмица), кравичка (Гевгелие)
17 божиа бубалка	Божия бубалька (Енидже-Вардаръ)
калинка-малинка	калинка (Учебникъ Макакова Солунск. Книж.)
великденчя	великденче (Велесъ, Охридъ) веливденче (Рѣсенъ)
господёва момичка	господюва момичка (Айватово)
гуролъ	гуроль (Горно-Броди)
даскалчя	даскалче (Сухо)
калиа бубалиа	каля бубаля (Воденъ)
калиа малиа	каля маля (Рѣсенъ)
кукумара	кукумара (Бобища, Загоричане)
литмара	литъ-мара (Петричъ)
мара	мара (Дойранъ, Кавадарци)
невѣстица	невѣстица (Галечн., Крушево)
путмара	путмара (Скопие)
русск. **божья козявка, божья коровка.**	**божья коровка.**

Тутъ, не говоря о пропускахъ и искаженіяхъ, г. Геровъ замѣнилъ выставленное у Тошева названіе coccinella septempunctata другимъ латинскимъ названіемъ chrysomela. Тоже самое онъ дѣлаетъ и подъ словами **бубалка Божиа** и

великденчя, гдѣ еще два раза выписываетъ эти 14 названій вмѣстѣ съ русскимъ и латинскимъ. Но подъ словомъ даскалчя, онъ вмѣсто chrysomela пишетъ coccinella приближаясь къ Тошеву. Въ этихъ шатаніяхъ мы имѣемъ доказательство того, что у г. Герова имѣются и по номенклатурѣ фауны какія то русско-латинскія пособія, съ помощью которыхъ онъ старается вносить кое-какія поправки въ матеріалъ, заимствуемый у молодыхъ болгарскихъ лексикографовъ, но къ лучшему ли дѣлаются эти поправки?

На той же 59 страницѣ подъ словомъ божиа ржчица, Malva и althea officinalis, приведены 14 другихъ болгарскихъ названій, которыя, за исключеніемъ двухъ-трехъ, находятся также у Тошева, Період. Сп. 35, 639 и Георгіева, Сборникъ IV, 568.

Геровъ, на стр. 81 подъ словомъ бугада, щёлокъ, букъ	*Матовъ,* С. Кн. IV, p. 281, Калеевъ хидратъ щелечь, potasse caustique, lassive
бугада	бугада
вогава	вогава
зола	зола
лешиа	лешиа
лисива	лисива
лисида	лисида
луга	луга
люта вода	люта вода
пепелница	пепельница
пепеляна вода	пипилана ода
	пипиляна уда
протё	протйо
цвикъ	цвикъ
цекъ	цекъ

18

Изъ 14-ти названій, приводимыхъ тутъ Матовымъ, г. Геровъ выпустилъ лишь одно пипиляна уда, всѣ же остальныя (13-ть) онъ дословно воспропзводитъ какъ здѣсь, такъ и еще въ одномъ мѣстѣ разсматриваемой книги, именно подъ словомъ вогава.

Геровъ, на той же стр. 81.	*Матовъ*. Солунс. книж. I, и IV, 276, Сборн. VII, стр. 458.
будакъ	бодакъ (Рупско и пр.)
глуждъ	глужъ (Прилѣпъ)
глужь	глюжъ (Битоля, Охрида)
глѣзень	глезенъ
глюджь	глюджотъ (Леринъ)
	грежъ (Бобища)
	розъ (Айватово)
	сгрежъ (Водена)
сжкъ	сжкъ
	сжнкъ (Висока, Солунско)
	сакъ (Горн.-Джумая)
чекоръ	чекоръ (Пищигово)
чепоръ	чепоръ
чепъ	чепъ (Ст.-Загора)
члѣнъ	члянъ (Сѣрскій округъ)
	чланъ (Щипъ)
	чвъръ (Куманово)
	чверъ
	чворъ (Скопие).
сукъ въ бревнѣ или доскѣ.	бодакъ на дрьво или на гранка, nodus.

19 Эти 12-ть названій г. Геровъ приводитъ еще въ двухъ мѣстахъ (подъ словами глужь и грежъ), прибавляя къ нимъ въ обоихъ случаяхъ названія — грежъ, розъ и сгрежъ, почему-то пропущенныя имъ тутъ. Излишнимъ было бы прибавлять, что какъ здѣсь, такъ и тамъ онъ вовсе не указываетъ и имѣющихся у Матова любопытныхъ варіантовъ къ нѣкоторымъ изъ этихъ названій, какъ-то: сакъ, сжнкъ (съ ринезмомъ), члянъ, чланъ и пр.

Приведенными уже сопоставленіями, матеріалъ для которыхъ, повторяемъ, взятъ нами изъ 4-хъ страницъ разсматриваемой книги, мы ограничимся, полагая, что они достаточно ясно освѣщаютъ отношеніе г. Герова къ трудамъ Тошева, Георгіева, Матова и Христовича. Прибавимъ только, что въ этихъ трудахъ имѣется около двухъ-трехъ тысячъ все такихъ же рѣдкихъ, большей частью, первообразныхъ словъ, и

что изъ нихъ почти всѣ тѣ, которыя имѣютъ какое-либо отношеніе, хотя бы и очень отдаленное, къ буквамъ *а, б, в, г* и *д*, встрѣчаются, даже по нѣсколько разъ и въ разсматриваемой части словаря г. Герова. По недостатку времени мы не могли заняться такимъ же сравнительнымъ изученіемъ послѣдней вмѣстѣ съ трудами другихъ болгарскихъ лексикографовъ, но и тѣ бѣглыя сличенія, которыя намъ удалось тутъ сдѣлать, приводятъ къ заключенію, что нашъ авторъ несомнѣнно пользовался и нѣкоторыми изъ этихъ трудовъ и пользовался все такимъ же, хорошо уже извѣстнымъ намъ образомъ. Онъ, напримѣръ, пишетъ:

бѣлвица, вягавъıй и т. д. вм. бельвица, вегавъ (у Шапкарева, Сб. отъ Б. Н. ум. I, XX).

врѣжь, врьждакъ, дрълѥ вм. вреж, върждакъ, дърлье (у Сталійскаго Сб. V).

вѣтка, велнѣ вм. ветка, велне (въ Сборн. Иліева 394 и 94).

гади ми ся вм. гади ми се (у С. Христова, Сб. VII, см. тамъ-же у Матова: „згади ми се").

гъıгъı и гронѥ, вм. г'иг'е и грон'е (у Вацова, Пер. Сп. кн. 16).

грохота́ съıпѣй отъ ѩдръı камьнье, вм. грохата́, сипей отъ едри камънье (Бешавліевъ, Сб. VI).

джврьканина́ брьлокъ вм. джвърканина́, бърлога (тамъ-же).

драгася вм. драгасе (у Гяурова, Сб. VIII).

дуля, кувшинчикъ, вм. дуле (у Габюва, Трудъ IV, 1).

велка, рѣзьнъ (ломтикъ), у Габюва велка, рѣзенъ, тамъ же, по говору Македонскаго села Велмевци.

Замѣчательная послѣдовательность, съ которою г. Геровъ въ угоду своему архаичному правописанію уничтожаетъ характерныя особенности болгарской народной фонетики и морфологіи, находится въ полномъ противорѣчіи съ его рѣши- 20
тельнымъ увѣреніемъ, что онъ стремился сдѣлать изъ своего словаря такой „памятникъ, который бы показывалъ, какимъ былъ болгарскій языкъ въ устахъ народа предъ началомъ болгарской письменности" (проще и точнѣе говоря, во 2-й половинѣ XIX в.). По нашему мнѣнію, словарь этотъ, разсматриваемый съ формальной стороны, не заслуживаетъ названія словаря живого народнаго языка болгаръ. Своимъ грамматиче-

скимъ однообразіемъ, довольно строго выдержаннымъ, онъ скорѣе напоминаетъ такъ называемые полные орѳографическіе словари (съ фразеологіей). Какъ такой, трудъ г. Герова могъ бы имѣть важное практическое значеніе, если бы орѳографическія и грамматическія правила автора встрѣтили сочувственный пріемъ со стороны болгарскихъ писателей, чего, однако, ожидать трудно.

Обращаясь къ матеріальной сторонѣ этого словаря, мы кажется, не ошибемся, если скажемъ, что онъ не отличается такой самостоятельностью, какую приписываетъ ему авторъ въ своемъ предисловіи. По крайней мѣрѣ тѣ существенныя, и нужно сказать, весьма важныя добавленія, которыми г. Геровъ дополнилъ имѣвшійся у него сорокъ лѣтъ тому назадъ запасъ словъ и объяснительныхъ примѣровъ, являются въ значительной мѣрѣ сводомъ собранныхъ и изданныхъ другими писателями матеріаловъ для болгарскаго словаря. Сводъ этотъ, какъ явствуетъ изъ приведенныхъ нами выше сопоставленій, далеко не удовлетворителенъ въ извѣстномъ отношеніи, къ тому же и не полонъ. Не сомнѣваемся, однако, что въ занимающей насъ книгѣ, кромѣ позаимствованнаго у другихъ матеріала, находится и много реченій и изреченій, добытыхъ трудами самого автора, которому можно поставить въ несомнѣнную заслугу и то, что онъ мѣстами подвинулъ нѣсколько дальше начатое покойнымъ Дювернуа всестороннее объясненіе болгарскихъ словъ.

Относительно русской части разсматриваемаго словаря мы ограничимся лишь слѣдующими замѣтками.

Г. Геровъ, называющій свой трудъ, въ заглавіи, *болгарско-русскимъ* словаремъ, оставилъ довольно много словъ безъ всякихъ русскихъ переводовъ или объясненій. Подъ одной только буквою *г* мы безъ особеннаго труда насчитали нѣсколько десятковъ такихъ словъ, а именно:

габамь, габвамь, габанье, гавана, гаваница, гаро, гачка, гачкамь, гачь, гебря, гевцé, гивгирлиꙗ, гивгиръ, глухла, голё, голевкы, голина, голица, голище, головрьцла, головрьцле, греждѣлъ, грездѫ, гривоокый, грижь, гришка, гронѥ, грохота, грохотъ (отличн. отъ русс., сходн. съ сербск.), грохотѣнѥ, грухамъ, грухци, грядѣлъ, гуджюкъ, гушли, гушлё, гыдюкъ и пр. и пр.

21 Такіе пробѣлы тѣмъ болѣе обращаютъ на себя вниманіе, что авторъ тутъ же постоянно переводитъ на русскій языкъ такія болгарскія реченія, которыя и по корню и по окончанію

ничѣмъ не отличаются отъ выставленныхъ при нихъ русскихъ словъ или же отличаются отъ послѣднихъ незначительными правописными особенностями. Напримѣръ:

Болгарск.	*Русск.*
глина	глина
глинистый	глинистый
глинѭаный	глиняный
глупость	глупость
глупѣѫ	глупѣть
глухъый	глухій, глухой
глѫбокъый	глубокій
гной	гной
гноеніе	гноеніе
гнѣвъ	гнѣвъ
гнѣвнъый	гнѣвный
гнѣздо	гнѣздо

При переводѣ нѣкоторыхъ словъ, особенно названій животныхъ и растеній, авторъ, какъ мы уже отчасти видѣли, иногда впадаетъ въ неточности и даже грубыя ошибки. Кое какія неисправности также замѣчены нами и въ нѣкоторыхъ другихъ случаяхъ. Напримѣръ, болгарское выраженіе гади ми се авторъ переводитъ — мнѣ тошнитъ, вмѣсто меня тошнитъ. Впрочемъ такихъ пробѣловъ и неисправностей сравнительно не много въ русской части разсматриваемаго словаря, которая вообще, можно сказать, отдѣлана довольно тщательно. Какъ болгарско-русскій словарь, трудъ г. Герова, по нашему мнѣнію, является полезною книгою, разумѣется, для тѣхъ, кто начнетъ пользоваться имъ послѣ нѣкотораго ознакомленія съ особенностями болгарскаго языка и съ своеобразными лексикографическими пріемами автора.

1895 г. май. **М. Дриновъ.**

28. П. А. Сырку, Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. Томъ I. Выпускъ 1-й. Время и жизнь патріарха Евѳимія Терновскаго. Спб., 1899 г., стр. XXXII + 602. — Выпускъ 2-й. Литургическіе труды патріарха Евѳимія Терновскаго. Спб., 1890 г., стр. XCVII+231.*)

А.

Давно предпринятый и далеко еще неоконченный трудъ П. А. Сырку по исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи будетъ состоять, по словамъ автора, „изъ четырехъ частей или двухъ томовъ". Въ первый томъ, кромѣ уже изданныхъ вышеозначенныхъ двухъ выпусковъ, войдетъ еще одинъ (третій выпускъ), въ которомъ будутъ разсмотрѣны литературныя произведенія патріарха Евѳимія. Во второмъ же томѣ „будетъ изложенъ канонъ исправленія книгъ въ Болгаріи патріархомъ Евѳиміемъ".

Первый изъ лежащихъ передъ нами двухъ выпусковъ, съ котораго мы и должны начать разсмотрѣніе изданныхъ уже частей задуманнаго въ очень обширныхъ размѣрахъ изслѣдованія, занимаетъ болѣе 600 страницъ и посвященъ главнымъ образомъ освѣщенію личности и церковно-общественной
10 дѣятельности патріарха Евѳимія, относящейся ко второй половинѣ XIV вѣка. Прямыхъ историческихъ извѣстій по этимъ вопросамъ очень мало: они ограничиваются немногими сообщеніями, которыя оставили намъ два младшіе современника знаменитаго патріарха, именно, его родственникъ Григорій Цамблакъ, въ широковѣщательной, но малосодержательной похвалѣ Евѳимію, и Константинъ Костенчскій, въ его грамматическомъ трудѣ — *„сказаніи о письменехъ"*. Къ тому же эти извѣстія, имѣющія панегирическій характеръ, отличаются неопредѣленностью. Въ виду такой скудости и неопредѣленности прямыхъ историческихъ свидѣтельствъ, г-нъ Сырку долженъ былъ искать косвенныхъ данныхъ для пополненія и выясненія ихъ. Съ этою цѣлью онъ въ первомъ выпускѣ своей работы довольно долго останавливается на византійскихъ религіозно-нравственныхъ движеніяхъ XIV вѣка, главнымъ образомъ на школѣ византійскихъ исихастовъ, оказавшей, по его мнѣнію, особенно сильное вліяніе на болгаръ; уясняетъ пути, по ко-

*) Изъ „Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ", СПетербургъ, т. 67, 1901, № 6 (1900), стр. 9—48.

торымъ передавалось это вліяніе; опредѣляетъ направленіе, которое исихизмъ принялъ въ Болгаріи, его воздѣйствіе на церковно-религіозную жизнь болгаръ, на ихъ общественныя дѣла и особенно на литературу. Въ этихъ обширныхъ изслѣдованіяхъ и экскурсахъ нашъ авторъ собралъ довольно значительный подходящій къ его цѣли матеріалъ, которымъ и старается восполнить и объяснить отрывочныя историческія свидѣтельства о патріархѣ Евѳиміи. Всѣ означенныя изслѣдованія авторъ раздѣлилъ на пять главъ.

I.

Большая часть первой главы посвящена обзору жизни и дѣятельности главнѣйшихъ представителей византійской созерцательной школы, Григорію Синаиту и Григорію Паламѣ. Особенно много мѣста, около 50 страницъ, тутъ отведено Григорію Паламѣ и внѣшней исторіи его споровъ съ варлаамитами и акиндиніанами. При составленіи этихъ страницъ, которыя, хотя и выпущены въ свѣтъ только въ нынѣшнемъ году, были пи- 11
саны и отпечатаны еще въ 1890 г., г-нъ Сырку не могъ воспользоваться обнародованными нѣсколько позже, въ 1892 г., *очерками* профессора Ѳ. И. Успенскаго по исторіи византійской образованности, гдѣ, между прочимъ, подвергнутъ тщательному обслѣдованію, отчасти по совершенно новымъ матеріаламъ, и споръ паламитовъ съ варлаамитами и акиндиніанами. Вслѣдствіе этого нѣкоторыя сужденія нашего автора по этому вопросу являются уже нѣсколько устарѣвшими. Кромѣ того, ни тутъ, ни въ другихъ частяхъ разсматриваемой книги не указано, какое вліяніе имѣлъ споръ Паламы съ его противниками на болгарскіе умы и дѣла, хотя такое вліяніе, какъ увидимъ, несомнѣнно было. Такимъ образомъ слишкомъ подробныя разсужденія нашего автора объ этомъ спорѣ, кромѣ своей устарѣлости, являются неумѣстнымъ и потому, что не приведены въ органическую связь съ другими частями изслѣдованія.

Что касается Григорія Синаита, то его вліяніе на духовно-нравственную жизнь южныхъ славянъ довольно хорошо выяснено въ первой главѣ разбираемой книги, гдѣ, между прочимъ, приведена одна старинная запись, называющая преподобнаго Григорія „первымъ учителемъ болгаромъ и сербомъ умнаго

дѣланья по преданію и художеству древнихъ отецъ". Въ этой записи г. Сырку усматриваетъ отголосокъ народнаго болгарскаго преданія (62), но намъ кажется болѣе правдоподобнымъ хорошо извѣстное и нашему автору мнѣніе Горскаго, что занимающая насъ запись составлена неизвѣстнымъ славянскимъ книжникомъ на основаніи житія Григорія Синаита, гдѣ говорится, что послѣдній сдѣлался „наставникомъ въ духовныхъ подвигахъ не только для грековъ, болгаръ, но и для сербовъ". Такого же происхожденія, по нашему мнѣнію, и отзывъ знаменитаго русскаго исихаста Нила Сорскаго о Григоріи Синаитѣ и объ его *трехъ лаврахъ* и *двухъ пиргахъ* (башняхъ), гдѣ онъ множество иноковъ, старыхъ и юныхъ, совокупивъ, предаде имъ чинъ отсѣченія воли и послушанія". Отзывъ этотъ, по-
12 видимому, составленъ на основаніи житій преподобнаго Григорія и его ученика Ѳеодосія Терновскаго.

Указавъ вкратцѣ на значеніе Григорія Синаита въ исторіи духовнаго просвѣщенія славянъ, г. Сырку представилъ далѣе въ сжатомъ обзорѣ (на стр. 61—76, 103—108) почти всѣ извѣстныя внѣшнія обстоятельства жизни знаменитаго исихаста, особенно его подвижничество и учительскую дѣятельность сперва на Аѳонѣ, а потомъ, приблизительно съ 1338 года, въ Ѳракійской Пароріи, пограничной области между византійской имперіей и болгарскимъ царствомъ. Г. Сырку останавливается тутъ и на аѳонскихъ ученикахъ Григорія Синаита, между которыми находился также константинопольскій патріархъ Каллистъ и, быть можетъ, его преемникъ Филоѳей, имѣвшіе, по мнѣнію нашего автора, впослѣдствіи, во время своего патріаршества большое вліяніе на нѣкоторыхъ изъ современныхъ имъ видныхъ болгарскихъ дѣятелей, между прочимъ, и на Евѳимія. Говоря объ ученикахъ Григорія Синаита, житіе послѣдняго указываетъ, что одинъ изъ нихъ, по имени Іаковъ, впослѣдствіи сдѣлался епископомъ сервійскимъ — ὅστις Ἰάκωβος καὶ ἐπίσκοπος Σερβίων ἐγένετο, по старинному славянскому переводу, „Сервіамъ епископъ бысть". Указаніе это невѣрно понято нашимъ авторомъ, который на основаніи его считаетъ названнаго Іакова сербомъ, при чемъ отождествляетъ его съ извѣстнымъ сербскимъ архіепископомъ Іаковомъ, упуская изъ виду, что послѣдній занялъ сербскій архіепископскій престолъ (въ 1286 г.) еще до начала учительской дѣятельности Григорія Синаита. Мы не сомнѣваемся, что въ занимающемъ насъ

тутъ выраженіи ἐπίσκοπος Σερβίων рѣчь идетъ не о сербахъ, а о городѣ *Сервіяхъ*, τὰ Σέρβια, по турецки *Сельфидже*, который находится въ самой южной части Македоніи, недалеко отъ ѳессалійской границы, и который издавна былъ каѳедральнымъ городомъ греческаго сервійскаго епископства.

Довольно много мѣста удѣлено въ первой главѣ также Аѳону, бывшему въ XIII и XIV вѣкахъ главнымъ центромъ монашества и игравшему иногда видную роль „во внутренней исторіи юго-восточной Европы и въ особенности въ исторіи 13
просвѣщенія и охраненія чистоты православія у византійцевъ и славянъ“ (55). При этомъ обращено вниманіе и на племенной составъ аѳонскаго монашества того времени, и рядомъ удачно подобранныхъ славянскихъ и греческихъ свидѣтельствъ доказано основательно, что въ XIII и XIV вѣкахъ славянскіе иноки, болгарскіе, сербскіе и русскіе, были очень многочисленны на Аѳонѣ, населяли не только чисто славянскія обители, но преобладали и въ нѣсколькихъ другихъ, теперь уже совершенно огреченныхъ монастыряхъ. Намъ кажется, однако, что г. Сырку слишкомъ идеализируетъ отношенія между аѳонскими представителями разныхъ народностей, утверждая, что племенной борьбы между ними совсѣмъ не было „ни въ XIV вѣкѣ, ни раньше, ни въ XV вѣкѣ“ (стр. 58—59). Мы имѣемъ основаніе думать, что дѣло обстояло далеко не такъ. Укажемъ на одно сообщеніе житія преподобнаго Діонисія, подвизавшагося въ XVI вѣкѣ на ѳессалійскомъ Олимпѣ. По этому сообщенію, преподобный Діонисій до удаленія на Олимпъ жилъ нѣкоторое время въ аѳонскомъ монастырѣ Филоѳеѣ, который былъ населенъ главнымъ образомъ болгарами и гдѣ богослуженіе издавна совершалось на славянскомъ языкѣ. Избранный тамошнимъ братствомъ въ игумены, онъ попытался замѣнить славянское богослуженіе греческимъ, чѣмъ вызвалъ такое озлобленіе противъ себя со стороны болгарскихъ иноковъ, которое заставило его удалиться оттуда. (Сборникъ за народни умотворения и книжиина, т. VI, 438).

Особеннаго вниманія заслуживаютъ приведенныя въ первой главѣ весьма обстоятельныя историко-статистическія свѣдѣнія о болгарскихъ монастыряхъ не только въ придунайской Болгаріи, но и въ Оракійской, а также Македонской. Свѣдѣнія эти, занимающія около 20 страницъ (24—46) мелкой печати и свидѣтельствующія о громадной начитанности автора, являются

весьма цѣнными, хотя и нельзя, конечно, назвать ихъ совершенно полными. Очень цѣнныя географическія и топографическія свѣдѣнія приведены и въ другихъ частяхъ первой главы.
14 особенно на страницѣ 66-й объ аѳонскомъ скитѣ Магулѣ, который находился близъ монастыря Филоѳея и служилъ главнымъ мѣстопребываніемъ Григорія Синаита, а также на страницахъ 108—109 о Парорійской обители во Ѳракіи, гдѣ преподобный Григорій провелъ послѣдніе годы своей жизни, и откуда главнымъ образомъ онъ распространилъ свое ученіе между болгарами.

II.

Вторая и третья главы, занимающія въ общей сложности 260 страниц (141—255—411), посвящены жизни и дѣятельности болгарскаго исихаста Ѳеодосія Терновскаго, изъ школы котораго вышелъ патріархъ Евѳимій.

О Ѳеодосіи Терновскомъ сохранилось довольно много историческихъ извѣстій, которыя находимъ: 1) въ богатомъ по своему содержанію его житіи, вышедшемъ изъ-подъ пера константинопольскаго патріарха Каллиста; 2) въ одномъ отвѣтномъ посланіи къ нему того же патріарха Каллиста, писанномъ въ декабрѣ 1355 г.; 3) въ похвальномъ словѣ Григорія Цамблака болгарскому патріарху Евѳимію. Прекраснымъ дополненіемъ къ названнымъ тремъ памятникамъ можетъ служить житіе Ромила, которое, считаемъ нужнымъ замѣтить, впервые обнародвано недавно въ полномъ видѣ г-мъ Сыркy. Раньше въ печати имѣлись лишь выдержки изъ него.

Первые три изъ вышеозначенныхъ памятниковъ представляютъ Ѳеодосія какъ одного изъ главныхъ болгарскихъ учениковъ Григорія Синаита, какъ самаго важнаго распространителя ученій и взглядовъ своего учителя не только среди болгаръ, но и среди сербовъ, влаховъ, мессемврійскихъ грековъ и православнаго населенія Угріи; наконецъ, какъ весьма крупнаго церковно-общественнаго дѣятеля въ Болгаріи. Вмѣстѣ съ тѣмъ эти памятники, равно какъ и житіе Ромила, сообщаютъ и немало весьма цѣнныхъ бытовыхъ и историческихъ данныхъ, проливающихъ нѣкоторый, хотя и очень тусклый свѣтъ, на
15 малоизвѣстныя внутреннія и внѣшнія отношенія болгарскаго царства въ первую половину XIV вѣка, къ которой относится жизнь и дѣятельность Ѳеодосія.

Разработкой этого матеріала въ цѣлости или по частямъ занимались уже многіе изслѣдователи, покойный архимандритъ Леонидъ, Палаузовъ, Голубинскій, Иречекъ и др. Особенно много потрудился надъ этимъ дѣломъ въ послѣднее время г. Радченко. Но никто не подвергалъ занимающихъ насъ тутъ памятниковъ такому полному и всестороннему обслѣдованію, какъ это сдѣлано въ разбираемой книгѣ. Нельзя сказать, чтобы и тутъ эти памятники были обслѣдованы удовлетворительно во всѣхъ отношеніяхъ. Да въ настоящее время мы и не вправѣ ожидать такого обслѣдованія. Достаточно сказать, что и до сихъ поръ не имѣется хорошаго изданія житія Ѳеодосія, самаго главнаго изъ этихъ памятниковъ, который извѣстенъ только въ единственномъ спискѣ XV вѣка, и что списокъ этотъ изданъ пока лишь по одной копіи, снятой съ него несовсѣмъ исправно еще около конца прошлаго столѣтія однимъ іеромонахомъ Спиридономъ. Мы имѣли возможность сравнивать изданную копію Спиридона съ имѣющейся у насъ очень исправной копіей и убѣдились, что въ первой, кромѣ нѣкоторыхъ существенныхъ ошибокъ, сдѣланы, повидимому, намѣренно, и весьма существенные пропуски, на которые отчасти будетъ указано ниже.

Нѣтъ сомнѣнія, однако, что многія данныя этихъ памятниковъ хорошо освѣщены тутъ нашимъ авторомъ. Въ его изслѣдованіи довольно точно опредѣлены, а нерѣдко и обстоятельно описаны всѣ тѣ мѣстности, въ которыхъ послѣдовательно подвизался Ѳеодосій, именно: *Арчаръ*, въ Видинской области, Терновская св. гора, Червенскій монастырь, у Рущука, Сливенская гора, Парорійская обитель Григорія Синаита, богато обставленная щедротами царя Іоанна Александра вслѣдствіе личныхъ ходатайствъ Ѳеодосія, Емонская гора, у *Евксипонта* (Чернаго моря). Особенно подробныя топографическія и историческія свѣдѣнія приведены здѣсь объ основанныхъ самимъ Ѳеодосіемъ, при усердномъ содѣйствіи названнаго болгарскаго 16
царя, въ окрестностяхъ Тернова обителяхъ Келифаровской и Свято-Троицкой, положеніе, достопримѣчательности и окрестности которыхъ авторъ имѣлъ возможность изучать на мѣстѣ. Г-нъ Сырку попытался тутъ, и большей частью небезуспѣшно, установить хронологію главнѣйшихъ моментовъ жизни и дѣятельности Ѳеодосія. По нашему мнѣнію, онъ довольно близко подходитъ къ истинѣ, предполагая, что послѣдній подвизался

въ Пароріи подъ руководствомъ Григорія Синаита съ 1340 по 1364 г., совершилъ поѣздку на Аѳонъ около 1348 г., основалъ свой Келифаровскій монастырь около 1350 г. Мы не можемъ признать основательными только хронологическія соображенія нашего автора касательно Константинопольской поѣздки Ѳеодосія. Впрочемъ, хронологическій вопросъ объ этой поѣздкѣ, равно какъ и тѣсно связанный съ нимъ вопросъ о времени кончины Ѳеодосія, постигшей его вскорѣ по пріѣздѣ въ Константинополь, и невозможно рѣшить сколько-нибудь удовлетворительно при тѣхъ скудныхъ данныхъ, которыя имѣются по сему предмету[1]).

Не совсѣмъ безуспѣшно нашъ авторъ пытался выяснить и вопросъ о внутреннемъ устройствѣ Келифаровской обители, куда стекались къ Ѳеодосію, по словамъ его житія, ученики не только изъ болгаръ, но еще и *сербы, угры, влахи* и уроженцы Мессемврійскаго округа, по всей вѣроятности, греки.
17 Поступленіе Евѳимія въ эту обитель авторъ относитъ еще ко времени ея основанія, доказывая при этомъ, что Евѳимій тогда былъ уже не первой молодости и явился въ Келифарово уже монахомъ. Заслуживаютъ вниманія и изложенныя тутъ (252—253) соображенія, на основаніи которыхъ г. Сырку предполагаетъ, что одновременно съ Евѳиміемъ въ Келифаровской обители жилъ и его родственникъ Кипріанъ, сдѣлавшійся впослѣдствіи русскимъ митрополитомъ. Хорошій комментарій представленъ нашимъ авторомъ и къ тому мѣсту житія Ѳеодосія, гдѣ говорится объ евреяхъ въ Болгаріи, о которыхъ въ этомъ комментаріи приведены весьма цѣнныя и отчасти совершенно новыя историко-статистическія свѣдѣнія. Совершенно основательно выяснено также, что второй Терновскій соборъ времени Іоанна-Александра былъ созванъ именно противъ евреевъ, а не противъ

[1]) Житіе Ѳеодосія говоритъ что послѣдній скончался 27-го ноября, не обозначая при этомъ и года, относительно котораго г. Сырку высказывается (на стр. 410) такъ: „это случилось не позже 1365 г., ибо въ этомъ году Каллистъ (совершившій погребеніе Ѳеодосія и написавшій его житіе) утѣхалъ въ Сербію, откуда не возвращался“ (умеръ по пути туда). Приведенныя тутъ соображенія не совсѣмъ основательны. Нѣтъ сомнѣнія, что патріархъ Каллистъ умеръ нѣсколько раньше октября 1364 г. На это прямо указываютъ два документа, обнародованные Миклошичемъ и Мюллеромъ въ извѣстномъ ихъ изданіи I, 448, 450. Сопоставленіе хронологическихъ датъ этихъ документовъ съ вышеозначенною датою житія Ѳеодосія приводитъ въ заключенію, что послѣдній скончался не позже 27-го ноября 1363 г. Считаемъ нужнымъ прибавить, что въ книгѣ г. Сырку (на стр. 409) день кончины Ѳеодосія неправильно, повидимому вслѣдствіе опечатки, отнесенъ къ 17 ноября.

какихъ-то еретиковъ жидовствующихъ, какъ думаютъ нѣкоторые изслѣдователи. Намъ кажется, однако, что въ своихъ сужденіяхъ объ евреяхъ г. Сырку неправильно понялъ указаніе житія Ѳеодосія, что на второмъ терновскомъ соборѣ постановлено было: „да не к' тому жидовинъ.... смѣетъ дрезнути въ чесомъ на истинную и благочестивую нашу вѣру, но якоже отъ Бога въ порабощеніе всѣмъ языкомъ предани суть, сице и да пребываютъ, яко раби, а не яко властители (властели)". По нашему мнѣнію, на основаніи этихъ словъ невозможно утверждать, что евреи пользовались въ Болгаріи большими привиллегіями, могли быть даже *властелями*.

Особеннаго вниманія заслуживаютъ представленныя тутъ нашимъ авторомъ объясненія къ тому мѣсту грамоты патріарха Каллиста, гдѣ послѣдній, ссылаясь на какое-то не дошедшее до насъ списаніе патріарха Германа, при которомъ учреждено было терновское патріаршество, успливается доказать, что терновскій патріархъ не былъ совершенно автокефальнымъ, а обязанъ билъ платить пошлину и дани Константинопольскому патріарху и совершать возношеніе его имени въ церкви, какъ одинъ изъ подчиненныхъ Константинополю митрополитовъ и т. п. Разбору этой аргументаціи Калласта, на которой мало останавливались прежніе изслѣдователи, относясь къ ней 18
скептически, г. Сырку посвятилъ около тридцати страницъ (291—322) и, можно сказать, ему удалось пролить нѣкоторый свѣтъ на встрѣчающіяся въ ней странности. По нашему мнѣнію, имъ вполнѣ основательно тутъ доказано, что соглашенію болгаръ съ патріархомъ Германомъ, приведшему къ учрежденію въ 1235 г. терновскаго патріаршества, предшествовало другое соглашеніе между болгарами и тѣмъ же самымъ патріархомъ Германомъ, и что этимъ-то болѣе раннимъ соглашеніемъ терновская церковь была поставлена въ такія зависимыя отношенія къ вселенской патріархіи, о которыхъ говорится въ грамотѣ Каллиста. Мнѣніе автора о существованіи такого болѣе ранняго соглашенія между Болгаріей и патріархомъ Германомъ находитъ себѣ подтвержденіе въ одномъ недавно обнародованномъ письмѣ Охридскаго архіепископа Димитрія Хоматіана къ патріарху Герману (см. въ изданіи Питры, стр. 496). Условія этого-то болѣе ранняго соглашенія болгаръ съ патріархомъ Германомъ и попали, по изслѣдованіямъ г-на Сырку, въ грамоту Каллиста въ качествѣ доказательствъ

несовершенной автокефальности терновскаго патріаршества. Возможность такого смѣшенія условій двухъ разновременныхъ и разнохарактерныхъ соглашеній нашъ авторъ объясняетъ предположеніемъ, что въ актѣ учрежденія болгарскаго патріаршества не было оговорено, какія изъ прежнихъ обязательствъ болгаръ отмѣнялись этимъ актомъ, какія-же оставались въ силѣ, ибо и то и другое подразумѣвалось само собою. Это, такъ сказать, формальное упущеніе давало грекамъ возможность стремиться къ ограниченію правъ терновскаго патріарха, твердить, что „терновскій архіерей и по возведеніи его въ степень патріаршую не былъ совершенно автокефальнымъ и долженъ былъ нести прежнія обязательства". Изобличая такимъ образомъ неосновательность слишкомъ широкихъ притязаній вселенской патріархіи по отношенію къ болгарской церкви, г. Сырку полагаетъ, однако, и, по нашему мнѣнію, совершенно вѣрно, что кое-какія изъ *прежнихъ обязательствъ болгаръ* были оставлены въ силѣ и послѣ учрежденія терновскаго патріаршества. Это — именно: возношеніе болгарскимъ 19
патріархомъ имени вселенскаго патріарха и полученіе св. мура отъ Константинопольской церкви за извѣстное денежное вознагражденіе.

III.

Находя въ общемъ основательными только что разсмотрѣнныя нами объясненія автора къ одной части грамоты патріарха Каллиста, мы, къ сожалѣнію, не можемъ сказать того-же самаго объ его разсужденіяхъ относительно другихъ и, слѣдуетъ замѣтить, самыхъ главныхъ частей этого документа, разбору, объясненію и освѣщенію которыхъ онъ посвятилъ значительную часть третьей главы своей книги (323—353—366, 398—407). Нужно припомнить, что грамота патріарха Каллиста, писанная въ декабрѣ 1355 года, была вызвана какимъ-то недошедшимъ до насъ письменнымъ обращеніемъ или посланіемъ Ѳеодосія Терновскаго и его главнаго ученика и друга Романа къ названному Константинопольскому патріарху. Г. Сырку, подобно нѣкоторымъ болѣе раннимъ изслѣдователямъ, думаетъ, что посланіе Ѳеодосія и Романа заключало въ себѣ донесеніе послѣднихъ патріарху Каллисту о нѣкоторыхъ нестроеніяхъ въ болгарской церкви, именно о томъ, что 1) патріархъ Терновскій не поминаетъ имени все-

ленскаго патріарха въ священныхъ службахъ; 2) что болгарскіе священники не пользуются св. мукомъ, изготовляемымъ Константинопольской церковью, а вмѣсто него употребляютъ муро отъ мощей св. Димитрія Солунскаго и св. Варвара; 3) что тѣ же болгарскіе священники совершаютъ крещеніе черезъ одно погруженіе или же черезъ окропленіе (см. стр. 280). Тутъ, естественно, возникаетъ вопросъ, къ чему нужно было главнымъ Болгарскимъ исихастамъ доносить Константинопольскому патріарху, что ихъ соотечественники не поминаютъ его имени и не посылаютъ къ нему за св. мукомъ, когда объ этомъ хорошо должно было быть извѣстно въ Константинополѣ? Но нашъ авторъ не счелъ нужнымъ останавливаться на этомъ вопросѣ.

Установивъ, такимъ образомъ, на основаніи грамоты 20
Каллиста содержаніе и характеръ посланія Ѳеодосія и Романа г-нъ Сырку поставилъ себѣ задачею объяснить сущность и значеніе тѣхъ нестроеній, которыя яко бы впервые были обнаружены исихастами въ болгарской церкви, оправдать странное на видъ донесеніе Ѳеодосія и Романа о названныхъ болгарскихъ нестроеніяхъ и указать на послѣдствія этого донесенія. Выводы, къ которымъ приходитъ авторъ при рѣшеніи указанной задачи, таковы. Въ Болгаріи во время Іоанна Александра особенно выдвинулась національная партія, которая систематически стремилась къ уничтоженію всякихъ видимыхъ признаковъ какой-бы то ни было зависимости отъ Византіи, не стѣсняясь даже и *догмой каноническаго права* (332). Дѣломъ этой-то партіи было исключеніе имени Константинопольскаго патріарха изъ священныхъ службъ, употребленіе мура отъ мощей святыхъ, вмѣсто Константинопольскаго, и даже употребленіе латинскаго обряда крещенія черезъ одно погруженіе или черезъ окропленіе. Указанныя стремленія и дѣянія національной болгарской партіи вызвали образованіе другой партіи въ Болгаріи, партіи ортодоксальной, или греческой, въ главѣ которой стоялъ Ѳеодосій съ своими Келифаровскими учениками. Къ этой партіи, по словамъ автора, примкнули всѣ истинно-образованные люди, „или, выражаясь современными словами, все интеллигентное и передовое общество того времени“. Приверженцы этой партіи стремились къ чистотѣ церковныхъ установленій, къ единенію, „въ духѣ и вѣрѣ болгаръ съ греками и другими православными народами на почвѣ не

только строго догматической, но и строго канонической" (324). Превосходя націоналистовъ своими умственными и нравственными достоинствами, они уступали имъ въ другихъ отношеніяхъ, такъ какъ между націоналистами находились люди сильные, „съ высокимъ положеніемъ въ государствѣ и съ сильнымъ вліяніемъ при дворѣ и вообще на общественныя дѣла Болгаріи" (332). Самъ болгарскій царь Іоаннъ Александръ былъ болѣе приверженъ къ національной партіи, къ которой принадлежали и терновскій патріархъ, а также и всѣ болгарскіе архіереи (322, 357, 358). Не будучи въ состояніи 21 вести успѣшную борьбу съ столь многочисленными и вліятельными противниками, Ѳеодосій и его другъ Романъ вынуждены были обратиться за нравственнымъ содѣйствіемъ къ вселенскому патріарху, къ которому съ такой цѣлью и послали свое донесеніе. Послѣнее, такимъ образомъ, „явилось не вслѣдствіе недостатка патріотизма у келифаровцевъ, а изъ желанія исправить или, вѣрнѣе, уничтожить нестроенія въ болгарской церкви и несогласія ея съ Константинопольской и такимъ образомъ закрѣпить духовную связь между обѣими церквами" (326). Но этимъ они навлекли на себя страшную ненависть и вражду со стороны членовъ національной партіи, которые, можетъ быть, объявили ихъ и виднѣйшихъ ихъ приверженцевъ измѣнниками отечеству. Это то обстоятельство будто-бы и заставило Ѳеодосія покинуть подъ конецъ своей жизни Болгарію и отправиться вмѣстѣ съ четырьмя учениками, между которыми былъ Евѳимій и, быть можетъ, Кипріанъ, въ Константинополь, гдѣ онъ вскорѣ и скончался (353—354, 404).

Эти выводы и разсужденія нашего автора представляются намъ очень шаткими. Его мнѣніе о невольномъ удаленіи изъ Болгаріи Ѳеодосія находится въ полномъ противорѣчіи съ указаніями житія послѣдняго, а другихъ указаній о Константинопольской поѣздкѣ главы болгарскихъ исихастовъ онъ намъ не представилъ. Свои рѣшительныя заявленія о тенденціозномъ будто-бы уклоненіи болгаръ отъ исполненія ихъ обязательствъ относительно возношенія имени вселенскаго патріарха и полученія мура отъ Константинопольской церкви г. Сырку подтверждаетъ лишь однимъ фактомъ, именно *выскобленіемъ* имени вселенскаго патріарха въ одномъ рукописномъ литургическомъ памятникѣ (стр. 323, 328, 333, 354). Фактъ этотъ, впервые отмѣченный нашимъ авторомъ, чрезвычайно важенъ,

но онъ относится къ концу XIV вѣка и, какъ увидимъ далѣе, находитъ себѣ вполнѣ удовлетворительное объясненіе въ нѣкоторыхъ событіяхъ того времени. Мы не сомнѣваемся, что занимающій насъ тутъ разрывъ церковнаго общенія между Болгаріей и Византіей былъ вызванъ не шовинистическими 22
тенденціями болгаръ, какъ утверждаетъ авторъ, а происходившими въ Византіи церковными неурядицами около половины XIV вѣка, именно ожесточенной борьбой паламитовъ съ варлаамитами и акиндиніанами, борьбой, приведшей къ расколу въ Константинопольской церкви. Достаточно припомнить, что съ 1341 по 1347 г. вселенскій патріархъ Іоаннъ Калека подвергалъ жестокимъ гоненіямъ и осужденіямъ Григорія Паламу, главу византійскихъ исихастовъ, и его многочисленныхъ приверженцевъ, пока не былъ низложенъ соборомъ 1347 г., осудившимъ его за притѣсненіе лицъ, оправданныхъ прежними соборами, за сочувствіе ученикамъ Варлаама, а по утвержденію нашего автора (128), и за признаніе главенства папы. Указанныя неурядицы византійской церкви несомнѣнно должны были нарушить общеніе съ нею болгаръ, тѣмъ болѣе, что эти церковныя неурядицы сопровождались вызванной Іоанномъ Кантакузиномъ въ византійской имперіи междоусобной войной, въ которой принималъ дѣятельное участіе и болгарскій царь Іоаннъ Александръ, иногда въ качествѣ союзника Кантакузина, бывшаго заклятымъ врагомъ патріарха Іоанна Калеки. Такой церковно-политическій разрывъ между Болгаріей и Византіей происходилъ и раньше вслѣдствіе подобныхъ-же неурядицъ въ византійской имперіи. Мы разумѣемъ Унію съ Римомъ императора Михаила Палеолога во второй половинѣ XIII вѣка, когда Болгаріи пришлось играть видную роль въ защитѣ обуреваемаго византійскаго православія, за что Михаилъ Палеологъ побуждалъ Ліонскій соборъ (1274 г.) совершенно уничтожить терновское патріаршество[1]), а единомысленный съ нимъ уніатскій патріархъ Іоаннъ Веккъ, по всей вѣроятности, не преминулъ объявить терновскаго патріарха низложеннымъ. Но церковный разрывъ Болгаріи съ Византіей во время Палеолога продолжался только до смерти послѣдняго 23
и уничтоженія слѣдовъ Уніи въ Константинопольской церкви.

[1]) См. нашу статью „Вопросъ о болгарской и сербской церквахъ передъ судомъ Ліонскаго собора 1374 года“ въ Періодическомъ списаніи Болгарскаго Книжовн. Дружества“. Брайла, кн. VII—VIII. [См. Сочиненія, т. II, стр. 215—231.

Такой-же временный характеръ, по нашему мнѣнію, имѣлъ и занимающій насъ тутъ церковный разрывъ, о которомъ говорится въ грамотѣ патріарха Каллиста. Мы имѣемъ основанія думать, что послѣ прекращенія, въ началѣ 1355 г., Византійскихъ политическихъ смутъ и церковныхъ неурядицъ, именно послѣ паденія Кантакузина и утвержденія на вселенскомъ престолѣ патріарха Каллиста одного изъ самыхъ видныхъ византійскихъ исихастовъ, болгаре начали помышлять о возстановленіи прерваннаго, по нашему мнѣнію, указанными византійскими неурядицами общенія между ихъ церковью и Константинопольской. Этого несомнѣнно желалъ болгарскій царь Іоаннъ Александръ, который въ теченіе лѣтнихъ мѣсяцевъ 1355 года велъ переговоры съ византійскимъ императоромъ Іоанномъ Палеологомъ объ установленіи прочныхъ дружественныхъ отношеній между Византіей и Болгаріей, переговоры, приведшіе къ заключенію брачнаго союза его дочери Керацы съ византійскимъ царевичемъ Андроникомъ. Достойно примѣчанія, что въ время заключенія этого родственнаго союза между царствующими домами, византійскимъ и болгарскимъ, именно въ сентябрѣ или въ октябрѣ 1355 года, писано посланіе Ѳеодосія и Романа, вызвавшее отвѣтную грамоту патріаха Каллиста[1]). Такое хронологическое совпаденіе, на которое г. Сырку не обратилъ вниманія, не могло быть дѣломъ случая. Оно даетъ поводъ думать, что посланіе Ѳеодосія и Романа къ Каллисту находилось въ тѣснѣйшей связи съ указаннымъ миролюбивымъ
24 настроеніемъ болгаръ, по отношенію къ Византіи, было написано съ согласія, быть можетъ, даже по желанію болгарскаго царя, а также и терновскаго патріарха и имѣло цѣлію подготовить почву для возстановленія общенія между болгарскою церковью и константинопольскою. Въ немъ несомнѣнно указывалось на то, что болгарская церковь не поминаетъ вселенскаго патріарха и не получаетъ отъ него мура. Но эти указанія могли и не имѣть такого характера, какой имъ при-

[1]) Соборное опредѣленіе по поводу обрученія Кераци съ Андроникомъ состоялось 17-го августа 1355 г. (см. у Миклошича и Мюллера I, 432). Но самое бракосочетаніе и свадебныя торжества происходили нѣсколько позже, по всей вѣроятности, въ сентябрѣ. Что въ указанный мѣсяцъ было написано и письмо Ѳеодосія къ патріарху Каллисту, въ этомъ не сомнѣвается и г. Сырку, который, нужно замѣтить, неправильно называетъ этотъ осенній мѣсяцъ начальнымъ мѣсяцемъ 1355 г. отъ Р. Хр. Такую-же ошибку онъ дѣлаетъ тутъ-же и относительно грамоты Каллиста, помѣченной декабремъ 9-го индикта, говоря, что она написана въ первой половинѣ 1355 г. (стр. 281).

далъ Каллистъ, не очень заботившійся, нужно сказать, о точномъ воспроизведеніи въ своей грамотѣ указаній и мыслей своихъ болгарскихъ корреспондентовъ. Мы будемъ имѣть возможность представить наглядныя тому доказательства при обсужденіи вопроса о крещеніи, къ которому и переходимъ.

Судя по словамъ Каллиста, можно думать, что обрядъ крещенія чрезъ одно погруженіе или чрезъ окропленіе былъ весьма распространеннымъ и даже всеобщимъ въ Болгаріи. Такъ и понялъ дѣло нашъ авторъ, который, не сомнѣваясь, что Каллистъ вѣрно воспроизвелъ сообщенія Ѳеодосія касательно этого обряда, усматриваетъ въ послѣднемъ весьма важный фактъ, свидѣтельствующій, по его мнѣнію, съ одной стороны о невѣжествѣ болгарскаго духовенства (стр. 334), а съ другой, о томъ, что болгарскіе націоналисты тенденціозно придерживались латинскаго обряда крещенія „для того, чтобы различаться отъ византійцевъ“ (стр. 358). Г-нъ Сырку не привелъ, можно сказать, никакихъ данныхъ, которыя могли-бы сколько-нибудь подтвердить эти столь смѣлыя свои положенія. Въ своихъ обширныхъ разсужденіяхъ объ обрядахъ крещенія чрезъ одно погруженіе или чрезъ окропленіе (333—355) онъ занимается главнымъ образомъ выясненіемъ вопроса о времени и причинахъ появленія названныхъ латинскихъ обрядовъ въ Болгаріи, при чемъ доказываетъ, что они были занесены туда вмѣстѣ съ нѣкоторыми другими латинскими обычаями отчасти еще въ IX и X в., отчасти-же въ 1-ой четверти XII в. во время тогдашней уніи Болгаріи съ Римомъ.

Мы вполнѣ согласны съ авторомъ, что въ IX и X вѣкахъ, во времена Бориса, Симеона, Петра и Самуила, когда вопросъ объ обрядовой разницѣ между восточнымъ христіанствомъ и западнымъ не былъ еще обостренъ, къ Болгарамъ, дѣйствительно, были занесены нѣкоторые латинскіе обычаи. Но думаемъ, что они исчезли тутъ въ теченіе XI и XII вв., когда въ Болгаріи повсюду господствовало греческое духовенство, успѣвшее къ тому времени точно отмѣтить всѣ главнѣйшія особенности латинскаго ритуала и приняться за систематическое обличеніе и попраніе ихъ. Что касается уніи болгаръ съ Римомъ, установленной въ началѣ XII вѣка, вскорѣ послѣ образованія 2-го болгарскаго царства, и продолжавшейся около 20-ти лѣтъ, до вышеуказаннаго перваго соглашенія болгаръ съ патріархомъ Германомъ, то мы имѣемъ основанія полагать,

что во время ея въ Болгаріи не были допущены какія-нибудь существенныя отступленія отъ православныхъ обрядовъ въ пользу латинскихъ. Въ этомъ удостовѣряютъ два обнародованные недавна оффиціальные документа относительно обсуждавшагося, около 1218 года, въ синодѣ охридской архіепископіи вопроса о томъ, слѣдуетъ-ли признавать законными совершенныя болгарскими уніатскими архіереями и священниками священнодѣйствія, въ томъ числѣ и таинство крещенія, или нѣтъ. Вопросъ былъ рѣшенъ въ положительномъ смыслѣ большинствомъ членовъ охридскаго синода, состоявшаго тогда изъ греческихъ архіереевъ. Такой взлядъ на этотъ вопросъ они оправдывали, между прочимъ, указаніемъ на то, что болгарскіе уніатскіе епископы и священники, хотя и признавали главенство папы, но въ догматахъ вѣры не отличались отъ православнаго греческаго духовенства, а напротивъ были совершенно единомысленны съ нимъ (οὔτε ἀντιδοξοῦσιν ἡμῖν εἰς τὰ τῆς πίστεως δόγματα, ἀλλὰ καὶ λίαν ὁμοφρονοῦσι), соблюдали тѣ же самыя церковныя установленія, ибо всѣ божественныя писанія брали у грековъ, переводя ихъ на свой языкъ и руководствуясь ими (см. въ изданныхъ кардиналомъ Питрою сочиненіяхъ Димитрія Хоматіана ст. 43, 566). Къ этому мы можемъ прибавить и одно чрезвычайно важное указаніе житія Ѳеодосія Терновскаго, почему-то выпущенное въ единственномъ изданіи этого житія, которое, считаемъ нужнымъ при-
26 помнить, писано патріархомъ Каллистомъ, авторомъ и разбираемой грамоты 1355 года. Повѣствуя о прибытіи въ Константинополь Ѳеодосія съ четырьмя его учениками, въ числѣ которыхъ (по Григорію Цамблаку) былъ и Евѳимій, патріархъ Каллистъ, между прочимъ, разказываетъ, что разъ, когда они находились у него, онъ прочелъ съ ними правило о св. крещеніи, „идеже повелѣваеть инако нѣкако не помазовати себе комоу ст҃ѣишїимъ и великыимь мѵ҃ромь, развѣ тьчію въ ст҃ѣмь крещеніи ꙗкоже въ ст҃ѣмь въображеніа свитцѣ прѣдано ѥ҃, аще ли кто исповѣдꙋеть ꙗко не вѣсть когда кр҃щень бы҃, ниже иныхь имать о семь свидѣтелѥ, тогда да кр҃титсе без въсакого зазора же и съмнѣнїа“. По прочтеніи сей *главизны* Ѳеодосій заявилъ: „ꙗко ст҃ѣйшаго сподоблѥнь быти кр҃щенїа, *великаго* же мѵ҃ра помазанїа не крѣпцѣ имѣаше вѣрно, далнꙗго ради растоанїа мѣстоу и скоудости ради великаго и бж҃твнѣишаго мѵ҃ра, и молꙗше добраго пастыра полоучити свѣтодателное

помазанїе бж҃тьвнѣишаго мѵ҃ра. И патріарха оуср҃ьствоующа на се обрѣть, сам же съ своими оученикы от патрїарха помазани быше ꙗкоже обычаи ѥ҃ помазовати ст҃ѣи бж҃їеи цр҃кви".

Такъ разсказываетъ объ этомъ любопытномъ во многихъ отношеніяхъ эпизодѣ самъ патріархъ Каллистъ. Но, очевидно, что послѣдній поднималъ тутъ вопросъ не о томъ, крещены ли его болгарскіе гости, а о томъ, какъ они крещены, троекратнымъ-ли погруженіемъ или однократнымъ, дабы въ послѣднемъ случаѣ предложить имъ подвергнуться анабаптизму. И если дѣло не дошло до этого, то мы въ полномъ правѣ думать, что Ѳеодосій и его ученики признавали себя крещенными по православному обряду и что, слѣдовательно, этотъ обрядъ практиковался въ Болгаріи, какъ около конца XIII вѣка, когда родился Ѳеодосій, такъ и въ первой четверти XIV вѣка, къ которой относится рожденіе присутствовавшихъ тутъ его учениковъ. Въ виду такихъ разительныхъ свидѣтельствъ, мы не сомнѣваемся, что въ грамотѣ Каллиста невѣрно передано указаніе Ѳеодосія и Романа по вопросу о крещеніи. По всей вѣроятности, въ этомъ указаніи говорилось о какихъ-нибудь единичныхъ случаяхъ чрезъ однократное погруженіе и чрезъ 27
окропленіе.

Мы не будемъ останавливаться тутъ на нѣкоторыхъ другихъ, слишкомъ поспѣшныхъ, по нашему мнѣнію, выводахъ и заключеніяхъ, встрѣчающихся въ третьей главѣ разбираемой книги. Болѣе существенныхъ изъ нихъ, которые повторяются и въ дальнѣйшихъ главахъ (4-й и 5-й), мы и коснемся при разсмотрѣніи послѣднихъ.

IV.

Въ четвертой главѣ, занимающей около 40 страницъ (съ 411 по 451), авторъ, по его словамъ, „представилъ бѣглый обзоръ литературы въ Болгаріи въ царствованіе Іоанна Александра приблизительно до 1370 г. такъ какъ приблизительно послѣ этого времени начинается церковно-литературная реформа паріарха Евѳимія Терновскаго". Своимъ строго ограниченнымъ такими хронологическими рамками обзоромъ онъ хотѣлъ, главнымъ образомъ, „указать на новое направленіе въ литературѣ, которое является подготовительной работой для реформы Евѳимія", а вмѣстѣ съ тѣмъ „и на тѣ задачи, которыя время и жизнь поставили Евѳимію для рѣшенія. Въ

то же время „старался указать, какимъ образомъ современныя партійныя тенденціи отразились въ литературѣ“ (Предисловіе, стр. III—IV). Задавшись такими цѣлями, авторъ не стремился къ тому, чтобы представить полный обзоръ письменныхъ болгарскихъ памятниковъ, которые, съ большей или меньшей вѣроятностью, могутъ быть относимы ко времени Іоанна Александра, а останавливался лишь на такихъ изъ нихъ, которые, по его мнѣнію, имѣютъ прямое отношеніе къ означеннымъ его цѣлямъ. Главнымъ образомъ тутъ имъ обращено вниманіе на датированные памятники времени Іоанна Александра каковыхъ около пятнадцати, и на такіе изъ недатированныхъ, которые имѣютъ какую-нибудь связь, по преимуществу внутреннюю, съ датированными.

Къ сожалѣнію, вошедшіе въ этотъ обзоръ памятники не
28 сгруппированы по какому-нибудь общему опредѣленному началу. Обозрѣваемый матеріалъ разбитъ на три отдѣла. Къ первому (стр. 417—451) отнесены восемь изъ датированныхъ памятниковъ, соединенныхъ въ одну группу не на основаніи какого-нибудь внутренняго сродства или же хронологической смежности, а по чисто внѣшнимъ и при томъ довольно сложнымъ соображеніямъ, потому именно, что писаны въ главныхъ политическихъ центрахъ тогдашняго болгарскаго государства, именно шесть въ Терновѣ, стольномъ городѣ царя Іоанна Александра, и по заказу послѣдняго, а два въ Видинѣ, или Бдинѣ, столицѣ болгарскаго удѣльнаго княжества, которымъ управлялъ сынъ Іоанна Александра, Іоаннъ Срацимиръ. Ко второму отдѣлу (стр. 453—495) отнесены книги св. писанія и богослужебныя, творенія отцевъ церкви и отшельниковъ, а также прологи и сборники вообще (о такихъ же книгахъ, твореніяхъ и сборникахъ говорится и въ 1-мъ отдѣлѣ). Къ третьему же отдѣлу (495—551) отнесены „Кирилло-Меѳодіевскія легенды съ національнымъ оттѣнкомъ, лѣтописи и историческіе разсказы и наконецъ повѣсти свѣтскаго характера, т. е. такого рода памятники, съ подобными которымъ опять таки встрѣчаемся и въ первыхъ двухъ отдѣлахъ.

Такая группировка литературнаго матеріала, заставившая автора разрозненныя однородные факты и разбрасывать ихъ по разнымъ отдѣламъ, вредно отразилась не только на внѣшней стройности, но отчасти и на внутренней сторонѣ его литературнаго обзора.

Въ этомъ обзорѣ мы встрѣчаемъ немало новыхъ данныхъ, именно болѣе или менѣе значительныя извлеченія изъ нѣкоторыхъ малоизвѣстныхъ еще памятниковъ времени Іоанна Александра, хранящихся въ Россіи и за границей, гдѣ авторъ имѣлъ возможность непосредственно изучать ихъ. Такія извлеченія приведены имъ изъ двухъ лондонскихъ Евангелій, изъ Апостола съ толкованіями (Императорск. Публичн. Библіотеки), изъ Пролога 1338 г. (той-же Библіотеки), изъ Патерика 1346 г., хранящагося въ далматинскомъ монастырѣ Крка, изъ Видинскаго сборника 1360 г., находящагося въ Гентѣ, изъ пражскихъ и вѣнскихъ списковъ Бесѣды папы Григорія Двоеслова. Укажемъ еще на приведенное тутъ, на стр. 473, послѣсловіе къ сдѣлавшемуся извѣстнымъ въ самое послѣднее время и хранящемуся въ Москвѣ у Е. В. Барсова „Благовѣйстію Іоанна Богослова.... *съ отвѣтомъ его*“, которое переведено во время Іоанна Александра, именно въ 1346 г. по приказанію тогдашняго болгарскаго патріарха Симеона. По нашему мнѣнію, въ этомъ памятникѣ содержится не *учительное Евангеліе*, какъ сказано въ первыхъ извѣстіяхъ о немъ (у г. Лихачева), а Евангеліе Іоанна съ толкованіями. Въ этомъ не оставляетъ сомнѣнія встрѣчающееся въ послѣсловіи выраженіе *съ отвѣтомъ его*, которое, какъ увидимъ далѣе, встрѣчается и въ Толковой Псалтыри Іоанна Александра (1337 г.), названной въ ея послѣсловіи — *пѣснивець съ отвѣты*. 29

Кромѣ новыхъ данныхъ, мы встрѣчаемъ въ разсматриваемомъ литературномъ обзорѣ и заслуживающія полнаго вниманія изслѣдованія. Таковы между прочими слѣдующія:

1) Разсужденія на стр. 432—437, 438 о художественномъ значеніи лондонскаго Евангелія 1356 г., богато украшеннаго иллюстраціями, „чутъ-ли не на каждой страницѣ“. Изученіе этихъ иллюстрацій привело нашего автора, между прочимъ, къ заключенію, что и малоизвѣстное лицевое Елисаветградское Евангеліе, съ которымъ онъ также имѣлъ возможность непосредственно ознакомиться, „писано тѣми-же самыми — писцомъ и художникомъ“, которыми изготовлено и лондонское Евангеліе 1356 года для Іоанна Александра.

2) Развиваемое на стр. 454—456 мнѣніе о томъ, что открытый и обстоятельно обслѣдованный недавно академикомъ Ягичемъ средне-болгарскій Златоустъ есть то самое „Чтеніе Златоустово“, которое, по одной синайской записи,

было отправлено вмѣстѣ съ нѣкоторыми другими памятниками въ Синайскій монастырь Сѣрскимъ митрополитомъ Іаковомъ въ 1360 года. Въ своихъ изслѣдованіяхъ по этому вопросу г. Сырку приводитъ и приписку къ одному синайскому Октоиху, гдѣ говорится о какомъ-то старцѣ Іоаннѣ, который въ Аѳонской лаврѣ св. Аѳанасія, при помощи другихъ четырехъ иконовъ, Іоанна, Іосифа, Ѳеофана и Козьмы, перевелъ съ греческаго языка на болгарскій цѣлый рядъ богослужебныхъ книгъ, а именно: Евангеліе, Праксъ-Апостолъ, Литургію, Церковный уставъ, Псалтирь, Ѳеотокарь, Минеи, Агиристъ, Богословіе Дамаскина, Лѣствицу, Исаака (Сирина), Варлаама, Дороѳея, Патерикъ, Антіоха (Пандекты), „и ина много съчини и прѣдаде божественнымъ и святымъ церквамъ блъгарскыа зема“ (456). Приписка эта, открытая и обнародованная впервые покойнымъ епископомъ Порфиріемъ (Успенскимъ), чрезвычайно любопытна, но, насколько намъ извѣстно, на нее мало обращали вниманія историки южнославянской письменности. Къ сожалѣнію и г. Сырку не счелъ нужнымъ останавливаться слишкомъ долго на этой припискѣ и посвятилъ ей лишь нѣсколько строкъ, въ которыхъ далеко неубѣдительно доказываетъ, что дѣятельность старца Іоанна и его сотрудниковъ „относится къ евѳиміевскому или послѣ-евѳиміевскому времени, а не ко времени Іоанна Александра“ (457). Мы имѣемъ, однако, кое-какія основанія полагать, что болѣе внимательное изученіе этого вопроса можетъ привести къ совершенно противоположному заключенію, именно, что старецъ Іоаннъ и его аѳонскіе сотрудники дѣйствовали до реформы Евѳимія и оказали нѣкоторое вліяніе на послѣдняго.

3) Представленное на стр. 487 объясненіе къ одной записи на замѣчательномъ Хлудовскомъ Сборникѣ № 238. Запись эта, по весьма правдоподобному мнѣнію нашего автора, сдѣлана въ Парорійской обители Григорія Синаита и можетъ служить доказательствомъ того, что нѣкоторые монахи этой обители занимались переводами съ греческаго языка на болгарскій.

4) Изложенныя на стр. 495—498 соображенія по вопросу о составленіи болгарскаго Синодика. Намъ кажѳтся, что г-нъ Сырку тутъ довольно убѣдительно разъясняетъ нѣкоторыя недоумѣнія г-на Радченка, доказывая, что евѳиміевскій стиль и колоритъ этого памятника приданъ послѣднему при

окончательной редакціи его, имѣвшей мѣсто во второй поло- 31
винѣ XIV вѣка, во время патріаршества Евѳимія. При этомъ, говоря, что при окончательной редакціи дѣло не обошлось безъ нѣкоторыхъ поправокъ въ духѣ тенденцій національной партіи, нашъ авторъ, кажется, допускаетъ, что и Евѳимій отчасти былъ проникнутъ этими тенденціями, противъ чего онъ въ другихъ частяхъ своей книги сильно ратуетъ.

5) Отмѣтимъ также слѣданную на стр. 527—538 авторомъ попытку объяснить появленіе сочиненія Justiniani Vita, въ которомъ говорится о славянскомъ произхожденіи Юстиніана. Тутъ онъ старается доказать, что первообразъ этого сочиненія появился въ Болгаріи во время Іоанна Александра или нѣсколько ранѣе (535) въ видѣ какого-нибудь пояснительнаго къ имени Юстиніана разсказа или же замѣчанія въ родѣ того, какое встрѣчаемъ въ одномъ болгарскомъ видѣніи Исаія о св. Еленѣ, матери Константина Великаго, жившей яко-бы въ Болгаріи. Подобный разсказъ объ Юстиніанѣ весьма легко могъ быть занесенъ изъ Болгаріи къ западнымъ славянамъ или, вѣрнѣе, къ Хорватамъ и тамъ быть пересказанъ на латинскомъ языкѣ съ разными измѣненіями и добавленіями (537). Это мнѣніе намъ кажется правдоподобнымъ. Мы думаемъ, однако, что предполагаемая первоначальная замѣтка о славянскомъ происхожденіи Юстиніана могла явиться не непремѣнно въ какомъ-нибудь апокрифическомъ Видѣніи, какъ усиливается доказать г. Сырку, а скорѣе въ какой-нибудь хроникѣ, подобно тому, какъ появились въ южно-славянскомъ Паралипоменѣ Зонары извѣстныя объясненія и вставки, называющія *Даковъ сербами*, ихъ царя Децибала *сербскимъ господиномъ*, Ликинія — *сербомъ*, оставленнымъ императоромъ Максиміаномъ въ *Блъгарѣхъ*, чтобы защищать Адріанополь отъ угрожавшихъ ему варваровъ.

Но рядомъ съ помѣщенными въ 4-й главѣ цѣнными извлеченіями изъ неизданныхъ памятниковъ и заслуживающими полнаго вниманія изслѣдованіями, мы тутъ находимъ и немало невѣрныхъ сужденій по нѣкоторымъ частнымъ вопро- 32
самъ, а также слишкомъ поспѣшныхъ, недостаточно обосно-
ванныхъ выводовъ.

Укажемъ прежде всего на то, что авторъ не обратилъ должнаго вниманія на нѣкоторые изъ датированныхъ памятниковъ времени Іоанна Александра.

Древнѣйшій изъ этихъ памятниковъ, именно Псалтирь 1337 года, изящно написанную и снабженную любопытнѣйшимъ во многихъ отношеніяхъ похвальнымъ словомъ Іоанну Александру, онъ называетъ *слѣдованной Псалтирью*, а не толковой, каковою она и есть въ дѣйствительности. Это ясно доказываютъ не только обнародованныя профессоромъ Архангельскимъ Извлеченія изъ текста занимающаго насъ памятника, но и послѣсловіе къ послѣднему, гдѣ памятникъ этотъ прямо названъ *пѣснивець съ отвѣты*, что значитъ — Псалтирь съ толкованіями. Слово *пѣснивець*, которое встрѣчается и въ русскихъ спискахъ Псалтири[1]) и въ которомъ мы имѣемъ несомнѣнно славянскій переводъ греческаго названія *Псалтирь*, г. Сырку понялъ неправильно, приняв его за названіе похвалы Іоанну Александру. При этомъ онъ ставитъ и вопросъ о времени перевода псалтири 1337 г., говоря, что по сему вопросу у него не имѣется свѣдѣній. Но при болѣе внимательномъ отношеніи къ обнародованнымъ уже, хотя и не большимъ, извлеченіямъ изъ этого памятника легко замѣтить, что въ послѣднемъ мы имѣемъ тотъ же самый переводъ псалмовъ и толкованій, который находится и въ Погодинской толковой псалтири, относимой къ XIII и даже XII вѣку, а также въ Болонской, писанной несомнѣнно въ первой половинѣ XIII вѣка.

На стр. 437—438, говоря объ апостолѣ съ толкованіями, авторъ доказываетъ, что памятникъ этотъ переведенъ по желанію Іоанна Александра „около того же времени, когда была списана и псалтирь 1337 г. Но изъ послѣсловій этихъ двухъ памятниковъ видно, что псалтирь писана при первой
33 женѣ Іоанна Александра, а апостолъ при второй, новопросвѣщенной еврейкѣ.

На стр. 433, говоря о знаменитомъ лондонскомъ Евангеліи 1356 г., авторъ на основаніи послѣсловія къ этому памятнику утверждаетъ, что текстъ послѣдняго былъ „вновь переведенъ съ греческаго по желанію Іоанна-Александра“. Г. Сырку не счелъ нужнымъ останавливаться на хорошо извѣстномъ ему мнѣніи Шольвина, который на основаніи внимательнаго, повидимому, изученія лондонскаго Евангелія сравнительно съ другими болѣе древними славянскими Евангеліями пришелъ къ заключенію, что тутъ едва-ли можетъ быть рѣчь о новомъ

[1]) См. у Востокова, Описаніе рукописей Румянцовскаго музея 469, а также у Горскаго и Невоструева, отд. 2, I, 73.

переводѣ (Archiv für slav. Phil. VII, 1—56, 161—221). Это заключеніе Шольвина заслуживаетъ, по нашему мнѣнію, полнаго вниманія и до извѣстной степени подтверждается обнародованными уже профессоромъ Успенскимъ и болгарскимъ писателемъ Гудевымъ извлеченіями изъ текста лондонскаго Евангелія. Мы думаемъ, что тѣ слова послѣсловія, на которыхъ г. Сырку основываетъ разбираемое здѣсь утвержденіе, относятся не къ тексту лондонскаго Евангеліе, а къ его многочисленнымъ иллюстраціямъ.

На стр. 425, 428 авторъ доказываетъ, что Ватиканскій списокъ Манассіиной лѣтописи писанъ послѣ 1360 года, ибо третій сынъ Іоанна Александра, Іоаннъ Асѣнь, представленный въ этомъ кодексѣ уже мертвымъ, былъ еще живъ въ 1360 г., во время второго Терновскаго собора, на которомъ и присутствовалъ. Но спрашивается, почему въ такомъ случаѣ въ этомъ же памятникѣ старшій сынъ Іоанна Александра, Михаилъ Асѣнь, представленъ еще живымъ, когда мы изъ достовѣрныхъ источниковъ знаемъ, что его не было уже въ живыхъ въ 1355 году, когда вдова его возвратилась на свою родину, въ Константинополь? Далѣе, почему въ занимающемъ насъ памятникѣ (Ватиканскомъ кодексѣ) вовсе нѣтъ изображенія четвертаго сына Іоанна Александра, Іоанна Шишмана, который также присутствовалъ на соборѣ 1360 года и жилъ долго еще послѣ этого собора? Эти вопросы, на которыхъ г. Сырку вовсе не останавливается, лишаютъ разсматриваемое его до- 34
казательство той убѣдительности, которую онъ ему приписываетъ. Мы не сомнѣваемся, что Ватиканскій кодексъ писанъ гораздо раньше 1360 года, быть можетъ, еще до рожденія Іоанна Шишмана. Представленный въ немъ мертвымъ Іоаннъ Асѣнь, по нашему мнѣнію, не есть тотъ самый Іоаннъ Асѣнь, который присутствовалъ на соборѣ 1360 года.

На стр. 452 г. Сырку представилъ весьма скудныя свѣдѣнія объ одномъ болгарскомъ Апостолѣ, списанномъ въ 1359 году какимъ-то рабомъ Христовымъ Лалоемъ. Свѣдѣнія эти можно было-бы дополнить по „Свѣдѣніямъ и Замѣткамъ“ Срезневскаго (№ 81), гдѣ приведена вся запись этого раба Христова, запись довольно любопытная. Изъ нея мы узнаемъ, что этотъ Апостолъ-πραξι не списанъ, а *прѣложенъ* Лалоемъ по повелѣнію нѣкоего Младена, и что переводчикъ Лалоe,

повидимому, состоялъ при терновской церкви *Вознесенія Господня*, которая была патріаршей церковью[1]).

На стр. 473—474, говоря о малоизвѣстномъ спискѣ Лѣствицы Іоанна Лѣствичника, сдѣланномъ въ 1364 году монахомъ Ѳеодосіемъ, протосевастомъ болгарскаго царя Іоанна Александра, г. Сырку очень кстати вспомнилъ о другомъ болгарскомъ (Гильфердинговскомъ) спискѣ Лѣствицы, относящемся тоже къ XIV вѣку. Но объ этой Гильфердинговской рукописи, хранящейся теперь въ Императорской Публичной Библіотекѣ, онъ сообщилъ невѣрныя свѣдѣнія, говоря, что первая часть въ ней списана монахомъ Даніиломъ. Нѣтъ сомнѣнія, что этотъ монахъ Даніилъ, котораго авторъ далѣе (на стр. 494) причисляетъ къ лику болгарскихъ писателей времени Іоанна-Александра, есть раиѳскій инокъ Даніилъ, авторъ греческаго житія Іоанна Лѣствичника (см. у Востокова въ Опис. рук. Рум. музея, стр. 256). Мы очень жалѣемъ, что г. Сырку
35 такъ небрежно отнесся къ занимающей насъ тутъ Гильфердинговской рукописи, въ которой, судя по ея послѣсловію, имѣется исправленный славянскій текстъ Лѣствицы. Исправленіе, судя по тому же послѣсловію, сдѣлано на Аѳонѣ въ XIV вѣкѣ и, по всей вѣроятности, тѣмъ же самымъ старцемъ Іоанномъ, въ числѣ трудовъ котораго поименована и Лѣствица (см. въ разбираемой книгѣ, стр. 456, примѣч. 2).

На стр. 513—525 г. Сырку далеко неосновательно доказываетъ, что только во время Іоанна Асѣня 2-го и главнымъ образомъ во время Іоанна Александра дѣятельность Кирилла и Меѳодія была пріурочена Болгаріи, и что это сдѣлано приверженцами національной партіи, проводившей свои патріотическія тенденціи въ литературныхъ произведеніяхъ. Въ доводахъ автора по сему вопросу замѣтны натяжки и весьма существенные пробѣлы. Достаточно указать, что тутъ мы не встрѣтили никакого упоминанія о такъ называемой Дуклянской лѣтописи, писанной еще около половины XII вѣка и также указывающей на то, что св. Кириллъ обратилъ въ христіанство народъ болгарскій, convertit totam gentem Bulgarinorum.

[1]) См. Синодикъ царя Борила, въ изданіи г. Попруженка, стр. 65: „даровати .... степене патріарьшьскаго Трънова града ц҃ркви, възнесенїа х҃ва, м҃тре ц҃ркважь блъгарскаго царства“.

Стѣсненные временемъ, мы, къ сожалѣнію, не можемъ вдаваться тутъ въ подробный разборъ нѣкоторыхъ другихъ заключеній, дѣлаемыхъ авторомъ въ литературномъ обзорѣ и также представляющихся намъ недоказанными и даже противорѣчащими тѣмъ цѣннымъ фактическимъ даннымъ, которыя собраны въ этомъ обзорѣ.

V.

Въ пятой и послѣдней главѣ разсматриваемой книги излагаются свѣдѣнія о жизни Евѳимія въ Византіи (куда онъ, какъ мы уже знаемъ, отправился вмѣстѣ съ своимъ учителемъ Ѳеодосіемъ Терновскимъ около 1365 г.) и въ Болгаріи до его смерти. Глава эта, по сравненію съ другими, очень невелика, состоитъ лишь изъ 48 страницъ (551—599), значительная часть которыхъ при томъ занята описаніемъ паденія Болгаріи подъ турецкое иго, той катастрофы, которая поло- 36
жила конецъ церковно-общественной и литературной дѣятельности Евѳимія.

На немногихъ страницахъ, посвященныхъ жизни Евѳимія, тутъ изложены біографическія извѣстія, къ которымъ г. Сырку относится съ слишкомъ большимъ довѣріемъ, хотя нѣкоторыя изъ нихъ кажутся сомнительными, какъ это довольно хорошо выяснено въ диссертаціи г. Радченка. Впрочемъ, гдѣ было возможно, г. Сырку повѣряетъ, дополняетъ и освѣщаетъ извѣстія Цамблака на основаніи другихъ данныхъ.

По изслѣдованіямъ нашего автора, Евѳимій пробылъ въ Византіи около пяти-шести лѣтъ (съ 1365 по 1371 г.), которыя провелъ главнымъ образомъ на Аѳонѣ, сначала въ великой Аѳонской лаврѣ св. Аѳанасія, а потомъ въ предѣлахъ болгарскаго монастыря Зографа. Около 1371 г. онъ возвратился съ Аѳона черезъ Константинополь въ Болгарію, гдѣ немедленно принялся за исправленіе книгъ, которое и окончилъ къ 1373 г., когда былъ возведенъ на болгарскій патріаршій престолъ. Сдѣлавшись патріархомъ, онъ узаконилъ исправленіе книгъ „силою и властію царя и своею“ (565), при чемъ написалъ и издалъ нѣкоторыя правила по сему предмету, сдѣлавъ ихъ обязательными для болгарскихъ книжниковъ (566). Такъ объясняетъ нашъ авторъ внѣшнюю исторію исправленія книгъ въ Болгаріи, на основаніи извѣстій Григорія Цамблака и Константина Костенчскаго объ этомъ предметѣ. Г-нъ Сырку

твердо убѣжденъ, что мысль объ исправленіи книгъ зародилась у Евѳимія подъ воздѣйствіемъ воспитавшей его исихастической школы Ѳеодосія Терновскаго. Названной исихастической школѣ онъ, по мнѣнію автора, исключительно обязанъ и тѣми духовными средствами, главнымъ образомъ знаніями, которыя были ему необходимы для осуществленія этой мысли.

Не отрицая того, что школа Ѳеодосія Терновскаго, дѣйствительно, имѣла значительное вліяніе на Евѳимія, мы позволяемъ себѣ думать, что послѣдній въ дѣлѣ исправленія
37 книгъ многимъ обязанъ также Аѳону. На такую мысль насъ наводитъ едно чрезвычайно любопытное свидѣтельство, ускользнувшее отъ вниманія нашего автора. Оно встрѣчается въ записи на одной рукописной сербской цвѣтной Тріоди, списанной въ 1374 г. двумя сербскими иноками на Синайской горѣ съ находившейся въ то время тамъ болгарской цвѣтной Тріоди. Въ названной своей записи сербскіе иноки указываютъ, что ихъ болгарскій оригиналъ былъ *извода светогорскога правога, извода новога, вугарскога езыка,* и что имъ было *велма усилно прѣставльти га на срѣбскы езык* (см. Филологическія наблюденія Востокова, 178). По всей вѣроятности, эта болгарская Тріодь *новаго святогорскаго* (Аѳонскаго) *извода* есть та самая Цвѣтная Тріодь, которая, по имѣющейся на ней записи, была послана на Синай въ 1360 г. македонскимъ митрополитомъ Іаковомъ вмѣстѣ съ *чтеніемъ Златоустовымъ* (см. выше, въ разборѣ 4-ой главы разсматриваемой книги и также въ послѣдней, стр. 454). Весьма возможно также, что переводъ или исправленіе ея было сдѣлано тѣмъ-же самымъ аѳонскимъ старцемъ Іоанномъ, который, по другой синайской записи, какъ было сказано у насъ немного выше, перевелъ и *исписалъ,* съ помощью нѣсколькихъ другихъ аѳонскихъ иноковъ, на болгарскій языкъ цѣлый рядъ богослужебныхъ и небогослужебныхъ книгъ. А если такъ, то занимающая насъ тутъ болгарская Тріодь *новаго святогорскаго* (аѳонскаго) *извода* можетъ служить доказательствомъ того, что переводческая и писательская дѣятельность аѳонскаго старца Іоанна и его кружка происходила именно въ то время, когда Евѳимій прибылъ на Аѳонъ. Достойно примѣчанія, что по прибытіи туда Евѳимій поселился и жилъ особенно долго въ той же самой лаврѣ св. Аѳанасія, въ которой жилъ и трудился надъ своимъ дѣломъ старецъ Іоаннъ съ своими сотрудниками. Какъ-бы то

ни было, занимающее насъ свидѣтельство сербскихъ иноковъ не оставляетъ сомнѣнія въ томъ, что во время пребыванія Евѳимія на Аѳонѣ, тамъ были люди, которые занимались изготовленіемъ новыхъ славянскихъ переводовъ или исправленіемъ старыхъ по греческимъ оригиналамъ, и что труды ихъ пользовались широкой извѣстностью. На послѣднее указываетъ то 38
обстоятельство, что названные сербскіе иноки сняли свою копію съ *новой болгарской святогорской Тріоди* для сербской церкви архистратига Михаила въ Іерусалимѣ и, видно, по заказу этой іерусалимской церкви.

Г. Сырку, основываясь на нѣкоторыхъ смутныхъ выраженіяхъ Григорія Цамблака, утверждаетъ (554), что Евѳимій во время своего пребыванія на Аѳонѣ, въ лаврѣ св. Аѳанасія и въ предѣлахъ Зографскаго монастыря, „жилъ жизнью строгаго отшельника и безмолвника“. Но мы не сомнѣваемся, что такой любознательный, образованный и дѣятельный человѣкъ, какимъ несомнѣнно былъ Евѳимій, живо интересовался происходившей въ то время на Аѳонѣ дѣятельностью по исправленію книгъ, дѣятельностью, которой и самъ онъ отдался съ такимъ жаромъ немедленно по возвращеніи съ Аѳона въ Болгарію. Укажемъ, наконецъ, что тотъ-же самый Григорій Цамблакъ, который въ довольно смутныхъ выраженіяхъ описываетъ образъ жизни Евѳимія на Аѳонѣ, упоминая о возвращеніи его оттуда въ Болгарію, довольно ясно говоритъ, что онъ прибылъ въ свое *отечество, различное богатство премудрости же и разума нося* (см. въ разсматриваемой книгѣ, стр. 556).

Въ виду всего вышесказаннаго, намъ кажется, что дѣятельность Евѳимія по исправленію книгъ находилась въ тѣсной связи съ происходившей въ то время такою-же дѣятельностью на Аѳонѣ и, быть можетъ, началась даже подъ непосредственнымъ воздѣйствіемъ послѣдней. Мы не будемъ останавливаться на высказанныхъ тутъ авторомъ краткихъ замѣткахъ о сущности этой *реформы* Евѳимія и объ изданныхъ имъ для книжниковъ правилахъ, тѣмъ болѣе, что онъ обѣщаетъ говорить объ этомъ подробно въ еще необнародованномъ 2-мъ томѣ своего изслѣдованія (см. стр. 567, прим. 1).

По мнѣнію нашего автора, ближайшимъ къ исправленію книгъ дѣломъ Евѳимія было исправленіе тѣхъ нестроеній въ болгарской церкви, о которыхъ говорится въ грамотѣ патріарха 39
Каллиста.

Г. Сырку не сомнѣвается, что Евѳимій зналъ хорошо эту грамоту еще со времени пребыванія въ Келифаровскомъ монастырѣ Ѳеодосія Терновскаго, сознавалъ справедливость требованій патріарха Каллиста и, какъ только сдѣлался патріархомъ, счелъ долгомъ исполнить эти требованія: возстановилъ возношеніе имени вселенскаго и другихъ восточныхъ патріарховъ при богослуженіи и установилъ правильное совершеніе таинства крещенія. Только относительно требованій патріарха Каллиста по вопросу о св. мѵрѣ г. Сырку высказывается совершенно иначе, говоря: „Я склоненъ думать, что св. миро просто стало приготовляться при Евѳиміи и въ болгарской церкви, на что послѣдняя имѣла полное право. Преданіе, на которое ссылается патріархъ Каллистъ, еще не есть каноническое постановленіе; и это очень хорошо понималъ и зналъ самъ Евѳимій. Напротивъ, по канонамъ, всякая церковь автокефальная имѣетъ право приготовлять св. миро у себя“ (569).

Указанныя сужденія о дѣятельности Евѳимія по установленію обрядовъ или чинопослѣдованій представляются слишкомъ смѣлыми. Авторъ ничѣмъ не подтвердилъ изложенаго тутъ мнѣнія о томъ, что при Евѳиміи св. миро стало приготовляться и въ болгарской церкви. Такого-же произвольнаго характера и его мнѣніе по вопросу о крещеніи (568). Правда, въ другомъ мѣстѣ своей книги (352—353) онъ пытался подтвердить это мнѣніе указаніемъ на то, что отъ неправославныхъ обрядовъ при совершеніи таинства крещенія нѣтъ уже никакихъ слѣдовъ въ болгарскихъ требникахъ, или евхологіяхъ, писанныхъ послѣ паденія Болгаріи подъ турецкое иго, т. е. послѣ патріаршества Евѳимія. Но это доказательство имѣло-бы, пожалуй, нѣкоторое значеніе лишь въ томъ случаѣ, если-бы авторъ доказалъ, что въ требникахъ, писанныхъ до Евѳимія, встрѣчались такіе *неправославные* обряды, чего онъ не сдѣлалъ, да, по нашему мнѣнію, и не могъ сдѣлать[1]). Въ виду приведенныхъ нами выше (въ разборѣ 3-й главы) свидѣтельствъ по сему предмету, мы, кажется, вправѣ думать, что и въ до-Евѳиміевскихъ болгарскихъ требникахъ не было такихъ неправославныхъ обрядовъ и что Евѳимію, слѣдовательно, нечего было

[1]) Можно, напротивъ, думать, что латинскій обрядъ крещенія дѣтей чрезъ обливаніе, начавшій входить въ обычай у грековъ въ XV в., сталъ практиковаться съ этого времени кое-гдѣ и въ Болгаріи, въ которой тогда уже господствовало греческое духовенство. Павловъ, „Номоканонъ при большомъ Требникѣ“, 2-е изд., стр. 349.

исправлять въ чинѣ крещенія. Не совсѣмъ убѣдительными являются и сужденія нашего автора по вопросу о возношеніи имени Константинопольскаго патріарха. Г. Сырку твердо держится своего положенія о томъ, что прекращеніе этого возношенія, сдѣланное, по извѣстному уже намъ его объясненію, вслѣдствіе происковъ могущественной партіи болгарскихъ націоналистовъ, оставалось въ силѣ вплоть до самаго возведенія на болгарскій патріаршій престолъ Евѳимія. Исходя изъ этого положенія, далеко, какъ мы уже видѣли, недоказаннаго, онъ тутъ рѣшительно утверждаетъ, что рука Евѳимія коснулась и вопроса о поминаніи Константинопольскаго патріарха, рѣшивъ его согласно требованіямъ патріарха Каллиста. Это свое утвержденіе авторъ доказываетъ такою аргументаціею. „У насъ“, говоритъ онъ на стр. 567—568, „есть для этого документальныя данныя. Въ изданномъ мною Уставѣ литургіи, приноровленномъ Евѳиміемъ къ употребленію въ болгарской церкви..... мы находимъ поминаніе вселенскаго паріарха, затѣмъ другихъ восточныхъ патріарховъ и наконецъ терновскаго патріарха — однимъ словомъ, совершенно такъ, какъ того требуетъ грамота патріарха Каллиста. Другаго ожидать мы отъ Евѳимія не могли, зная, что Евѳимій вышелъ изъ школы исихастовъ, отличавшихся, какъ извѣстно, ортодоксальнымъ пуризмомъ..... Но въ то же время мы видимъ, что и національная партія даже при Евѳиміи преслѣдовала свои цѣли. Въ Зографскомъ свиткѣ Устава литургіи, приписываемаго патріарху Евѳимію, имена патріарховъ восточныхъ выскоблены и оставлено только имя патріарха терновскаго. Очевидно, что это 41
измѣненіе сдѣлано было въ какой-нибудь терновской или притерновской царской лаврѣ, игуменъ которой былъ человѣкъ съ большимъ вліяніемъ на дѣла церковно-общественныя, и въ виду этого позволилъ себѣ измѣненія въ духѣ національной партіи, какія мы видимъ въ Уставѣ литургіи на свиткѣ“.

Освѣщая такимъ способомъ свои документальныя данныя, изложенныя, нужно сказать, тутъ далеко неточно (ср. 2-й вып., стр. 22.), и давая имъ такія смѣлыя объясненія, г. Сырку упустилъ изъ виду другія документальныя же свидѣтельства, находящіяся въ двухъ грамотахъ современныхъ Евѳимію Константинопольскихъ патріарховъ, Нила и Антонія. Изъ этихъ грамотъ узнаемъ, что въ 1381 году, приблизительно на седьмомъ или восьмомъ году патріаршества Евѳимія, Видинская епархія, находившаяся подъ властью терновскаго патріарха

еще со времени учрежденія послѣдней, была изъята изъ-подъ вѣдѣнія патріарха болгарскаго (Евѳимія) и подчинена Константинопольскому (Нилу), который поставилъ новаго митрополита на Видинскую каѳедру, а на прежняго, посвященнаго терновскимъ патріархомъ, наложилъ свое запрещеніе. Нѣсколько лѣтъ спустя, именно въ 1392 году, опять понадобилось посвящать для этой же епархіи новаго митрополита, который также былъ посвященъ Константинопольскимъ патріархомъ (Антоніемъ). Составленная по этому поводу грамота патріарха Антонія свидѣтельствуетъ о существованіи тогда полнаго разрыва церковнаго общенія между Константинопольскимъ патріархомъ и Терновскимъ (Евѳиміемъ). „Болгарская церковь", говоритъ эта патріаршая грамота, „пользуясь мірской силой, совершенно неканонично и противозаконно оторвала отъ соборной и апостольской церкви, матери церквей (т. е. отъ Константинопольской), и подчинила себѣ митрополію Видинскую, какъ и другія изъ нашихъ церквей. . . . Поэтому болгарскіе (епископы) справедливо отлучены отъ нашего общенія, такъ какъ мы не позволяемъ себѣ быть въ сослуженіи съ іереями, явно беззаконнующими и творящими законопреступленія" (см. въ изданныхъ Миклошичемъ и Мюллеромъ актахъ II, 28 161).

Вотъ каковы были дѣйствительныя отношенія къ патріарху Евѳимію современныхъ ему Константинопольскихъ патріарховъ, Нила и Антонія[1]). Мы не будемъ останавливаться на подробномъ выясненіи значенія свидѣтельствъ названыхъ патріарховъ. Замѣтимъ только, что свидѣтельства эти даютъ совершенно другое освѣщеніи документальнымъ даннымъ нашего автора, доказывая, что Евѳимій недолго поминалъ Константинопольскаго патріарха и что имя послѣдняго было зачеркнуто или выскоблело въ зографскомъ свиткѣ по распоряженію Евѳимія, а не какого-то „игумена какой-нибудь терновской или притерновской царской лавры".

Изъ другихъ мѣстъ 5-ой главы заслуживаютъ вниманія разсужденія и замѣтки по поводу посланій патріарха Евѳимія къ митрополиту урго-влахійскому Аѳанію, іеромонаху Никодиму Тисменскому и монаху Кипріану на Аѳонскую гору.

[1]) Грамоты патріарховъ Нила и Антонія извѣстны г-ну Сырку, который и цитируетъ ихъ въ другихъ мѣстахъ своей книги (стр. 440, 441), но и тамъ имъ не обращено вниманіе на заключающіяся въ нихъ чрезвычайно важныя указанія по занимающему насъ тутъ вопросу.

Намъ кажется, однако, что содержаніе посланія къ Аѳонму несовсѣмъ правильно понято авторомъ.

Заслуживаютъ вниманія также приведеныя въ этой главѣ разныя болгарскія народныя преданія объ Евѳиміи и послѣднемъ терновскомъ царѣ Іоаннѣ Шишманѣ, хотя въ этихъ преданіяхъ, конечно, мало исторически достовѣрнаго.

B.

Второй выпускъ разсматриваемаемаго труда г. Сырку заниметъ около 340 страницъ и заключаетъ въ себѣ главнымъ образомъ тексты литургическихъ памятниковъ, имѣющихъ прямое отношеніе къ дѣятельности патріарха Евѳимія и до изданія г. Сырку оставшихся большей частью малоизвѣстными. Памятники эти слѣдующіе: 1) Зографскій свитокъ, содержащій 43
Филоѳеевскій уставъ литургіи и писанный во второй половинѣ XIV вѣка; 2) Зографскій служебникъ, писанный около тогоже времени; 3) Соловецкій или Сучавскій служебникъ, писанный въ 1532 году на Аѳонѣ какимъ-то румынскимъ монахомъ Варлаамомъ; 4) литургія св. Іакова, брата Господня; 5) литургія св. Петра. Кромѣ перечисленныхъ славянскихъ памятниковъ, тутъ помѣщено и нѣсколько греческихъ текстовъ — именно служебникъ, отысканный нашимъ авторомъ на Аѳонѣ, и нѣсколько молитвъ патріарха Филоѳея. Всѣ эти памятники, за исключеніемъ Зографскаго свитка, изданы тутъ впервые. Впрочемъ и Зографскій свитокъ, изданный въ 1869 г. въ Бѣлградѣ по фотографической копіи, снятой съ него Севастьяновымъ, напечатанъ съ такими ошибками, которыя дѣлаютъ это изданіе совершенно негоднымъ для пользованія имъ съ научными цѣлями.

Изданію текстовъ авторъ предпослалъ обширное предисловіе въ 97 страницъ, посвященное описанію рукописей, изъ которыхъ заимствованы эти тексты, и рѣшенію возбуждаемыхъ послѣдними библіографическихъ и другихъ вопросовъ. Въ этой части разсматриваемой книги мы встрѣтили нѣсколько не совсѣмъ основательныхъ, по нашему мнѣнію, заключеній и коекакія противорѣчивыя сужденія.

Такъ на стр. LXI авторъ утверждаетъ, что такъ называемый Зографскій служебникъ патріарха Евѳимія писанъ не раньше половины XV вѣка. Противъ такого утвержденія го-

воритъ, однако, то обстоятельство, что въ этомъ служебникѣ поминаются какъ живые патріархъ Евѳимій, царь Іоаннъ Шишманъ и супруга его Марія, которыхъ около половины XV вѣка уже не было въ живыхъ. Указанное тутъ препятствіе, чрезвычайно, на нашъ взглядъ, важное, г. Сырку устраняетъ соображеніями, которыя намъ кажутся совершенно несостоятельными. Онъ полагаетъ, что послѣ завоеванія Болгаріи (Терновскаго царства) турками въ концѣ XIV вѣка, именно въ 1393 году, сношенія между этой страной, уже турецкой
44 провинціей, и Аѳономъ „прекратились не на короткое время“, и что вслѣдствіе этого на Аѳонѣ „не знали и не могли знать довольно продолжительное время (до половины XV вѣка!) о терновской катастрофѣ 1393 года, о судьбѣ, постигшей тогда царя І. Шишмана, царицу Марію и патріарха Евѳимія и т. п. (стр. LXIII).

Мы думаемъ, что тѣ данныя, которымъ тутъ дано столь смѣлое объясненіе, ведутъ къ заключенію, что Зографскій служебникъ писанъ около конца XIV в., незадолго до завоеванія Болгаріи турками. Такому заключенію не противорѣчитъ характеръ письма, на основаніи котораго, главнымъ образомъ, г. Сырку относитъ этотъ памятникъ къ половинѣ XV в. (стр. LXI—LXII).

На стр. LXI—LXII авторъ останавливается на одномъ открытомъ въ Болгаріи спискѣ съ Евѳиміева служебника. Объ этомъ спискѣ, названномъ Софійскимъ, во время составленія разсматриваемой книги появилась въ печати небольшая замѣтка, обнародованная В. Стояновымъ въ Періодическомъ спиcаніи Болгарскаго Книжевнаго Дружества, кн. 31, стр. 172. Г-нъ Сырку, успѣвшій воспользоваться указанною замѣткою, совершенно справедливо находитъ помѣщенныя въ ней свѣдѣнія слишкомъ скудными, что̀, однако, не помѣшало ему *вполнѣ согласиться* съ г. Стояновымъ, что новооткрытая Софійская рукопись *относится къ концу XIV вѣка*. Мнѣніе это оказывается невѣрнымъ. Вскорѣ послѣ выдоха обстоятельно описанъ и обслѣдованъ профессоромъ Милетичемъ, доказавшимъ вполнѣ убѣдительно, что этотъ служебникъ моложе Зографскаго (Сборникъ за народни умотворения и пр. т. IV, стр. 11—24). По нашему мнѣнію, онъ писанъ въ первой четверти XV в.

Далѣе, на стр. LXIII—LXIV (срав. и стр. X) доказывается, что подлинникъ, съ котораго списанъ Зографскій служебникъ, былъ приготовленъ „до совершенія исправленія книгъ въ Болгаріи“. А нѣсколько раньше (на стр. LXI) читаемъ, что подлинникъ этотъ принадлежитъ къ исправленнымъ Евѳиміемъ книгамъ. То же самое читаемъ и (на стр. LIX, гдѣ г. Сырку говоритъ о побужденіяхъ, заставившихъ Молдавскаго митрополита Ѳеофана отправить монаха Варлаама на Аѳонъ въ Зографскій монастырь, чтобы свѣрить существующіе въ румынской церкви чины по исправленнымъ служебникамъ и требникамъ.

Здѣсь кстати замѣтимъ, что высказываемое на той-же LIX стр. предположеніе о томъ, что румынская церковь впервые запаслась исправленнымъ Евѳиміемъ служебникомъ во время названнаго молдавскаго митрополита Ѳеофана, именно послѣ 1532 г., намъ представляется неосновательнымъ. Мы имѣемъ основанія полагать, что Румынія, находившаяся съ древнѣйшихъ временъ въ постоянныхъ и оживленныхъ сношеніяхъ съ сосѣднею Болгаріею, очень рано обзавелась литургическими трудами патріарха Евѳиміа, съ которымъ, нужно припомнить, находился въ перепискѣ Угровлахіскій митрополитъ Аѳаній. Припомнимъ также, что во время и послѣ завоеванія Болгаріи турками, около конца XIV в. и позже, въ Валахію и Молдавію выселилось множество болгарскихъ духовныхъ лицъ, куда они несомѣнно привозили съ собою и болгарскія церковно-служебныя книги и гдѣ основали нѣсколько славянскихъ монастырей, между прочимъ и Нямецкій. Прибавимъ къ этому, что еще въ 1507 г. въ Румыніи, кажется въ г. Торговищѣ, напечатанъ славянскій служебникъ болгарскаго извода, по всей вѣроятности Евѳиміевскаго. Къ сожалѣнію, объ этой очень рѣдкой теперь старопечатной книгѣ мы имѣемъ весьма скудныя извѣстія, обнародованныя г. Новаковичемъ въ Starine, XI, 207—208, и болгарскимъ писателемъ Карановымъ въ „Сборникѣ за народни умотворения“ и пр. т. IV, 305.

Укажемъ еще, что намъ кажутся неосновательными и тѣ соображенія, по которымъ г. Сырку счелъ возможнымъ присвоить Евѳимію и переводъ литургіи св. Петра (стр. XCV—XCVII).

Впрочемъ, такихъ слабыхъ, по нашему мнѣнію, мѣстъ сравнительно мало въ разсматриваемомъ предисловіи, которое, нужно сказать, весьма содержательно. Авторъ не ограничился

въ немъ простымъ описаніемъ рукописей, изъ которыхъ извлечены изданные имъ памятники, но останавливается, гдѣ это оказывалось нужнымъ, и на проникавшихъ раньше въ
46 печать объ этихъ памятникахъ невѣрныхъ извѣстіяхъ, дававшихъ поводъ къ неправильнымъ сужденіямъ о нихъ. Онъ тутъ говоритъ и о нѣкоторыхъ другихъ рукописяхъ, имѣющихъ болѣе или менѣе близкое отношеніе къ изданнымъ въ его книгѣ памятникамъ. Изъ сообщаемыхъ имъ свѣдѣній о такихъ рукописяхъ мы съ особеннымъ интересомъ прочли его замѣтки объ одномъ сербскомъ служебникѣ XVI вѣка, хранящемся въ Зографскомъ монастырѣ и содержащемъ въ себѣ лишь Филоѳеевскій уставъ и литургіи, текстъ которыхъ представляетъ большое сходство съ литургической частью такъ называемаго Зографскаго служебника Евѳимія (стр. XXV—XXVI). Высказанное тутъ, на стр. LXI, авторомъ мнѣніе о томъ, что этотъ, хотя и довольно поздній, сребскій списокъ знакомитъ насъ съ первоначальнымъ составомъ Евѳиміевскаго служебника, по нашему мнѣнію, заслуживаетъ полнаго вниманія (срав. стр. LVI, LXI—LXII).

Особнно подробно г. Сырку останавливается на опредѣленіи мѣста написанія тѣхъ изъ изданныхъ имъ памятниковъ, въ которыхъ нѣтъ прямыхъ указаній на это. При рѣшеніи такихъ трудныхъ вопросовъ онъ пользуется строго научными пріемами. Такъ, напримѣръ, доказывая (на стр. X—XI), что Зографскій списокъ Филоѳеевскаго устава писанъ не въ Зографскомъ монастырѣ, какъ утверждали нѣкоторые, онъ, между прочимъ, обращаетъ вниманіе на то, что въ этомъ памятникѣ зачеркнуты строки, содержащія поминаніе вселенскаго Константинопольскаго патріарха, и противъ зачеркнутаго мѣста, на полѣ свитка, выставлено имя Евѳимія, повидимому, съ тѣмъ, чтобы діаконъ, провозглашавшій имя болгарскаго патріарха, значащагося тутъ и въ текстѣ свитка, какъ-нибудь не ошибся и не помянулъ-бы при этомъ и вычеркнутаго Константинопольскаго патріарха. Такое исключеніе имени Константинопольскаго патріарха, по весьма основательнымъ соображеніямъ г-на Сырку, не могло быть сдѣлано въ Зографскомъ монастырѣ, находящемся подъ надзоромъ прота св. Горы, строго наблюдающаго за исполненіемъ дѣйствующихъ тамъ каноновъ.
47 На основаніи этого и нѣкоторыхъ другихъ столь-же основа-

тельныхъ соображеній нашъ авторъ полагаетъ, что занимающій здѣсь насъ *свитокъ* писанъ въ Болгаріи.

Такою-же основательностью отличаются аргументаціи нашего автора и относительно другихъ затронутыхъ въ его предисловіи вопросовъ, особенно его доводы о томъ, что нѣкоторыя изъ молитвъ (пять) приписываемыхъ въ служебникахъ Евѳимію, только переведены послѣднимъ съ греческаго, но не составлены имъ (стр. XXIII).

Укажу еще на заслуживающую полнаго вниманія аргументацію г-на Сырку о томъ (60—62), что оригиналъ, съ котораго сдѣланъ Зографскій служебникъ, содержалъ въ себѣ лишь Филоѳеевскій уставъ съ литургіями, и что остальныя части этой рукописи взяты ея переписчикомъ изъ другихъ книгъ, только исправленныхъ Евѳиміемъ, но не переведенныхъ имъ.

Изложенныя тутъ замѣтки о предисловіи г-на Сырку достаточно, кажется, свидѣтельствуютъ о томъ, что это предисловіе, кромѣ многочисленныхъ новыхъ данныхъ, содержитъ и немало основательныхъ, хотя и мелкихъ изслѣдованій.

Что касается обнародованныхъ въ разсматриваемой книгѣ памятниковъ, то они, повидимому, изданы тщательно, съ соблюденіемъ требованій научной критики. Мы имѣли возможность сличить начальную часть обнародованнаго тутъ Зографскаго свитка съ находящимся у насъ точнымъ съ нея спискомъ, сдѣланнымъ нами нѣсколько лѣтъ тому назадъ съ Севастьяновской фотографической копіи. Сличеніе это убѣдило насъ, что текстъ Зографскаго свитка изданъ г. Сырку съ возможной точностью. Къ такому-же заключенію мы пришли и относительно текста Зографскаго служебника, который имѣли возможность сравнивать съ нѣкоторыми выдержками изъ него, изданными проф. Качановскимъ.

Изслѣдованіе г-на Сырку еще не окончено. Не обна- 48
родованы еще послѣднія части, въ которыхъ, кромѣ обзора литературной дѣятельности Евѳимія, будетъ подробно разсмотрѣна сущность реформаторской дѣятельности болгарскаго патріарха по исправленію книгъ. До обнародованія этихъ частей нельзя, конечно, судить о томъ, насколько удовлетворительно будетъ рѣшеніе главной задачи автора, — нельзя давать и общаго отзыва о значеніи его труда. Мы имѣемъ пока предъ

собой подготовительныя работы къ рѣшенію главныхъ вопросовъ послѣдняго. Въ этихъ работахъ встрѣчаются невѣрныя толкованія и поспѣшные выводы, на которые было указано нами. Съ внѣшней стороны разсмотрѣнныя книги также далеки отъ совершенства, что признаетъ и самъ авторъ въ своемъ предисловіи (стр. I—II). Но въ этихъ двухъ книгахъ, занимающихъ въ совокупности около 1000 страницъ, немало и основательныхъ изслѣдованій, проливающихъ болѣе или менѣе значительный свѣтъ на затрогиваемые въ нихъ вопросы. Въ многочисленныхъ, иногда очень обширныхъ подстрочныхъ примѣчаніяхъ приведены полные библіографическіе указатели не только къ общимъ, но и къ болѣе мелкимъ изъ этихъ вопросовъ. Тутъ-же нерѣдко приведены интересныя выписки изъ нѣкоторыхъ весьма рѣдкихъ изданій. Особеннаго вниманія заслуживаютъ помѣщенные въ этихъ книгахъ совершенно новые и весьма цѣнные матеріалы, именно болѣе или менѣе значительныя извлеченія изъ необнародованныхъ еще памятниковъ XIV вѣка, а также цѣльные памятники. Собраніе этого матеріала, изданнаго, повидимому, съ возможной точностью, стоило г. Сырку громаднаго труда, усиленныхъ поисковъ въ разныхъ концахъ Европы — Россіи, Лондонѣ, Гентѣ, Прагѣ, Вѣнѣ и на Аѳонѣ.

Разсмотрѣнныя нами книги, существенно обогащающія науку и изысканіями, и, въ особенности, новыми, цѣнными данными, по нашему мнѣнію, заслуживаютъ награжденія по крайней мѣрѣ малой Ломоносовской преміей.

Харьковъ, 10-го сентября 1899 г.

М. Дриновъ.

---

29. П. А. Сырку, Очерки изъ исторій взаимныхъ отношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣкахъ. Житіе св. Николая Софіскаго по единственной рукописи XVI в. Спб. 1901 г. Стр. 01—012 + I — CCCXLVI + 1—176.*)

Означенная книга состоитъ изъ двухъ частей: а) изъ обширнаго Введенія и б) изъ текстовъ службы и пространнаго Житія св. Николая Софійскаго, а также похвалы

*) Изъ „Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ", СПетербургъ, т. 78, 1905, № 4 (1901), стр. 106—111.

ему и другимъ Софійскимъ мученикамъ. Названные тексты умѣстились на 160-ти страницахъ книги; что же касается Введенія, то оно поражаетъ своимъ внѣшнимъ объемомъ, занимая 346 страницъ. — Почтенный авторъ первоначально думалъ ограничиться въ немъ лишь описаніемъ Софійскаго Кодекса, въ которомъ сохранились изданные имъ тексты, и литературнымъ обзоромъ этихъ текстовъ. Но потомъ, въ виду того, что Софійскій Кодексъ, составленный въ болгарской странѣ, писанъ сребскимъ правописаніемъ, онъ счелъ нужнымъ разъяснить и этотъ вопросъ въ своемъ Введеніи, въ которомъ вслѣдствіе этого появилась громадная, въ 175 страницъ, вставка подъ именемъ Очерковъ изъ исторіи литературныхъ сношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣкахъ. Очерки эти, писанные, нужно сказать, довольно поспѣшно и при какихъ-то „тяжелыхъ и неблагопріятныхъ обстоятельствахъ", далеки отъ совершенства, что признаетъ и самъ авторъ (09—010). Въ нихъ лишь слегка затронуты существенныя строны весьма
сложнаго и любопытнаго, но мало изслѣдованнаго еще вопроса, 107
а явленіямъ частнымъ и болѣе или менѣе уже выясненнымъ отведно слишкомъ много мѣста. — Болѣе двухъ третей этихъ очерковъ посвящено хорошо извѣстнымъ трудамъ болгарскаго философа Константина Костенческаго и Владислава Грамматика. Особенно долго профессоръ Сырку останавливается на сочиненіи Константина о письменехъ и излагаетъ его содержаніе, пользуясь при этомъ относящимся сюда прекрасными изслѣдованіями и объясненіями академика Ягича. Нашъ авторъ пытался тутъ объяснить и нѣкоторыя изъ такихъ мѣстъ этого сочиненія, которыя оставлены г-мъ Ягичемъ безъ объясненія, но эту попытку его нельзя назвать удачною. Такъ, напр., Константинъ, обличая нѣкоторые еретическіе обычаи, господствовавшіе въ его время между христіанами Сербіи, упоминаетъ въ числѣ такихъ обычаевъ и какое-то по цркваx Божіих разрушеніе на въскрсеніе. Проф. Ягичъ отказался отъ объясненія этого мѣста, замѣтивъ: „въ чемъ именно заключалось это разрушеніе, для меня не ясно". Нашъ же авторъ нашелъ возможнымъ объяснить дѣло такъ: „по всей вѣроятности, говоритъ онъ, Константинъ имѣлъ въ виду здѣсь обычай стрѣлять въ церквахъ (?) въ особенно торжественные дни, обычай, существующій и по нынѣ въ нѣкоторыхъ мѣстахъ православнаго востока и между прочимъ на Балканскомъ

полуостровѣ". Такое объясненіе оказывается, однако, невозможнымъ уже потому, что около 1420 года, когда было писано занимающее насъ обличеніе, у сербскихъ поселянъ, да и у горожанъ не имѣлось еще ручного огнестрѣльнаго оружія, каковымъ стрѣляютъ теперь въ нѣкоторыхъ православныхъ странахъ въ торжественные дни.

На основаніи своихъ изслѣдованій грамматической части сочиненія Константина, г. Сырку утверждаетъ, что этимъ сочиненіемъ Константинъ выработалъ ресавскій изводъ сербской редакціи, который распространился на Срѣдецкую область, на сѣверную Македонію и пр. — Намъ кажется, что это утвержденіе было бы ближе къ истинѣ, если бы въ немъ гово-
108 рилось не о ресавскомъ изводѣ, а лишь о правописной реформѣ Константина, касавшейся только внѣшней стороны славянской письменности, т. е. графики. Что касается ресавскаго извода, о которомъ съ похвалою отзывались старые наши книжники, то онъ, повидимому, отличался, главнымъ образомъ, исправностію текстовъ, приготовленіемъ которыхъ занимались по побужденію Деспота Стефана Лазаревича сначала аѳонскіе монахи (знаменитый Григорій, болгаринъ Герасимъ и пр.), а затѣмъ и тѣ просвѣщенные иноки, которыми названный ученолюбивый Деспотъ постарался населить построенный имъ Ресавскій монастырь. Занимался ли и Константинъ изготовленіемъ такихъ исправныхъ текстовъ, мы не знаемъ, какъ не знаемъ даже и того, жилъ ли онъ въ Ресавскомъ монастырѣ. — То обстоятельство, что Константинъ полемизируетъ постоянно съ бѣлградскими писателями, даетъ поводъ думать, что онъ пребывалъ большею частію въ Бѣлградѣ.

Владиславу Грамматику профессоръ Сырку также посвятилъ немало страницъ, болѣе сорока, но прибавилъ немного новаго къ тому, что уже было извѣстно изъ трудовъ Даничича, Неофита Рильскаго, Пречка, проф. Сперанскаго и др. — Онъ тоже, какъ и только что названные его предшественники, останавливается лишь на хорошо извѣстныхъ двухъ сборникахъ, писаныхъ Владиславомъ въ 1469 и 1479 г. въ Жегличовской (Кумановской) области сѣверной Македоніи. Ему остался неизвѣстнымъ третій подобный же трудъ Владислава, снабженный драгоцѣнною записью, гласящей такъ: „въ лѣто 6965 (=1457) Владиславъ діак писа сію книгу отъ Новаго брьда". Памятникъ этотъ, хранящійся въ библіотекѣ Новороссійскаго Универси-

тета, сдѣлался извѣстнымъ уже болѣе десяти лѣтъ тому назадъ изъ „Описанія рукописей В. И. Григоровича“, составленнаго проф. Мочульскимъ. Сообщенныя тутъ краткія выдержки изъ него помогли бы нашему автору нѣсколько разобраться въ цѣломъ рядѣ затронутыхъ имъ, но оставленныхъ безъ отвѣта вопросовъ касательно личности Владислава, его научнаго ценза, литературныхъ пріемовъ и пр. — Онъ бы нашелъ тутъ и 109
нѣкоторое подтвержденіе одному своему мнѣнію, касающемуся отношенія Владислава къ Константину философу. Года три тому назадъ профессоръ Сперанскій указывая на сходство графики Владислава и Константина, усматривалъ тутъ несомнѣнное доказательство того, что оба эти писателя являются представителями одной и той же орѳографической школы. Нашъ же авторъ не соглашается съ мнѣніемъ г-на Сперанскаго и нѣсколько иначе объясняетъ указанное сходство, полагая, что Владиславъ былъ ученикомъ Константина. Это положеніе, не подтвержденное имъ сколько-нибудь убѣдительными данными, получаетъ значительную поддержку въ указанной записи Одесскаго памятника, изъ которой узнаемъ, что Владиславъ былъ родомъ изъ Нова брда и что въ 1457 г. онъ уже занимался перепискою книгъ. Послѣдняя дата даетъ поводъ думать, что отроческіе годы Владислава совпадали со временемъ учительской и писательской дѣятельности Константина въ Сербіи, въ предѣлахъ которой, нужно припомнить, тогда находился и родной городъ Владислава.

Указанныя несовершенства занимающихъ насъ здѣсь Очерковъ искупаются приведенными въ концѣ ихъ выписками изъ множества памятниковъ рукописныхъ собраній Рильскаго монастыря, св. Синода Болгарской церкви и Болгарской Народной Библіотеки, выписками, на основаніи которыхъ авторъ доказываетъ вполнѣ убѣдительно, что правописаніе Константина Костенскаго было очень распространено въ западныхъ болгарскихъ странахъ въ XV—XVII вѣкахъ и что главными центрами духовнаго просвѣщенія въ названныхъ странахъ были тогда Рильскій монастырь и города Софія и Кратово. Сказанное тутъ о Софіи можно было бы подтвердить и свидѣтельствомъ ученаго нѣмецкаго богослова Ст. Герлаха, который путешествовалъ по Балканскому полуострову и жилъ тамъ между 1575—1578 г. — Въ своемъ дневникѣ Герлахъ два раза указываетъ, что въ Софіи существовали двѣ сла-

вянскія школы, въ которыхъ получала свое образованіе большая
110 часть священниковъ Софійской епархіи. Одного такого софійскаго питомца онъ встрѣтилъ и въ селѣ Вѣтренѣ, находившемся въ Самоковской епархіи, которая была отдана незадолго передъ тѣмъ извѣстнымъ визиремъ Мехмедомъ Соколовичемъ сербскому патріаршеству, тогда же и возстановленному названнымъ визиремъ.

Переходя къ первоначальнымъ, основнымъ частямъ Введенія, мы можемъ сказать, что онѣ отдѣланы весьма старательно и съ знаніемъ дѣла. Прежде всего тутъ представлено обстоятельное описаніе Софійскаго Кодекса со стороны его содержанія и палеографическихъ особенностей, а также особенностей языка фонетическихъ, морфологическихъ и словарныхъ. Въ этомъ описаніи собрано и объяснено множество фактовъ, нерѣдко весьма интересныхъ. Только немногія изъ относящихся сюда объясненій автора даютъ поводъ къ нѣкоторымъ замѣчаніямъ и возраженіямъ. Такъ же старательно и умѣло обработанъ и литературный обзоръ изданныхъ авторомъ памятниковъ. Въ этомъ обзорѣ профессору Сырку приходилось имѣть дѣло не только съ чисто историко-литературными темами, касающимися авторовъ только что названныхъ и нѣкоторыхъ другихъ подобныхъ же софійскихъ памятниковъ (Матѳея Грамматика, попа Пѣя и пр.), но и съ указаніями культурно-историческаго и политическаго свойства. Эти указанія, каковыми очень богато житіе св. Николая Софійскаго, касаются внутренней жизни Софіи, одного изъ самыхъ большихъ болгарскихъ городовъ XVI вѣка, отношеній между христіанскими и магометанскими жителями этого города, сношеній между Болгаріею и Валахіею, положенія вещей въ Валахіи, поведенія тогдашнихъ ея правителей-воеводъ, отношенія послѣднихъ къ турецкому правительству и пр. Весь этотъ матеріалъ заботливо и не безуспѣшно объясненъ и освѣщенъ авторомъ, насколько это было возможно. Изъ менѣе удачныхъ его объясненій въ этомъ отдѣлѣ мы тутъ позволимъ себѣ отмѣтить лишь то, въ которомъ доказывается, что св. Николай былъ албанскаго происхожденія. По нашему мнѣнію, доводы автора по этому вопросу построены на весьма шаткихъ основахъ.

111 При изданіи текстовъ авторъ придерживался строго научнаго пріема, старался воспроизвести ихъ съ полною точностью и съ сохраненіемъ всѣхъ надстрочныхъ знаковъ. Кромѣ

того, онъ отмѣчалъ старательно листы рукописи съ лицевой и оборотной стороны цифрами на поляхъ, чтобы можно было легко провѣрить его печатное изданіе текста съ рукописнымъ. — За неимѣніемъ подъ рукою Софійскаго Кодекса мы лишены были возможности заняться такою провѣркою, но имѣемъ основанія думать, что памятники изданы хорошо, съ возможною точностью.

Открытіемъ, изданіемъ и объясненіемъ этихъ важныхъ и по языку, и по содержанію памятниковъ профессоръ Сырку оказалъ существенную услугу исторіи южно-славянской письменности XVI-го вѣка и, по нашему мнѣнію, вполнѣ заслуживаетъ награжденія преміею имени графа Д. А. Толстого.

Отдѣлъ IV

ПОМЕНИЦИ.

1. Спомень за В. В. Макушева и за неговитѣ трудове по българската история.*)

Прѣзъ послѣднитѣ шесть-седемь годинъ се прѣселихѫ единъ слѣдъ други въ вѣчноста нáй-старитѣ русски слависти О. М. Бодянски, В. И. Григоровичъ, И. И. Срезневски, които не малко нѣщо сѫ направили за привдиганьето на словѣнската наука, на която они бѣхѫ и първитѣ учителье въ русскитѣ университети: Бодянски въ Московский, Григоровичъ въ Казанский и Одесский, Срезневски въ Харковский и Петербургский. Чрѣзъ своитѣ многобройни учени трудове и пѫтувания по словѣнскитѣ земли, както и чрѣзъ дълготрайната си професорска и обществена дѣятелность, они не малко сѫ спомогнѫли и за развиваньето на словѣнский свѣтъ изобщо, та и между Българетѣ. Заслугитѣ си прѣдъ Словѣнството, они уголѣмихѫ и чрѣзъ това, дѣто могохѫ да си приготвятъ доста много сътрудници и продължителье на своето дѣло. За жалость на нѣкои отъ тѣхнитѣ нáй-ревностни и достойни ученици не би речено да продължаватъ за дълго врѣме своята плодотворна дѣятелность, която биде пресѣчена отъ прѣждеврѣменна смърть. Така прѣждеврѣменно починѫхѫ А. Ф. Гилфердингъ и А. А. Котляревски, така прѣждеврѣменно починѫ тая година на 2 марта и В. В. Макушевъ, когото ние особно има защо да поменемъ съ благодарна дума.

Викентий Васильевичъ Макушевъ, който се е родилъ на 1837 въ Брестъ-Литовскъ, се е въспиталъ въ Петербургский университетъ, — той е ученикъ на Срезневскаго. Още додѣ 46
се е училъ въ университета, онъ подъ рѫководството на свойтъ учитель се е опитвалъ да допълни знаменитий Шафариковъ трудъ за словѣнскитѣ старини (Slovanské starožitnosti) съ едно съчинение за внѫтрѣшний животъ на старитѣ Словѣне. Тоя

*) Изъ „Периодич. Списание на Българ. Книжовно Дружество въ Срѣдецъ", кн. VI (1883), стр. 45—60.

първъ ученъ трудъ на Макушева е обнародванъ съ иждивението на Петербургский университетъ въ 1861 г. подъ заглавие: „Сказанія иностранцевъ о бытѣ и нравахъ Славянъ". стр. 178. Макаръ че тая книжка е студенчески трудъ и е написана още прѣди 25 годинъ, тя и до сега не е загубила цѣната си и до сега остава полезна книжка за всѣкого, който би пожелалъ да се запознае съ първоначалната вѫтрѣшна история на словѣнскитѣ плѣмена, съ нихнитѣ народи вѣрования, нрави и обичаи, съ нихний домашенъ и общественъ животъ, съ нихното народно управление и пр. и пр. Слѣдъ свършваньето на университетский си курсъ, Макушевъ е взелъ служба по министерството на външнитѣ дѣла и, по свое желание, скоро е билъ назначенъ за секретарь при генералното консулство въ Дубровникъ, дѣто е и оставалъ отъ 1862 и до 1866 г. Прѣзъ тия четири години въ свободното си отъ служебни работи врѣме, младий секретарь е прѣтърсялъ Дубровницкитѣ библиотеки и архиви, до колко на онова врѣме тѣ бѣхѫ достѫпни, и тамо е могълъ да събере доста много новъ материалъ за историята на Дубровницката република, именно за нейнитѣ дипломатически сношения съ Русия, за нейнитѣ исторически паметници и битописатели. Върхъ основата на тоя материалъ Макушевъ е написалъ и обнародвалъ тогава още двѣ доста голѣми книги.[1]) Въ Дубровникъ той е ималъ пригода да се опознае добрѣ съ положе-
47 нието на Хърватетѣ, на Черна-гора, Херцеговина и другитѣ сърбски земи; тамо е захванѫлъ да изучава и съврѣменното положение на Словинцитѣ, па. до колкото му е било възможно, и на Българетѣ. По врѣмето на словѣнский сборъ (словѣнский съѣздъ) въ Москва, прѣзъ 1867 г., покойний обнародва въ русскитѣ газети и журнали доста много статии за всичкото южно словѣнство. Нѣкои отъ тия статии се появихѫ тогава и въ особна книжка подъ заглавие: „Задунайскіе и Адріатическіе Славяне". Спб. 1867.

На 1868 г. В. В. Макушевъ, като бѣше вече оставилъ службата си по министерството па външнитѣ дѣла, биде изпратенъ отъ русското правителство да пѫтува въ западна

[1]) Тие книги иматъ слѣднитѣ заглавия: а) „Матеріалы для исторіи дипломатическихъ сношеній Россіи съ Рагузскою республикою съ Петра Великаго". Москва 1865. б) „Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и битописателяхъ Дубровника". С.-Петербургъ 1867 г.

Европа съ научна цѣль. Първий плодъ отъ това негово пжтуванье бѣше запознаваньето учений свѣтъ съ нѣколко малко извѣстни, но твърдѣ важни паметници за историята на южнитѣ Словѣне. Между тие паметници има два, особно важни за българската история, именно: Хрониката на французский рицарь Робертъ де Клари (La prise de Constantinople) и мемуаритѣ (записки-тѣ) на Албанеца Иванъ Музаки. За мемуаритѣ на Ивана Музаки ние сме вече говорили още въ първата (Браилска) книжка на „Периодическото Списание“ (стр. 59, 60) [Съчинения, I, стр. 96]. Тука ще кажемъ нѣколко думи токо за хрониката на Роберта де Клари. Робертъ де Клари е участвовалъ въ завоеванието на Константинополь отъ латинцитѣ въ 1202—1204 г., участвовалъ е и въ войнитѣ и битвитѣ, които първитѣ латински императори Балдуинъ и Хенрихъ сж имали съ Българетѣ. За тия войни онъ доста подробно говори въ хрониката си, въ която срѣщаме и други още любопитни за насъ извѣстия. Тука, на примѣръ, подробно се описва срѣщата и разговоръ-тъ, които еималъ съ Български царь Иоаннъ I най-храбрий отъ французскитѣ голѣмци Pierre de Bracheuil, доста подробно се излагатъ причинитѣ, които сж подбудили вторий латински императоръ Хенрихъ да се ожени въ 1213 г. за дъщерята (или, както казватъ, други писатеље, плѣменницата) на царя Борила (Burus), описватъ се и скжпоцѣннитѣ 48
прѣмѣни и дарове, които тая българска хубавица докарала съ себе си въ Константинополь и които възлизали на 60 товара. Хрониката на Роберта де Крали хвърга доста голѣма свѣтлина на оная важна рола, която Българетѣ играѣхж въ историята на Европа, когато бѣхж „най-силний и най-опасний за латинската империя народъ“ (le plus fort gent et le plus doutée de l'empire ne de le tere. Clary § 116). Отъ тая важна хроника се е запазилъ токо единъ старъ ржкописъ (отъ 14-й вѣкъ), който се намира въ кралската библиотека въ Копенхагенъ (Дания). Познатий нѣмски историкъ и професоръ на кенигсбергский университетъ Карлъ Хопфъ (сега вече покойникъ) бѣше взелъ отъ тоя ржкописъ още въ 1855 г. една копия, за да я обнародва, но по различни причини това обнародванье се забави. Въ 1868 г. Макушевъ нарочно отиде въ Кенигсбергъ при Карла Хопфа и измоли отъ него позволение да се запознае по неговий прѣписъ съ хрониката на Роберта де Клари и да извлече изъ нея по-любопитнитѣ за българ-

ската история свидѣтелства. Тия извлечения бидоха и обнародвани незабавно въ журнала на южно-словѣнската академия.[1])

Слѣдъ едно кратко пѫтуванье по Германия и по словѣнскитѣ земи въ Австрия, Макушевъ отиде въ Италия, дѣто прѣкара около три години, отъ 1868 до 1871 год. Прѣзъ това врѣме онъ прѣтърси архивитѣ въ Венеция, Флоренция, Неаполь, Палермо, Анкона, Болоня, Пиза, Мантуа, Миланъ, Туринъ, Генуа, въ по́-вечето отъ които (архиви) не бѣше стѫпялъ до тогава ни единъ отъ словѣнскитѣ учени мѫжье. Въ тие архиви онъ намѣри и прѣписа нѣколко хиляди нови паметници за историята на вситѣ словѣнски племена и на
49 нихнитѣ съсѣди. За изровванъето на това богатство Макушевъ трѣбваше да прѣгледа и прѣчете въ горѣреченитѣ архиви стотини хиляди стари документи, писани съ на́й-разнообразно и мѫчно за четенье писмо. Прѣзъ зимата на 1869 и 1870 г. менѣ се случи да видѫ съ очитѣ си, съ каква ревность и вѣщина, съ какво голѣмо постоянство онъ извършваше тоя си тежъкъ трудъ въ Неаполитанский архивъ. Неговото уморено отъ работа и всякога умислено лице се озаряваше отъ една извънредна радость, когато той сполучваше да изрови нѣкакъвъ любопитенъ за Българетѣ паметникъ. Такви паметници той всѣки пѫть драговолно ми прѣдаваше да ги четѫ и, ако пожелаѫ, да си ги прѣпишѫ. Съ нѣкои отъ тѣхъ азъ тогава още запознахъ читательетѣ на нашето „Периодическо Списание“ (книж. I, 1870 год. стр. 39, 40, 43—45).[2])

Слѣдъ завръщанъето си изъ Италия Макушевъ въ 1871 г. станѫ професоръ на словѣнската филология въ Варшавскій университетъ; въ тая длъжностъ онъ остана и до самата си смъртъ, около 12-ть годинъ. Прѣзъ това врѣме той е обнародвалъ доста много трудове по историята и литературата на различнитѣ словѣнски племена. Ние тука ще кажемъ по нѣколко думи токо за оние негови трудове, които се касаѫтъ до Българетѣ. Тѣ сѫ:

---

[1]) Глед. „Nekoliko novih izvora za historiju južnih Slovena“ въ Rad. jugosl. akademije kn. V, 1868. Цѣлата хроника на Роберта де Клари биде обнародвана отъ Карла Хопфа токо въ 1873 г. въ неговий сборникъ: „Chroniques Greco-Romanes“, Berlin, 1873.

[2]) [Вж. Съчинения на М. С. Дриновъ, т. I, стр. 76—77, 79—82].

I.

„Историческія разысканія о славянахъ въ Албаніи въ средніе вѣка“ Варшава 1871 г. стр. 153 + VII. Срѣдневѣковната албанска история Макушевъ дѣли на четири периода: български, анжуйски, сърбски и скандербеговски. Българский периодъ той захваща отъ 861 г., когато по́-голѣмата часть отъ Албанската земя е влѣзла въ състава на Българската държава при Бориса-Михаила. Отъ тогава Българетѣ сѫ господарували тамъ чакъ до 1019 г. Прѣзъ това врѣме българский елементъ толко се е усилилъ въ срѣдна и южна Албания, дѣто още около края на 11-й вѣкъ, когато българското царство вече не сѫществуваше, нѣкои писатель (Малатерра) сѫ наричали тие страни български, а населението имъ — българско. Силното побългаряванье на Албания по онова врѣме се доказва и отъ това, дѣто изъ неѭ охотно сѫ се придружавали различни чети къмъ българскитѣ въстанници въ 11-й вѣкъ. Макушевъ е напълно увѣренъ, че и прѣзъ врѣмето на византийското господаруванье въ България (1019—1186) въ Албанската земя е прѣобладавалъ българский елементъ, поради това онъ и това врѣме отъ исторический животъ на Албанцитѣ причислява къмъ българский периодъ на Албанската история. — На́скоро слѣдъ възстановлението на българското (Търновско) царство ние пакъ намираме Албания („Деволская хора и земля арбанасская“) подъ власта на Българетѣ. По мнѣнието на Макушева, Българский периодъ въ Албанската история фактически се е свършилъ токо въ 1237, та се е продължавалъ, слѣдователно, около 400 годинъ. Прѣзъ толкова дълго врѣме българскитѣ нрави, обичае, българскитѣ обществени наредби сѫ могли съвсѣмъ да се укоренятъ между Албанцитѣ и да станѫтъ като национални чърти на нихний народенъ битъ. На 1272 год. Албания доброволно се е подчинила на Неаполитанский краль Карлъ I Анжуйский, като е взела отъ него вѣра и клетва, че нѣма да ѝ кѫтне народнитѣ обичае, наредби и правдини (bonus usus, consuetudines, privilegia concessa ab antiquis imperatoribus Romanie). Макушевъ увѣрява, че подъ тия наредби и правдини трѣбва да се разумѣватъ наредбитѣ и правднитѣ, които отъ Българетѣ сѫ били останѫли на Албанцитѣ и че, слѣдователно, Карлъ I „закрѣпилъ вліяніе славянской

(болгарской) образованности въ Албаніи“ стр. 23.—За анжуйский периодъ на Албанската история (1250—1350) Макушевъ е събралъ твърдѣ много и твърдѣ важни нови материали. Отъ тѣхъ за насъ особно любопитни сѫ нѣколко документи, отъ които се доказва, че Карлъ I Анжуйский е сключвалъ
51 съюзъ съ Българетѣ противъ Византийский императоръ Михаилъ Палеологъ и че по тая работа сѫ ходили негови пославници въ Търново, а български въ Неаполъ. Не малко нови паметници Макушевъ привожда и тамъ, дѣто излага историята на сърбский периодъ (1350—1450 г.) и на скандербеговото врѣме. Скандербегъ е билъ родомъ Словѣнинъ: майка му Воисава и баща му Иванъ, синъ Браниловъ, сѫ били отъ чисто словѣнска рода. Въ Скандербеговата кѫща словѣнский езикъ е билъ познатъ тъй исто, както и албанский. Военний съюзъ, който Скандербегъ състави противъ Турцитѣ, е състоялъ не само отъ албански, но и отъ словѣнски владѣтелье. Отъ тука се види, че Скандербегъ принадлежи толкова и на словѣнската история, колкото и на албанската. Всичко това е доказалъ покойний нѣмски историкъ Карлъ Хопфъ.[1]) Неговитѣ доказателства Макушевъ е потвърдилъ съ нѣколко нови документи. Освѣнъ това, той е сполучилъ да намѣри и нѣколко такви паметници, които ни накарватъ да се съмнѣваме въ истинноста на оние романтически разкази, съ които нѣкои панегиристи сѫ украсили живота и дѣятелноста на Скандербега. Въ книгата си, за която ни е тука рѣчта, Макушевъ е помѣстилъ една особна глава „за устройството и управлението на албанскитѣ общини въ срѣднитѣ вѣкове“. Тая глава, която е изработена по̀-вечето възъ основата на нови, архивни материали, има за насъ особенъ интересъ, защото, както рекохме по̀-горѣ, въ албанский общественъ битъ е имало и доста много български чърти. Присѫтствието на такви чърти се доказва и отъ нѣколко словѣнски термини, които Макушевъ срѣщналъ въ паметницитѣ на албанский общественъ животъ и на които той е обърналъ особно внимание. Тие термени сѫ: povlie (повеля = грамота, указъ), boiari, buiári (боляре, бояре), voyvoda, voivoda (войвода), bastina (ба-
52 щина), obrochum или l'obrocho (оброкъ), siocum, siocho (сокъ).[2])

[1]) Въ своята прѣкрасна книга „Geschichte Griechenlands im Mittelalter“ Лайпцигъ 1868.

[2]) Всяка селска кѫща е плащала по четири гроша оброкъ: l'obrocho che é grossi quatro par casa. obrochum, quod est grossi quatuor

II.

„Болгарія въ концѣ XII и въ первой половинѣ XIII в.“ Варшава 1872 год. Въ тоя си трудъ Макушевъ доста подробно е разгледалъ дѣятелноста на първитѣ Търновски царье, до колкото това му е било възможно на онова врѣме, когато още не бѣхѫ се появили книгитѣ на професcора Успенскаго, които изнесохѫ на видѣло съвсѣмъ нови и много любопитни паметници за тая важна епоха въ нашата история.[1]) Макушевъ съ особно внимание тука е разгледалъ сношенията на царя Иоанна I съ Инокентий III и отношенията му къмъ Латинската имперія. При обработваньето на тия въпроси той се е възползовалъ и отъ любопитнитѣ свидѣтелства на Роберта де Клари.

III.

Болгарія подъ турецкимъ владычествомъ, преимущественно въ XV и XVI вѣкихъ“ (напечат. въ „Журналъ министерство народн. просвѣщенія“, 1872, часть CLXIII, стр. 286—329). Тука Макушевъ доказва, че турското завоевание било полезно за българский народъ, и ето по що. Въ 14-й вѣкъ, прѣди турското нашествие, българската земля политически е била распокѫсана на нѣколко малки части, които сѫ се управлявали отъ различни управителье, по́-вечето чужди отъ колкото свои. И еднитѣ и другитѣ отъ тѣхъ сѫ се грижили по́-вечето за своитѣ лични интереси, на които сѫ и приносили въ жертва доброденствието на своитѣ поданници. Освѣнъ това тие слаби правителье не 53
сѫ могли да защищаватъ владѣнията си отъ вънкашни непріятелье, които постоянно ги сѫ нападали и разорявали. По онова врѣме, казва Макушевъ, „самостоятельное существованіе Болгаріи было немыслимо. Если бы не завладѣли его Турки, то она досталась бы Мадьярамъ. Вспомнимъ, что уже Емерихъ (1196—1204) помышлялъ о болгарскомъ вѣнцѣ; вспомнимъ, что папа Григорій IX увѣщевалъ Белу IV (1263 г.) предпринять крестовый походъ въ Болгарію, указывая, что Богъ избралъ его и возвеличилъ для распространенія католицизма;

---

pro domo. — По мнѣнието на Макушева сокъ се е паричалъ данокътъ, който сѫ плащали бездомнитѣ мѫжье (стр. 127).

[1]) Ние тука подразумѣваме слѣднитѣ книги на г-на Успенскаго: а) „Образованіе втораго болгарскаго царства“. Одесса 1879 г. б) „Византійскій писатель Никита Акоминатъ“ Петербургъ 1874.

вспомнимъ, что Людевитъ великий отнялъ у Болгаръ Видинъ (1365) г.) и владѣлъ имъ четыре года, и что Иванъ Страшимиръ Видинскій признавалъ себя венгерскимъ вассаломъ до 1397 г., когда онъ долженъ былъ подчиниться Баясету..... И нѣтъ сомнѣнія, что доставшись Мадьярамъ Болгарія окатоличилась бы и потеряла свою народность“ (стр. 288). Турското завоевание не само е отклонило тая опасность, която е заплашвала цѣлата бѫднина на български народъ, но още е и уздравило тая бѫднина чрѣзъ това, дѣто е съединило политически распокѫсаннитѣ български области подъ една власть. По мнѣнието на Макушева, турското завоевание на първо врѣме било полезно на български народъ и чрѣзъ това, че му уздравило такъвъ материаленъ животъ, какъвто той на̀ да ли е видвалъ въ 14-й вѣкъ при християнскитѣ си управителье. Първитѣ турски султани, особно Мурадъ II, Мухамедъ II, Баязитъ II, Селимъ II, сѫ се отличавали съ вѣротърпимость, правдолюбие и съ други похвални нравственни качества. Турцитѣ прѣзъ това славно въ историята имъ врѣме сѫ се държали просто и човѣшки сѫ се обнасяли съ своитѣ поданници: не имъ вземали тежки данъци, сѫдили ги лесно и право, добрѣ ги бранили отъ вънкашни врагове и разорения. Прѣзъ 15-й и 16-й вѣкове християнетѣ въ Турско се наслаждавали съ такво мѫдро и човѣшко управление, каквото рѣдко се е срѣ-
54 щало на онова врѣме и въ на̀й-образованнитѣ европейски държави. И Българетѣ тогава изобщо били доволни отъ положението си, живѣли доста свободно, били богати. Всичко това Макушевъ се старае да подтвърди съ различни свидѣтелства, които той издирилъ въ италианскитѣ архиви. Турското иго е взело да става тежко и несносно за Българетѣ токо отъ края на 16-й вѣкъ, когато характеръть и поведението на Турцитѣ захванѫли да се развалятъ. Тая Турска развала, по мнѣнието на Макушева, е произлѣзла на̀й-много отъ сближаваньето на Турцитѣ съ западно-европейскитѣ държави, особно съ Венецианската республика. „Безнравственная, своекористная и трусливая, но дальновидная республика св. Марка была, безъ сомнѣнія, первою и главнѣйшею виновницею нравственной порчи Турокъ. Откупаясь отъ войны щедрыми подарками султану, визирямъ и пашамъ, она развила въ Туркахъ продажность и роскошь — главные источники бѣдствій ихъ христіанскихъ подданныхъ. Интриги ренегатовъ, фана-

ріотовъ и католическихъ миссіонеровъ подлили масло въ огонь“ (стр. 312). Отъ края на 16-й вѣкъ старитѣ турски добродѣтели и похвалнитѣ страни на турското управление изчезватъ. Турцитѣ ставатъ бездѣятелни, лѣниви и се вдаватъ въ роскошь, салтанатъ. Тие пороци ги сѫ накарали да станѫтъ и страшно користолюбиви. Даждията сѫ се уголѣмили, рушветътъ станѫлъ всесиленъ въ управлението и въ сѫдилищата, имотътъ и животътъ на раята останѫли беззащитни пр. Отъ тогава, сирѣчь отъ края на 16-й вѣкъ, Българетѣ взели вече сериозно да мислятъ за освобождението си и да търсятъ за това вънкашна помощь. Макушевъ привожда нѣколко твърдѣ любопитни свидѣтелства за сношенията, които Българетѣ съ таква цѣль сѫ правили въ края на 16-й и въ началото на 17-й вѣкъ съ седмиградский князь Стефанъ Батори, съ Руситѣ, съ различни италиански владѣтелье и даже съ испанский краль. Такъво е вкратцѣ съдържанието на Макушевата статия за състоянието на Българетѣ подъ Турското владичество. Исказан- 55
нитѣ въ неѫ мисли заслужватъ сериозно внимание, макаръ че нѣкои отъ тѣхъ може и да не сѫ вѣрни. Особно важна е тая статия по това, че тя е прѣпълнена съ доста много нови извѣстия и свидѣтелства, които иматъ първостепенно значение за историята на Турцитѣ и Българетѣ. Между друго тука е приведена токо речи цѣла записката на Дубровничанина Павла Джорджича за положението на Българетѣ, която (записка) е писана на 1595 г. и която Макушевъ е намѣрилъ въ Миланский архивъ.[1]) Приведени сѫ и извлечени изъ нѣкои писма отъ охридский патриархъ Атанасий, който около 1615 год. дѣятелно е работилъ за разсипваньето на турското царство. За тая цѣль той приготовлявалъ възстание въ България и въ сѫщото врѣме подбуждалъ вицекральоветѣ неаполитански и сицилийски, та и самий испански краль, Филиппъ III, да захванѫтъ война съ Турцитѣ. Тие паметници за дѣятелноста на патриарха Атанасия Макушевъ е намѣрилъ въ палермитанский архивъ.

Членътъ, за който ни е тукъ рѣчта, се свършва съ слѣднитѣ думи: „Болгаре не безропотно сносили тяжелое иго и жестоко мстили за насиліе физическое и нравственное: но они не могли облегчить своей несчастной судьбы, немилосердно

[1]) За тая записка или рѣчь на Павла Джорджича глед. Период. списание на Д. Кн. Др. 1870 г. кн. I, стр. 43, 44. [Сѫщо. Съчинения т. I, стр. 80—81].

преслѣдующей ихъ до нынѣ. На глазахъ отцовъ нашихъ совершилось освобожденіе Сербіи и Греціи, на нашихъ глазахъ объединились и устроились дунайскіе княжества; а Болгарія продолжаетъ робствовать, и, Богъ знаетъ, скоро ли дождется своего освободителя".

IV.

„Очеркъ исторіи и современнаго положенія задунайскихъ Славянъ: Болгаръ и Сербовъ" напечат. въ Русскомъ вѣстникѣ 1876. Прѣзъ мѣсецъ мартъ на 1876 г., когато
56 юнашкото херцеговинско възстание бѣше покрѫтило русскитѣ сърдца съ особно горещо съчувствие къмъ сърбското племе, когато и русската публицистика, увлечена отъ това съчувствие, малко се занимаваше съ България, като не очакваше тамъ нѣкакви сериозни събития. Макушевъ е съставилъ горѣзабѣлѣженний „очеркъ" (прѣгледъ) и го е обнародвалъ въ единъ отъ най-разспространеннитѣ русски журнали. Тука той е помѣстилъ вѣрни, свободни отъ всякакво пристрастие и увлечение бѣлѣжки за сърбското племе и за сърбскитѣ земли на Балканский полуостровъ, особно за сърбското княжество. Но при това е обърнѫлъ и особно внимание на Българетѣ, на които е посветилъ и по-голѣмата часть отъ тоя си трудъ. Вкратцѣ, но ясно и майсторски тука е изложена историята на Българетѣ, положението имъ подъ турското иго и възражданьето имъ. Съчувственно е описанъ успѣхътъ, който Българетѣ сѫ направили въ своето развитие при толкова мѫчни обстоятелства и спънки отъ всяка страна. Особно съчувственно е описано напрѣдваньето на българската книжнина, за която Макушевъ съ нѣкаква си гордость забѣлѣжва: „болгарская литература въ послѣднее десятилѣтіе сдѣлала большіе успѣхи: болгарскія книги считаются не десятками, а сотнями, и въ числѣ ихъ есть добросовѣстные труды историческіе, этнографическіе и лингвистическіе..... Можно надѣяться, что болгарская литература быстро разовьется и займетъ принадлежащее ей мѣсто въ ряду славянскихъ литературъ". Тука сѫ помѣстени и доста вѣрни географически, этнографически и статистически бѣлѣжки за наший народъ. Не е нужно да се запираме на подбужданията, които сѫ накарали Макушева да обнародва такъвъ единъ „очеркъ", проникнѫтъ съ горещо съчувствие къмъ наший народъ. Не можемъ да не изповѣдаме

обаче, че съ тоя си „очеркъ“, който е написанъ нѣколко недѣли прѣди българското възстание, Макушевъ направи не малка услуга на нашето народно дѣло.

V.

„Разборъ книги К. Иречка: Dějiny národa bulharského“ напечат. въ „Журналъ министерства народнаго просвѣщенія“. 1878, апрѣль и май. Това е много подробна критика, — тя заема около седемь печатни листье (коли) и до нѣйдѣ е прѣдизвикана отъ моето кратко писмо за българската история на г-на Иречека, което (писмо) обнародвахъ прѣзъ 1876 г., чтомъ излѣзе на свѣтъ тая важна книга.[1]) Азъ желаѣхъ часъ по-скоро да запознаѫ читательетѣ на нашето „Периодическо списание“ съ почтенната книга на г-на Иречека и съ нейното значение, поради това въ реченното мое писмо се и говори по-вечето за нейнитѣ хубави страни, каквито тя има твърдѣ много. За нѣкои отъ недостатъцитѣ ѝ, които на-бързѣ могохъ да забѣлѣжѫ, азъ такожде споменѫхъ въ писмото си, но за тѣхъ споменѫхъ само вкратцѣ. Макушевъ останѫлъ твърдѣ незадоволенъ отъ това мое писмо, съгледалъ въ него „слишкомъ пристрастный отзывъ“, за който и твърдѣ остро ме укорява въ критиката си. Тука той е обърнѫлъ по-вечето внимание на слабитѣ мѣста въ историята на г-на Иречека, именно на нѣкои дребни погрѣшки и пропущания, каквито има и всякога ще има въ една книга, която обнема цѣлата история на единъ малко изученъ народъ, и каквито се срѣщатъ и въ Макушевитѣ исторически трудове. За такви недостатъци Макушевъ твърдѣ строго осажда г-на Иречека, комуто особно не прощава това, дѣто не се възползовалъ отъ вситѣ русски трудове и издирвания по българската история. Но който знае, колко мѫчно се получаватъ такви русски книги въ Прага, дѣто г-нъ Иречекъ е писалъ българската си история, той, вѣрвамъ, ще намѣри тия осѫждания и укорявания не до тамъ справедливи. Трѣбва да кажа още, че г-нъ Иречекъ въ второ- 58
рото (Одесско) издание на своята история, което излѣзе на

[1]) Това писмо е напечатано въ „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ Браила, 1876, кн. XI—XII, 215—227. Съ нѣкои измѣнения то биде напечатано и въ Журнала (Casopis) на чешкий музей (кн. I, 1876), сѫщо и въ Archiv für slawische Philologie [Bd. II, 168—177] [— Вж. по-горѣ стр. 234—246].

свѣтъ токо речи въ едно врѣме съ Макушевата критика, бѣше вече оправилъ по́-вечето отъ недостатъцитѣ, за които го толко укорява тая строга критика. Като оставимъ обаче на страна твърдѣ строгий и острий тонъ въ критический Макушевъ трудъ, за който ни е тука рѣчта, ние трѣбва да признаемъ, че тоя трудъ, надъ който покойний му авторъ много и дълго врѣме се е трудилъ, е направилъ не малка услуга на нашата историография. Съ таква цѣль Макушевъ е и написалъ своята критика, както и самъ изповѣда въ едно приятелско до мене писмо, изъ което си дозволявамъ да приведѫ слѣднитѣ думи: „Ради пользы науки я счелъ долгомъ своимъ отнестись строго и къ книгѣ Иречека и къ вашей рецензіи“.

VI.

Прѣзъ врѣмето на професорската си дѣятелность въ Варшавский университетъ, Макушевъ е намиралъ свободни часове за да приготовлява своитѣ архивни материали за обнародване. Той може и да обнародва една часть отъ тѣхъ въ два голѣми томове подъ заглавие: Monumenta historica slavorum meridionalium vicinorumque populorum. Първий отъ тие томове е напечатанъ въ Варшава на 1874 г., а вторий — въ Бѣлградъ на 1881 г. Въ тѣхъ сѫ вмѣстени и нѣколко особно любопитни за насъ паметници, за които ние ще поговоримъ по́-подробно другъ пѫть. Тука само ще забѣлѣжимъ, че освѣнъ обнародванний въ горѣзабѣлѣженнитѣ два тома материалъ, у Макушева имаше още много такъвъ архивенъ материалъ, съ който бихѫ могли да се напълнятъ още петь шестъ голѣми томове и който покойний такожде желаеше да обнародва постепенно. Трѣбва да се надаме, че университетскитѣ Макушеви другаре и неговитѣ ученици нѣма да оставятъ тоя драгоцѣненъ исторически материалъ да се разпелѣе и изгуби, а ще
59 се погрижатъ и за по́-скорото му обнародванье. Ние особно трѣбва да желаемъ това, защото между необнародваннитѣ Макушеви паметници има и доста много такви, които се касаѫтъ до нашата история. За нѣкои отъ тѣхъ покойний съ обичната си любезность писменно ми е съобщавалъ нѣкога кратки, а нѣкога и подробни извѣстия. Такви негови писма, които сѫ любопитни и отъ други нѣкои страни, азъ съмъ учувалъ, защото ми се чини, че тѣ заслужаватъ да бѫдѫтъ обнародвани нѣкога.

Освѣнъ горѣизброеннитѣ трудове, покойний българолюбецъ е обнародвалъ въ различни русски журнали и газети и нѣколко по-макли статии, които много или малко са касаѫтъ но нашата история и литература, или пакъ до нашето народно дѣло. Азъ тука ще споменѫ токо една отъ тѣхъ, съ която Макушевъ е поздравилъ новата дѣятелность на нашето Книжовно дружество въ Срѣдецъ и първитѣ двѣ книжки отъ възкреснѫлото ни Периодическо Списание. Тая статия, която се появи прѣзъ послѣднята зима въ „Русскій Филологическій Вѣстникъ", свидѣтелствува, че покойний и авторъ до самий край на живота си не е прѣставалъ да се интересува съ нашитѣ работи и съ жива радость е посрѣщалъ всяко добро начинание. Тука, като дойде рѣчь до нашето Книжовно Дружество, почитамъ за своя дължность да кажѫ още, че Макушавъ още отъ самото основание на това Дружество (въ Браила) постоянно се отнасяше къмъ него съ горещо съчувствие, което не единъ пѫть е изказвалъ въ своитѣ ученолитературни трудове. Не могѫ такожде да не споменѫ съ благодарность и за нравственната поддържка, която покойний всякога даваше на първитѣ работници въ Дружеството, като ги насърдчаваше да не падатъ духомъ отъ различни спънки и прѣчки, но да продължаватъ дѣлото си съ надежда за по-добри дни и врѣмена.

Въ своитѣ университетски лекции Макушевъ е издѣлялъ особно много мѣсто за нашата история, литература, а такожде и за наший езикъ, който познаваше добрѣ. Той всякога се е старалъ да възбужда особенъ интересъ къмъ нашето племе въ своитѣ ученици, единъ отъ които е и В. В. Качановски. Вѣрвамъ, че нещѫ сгрѣшѫ, ако кажѫ, че Макушевъ е вдѫхнѫлъ г-ну Качановскому оная любовь и ревность, съ които той сега издирва и изважда на свѣтъ паметницитѣ на нашата писменность и народна словесность.

Съ ученитѣ си трудове, особно съ откритията си въ италианскитѣ архиви, Макушевъ е направилъ истински, дълготрайни услуги на нашата история. Не сѫ малки и услугитѣ му на нашето народно дѣло, което онъ съ своето авторитетно слово горещо е поддържалъ и въ сериозната русска публицистика, и на университетската си катедра, и въ кржга на своитѣ учени приятелье и отбрани познайници. Просвѣ-

тенитѣ и родолюбиви Българе особно високо оцѣняватъ такви благородни услуги, та смѣемъ да се надаме, че името на Викентия Васильевича Макушева по насъ за всѣкога ще се споменува съ благодарность. Вѣчна му память!

Харьковъ, 1883. Юний.

---

2. Споменъ за Ивана Сергѣевича Аксакова.*)

(† 27 Януарий 1886 год.).

Новопрѣставений почетенъ членъ на Българското Книжовно Дружество Иванъ Сергѣевичъ Аксаковъ е направилъ на Български народъ голѣми добрини, поради които неговий животъ и неговитѣ дѣяния трѣбва да завематъ не малко страници въ историята на българското духовно и политическо възражданье, ако, разумѣва се, тая история се напише нѣкога съ потрѣбната пълнота, вѣщина и безпристрастие. Сега, додѣто е още ровка пръстьта, която покрива неговитѣ бренни останъци, ние осѣщаме душевна потрѣбность да споменемъ поне вкратцѣ за нѣкои отъ неговитѣ услуги на народа ни.

Кой отъ сегашното българско поколѣние не знае, не е слушалъ отъ бащи, дѣди и прадѣди, какъ наший народъ прѣзъ тежкитѣ и усилни години на турското робство се е утѣшавалъ съ една твърда вѣра, че рано или късно той ще бѫде освободенъ чрѣзъ Русия, чрѣзъ руския царь, когото по насъ сѫ наричали, та и до сега още наричатъ Дѣдо Иванъ? Тая всенародна българска вѣра, на която ние се сподобихме да видимъ испълнението, е много отдавнашна: тя се е породила още прѣди четири вѣка, когато Турцитѣ така се утвърдихѫ на Балканский полуостровъ, дѣто на тамошнитѣ християнски народи не оставаше вече никаква надежда, че ще могатъ съ свои сили да се отървѫтъ отъ турското иго. При това отчаяно положение Български народъ обърнѫ надеждитѣ си къмъ Москва, толко по-скоро, че тъкмо по онова врѣме московското господарство бѣ захванѫло да се усилва вѫтрѣшно и да расте чрѣзъ цѣлъ редъ славни побѣди надъ Татаретѣ, които сѫ
2 отъ едно порекло съ Турцитѣ и които до тогава се считахѫ

*) Изъ „Периодическо списание на Българ. Книж. Дружество“ кн. XIX—XX (1886), стр. 1—15.

за непобѣдима сгань. Московский господарь Иванъ Васильевичъ III (1462—1505) съвсѣмъ строши татарското иго, подъ което се намира́ по́-голѣмата часть отъ руский народъ прѣзъ двѣстѣ и по́-вече години. А неговий внукъ царь Иванъ Грозний (1533—1584) сполучи да завладѣе и двѣ татарски царства — Казанското и Астраханското. Па и на Кримскитѣ Татаре, които Турцитѣ, отъ врѣмето на Султана Мухамета II, бѣхѫ взели подъ своя върховна власть и покровителство, царь Иванъ Грозний зададе голѣмъ страхъ. Тие Московски Ивановци, които царувахѫ въ 15-й и 16-й вѣкъ твърдѣ дълго врѣме (единъ 43 години, другий 51), сѫ вдъхнѫли въ Българскитѣ сърдца речената вѣра и надежда, че отъ Дѣда Ивана ще дойде българското освобождение. Отъ това и отъ тогава още името Иванъ е станѫло по насъ синонимъ на рускитѣ царье. На рускитѣ царье отдавна сѫ били познати българскитѣ надежди, къмъ които они сѫ се отнасяли съчувствено: освѣнъ нѣкои нашенски извѣстия, въ това ни увѣрява и единъ Венецияньски дипломатъ, Яковъ Соранцо, който е живѣлъ въ врѣмето на царя Ивана Грозний. Но въ 16-ий и 17-ий вѣкъ Русия не можеше да подаде рѫка на Българетѣ, едно, защото бѣше много улисана съ своята сѫдба. друго, защото ѭ отдѣляхѫ отъ българската земя широки пространства, които се намирахѫ въ рѫцѣ на Поляцитѣ, на Кримскитѣ Татаре и на Турцитѣ. Токо въ 18-ий вѣкъ Руситѣ се поприближихѫ до българската земя и побѣдоносно влазихѫ въ неѭ въ врѣмето на войнитѣ, които Екатерина Велика има съ Турция. По него врѣме, обаче, руската дипломатия бѣше взела такава посока, при която не можеше да има мѣсто за нѣкакво съчувствие къмъ Словѣнетѣ, особно къмъ Българетѣ. Тогавашната руска политика по источний въпросъ се държаше на религиозни основи, водѣше се само по интереситѣ на православната вѣра, която отождествяваше съ еллинизма и поради това мислѣше и работѣше най-много за Гърцитѣ, поддържаше гърцкитѣ стръмления и голѣми идеи. Причинитѣ на тая пагубна за южното Словѣнство, особно за Българетѣ посока на руската дипломатия сѫ различни, но най-главната отъ тѣхъ е онова положение, което Гърцитѣ заемахѫ тогава въ турското царство и съ което сегашнитѣ 3
гърци историци (Папаригопуло и други) се голѣмѫтъ като съ едно главно доказателство на гърцкитѣ дарби и способ-

ности. Една часть отъ гърцкий народъ бѣше сполучила да вземе въ ржцѣтѣ си вънкашнитѣ работи на Портата и бѣше добила пълна власть въ Турскитѣ вассални княжества — Влашко и Молдава, а пакъ гърцкото духовенство подъ високата игемония на Вселенский патриархъ управляваше не само духовнитѣ, но и свѣтскитѣ работи на всичката християнска рая въ европейска и азиятска Турция. Не е чудно, че при това положение, което заимахѫ Гърцитѣ въ Турско, изникнѫ гърцкий проектъ на Екатерина Велика, който мѣрѣше да замѣсти турското царство съ една гърцка империя. Измежду български народъ и тогава не сѫ умирали надеждитѣ на еднокръвнитѣ Руси, но за тия надежди нѣмаше вече кой да напомни на рускитѣ дипломати, защото вситѣ по́-първи хора въ България бѣхѫ или природни гърци или пакъ погърчени Българе, които не само се срамуваxѫ отъ българското име, но и съ особно усърдие, свойствено изобщо на ренегатитѣ, залѣгахѫ за интереситѣ на гърцизма. Доста е да напомнимъ, че възродителтъ на гърцката писменость и най-горещий ходатай прѣдъ Екатерина Велика за въздиганьето на гърцката империя бѣше македонский Българинъ, Евгений Вулгарисъ.

Войната, която Александръ I отвори на Турция по врѣмето на сърбското възстание и прѣзъ която Руситѣ пакъ влазихѫ въ България (между 1806—1812 год.), малко измѣни горѣописаното положение на Българетѣ, макаръ че они бѣхѫ захванѫли вече да се свѣстяватъ и въ лицето на Софрония Врачанскаго бѣхѫ се вече сдобили съ единъ горещъ народенъ ходатай прѣдъ нѣкои руски голѣмци. И слѣдъ тая война, както въ рускитѣ кржгове, така и между руский народъ изобщо, гърцкитѣ симпатии и гърцкото влияние бѣхѫ толкова силни, дѣто и малкото български търговци, които около това врѣме захванѫхѫ да се заселятъ въ Русия, намирахѫ за по́-износно да се наричатъ гърци. Така, напримѣръ, приснопамятний Априловъ, който бѣ се прѣселилъ въ Русия още въ началото на сегашний вѣкъ, до кждѣ 1830 година се наричаше Габровски гъркъ и усърдно подкрѣпяше гърцката велика идея.

4 Слѣдъ възцаряваньето на Николая Павловича, малко нѣщо прѣди руско-турската война на 1828—1829 г., въ Москва се появихѫ нѣколко писателье и учени лица, които захванѫхѫ задружно да се трудѫтъ за прокарваньето въ рускитѣ умове народна словѣнска посока. Между тия лица, които се съби-

рахѫ около руский историкъ Погодинъ, е билъ и Сергѣй Т. Аксаковъ, баща на покойний Иванъ Сергѣевичъ, единъ много даровитъ и високо образованъ писатель. Тоя изпърво малоброенъ московски кржгъ полекалека се е уголѣмявалъ съ нови дѣятелье, както: ученій филосовъ-богословъ — поетъ Хомяковъ, братия Кирѣевски, Чертковъ, Елагини, Велтманъ, Чижовъ, Самаринъ и др. Съ любовьта си къмъ руската народность тия лица сѫ свързвали любовь къмъ другитѣ словѣнски племена и сѫ се стараяли да възбуждатъ къмъ тѣхъ съчувствие между просвѣтенитѣ руски кржгове. На 1830 год. Погодинъ въ едно тържествено събрание на Московский университетъ каза съчувствена за Словѣнството рѣчь, въ която говорѣше, че Русия е длъжна да се грижи за Словѣнскитѣ племена и да ги покровителствува. Наскоро слѣдъ това, въ 1832 г. Хомяковъ написа своята прочута пѣсень, въ която се обърща къмъ руский Орелъ съ такиви думи:

Высоко ты гнѣздо поставилъ,
Славянъ полунощныхъ Орелъ,
Широко крылья ты расправилъ
Глубоко въ небо ты ушелъ!
Лети, но въ горнемъ морѣ свѣта,
Гдѣ силой дышащая грудь
Разгуломъ вольности согрѣта,
О младшихъ братьяхъ незабудь!...
Ихъ много тамъ, гдѣ гнѣвъ Дуная,
Гдѣ Альпы тучей обвились,
Въ ущельяхъ скалъ, въ Карпатахъ темныхъ,
Въ Балканскихъ дебряхъ и лѣсахъ....
И ждутъ окованные братья,
Когда же зовъ услышатъ твой,
Когда ты крылья, какъ объятья,
Прострешь надъ слабой ихъ главой?....
О вспомни ихъ, Орелъ полночи!
Пошли имъ звонкій свой привѣтъ,
Да ихъ утѣшитъ въ робской ночи
Твоей свободы яркій свѣтъ! и пр.

Тие московски патриоти отъ рано обърнѫхѫ особно внимание къмъ Българский народъ и не само по това, защото онъ отъ вситѣ словѣне бѣше най-потъпканъ, но и защото имъ се видѣше особно любопитенъ поради своитѣ стари духовнонравствени свързки съ руский народъ, поради своето минѫло, което по него врѣме бѣхѫ захванѫли да издирятъ

нѣкои руски специалисти — Калайдовичъ, Венелинъ и др. Венелинъ, който бѣше страстно залюбенъ въ Българетѣ, посрѣщнѫ голѣма поддържка и насърдченье отъ страна на Погодина и Сергѣя Т. Аксакова, безъ помощьта на които той на̀ да ли ще заемнѣше таково почетно мѣсто въ историята на Българското възражданье. Доста е да напомнимъ, че първото си съчинение за Българетѣ Венелинъ написа и напечата (въ 1829 г.) съ спомаганьето на Погодина, и че Сергѣй Аксаковъ склони руската академия да даде Венелину помощь за пѫтуваньето му въ България и въ Румѫния.... Двѣ три години слѣдъ Венелиновото пѫтуванье, около 1834 год., захванѫхѫ вече да дохаждатъ Български младежи за учене въ Русия (Одесса, Киевъ и Москва), дѣто ги привличаше съчувствието, което реченитѣ Московски патриоти исказахѫ къмъ Българетѣ. За това ясно свидѣтелствуватъ нѣкои отъ тие младежи, които въ писмата си сѫ наричали Погодина „Отецъ всѣхъ Болгаръ“, „попечитель и отецъ бѣдной Болгаріи“ и т. п. Чрѣзъ ходатайството на Погодина и на нѣкои отъ неговитѣ познайници руский св. Синодъ въ 1844 г. разрѣши да се приматъ на правителствено иждивение въ рускитѣ духовни училища и Българе, — отъ тогава захванѫ да се испраща изъ Русия помощь на Български училища, църкви и манастире. Така наченѫ да се распространява въ Русия познанство съ забравенитѣ отъ свѣта Българе и съчувствие къмъ тѣхъ. Но това съчувствие до врѣмето на Кримската война бѣше още много слабо и се ограничаваше само въ тѣсний кржгъ на московскитѣ патриоти и на тѣхнитѣ почитателье и лични познайници въ Москва и въ други руски градове. Помощьта, която руский св. Синодъ и нѣкои други руски кржгове даваха на Българетѣ до Кримската война, произлизаше отъ личното познанство на нѣколко Българолюбци съ нѣкои влиятелни руски голѣмци и имаше по̀-вечето характеръ на едно просто
6 человѣколюбие. До това врѣме словѣнскитѣ проповѣди на московскитѣ патриоти минуваха за праздни фантазии между просвѣтената руска масса, която бѣше навикнѫла да гледа на словѣнитѣ така, както гледахѫ на тѣхъ нѣмцитѣ и гърцитѣ. Нѣкои отъ тогавашнитѣ знаменити руски писателье и публицисти дори се гаврѣхѫ съ московскитѣ патриоти и на присмѣхъ ги наричахѫ славянофили.

Така се появи на свѣтъ това име, което по́-послѣ съвсѣмъ измѣни значението си: отъ смѣшенъ прѣкоръ станѫ едно много почетно название. До кримската война, както въ високитѣ руски кржгове, така и между рускій народъ изобщо, прѣжнитѣ гърцки симпатии останахѫ, токо рече, непокѫтнѫти. Прѣдъ видъ на това и нѣкои отъ Българетѣ, които прѣди Кримската война се учахѫ въ рускитѣ училища (въ московската духовна академия и въ Кіевъ) намирахѫ за по́-изгодно да се казватъ Гърци. Токо слѣдъ Кримската война, която поотръсн рускій просвѣтенъ свѣтъ отъ онне чужди възгледи, които бѣхѫ се загнѣздили въ него, славянофилскитѣ стръмления захванѫхѫ да си отварятъ широкъ пѫть въ Русия. На́скоро слѣдъ Парижкий миръ между московскитѣ славянофили се роди мисъль за съставяньето едно дружество, което да развива между рускій народъ словенскитѣ идеи и симпатии, па и да събира материални помощи за подкрѣпянье народнитѣ работи на словѣнскитѣ племена, особно на Българетѣ. Така, съ разрѣшение на руското правителство, се отвори на 1858 г. въ Москва знаменитий Славянски комитетъ. За устрояваньето на тоя комитетъ, освѣнъ горѣпоменѫтитѣ славянофили — Погодинъ, Хомяковъ, Аксакови, Самаринъ и др., ревностно сѫ се трудили и нѣкои други московски граждане, както: попечительтъ на московский учебенъ окржгъ Бахметевъ, графъ Уваровъ, Катковъ и университетскитѣ професори Соловьевъ, Леонтьевъ, Бодянски, Буслаевъ.

Прѣдсѣдатель на комитета прѣзъ първитѣ три години бѣше Бахметевъ, а слѣдъ него за прѣдсѣдатель се избра Погодинъ, който и заима́ това мѣсто прѣзъ цѣли 14 год., до самата си смърть (1875 год.). Но душа на това дружество отъ самото му учреждение станѫ Иванъ Сергѣевичъ Аксаковъ, който испърво бѣше неговъ секретарь, сетнѣ подпрѣдсѣдатель, а слѣдъ Погодиновата смърть завзе прѣдсѣдателското мѣсто. На И. С. Аксакова Московскій славянски комитетъ най-много 7
дължи за своята слава и за своитѣ добри дѣла.

Роденъ и отгледанъ въ една прочута по своитѣ добродѣтели челядь, въспитанъ подъ ржководството и въ благороднитѣ идеи на баща си Сергѣя Т. Аксаковъ, щедро награденъ съ душевни дарби, Иванъ Сергѣевичъ още отъ млада върсть е обърщалъ на себе внимание съ високитѣ свои помисли и

идеални стръмления. Още на 1845 г., когато е билъ на 22 години, онъ е обнародувалъ едно стихотворение („Христоферъ Колумбъ“), въ което срѣщаме такиви мисли:

Не отступлю, не оробѣю,
Судьбѣ упорствомъ отомщу.
Пойду впередъ съ своимъ стремленьемъ,
Исторгну помыслъ изъ глуши,
Съ непоколебимымъ убѣжденьемъ,
Залогомъ искреннимъ души!
И вѣрю я: наступитъ время,
Хоть громъ громи и вѣтеръ вѣй,
Но долетитъ благое сѣмя
До почвы избранной своей.
Я не страшусь суда людскаго,
Я двину смѣло мысль впередъ,
И далеко отгрянетъ слово
И слухъ внимательный найдетъ ....

Въ тия гармонични стихове младий Аксаковъ, сѣкашъ пророчески, още прѣди 40 годинъ е изобразилъ характера на своята дѣятелность. Между руский просвѣтенъ свѣтъ той скоро станѫ извѣстенъ съ нѣколко поетически произведения, и съ нѣколко учени трудове, единъ отъ които доби премии отъ руската академия и отъ руското географическо общество. Въ врѣмето на Кримската война той се записа доброволецъ и съ едно народно опълчение ходи до Бессарабия, дѣто е могълъ да се опознае съ положението на Българетѣ чрѣзъ Бессарабскитѣ колонисти и тогавашнитѣ Български волонтири. Слѣдъ свършъка на войната Иванъ Сергѣевичъ биде назначенъ за членъ на една комисия, която имаше да разглежда злоупотрѣбението на интендантството, но той скоро излѣзе отъ тая комисия и побърза да се завърне въ Москва, за да се отдаде тамъ на една дѣятелность, къмъ която отдавна го е теглило
8 сърдце. На 1858 г. онъ станѫ редакторъ на славянофилский журналъ „Русская Бесѣда“, а въ 1859 год., на скоро слѣдъ отваряньето на славянский комитетъ, прѣдприе да издава недѣлна газета „Парусъ“, отъ която тъкмѣше да направи „централенъ органъ на словѣнската мисълъ“. Тая газета съ своето съдържание, съ своитѣ огнено написани членове произведе силно движение между руский свѣтъ, — Аксаковий „Парусъ“ се дирѣше и четѣше съ голѣмъ интересъ, но съ смѣлий си езикъ той уплаши цензоритѣ, които побързахѫ да го спрѫтъ още

на 3-й му брой. Тогазъ Иванъ Сергѣевичъ отиде да пѫтува по словѣнскитѣ земи и слѣдъ завърщането си отъ тамъ въ 1861 год. захванѫ да издава друга газета „День“, която можа да живѣе доста дълго врѣме, до края на 1865 год. Слѣдъ една година почивка онъ пакъ се яви на публицистично поприще съ нова газета „Москва“, която съ нѣколко неволни промѣнения на името си трая около двѣ години (отъ 1 Януарий на 1867 до 21 Октомврий 1868 г.). Това бѣше едно много важно врѣме за Руссия: прѣзъ тия десетина години она съвсѣмъ се прѣроди вѫтрѣшно, благодарение на цѣлъ редъ велики реформи, каквито бѣхѫ: селската, сѫдебната, земската, и др. Само отъ себе се разбира, че Аксаковъ най-много трѣбваше да се занимава съ тия реформи, чието приспособение повдигаше много въпроси. Но той не съ по-малка ревность се трудѣше за распространяванье словѣнскитѣ идеи и симпатии. За това нѣщо токо речи въ всѣкой брой отъ своитѣ газети онъ обнародваше извѣстия изъ разнитѣ словѣнски земи, или пакъ пламенни възвания и членове, че руский народъ трѣба да мисли и да се грижи за словѣнетѣ както за себе си, че той трѣба да имъ помага не по человѣколюбие само и не по великодушие, а по нравственъ дългъ, като на свои еднокръвни братя. Особно много мѣсто въ газетитѣ си и въ рѣчитѣ си той издѣляше за Българетѣ. По тоя начинъ Аксаковъ извади славянофилството изобщо, и особно българолюбието, изъ тѣсний Московски славянофилски кржгъ и го разлѣ по всичката широка руска земя, по всичкитѣ пластове на руский народъ. И може смѣло да се каже, че той най-много е спомогнѫлъ да се запознаѫтъ Руситѣ съ Българската надежда на дѣда Ивана, най-много е направилъ да се испълни тая надежда. По примѣра на Аксакова захванѫхѫ и други руски газети и журнали да пишѫтъ сѫчувствени 9
членове за Българетѣ. И въ други руски градове захванѫхѫ да се отварятъ славянски комитети, като дѣлове на Московский централенъ комитетъ. Така, на 1868 г. се отвори Петербургский комитетъ, на 1869 — Киевский, на 1870 — Одесский. Приврѣменно такиви комитети се отваряхѫ и въ нѣкои други градове. Отъ всичкитѣ крайща на Русия въ тия комитети се стичахѫ парични и други помощи, които се употрѣбяваха за посрѣщанье различни словѣнски нужди и за поддържанье словѣнскитѣ народни начинания. Московский комитетъ употрѣбя-

ваше своитѣ срѣдства най-много за привдиганье българщината: съ тая цѣль той пращаше помощь на нѣкои Български училища, на нѣкои Български книжовни прѣдприятия (както Българскитѣ книжици, читалища), поддържаше Български младежи, които се учахѫ въ Русия, особено въ Московский университетъ, дѣто бройтъ на българскитѣ студенти прѣзъ нѣкои години достигаше до двадесеть и по́-вече. Кѫщата на Аксакова всѣкога бѣ отворена за тия български младежи, които онъ посрѣщаше и приемаше братски: другояче не може да се нарече неговата всѣкогашна готовность да имъ помага, било съ съвѣтъ, било съ материяльна помощь, и неговитѣ искрени старания да се приготвѫтъ отъ тѣхъ просвѣтени и ревностни служителье на България. Аксаковъ имаше уреченъ вечеръ въ недѣлята, въ който се събирахѫ при него неговитѣ приятелье, познайници, почитателье и прѣкарвахѫ по нѣколко часа въ откровени разговори за различни руски и словѣнски въпроси: обществени, политически, научни, литературни и пр. Тия знаменити Аксаковски вечери се спохождахѫ и отъ българскитѣ студенти, за които имахѫ голѣмо въспитателно значение. Но освѣнъ това, тука, дѣто се събираше цвѣтьето отъ Московский просвѣтенъ и родолюбивъ свѣтъ, Московската Българска дружина имаше прѣкрасенъ случай да запознава тоя свѣтъ съ извѣстия отъ всичкитѣ български краища и да освѣщава прѣдъ него въпроситѣ, които вълнуваха българский народъ. Тия български извѣстия и възгледи изъ Аксаковската кѫща твърдѣ скоро и лесно се распространяваха низъ други руски кѫщи не само въ Москва, но и по́-далече..... Прѣзъ ония години
10 отъ Аксаковата дѣятелность, за които тукъ ни е рѣчьта, въ България се развиваше църковний въпросъ. За историята на Български църковенъ въпросъ много се е писало по насъ, но въ тия писания въпросътъ е разглежданъ само отъ една страна, именно отъ страна на българскитѣ домогвания да се освободѫтъ отъ фенерското иго и на българскитѣ расправии съ гърцкитѣ владици, патрици, логотети и пр. Но въ български църковенъ въпросъ има и една потаена страна, за която още малко се е говорило. Ние разумѣваме отношенията на Русия къмъ гърко-българската распря. Не му е мѣстото да разглеждаме тука подробно тия отношения, но ще забѣлѣжимъ на кратко това. На 1857 и 1858 г. покойний Х. Даскаловъ, единъ отъ даровититѣ български студенти въ Москва,

обнародва хубави членове за българското движение противъ фанариотитѣ, което тъкмо по това врѣме бѣ захванѫло да се усиля. Тия членове, които бѣхѫ напечатани въ Московскитѣ журнали „Русская Бесѣда“ и „Русскій Вѣстникъ“, силно развълнуваха нѣкои високи кржгове, въ които прѣобладаваше още горѣречений гърцки възгледъ на православнитѣ народи въ Турско. Срѣщо Даскаловитѣ членове се появихѫ силни възражения, дѣто Българското движение противъ Гърцитѣ се прѣдставяше като беззаконно и пагубно за православната вѣра начинание на нѣколко заблудени или честолюбиви Българе. Така прѣдставихѫ прѣдъ руский свѣтъ тая работа и Гърцитѣ, които имахѫ свои агенти и покровителье на всѫдѣ въ Русия, па, за жалость, така ѫ прѣдставяхѫ и нѣкои Българе, които на онова врѣме се навъртахѫ около Цариградската патриаршия и имахѫ достѫпъ до официялнитѣ руски прѣдставителье. Не е чудно, Руското посолство въ Цариградъ на първо врѣме се отнасяше толко студено, та дори и враждебно къмъ Българското движение. Но не се изминѫхѫ шесть-седемь години, и ето че това положение захванѫ да се измѣня. Прѣзъ тия години по-голѣмата часть на руский просвѣтенъ свѣтъ съвсѣмъ промѣни възгледитѣ си по гърко-българската распря и все страната на Българетѣ. Това промѣнение не се забави да проникне и въ рускитѣ високи кржгове, както свидѣтелствуватъ, между друго, писмата на руский св. Синодъ до Вселенский патриархъ, отъ 1868, 1870 г., и онія тържества, които Москва, Петербургъ и нѣкои други руски градове 11
и дори села отпразднуваха тисещелѣтието на българската църква. Достозабѣлѣжително е, че когато въ Русия стаяхѫ приготвянията за тия тържества, въ самото прѣдвечерие на тисещелѣтний български юбилей, Турското правителство издаде фермана, отъ 28 Февруария 1870 год., за урѣжданьето на Българската Екзархия. Това не бѣше случайно съвпадение: както сме слушали отъ едно авторитетно лице, обнародваньето на речений султански фермань се намира въ тѣсна свързка съ движението, което възбуди въ Русия тисещелѣтний юбилей на Българската църква. И така, въ десетина годинъ руский просвѣтенъ свѣтъ и рускитѣ официяльни кржгове съвсѣмъ измѣнихѫ едни важни свои възгледи, о които се държахѫ цѣли вѣкове. И за тоя прѣвратъ въ рускитѣ умове и симпатии наймного се е потрудилъ И. С. Аксаковъ, който чрѣзъ това не

малко е спомогнѫлъ да се освободимъ отъ фанариотското иго. Неговитѣ проповѣди по български църковенъ въпросъ произвождаха въ Русия силно впечатление, толко по́-вече, че онъ бѣше человѣкъ много набоженъ и дълбоко привързанъ къмъ православната църква.[1])

Още по́-голѣми сѫ неговитѣ заслуги по нашето политическо възражданье, къмъ което онъ отдавна приготвяше руский свѣтъ, доказващи между друго и това, че за освобождението на Българетѣ Русия трѣбва да работи на право, а не чрѣзъ Сърбското княжество, както по едно врѣме мислѣхѫ нѣкои високи кржгове, като смѣтахѫ Българетѣ за една много испаднѫла, „деморализувана“ словѣнска народность, неспособна за самостоятеленъ политически животъ .... Кога наближи врѣме да се испълнѭтъ завѣтнитѣ български надежди на
12 дѣда Ивана, кога прѣзъ пролѣтьта на 1876 г. се вдигнѫ българското възстание, Аксаковъ се намираше въ чело на вситѣ славянски благотворителни дружества, които по него врѣме бѣхѫ се твърдѣ размножили въ Русия поради херцеговинското възстание. Пламеннитѣ рѣчи, които той произнасяше тогази въ събранията на Московский централенъ комитетъ и въ които призоваваше руский народъ да испълни единъ най-голѣмъ свой нравственъ дългъ, една най-свещена историческа задача, летѣхѫ по всичката широка руска земя и дълбоко покржщахѫ вситѣ ѝ краища. Това бѣше едно чудно движение, едно отъ ония движения, които сѫ обхващали руский народъ само въ най-великитѣ моменти отъ неговий исторически животъ. Въ отговоръ на това всенародно руско движение, което Аксаковъ подгрѣваше и ржководѣше, изъ Московский кремъль се обади приснопаметний царь освободитель съ своето царско

[1]) Единъ отъ най-усърднитѣ Аксакови сътрудници по Български църковенъ въпросъ бѣше покойний Райко (Ксенофонтъ) Жинзифовъ, който токо речи въ всѣкой брой на газетитѣ „День“ и „Москва“ помѣстяше подробни извѣстия изъ България. Освѣнъ въ Аксаковитѣ газети, Жинзифовъ помѣстяше подобни членове още въ духовний журналъ „Православное Обозрѣніе“, чиито редактори бѣхѫ горещи почитателье на Аксакова, въ „Современная Лѣтопись“ която се издаваше при „Русскій Вѣстникъ“, та че и въ „Московскія Вѣдомости“. Тие Жинзифови трудове, за които г-нъ Бобчевъ нищо не споменува въ познатия свой членъ за неговата дѣятелность, сѫ принесли не малко полза на народното ни дѣло. Тука ще бѫде умѣстно да кажемъ, че нѣколко мѣсеца прѣди войната за българското освобождение, по приканата на И. С. Аксакова, Жинзифовъ усърдно бѣше се взелъ да състави за руската войска единъ пѫтеводитель по Македония, която онъ, като сподвижникъ на Д. Миладинова, познаваше много добрѣ. Но, за жалость, тая работа останѫ недовършена поради смъртьта, която ненадѣйно постигнѫ Жинзифова на 16 Февруарий 1877.

слово отъ 29 Октомврий 1876 год. Слѣдъ два деня излѣзе указъ за мобилизацията на руската войска и за граждански устроитель на България се прѣдназначи Князь В. А. Черкаски, единъ отъ най-близкитѣ приятелье на Аксакова.

Войната за освобождението на България бѣше рѣшена, но по извѣстнитѣ политически обстоятелства нейното отварянье трѣбваше да се замае нѣколко мѣсеца. Прѣзъ тия мѣсеци Аксаковъ развиваше трѣскава дѣятелность и чрѣзъ нѣкои влиятелни свои почитателье, както графъ Д. А. Милютинъ и др., работѣше да се свърши войната съ пълно освобождение на всичкитѣ български земи, а не само съ освобождението на крайдунавска България..... Тука ние трѣба да споменемъ по-подробно за едно дѣло, което Иванъ Сергѣевичъ извърши прѣди отвараньето на войната за българското освобождение. Между високитѣ руски кржгове бѣше се вкоренило мнѣние, че Българетѣ не сж храбъръ народъ, та и на̀ да ли ще може да се очаква отъ тѣхъ нѣкаква подпомага въ тая война. Иванъ Сергѣевичъ никакъ не пристаяше на това мнѣние, което той явно наричаше погрѣшно, доказващи, че отъ Българетѣ може да излѣзе такава редовна войска, която нѣма да бжде по-долна отъ руската, и че тѣ ако не сж се показвали добри гверилясци, причината на това е характерътъ на тѣхната земя и географическото имъ положение, поради което они се намиратъ 13
въ самото гърло на турский звѣрь. За да докаже нагледно, че отъ Българина може да излѣзе добъръ солдатинъ, той захванж да се труди за съставяньето на добрѣ организувано и обучено Българско опълчение въ Бессарабия, за което нѣщо, освѣнъ сумитѣ, що иматъ готови въ Московский славянски комитетъ, употрѣбихж се още и нѣколко стотинъ хиляди рубли, които по приканата на Аксакова побързахж да пожертвуватъ Московскитѣ търговци. Съ тия голѣми суми се приготвихж за Българскитѣ опълченци нѣколко десетки хиляди пушки, дванадесеть круповски топове заедно съ потрѣбното количество патрони, гранати и пр. Аксаковъ не само даде мисъль за Българското опълчение, не само изнамѣри потрѣбнитѣ за него материални срѣдства, но още и все най-живо участие въ съставяньето, устройството, дори и въ изработваньето формата на българскитѣ опълченски дружини: сгодната опълченска „болгарка“ и исторический калпакъ съ осмоконечний кръстъ — и тѣ се явихж на свѣтъ по мисъльта, по кроежа и съ ста-

ранията на И. С. Аксакова. Да, Българското опълчение, което легнѫ въ основата на Българската войска и внесе въ нея славни прѣдания и воинственъ духъ, това опълчение, може да се каже, е Аксаково дѣте.

Прѣзъ врѣмето на войната Иванъ Сергѣевичъ не малко се е трудилъ за събиранье помощьта, съ която руский народъ се притече да посрѣщне нуждитѣ на пострадалото отъ турската войска българско население, особено на бѣженцитѣ изъ долинитѣ на Гьопса, Тунджа и пр. — Прѣзъ това врѣме той горещо защищаваше Българский народъ отъ онія нападения и хули, които нѣкои лекомисленн или злобни хора бѣхѫ захванѫли да сипѫтъ върху него и да проповѣдатъ, че Българетѣ не били такъвъ злочестъ народъ, за какъвто ги описвали славянофилитѣ, че тѣ не заслужвали да се правѫтъ за тѣхъ такиви тежки жертви, да се пролива толкозъ руска кръвь и пр. До колко Аксаковъ се е възмущавалъ отъ тия проповѣди, които мѣрѣхѫ да повредѫтъ работата за нашето освобождение, това ни показва неговото слово, което той каза въ Московското славянско общество наскоро слѣдъ втората Плѣвенска несполука, когато реченитѣ български непріятелье бѣхѫ
14 захванѫли да распространяватъ своитѣ проповѣди и между най-високитѣ руски кржгове. Тукъ Аксаковъ смѣло изобличи тие проповѣдници, като ги нарече народни прѣдателье или людье маловѣрни и пр.

Слѣдъ С.-Стефанский договоръ тържеството на Ивана Сергѣевича бѣше безкрайно, макаръ че той имаше да оплаква много близки свои приятелье, които погинѫхѫ прѣзъ войната и между които бѣше князь В. А. Черкаски. Работата дойде, обаче, до Берлинский конгресъ, на който руската дипломація се яви отстѫпчива, защото освѣнъ Англія, Австрія и Франція, противъ Санъ-Стефанский договоръ силно възстанѫхѫ и малкитѣ държавици — Гърція, Румѫнія и Сърбія, и явно исказвахѫ готовность да се присъединѫтъ къмъ коалиціята, съ която Биконсфилдъ, Андраши и други заплашихѫ Русія. Аксаковъ, обаче, не искаше и да знае за тия спънки, прѣдъ които руските дипломати трѣбваше да наведѫтъ глава, и щомъ се пърснѫ слухъ, че Берлинский ареопагъ осакатилъ Санъ-Стефанска България, онъ на 22 юний, още прѣди свършька на конгреса, произнесе въ събранието на Московското славянско общество една гърмоносна рѣчь, слѣдъ която руското

правителство се принуди да растури това общество, а неговий опасенъ прѣдсѣдатель да отдалечи изъ Москва за нѣколко мѣсеца.

На 1880 год. Иванъ Сергѣевичъ захванѫ да издава газета „Русь“, която продължаваше до самата си смърть. Първитѣ години отъ политический животъ на Българското Княжество не бѣхѫ яко утѣшителни за покойния: при високото мнѣние, което онъ имаше за положителнитѣ основи на български характеръ, за здравий разумъ на Българетѣ, онъ никакъ не е очаквалъ да види въ княжеството такиви партизански увличания, такава „язва политическаго честолюбія, борьбы изъ-за власти“ и проч., които силно го смѫщавахѫ и обезпокоявахѫ. „Основной народный характеръ Българъ, казваше той въ едно тогавашно свое частно писмо, представляетъ хорошіе задатки для образованія: а) людей научнаго труда, б) регулярнаго стойкаго войска, в) дисциплированныхъ гражданъ. Вотъ почему струя того интеллигентнаго верхоглядства, которая губитъ Сербію и губитъ наше общество, мнѣ кажется способною извратить именно то, что есть въ Болгарахъ добраго; а изъ всѣхъ славянскихъ племенъ я на Българъ надѣюсь болѣе всего“. Ето защо газета „Русь“ по нѣкога силно укоряваше и осѫждаше българскитѣ либерали и консерватори съ различнитѣ имъ подраздѣления... При всичко това Аксаковъ не прѣставаше да мисли, да се грижи и да работи за постиганьето на народний български идеалъ. За доказателство на това могѫтъ да служѫтъ многобройнитѣ му членове по Българското съединение, които онъ обнародува въ своята „Русь“ слѣдъ 6 Септемврия. Тия бурни членове, послѣдний отъ които Аксаковъ е напислъ два деня прѣди смъртьта си, безъ съмнѣние сѫ причината или поне една отъ главнитѣ причини, които така внезапно прѣкѫснѫхѫ неговий скѫпоцѣненъ за Русия и за Словѣнството изобщо, особно за Българетѣ животъ. Смъртьта на И. С. Аксакова е толкова потежка за насъ, че се приключи при сегашнитѣ неразборни, за благополучното отстраняванье на които, до колкото они, разумѣва се, не произлизатъ отъ български страни, той можаше много да помогне, защото гласътъ му имаше въ Русия голѣма сила. Доста е да напомниме потресението, което повдигнѫ неговата смърть по вситѣ краища на руската земя, въ царското семейство и между вситѣ пластове на руский народъ.

3. Обзоръ ученой дѣятелности И. М. Собѣстіанскаго.*)

(Читанный профессоромъ М. С. Дриновымъ въ засѣданіи Историко-филологическаго общества 7-го февраля 1896 года).

Въ промежуткѣ между послѣднимъ нашимъ засѣданіемъ и нынѣшнимъ скончался почти скоропостижно нашъ товарищъ, искренно нами любимый и уважаемый Иванъ Михайловичъ Собѣстіанскій. Его спеціальность только нѣкоторыми своими сторонами соприкасалась съ дѣятельностію нашего общества, поэтому онъ и не былъ постояннымъ посѣтителемъ нашихъ собраній. Но мы видали его въ своемъ кругу всякій разъ, когда на очередь ставился рефератъ, касавшійся его занятій, или когда возникали болѣе общіе вопросы, относившіеся къ упроченію и расширенію дѣятельности нашего учрежденія. Иванъ Михайловичъ дѣлалъ и сообщенія въ засѣданіяхъ не только Общества, но и состоящаго при немъ Педагогическаго отдѣла. Онъ принималъ горячее участіе въ обмѣнѣ мыслей, вызывавшемся какъ его сообщеніями, такъ и нѣкоторыми другими докладами, которые касались близкихъ сердцу его вопросовъ. Всякое появленіе его въ наши засѣданія, можно сказать, вносило въ нихъ новый интересъ, сообщало имъ особенно оживленный характеръ. Всѣмъ намъ хорошо памятны его доклады, посвященные разбору ученій о древнеславянскомъ бытѣ. 6 его отношеніе къ дѣятельности открытаго при обществѣ Педагогическаго отдѣла, его живое участіе въ дѣлѣ организаціи обществомъ чтеній для женщинъ, чтеній, которыя имъ же и были открыты въ прошломъ году, которыя онъ готовился начать и въ нынѣшнемъ году за два — три дня до своей внезапной кончины.

Открывая нынѣшнее засѣданіе подъ гнетомъ горестныхъ чувствъ, вызываемыхъ безвременною утратою такого дорогаго товарища, позволю себѣ посвятить нѣсколько минутъ воспоминанію объ его ученой дѣятельности, особенно близко соприкасавшейся съ моею спеціальностію.

Иванъ Михайловичъ былъ оставленъ при нашемъ университетѣ, въ которомъ онъ и воспитывался, для приготовленія

*) Вж. брош. „Иванъ Михайловичъ Собѣстіанскій (род. 5 сент. 1856 г., † 8 дек. 1895 г.). Изданіе Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Харьковъ, 1896, стр. 6—16.

къ занятію каѳедры исторіи славянскаго права. Каѳедра эта съ самаго учрежденія ея университетскимъ уставомъ 1863 года оставалась, по недостатку спеціалистовъ, вакантною не только въ Харьковскомъ, но и въ другихъ русскихъ университетахъ, за исключеніемъ Варшавскаго и отчасти Новороссійскаго, въ которомъ весьма непродолжительное время, около двухъ лѣтъ (1870—1872), читалъ лекціи по исторіи славянскаго права извѣстный Хорватскій ученый Валтазаръ Богишичъ, нынѣ министръ юстиціи въ Черногоріи. Легко себѣ представить поло- 7
женіе молодаго кандидата на профессуру, по такому предмету, по которому онъ не имѣлъ возможности, при прохожденіи университетскаго курса, слушать лекціи и по которому ни въ русской, ни въ иностранной ученой литературѣ нельзя было найти другихъ общихъ пособій, кромѣ сильно устарѣвшей и по содержанію, и въ методологическомъ отношеніи книги Мацѣйовскаго. Положеніе И. М ча въ данномъ случаѣ еще болѣе затруднялось тѣмъ, что онъ, какъ питомецъ юридическаго факультета, не былъ знакомъ съ югозападными славянскими нарѣчіями, за исключеніемъ польскаго, на которыхъ писаны, большею частію, юридическіе памятники Чеховъ, Хорватовъ, Сербовъ, Болгаръ, а также многія монографическія изслѣдованія по исторіи славянскаго права. Излишнимъ было бы прибавлять, что юридическій факультетъ не могъ дать ему и тѣ свѣдѣнія по политической и литературной исторій славянства, которыя необходимы для историка славянскаго права.—Само собою разумѣется, что Ивану Михайловичу, который при такихъ условіяхъ долженъ былъ приступить къ изученію избранной имъ спеціальности, предстояла огромная работа, тѣмъ болѣе тяжелая для юриста, что ее нужно было начинать съ грамматикъ и словарей. — Съ какимъ рвеніемъ онъ принялся за эту работу и сколько усиленнаго труда имъ затрачено было на нее, это всего лучше доказываетъ то, что въ теченіе четырехъ—пяти лѣтъ, проведенныхъ частію въ Харьковѣ, частію же заграницею, главнымъ образомъ въ Прагѣ и Вѣнѣ, онъ настолько освоился съ совершенно новой для него и чрезвычайно сложной научной областью, что могъ выступить уже въ печать съ самостоятельными трудами по исторіи славянскаго права, относиться критически къ мнѣніямъ спеціалистовъ и противополагать имъ свои собственныя мнѣнія.

Первымъ такимъ ученымъ трудомъ И. М—ча была изданная имъ въ Прагѣ, въ 1886 г., книга подъ заглавіемъ: „Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства“. Два года спустя эта книга была переиздана въ Харьковѣ съ поправками и значительными дополненіями. Второе изданіе ея послужило магистерскою диссертаціею автора. Тутъ впервые, можно сказать, подвергнутъ тщательному обслѣдованію институтъ круговой поруки, весьма распространенный въ старину у всѣхъ славянскихъ народовъ. Изслѣдованію дана широкая сравнительная постановка. Съ фактами, встрѣчающимся въ юридическихъ и другихъ памятникахъ разныхъ славянскихъ народовъ, сопоставлены однородные факты изъ древненѣмецкаго права, изъ законодательства древнихъ Индусовъ, Евреевъ, Бриттовъ, а также изъ современныхъ правовыхъ обычаевъ Черногорцевъ, Албанцевъ, Кавказскихъ горцевъ и пр. Въ результатѣ этого широкаго сравнительнаго этюда получился прочный выводъ, что круговая порука какъ родовыхъ, такъ и территоріальныхъ общинъ свойственна не однимъ славянамъ, а существовала, да и теперь еще существуетъ у многихъ народовъ, являясь продуктомъ извѣстной степени общественнаго развитія. Этимъ выводомъ нанесенъ окончательный ударъ слишкомъ долго господствовавшему мнѣнію Мацѣйовскаго, Палацкаго и другихъ, считавшихъ круговую поруку исключительною принадлежностію древнеславянскаго быта и даже — одною изъ главныхъ особенностей, отличающихъ древнеславянское право отъ германскаго. Авторъ останавливается и на самомъ генезисѣ этого ошибочнаго мнѣнія, которое и до послѣдняго времени находило приверженцевъ между славянскими писателями.

Славянскимъ извѣстіямъ о круговой порукѣ, какъ и слѣдовало ожидать, отведено особенно много мѣста въ занимающей насъ книгѣ. При подборѣ и критической разработкѣ ихъ Ивану Михайловичу приходилось бороться съ большими трудностями, особенно когда приходилось имѣть дѣло съ мало еще обслѣдованными памятниками, каковъ, напримѣръ, Полицкій статутъ, чрезвычайно важный по содержанію, но до самаго послѣдняго времени не подвергавшійся обстоятельной критической разработкѣ со стороны спеціалистовъ филологовъ. Прекрасное критическое изданіе этого драгоцѣннаго памятника и довольно полный словарь къ нему обнародованы академикомъ

Ягичемъ лишь въ 1890 году[1]), т. е., года два спустя послѣ втораго изданія занимающей насъ книги. Ив. М—чъ, можно сказать, удачно справился съ указанными трудностями и успѣлъ выдѣлить въ славянскихъ памятникахъ то, что дѣйствительно относится къ круговой порукѣ отъ того, что по недоразумѣнію принималось нѣкоторыми изслѣдователями за таковое. Какъ здѣсь, такъ и въ другихъ частяхъ своей магистерской диссертаціи онъ останавливался попутно и на нѣкоторыхъ другихъ явленіяхъ древнеславянскаго быта, относительно которыхъ высказалъ заслуживающія полнаго вниманія соображенія. Таковы, напримѣръ, его замѣтки, на стр. 114—117 втораго изданія, о встрѣчающемся въ Русской Правдѣ словѣ вервь, относительно котораго высказываемы были разныя мнѣнія въ русской ученой литературѣ. И. М. не сомнѣвается, что слово вервь хотя и является въ Русской Правдѣ въ значеніи территоріальнаго союза, но первоначально означало отдѣльный родственный союзъ, весь родъ со всѣми его развѣтвленіями, съ каковымъ значеніемъ это слово встрѣчается въ древнихъ памятникахъ хорватскаго права (Полицкомъ статутѣ). При этомъ онъ весьма кстати припоминаетъ, что и латинское слово linea означаетъ не только веревку, но и связь родства, родъ (linea sanguinis). 9

Занимающее насъ тутъ изслѣдованіе покойнаго, по обилію собраннаго въ немъ и критически разработаннаго матеріала, является весьма полезною книгою. Она не замедлила обратить на себя вниманіе и западнославянскихъ ученыхъ; — ею, вскорѣ послѣ появленія перваго изданія, пользовался Миклошичъ въ своемъ изслѣдованіи „о кровной мести у славянъ“, обнародованномъ въ 1887 году[2]).

Изъ своего ближайшаго ознакомленія съ сочиненіями, посвященными изученію славянскихъ правъ И. М—чъ вынесъ убѣжденіе, что большинство этихъ сочиненій построено на шаткихъ основаіяхъ, что даже и господствующіе въ славянской научной литературѣ взгляды на такіе кардинальные вопросы, каковы вопросы о характерѣ древнихъ славянъ и ихъ бытѣ, не отличаются особенною прочностію. Такое убѣжденіе побудило почившаго заняться обстоятельнымъ изученіемъ этихъ

[1]) Въ Monumenta historico-juridica slavorum meridionalum. Pars I. vol. IV: Statuta lingua croatica conscripta. U Zagrebu 1890, p. IX—XL, 27—141, 228—247.

[2]) Die Blutrache bei den Slaven, въ Denkschriften der philosophisch — historischen Classe der Kaiserlichen akademie der Wissenschaften. B. XXXVI.

взглядовъ и критическою ихъ оцѣнкою, что̀ онъ и попытался сдѣлать въ своей докторской диссертаціи, изданной года четыре тому назадъ подъ заглавіемъ: „Ученія о національныхъ особенностяхъ характера и юридическаго быта древнихъ славянъ". Харьковъ 1892. Стр. 336—XII. Въ этомъ сочиненіи, распадающемся на двѣ, почти равныя по объему, части, И. М., излагая происхожденіе и развитіе ученій о характерѣ и юридическомъ бытѣ древняго славянства, доказываетъ, что ученія эти, отличавшіяся сначала, въ 18-мъ вѣкѣ, объективнымъ, сравнительно, характеромъ (въ трудахъ Татищева, Болтина, Верхнелужичанина Антона и др.), съ начала нынѣшняго вѣка стали на ложный путь подъ вліяніемъ Гердера и Жанъ Жака Руссо, идеи которыхъ особенно пришлись по сердцу польскимъ, а за тѣмъ и чешскимъ ученымъ. За перенесеніе идей Гердера и Руссо на славянскую почву и разработку въ ихъ духѣ разныхъ сторонъ древнеславянскаго быта И. М. винитъ главнымъ образомъ Суровецкаго, Шафарика и Лелевеля, авторитетъ которыхъ утвердилъ въ славянской наукѣ субъективный сентиментально-поэтическій взглядъ на славянскую старину, взглядъ, господствовавшій слишкомъ долго, не смотря на то, что противъ него время отъ времени раздавались голоса болѣе трезвыхъ славянскихъ изслѣдователей. Въ занимающей насъ тутъ книгѣ И. М. подвергаетъ указанный взглядъ повѣркѣ по многочисленнымъ свидѣтельствамъ, представляющимъ характеръ и бытъ древнихъ славянъ совершенно въ иномъ свѣтѣ.

Книга эта, написанная очень бойко и съ рѣзкими обвиненіями по адресу вышепоименованныхъ славянскихъ авторитетовъ, особенно Шафарика и Лелевеля, вызвала весьма оживленныя обсужденія, которыя, начавшись въ стѣнахъ нашего университета, въ памятныхъ засѣданіяхъ нашего общества и на докторскомъ диспутѣ, длившемся безъ перерыва болѣе шести часовъ, не замедлили перейти и въ періодическую печать, не только русскую, но и западнославянскую. На сколько мнѣ извѣстно, болѣе или менѣе значительные рецензіи, отчеты, отзывы о занимающемъ насъ тутъ трудѣ покойнаго появлялись въ слѣдующихъ изданіяхъ.

1) Въ Юридическомъ Вѣстникѣ за 1892 г. (рецензія Н. О. Куплевасскаго).

2) Въ Славянскомъ Обозрѣніи, 1892, Іюлъ — Августъ (А. С. Вязигина).

3) Въ Кіевской Старинѣ 1892, Октябрь, Ноябрь. Декабрь („Обширная критическая оцѣнка", составленная Д. И. Багалѣемъ).

4) Въ Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ.

5) Въ Вѣстникѣ Европы, 1892, Іюль.

6) Въ журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія 1893 Мартъ и Іюнь.

7) Въ Историческомъ Обозрѣніи т. V, 1893 (отчетъ о докторскомъ диспутѣ, составленный профессоромъ А. Н. Деревицкимъ).

8) Въ Временникѣ Демидовскаго лицея, кн. 6, 1893.

9) Въ Историческомъ Вѣстникѣ, Декабрь 1892 или Январь 1893.

10) Въ Сѣверномъ Вѣстникѣ за 1892 (?)

11) Въ Русской Мысли 1893, Апрѣль.

12) Въ Недѣлѣ 1892, Май.

13) Въ Новомъ Времени 1893, 1 Января.

14) Въ Русскихъ Вѣдомостяхъ 1892, Май.

15) Въ издаваемомъ академикомъ Ягичемъ Archiv für slavische Philologie., т. XVI, 1894.

16) Въ редактируемомъ профессорами Пражскаго университета Чешскомъ журналѣ Naše doba 1894, № 6.

17) Въ другомъ весьма почтенномъ чешскомъ журналѣ, издаваемомъ въ Прагѣ, Osvěta, 1894 года.

Считаю нужнымъ припомнить, что обширная рецензія Д. И. Багалѣя, помѣщенная въ трехъ книгахъ Кіевской Старины, вышла и отдѣльною брошюрой, въ 60 страницъ (Къ исторіи ученій о бытѣ древнихъ славянъ и пр., Кіевъ 1892). 11

Не сомнѣваясь, что вы знакомы съ русскими отзывами, по крайней мѣрѣ съ главнѣйшими изъ нихъ, я остановлюсь здѣсь лишь на отзывахъ западнославянскихъ.

Рецензія, помѣщенная въ архивѣ Ягича, принадлежитъ перу молодого вѣнскаго слависта М. Мурко. Она занимаетъ около 15-ти страницъ и начинается сжатымъ, но довольно полнымъ, мастерски составленнымъ изложеніемъ содержанія разсматриваемаго сочиненія. Переходя къ оцѣнкѣ послѣдняго, г. Мурко особенно подробно останавливается на слабыхъ сторонахъ его, причемъ кромѣ такихъ недостатковъ, на которые

съ большею или меньшею обстоятельностію было указано и нѣкоторыми русскими рецензентами, особенно оппонентами на докторскомъ диспутѣ, онъ отмѣчаетъ и другія несовершенства, главнымъ образомъ пробѣлы. Изъ этихъ отмѣтокъ г-на Мурка особеннаго вниманія заслуживаютъ его указанія на то, что, кромѣ Гердера, на возникновеніе идеальнаго представленія о древнемъ славянствѣ могли оказать вліяніе и нѣкоторые другіе нѣмецкіе писатели, также отзывавшіеся сочувственно о характерѣ, нравахъ и обычаяхъ славянъ. Таковы, напримѣръ, Геннингъ, Я. Гриммъ, И. Фатеръ, Коль, Аделунгъ, Гёте, Тальви, которымъ, какъ и Гердеру, Колларъ въ своей „Slavy dcera“, отводитъ мѣсто на славянскомъ небѣ за оказанныя ими услуги славянамъ. Касаясь извѣстныхъ отзывовъ И. М-ча о Шафарикѣ, г. Мурко доказываетъ ихъ неумѣстность, между прочимъ, чрезвычайно интересными данными, которыя встрѣчаются въ перепискѣ знаменитаго слависта. При этомъ, однако, г. Мурко не отрицаетъ важности сдѣланнаго покойнымъ открытія, что представленная Шафарикомъ въ его исторіи славянскихъ языковъ и литературъ характеристика славянъ и ихъ культуры является дословнымъ переводомъ на нѣмецкій языкъ, съ незначительными лишь сокращеніями, двухъ церковныхъ проповѣдей Коллара, изданныхъ въ 1822 г. подъ заглавіемъ: Dobré vlastnosti národu slovanského.[1]) Изъ переписки Шафарика и изъ нѣкоторыхъ другихъ такого же рода источниковъ г. Мурко приводитъ далѣе нѣсколько цѣнныхъ указаній, не оставляющихъ сомнѣнія въ томъ, что вліяніе польскихъ ученыхъ (Суровецкаго, Потоцкаго, Раковецкаго, Лелевеля) на Шафарика, Коллара и др. чешскихъ писателей было гораздо сильнѣе, чѣмъ думалъ И. М.

12 Не смотря на строгое отношеніе къ отрицательнымъ сторонамъ докторской диссертаціи покойнаго, г-нъ Мурко вообще отзывается о ней съ похвалою, какъ о весьма поучительномъ и интересномъ сочиненіи (sehr belehrend und anregend), заслуживающемъ вниманія самаго широкаго круга читателей, интересующихся духовною жизнію славянскихъ народовъ. По словамъ г-на Мурка, „авторъ остановился на весьма важномъ принципіальномъ вопросѣ, своевременность постановки котораго доказалъ совершенно основательно (hat vollkommend begründet)

[1]) Открытіе это г. Мурко называетъ etwas überraschend, на стр. 257, ganz hübsch на стр. 266.

въ своемъ историческомъ изложеніи и очень многое сдѣлалъ для правильнаго уясненія его".

Въ небольшой припискѣ къ своей рецензіи г. Мурко останавливается на вышеупомянутой брошюрѣ Д. И. Багалѣя, полученной имъ довольно поздно, когда рецензія его была окончена и уже сдана въ печать. Брошюру эту онъ рекомендуетъ особенному вниманію читателей, но съ нѣкоторыми оговорками. Изложенныя въ ней Д. И. Багалѣемъ указанія на методологическія ошибки критикуемой книги и на несправедливое отношеніе ея автора къ нѣкоторымъ изъ прежнихъ изслѣдователей г. Мурко находитъ основательными. Но онъ не соглашается и съ болѣе общими выводами брошюры, особенно съ заключительными ея строками, въ которыхъ Д. И. Багалѣй говоритъ слѣдующее: „Обобщая все сказанное, мы должны сознаться, что для уясненія вопроса о характерѣ и юридическомъ бытѣ славянъ нужно написать новое сочиненіе, ибо книга профессора Собѣстіанскаго его совсѣмъ не разрѣшаетъ". Противъ этого заключенія г. Мурко замѣчаетъ: „но Собѣстіанскій и не ставилъ себѣ такой задачи, а только бросилъ историко-критическій взглядъ на ученія о древнеславянскомъ національномъ характерѣ, относительно котораго дѣйствительно существовали, да и теперь еще въ ходу предвзятыя теоріи".

Еще болѣе благопріятный отзывъ о докторской диссертаціи И. М-ча мы находимъ въ рецензіи чешскаго журнала Naše doba, также начинающейся довольно обстоятельнымъ изложеніемъ содержанія разсматриваемой книги, особенно первой половины ея, посвященной ученіямъ о характерѣ славянъ. Рецензентъ этотъ былъ знакомъ съ тѣми возраженіями, которыя дѣлались И. М-чу на докторскомъ диспутѣ[1]), а также въ критикѣ Д. И. Багалѣя и рецензіи г. Р-скаго, помѣщенной въ Ж. М. Н. Просвѣщенія. Нѣкоторыя изъ этихъ возраженій онъ находитъ основательными, другія же кажутся ему несправедливыми, преувеличивающими недостатки разбираемой книги. Онъ беретъ послѣднюю подъ свою защиту противъ такихъ слишкомъ строгихъ, по его мнѣнію, отзывовъ, замѣчая: „Книга не заслуживаетъ порицанія (hany nezasluhuje). Не 13
говоря уже о необыкновенной (velké) самостоятельности ав-

[1]) По обстоятельному отчету А. Н. Деревицкаго объ этомъ диспутѣ, помѣщенному въ Историческомъ Обозрѣніи т. 5, 175—191.

тора, о его начитанности и знаніи дѣла, мы думаемъ, что и основное положеніе его, вопреки всякимъ нападкамъ на него, вѣрно. Изображеніе характера и быта древнихъ славянъ, до сихъ поръ дѣйствительно было такимъ, какимъ представляетъ его Собѣстіанскій, называя сентиментально поэтическимъ. Такой взглядъ и теперь еще проводится въ разныхъ учебникахъ и исторіяхъ... Въ рѣшительномъ опроверженіи означеннаго неправильнаго взгляда, хотя бы въ деталяхъ этого опроверженія и попадались погрѣшности, мы видимъ главный утѣшительный результатъ разсматриваемаго труда, который несомнѣнно выведетъ кое кого на лучшую дорогу". Рецензентъ журнала Naše doba заканчиваетъ свой отзывъ указаніемъ на то, что и по вопросу о вліяніи Гердера и Руссо на происхожденіе сентиментальной славянской теоріи онъ склоняется къ мнѣнію автора занимающей насъ книги.

Особенный интересъ представляетъ третій изъ вышеозначенныхъ западнославянскихъ отзывовъ о докторской диссертаціи И. М—ча, помѣщенный въ Чешскомъ журналѣ Osvěta 1894 г. Отзывъ этотъ тутъ высказанъ не въ отдѣльной рецензіи, а въ довольно большой статьѣ д-ра Карла Кадлеца, носящей такое заглавіе: Několik kapitol z oboru slovanského prava (нѣсколько главъ изъ области славянскаго права). При составленіи этой статьи, занимающей 53 страницы и раздѣленной на три главы, д-ръ Кадлецъ широко пользовался занимающей насъ книгою покойнаго, на что и указываетъ въ подстрочномъ примѣчаніи, на стр. 5-й, гдѣ, по весьма понятнымъ побужденіямъ, счелъ нужнымъ сказать нѣсколько словъ въ защиту этой книги противъ извѣстной критики профессора Багалѣя. „Въ Россіи, замѣчаетъ тутъ г. Кадлецъ, къ сочиненію Собѣстіанскаго очень сурово (velmi přikře) отнесся Д. И. Багалѣй. Хотя многіе упреки (vytky), которые Багалѣй дѣлаетъ Собѣстіанскому и справедливы, мы думаемъ однако, что сочиненіе это не заслуживаетъ безусловнаго осужденіе. Напротивъ, въ основной своей части сочиненіе Собѣстіанскаго весьма хорошо (velmi dobré). Да и по вопросу о вліяніи Гердера на славянскія литературы мы вполнѣ соглашаемся съ Собѣстіанскимъ, хотя и находимъ, что ученіе Гердера не было апріорнымъ, какъ онъ думаетъ". Докторъ Кадлецъ особенно цѣнитъ занимающую насъ тутъ книгу покойнаго за то, что въ ней собрано много данныхъ (mnohá data) относительно генезиса

ученій о характеристическихъ особенностяхъ славянскаго быта. По этимъ даннымъ г. Кадлецъ и составилъ главнымъ образомъ первую главу своей интересной статьи, посвященную обзору начальныхъ трудовъ по славянскому праву (Počatky studia slovanského práva).

Считаю нелишнимъ припомнить, что приведенные тутъ 14
западнославянскіе отзывы о докторской диссертаціи Ив. М—ча появились почти одновременно, въ 1894 г., и, слѣдовательно, не могли находиться въ зависимости одинъ отъ другаго. Если же всѣ они сошлись такъ близко въ оцѣнкѣ книги, особенно—ея положительныхъ сторонъ, то это, на нашъ взглядъ, только усиливаетъ научное ихъ значеніе. Такой характеръ этихъ отзывовъ дѣлаетъ ихъ тѣмъ интереснѣе для насъ, что они въ общемъ сходятся съ отзывами оффиціальныхъ судей и оппонентовъ Ив. М—ча на его докторскомъ диспутѣ, отличаясь отъ нихъ главнымъ образомъ лишь сочувственнымъ отношеніемъ къ несомнѣннымъ достоинствамъ сочиненія.

Магистерская и докторская диссертаціи покойнаго были задуманы, а первая до извѣстной степени и отдѣлана еще во время приготовленія его къ занятію каѳедры славянскаго права. Но каѳедра эта, просуществовавшая около двадцати лѣтъ лишь въ университетскомъ уставѣ 1863 г., была совсѣмъ уничтожена новымъ уставомъ, и И. М. вскорѣ по возвращеніи его изъ заграничной командировки, въ 1887 г., былъ переведенъ на освободившуюся тогда въ нашемъ университетѣ каѳедру исторіи русскаго права. Новое дѣло налагало на покойнаго новые тяжелые труды особенно въ первые годы его преподавательской дѣятельности, когда онъ долженъ былъ составлять университетскій курсъ по предмету, хотя ему и не чуждому, но имѣвшему для него второстепенное значеніе во время приготовленія къ профессорскому званію. Тѣмъ не менѣе онъ и тутъ находилъ время для работъ въ излюбленной имъ области славяновѣдѣнія. Въ эти то именно годы имъ была окончена докторская диссертація, по изданіи которой онъ также не переставалъ съ живѣйшимъ интересомъ слѣдить за всѣми новостями въ области славянскаго права, появлявшимися какъ въ русской, такъ и въ западно-славянской научной литературѣ. Особенно интересовали его такіе новые труды, которые имѣли болѣе или менѣе близкое отношеніе къ предмету его докторской диссертаціи или же вызываемы были ею. На нѣкоторыя

изъ статей послѣдняго рода онъ давалъ печатные отвѣты: въ журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія (1893 г. Іюнь, отвѣтъ г-ну Р—скому), въ запискахъ Харьковскаго Университета (1893 г. II, отвѣтъ профессору Багалѣю). Какъ въ своей, хорошо памятной всѣмъ намъ устной защитѣ въ засѣданіяхъ нашего общества и на докторскомъ диспутѣ, такъ и въ печатныхъ отвѣтахъ, И. М. горячо защищалъ свои мнѣнія и нѣкоторыя изъ сдѣланныхъ ему возраженій успѣлъ ослабить и даже совсѣмъ устранить. Но при этомъ онъ съ благодарностію принималъ вполнѣ обоснованныя указанія на слабыя стороны его докторской диссертаціи, особенно на встрѣчающіеся въ ней пробѣлы, и пользовался такими указаніями при переработкѣ этого своего труда для новаго изданія, къ которому и намѣревался въ скоромъ времени приступить. О томъ, какія значительныя дополненія дѣлались имъ въ новомъ изданіи, можно судить по лекціямъ, которыя онъ въ прошломъ году читалъ на женскихъ курсахъ и которыя тоже были посвящены ученіямъ о характерѣ и бытѣ древнихъ славянъ. Значительная часть первой изъ этихъ лекціи, на которой я имѣлъ удовольствіе присуствовать, была составлена на основаніи извѣстной книги профессора Ламанскаго,[1]) о которой вовсе не упоминалось въ 1-мъ изданіи диссертаціи покойнаго.

Кромѣ переработки послѣдней для новаго изданія, И. М. въ послѣдніе два года своей жизни готовилъ и другіе труды по славяновѣдѣнію. Особенно усердно онъ трудился надъ статьею объ южно-славянской задругѣ, относительно которой имъ заготовленъ былъ довольно значительный матеріалъ, отчасти совершенно новый, неизвѣстный прежнимъ изслѣдователямъ.

Извѣстно, какое большое значеніе почившій придаетъ въ своей докторской диссертаціи изданной болѣе ста лѣтъ тому назадъ книгѣ верхнелужичанина Антона, которую называетъ, вполнѣ основательно, „первымъ, по времени, трудомъ, посвященнымъ систематической разработкѣ вопроса о характерѣ и нравахъ древнихъ славянъ“ (стр. 4). Онъ собирался издать въ русскомъ переводѣ эту очень рѣдкую теперь и совсѣмъ почти позабытую книгу, большая часть которой уже и была переведена имъ. Насколько это намѣреніе И. М—ча было умѣстно, доказываетъ, между прочимъ, и то обстоятельство,

[1]) Объ историческомъ изученіи греко-славянскаго міра въ Европѣ. Спб. 1871.

что въ славянской коммиссіи при Московскомъ археологическомъ обществѣ, не такъ давно 23-го января 1894 г., читанъ былъ профессоромъ Линниченкомъ рефератъ о книгѣ Антона, какъ о весьма рѣдкомъ, но во многихъ отношеніяхъ важномъ сочиненіи.[1])

Если припомнимъ при этомъ, что указанными новыми трудами по славяновѣдѣнію П. М. занимался одновременно съ литографированіемъ своего университетскаго курса по исторіи русскаго права и обработкою объявленныхъ уже имъ новыхъ чтеній для женщинъ, то мы легко поймемъ, среди какой оживленной дѣятельности онъ былъ застигнутъ смертію.—Тяжело 16
подумать, что вмѣстѣ съ его останками мы похоронили столь много свѣтлыхъ надеждъ, которыя подавала его богато одаренная натура, его обширныя свѣдѣнія по излюбленной имъ отрасли славяновѣдѣнія, умѣнье справляться съ трудными научными здачами, необыкновенная энергія и, наконецъ, его цвѣтущее по виду здоровье.

М. Дриновъ.

4. Нешо Бончовъ.*)

(† Февруарий 1878 год.).

Изминахѫ се двадесеть години отъ смъртьта на Нешо Бончовъ. Неговото име е добрѣ познато по насъ и, мисля, че никога нѣма да се забрави. Но за неговий животъ и за нѣкои страни отъ неговата дѣятелность малко се знае въ Българската книжнина. Главната причина е, че Бончовъ се помина въ Москва, два деня прѣди сключването на Санъ-Стефанский договоръ, когато неговитѣ близки приятели еднородци се намирахѫ далече, па Българскитѣ вѣстници и други периодически списания бѣха съвсѣмъ изгаснали, та нѣмаше, кадѣ да се напечата у врѣме нѣкакъвъ некрологъ за него. Съ долнитѣ редове азъ се опитвамъ да запълня колко-годѣ реченатa празднина въ нашата книжнина.

[1]) Древности. Труды славянской коммиссіи „т. I, Москва“ 1895. Протоколъ 11-го засѣданія, стр. 27.

*) Изъ „Свѣтлина“ мѣсечно иллюстровано списание, Пловдивъ, год. X (1898), кн. IV, стр. . . . .

Нешо Бончовъ се е родилъ на 1839 г. въ Панагюрище, дѣто се и училъ, па и учителствувалъ нѣколко врѣме, до 1858 г., когато и отиде въ Русия. Тамъ слѣдъ четиригодишно приготовлявание въ Киевъ и въ Москва, постжпи въ Историко-филологический факултетъ при Московский университетъ, който и свърши на 1866 г. се кандидатска степень. — Изъ университетското си учение той изнесе голѣма любовъ къмъ историята, къмъ политическата икономия, къмъ философията и дълбоки познания по старитѣ и новитѣ европейски езици, сжщо и по литературитѣ имъ. — Слѣдъ нѣколко несполучливи опитвания да се завърне въ отечеството си, Бончовъ на 1867 г. се настани въ първата московска гимназия като учитель на старо-гръцкий езикъ, и учителствува въ нея седемъ години. Прѣзъ това врѣме два пжти ходи да пжтува по България: на 1869 г., когато спохожда и нѣкои западноевропейски земи (Германия и Австрия) и на 1873 г. Прѣзъ есеньта на слѣднята 1874 г. той се поболи отъ охтика, която слѣдъ четире години прѣсѣче живота му на 17 февруарий 1878 г. Спечеленитѣ си съ учителски трудъ пари той завѣща на Московский Славянский Комитетъ (хиляда и сто рубли) и на Панагюрското училище (хилядо).

Бончовъ бѣше човѣкъ съ рѣдки умственни и нравствени достоинства, имаше високъ и свѣтълъ умъ, горещо сърдце, чиста и блага душа, нравъ кротъкъ, симпатиченъ характеръ. Съ тия качества и съ своитѣ дълбоки и широки познания той бѣше си спечелилъ въ Москва обичь и почеть между своитѣ съслуживци, многобройни ученици и тѣхнитѣ родители. Съ особна обичь и почеть се отнасяхж къмъ него московскитѣ българе и българчета, които често го спохождаха, за да стоплюватъ душитѣ си съ неговата умна и сладка рѣчь или да се ползуватъ отъ неговитѣ съвѣти, наставления и познания. — Не малко сѣмена отъ питоменъ животъ и горещо родолюбие той е посѣялъ и прѣзъ пжтуванията си въ България въ душитѣ на тамошнитѣ младежи и дѣйци, които навсждѣ е плѣнявалъ съ своето живо, поучително и възбудително слово.

Макаръ и да прѣкара по-зрѣлитѣ си години далече отъ България и да бѣше прѣтрупанъ съ служебни дѣла, Бончовъ не прѣставаше да мисли и да се грижи за отечеството си, и щомъ намѣри леснина, ревностно взе да работи съ перото си за неговото духовно и материално повдигане.

Съ книжовни български трудове, той е захваналъ да се занимава отдавна, още когато е билъ на 18 годишна възрасть и е учителствувалъ въ Панагюрище. Тамъ е записалъ на онова врѣме доста много народни пѣсни, отъ които едни сж обнародвани въ напечатания на 1861 год. „Миладиновски Сборникъ“, а други — въ „Братски трудъ“ на Московската Българска дружина (1860 г.). Освѣнъ народни пѣсни той е записвалъ тогава и народни приказки, отъ които една (Богомилска) биде обнародвана слѣдъ смьртьта му въ Периодическото Списание на Б. Кн. Дружество „Срѣдецъ“ кн. VIII. Но сериозната негова дѣятелность въ полза на Българската книжнина се захвана слѣдъ пжтуването му по България на 1869 г., когато той споходи много крайдунавски и тракийски мѣста, ходи въ Рилския мънастирь, живѣ нѣколко врѣме въ Цариградъ и можа да се опознае добрѣ съ положението и нуждитѣ на народа ни, па и да завърже познанство и приятелство съ мнозина отъ тогавашнитѣ български дѣйци. Още прѣзъ 1870 г. Бончовъ обнародва нѣколко анонимни статии въ Славейковата „Македония“ и въ Каравеловата „Свобода“. Въ сжщото врѣме той захвана да работи за Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество, въ което прѣзъ двѣ-три години, между 1870—1873, обнародва съ подписа си слѣднитѣ трудове.

„За училищата“ около 40 страници (кн. III—IV). „За поврѣменното списание Читалище и за Пърличевий прѣводъ на Омировата Илиада“, критически статии (кн. IV). Тукъ е напечатанъ, успоредно съ Пърличевий, и Бончовий прѣводъ на 225 стихове отъ първата пѣсень на Илиадата. „Класичнитѣ Европейски писатели на Български езикъ и ползата отъ изучването на съчиненията имъ“. „Гоголь, животътъ и литературнитѣ му дѣла“ (кн. VII—VIII). „Разбойници, драма въ петь дѣйствия отъ Шиллера“ прѣводъ съ исторически и историко-литературни бѣлѣжки (кн. VII—X).

Съ своето интересно съдържание, пълно съ свѣтли мисли, съ възбудителенъ духъ, па и съ своя чистъ и ясенъ езикъ, напъстренъ съ хубави народни слова и живи изговори, тия Бончови трудове привлѣкли вниманието на всички, може да се каже, тогавашни български читатели. Жеднитѣ за наука младежи ги четѣха съ увлечение, благославяха Бончова, про-

гласяваха го за най-добръ, най-талантливъ, най-ученъ български писатель.

Сгрѣянъ отъ горещия приемъ, който срѣщнаха първитѣ негови книжовни опити, Бончовъ ревностно бѣше се взелъ да обогати книжнината ни съ по-голѣми, по-зрѣли книжовни трудове. По край друго, той бѣше обрекълъ на Книжовното Дружество да приготви статия за Шиллера и за значението му въ нѣмската литература, да прѣведе и нѣкои отъ по-хубавитѣ Шиллерови драми (Орлеанската дѣва и Вилхелмъ Телль), па и Гетевий Гедъ-фонъ Берлинхингенъ. Но за жалость тия, както и много други хубави Бончови намѣрения и планове останаха неиспълнени поради тежката му болесть, която го налегна тъкмо тогава, при цъвнованието на неговата висока дарба и на неговата книжовна дѣятелность. Въ врѣмето на своята болесть Бончевъ можа да поработи съ перото си токо единъ пѫть и поработи макаръ и въ друго книжовно поле, но не съ по-малка полза за нашето народно дѣло. На 1876 г. той напрегна послѣднитѣ си сили и заедно съ покойний Жинзифовъ усердно се труди за запознаването на русский свѣтъ съ тогавашнитѣ злочестини на народа ни. Бончовъ и Жинзифовъ прѣвождаха на русски езикъ и редактираха доста много отъ ония извѣстия за турскитѣ звѣрства въ България, които (извѣстия) се печатаха въ московскитѣ газети или се четѣха въ засѣданията на Московский Славянски комитетъ, и които потрѣсоха цѣлий русски народъ въ прѣдвечерието на войната за нашето освобождение.

Харковъ 1898 г. февруари.

М. Дриновъ.

Приложеніе.

Успѣхи и задачи славяновѣдѣнія.*)

Вступительная лекція, читанная 20-го сентября 1873 г. въ Харьковскомъ университетѣ.

Позвольте мнѣ, м. г., начать съ объясненія причины того внутренняго волненія, которое я испытываю, восходя на эту каѳедру, и которое, безъ сомнѣнія, вы прочли уже на моемъ лицѣ, замѣчаете и въ голосѣ. Каѳедра эта не новая, — она имѣетъ хотя и непродолжительную, но славную исторію: съ ней учили Срезневскій и Лавровскій — громкія имена въ славянской наукѣ. Съумѣю ли я хоть сколько нибудь поддержать доброе имя, снисканное этой каѳедрѣ такими именитыми дѣятелями? Смогу ли хоть сколько нибудь отвѣтить на тѣ ожиданія, которыя вы вправѣ возлагать на того, кто осмѣлился назваться ихъ преемникомъ? — Я только одно могу обѣщать, — это любовь къ своему предмету и усердную готовность его процвѣтанію. Но мнѣ при этомъ слишкомъ хорошо извѣстно, что такое обѣщаніе еще небольшая гарантія для успѣха возложеннаго на меня дѣла.

Предметомъ моей первой бесѣды съ вами я избралъ — исторію славяновѣдѣнія, или лучше сказать, общеславянской науки. Излишнимъ считаю предупреждать, что я предложу вамъ весьма краткій очеркъ, имѣющій въ виду дать самое общее представленіе объ этомъ предметѣ.

Славяновѣдѣніе, м. г., есть наука новая, — она существуетъ съ конца прошлаго вѣка, начало ея стоитъ въ тѣсной связи съ возрожденіемъ юго-западныхъ славянъ. — 17-ый и бо́льшая

*) Въ ръкописа на покойния професоръ се срѣщатъ общи зачеркванія на текста, които той е направилъ съ цѣль да съкрати четенето, но не и съдържанието на лекцията. Поради това редакцията счете за нужно да приведе и тия зачеркнати мѣста, като ги поставя въ кржглести [ ] скоби. За тая лекция вж. Прѣдисловието къмъ настоящия томъ.

половина 18-го вѣка есть самое темное, самое безотрадное время въ жизни этого Славянства: Бѣлогорская битва, похоронившая политическую самостоятельность Чешкаго племени, послужила могилой и его замѣчательной духовной жизни. Его литература еще въ XVI в. занимавшая передовое мѣсто въ средѣ литературъ самыхъ видныхъ европейскихъ народовъ, вдругъ изсякла: прежнія памятники ея дѣятельно истребляются фанатизмомъ іезуитовъ, вошедшихъ въ силу. Подъ мертвящимъ вліяніемъ этой темной силы замолкли и пришли въ полное забвеніе народныя литературы Хорватовъ и Поляковъ, еще въ 16 в. достигшія значительныхъ размѣровъ. Сербы и Болгаре въ концѣ XIV в. проиграли свою политическую независимость въ неравной борьбѣ съ ополчившейся на Европу Азіатскою силою, но грубый завоеватель мало коснулся ихъ духовной жизни. Еще въ XV в. плоды Болгарской письменности продолжали просвѣщать не только болгарскія страны, но „и окрестная царствія“. Къ 17-му вѣку южное Славянство лишилось и этого утѣшенія: его исконные враги, византійскіе греки нашли возможность вознаградить себя на счетъ духовной самостоятельности этихъ Славянъ за потери, понесенныя имъ утвержденіемъ турокъ въ Константинополѣ.

Политически угнетенное, лишенное и всякой внутренней самостоятельности Славянство очутилось на краю гибели: загнанность, бѣдность, грубое робство стали удѣломъ его. Въ это-то именно время въ средѣ европейскихъ народовъ стали сказываться тѣ сужденія и толки о народномъ характерѣ славянъ, съ которыми знакомитъ насъ знаменитый Крижаничъ, имѣвшій возможность познакомиться съ ними на самыхъ главныхъ пунктахъ ихъ возникновенія: у Нѣмцевъ и Грековъ. Толки эти не замедлили овладѣть и литературою сосѣдей Славянства. Приведу нѣсколько выписокъ изъ нѣмецкихъ ученыхъ сочиненій прошлаго вѣка.

J. Лудвигъ (1752), въ своемъ объясненіи къ золотой буллѣ Карла IV, говоря о той статьѣ ея, которой этотъ Нѣмецкій императоръ и Чешскій король вмѣнялъ Нѣмецкимъ курфюрстамъ въ обязанность учиться языку славянскому, замѣтилъ: „Карлъ IV долженъ былъ остановиться обязывать курфюрстовъ учиться грубому и необработанному языку славянскому“. Далѣе: „ Курфюрстъ долженъ былъ бы стыдиться, еслибъ про него могли сказать, что онъ время и трудъ по-

тратитъ на ученіе рабскаго языка". Тренкъ, въ своемъ сочиненіи о національной храбрости (1786), такъ характеризуетъ чеха: „отъ золъ, коваренъ, предатель, непримиримъ, глупъ и только тогда выходитъ хорошимъ солдатомъ, когда его съ принужденіемъ и палочными ударами выучиваютъ на плацу". Кроли въ статическомъ описаніи Австріи 1820 г. отмѣчаетъ, что „Славяне отличаются грубостію, вялостію, нечистотою, грубою чувственностію и великимъ легкомысліемъ. При томъ часто передаются пьянству, обыкновенно нѣсколько лѣнивы, скрытны, вороваты, принизительны съ высшими". Въ одномъ австрійскомъ нѣмецкомъ журналѣ читаемъ: „характеръ русскихъ, общій всѣмъ Славянамъ. Недовѣрчивъ, обманчивъ, лукавъ, безъ малѣйшей нравственности, безъ религіи....." Неймаппъ, авторъ сочиненія Natur der Menschen, 1815 г., выразился, что народы славянскіе составлены изъ другихъ веществъ, чѣмъ Нѣмцы, и что имъ поэтому самою природою предопредѣлено другое, чѣмъ Нѣмцамъ, призваніе, и т. д. Такое воззрѣніе на Славянъ сложилось главнымъ образомъ въ указанное темное время въ жизни юго-западнаго Славянства. Хуже всего то, что взглядъ этотъ усвоивался вмѣстѣ съ этою наукою и самими Славянами. Славянинъ, которому удавалось получить какое нибудь образованіе, спѣшитъ повернуть спиною къ родной средѣ, обрекаемой тогдашнею наукою на вѣчное соціальное и нравственное коснѣніе. Такимъ образомъ все, что выдавалось изъ этой среды, отрекалось отъ своей народности, переходило въ лагерь ея утѣснителей. Удары этихъ „отцеубійцъ", какъ ихъ называетъ одинъ изъ немногихъ не поддавшихся этому стремленію образованныхъ Славянъ того времени, едва ли не были больнѣе.

Я вошелъ въ эти подробности, м. г., дабы вы могли наглядно убѣдиться въ томъ, что при такомъ положеніи дѣлъ въ тѣ времена не могло быть и рѣчи о какой нибудь славянской науки или о существованіи народныхъ литературъ славянскихъ. Но вотъ со второй половины прошлаго столѣтія это безотрадное положеніе стало измѣняться къ лучшему главнымъ образомъ подъ вліяніемъ просвѣтительныхъ началъ того времени, [какъ это случилось у Чеховъ и Поляковъ, частію вслѣдствіе блистательныхъ успѣховъ, покрывавшихъ въ то время русское оружіе. Послѣднее обстоятельство особенно повліяло на возрожденіе южныхъ Славянъ, еще съ 19-го вѣка ожидав-

шихъ улучшенія своей участи съ этой стороны. Еще въ 16-мъ вѣкѣ они таили въ сердцахъ своихъ эту надежду, оставшуюся не незамѣченной чутко слѣдившими за настроеніемъ народныхъ массъ послами Венеціи, близко заинтересованой дѣлами Турецкаго государства. Во многихъ донесеніяхъ этихъ пословъ мнѣ случалось нападать на прямыя указанія, что Болгаре, Сербы, Босняки чаютъ, какъ манны небесной, усиленія Россіи, видя единственно въ немъ свое спасеніе. Какъ бы то ни было, но] въ средѣ близкаго къ гибели западнаго и южнаго Славянства появляются признаки оживленія: возрожденіе начинается едновременно почти у всѣхъ. Болгаре — Іеромонахъ Паисій (1762 г.) и Софроній Врачанскій; Сербы — архимандритъ Раичъ (1726—1801) и Досиѳей Обрадовичъ (1739—1811); Словинцы—Лингардтъ (1758—1825), Валентинъ Водникъ (1758—1818) и Япель (+1807); Чехи—Іорданъ (1745), Добнеръ (1719—1790), Дурихъ (1738—1802), Пельцель (1734—1801); Лужичанинъ — Антонъ (1751—1818); Поляки — Нарушевичъ и Чацкій, — всѣ эти предтечи возрожденія народныхъ единицъ, входящихъ въ составъ юго-западнаго Славянства, были почти современниками; дѣятельность всѣхъ ихъ принадлежитъ второй половинѣ прошлаго вѣка. Хотя они и дѣйствовали отдѣльно, не состоя ни въ какой связи между собою, даже не зная о существованіи другъ друга, однако въ дѣятельности ихъ мы замѣчаемъ одно и тоже направленіе: всѣ они обращаются къ прошедшему своего народа: едни для разгадки его настоящаго, другіе для провѣрки пущенныхъ въ ходъ сужденій недругами, третьихъ побуждаетъ къ тому мысль — напоминаніемъ о болѣе счастливой жизни возбудить въ своихъ единородцахъ усыпленное и попранное народное чувство.

Отправляясь каждый съ своей точки зрѣнія, они естественно должны были встрѣтиться на одномъ общемъ пунктѣ. Это общая всѣмъ Славянамъ старина, предшедствовавшая племенному ихъ дробленію. Общеславянская старина, вотъ первый матеріалъ, первое содержаніе для общеславянской науки, которая и не замедлила явиться въ трудахъ Добровскаго. Этотъ необыкновенный человѣкъ соединялъ въ себѣ геніальное трудолюбіе съ свѣтлымъ и глубокимъ взглядомъ. „Гдѣ только онъ углубляется въ изслѣдованія, писалъ о немъ Гёте, тамъ тотчасъ видѣнъ знатокъ, обнимающій предметъ свой вполнѣ“.

Онъ первый взглянулъ прямо на общеславянскую древность, къ которой не знали какъ подступить его предшественники. Кромѣ того онъ выяснилъ еще нѣсколько новыхъ точекъ соприкосновенія въ исторической жизни отдѣльныхъ славянскихъ племенъ, расширилъ матеріалъ общеславянской науки и возбудилъ интересъ къ ней. По собственному признанію этого патріарха славяновѣдѣнія въ немъ возбудили народное чувство и любовь къ изученію своей родины извѣстные уже намъ Пельцель и Дурихъ. Онъ сначала ревностно отдался изученію ея исторіи, литературы и языка. Въ исторіи его особенно привлекалъ древнѣйшій періодъ, преимущественно утвержденіе христіанства у Чеховъ. (Разработкѣ этого предмета онъ посвятилъ изслѣдованіе о крещеніи Боривоя 1803, о Людмилѣ и Драгомірѣ 1807, о Вячеславѣ и Болиславѣ 1819). Въ литературѣ онъ особенно любилъ такіе темы, гдѣ эта область встрѣчается (Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur, 1791) съ языкомъ, который собственно былъ его призваніемъ. Написанная имъ грамматика ческаго языка считается классическимъ трудомъ въ чешской литературѣ (Lehrgebäude der böhmischen Sprache, 1809). —

Понятно, что такой человѣкъ рано долженъ былъ выйти на общеславянскую почву: его влекло туда и распространеніе христіанства у Чеховъ, находившееся въ связи съ распространеніемъ его у другихъ Славянъ, и имена Кирилла и Меѳодія, равно замѣшанныя въ исторіи просвѣщенія какъ западныхъ, такъ и южныхъ Славянъ, и разгадка начала и судьбы священнаго языка, общаго нѣкогда всѣмъ новообращеннымъ Славянамъ, особенно уясненію отношенія этого языка къ существующимъ живымъ нарѣчіямъ славянскимъ. Вотъ сколько еще вопросовъ для общеславянской науки! Счастливое стеченіе обстоятельствъ дало Добровскому рѣдкую въ то время возможность побывать во всѣхъ почти Славянскихъ краяхъ: въ Россіи, Польшѣ, Угріи, Краинѣ и въ Венеціи, бывшей долгое время центромъ книжевной дѣятельности южныхъ Славянъ. Какъ дорого онъ умѣлъ цѣнить время, проведенное въ этихъ путешествіяхъ можете судить по слѣдующему обстоятельству. Въ кратковременное свое пребываніе въ Москвѣ онъ не только успѣлъ пересмотрѣть всѣ рукописныя собранія, имѣвшіяся тогда въ ней, но еще и составилъ для себя полный списокъ славянскихъ рукописей Синодальной

библіотеки. Нужно ли говорить, какой богатый матеріалъ доставили ему эти путешествія для разработки означенныхъ общеславянскихъ вопросовъ? Время не позволяетъ мнѣ перечислять его многочисленные труды по этой части; не могу, однако, пройти молчаніемъ его статью о древнѣйшихъ жилищахъ Славянъ, бросившая довольно яркій свѣтъ на эту отдаленную славянскую древность; его изслѣдованіе о Кириллѣ и Меѳодіи, которымъ начинается критическое изученіе жизни и дѣятельности славянскихъ апостоловъ; его сборники Славянинъ и Славянка, содержащія многія изслѣдованія и замѣтки по славянской исторіи письменности и по славянскимъ нарѣчіямъ, наконецъ, его знаменитыя Institutiones linguæ Slavicæ, положившія [„Въ прочихъ сочиненіяхъ, говоритъ Копитаръ по поводу этихъ Institutiones, онъ имѣлъ болѣе или менѣе соперниковъ изъ среды соотечественниковъ, но въ этомъ онъ первый художникъ и составляетъ эпоху“. И дѣйствительно этой книгой было положено] первое основаніе изученію церковно-славянскаго языка. По этой книгѣ и славянское поколѣніе стало знакомиться съ священною славянскою стариною. Вѣроятно не одинъ изъ васъ, м. г., изучалъ церковно-славянскій языкъ по руководству Ненинскаго. Это — сокращеніе, далеко впрочемъ не удачное, Institutionum. — Труды Добровскаго производили на современное ему поколѣніе славянскихъ ученыхъ сильное обаяніе, которое онъ поддерживалъ дѣятельною перепиской со многими изъ нихъ. Со всѣми маломальски выдававшимися научною дѣятельностію закаулками славянскими онъ былъ въ связи. Даже Харьковъ съ его весьма слабою тогда дѣятельностію этого рода не ускользнулъ отъ его вниманія: и тутъ онъ имѣлъ корреспондата. [По поводу вышедшаго тутъ въ 1818 г. сочиненія Успенскаго: „О русскихъ древностяхъ. Письмо Стойковича (въ Slawin 275) Харьковъ 1806].

Добровскій вскорѣ увидѣлъ себя окруженнымъ многочисленными дѣятелями на очищенномъ имъ полѣ славянской науки. Ганка (1791—1861) съ необыкновеннымъ жаромъ отдается собиранію памятниковъ древнечешской письменности и языка, открываетъ знаменитыя рукописи — Зеленогорскую и Краледворскую. Юнгманъ (1773—1847), 100-лѣтняя годовщина дня рожденія котораго нынѣшнимъ лѣтомъ была предметомъ всенароднаго торжества въ Чехіи, дѣлаетъ библіографическій сводъ въ хронологическомъ порядкѣ памятниковъ чешской ли-

тературы 1825, богатства которой обратили на нее вниманіе Европы, [возглашавшей чешскій языкъ грубымъ, необработаннымъ, варварскимъ языкомъ]. Онъ же составляетъ словарь 1835—39 Чешскаго языка въ пяти огромныхъ томахъ, трудъ титаническій по богатству собраннаго въ немъ матеріала и и подробному объясненію его. Ополяченный шведъ Линде издастъ такой же словарь Польскаго языка, въ которомъ, кромѣ того, лексическое богатство Польскаго языка, насколько это было возможно тогда, сравнено съ лексическимъ богатствомъ другихъ славянскихъ языковъ. [Раковецкій (1782—1839) издаетъ собраніе древнихъ русскихъ юридическихъ памятниковъ (Prawda Ruska) 1820—2 г., которые сравниваетъ съ остатками разныхъ древнихъ славянскихъ законовъ]. Графъ Осссолинскій посвящаетъ свою жизнь и бо́льшую часть своего огромнаго состоянія на изученіе славянской словесности. Другой польскій графъ Янъ Потоцкій (1761—1815) съ необычайной энергіею отдается изученію древней исторіи восточной Европы съ цѣлію рельефнѣйшаго опредѣленія роли принадлежавшей тамъ Славянамъ. Онъ же предпринимаетъ путешествія по землѣ вымершихъ Полабскихъ Славянъ, чтобы отыскивать, не остались ли отъ нихъ какіе нибудь памятники или воспоминанія. Суровецкій (1761—1827) старается глубже проникнуть въ дохристіанскій періодъ исторіи Славянъ, только слегка затронутый Добровскимъ. Сербъ Вукъ Караджичъ, подъ руководствомъ Словинца Копитара, издаетъ словарь Сербскаго языка, почитающійся образцовымъ произведеніемъ въ своемъ родѣ. Копитаръ съ энтузіазмомъ слѣдитъ за успѣхами славянской науки и съ горячностію популяризируетъ ихъ въ своихъ многочисленныхъ журнальныхъ статьяхъ. Тѣмъ временемъ онъ пріобрѣтаетъ основательныя свѣдѣнія по славянскимъ нарѣчіямъ и ихъ древнѣйшей литературѣ и выступаетъ на путь самостоятельныхъ изслѣдованій въ области общеславянской науки, гдѣ скоро расходится съ другими дѣятелями по нѣкоторымъ весьма важнымъ вопросамъ. Онъ обладаетъ необыкновеннымъ критическимъ тактомъ и ловкостію въ подборѣ доказательствъ въ свою пользу, такъ что публика считаетъ его побѣдителемъ и тогда, когда правда на сторонѣ его противниковъ. Это шперкритикъ, какъ его прозвали, своимъ критическимъ направленіемъ оказываетъ огромное вліяніе на прочное развитіе науки, вызвавъ въ дѣятеляхъ ея болѣе внимательное

отношеніе къ дѣлу и болѣе обстоятельныя изслѣдованія. Но кромѣ того, Копитаръ обогатилъ науку и классическими трудами: разумѣю его Словинскую грамматику 1808 и Glagolita Clozianus 1836. Послѣднее сочиненіе его дало новую, болѣе правильную, постановку жгучему тогда, да и до сихъ поръ не потерявшему своего интереса, вопросу о глаголической славянской письменности. Далѣе, въ этомъ сочиненіи сообщенъ и тщательно обслѣдованъ новый матеріалъ для ознакомленія съ древнѣйшимъ періодомъ исторіи церковно-славянскаго языка, который былъ открытъ Востоковымъ.

Имя Востокова, м. г., вводитъ меня въ другую мастерскую нашей науки, возникшую на русской почвѣ совершенно независимо отъ научнаго движенія, начавшагося въ средѣ западнаго Славянства, съ которымъ. однако, рано или поздно она должна была встрѣтиться. Въ 20-хъ годахъ, когда произошла встрѣча, мастерская эта могла выставить замѣчательные труды, каковы: во 1-хъ, Іоаннъ Экзархъ Болгарскій Калайдовича, открывшій цѣлую, дотолѣ неизвѣстную, золотую эпоху въ древнеславянской письменности: во 2-хъ, Біографія Кирилла и Меѳодія, написанная митрополитомъ Евгеніемъ, опередившимъ Добровскаго въ критической разработкѣ исторіи славянскихъ первоучителей; въ 3-хъ, Разсужденіе о древнеславянскомъ языкѣ Востокова, открывшее строй этого языка въ его древнѣйшемъ видѣ, что осталось неизвѣстнымъ патріарху Славистики. — Но я не скоро кончу, м. г., если стану перечислять всѣ замѣчательные труды, появившіеся въ нашей наукѣ въ первый періодъ ея существованія. обнимающій первую четверть нынѣшняго столѣтія, а мнѣ предстоитъ еще обзоръ новаго періода ея гораздо болѣе сложнаго, гораздо болѣе богатаго и дѣятелями и трудами. — Какъ вы, вѣроятно, могли уже замѣтить главными предметами общеславянской науки были общеславянская древность и церковнославянскій языкъ съ соприкасавшимися съ его историческою судьбою и внутреннимъ развитіемъ вопросами; каковы: распространеніе христіанства, дѣятельность славянскихъ первоучителей, начало письменности, отношеніе этого языка къ существующимъ нынѣ славянскимъ языкамъ. Этотъ послѣдній вопросъ былъ главнымъ двигателемъ изученія и изслѣдованія славянскихъ нарѣчій.

Дѣятельностію Шафарика открывается новый періодъ въ нашей наукѣ. Этотъ геніальный человѣкъ не только раз-

рѣшилъ или подвинулъ къ рѣшенію задачи разсмотрѣннаго ея періода, но и широко раздвинулъ кругъ ея изслѣдованій внесеніемъ въ него многихъ новыхъ вопросовъ, показавъ на своихъ трудахъ и пути къ изученію ихъ. Въ 1826 г. явился первый его ученый трудъ: Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten, а черезъ два года появилось и его изслѣдованіе: Über die Abkunft der Slaven. Еще эти первые труды его произвели сильное впечатлѣніе, и не только въ средѣ славистовъ; на нихъ обратила вниманіе и нѣмецкая наука: Вахлеръ ставилъ Нѣмцамъ въ образецъ первый изъ нихъ.—Въ 1837 г. вышло знаменитѣйшее произведеніе Шафарика: „Славянскія древности“, составляющее эпоху въ европейской наукѣ. Этимъ трудомъ древность Славянская заняла весьма видное мѣсто въ ряду древностей самыхъ богатыхъ и образованныхъ народовъ, — онъ и до сихъ поръ остается исходной точкой всѣхъ трудовъ по изученію исторіи славянскихъ народовъ. Такою же исходною точкою для изученія современной славянской этнографіи и географіи сдѣлалось его знаменитое Славянское народописаніе, появившееся пять лѣтъ послѣ „Древностей“. Древности — это только половина труда первоначально задуманнаго Шафарикомъ подъ этимъ заглавіемъ: онъ обнимаетъ только внѣшнюю исторію древняго Славянства. Къ ней имѣла быть присовокупленной другая еще часть, долженствовавшая излагать внутреннюю исторію Славянъ, ихъ народное творчество, нравы, обычаи, вѣрованія, рѣчь во всѣхъ ея видоизмѣненіяхъ, ихъ общественный и юридическій бытъ. Но приступивъ къ осуществленію этого плана, Шафарикъ скоро долженъ былъ убѣдиться, что трудъ этотъ не осуществимъ по недостатку въ наличности годнаго и достаточно разработаннаго въ чернѣ матеріала. Въ эту сторону направлена была съ тѣхъ поръ дѣятельность великаго слависта. Извѣстно съ какимъ интересомъ онъ слѣдилъ за собираніемъ памятниковъ народной словесности [его библіографическій перечень сборниковъ народныхъ славянскихъ пѣсенъ 1838 у всѣхъ славянъ], съ какою ревностію подерживалъ и направлялъ онъ эту почтенную дѣятельность [указаніемъ великаго значенія этого рода матеріаловъ для изученнія народнаго быта во всѣхъ его сторонахъ на научномъ разборѣ нѣкоторыхъ изъ нихъ]. Его: Die ältesten Denkmähler der böhmischen Sprache, изданныя въ сообществѣ съ Палацкимъ 1840; Památky hlahol-

skego pisemnictvi 1853; Památky drěvniho pisemnictvi Jihoslovanův 1851; Glogolitische Fragmente 1857 — внесли богатый вкладъ въ сокровищницу древнеславянской письменности и акклиматизировали въ ней строго научное филологическое изученіе памятниковъ. Въ своихъ небольшихъ статьяхъ о нѣкоторыхъ вѣрованіяхъ Славянъ онъ указалъ правильный путь къ изученію миѳологіи; тоже самое сдѣлали въ области славянскаго права его коротенькія статьи (напр. „o dědičnem právě v Čechach 1859) и о Полицкомъ статутѣ. Но всего болѣе была плодотворна его дѣятельность на полѣ нашего языкознанія, которое онъ желалъ видѣть на той степени совершенства, при которой можно было бы безопасно пользоваться имъ для изученія народнаго быта и съ удачею эксплуатировать самый языкъ для этой же цѣли. Своею исторіею Сербскаго языка 1833 и Древнечешскою грамматикою, своими отдѣльными статьями по фонетикѣ, словообразованію и измѣненію словъ въ славянскихъ языкахъ, наконецъ, своимъ изслѣдованіемъ о числительныхъ именахъ онъ ввелъ въ эту область нашей науки историко-сравнительный методъ Гримма и Боппа. Какъ велико научное достоинство этихъ трудовъ его, можете судить по слѣдующимъ словамъ Шлейхера: „всякій разъ, говоритъ великій лингвистъ, когда я беру въ руки какой нибудь трудъ Шафарика, мой духъ наполняется новымъ почетомъ и удивленіемъ къ человѣку, создавшему поистинѣ великія безсмертные труды“. — Дѣятельностію этого человѣка кругъ общеславянской науки очень разширился: въ немъ стали обособляться нѣсколько отдѣльныхъ областей. Изъ нихъ всего болѣе подвинута и подвигается языкознаніе трудами Срезневскаго, Буслаева, Новикова, Майкова, Гатталы, Даничича, Миклошича, Шлейхера и пр. Я долженъ остановиться на дѣятельность послѣднихъ двухъ, такъ какъ на ней всего лучше можно видѣть, до чего доведена уже эта часть славистики и что еще ей предстоитъ.

Главный трудъ Миклошича, надъ которымъ 30 лѣтъ трудился съ рѣдкою послѣдовательностію этотъ замѣчательный лингвистъ, это — Сравнительная грамматика славянскихъ нарѣчій, приходящая уже къ концу. Задача этого труда заключается въ томъ, чтобы по началамъ современной филологической науки, на основаніи глубокаго историческаго изученія обработать всѣ части грамматики всѣхъ доступныхъ изученію

Славянскихъ языковъ. Трудъ огромный, поставившій обработку славянскихъ нарѣчій на такую высоту, на которую поставлены Германскія и Романскія нарѣчія трудами Гримма, Дица и имъ подобныхъ. Шлейхеръ, отличный знатокъ древне-болгарскаго языка и нѣсколькихъ живыхъ нарѣчій славянскихъ, двинулъ дѣло еще далѣе. Онъ принялся за обработку древнеславянскаго языка уже съ точки зрѣнія общаго индоевропейскаго языкознанія, показалъ мѣсто, отношенія и значеніе этого языка въ средѣ прочихъ индоевропейскихъ языковъ. Его Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache 1852 для древнеславянскаго или древнеболгарскаго языка есть, такъ сказать, жалованная грамота, отводящая этому языку весьма видное мѣсто въ сравнительной лингвистикѣ, такъ что въ настоящее время ни одинъ лингвистъ, занимающійся этой наукой, обойти древнеславянскій языкъ не смѣетъ.

Трудами этихъ людей славянское языкознаніе подвинулось такъ далеко, что и въ немъ стали уже возможны труды по этимологической палеонтологіи, каково, напр., послѣднее сочиненіе моего ученаго предшественника, которое бы сдѣлало честь любой европейской литературѣ. Я разумѣю его изслѣдованіе о коренномъ значеніи въ названіяхъ родства у Славянъ, гдѣ на основаніи чисто лингвистическихъ данныхъ воссозданы первичныя формы семейнаго быта у Славянъ. Но при всѣхъ своихъ громадныхъ успѣхахъ эта отрасль нашей науки далека еще отъ совершенства. Появляющіяся время отъ времени ученыя изслѣдованія по вопросамъ, напр., славянской фонетики, каковы изслѣдованія Даничича, Гатталы, Ягича, Гебауера, Лавровскаго и Профессора Потебни, — изслѣдованія, вызывающія нерѣдко весьма оживленые споры, всего яснѣе доказываютъ, что и послѣ трудовъ Миклошича наша фонетика остается все еще недостаточно разработанною, а извѣстно, что новая лингвистика на фонетикѣ воздвигаетъ свое величественное зданіе. Причина этого несовершенства заключается въ недостаточной еще обработкѣ отдѣльныхъ славянскихъ нарѣчій. Вспомнимъ, что еще недавно только начали обращать вниманіе на изученіе діалектовъ отдѣльныхъ нарѣчій, вспомнимъ, что есть еще цѣлое нарѣчіе славянское, весьма важное по своимъ близкимъ отношеніямъ къ древнеславянскому языку, разумѣю Новоболгарское нарѣчіе, которое не имѣетъ еще порядочнаго словаря и грамматики, не говорю уже объ его діа-

лектахъ, которые совсѣмъ еще не початы, или затронуты неумѣлыми руками. Относительно древнеславянскаго языка серьозная критика не безъ основанія упрекаетъ Миклошича въ томъ, что онъ, по какому-то предубѣжденію, отдаетъ рѣшительное предпочтеніе однимъ памятникамъ передъ другимъ столь же древними, оказывая безусловное довѣріе каждой ихъ формѣ, хотя и эти, излюбленные имъ памятники, не менѣе всѣхъ другихъ требуютъ очистительной критики.

Въ послѣдніе годы своей жизни Шлейхеръ поставилъ главной цѣлью своей ученой дѣятельности составленіе точной и обстоятельной сравнительной грамматики Славянскихъ языковъ съ точки зрѣнія общеиндоевропейской. [При этомъ онъ взялся за возсозданіе прототипа славянскихъ языковъ. Задача эта, Господа, находится въ связи съ введеннымъ имъ въ сравнительную лингвистику принципомъ сравненія основныхъ языковъ, прототиповъ. Для исполненія этой громадной задачи ему необходимо было взять въ расчетъ по крайней мѣрѣ всѣ доступныя видоизмѣненія славянской рѣчи]. Но славянская наука не могла доставить ему въ наличности нужнаго матеріала: оказалось въ ней множество пробѣловъ, такъ что великій лингвистъ самъ долженъ былъ приняться за восполненіе ихъ. На этой черновой работѣ смерть застигла его: задача его остается открытою задачей будущаго.

Параллельно съ развитіемъ языкознанія шла и обработка разныхъ вопросовъ по исторіи письменности, разумѣю преимущественно древнеславянскую. По этой области мы имѣемъ замѣчательные труды Шафарика, Бодянскаго, Срезневскаго, Григоровича, Пыпина, Гануша, Цибульскаго, Рачкаго, Ягича и пр. Имѣемъ множество дѣльныхъ замѣчаній въ классическихъ описаніяхъ рукописей, сдѣланныхъ Востоковымъ, Ундольскимъ, Горскимъ и Невоструевымъ. Но да бы вы видѣли, какъ много работы и тутъ еще предстоитъ наукѣ, укажу на то, что по весьма крупнымъ вопросамъ, касающимся древнеславянской письменности еще не произнесено послѣднее слово; укажу для примѣра на вопросъ о началѣ письменности у Славянъ, объ отношеніи кириллицы къ глаголическому письму.

Перехожду къ народной словесности и по недостатку времени коснусь только той стороны ея, которая вмѣщаетъ въ себѣ народную миѳологію. Мы не имѣемъ письменныхъ памятниковъ, которые бы предлагали систематическое изображеніе

славянской миѳологіи. Всѣ письменные источники ея ограничиваются отрывочными замѣтками домашнихъ и иноземныхъ лѣтописцевъ, духовныхъ проповѣдниковъ и немногихъ произведеній древней искусственной поэзіи славянъ (Слово о полку Игоря и Краледворская рукопись). Прежніе изслѣдователи славянскихъ вѣрованій, основываясь главнымъ образомъ на этого рода источникахъ, находили, что миѳологія славянская несравненно менѣе развита, чѣмъ, напримѣръ, миѳологія Германцевъ. Но труды Ербена, Срезневскаго, Иречка, Гануша, Буслаева, Котляревскаго, Афанасьева, Потебни, Ореста Миллера, обработавшіе нѣсколько вопросовъ миѳологическихъ на тщательномъ обслѣдованіи современной народной поэзіи, рѣшительно подорвали сужденіе о неразвитости славянской миѳологіи въ пору язычества. Не смотря, однако, на этотъ значительный успѣхъ и въ этой области славяновѣдѣнія, мы еще далеки отъ полнаго возсозданія славянской миѳологіи: труды помянутыхъ изслѣдователей исчерпываютъ только нѣкоторыя стороны этого предмета.

Коснусь еще изученія юридическаго быта. И въ этой области славянской наукѣ есть чѣмъ похвалиться: она можетъ выставить рядъ замѣчательныхъ изслѣдователей: Раковецкаго, Кухарскаго, Маевскаго, Мацеевскаго, Губе, Иречка и т. д. Трудами этихъ людей найдено много аналогій между древнѣйшими славянскими законодательствами, сохранившимися отъ временъ политической самостоятельности славянскихъ государствъ: Русская правда, права Конрада Зноемскаго 1189, права стараго пана Розенбергскаго (конца XIII вѣка), законникъ Душана, статутъ острова Крка (1388), Винодольскій законъ, статутъ Полицкій (1400),—всѣ эти древнія кодификаціи славянскаго права весьма удобно объясняются взаимно. Но ими далеко еще не исчерпывается юридическій бытъ нашихъ предковъ: главный матеріалъ его хранится въ юридическихъ обычаяхъ Славянъ, сохраняющихъ и свое обычное право съ такою же крѣпостію, какъ и прочіе обычаи, обряды и вообще преданія отцовъ. [Новѣйшія законодательства, положенныя на Славянъ извнѣ, тѣмъ менѣе разрушали ихъ народныя юридическія понятія, чѣмъ вводимыя новыя начала стояли дальше отъ самобытно развивающейся жизни]. И до сихъ поръ ученый и опытный правовѣдъ подмѣтитъ у Сербовъ, напримѣръ, нѣсколько живыхъ юридическихъ обычаевъ, почти вполнѣ сход-

ныхъ съ нѣкоторыми постновленіями Русской правды. Но эти обычаи, которые не только прольютъ свѣтъ на письменные юридическіе памятники Славянъ, не только помогутъ намъ объяснить многія историческія явленія изъ жизни Славянства, но еще и дадутъ возможность возсоздать юридическій бытъ во всей его полнотѣ, эти драгоцѣнные обычаи, м. г., и до сихъ поръ остаются почти не тронутыми. Только лѣтъ пять тому назадъ, насколько мнѣ извѣстно, положено начало правильному собиранію и изученію ихъ въ книгѣ проф. Богишича, Правны обичаи у Словена.

Мнѣ не остается времени разсмотрѣть ходъ нашей науки еще въ нѣсколькихъ областяхъ ея. Но надѣюсь, что вы и изъ этого неполнаго очерка могли составить себѣ понятіе объ успѣхахъ и задачахъ этой науки, могли видѣть также, какъ глубоко идутъ основныя черты племеннаго единства въ жизнь отдѣльныхъ Славянъ, и почему наука наша разсматриваетъ эти отдѣльныя племена какъ едно органическое цѣлое.

Въ заключеніе я долженъ коснуться общественнаго значенія нашей науки, оказавшаго могущественное вліяніе на ея быстрое развитіе.

Обязанная своимъ началомъ возрожденію Славянъ, стремленію ихъ къ самосознанію, она оказала и продолжаетъ оказывать великія услуги этому движенію. Раскинутыя на необъятномъ пространствѣ отъ Адріатики до Камчатки, отъ Архипелага и до Ледовитаго моря, отдѣльныя части стомильоннаго почти племени слабо сознавали свое племенное единство: сознаніе это проявлялось только при практическихъ, житейскихъ столкновеніяхъ. Наука, господа, развила непосредственное сознаніе, которое все глубже и глубже обхватываетъ народныя массы, все болѣе и болѣе упрочиваетъ чувство взаимности. А взаимность для Славянства, вовлеченнаго по окраинамъ въ тяжкую борьбу съ враждебными его самобытному развитію стихіями, взаимность, повторяю, для этого Славянства есть та чудодѣйственная среда, прикосновеніе къ которой постоянно освѣжаетъ и укрѣпляетъ его силы, какъ прикосновеніе къ матери сырой землѣ освѣжало и укрѣпляло Илью Муромца въ борьбѣ его съ Идолищемъ.... Далѣе — Славянская наука немало содѣйствовала измѣненію прежнихъ воззрѣній европейской науки на Славянъ. Заглянемъ съ этой точки зрѣнія въ литературу нѣмецкую. Что же? Тѣ, которые еще не такъ

давно обрекли Славянство на вѣчное соціальное и нравственное коснѣніе, теперь боятся его самобытнаго развитія. Но это журнальные толки, съ которыми мы не должны имѣть дѣло. Загляпемъ въ науку. Сужденія о глупости и тупости Славянъ, объ ихъ низшей породѣ, т кія сужденія, образчики которыхъ я приводилъ въ началѣ лекціи, хотя и теперь появляются тамъ время отъ времени, но они тутъ же, Лежанами, Лежерами, Каницами, Ролстонами, изобличаются въ отсталости или въ неточности. — Въ европейской наукѣ Славянство уже заняло видное мѣсто, уравнено въ правахъ съ найлучшими культурными народами.

Трудоветѣ на М. С. Дринова въ хронологиченъ редъ.

		Страници.
	1866.	
1.	Страшны ли сж за народностьтж ни фанаріотитѣ и іезуититѣ? — III.	3— 9
	1867.	
2.	За сегашното Всемірно изложеніе въ Парижъ. Писмо. 1. — III.	9— 12
	1868.	
3.	Писмо до Българската интелигенція. — III.	13— 16
	1869.	
4.	Погледъ врьхъ происхожданьето на блъгарскій народъ и началото на блъгарската исторія. — I.	1— 69
5.	Исторически прегледъ на Българската цьрква отъ самото ѝ начало и до днесь. — II. .	1—161
6.	Писмо до български-тѣ читалища. — II. . .	259—263
7.	Българско литературно дружество. — III. . .	16— 18
8.	Празника на Іоана Хуса въ Прагж. — III.	18— 22
	1870.	
9.	Тысещелѣтіето на народнжтж Българскж черквж. — III.	22— 25
10.	За новобългарското азбуке. — II.	264—285
11.	Нови паметници за историята на Българетѣ и тѣхнитѣ съсѣди. — I.	71—112
	1871.	
12.	Болгаре и Константинопольская патріархія.— II.	163—201
13.	Отецъ Паисий, неговото врѣме, неговата история и ученицитѣ му. — I.	113—137
14.	Рец. Хунни ли сме? — III.	189—217

1872.

Страници

15. Заселеніе Балканскаго полуострова славянами. — I. . . . . 139—316

1873.

16. Три грамоти, дадени отъ императора Василия на български Охридски архиепископъ Иоанъ около 1020 лѣто. — II. . . . . 203—214
17. Въпросъ за Българската и Сръбската църкви прѣдъ сѫдилището на Лионский съборъ въ 1274 год. — II. . . . . 215—231
18. Успѣхи и задачи славяновѣдѣнія. — III. . . 505—519

1874.

19. Азбукето на Българското Книжовно Дружество и г. Мушякъ, — II. . . . . 286—297
20. Начало на Самуиловата държава. — I. . . . 317—364

1875.

21. Южные Славяне и Византія въ X вѣкѣ. — I. . 365—520

1876.

22. Още една отбрана на новобългарското азбуке заедно съ една поправка. — III. . . . . 217—225

Рецензии. — III. на: . . . . . 225—246

23. Кирилъ и Методий Бѫлгарски просвѣтители, Букурещъ 1875.
24. *F. Miklosich,* Grammatik der slavischen Sprachen, Bd. II, Wien, 1875.
25. *F. Miklosich,* Altslovenische Formenlehre in Paradigmen mit Texten aus glagolischen Quellen. Wien, 1874.
26. *V. Jagić,* Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1875.
27. *Стоянъ Новаковичъ,* Бугарски зборник, писан прошлога вјека народним језиком, Starine, VI, Zagreb, 1874.
28. *Князь М. Оболенскій,* Нѣсколько словъ о первоначальной Русской лѣтописи. Москва, 1870.
29. Славянскій сборникъ. Петербургъ, 1875.
30. Етнографическая карта славянскихъ народностей, 3-ье изданіе. Петербургъ, 1875.
31. *К. Иречекъ,* Българска история, 1876.

Страници

32. Български народни пѣсни. — II. . . . . 557—558

1877.

33. Болгарія наканунѣ ея погрома. — III. . . . 25— 55

1878.

34. Българский църковенъ въпросъ въ свръзка съ Берлинския трактатъ. — III. . . . . 59— 65

35. Сборникъ, съдържащъ 1. Привръменъ уставъ за народнитѣ училища и тѣхнитѣ программи, — 2. Привръменни правила за реалнитѣ училища, тѣхната программа и штатове и 3. Программа на първитѣ два класса отъ класична гимназия и нейнитѣ штатове. Пловдивъ, 1878. — III. . . . 67— 98

36. Българска народна пѣсень за освобождението. — II. . . . . 563—567

1879.

37. Наредби и распорѣждания по Отдѣла на народното просвѣщение и духовнитѣ дѣла. София. 1874. — III. . . . . 99—140

38. Записки за дѣятелностьта на врѣменното руско управление въ България. — III. . . . . 141—161

1880.

39. Съобщения за новобългарския езикъ. — III. . 246—248

40. Рец. *Θ. И. Успенскій,* Образованіе втораго Болгарскаго государства. — III. . . . . 248—280

1881.

41. Изговарянето на старословѣнското ѫ и ъ въ новобългарския езикъ. — II. . . . . 298—304

42. Нѣсколько замѣтокъ по поводу статьи г. В. Надлера: „Послѣдняя фаза восточнаго вопроса“. — III. . . . . 280—286

43. Отвѣтъ на отвѣтъ г. Надлера. — III. . . . 286—291

1882.

44. Отговоръ на „Български гласъ“. — III. . . 161—164

45. Български лѣтописенъ разказъ отъ края на XVII вѣкъ. — II. . . . . 305—320

Страници

46. Записъ на Охридския патриархъ Прохоръ.— II. 235—241
47. Новъ паметникъ за българската история. — I. 633—639
48. По въпроса за названието на Пловдивъ. — I. 639—642
49. Рец. *И. В. Ягичъ*, Образцы языка церковно-славянскаго по древнѣйшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности. С.-Петербургъ, 1882. — III. . . . 292
50. По въпроса за буква *ы*. — III. . . . . 293—294
51. Нѣколко съвѣти на слабодушний мой „послѣдователь“. — III. . . . . 294—296

1883.

52. Рец. *Вл. Качановскій*. Памятники болгар. народнаго творчества. Выпускъ 1: Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсень со словаремъ. С.-Петербугъ, 1882. — III. . . . . 296—307
53. Спомень за В. В. Макушева и неговитѣ трудове по българската история. — III. . . 463—476

1884.

54. Нѣколко забравени списания на Софрония Врачански. — II. . . . . 321—330
55. Лѣтописни бѣлѣжки отъ Разградъ. — II. . . 331
56. Историческо освѣтление върхъ статистиката на народноститѣ въ източната часть на Българското княжество. — I. . . . . 521—548
57. Богомилска приказка. — II. . . . . 559—563

1885.

58. Новый церковно-славянскій памятникъ съ упоминаніемъ о славянскихъ первоучителяхъ. — II. . . . . 332—362
59. Рец. Три български грамоти въ единъ български отговоръ проф. Миклошичу. — III. 308—313
60. Прѣдисловіе къмъ българския прѣводъ на пространното житие на св. Климента. — II. 363—365

1886.

61. Още нѣколко бѣлѣжки за Паисия и неговата история. — I. . . . . 549—562
62. Спомень за Ив. С. Аксакова. — III. . . . . 476—489

1887.

Страница

63. Нѣсколько словъ объ языкѣ, народныхъ пѣсняхъ и обычаяхъ дебрскихъ славянъ. — II. 366—424

64. Имали ли сѫ сърбитѣ нѣкои колонии и нѣкоя трайна власть въ Македония прѣди XIII вѣкъ? Какъ сѫ се наричали славянитѣ които населявали Македония, прѣди тая епоха. — I. . . . . 563—579

65. По поводу замѣчанiй г. Сретьковича на мою статью о говорѣ и обычаяхъ Дебрянъ.— III. 314—321

1888.

66. Нѣколко думи за титлитѣ на Костурский митрополитъ и за нѣкои и други гърцки владици въ Македония. — II. . . . . 241—244

67. Нѣсколько поправокъ къ „Этнографическому очерку славянской части Македонiи“. — III. 321—324

1889.

68. Първа българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ въ нея книги. — II. 425—450

69. Изъ старо-българската книжнина. — II. . . 451—459

70. Рец. *Братия Шкорпилови,* Паметници изъ Българско. Дѣль I, часть 1. „Тракия“. София, 1888. — III. . . . . 324—329

1890.

71. Сказанiе о Святогорѣ и Земной Тягѣ въ южнославянской народной словесности. — II. . 460—473

72. Една забравена българска история. — II. . . 474—477

73. Нѣколко бѣлѣжки за Хаджи Иоакима, даскала Крчовскаго. — II. . . . . 478—482

74. Новонайденъ надписъ въ Охридската св. София. — II. . . . . 244—246

75. Къмъ бѣлѣжкитѣ на г-на Шопова за титлитѣ на битолскитѣ владици. — II. . . . 246

76. Заявленiе болгарскихъ эмигрантовъ. — III. . 330—334

1891.

77. Нѣколко бѣлѣжки за триезичната Солунска книга. — II. . . . . 483—489

1892.

Страници

78. Предисловіе ко 2-му изданію сочиненія А. А. Потебни „Мысль и языкъ.“ — II. . . . 490—491

79. Рец. *А. А. Дювернуа,* Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати. Москва, 1885—1889. — III. . . . . 335—384

80. Рец. *D. A. Kalina,* Studyja nad historyja jezyka bulgarskiego. Krakow. 1891. — III. . 384—392

1893.

81. Отговоръ на правописнитѣ въпроси, прѣдложени отъ редакцията на „Мисъль“. — III. 392—396

82. Нѣколко бѣлѣжки за скопския чифликъ Варвара и за тамошния мънастиръ св. Димитрий по записа на мънастирския игуменъ отъ 1799 г. — II. 247

1894.

83. О нѣкоторыхъ трудахъ Димитрія Хоматіана, какъ историческомъ матеріалѣ. — I. . . 581—629

84. По що и отъ кога сегашната българска столица е наречена София? — I. . . . . 642—644

85. Допълнителни бѣлѣжки за една отъ прѣжнитѣ титли на Костурскитѣ владици. — III. . . 248—250

86. Историческа бѣлѣжка по въпроса за светото мyро. — II. . . . . 250—251

87. Какъ сѫ почитали старитѣ българе паметта на словѣнскитѣ първоучителье и тѣхнитѣ ученици? — II. . . . . 252—255

88. По въпроса за св. седмичисленници. — II. . 255—256

89. Допълнителни бѣлѣжки за праздничний день на св. Климента. — II. 256

1895.

90. Яковъ Трайковъ отъ София и Кара-Трифунъ отъ Скопие. — II. . . . . 492—501

91. Рец. *Найденъ Геровъ,* Българо-русскій словарь. — III. . . . . 396—419

1896.

Страници

92. Обзоръ ученой дѣятельности И. М. Собѣстіанскаго. — III. . . . . 490—501

1898.

93. Спомень за Нешо Бончовъ. — III. . . . . 501—504

1899.

94. Рец. *П. А. Сырку,* Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ. Выпускъ 1 и 2. С.-Петербургъ 1899. — III. . . . 420—454

1900.

95. Мѣдно (бакърено) гумно, мѣденъ токъ въ словѣнскитѣ и грьчки умотворения. — II. . . 502—529

1902.

96. Этнографическія наблюденія А. Ф. Музыченка надъ болгарскими колонистами Ѳеодосійскаго уѣзда. — II. . . . . 530—536

1903.

97. Рец. *П. А. Сырку,* Очерки изъ исторіи литературныхъ сношеній българъ и сербовъ въ XIV—XVIII вѣкахъ. Житіе св. Никола Софійскаго. С.-Петербугъ. 1901. — III. . . 454—459

1904.

98. Изработването на Българската конституция. Съ двѣ притурки. — III. . . . . 164—185

Показалецъ на собственитѣ имена.

А.

Абасъ Катина, армен. писатель, 200, 204—207.
Авари, народъ, 207—208.
Австрия, държава, 282, 316, 466, 488, 507.
Агатангелъ, арменски писатель, 192, 195—196, 205.
Агаѳій, визан. писатель, 192—193, 209, 213—215.
Агорити, народъ, 197.
Аделунгъ, нѣмски ученъ, 496.
Адріанополь, вж. Одринъ.
Адриатическо море (Адріатика), 60, 321, 386, 518.
Акацири, народъ, 204, 210, 212.
Акоминатъ, вж. Никита.
Акрополитъ, вж. Георги.
Аксаковъ, Ив. С., рус. писат. и пуб. 476—489.
Аксаковъ, С. Т., рус. писатель, 479, 480, 481.
Алани, народъ, 197.
Алашкерска долина, 282.
Албания, обл. 272, 290, 467, 468; Албанци 289, 290, 303, 316, 492; Арнаути 337; Мирдити, 289.
Албертъ Аквенски, писат., 255.
Александъръ, севастократоръ, братъ на Иванъ Асѣня II, 275.
Александъръ I, руски императоръ, 478.
Александъръ I, български князъ, 286.
Алексий Врана, визант. пълководецъ, 263.
Алексий I Комнинъ, визант. импер., 240.
Алонди, народъ, 197.
Алпи (Хорутански), планини, 386.
Амазонки, народъ, 216—217.
Ами Буе, пѫтувачъ, 235.
Аммианъ Марцел инъ, пис. 192, 194.
Амфилохий, епископъ, рус. книж., 384.
Амфиполь, гр., 270—271.
Анастасий, библиотекарь, 200, 203.
Ангеловъ, П., учит., 173.
Англия, държава, 488.
Андрашъ, графъ, 488.
Андроникъ I, визант. импер., 241.
Андроникъ, синъ на Ивана Палеологъ, 432.
Анкона, гр., 466.
Анна Комнина., пис. визант., 207, 240, 252—253, 255, 314.
Анненковъ, ботаникъ, 411.
Ансбертъ, пѫтувачъ, 255, 274.
Антимъ I, българ. екзархъ, 169.
Антимъ, угро-влахийски митрополитъ, 448—449, 451.
Антоний, цариград. патриархъ, 447—448.
Антонъ, лужичанинъ, 494, 500—501, 508.
Анхиалъ, гр., 266—267.
Аорси (Ἀορσοί), нар., 197; Аорци, Оарци, 197, 213.
Аполлинарий Сидонски, 213.
Априловъ Вас., българ. будит., 245, 309, 338—339, 478.
Арабаконакъ, проходъ, 358.
Арвентино (Месопотамия, тур. Ervend) обл., 383.
Арнаути, вж. Албания.
Аристотель, филос., 4.
Арихи, народъ, 197.
Армения, обл., 281.
Архангелъскій, проф. слав., 440.
Архипелагъ, 24, 301, 518; Егейско море, 283.
Аршакъ I, армен. царь, 206.
Арчаръ, село, 425.
Ассеманово евангелие, 229.
Асѣнь I Старий, българ. царь, 242, 261, 264, 271, 274, 275; Асѣневци, А-ва династия, 260—263, 270, 273—274, 276—277. **Ясенъ** царь въ приказки, 297—298, 300.

Астурикани, народъ, 197.
Аталарикъ, готски краль, 202.
Атанасий, охрид. патриархъ, 471.
Аѳанасий св., лавра атонска, 438, 443, 444—445.
Атонъ (Св. Гора), 422—423, 426, 438, 442—445, 449—451.
Аттила, хунски царь, 189, 194, 212—213.
Афанасьевъ, рус. книжов., 517.
Ахеи (Ἀχαιοί), народъ, 196.
Ахмедъ-ага, каймакамъ на Т.-Пазарджикъ, 41—42, 45, 48—50.

Б.

Багалѣй, Д. Ив., професоръ, 495, 497—498, 500.
Балдуинъ I, латински импер., 465.
Балкани (Стара-Планина), 28, 31—32, 45, 51, 142, 236, 270—272, 278, 298, 357, 377; Балкански проходи, 270; Б-ски полуостровъ, 202, 235, 238, 241, 255, 259, 264—266, 270, 288, 316—317, 326, 328, 386, 391—392, 455, 457, 472, 476.
Басеили (Басили), народъ, 197, 206.
Бата (Бѫта), село, 43—44.
Баторий, вж. Сигизмундъ и Стефанъ.
Бахметевъ, попечитель на москов. учебенъ окржгъ, 481.
Бачковский мънастирь, 33, 34.
Башкирци, народъ, 200.
Башевлиевъ, българ. книжов., 399.
Баязитъ I, турски султанъ, 189, 289, 290, 470.
Баязитъ II, турски султанъ, 470.
Безсоновъ, П., проф., 218, 337, 341, 349, 351.
Безъ, вж. Теодоръ
Бела III, маджар. краль, 241, 264.
Бела IV, маджар. краль, 469.
Бѣла-зора (Βυλαζῶρα), сел., 237—238.
Бѣлградъ, гр., 231, 264, 317, 449, 456, 474; Б-ска библиотека 231.
Бѣлевски, полски истор., 226.
Бѣлоградчикъ, гр., 235; Б-чинско. 297.
Бендеревъ А., българ. емигр., 334.
Берковица, гр., 150; Б-ски окржгъ, 166, 297.
Берлинъ, гр. 165; Берлински конгресъ и договоръ 59, 61, 65, 144, 148, 158, 164—168, 172, 175, 176, 178, 181, 184, 280—283, 286—289, 296, 488; Б-ски сборникъ 229—230.
Веровичъ (Беронъ), П., бълг. ученъ, 353.
Бессарабия, обл., 288, 321, 482, 487; бессарабски колонисти 482.
Биконсфилдъ, англ. държ., 287, 488.
Билбасовъ, В. А., проф., 227.
Билярски, П. С., проф., 385.
Битоля, гр. — Битолска епархия 64.
Бланки, пжтувачъ, 235.
Блъсковъ, Ил. Р., българ. писатель, 352—353, 400
Богданя, село (Брезнишко), 319.
Богишичъ, В., правникъ, 419, 518.
Богомили, еретици, 240.
Богоровъ, Ив., българ. книжовникъ, 308—313, 340—341, 348—349; неговъ рѣчникъ 361, 362, 380—381.
Бодянскій, О. М., проф., 244, 463, 481.
Боемундъ Тарентски, норманскиj князъ, 241, 252.
Болградъ, гр. 17; Б-ски българи 17, 338.
Болонья, гр. 466; Б-ски псалтирь 440.
Болтинъ, Ив. Н., академ., 494.
Бончовъ, Нешо, българ. пис., 353, 378, 400, 501—504.
Борилъ, българ. царь, 275, 278, 279, 465; Бориловъ синодикъ, 275.
Борисъ-Михаилъ, бълг. князъ, 22—25, 240, 433, 467.
Босна, обл., 28, 31, 35, 282; бошнаци (босняки) 508.
Ботевъ Хр., българ. револ.-поетъ, 353.
Бохотъ, село, 389.
Бояна, село, 275.
Брайла, гр., 17; Брайлски българи 17, 18, 22.
Браничево, гр., 264—265; Браничевска область, 241.
Брѣзникъ, гр., 319.
Брестъ-Литовскъ, гр., 463.
Будиловичъ, А., проф., 233—234.
Будинъ, вж. Пеща.
Букурещъ, гр., 17, 227; Б-шки българи, 17, 18, 22, 245, 338.
Буслаевъ, Ѳ. И., проф., 481, 514, 517.
България, страна, земя, 23, 25—31, 52, 60, 141—144, 150, 161, 176, 201 (Азовска България), 229—230, 232, 243, 247, 249, 254—257, 264, 266—267, 273, 275, 277, 280, 284, 287—289, 291—292, 296, 298, 309, 313, 318, 320, 322, 325, 329, 337, 345, 347, 352, 391, 420—421, 423—424, 426—427, 429—435, 439, 443, 445—446, 450—453, 458, 467, 469—472, 478—480, 487, 502, 503—504.
Българи, народъ, 13—16, 18, 22—30, 33—36, 39—40, 43, 45, 52—55, 59—62, 64—65, 141—142, 145, 148, 152, 158, 181, 184—185, 189—217, 233, 237—246, 250—267, 269—271, 273, 278—279, 283—284, 288, 291, 297, 303, 314—316, 321—323, 330—

334, 369 (обясн. на дум. българинъ), 375, 422—424, 426, 432—433, 439, 442, 454—455, 463—468, 470—472, 476—478, 480—489, 491, 506, 508; Б-ски езикъ 13, 228, 230—231, 246—248, 292—296, 305—309, 332—333, 336, 353—392, 396—419, 515; Б-ско азбуке 217—225, 293—296; Б. правописъ, 393—396; Б. църква 22—26, 59—65, 158—159, 446—448, 484—485 (българ. църк. въпросъ); Българ. екзархия 29—31, 40, 53—54, 62—63, 65, 168—169, 333—334, 485; Бълг. царство 24—25, 59, 239—242, 248—249, 253, 257, 259, 261, 325; Б. княжество 142—143, 146—160, 164, 167, 169, 181—182, 184—185, 281—282, 284, 289, 324, 489; Бълг. народно събрание (учредително) 144, 160, 165, 167, 169, 171, 174—175 (свищ. вел. събр), 178, 180, (обикнов.) 285—286, 291; Б. конституция 164—175; Б. войска 145, 146, 281, 285, 488; Б. опълчение 487—488. Б. възстания, 473, 485 Българ. Книж. Д-во 16—18, 157, 223, 475.

Бързаци, областно име (Прилѣпско), 322—323.

Бъянки, ориенталистъ, 353, 382.

В.

Вазовъ Ив., бълг. поетъ, 353,

Ванандъ, страна, 206.

Варваръ св., 429.

Вардаръ, рѣка, 236, 238, 240, 256, 275;

Вардарски турци, 256.

Варлаамъ, гръцки еретикъ, 431.

Варлаамъ, ромън. монахъ на св. Гора, 449, 451.

Варна, гр., 28, 266—267, 337, 375; Варненска губерния 153—154.

Варшава, гр., 469, 474; В-ски университетъ 477.

Василий II, Болгароктонъ, визан. импер., 330.

Васильевскій, В. Г., проф., 250, 258, 261—262, 269, 272, 279.

Вахлеръ, нѣмски ученъ, 513.

Вацовъ С., българ. книжов., 399, 401.

Вѣженовъ Ст., българ. учит. 342.

Велесъ, (Кюпрюлю), гр., 238; В-ска епархия 62.

Велизарий, визант. пълковн., 214.

Велмевци, село, 417.

Велтманъ, рус. писат., 479.

Венгрія, вж. Маджари.

Венда, българ. главатарь, 206.

Венелинъ, Ю., книжовникъ, 190, 245, 337—339, 385, 480.

Венеция, гр., 466, 508—509: В-ска република 470.

Вениаминъ Туделски, 256.

Верковичъ С., 235, 297, 341, 351; неговиятъ сборникъ 355—356, 358, 363—364, 369, 377, 381, 400; Веда Славянъ 362.

Вероя, вж. Стара-Загора.

Вѣтренъ, село, 458.

Вехендуръ-булкаръ, племе, 206.

Видинъ (Бдинъ), гр., 28, 150, 299, 436; В-ска губер., область 153—154; В. епархия 447—448; В-ски сборникъ 437.

Виена (Вѣна), гр., 22, 26, 46, 491; В-ски българи 22.

Виза, гр., — Визийска епархия 64.

Византия, държава, 26, 238, 240—241, 249, 256—258, 260, 263—264, 266, 271—272, 278, 325, 431—432; византийци 207—208, 210, 242, 259, 266—267, 276, 279, 423.

Вилхелмъ, сицилийски краль, 263.

Вилхелмъ Тирски, писат., 60, 255.

Винодолскій законъ, 517.

Витлеемъ, църква въ Прага, 19.

Витоша (Витуша), план., 45, 236, 270, 298.

Владиславъ III, полски краль, 27.

Владиславъ, грамматикъ, 296, 455—457.

Владъ V Дракулъ, влашки воевода, 290.

Влайковъ Т., българ. писат., 346—349, 355.

Влашко (Влахия, Валахия), обл., 26—27, 213, 254, 260, 338, 451, 478; Власи, нар. 255—256, 258, 260—262, 266—267, 426; Влахо-болгарскія грамоты 338, 385.

Воденъ, гр., 59 236; В-ска епархия 64.

Водникъ, Валентинъ, словен. писат. 508.

Войниковъ. Д. П., българ. книжов., 18, 21—22.

Вонсава, майка на Скандербега, 468.

Волга, рѣка, 191, 196, 201 (Атель).

Воспорани (Βοσπορανοί), народъ, 196.

Востоковъ, Ив. Хр., рус. книжов., 220, 294, 336, 384, 512.

Вотаниата, вж. Никфоръ.

Враня, гр. — Враненски окржгъ, 296—297.

Вриений, паниперсевастъ, 251.

Вулгарисъ Евгений, държавникъ, 478.

Вълканъ, сръбс. краль, 277.

Вълкашинъ (Вукашинъ), краль, 300—322.
Вълтава, рѣка, 21.
Вязигинъ, А. С., проф., 494.

Г.

Габрово, гр., 156.
Гаванозо-оглу, Асанъ бей, 48.
Гавриилъ-Радомиръ, българ. царь, 261.
Гагаузи, племе, 375.
Галацъ, гр., 17; Галацки българи, 17, 18, 22.
Галли (Ѳракийски), народъ, 328—329, 375—376.
Ганка, В. В., чеш. книжов., 510.
Ганушъ, вж. Ханушъ J.
Гебауеръ, J., чеш. славистъ, 515.
Гебхарди, А., историкъ, 241, 244.
Гелони, народъ, 213.
Генесий, визан. хрон., 210.
Генчевъ, П., българ. книжов., 175.
Генда, гр., 466.
Георгиевъ Ст., проф., 399, 408, 411, 415, 416.
Георгиевъ, Евлогий, бълг. благод., 162.
Георгий, св. 389.
Георгий, братъ на Петра Деляна, 299.
Георгий, свещеникъ въ Т.-Пазарджикъ, 40, 53.
Георгий Акрополитъ, визан. истор., 242, 279
Георгий Кастриотъ (Скандербегъ). албански князъ. 289, 290—291, 468.
Гепиди, народъ, 207—208, 213.
Геразмъ св., вж. Ерасмъ.
Гераснмъ св., 359.
Гераснмъ, атон. монахъ, 456.
Гердеме, село, 326—327.
Гердеръ, нѣм. ученъ, 494, 406, 498.
Герлахъ Ст., пътувачъ, 457.
Германъ, царигр. патриархъ, 427, 433.
Геровъ, Найденъ, български книжов., 340, 356; словарьтъ му 357, 359, 361, 369, 379, 396—419.
Герули, народъ, 213.
Гёте, нѣм. поетъ, 496, 504, 508.
Гилански (Моравски) окржгъ, 324.
Гилфердингъ, А. Ѳ., 240, 288, 301, 314, 463; Гил-говъ прѣписъ на Лѣствицата 442.
Главанъ, село, 327—328.
Гоголъ, Н. В., рус. писат., 503.
Голубинскій, Е. Е., проф., 63, 227, 240—241, 248, 272, 425.
Гопчевичъ, 334.
Горскій А., проф, 516.
Готи, народъ, 25, 202—203, 213, 216.
Грань, гр., 264.
Григора, вж. Никифоръ.
Григорий, мнихъ пресвитеръ, българ. писат., 232.
Григорий, атонски монахъ (XIV в.), 456.
Григорий, митрополитъ Доростоло-Червенски, 169.
Григорий VI, патриархъ царигр., 62.
Григорий IX, папа рим., 469.
Григорий Двоесловъ, 437.
Григорий Палама, солунски митрополитъ, 421, 431.
Григорий Синаитъ, исихастъ, 421—422, 424, 426, 438.
Григорий Цамблакъ, българ. писат., 420, 424, 434, 443, 445.
Григоровичъ, В. И., проф., 224, 235, 288, 309, 311 314, 339, 457, 463, 516; Г-чевъ парамейникъ 389.
Гризебахъ, историкъ, 235.
Гриммъ Я., нѣм. уч., 496, 514—515.
Груевъ П., българ. емигр., 334.
Груичевичъ, агитаторъ, 320.
Гостиваръ, (Костово), гр., 236.
Гяуровъ Г., учитель, 399.
Гюзелевъ Ив., книжов., 175.
Гюргево, гр. 22; Г-ско българ. училище, 22.
Гърция, страна, 272, 386, 472, 488; гърци, народъ, 30, 32, 34, 36—37, 39, 61—65, 207, 225, 226, 265—266, 288, 303, 330, 376, 422, 478, 481, 485, 506.
Гъбовци, планъ, 359.
Гъбювъ, П., учитель, 399.

Д.

Дакия, обл., 387; Даки (сърби), 439.
Даль, Д., рус. книжов., 343.
Данилъ, ремоскій инокъ, 442.
Даничичъ, Дж., сръбски книжов., 231, 514—515.
Дановъ, Хр., българ. будитель, 351; Д-въ Лѣтоструй, 351—352, 356, 359, 362.
Даскаловъ, Хр., 484—485.
Дафина, народна пѣвица, 369.
Девелтъ, гр. 24.
Дебъръ, гр., Дебърска епархия, 63—64, Д. окржгъ 224, 347; Д. езикъ, обич. и пѣсни 314, 316, 322—324; Д. говоръ, 320, 323—324.
Делянъ, вж. Петъръ.
Деревицкій, А. Н., проф., 495.
Децибалъ, дакийски царь, 439.
Джонъ-Кюксъ, реформаторъ, 6.
Джорджичъ, вж. Павелъ.
Джумая, гр., 149—150.

Дибичъ (Забалкански), рус. пълков. 337.
Дигенъ, ориенталистъ, 197—198.
Дидури, народъ, 197.
Димитрий Кантемиръ, влашки воевода, 290.
Димитрий св. Солунски 263, 429.
Димитрий Хоматианъ, охрид. архиепископъ, 42 , 434.
Димотика, гр.—Д-шка епархия 64.
Диоклейски пресвитеръ (Дуклянецъ), 226—227; Дуклянски лѣтописъ 442.
Дионисий св. (XVI в.), 423.
Дионисий Периегитъ, гръц., писат., 192—193, 196.
Дицъ, нѣм. уч., 515.
Дѣпъръ, рѣка, 258, 259, 386.
Добнеръ, чешки книжов., 508.
Добровски, Йосифъ, слов. ученъ, 220, 336, 508—512.
Добромиръ, българ. богомилъ, 259.
Добротичъ, деспотъ, 243.
Добруджа, обл., 287—288, 337.
Дозонъ, проф., 297, 303—304, 341, 351, 400.
Дойранъ, гр., 332.
Доментианъ, сръб. писат., 275.
Домонтовичъ, генералъ, 161.
Дондуковъ-Корсаковъ, А. М., князь, 164—177, 179, 181, 185.
Донъ (Танаисъ), рѣка, 194, 196, 201—203, 258—259.
Дормиторъ, план., 300—301.
Доситей Обрадовичъ, сръб. книжов., 253, 508.
Драгановъ, П., сърбоманъ, 321—324, 342, 353, 359.
Драма, гр.,— Драмска епархия, 64.
Драчъ, (Дурацо), гр., 255, 259.
Дриновъ, М. С., профес., 219, 220, 222—223, 287, 291, 320—322.
Друмевъ, В., (митроп. Климентъ) бълг. писатель, 352, 400.
Дуандере, рѣка, 326.
Дубровникъ, гр., 276, 464.
Дуванлии, село, 34.
Дулчиньо, гр., 281.
Дунавъ, р., 203, 212—213, 258—259, 288—289. 310, 375, 386.
Дупница, гр., 149, 150, 305.
Дурацо, вж. Драчъ.
Дурихъ, чеш. книжов., 508—509.
Дювернуа, А. Л., проф. слав., 335, 341 384; с оварътъ му 396, 399—400, 404, 408.

Е.

Евгений, рус. митрополитъ, 512.
Евксинтъ, вж. Черно море.
Евстатий, солунски митрополитъ, 253. 254, 268—269, 271.
Евтимий, търновски патриархъ, 420—422, 424, 426, 430, 434—435, 438—439, 443—453.
Егейско море, вж. Архипелагъ.
Екатерина II Велика, руска императрица, 336, 477—478.
Еккхардъ, запад. писат., 255.
Елагини, рус. публ., 479.
Елена св., 439.
Елисаветградъ, гр. 145; Е-ско евангелие. 437.
Емерихъ, маджарски краль, 469.
Емонска гора, план., 425.
Емпедоклъ, мит. лич., 251.
Енгель, И. Хр., историкъ, 241, 243, 248.
Еннодий Тицински, епископъ, 202—204.
Епиръ, обл., 240.
Еразмъ, св., седмочисленикъ, 359.
Ератостенъ, гръц. писат., 192—193, 196.
Ербенъ, слав., 517.
Эрнротъ, генералъ, 286.
Еринеи, народъ, 197.

Ж.

Жеглигово, обл., 456.
Жинзифовъ, Р., българ. писат., 333, 504.

З.

Загорие, обл., 298; З-ска земя, 296.
Захариевъ, Ст., българ. книжов., 235.
Зенобъ Галски, армен. писат., 192, 195—196, 205.
Зета, сръб. обл.. зетци, 316.
Зиги, (Ζυγοί), народъ, 196.
Златаустъ, (чтеніе Златаустово), 437, 444.
Зноемский, вж. Конрадъ.
Зографъ, български атон. мънастиръ, 230, 309, 443, 445, 451—452; З-ско евангелие 229—230, 387—388, 395; З-ски служебникъ-свитъкъ 447, 449—453.
Зонара, (Паралипоменонъ), 439.

И и І.

Іаковъ св., — литургията му, 449.
Іаковъ, сръбски архиепископъ, 442.
Іаковъ, сѣрски митрополитъ, 438.
Іаковъ, македон. митрополитъ, 444.
Іаковъ, епис. сервийски, 422.
Иванко, българ. воевода, 271—272.
Ивановъ, Ив., бълг. губернаторъ, 162.
Иванъ, синъ Бранивловъ, баща на Скандербега, 468.

Иванъ-Александъръ, българ. царь, 243, 311, 313, 325, 425—426, 429—432, 435—439, 441, 442; А-въ псалтиръ, 440.
Иванъ Асѣнь II, българ. царь, 26, 242, 275, 279, 312, 442.
Иванъ III Васильевичъ, московски вел. князь, 477.
Иванъ IV Грозный, москов. царь, 477.
Иванъ Мамигонисийски, арменски писатель, 185.
Иванъ Музаки, албан. князь, 322, 462.
Иванъ св. Рилски, 241, 264, 296, 304, 317.
Иванъ-Срацимиръ, видин. царь, 243, 436, 470.
Иванъ-Шишманъ, българ. царь, 243, 297—298, 300, 302, 312, 441, 449—450.
Игорь Святославовичъ, рус. князь сѣверски, 258.
Иезунти, 5—9; школата, науката имъ 5—6; историята имъ 6—8.
Икономовъ, Т., бълг. книжов., 173.
Илиада Омирова, 503.
Илиевъ, Ат., българ. книжов., 342, 353; сборникътъ му 358, 362—363, 385.
Илия Муромецъ, рус. богатырь, 518.
Иловайски, Д. Ив., историкъ, 239.
Инокентий III, папа рим., 272—273, 469.
Іоакимъ Кръчовски, българ. учит. 332.
Іоаннъ I, българ. царь, вж. Калоянъ.
Іоаннъ, инокъ отъ лав. св. Атанасий (Атонъ), 438, 442, 444.
Іоаннъ, инокъ, български прѣводачъ (Атонъ), 438.
Іоаннъ Асѣнь, синъ на Ив.-Александра, 441.
Іоаннъ Богословъ, църков. от., 437.
Іоаннъ Векка, царигр. патриархъ, 431.
Иоаннъ Екзархъ, български писат., 227, 292, 294, 382, 512.
Іоаннъ Калека, царигр. патриархъ, 431.
Іоаннъ Калиманъ Асѣнь, българ. царь, 309—311; Калиманова грамота 309—311.
Іоаннъ Кинамъ, визант. писатель, 255—256.
Іоанъ Камара, мѣсто, 310.
Іоаннъ Кантакузинъ, визан. импер. и писат., 26, 300—301, 314, 431—432.
Іоаннъ Комнинъ, визан. императоръ, 254.
Іоаннъ Лѣствичникъ, писат., 442.
Іоаннъ Малала, визан. хрон., 209, 232.
Іоаннъ Цимисхий, визан. импер., 35, 59.
Іоаннъ Палеологъ, визан. импер., 432.
Іоаннъ Хусъ, чешки реформ., 18—22.
Иончевъ Т., учитель, 399.
Иорданъ (Іорнандъ), готски истор., 192—193, 200, 203—204, 213.
Іорданъ, чешки книж., 508.
Іосифъ, инокъ. прѣводачъ български (Атонъ), 438.
Иосифъ I, българ. екзархъ, 169.
Ипекъ, гр., — Ипекски окржгъ, 324.
Ираклия, гр., — Ракл. епархия, 64.
Иречекъ, К., проф.-историкъ, 234—246 (неговата история на българ.) 248, 273, 325, 375, 425, 456, 473—474.
Иречекъ, Іос., юристъ, 517.
Исакъ Ангелъ, визан. императоръ, 263—266, 269—271.
Исайя, пророкъ, (видѣнието му) 439.
Искъръ, р., 298—299.
Исонди, народъ, 197.
Италия, страна, 202—203, 290, 466.

К.

Кавказъ, план., 191, 196, 206; кавказски горци 492.
Кадлецъ, К., проф., 498—499.
Казанлъкъ, гр., — Казанлъшка долина 328.
Калагларе, село, 43.
Калайдовичъ, К. Ѳ., руск. книжов., 480, 512.
Калвинъ, реформ., 6.
Калека, вж. Іоаннъ.
Калиманъ, вж. Іоаннъ.
Калина, А., проф., 384—392.
Каллистъ, царигр. патриархъ, 422, 424, 427—428, 432—435, 445—447.
Калмици, народъ, 200.
Калоянъ, севастократоръ, 275.
Калоянъ (Іоаннъ), българ. царь, 242, 271—273, 275—278, 309, 465, 469.
Калоянова чаршия въ Сѣръ, 310.
Камиза вж. Манулъ.
Камчатка, полуо-въ, 518.
Камчикъ (Камчия), р., 243.
Каницъ, Ф., пжтувачъ, 61, 235, 357, 358, 519.
Кантакузинъ, вж. Іоаннъ.
Кантемиръ, вж. Димитрий.
Каравеловъ, Л., българ. писат., 315, 341, 351—353, 357; сборникътъ му, 358, 363, 376, 378, 400, 503.

Каравеловъ, П., българ. държ., 172.
Караджичъ Вукъ, сръб. книжов., 218, 231, 300, 305, 314, 323, 331, 332, 335—337, 511; словаря му, 364, 381.
Карановъ, Е., българ. книжов., 298, 451.
Карлъ I Анжуйски, неаполит. краль. 467—468.
Каролевъ, Р. М., български книжов., 175.
Карлъ IV, нѣмски импер., 506.
Кассиодоръ, М. А., готски държав., 202—204.
Каспийско море, 191, 193, 196.
Катковъ, Н., руски държав. и книж., 481.
Катрмеръ, Етиенъ, ориентал., 205.
Катърлии, село, 34.
Качановскій, В. В., проф., 296—307, 342, 353, 475.
Кедринъ, визан. хронистъ, 207, 209, 252—253.
Кеппенъ, П. И. 337.
Керапа, дъщеря на царь Нв.-Александра, 432.
Керкети (Κερκέτοι), народъ, 196.
Кидарити, народъ, 212.
Кневъ, гр., 26, 481, 502; К. славянски благотвор. комитетъ 483.
Килифарово, село, 426; К-ски мънастиръ, 425—426.
Кимерийци, народъ, 194, 199, 200.
Кинамъ, вж. Іоаннъ.
Киниловски, Ат. Ст., българ. книжовникъ, 338.
Киприянъ, пълководецъ, 203.
Киприянъ, монахъ атонски, 448.
Киприянъ, киевски митрополитъ, 426, 430.
Киргизи (Бакеевски), народъ, 200.
Кирѣевскіе бр., рус. дѣят. и публиц. 479.
Кириллъ св., славян. първоучитель, 34, 225, 227, 442, 509—510, 512.
Кириллъ Пейчиновичъ, тетовецъ, българ. книжов., 332.
Киро Петровъ, българ. писат., 352.
Кировичъ Д-ръ, 162.
Кифферъ, ориентал., 353.
Кишеневъ, гр., 17; К-ски българи 17, 338.
Клапротъ, етнографъ-ист., 197—198.
Климентъ XIV, пана римски, 7.
Клисура, село въ Срѣдня гора, 32.
Клоцъ, гр. — Клоцовъ сборникъ, 360.
Ковачевъ, И. А., книжовникъ, 173.
Коджевъ, Т., българ. учитель, 342.
Козма, българ. пресвитеръ, 253.
Козма, янокъ, българ. прѣводачъ, 438.
Колларъ, Янъ, слов., 496.
Коль, нѣм. ученъ. 496.
Коменски Янъ, чеш. книжов., 335.
Комнинъ, вж. Алексій, Анна, Іоаннъ, Мануилъ.
Конапсени, народъ, 197.
Кёнигсбергъ, гр., 465.
Конрадъ Зноемскій, неговата правда, 517.
Константинъ Асѣнь (Тихъ), българ. царь, 275.
Константинъ Багренородни, визан. импер.-писат., 208, 391.
Константинъ Великій, рим. импер., 439.
Константинъ Костенческій, българ. писат., 420, 443, 455—457.
Константинъ Мономахъ, виз. императоръ, 258
Константинополь, вж. Цариградъ.
Копенхагенъ, гр., библиотеката му, 465.
Копитаръ, Бартол., 336, 337, 510—512.
Коприщица, гр., — коприщенци 221.
Коршъ, Ѳ. Е., проф, 346.
Косовска битка, 302; Косово поле, 324.
Костадинъ, царь Стамбола града, 299—302.
Костадинъ, бегъ кюстендилски, 302.
Костенческій, вж. Константинъ.
Костуръ, гр., — Костурская епархия 64; К-ски окржгъ 347.
Котелъ, гр., 247; Котленски сборникъ 247; К-ско нарѣчие 247.
Котляревскій, А. А., профес., 463, 517.
Котраги, българ. племе, 201, 208, 211.
Котрагири, българ. племе, 211.
Котригури, българ. племе, 209, 237.
Кофинъ, рѣк., 201.
Коха, рѣка, 206.
Крайна, обл., 509.
Кратово, гр., 457.
Крижаничъ, Ю., хърв. книжов., 506.
Кримска война, 481—482.
Кркъ, далмат. мънастиръ. 437; статутъ Кркa 517.
Кроли, нѣм. ученъ, 507.
Крчовски, вж. Іоакимъ.
Кръстьовичъ, Г., българ. дѣецъ и книжов., 189—217 (историята му), 217—223.
Ксанти, (Скеча) — Ксантийска епархия, 64.
Кубей, гр., 17; Кубейски бълг., 17.
Кубратъ, българ. ханъ, 208; К-тови синове, 202.

Кумани (Половци), народъ, 200, 208, 240, 252, 257—260, 266 (скити), 267 (сѫщо), 269, 375.
Куманичево, село, 270.
Куплевасскій, Н. О., рус. писат., 494.
Курбанъ-дере, рѣкич., 327.
Курди, народъ, 281.
Кутургури, българ. племе, 211, 214—215.
Куфисъ (Кубань), рѣки, 201, 203.
Кухарскій, полски книжов., 517.
Кюксъ, вж. Джонъ.
Кюстендилъ, гр., 149, 150; Кюстендилско, 297.

Л.

Лавровскій, П. А., проф., 227, 505, 515.
Лавровъ, П. А., проф., 345, 346.
Лазаровъ, Н., учит. и книжов., 342.
Лазаръ, богомилъ-парикъ, 251.
Лазаръ, митич. личность, 303; сѫщиятъ подъ имена Константинъ и Димитрий, 304.
Лазаръ Фарбски, армен. писат., 196.
Лалое, българ. прѣписвачъ, 441.
Ламанскій, В. Ив., проф., 341, 384, 500.
Латинъ, краль въ народ. пѣсни, 302.
Ле-Жанъ, пжтувачъ, 235, 375, 519.
Лежеръ, френ. ученъ, 519.
Леже Луи, проф., 227.
Лелевель, Іоакимъ, полски истор., 226, 494, 496.
Леонидъ, рус. архимандритъ, 425.
Леонтьевъ, проф., 481.
Лескинъ, проф., 230—231.
Лесковацъ, гр., — Лесковацкий окржгъ, 296.
Лѣсковецъ, гр., 159; Лѣсковски мънастиръ, 156.
Лѣхъ, полски князъ, 226.
Ликиний, рим. императоръ, 439.
Линтардтъ, слов. пис., 508.
Линде, Богум., полски писат., 511.
Линниченко, проф., 501.
Лионски съборъ, 431.
Лисецъ, върхъ планински, 45.
Лудвигъ I., нѣм. ученъ., 506.
Литицка епархия, 64.
Лукьяновъ, С. И., българ. министръ, 167, 171.
Ловченски миръ, 266.
Лозенъ-градъ, гр., 288.
Ломъ-Паланка, гр., 150, 156.
Лондонъ, гр., 21; Л-ско евангелие, 437, 440—441.
Любеновъ, българ. писат., 353, 385.
Лютеръ, реформаторъ, 6.
Лящуновъ, Б. М., проф., 346.

М.

Магулъ, атонски скитъ, 424.
Маджари, (Мадьяры), народъ, 25, 241, 469, 470; Маджарско (Венгрия), 26, 27, 194, 213; Угрия, 25, 509; Угри, 264, 278, 426.
Маевски, проф. 517.
Майковъ, Л., рус. писат., 514.
Макарий, охрид. архиепископъ, 311.
Македония, обл., 25, 28—29, 155, 240, 247, 263, 265—266, 267—278, 281, 288—289, 296, 299, 314, 316, 320, 322, 324, 330—334, 335, 347, 370, 377, 384, 423, 456; М-ски българи, 221—224; М-ски славяни 314.
Максиміанъ, римски импер., 439.
Макушевъ, В. В., проф., 241, 244, 248, 272, 273, 291, 463—476.
Манасиева хроника, 385, 441 (Ватикански кодексъ).
Мангалия, гр., 288.
Мантуа, гр., 466.
Мануилъ Камиза, виз. пълков., 272.
Мануилъ Комнинъ, виз. импер., 254.
Манушъ, воевода, 315.
Мариновъ Д., българ. книжовникъ, 353, 385, 399.
Марица, рѣка, 32.
Мария, царица, жена на Пв. Шишмана, 450.
Марко Кралевичъ, епич. герой, 289, 300, 302, 322, 379.
Маркомани, народъ, 213.
Маронія, гр. — Маронийска епар. 64.
Марсово поле въ Парижъ, 10, 11.
Марцеллинъ, вж. Аммианъ.
Матей, грамматикъ, 458.
Матовъ, Д., българ. книжовникъ, 343, 347, 385, 390, 399, 408—409, 415—416.
Махмудъ, великъ везиръ, 29, 30—31, 51—54.
Мацѣйовски, полски писат., 492, 517.
Мелникъ, гр., — Мелнишка епар., 64.
Менандръ, визан. пис., 207, 213—215.
Меоти (Μαιῶται), народъ, 197.
Меотисъ, езер. (Азовско море), 191, 196, 201, 203.
Месемврия, гр., 259.
Месопотамия, вж. Арвентино.
Метиви, народъ, 197.
Методий св., славян. първоучит., 34, 225, 227, 345, 442, 509—510, 512.
Мехмедъ Соколовичъ, турски везиръ, 458.
Мизия, обл., 25, 205—206; мизи, мизийци, 210, 261.

Миклошичъ, Ф., проф., 220, 228—229, 308—310, 313, 385, 387, 389, 390, 392, 493, 514—516; словарьтъ му 365.

Миладинови, братия, 224, 297, 315, 316, 351, 369; сборникътъ имъ 333, 356, 359, 363, 376, 378, 380, 400, 406, 503.

Миланъ, гр., 466; М-ски архивъ, 471.

Милеръ, Иос. 309.

Милеръ, Орестъ, проф., 517.

Милетий, софийски митроп., 319—320.

Милетичъ, Л., проф., 385, 393, 450.

Милоевичъ, М., проф., 320.

Милошъ, воевода, 315.

Милутинъ, вж. Стефанъ.

Милютинъ, Д. А., графъ, 167, 487.

Мирдити, вж. Албания.

Мирковичъ, М. Ф. 234.

Мирче, влашки воевода, 289.

Митхадъ паша, 39, 52.

Михаиловски, Н., книжовникъ, 218, 353, 400.

Михаилъ св., архистратигъ, 445 (църква въ Иерусалимъ).

Михаилъ Акоминатъ, визан. историкъ, 263, 272

Михаилъ II Асѣнь, българ. царь, 276.

Михаилъ Асѣнь, синъ на ц. Иванъ-Александра, 441.

Михаилъ Атталиота, визан. писатель, 259.

Михаилъ Витязъ, влашки воевода, 290.

Михаилъ Константиновичъ, сръб. еничаринъ, 322.

Михаилъ VIII Палеологъ, визант. императ., 431, 467.

Младенъ, книжни любитель, 441.

Монсей Хоренски, армен. историкъ, 192, 195—197, 204—207.

Мокра, обл., 251.

Молдова (Молдавия), обл. 27, 289, 478.

Момчиловъ, Н., учитель, 389 (грамматиката му).

Момчилъ, воевода, епически герой, 299—301; Момчилова жена 299—300.

Морава, рѣка, 267, 299, 386.

Моравия Велика, държава, 24.

Морсъ, американецъ, 311, 348, 350.

Москва, гр., 22, 27, 345—346, 457, 464 (славян. съборъ тамъ), 480, 482, 484—486, 489, 501—502, 509; М-ско господарство 476—478; М. университетъ 479, 484, 502; М. славянски комитетъ 481, 483, 486—489, 502, 504; М. българи и българ. дружина, 22, 503.

Москополь, гр., 335; М-ски тетраглоссъ, книга, паметникъ, 314, 322—323, 332, 335, 349, 363.

Мочульскій, В. Н., проф., 457.

Музаки, вж. Иванъ.

Мурадъ II, тур. султанъ, 470.

Мурко, М., проф., 495—497.

Мухамедъ II, тур. султанъ, 470, 477.

Мушакъ, псевдонимъ, 217, 220, 242.

Мъгленъ, гр., 60; М-ска епархия 64.

Н.

Надлеръ, В., проф., 280—291.

Нарушевичъ, полски книжов., 508.

Натанаилъ, пловд. митрополитъ, 333.

Начевъ, Г., българ. първенецъ, 18, 22.

Начевъ, Н. А., българ. книжов. 377.

Неаполь, гр., 466, 468; Н-ски архивъ 466.

Невоструевъ, рус. книжов., 516.

Нѣмци, народъ, 207—208, 231, 265, 506—507.

Неновичъ, Вас., българ. учит., 339.

Неофитъ Рилски, българ. учитель и книжов., 218, 245, 318, 332—333, 339, 340, 349, 352, 357, 456; словарьтъ му 373.

Нерви, народъ, 213.

Несторъ, рус. лѣтописецъ, 232.

Нетолицъ, село, 20.

Никита Акоминатъ, визан. историкъ, 255—256, 261, 262—263, 266—272, 279.

Никифоръ, патриархъ, визан. хронистъ, 200—203, 207—209.

Никифоръ Вотаниата, визан. императоръ, 259.

Никифоръ Григора, визан. историкъ, 200, 201, 207, 314.

Никодимъ, тисменски иеромонахъ, 448.

Николай I, рус. императоръ, 478.

Николай Мистикъ, царигр. патриархъ, 203.

Николай св. Софийски (житието му), 454, 458.

Никополь, гр., 154, 310.

Нилъ, цариград. патриархъ, 447—448.

Нилъ Сорски, рус. исихастъ, 422.

Нишъ, гр., 28, 242, 264—265, 267, 299; Н-ка область, 241.

Новаковичъ, Ст., сръб. книжов., 21, 231—232, 301, 385, 451.

Новиковъ, Н. И., рус. книжов., 514.

Ново-бърдо, гр., 456—457.
Ново-село (Панагюрско), 51.
Нормани, народъ, (южно-итал.), 240, 263.
Нямецкій монастырь, 451.

О.

Оаръ, рѣка, 197, 211.
Оболенски, М., князъ, рус. книжовникъ, 232—233.
Огузи, вж. Узи.
Одеса, гр., 17; О-ски българи 17, 18, 22, 245, 338; О-ски славянски комитетъ 483.
Одо Диогилски, писатель, 255.
Одринъ (Адріанополь), гр., 30, 149, 242, 325, 337, 439; О-ка епархия 64.
Ольга, рус. княгина, 232—233.
Олимпъ (тесал.), планина, 423.
Оногури, народъ, 210—213.
Оногундури, вж. Унногундури.
Орхание, гр., 150.
Оссолинскій, графъ, полски книжов., 511.
Остриягонъ, гр., 241.
Отлукъ-кйой, село, вж. Панагюрище.
Оттонъ Фризингенски, писатель, 255.
Офейковъ сборникъ македонски 353, 399.
Охрида, гр., 60, 311, 320, 359; О-ска епархия 63, 347; О-ски патриарси и архиепископи 168, 331; Охридчани 241, 252, 322.
Охридско езеро 236, 251, 252.

П.

Павелъ, апостолъ, 247.
Павелъ Джорджичъ, дубровнишки търговецъ, 329, 471.
Павликяни — български 33, 34—35, 273—274; П-ни арменски 35, 273.
Павловичъ, вж. Христаки.
Павловъ, Михаилъ, бълг. книжовникъ, 342, 349.
Палаузовъ, Н., одес. българ., 338—339.
Палаузовъ, С., историкъ, 240—241, 425.
Паисий, иеромон., българ. историкъ, 27, 215, 262, 298, 322, 330, 332, 508.
Палама, вж. Григорий.
Палацки, Ф. чеш. истор., 21, 492.
Палермо, гр., 466; П-ски архивъ, 471.
Панагюрище, (тур. Отлукъ-кйой), гр. 40, 44—51, 53, 315—316, 502—503; панагюрци 221.
Панаретовъ, С., българ. книжов. 293.
Паничери, село (Панагюрско), 51.,
Панония, обл., 202—204, 229, 391.
Папа Александрийски, географъ, 205.
Парижъ, гр., 9—12, 284; П-ски договоръ, 287, 288, 481.
Партений Зографски, епископъ, български книжов., 218. 224 (П. 3).
Пасхална хроника, 207—208.
Пелопонесъ, страна, 386.
Парория, план. мѣстн., 422, 426; П-ски мънастиръ, 424—425, 438.
Пелцель, чеш. книжов., 508—509.
Перитеръ (Περιθεώριον, Пирлитеръ), гр.-крѣпость, 300—301.
Петербургъ, вж. Петроградъ.
Петерсъ, пътувачъ, 235.
Петроградъ, гр., 166, 171, 230, 309, 337, 485; П-ска публ. библот. 385, 437, 442; П-ски славян. комитетъ, 483.
Петрушевичъ, славистъ, 385.
Петъръ св. — литургията му, 449, 451.
Петъръ, българ. царь, 240, 297—299, 433.
Петъръ, братъ на Асѣня I, 242, 261, 265—266, 271, 273—274.
Петъръ, българ. велможа, 23.
Петъръ, логотетъ, 310.
Петъръ, севастократоръ, при Михаила II Асѣня, 276.
Петъръ I Великій, рус. импер., 290.
Петъръ Делянъ, българ. царь-воев., 299.
Петъръ Тудебодъ, писатель, 255.
Печенѣзи, народъ, 240, 259.
Пѣшаковъ, Г., българ. писатель, 338.
Пеща, гр. 25; Будинъ 338.
Пѣю, попъ, книжовн., 458.
Pierre de Bracheuil, франк. рицарь, 465.
Пий VII, папа рим., 7.
Пий IX, папа рим., 24.
Пыпинъ, А., рус. книжов., 516.
Пиза, гр., 466.
Пилзенъ, гр., 20—21.
Пиротъ, гр., 299, 401; П-ски окржгъ, 288, 296—298.
Платонъ, гръц. филос., 4.
Плѣвенъ, гр., 150, 488.
Пловдивъ (Филипополь), гр., 33, 34, 38, 50, 143—144, 149, 156, 165; П-ска (Ф-ска) область 27, 31—32; 35—38, 47, 52, 54—55, 144 (губерния), 148 (сжщо), 149 (сжщо), 265, 267—271; П-ска библиотека 384.
Погодинъ, М., проф., 479—481, П-ски псалтирь, 440.
Поливка, Юр., проф., 385.

Полицкій статутъ 432—493, 514, 517.
Половци, вж. Кумани.
Полянска (Кукушка) епархия, 63, 333.
Полша, страна, 290, 509.
Поляци (поляки), народъ, 18, 234, 477, 506, 507; полски езикъ, 511.
Помаци — българи, 33, 35.
Поповичъ, Райно, български книжовникъ, 339.
Порфирий (Успенски), еп. рус. книжовникъ, 309, 438.
Потебня, А. А., проф., 376, 515, 517.
Потоцки, Янъ, графъ, 496, 511.
Прага, гр., 18—19, 21—22, 473, 491.
Прайсъ, П., проф. 385.
Прѣславецъ, гр., 26.
Прѣславъ, гр., 59; прѣславска патриаршия, 168.
Призренъ, гр. — Призренски окржгъ, 324.
Прилѣпъ, гр., — Прилѣп. окржгъ, 347.
Прискъ, визант. писат., 192, 194, 210, 212—213.
Провадия, гр., 145.
Прокопий, византийски писатель, 192, 193—194, 209, 213—215.
Протичъ, сръб. книжовникъ, 334.
Просѣкъ, крѣпость, 265, 274—277.
Пулевски, българ. будит., 342.
Пърличевъ, българ. книжов., 505.

Р.

Радченко К., славистъ, 425, 438, 443.
Радовищъ, гр., Радовищски окр. 377.
Радомиръ, гр., 159, 297 (Радомирско), 305.
Радуловъ, С., българ. книжов., 389.
Райна, учителка въ Панагюрище, 46.
Раичъ, Ив., архимандритъ, историкъ, 241, 248, 508.
Раковецки, Игнатий, полски книжовникъ, 496, 511, 517.
Раковски, С., българ. пис.-револ., 53, 261, 351—352, 375.
Ралстонъ, англич., 21, 519.
Рачки, Ф., хърват. истор., 227, 229, 240, 249, 516.
Реймундъ Агилски, запад. писат., 255, 259.
Реймундъ Тулузски, кръстонос. водачъ, 259.
Репель, полски истор., 226.
Ресавски мънастиръ, р-ски изводъ, 456.
Рёслеръ, Р. истор., 260.
Рейфъ, словарътъ му, 340.
Рила, планина, 45, 236; село, 298.
Рилски мънастиръ, 297, 317—318, 339, 457 (ржкописи), 503.
Римъ, гр. и държава, 22—24, 26, 34, 273; Римска църква, 24, 431, 433; Р-ска империя, 194.
Риттихъ, А. Ф., 234.
Робертъ, монахъ-писат., 255.
Робертъ де Клари, рицарь-хронистъ, 273, 465, 469.
Родопи, планини, 31—33, 35, 38—39, 45, 53, 236, 275.
Родосто, гр., 259.
Розенбергски панъ, 517.
Рокстрохъ, пжтувачъ, 235.
Романъ, ученикъ на св. Теодосия Търновски, 428—430, 432, 435.
Романъ Нѣздиловичъ, руски воевода, 259.
Ромилъ, българ. исихастъ, 424.
Ромъния (Румънія), държава, 28, 51, 280, 283, 287—288, 290, 451, 480, 488; ромънци, ромънски народъ, 257—258, 260, 288—290.
Руварацъ, Иларионъ, архимандритъ, 301, 331.
Румелия Източна, обл., 158, 166—167, 170, 280—283, 286, 289, 324, 384.
Румянцевъ, Н. П., графъ, 336.
Руссе, (Русчукъ), гр., 28, 156, 425; Русчушка губер. 153—154.
Руссо, Жанъ, Жакъ, писат., 494, 498.
Россія и **Русия,** държава, 29—31, 34, 51—52, 60, 145, 158, 160, 198, 232, 279, 282, 284, 288, 298, 328, 437, 464, 476—480, 481, 483—486, 488—489, 502 507—509; Русь, 258, 290; русси, народъ, 18, 31, 233 (велико-), 234 (мало-), 239, 471, 477—478, 483; руско привржм. управление въ България 141—161; руски комисаръ въ България 143—145, 153, 156, 158, 160; дѣдо Иванъ като синонимъ на рус. царь, 476—477, 483, 486;
Русская правда, законникъ, 493, 511, 517.
Рюрикъ Ростиславичъ, рус. князъ, 259.

С.

Сава св., сръбски архиепископъ, 275 (житието му).
Сава, рѣка, 267, 386.
Савельевъ-Ростиславичъ, рус. историкъ, 190, 197—199.
Савири, народъ, 210, 212—213.
Сакани, народъ, 197.
Сакаръ-планина, 325—329.
Сализбери, маркизъ, 61, 166.
Самаринъ, Ю., рус. публиц., 479, 481.

Самоковъ, гр., 149, 150, 156, 159; С-ска епархия 332, 458.
Самуилъ, българ. царь, 25, 240 (държава), 261, 433.
Санари, народъ, 197.
Сандвичъ, английски туристъ, 33.
Санъ-Стефански договоръ (миръ, трактатъ) 60, 142, 164—165, 281—283, 286—288, 488, 501.
Сарагури, народъ, 210—213.
Сармати, народъ, 199—200, 216.
Сарматия, азиатска, 191—201, 204, 210—211, 215.
Св. Гора, вж. Атонъ.
Свеви, народъ, 213.
Свищовъ, гр., 141. 150, 154.
Святославъ Игоревичъ, ру. князъ, 26.
Святославъ Всеволдовичъ, князь, сѣверски, 259.
Севастьяновъ, рус. археол., 309, 311—312, 449, 453.
Севлиево, гр., 150.
Седмиградско (Трансилвания), обл., 260, 392.
Седемъ прѣстола, мънастиръ, 299.
Селджиково, село, 34.
Селимова ряка, 310.
Селимъ II, тур. султанъ, 470.
Сервия (Селфидже), гр., 422—423.
Сергѣвци (Сербеници, Орѣевци), село въ Търновско, 311—312.
Сѣръ, гр., 270—271, 310; Сѣрска епархия, 64.
Сигизмундъ Баторий, маджарски краль, 27,
Силистра, гр., 59, 288.
Симеонъ, българ. царь, 25, 232—233, 240, 254—255, 391, 433.
Симеонъ, българ. патриархъ, 437.
Синай, планина, 444; Синайски псалтиръ, 360, 389; С-ски патерикъ 382; С-ски мънастиръ 438; С-ски октоихъ 438; С-ски триодъ 444.
Синаитъ, вж. Григорий.
Синди (Σινδοί), народъ, 196.
Сираки (Σιράκες), народъ, 197.
Сираги, Сирагури, народъ, 197.
Сирви, народъ, 197.
Сырку, П. А., проф., 420—454, 454—459.
Сирмиумъ, вж. Срѣмъ.
Скандербегъ, вж. Георги Кастриотъ.
Скити, народъ, 199—200, 207, 216.
Скопие, гр., 267, 299; С-ска епархия 63; С-ска область 332, 347.
Славейковъ, П. Р., българ. писатель, 172—173, 352—353, 375—400, 503.
Славяни (Славяне), племе, 25, 43, 205—208, 214—215, 236, 239, 263, 386 (южни), 391, 463, 464, 477 (южни), 489, 492—494, 500, 506—519; славянски племена 25, 205, 213, 479, 481; славянская круговая порука 43, 492, 500; славянофили 479—481, 488.
Сладковски д-ръ, чехъ, 20—21.
Сливенъ, гр., 149, 156, 325; С-ска губерния, 144, 148—149; С-ко реално училище 324; С-ки планини 425.
Словаци, народъ, 18.
Словенци, народъ, 16, 18, 464.
Смоленска область, 272.
Собѣстіански, Ив. М., професоръ, 490—501.
Созоменъ, визант. писатель, 192—193.
Соколовичъ, вж. Мехмедъ.
Соколъ, чешко д-ство, 19—20.
Соловьевъ, С. М., проф., 481.
Солунь, гр., 24, 263; С-ска епархия 30, 64.
Соранцо, вж. Яковъ.
Софийски о-въ въ Прага, 21.
София (Срѣдецъ), гр., 59, 139, 145, 149—150, 155—157, 159, 165—166, 176, 236, 241, 264, 265, 267 (Сардика), 270—271, 275, 281, 285, 298—299, 320, 457—458; Софийско поле 45, 270, 298; С-ска библиотека 133, 139, 384, 457; Софийско военно училище 145; Софийска губерния 149, 153—154, 298, 347 (областъ), 456; Софийска епархия 254, 458; Софийски кодексъ (житія св. Николая) 455, 458—459; С-ски служебникъ 450; С-ски мъченици 455.
Софроний Врачански, епис., българ. църк. писатель, 245, 248, 508.
Сперански, М. Н., проф., 456—457.
Спиридонаки, визан. воевода, 272.
Спиридонъ, иеромонахъ, българ. историкъ, 425.
Срацимиръ, вж. Иванъ.
Срѣдня гора, планина, 31—32, 38, 45, 53, 270.
Срезневскій, И. И., проф., 311—312, 384—385, 441, 463, 505, 514—517.
Срѣмъ (Сирмиумъ), гр., 203.
Сретьковичъ, П., сръб. истор., 314—321, 334.
Сталийски, Ц., българ. учитель, 399.
Станимака, гр., 34.
Станишевъ, К., публ., 162.
Стара-Загора (Захра, Захара), гр. 52; Захарско възстание 53; Верроя 266.
Стара-планина, вж. Балканъ.
Стефанъ Баторий, седмиградски князъ, 471.
Стефанъ Дечански, сръб. краль, 242.

Стефанъ Душанъ, сръб. краль, 242, 318, 517 (законникътъ му).
Стефанъ Лазаревичъ, сръб. деспотъ, 456.
Стефанъ Милутинъ, сръб. краль, 242.
Стефанъ Неманъ, сръб. велики жупанъ, 264, 265, 275.
Стефанъ Първовѣнчани, сръб. краль, 277—278.
Стефанъ I Храбри, влаш. воевода, 290.
Стобъ, крѣпость, 267, 270, 271.
Стоиновъ, А., 162.
Стоиновъ, В. Д., българ. книжов., 17, 18, 21, 22, 450.
Страбонъ, гръцки географъ, 196, 200.
Стракониць, село, 20.
Стрѣзъ, българ. воевода, 265, 274—278.
Струма, рѣка, 270—271, 275.
Струмица, гр., 265, 274—277; Струмишка епархия, 63—64.
Суарни, народ, 197.
Суровецки, Н., полски историкъ, 494, 496, 511.
Сърби, народъ, 17, 18, 28, 234, 254, 268, 271, 277—278, 288—303, 305, 314, 316, 320, 322, 391, 394, 422, 426, 439, 454—455, 472, 491, 506, 508, 517; стари сърби 288—289, 316; сръбски езикъ 336, 514.

Т. и Ѳ.

Тагино, архиепис. магдеб. писат., 255.
Тальви, 495.
Танаисъ, вж. Донъ.
Татари, народъ, 200 (ногайски), 258, 476, 477 (кримски); т-ски царства Казанско и Астраханско 477.
Татаръ-Пазарджикъ, гр., 38, 39—40, 44, 48—50, 53, 150, 231.
Татищевъ, В. Н., историкъ рус., 494.
Теодорихъ Велики, остъ-готски краль, 202.
Теодоровъ, А., проф., 341, 383, 385.
Теодоръ Безъ, реформаторъ, 6.
Ѳеодосий хаджи, архиман. синайски, 332.
Ѳеодосий св. Печерски, 381.
Ѳеодосий св. Търновски, български исихастъ, 422, 424—426, 428—430, 432—435, 443—444, 446.
Ѳеофанъ, молдовски митрополитъ, 451.
Ѳеофанъ, инокъ българ. прѣводачъ, 438.
Ѳеофанъ, визан. хронистъ, 200—201, 204, 207—209.
Ѳеофилактъ, охридски архиепископъ, 249—254.
Ѳеофилактъ Симоката, византийски хронистъ, 207.
Тесалия, обл., 272.
Тетово (Хтетово), гр., 236, 324.
Томашекъ, В., проф., 260.
Тирамви, (Τυράμβοι), народъ, 196.
Токоло, готски пълководецъ, 203.
Торети (Τορέται), народъ, 197.
Тошевъ, А., учитель по ботан., 342, 399, 408—409, 411—416.
Травунния, обл., — травунци 316.
Тракия (Θρακία), обл. 25, 29, 31, 149, 247, 324—325, 328—329, 384, 424; Тракийска область и епархия. 28, 29, 31; тракийци 210; тракийски мегалити 326—328.
Трансилвания, вж. Седмиградско.
Тренкъ, нѣмски ученъ, 507.
Троицкій св. монастырь при Търново, 425.
Троянска война (повѣсть), 390.
Троянъ, гр.,—Троянски проходъ 357.
Трънъ, гр. — Трънско, 297, 305.
Тукидитъ, гръц. истор., 4.
Тунджа, рѣка, 325—326, 488.
Тунманнъ, швец. ориентал., 335.
Турнинъ, гр., 466.
Турция, империя, държава, 11, 31—32, 39, 47, 167, 236, 246, 280, 282, 285—286, 290, 478, 508; Турско правителство, Порта, 14, 28—30, 36—38, 47, 61—63, 65, 280—282, 287, 478, 485.
Турци, народъ, 26—29, 31—32, 34—37, 39—44, 46—53, 63, 154, 207—208, 243, 258, 282, 288—290, 298, 450—451, 468—471, 476—478, 506.
Туски, народъ, 197.
Търговище, гр., 451.
Търново, гр., 141—142, 150, 155, 160, 165, 176, 178, 266, 296, 298, 311, 425, 436; Т-ско царство 243; търновски патриархъ, 243, 427—428, 447—448; тър-ска св. Гора 425; Търновска губерния 153—154, 166; Търновски съборъ 426.
Търново-Малко, гр., 247.
Тюле, (Туле), гр., — Туловско поле, 328.

У.

Уваровъ, С., графъ, 481.
Угрия, угри вж. Маджари.
Уди, народъ, 197.
Узи, Огузи, народъ, 207—208, 375.
Унтии, (Οὖννοι), народъ, 193.
Умѣлецка бесѣда, чешко д-во, 19—20.
Умуръ-бегъ, турски воевода, 300—301.
Унни, вж. Хуни.

Унногундури, българ. племе, 208—209, 211, 213, 215.
Уралъ, планина, 198.
Урвичъ, крѣпость, 298; Урвички мънастиръ, 298.
Уроги, народъ, 210—213, 215.
Урошъ, сръбски царь, 301.
Успенски, Ѳ. Ив., проф.-историкъ, 227, 248—280, 421, 441.
Утургури, (Утигури), българ. племе, 211—215, 237.

Ф.

Фавстъ Византийски, хронистъ, 192, 195—196, 205.
Фалмерайеръ, Я. Ф., истор., 235.
Фанариоти, 4—5, 8—9, 14, 27—30, 40, 289, 290, 332, 470.
Фатеръ, И., нѣм. уч., 496.
Филаретовъ, С., българ., будит. 349.
Филимеръ, готски князъ, 193.
Филипополисъ, вж. Пловдивъ,
Филиппъ III, испански краль, 471.
Филотей, цариград. патриархъ, 422, 449; филотеевски уставъ 449—450, 452—453.
Филотей, атонски мънастиръ, 423—424.
Финни, народъ, 239.
Флоренция, гр., 466.
Франция, държава, 326, 488.
Фридрихъ Барбаруса, герм. императоръ, 242, 264—266.
Фотий, цариград. патриархъ, 23.

Х.

Хазари (хъзари), народъ, 197, 206, 213.
Хаинъ-кейскій проходъ 266.
Хамбарлии, село, 34.
Ханушъ, И., славистъ, 516—517.
Ханъ І., пътувачъ, 235.
Харьковъ, гр., 290, 491, 510.
Хаттала, М., проф. слав., 220, 514—515.
Хекимъ-табиаси, черном. укрѣп., 288.
Хенрихъ, латин. императоръ, 275, 465.
Херцеговина, обл., 31, 282, 300—301, 464; херцеговинско възстание, 28.
Хилендарски мънастиръ, 311.
Хитовъ, Панаойтъ, воевода българ., 51, 235.
Хлахолъ, чешко д-во, 19—20
Хлудова библиотека, 385; Х-ски сборникъ № 238—438.
Хмелницкій Богданъ, малор. гетманъ, 27.
Хоматианъ, вж. Димитрий.
Хомяковъ, А. С., славянофъ., 479, 481.
Хопфъ, К., историкъ, 241, 248, 291, 465, 468.
Хорутания, обл., 386.
Хохщетеръ, геологъ, 32, 235
Хёфлеръ Р., историкъ, 260, 273.
Храбъръ, черноризецъ, 227.
Хрель, протосевастъ, воевода, 300, 318; Реля Крилатица 299—300.
Хризъ, просѣкски воевода, 265, 271—272, 274—275.
Христаки Павловичъ, българ. книжовникъ, 332.
Христовичъ Г., зоологъ, 342, 399, 408, 416.
Христовъ, Симеонъ, български учитель, 399.
Хрулевъ, І., български книжовникъ, 342, 349.
Хубе (Губе), пол. проф., 517.
Хунни, народъ, 189—217; унска държава 194.
Хусенци, село, 19—20.
Хусъ, вж. Іоаннъ.
Хървати, народъ, 16, 18, 439, 464, 491, 506.

Ц.

Цамблакъ, вж. Григорий.
Цанковъ, Д., държавникъ, 172—173, 334.
Цанковъ, К., книжов., 162, 317—318.
Цанкови братия, 341, 348—349.
Цариградъ (Константинополь), градъ, 22—23, 27—28, 38, 46, 53, 60—61, 63, 232, 278, 283, 300 (Стамбола града), 340, 386, 426, 430, 434, 441, 443, 448, 465, 485, 503, 506; Цариградски патриархъ, патриаршия 29, 60—61, 63, 65, 331, 427—430, 432, 447, 452, 478, 485.
Цвингли, реформаторъ, 6.
Цибульскій, полски ученъ, 516.
Цимисхий, вж. Іоаннъ.
Цинцари, население, 36—39.
Цоневъ, Б., професоръ, 385.
Цоцовъ, Недѣлко, панагюрецъ. 47.

Ч.

Чацкий, полски писат., 508.
Червенъ, гр. — крѣп. — Червенски мънастиръ, 425.
Черкасскій, В. А., князъ, 141—142, 151, 487—488.
Черкеси, народъ, 41, 47, 281.
Черногория (Черна-гора), държава, 28, 280, 464, 491; черногорци 46—47, 282, 492.
Черно море, 24, 155, 204, 258, 288, 375, 425; Евксинопъ 425.

Черные клобуки (Торки), народъ. 259.
Чертковъ, А. Д. рус. книжов., 479.
Чехия, страна, 39, 510; **чехи,** нар., 17, 233, 491, 506—507, 509; чешки езикъ 510—511, 514.
Чижовъ, проф., 479.
Чирпанъ, гр., 52 (възстание).
Чолаковъ, В. българ. книжов., 297, 315, 351; сборникътъ му 363, 400.
Чомаковъ, д-ръ, българ. първен., 169.

Ш.

Шапкаревъ, К., българ. книжов. 353, 362 (приказкитѣ му), 363, 376, 385, 399.
Шаръ-планина, 236.
Шафарикъ, П. І., славистъ, 197—198, 220, 240, 311—312, 385, 463, 494, 496, 512—514, 516.
Шейноха, полски историкъ, 226.
Шивачевъ, събир. нар. умотвор., 399.
Шиллеръ, нѣм. поетъ, 503—504.
Шипкински Балканъ, 328.
Шишковъ, А. С., рус. книжов., 337.
Шишковъ, С. Н., българ. книжовникъ, 399.
Шишковъ, Н., българ. книжов., 218.
Шкорпилови братия, 324—329.
Шлейхеръ, А., славистъ, 220, 514—516.
Шлецеръ, Х. А., проф., 335.
Шолвинъ, Р., славистъ, 385, 440—441.
Шуменъ, гр., 28.

Щ.

Щепкинъ, В., проф., 346.

Ю.

Юнгманнъ, Іос., проф., 510.
Юнгъ, І., истор., 260.
Юстинианъ І., византъ. императоръ, 439 (vita Iustiniani).

Я.

Явуздере, рѣк., 326.
Ягичъ, В., проф., 229—230, 292, 324, 385, 437, 455, 493, 495, 515—516.
Яковъ Соранцо, венец. държавникъ, 477.
Яксамати, народъ, 197.
Япель, словен. писатель, 508.
Ястребовъ, И. С. 314—316, 320, 324, 334.

Печатни грѣшки.

Страница	редъ	напечатано:	да се чете:
14	16 отдолу	нѣмя	нѣма
19	7 отгорѣ	само	самъ
21	10 отдолу	Умѣлицкѫтѫ	Умѣлецкѫтѫ
28	17 отгорѣ	Герцоговинское	Герцеговинское
31	1 и 9 „	Герцоговинѣ	Герцеговинѣ
35	20 „	многія	многіе
37	19 отдолу	разходы	расходы
45	3 „	лѣть	лѣтъ
46	20 отгорѣ	товарими	товарами
47	9 отдолу	васьма	весьма
49	16 отгорѣ	каторой	которой
49	15 отдолу	Воть	Вотъ
50	19 „	вернуля	вернулся
60	7—8 отгорѣ	била населена	били населени
75	20 „	притуренм	притуренъ
78	16 „	страяа	страна
148	13—14 отдолу	лекуванье	лѣкуванье
153	11—12 отгорѣ	долкова	толкова
155	14—15 „	специалисть	специалистъ
162	17 „	тукъ тѣ не	тукъ не
167	14 „	постичне	постигне
171	3 „	бидока	бидоха
176	4 отдолу	опрѣдѣлятся	опредѣлятся
189	8 отгорѣ	468 год.	468 год.;
213	4 „	Апполинарий, Сидоний	Аполлинарий Сидоний
230	12 „	журналъ	журналъ
242	17 отдолу	ссъвѣмъ	съвсѣмъ
247	11 „	Conjuction	Conjunction
249	19 „	въ внутреннею	съ внутреннею
258	12 отгорѣ	превосходною	превосходную
263	16 оудолу	възможность	возможность
265	12 отгорѣ	вель	ведъ
267	1 „	искуственныхъ	искусственныхъ
269	16 „	годь	годъ
272	13 „	простратора	протостратора
281	10 отдолу	каторыя	которыя
291	19 отгорѣ	Онъ	Отъ
295	12 отдолу	тово	това
305	14 „	(се *е*)	(съ *е*)
315	4 отгорѣ	много	мною
315	11 „	замѣтилъ	замѣнилъ
361	19 отдолу	още	еще
375	21 „	словамъ	словомъ
376	8 „	ость	есть
426	2 отгорѣ	1364	1346
426	13 отдолу	послѣпій	послѣдній
434	11 отгорѣ	взлядъ	взглядъ
437	14 „	Благовѣйстію	Благовѣстію.
445	17—18 „	происходившей	происходившей
464	8 „	народи	народни
465	19 отдолу	плѣменницата	племенницата
469	16 отгорѣ	вѣкихъ	вѣкахъ
475	3 „	по-макли	по-малки
482	5 отдолу	мислъль	мисъль

4105—1914

BINDING SECT. JUN 16 1975

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DR
55
D75
t.3

Drinov, Marin Stoianov
Suchineniia

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 24 25 11 011 6